SUB | NIEDERSÄCHSISCHE STAATS- UND UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK GÖTTINGEN

Werk

Titel: Herbarium Amboinense, plurimas conplectens arbores, frutices, herbas, plantas ter
Jahr: 1741
Kollektion: Zoologica
Digitalisiert: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen
Werk Id: PPN369546628
PURL: http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN369546628
OPAC: http://opac.sub.uni-goettingen.de/DB=1/PPN?PPN=369546628

LOG Id: LOG_0004
LOG Titel: Herbarii Amboinensis liber secundus, continens arbores aromaticas, quae aut fructum aromaticum, corticemve, aut odoratum aliquod praebent lignum. - Het Amboinsche Kruyd-Boek. Het tweede Boek. Behelzende de ...
LOG Typ: section

Übergeordnetes Werk

Werk Id: PPN369544501
PURL: http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN369544501
OPAC: http://opac.sub.uni-goettingen.de/DB=1/PPN?PPN=369544501

Terms and Conditions

The Goettingen State and University Library provides access to digitized documents strictly for noncommercial educational, research and private purposes and makes no warranty with regard to their use for other purposes. Some of our collections are protected by copyright. Publication and/or broadcast in any form (including electronic) requires prior written permission from the Goettingen State- and University Library.
Each copy of any part of this document must contain there Terms and Conditions. With the usage of the library's online system to access or download a digitized document you accept the Terms and Conditions.
Reproductions of material on the web site may not be made for or donated to other repositories, nor may be further reproduced without written permission from the Goettingen State- and University Library.

For reproduction requests and permissions, please contact us. If citing materials, please give proper attribution of the source.

Contact

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen
Georg-August-Universität Göttingen
Platz der Göttinger Sieben 1
37073 Göttingen
Germany
Email: gdz@sub.uni-goettingen.de

HERBARII AMBOINENSIS LIBER SECUNDUS,

Continens arbores aromaticas, quae aut fructum aromaticum, corticemve, aut odoratum aliquod praebent lignum.

HET AMBOINSCHE KRUYD-BOEK.

HET TWEEDE BOEK.

Behelzende de Specery agtige Boomen: dat zyn die gene, die eenige Specery agtige Vrugten, Schorſſen, of ſte welriekent hout dragen.

CAPUT PRIMUM.

CARYOPHYLLUM, TSJENCKE.

CAryophyllum eſt arbor pulcherrima, elegantiſſima, ac pretioſiſſima omnium mihi notarum arborum; forma autem optime refert Laurum, coma nempe acuminata, altitudinemque attingit vulgaris Ceraſi, aliæ autem Fagi habent formam. Ejus truncus eſt erectus, ac ſimplex, ad quatuor aut quinque pedum altitudinem, ſæpe dividitur in binos tresve erectos ac minores truncos, ſunt etiam, quæ unicum tantum gerunt rotundum, ſed hæ ab incolis non multum expetuntur, primamque memoratam præferunt, quum illæ, quæ unico & erecto ſint ſtipite, difficilem dent adſcenſum. Inferior trunci pars non penitus rotunda eſt; ſed parum anguloſa, acſi ex variis concreta foret ſtipitibus.

Cortex ejus eſt glaber, tenuis, lignoque firmiter jungitur, uti in Fago, & undique ad latera plurimos emittit ramos tenues, ex quibus plurimæ longæ, ac tenues foliorum raches propullulant, uti in Betula, quæ arborem undique cingunt, & ab inferiore parte latiſſima plaga ſeſe extendunt, ſenſim autem anguſtantur, & in acumen definunt, ita ut tota coma regularem pyramidem, ſeu conum formet, & conſtituat, qua ſpecie è longinquo ab aliis facile diſtinguitur, & dignoſcitur arboribus.

Lignum ejus eſt durum, ita ut tenuis, vel modice craſſus ramus facile virum ſuſtineat: Folia bina ſemper ſunt oppoſita, cumque ſubſequente pari crucem efformant, forma Laurinis foliis ſimillima, ſed anguſtiora, tenuiora, & longiora, quæ longis inſident petiolis, utrimque acuminata, ſuperius obſcure viridia, inferius flava, plurimis arctiſſime junctis ac parallelis venis diſtincta, & contexta, quæ omnes ad oras in unum terminantur, ac definunt ſinum: Foliorum autem oræ ſunt glabræ, & integræ, neutiquam inciſæ, quæ rigiditate ſua multos formant ſinus & arcus. Folia vero hæc ſuperiore ſua parte ſunt adeo glabra, ac ſplendentia, acſi gummi forent obducta, quum autem folia ſint vetuſta, multo rigidiora ſunt, & ſicciora, ita ut conteri poſſint, tumque maculis obſcuris, vel ſanguineis ſunt notata, ſaporis acris & aromatici; quum vero primum progerminant, ſunt rubentia & læviter fuſca.

In initio pluvioſorum menſium, menſe nempe Majo, folia hæc tenera magnâ propullulant copia, atque mox hiſce ſubſequuntur prima fructuum germina ſeu rudimenta, quæ viridia ſunt acumina, ad ramulorum extremum dependentia, quæque ſubito mutantur in viridia, oblongaque capitula lato apice conſtantia, ex quo prima Caryophyllorum forma dignoſcitur: Quarto dein ſubſequente menſe completam Caryophyllorum dant ſpeciem, ſuperius nempe late extenſam, & in quatuor diſtinctam angulos, Lini capitula referentem, formamque Clavi conſtituentem.

Fructus hic Caryophylli ſenſim læte viridem amittit, pallideque flavum induit colorem, qui demum in ſanguineum tranſit, in iis nempe, qui ſpeciei ſunt rubentis: qui enim fructus feminei dicuntur, majoresque ſunt maribus, tantum ſuperius ad quatuor illos angulos rubent, tumque ſupremum aperitur capitulum, vel ad latus vergit, quum plurima apparent parva, albicantia ſtamina arcte ſibi juncta cum antheris fuſcis, quæ florem hujus arboris efformant, ac progerminant, poſtquam fructus adulti, ſed nondum maturi perfecti fuerint,

I. HOOFDSTUK.

NAGELBOOM, TSJENCKE.

DE Nagelboom is eene van de ſchoonſte, cierlykſte, als mede koſtelykſte onder alle my bekende Boomen; hy gelykt van gedaante zeer wel na den Lauwrierboom, te weten met zyn toegeſpitſte kruin, en heeft de hoogte van een gemeene Kerſſeboom, zommige ook van een Beukeboom, den ſtam ſchiet regt op, en blyft enkeld tot de hoogte van 4 a 5 voeten, daer na verdeeld hy hem in 2 a 3 regt opgaende mindere ſtammen, en daar zyn 'er ook, die maar een enkelden rontagtigen ſtam hebben, dog die de Inlanders niet zeer zoeken, of liever anders hebben; als zynde moeyelyk om te beklimmen: De onderſte is niet regt ront, maer wat hoekig, als of hy uit verſcheide ſtammen t'zamen gegroeit was.

De ſchorſſe is effen, niet dik, en leit vaſt of digt aan 't bout, gelyk die aen den Beukenboom, ter zyden ſchiet hy over al veele dunne takken uit, en daer aan veele lange dunne ryskens, gelyk den Berkeboom, en deze ryskens omgeven of omvangen den boom, van onderen op allenskens na boven ſmal of ſpits toelopende, zoo dat de geheele kruin een geſchikte piramide, of keegel formeert, en welke gedaante hem ook van verre onder andere boomen kenbaar maakt.

Hy heeft een hart bout, zoo dat ook een gemeene dunne tak ſterk genoeg is om een man te dragen; de bladeren ſtaan altyd twee tegen malkanderen, en maken met het naaſtvolgende paar een kruis, van gedaante de Lauwrier bladeren naby komende, maar ſmalder, dunder, en langer, ſtaande op lange ſteeltjes, agter ſpitſer of ſmalder dan vooren, aan de bovenſte zyde hoog groen, aan de onderſte na 't geele trekkende, met veele digte paralleele en fyne adertjes doorreegen, dewelke alle by de kanten in een ſoompje t'zamen loopen; de kanten zyn effen, en geenszints gekerft, maar door haar ſtyvigheid makenze veele bogtjes, aan de bovenſte zyde zoo glat en glimmende, als offe met gom beſtreeken waren, alſſe oud worden, zynze veel ſtyver en drooger, zoo dat men ze bryzelen kan, en zyn als dan met eenige donkere of bloedroode droppen beſprengt, van ſmaak ſcherp en ſpeceryagtig, alſſe eerſt uitkoomen, zynze rootagtig, of ligt bruin.

In 't begin van de reegen-moeſſon, te weten in de maend May, komen de jonge bladeren met menigte voort, en ſtrax doen zig op de eerſte ſchepſelen van de vrugt, 't welk zyn eenige groene ſpitzen, aan het uiterſte van de ryskens uitkomende, en dewelke dan voorts veranderen in donker groene en lankwerpige knopjes, met een breet hooftje, daar aan men alreets het fatſoen der Nagelen kennen kan; in de vierde maand daar na hebbenze de gedaante van volkomen Nagelen, te weten boven met een breet hooftje, in vier hoeken verdeelt, hebbende boven op een groen en half ront knopje, de vlasdodden wel gelykende, en zoo de gedaante van een ſpykertje uitmakende.

De Nagel verlieſt allengskens haar ligtgroene verwe, en begint bleekgeel, en ten laetſten bloedrood te werden, te weten die van het roode geſlagt zyn; want die men wyfkens noemt, en wat grooter vallen dan de mannekens, werden maar boven aan de 4 hoeken wat root, en als dan opent hem het bovenſte knopje, of wykt ter zyden, als wanneer hun vertoonen veele kleine witte draatjes, digt in malkander gedrongen, met bruine nopjes daar boven op, dewelke zyn het bloeizel van dezen boom, voortkomende op, en na de vol-

contra naturam aliarum arborum, quam primum enim hinc inde rubedo aliqua Caryophylli appareat; ſeu flos ſeſe aperiat, tum fructus hi maturi & completi ſunt in humanos uſus, ſed neutiquam naturæ; homines enim non niſi ſemi maturum requirunt fructum aromatico uſui aptum, natura autem perfecto indiget fructu propagationi inſerviente.

Si Caryophylli ſint rubri, ac flores demiſerint, in ſuprema parte planum ac quadratum apparet capitulum cum circulo quodam, atque in hoc parvum ac molle acumen, tumque omni ope ac feſtinatione fructus ſunt colligendi, ſi enim per duas tresve ſeptimanas diutius in arbore remanſerint, tum fructus hic Caryophylleus amplum acquirit ventrem, ac quatuor iſti in capitulo anguli ſeſe contrahunt, viridemque iterum induit colorem, & in majorem excreſcit, ac antea, molem, pollicis articulum craſſus, ac demum obſcure fuſcus eſt, intusque continet nucleum durum, ſeu oſſiculum inſtar Lauri fructus, quod arcuata linea in bina dividitur ſegmenta, coloris obſcure lutei ſeu flavi inſtar Ambræ, quod verum hujus arboris ſemen eſt, hincque Caryophylli matres dicuntur tales fructus, qui obducti ſunt carne obſcure fuſca ſeu nigricante, cultrum craſſi, atque aromaticam ſuam vim omnem fere amiſerunt, & ſapore proximè conveniunt cum ſilveſtribus Jamboſis, cum qua arbore, uti & cum alia *Caju-mera* dicta, hæc noſtra Caryophyllorum arbor magnam itidem habet convenientiam, caro autem iſta cruda quoque edulis eſt.

Caryophylli hi fructus brevibus inſident petiolis, quorum tres ſimul aliis ſuſtinentur brevioribus petiolis, hique ſemper oppoſiti ſunt, & cum ſubſequenti pari crucem perfectam efformant, ſingulus autem major petiolus, uti dictum eſt, in tres alios minores diviſus eſt, inque iis ſingulis tres Caryophylli, ita ut totus corymbus ad minimum novem ſit ornatus fructibus, communiter autem quindecim & novendecim, & in majori racemo viginti unum vel viginti quinque inveniuntur Caryophylli, quum præter ordinarium numerum ternarium, alii ſolitarii ad latus excreſcant fructus: Caryophylli ſummis inſidentes ramulis, nec decerpendi, qui licet rari, arbori inhærent usque ad maturitatem, matrices vocati, ac delapſi ſub arbore, terram attingentes, radiculas agunt, novasque producunt arbuſculas, in quibus fiſſus Caryophyllus, ſeu iſta mater duos ſupra terram elevata digitos apparet.

Arboris lignum eſt durum & grave, ſed non elegantis coloris, cinereum enim habet cum luteo mixtum colore, inelegans, nec aptum operi ſcriniario; Radices profundiſſime ac rectiſſime deorſum in terram infiguntur, unde in juniorum arbuſcularum transplantatione cavendum eſt, ne confringatur media ac major illa radix, quum nulla alias ſuperſit ſpes progerminationis, niſi altior ac major ſit arbor, quæ transplantatur, quum non ita noceat, licet major illa lædatur radix.

Parum diſcriminis eſt inter Caryophyllos hic in Amboina creſcentes, quum omnes fere eandem habeant formam, plurimique rubeſcant, ſi fuerint maturi, qui autem accurate ad illos attendunt, tres obſervare poſſunt ſpecies, primo vulgaris parum rubet maturus, alter paulo minor eſt, ac ſanguinei magis coloris, hincque Amboinenſibus dicitur *Bugulawan Kiri*, ex rubro colore avis Loeri, Amboinenſibus *Kiri* dicti, hicque plurimum invenitur in *Hitoe* ora prope pagum *Aſſalælo*, uti quoque in rarioribus *Leytimoræ* locis, hujus ſpeciei arbuſculæ latius extenſæ ſunt, ac copioſiores dant Caryophyllos, quam vulgaris: Tertia ſpecies, quæ femina dicitur, albos gerit fructus, & parum rubentes, ſunt autem majores reliquis, quales ſunt, qui in *Larique* inveniuntur plaga, omnes vero hæ tres ſpecies, ſeu varietates æque bonæ & aromaticæ ſunt, ultima autem aptiſſima eſt ad oleum exurendum. Quidam etiam inveniuntur Caryophylli quinque ſexve apicibus ornati, hi autem pro diverſa ſpecie non ſunt habendi, quum inter reliquos creſcant Caryophyllos, nec etiam obſtare debet alicui, quod *Avicenna libr. 2. cap.* 311. Caryophyllum dividat in marem & feminam, vulgares vocans Caryophyllos feminas, craſſosque matres, ſeu Anthophyllos vulgo dictos, ipſi fructus mares, quum irregularitate formæ, ac magnitudinis horum fructuum ſine dubio deceptus fuerit, credens fructus duarum diverſarum eſſe arborum, nec quisquam mirari debet, doctum hunc Arabicum ſcriptorem hallucinatum fuiſſe; nec melius verſatum in cogni-

waſſene, dog nog onrype vrugten, regt tegens de natuur van andere boomen, want zoo dra men maar ſlegts hier en daar eenige rodigheid aan de Nagel, of het bloeizel geopent ziet, zoo zyn deze vrugten ryp en volwaſſen, tot 's menſchen gebruik, maar niet voor de natuur, want de menſch zoekt anders niet als een half volmaakte vrugt, zoo alſſe tot de Specery bekwaam is, maar de natuur zoekt een volwaſſen vrugt, die tot de voortplanting dient:

Als nu de Nagelen rood geworden zyn, en het bloeizel afgeworpen hebben, zoo vertoonen ze boven op een plat vierkantig hoofdeken, met een kringetje of cirkeltje, mitsgaders in het zelve een klein week ſpitsken, en als dan moet menze met alle ſpoed inoogſten; want alſſe maar 2 a 3 weeken langer ſtaan, zoo begint het Nageltje een dikke huik te krygen, de vier boeken des hoofts trekken haar t'zaamen, het werd wederom groen, veel grooter als te vooren, een lit van een duim lang, ten laatſten donker-bruin, en krygt van binnen een harde korrel gelyk Baakelaren, en die hem met een bogtige linie in tween verdeelt, van verwe rookagtig-geel, ofte vaal als Amber, het welk het opregte Zaat van dezen Boom is, en werden daarom Moernagels genaamt, zy zyn als dan omkleed met een donkerbruin, of ſwartagtig vleis, in de dikte van een mes, 't welk zyn Speceryagtigheid meeſt verlooren heeft, en komt in ſmaak de wilde Jamboeſen naaſt, (met welken Boom als mede met nog een andere, Caju-mera *genaamt, onzen gemelden Nagelboom groote gemeenſchap heeft) welk vleis men ook raauw eeten kan.*

De Nagelen ſtaan op korte ſteeltjes, welker drie t'zamen op een ander ſteeltje gevoegt zyn, ende deze ſtaan altyd tegens malkander, met het naaſtvolgende paar een volkomen kruis makende, yder hoofdſteeltje verdeeld zynde, als gezegt, in drie andere, en daer op drie Nageltjes, zoo dat de geheele kroon moet hebben ten minſten negen en elf Beſien ofte Nagelen, maar gemeenelyk vyftien en negentien, en in een groot moeſſon eenentwintig en vyfentwintig Nageltjes, om datter dan nog boven het ordinaris drietal eenige enkelde Beſien ter zyden uitwaſſen: De Nageltjes, die aan de bovenſte takjes ſtaan, en niet geplukt kunnen werden (die maar weinig zyn) blyven aan den Boom hangen, en werden tot voorſchreeven Moernagelen, welke ryp geworden zynde afvallen, en onder den Boom, zoo dra ze de aarde raken, wortelkens ſchieten, en nieuwe boompjes voortbrengen, daar aan men het geſpleetene Moernageltje nog wel twee vingers boven de aarde verheven zien kan.

Het hout is wel hart en ſwaar, dog van geen mooye koleur, graauwagtig met geel gemengt, ongeſien en onciersyk tot Schrynwerken, de wortelen zyn zeer diep ende regt nederwaarts gaande in de aarde, en daarom moet men in 't verplanten van de Jonge Boompjes dezelve zeer wagten, want zoo men de regte hoofd- of hart-wortel breekt, is 'er geen hoope dat het Boompje opkomen zal, of ze moeten redelyk hoog zyn, als men ze verplant, wanneer het op de onderſte ſpitze hart-wortel niet aankomt.

Daar is weinig onderſcheid tuſſchen de Nagelen hier in Amboina waſſende, want zy hebben ſchier alle eenderlei gedaante, en werden meeſt alle rood, alſſe ryp worden, dog die 'er naauw opletten, kunnen drie zoorten uitvinden, eerſt de gemene, die werd een weinig rood in 't rypen, de tweede is wat kleinder, maar werd bloed-rood, en heeten daarom by de Amboneeſen Bugulawan Kiri, *na de roode verwe van den vogel Loeri, op Ambons* Kiri *genaamt, deze vallen meeſt op de Kuſt van Hitoe by het Dorp* Aſſaloelo, *als mede op eenige weinige plaatzen van* Leytimor, *de Boompjes van deze zoorte zyn breeder uitgebreid, en dragen meer Nagelen als de gemeene: Het derde geſlagt, 't welk men 't wyfken noemt, blyft wit, en werd maar een weinig rood, dog de vrugt is grooter als de andere: Diergelyken zyn die van* Larique, *en zyn alle deze drie zoorten even goed, en Speceryagtig, dog de laatſte bekwaamſt om olie daar uit te branden; men heeft ook eenige Nagelen van vyf of zes ſpitzen of boeken, dog die moet men voor geen byzondere zoorte houden, want zy groejen onder andere Nagelen, ook en moet men zich daar aan niet ſtooten, dat* Avicenna, lib. 2. cap. 311. *het* Caryophyllum *verdeeld in manneken en wyfken, noemende de gemeene Nagels wyfkens, en de dikke Moernagels mannekens vrugten; nadien by, door de ongelykheid van gedaante, en grootte dezer Beſien, buiten twyffel bewoogen is geweeſt te geloven, dat het vrugten van twee diverſche Boomen waren, en het welk niemand moet wonder geven, te weten, dat dien geleerden Arabier in de kenniſſe dezer vrugten geabuſeert is geweeſt; want, alhoewel deze Speceryen al*

by

cognitione horum fructuum; licet enim aromata hæc ante octo circiter ſecula in noſtrum deducta fuerint mundum, noſtris tamen temporibus multæ falſæ narrationes, atque errores de Caryophyllis diſperguntur, ac creduntur, immo ab iis, qui Societatis negotiis aliquamdiu hiſce in regionibus functi fuerunt, quique pro certo narrare nec dicere poſſent, quinam veri ac genuini Caryophylli arboris ſint fructus, quando, & ubinam ejus flores progerminent: Duæ inſuper aliæ Caryophylli arboris ſunt ſpecies, quarum una potiſſimum habenda eſt tamquam abortus, ſeu naturæ luſus, non autem diverſa ſpecies, quæ poſtea ſub nomine *Caryophylli regii* deſcribetur: Altera autem *Silveſtre* eſt *Caryophyllum*, a vero plurimum differens, utraque in ſubſequentibus delineabimus capitibus.

Nomen. Hodierni Græci & Latini fructum hunc *Caryophyllum* vocaverunt; a *Carolo Cluſio libr.* 1. *Exotic. cap.* 16. Caryophyllus dicitur, quod melius arbori convenit, uti *Malus* de arbore dicitur, *Malum* autem de fructu, rite autem diſtinguendus eſt a Caryophyllo a *Plinio* deſcripto *libr.* 12. *cap.* 7. qui longe alius eſt fructus, & ex *Scaligeri* ſententia *exercit.* 146. *Cubebe* hodie dicta putatur: e contra Caryophylli *Plinii* temporibus Occidentali mundi parti nondum innotuerunt: Medicus Græcus *Paulus Ægineta* primus horum facit mentionem, qui *Caryophyllon* vocat, & *ſeptimo ſuo libro* ita de hoc ſcribit: *Caryophillon* (tanquam diceretur Nucis folium) neutiquam ſubſtantiam habet, quæ per nomen denotatur, ſed flores ſunt lignoſi & nigri, arboris cujusdam ex India delati, digiti circiter (transverſalis nempe) longitudinem habentes, jucunde ſpirantes, acres, parum amari, calidi, & ſicci usque in tertium fere gradum, qui multum habent uſum æque in cibo ac medicamentis: *Caryophyllon* nomen ſine dubio derivavit ab antiquo Arabico nomine *Karumpfel*, vel uti *Garcias* putat *libr.* 1. *arom. cap.* 21. *Calafur* & *Caraful*, quibus nominibus in hunc uſque diem apud Perſas, Arabes, & Turcas nominantur, atque innoteſcunt.

A *Caryophyllo* reliquæ depravatæ Europeæ denominationes ſuum habent ortum, uti apud Italos *Giroffeli*, apud Belgas *Garioffelen* &c. Portugalli illos vocant *Cravos* h. e. clavos ſeu ungues, uti Belgico idiomate *Nagelen* nunc quoque dicimus, atque hoc non inproprie ex eorum forma, quum parvum referant clavum, ſi ſupremum capitulum fuerit prolapſum: ſic quoque Chinenſes illos vocant *Thenghio* h. e. clavos odoriferos. Hodiernum nomen Malaicenſe eſt *Tſjancke* & *Tſjencke*, quod Portugalli ſcribunt *Chamka* & *Chamque*, quod nomen tamen Javanicum eſt, ac forte ab iſto Sinenſi *Thenghio* derivatum. Antiquæ autem Malaicenſes denominationes ſunt *Bugulawan* & *Bongulawan:* In Amboina hactenus vocantur *Buhulawan* & *Bugulawan:* In Ternata *Boholawa* & *Boalawa:* In Tidora *Gomode.* Maturi Caryophylli, matres dicti, Latinis (incertum quanam ex cauſſa) *Anthophylli*, & Belgice *Antoffelen* dicuntur, plurimum vero *Moernagelen:* Malaicenſes hos vocant *Polong* & *Ibu Tſjenke:* Quæ Malaicenſes & Amboinenſes denominationes, uti quoque iſtud *Caraful*, & *Bonga Lawan* mihi indicant, veteres credidiſſe, fructum hunc eſſe florem arborum: In omnibus enim iſtis Indicis vocabulis floris ſignificatio invenienda eſt, nec mirum eſt, veteres tam parum hoſce cognoviſſe, quum Javani ac Sinenſes hos tantum fructus incolis ſeptentrionales mundi partes inhabitantibus vendebant, nec ullum admittebant in ignotis inſulis Archipelagi hujus Orientalis, aliis perſuadentes fructus eſſe in ſua tantum patria creſcentes, uti & primis Portugallicis & Belgicis navigatoribus hoc quoque perſuaſerunt: Capitula ſupremam Caryophyllorum partem occupantia a mercatoribus *Cabeletten* & *Gapaletten* vocantur, ac feſtucæ, quibus Caryophylli inſident, *Fuſti*, *Fjuſti*, & *Fuſtons*, Portugallis *Baſton*, quæ aromate proxime Caryophyllis accedunt; Prima Caryophyllorum germina, ſeu Alabaſtri Malaicenſibus *Gagang* dicuntur, quo nomine feſtucas iſtas quoque denotant.

Locus. Nobilis hic fructus primis temporibus ſedem ſuam fixerat in inſulis tantum Moluccis, ac præcipue in *Mackian*, quæ jure Caryophyllorum genetrix habetur, & locus eſt ſub ardente æquatore, & aliis extremis Orientalis Oceani plagis ſitus, cujus nomen vix vicinis populis notum erat, ita ut fama nobilis hujus

by de agt honderd Jaaren geleden, in onze weereld gebragt zyn, zoo ziet men nog heeden by onze tyden, datter veel misverſtanden en onwaarheden van de Garioffel-Nagelen verhaald en geloofd werden, ja zelfs by die geene, die's Edeles Compagnies Factoryen al lange in deze Landen waargenomen hebben, doch die evenwel niet zekerlyk zouden konnen verhalen, welke de regte en eigentlyke vrugt des Nagelbooms zy, wanneer, en waar het bloeizel voortkomt: Daar zyn nogtans twee andere geſlagten van den Nagelboom, waar van het eene meeſt te houden zy voor een misgewas, en uit/porigheid, dan een ordinariſche zoorte, dewelke hier na onder den naam van KONINGS-NAGELEN *beſchreven zal worden: Het ander is de* WILDE NAGEL, *van de opregte zeer veel verſchillende, en welke wy mede in de volgende Kapittelen beſchryven zullen.*

Namen. *De bedendaagſche Grieken en Latynen hebben deze Vrugt* Caryophyllum *genoemt*, Carol. Cluſius, lib. 1. Exotic. cap. 16. *noemtze* Caryophyllus, *'t welk beter op den Boom paſt, gelyk men zegt* Malus *van den Boom, en* Malum *van de vrugt, doch men moetze wel onderſcheiden van het* Caryophyllum *door* Plinius lib. 12. cap. 7. *beſchreeven, 't welk een gants andere vrugt is, en na* Scaligers *meininge*, Exercit. 146. *de bedendaagze* Cubebe; *Daarentegen de Nagelen zyn in* Plinius *tyden de Weſterwereld noch onbekend geweeſt: Den Griekſen* Arts, Paulus Ægineta, *maakt het eerſte gewag daar van, dieze* Caryophillon *noemt, en in zyn* 7. *Boek aldus daar van ſchryft;* Caryophillon *(als of men zeide Noote-blad) beeft geenzins de ſubſtantie, die het met zyn naam vertoont, maar het zyn ſtokagtige en ſwarte bloemen, van een boom uit India gebragt, in de lengte bykans van een vinger, (over dwars genomen) welriekent, ſcherp, een weinig bitter, heet en droog, ſchier tot in den derden graad, dewelke veelderlei gebruik hebben, zoo in de koſt als medicamenten: Het woort* Caryophillon *beeft by buiten twyffel gefatſoeneert uit de oude Arabiſche namen* Karumpfel, *of, gelyk* Garcias *wil*, lib. 1. Arom. cap. 21. Calafur *en* Caraful, *met welke namen zy noch by de Perſen, Arabiers, en Turken bekend zyn.*

Van Caryophyllum *zyn de andere verdorve Europiſche namen gekomen, als by de Italianen* Giroffeli, *by de Nederlanders* Garioffelen &c., *de Portugeeſen noemenſe* Cravos, *dat is ſpykers ofte nagelen, gelyk wy ze in't duits mede noemen, en dat niet onbillyk van haare gedaante, dewelke wel na een klein ſpykertje gelykt, als het bovenſte bolleken daar afgevallen is: Insgelyks noemenſe de Chineeſen* Thenghio, *dat is welriekende Nagels: De bedendaagſe Maleitſche naam is* Tsjancke, *en* Tsjencke, *'t welk de Portugeeſen ſchryven* Chamka *en* Chamque, *zynde egter een Javaanſche naam, en miſſchien van 't voorſchreven Sineeſe* Thenghio *afkomſtig: Want de oude Maleitſche namen zyn* Bugulawan, *en* Bongulawan: *In Amboina heeten zy noch* Buhulawan, *en* Bugulawan: *In Ternaten* Boholawa, *en* Boalawa: *In Tidore* Gomode: *De Moernagels werden by de Latynen, (onzeeker uit wat oorzaak)* Anthophylli, *in 't duits* Antoffelen, *maar meeſt* Moernagelen *genaamt, de Maleyers hetenſe* Polong, *en* Ibu Tsjenke: *welke Maleitſche en Amboinſche namen, als mede het bovenſtaande* Carafful, *en* Bonga Lawan, *my doen giſſen, dat de ouden gelooft hebben, deze vrugt te zyn bloemen van boomen: Want meeſt in alle de bovenſtaande Indiaanſche namen kan men de beteekeninge van een bloeme vinden, en het is geen wonder, dat de ouden zoo kleine kenniſſe daar van gehad hebben, vermits de Javanen en Sineeſen deze vrugten alleen aan de Inwooners der weſterlyke deelen des werelts verhandelden, en lieten niemand koomen in de onbekende Eilanden van dezen Ooſterſchen* Archipelagus, *haar wysmakende, dat het vrugten waren in haar land groeyende, gelykſe noch aan die van de eerſte Portugeeſe en Nederlandſche Scheepvaarden gedaan hebben: De knoppen, die boven op de Nagels zitten, worden van de Kooplieden* Cabeletten, *en* Gapaletten *genaamt, en de Steelen, daar de Nagelkens opſtaan,* Fufti, Fjufti, *en* Fuſtons, *by de Portugeeſen* Baſton, *dewelke in Speceryagtigheid de Nagelen naaſt komen: De eerſte uitſpruitzelen en knopjens der Nagelen worden by de Malleyers* Gagang *genaamt, met welken naam zy ook de voorſchreven ſteeltjes beduiden.*

Plaatzen. *Deze Edele vrugt had in voorige tyden haar eenige ſtandplaats in de Moluxe Eilanden, principalyk op* Mackian, *'t welk met regt voor de moeder van de Nagelen gehouden wert, een plaats onder de brandende bitte des evenaars, en aan de uiterſte deelen des Ooſterſchen* Oceaans *gelegen, wiens naam ter naauwer nood ook aan*

fructus in Europa utrosque Caſtiliæ & Portugalliæ reges commoverit, ut claſſibus ſuis incognitas haſce inſulas, tamquam alteram *Colchidem*, inveſtigarent, quique illos in ulteriorem adduxerunt nobis cognitionem, illi autem laſcivia ac ſuperbia gubernatorum ſuorum in incolarum odium prolapſi, ex poſſeſſione harum inſularum detruſi fuerunt. Paulo ante Portugallorum adventum incolæ parvæ *Ceramæ*, *Hoeamohel* dictæ, Anthophyllos ex Mackian clam ſubduxerunt, inque ſua regione terræ commiſerunt, ubi læte progerminarunt, & copioſe propagantur. Hunc autem honorem ſibi tribuunt *Combellenſes*, quem in finem in montibus ſuis circa pagos *Maſſili* & *Nouhatoe* binas tresve oſtenderunt vetuſtiſſimas Caryophyllorum arbores, usque ad Belgarum imperium ibi obſervatas, quas matres reliquarum Amboinenſium Caryophyllorum arborum habent, ex quibus ſingulis bona fruge totum *Babäar*, ſeu quingenta Hollandica pondera fructuum, immo ſæpe plura decerpunt; brevi poſt *Hitoenſes* ſimili illos acquiſiverunt modo, ſuaque in regione plantarunt: *Leytimora*, ſeu parva Amboina, & inſulæ Uliaſſenſes nullos produxerunt Caryphyllos usque ad Belgarum adventum, quorum cura ibi primum plantatæ fuerunt hæ arbores, exceptis *Nuſſavivenſibus*, qui jam Portugallorum tempore quosdam Caryophyllos ab *Hitoenſibus* acceperant per magnam familiaritatem, quam cum illis in *Ternata* exercebant: In inſula *Honimoa* gloriantur *Tiouwenſes* & *Paperöenſes* primos ſeſe fuiſſe Caryophyllorum plantatores; ſed hoc ſine dubio haud diu ante Belgarum adventum erit peractum, quum ex Portugallorum ſcriptis appareat, nullas Uliaſſenſes inſulas ullos produxiſſe Caryophyllos: Hodie autem, quum primum variis cladibus ac bellis, dein vero certis pactis, & cum incolis ſtatutis conditionibus in inſulis Moluccis vaſtatæ ſunt Caryophyllorum arbores, & exſtirpatæ, nunc ſolummodo in Amboinæ provincia inveniuntur, non autem in omnibus ejus plagis, ſed plurimum in Amboina proprie dicta, ac tribus minoribus vicinis peninſulis *Oma* nempe, *Honimoa*, & *Nuſſalauta*. In aliis enim adjacentibus locis ob continuam incolarum rebellionem omnes evulſæ fuerunt. Non magnas amant inſulas, uti *Gelolo*, *Ceramam*, *Bouronem*, & *Celebem*, quæque in *Boero* creſcebant, non ultra ſemi milliare a litore remotæ erant, quæ enim profundius in frigidioribus montibus creſcunt arbores, fructus non læte producunt, ſimiliter non nimis littori vicinæ locentur, ne aër marinus illas perdat, vel exurat.

A Javanis & Macaſſerenſibus arbuſculæ quædam ſimul cum terra, ut & Anthophylli, transvectæ fuerunt, quæ læte ſatis excreverunt, & juſtam acquiſiverunt altitudinem, ſed fructus producere ibi recuſarunt: Unde apparet, quod ſummus rerum arbiter ſapienter ſingulæ regioni ſuas collocaverit divitias, Caryophyllosque in Moluccenſium regno conſtituerit, extra quod nulla humana induſtria propagari, vel perfecte coli poſſunt; comprehendimus autem ſub Moluccenſi imperio inſulas quoque *Boero* & *Xulas*, quæ antea ſub Ternatenſi ditione fuerunt, atque partim adhuc ipſi ſubjectæ ſunt.

Claudius Salmaſius in *Homonymis* poſt *Solinum cap.* 95. annotavit, *Avicennam* primum fuiſſe, qui indicavit Caryophyllos apud Sinæ populos, h. e. Sinenſes creſcere, quod ita intelligendum eſt: Sinenſes mercatores antiquis temporibus Moluccas frequentarunt, indeque Caryophyllos in ſuam reduxerunt patriam, qui tum in Moluccis in nullo erant pretio, hos iterum aliis peregrinis vendiderunt, vel ad illos transmiſerunt, illisque perſuaſerunt, fructus eſſe in patria ſua provenientes & creſcentes. Simulque addo, Sinenſes forte tum temporis hiſce fructibus nomen *Tenghio* impoſuiſſe, unde Malaicenſes & Moluccenſes ſuum *Tſjenke* deflexerunt, vera enim nomina indigena ſunt *Boa Lawan*, *Boengoe Lawan*, & *Bugu Lawan* h. e. fructus, ſeu flos clavum referens.

Idem *Salmaſius* putat meliore jure Caryophyllos aromaticos *Anthophyllos* vocandos eſſe, cum decerpantur, quum floreant, & Caryophyllos matres, ſeu Anthophyllos Caryophyllos dicendos eſſe, dum revera nucem referant minorem, & intus unicum gerant nucleum, inſtar Olivæ officuli, ſed tempore nomina hæc ſunt commixta, & permutata: Idem quoque auctor putat, *Caryopbyllum Plinii* idem cum noſtris eſſe Ca-

de naburige volkeren bekend was, zoo dat het gerugte van die Edele vrugt in Europa de beide Koningen van Caſtilien *en* Portugaal *met haare vlooten, elk om 't zeerſt, deze verborgen Eilanden, als een tweede* Colchis, *dede opzoeken, en dewelke ons dezelve in naarder kennis gebragt hebben, en zy lieden daarentegen zyn door baldadigheid, en hoogmoed van haar garniſoenhouders in den haat der Inlanders gekomen, en ook uit het bezit dier Landen geſtooten: Kort voor de aankomſt der Portugeeſen hebben de Inlanders van klein* Ceram, *genaamt* Hoeamohel, *de Moernagels van Mackian heimelyk ontvoert, en die op haar land geplant, alwaarſe zeer weeldrig vermenigvuldigden: Deze eer ſchryven haar die van* Combello *toe, tot welk bewys zy lieden in haar gebergte, by de Negorytjes* Maſſili, *en* Nouhatoe, *getoont hebben, tot diep in de tyden van de Nederlandſche regeering, twee a drie groote en zeer oude Boomen, dieſe voor de moeder van alle de Amboniſche Nagelboomen wilden gehouden hebben, en waar van zy in een groot mouſſon van yder Boom een* Bahaar *of* 550. *Hollandſche ponden, en zomtyds meer, hebben afgeplukt, kort hier na hebbenſe de* Hitoeeſen *mede op diergelyken manier bekomen, en in haar Land geplant:* Leytimor (*ofte klein Ambon*) *en de Uliaſſerſche Eilanden hebben geen Nagelen gehad tot de komſte der Hollanders toe, door welkers laſt zy daar eerſt geplant zyn, behalven die van* Nuſſavive, *dewelke al in de Portugeeſſen tyd eenige Nagelen van de* Hitoeeſen *bekomen hebben door de groote gemeenſchap, die ze met dezelve in* Ternaten *bielden; op het Eiland* Honimoa *roemen haar die van* Tiouw *en* Paperoe, *datze de eerſte Nagelplanters geweeſt zyn, maar dit zal buiten twyffel niet lange voor der Nederlanders aankomſt geweeſt zyn, vermits uit der Portugeeſe ſchriften genoegzaam blykt, dat gene van de Uliaſſerſche Eilanden in haar tyd Nagelen gehad hebben: Hedensdaags, na datze door verſcheiden ongevallen en oorloogen, doch meeſt door contrakten met de Inwooners aangegaan, in de Molukkos uitgeroeid zyn, werdenſe nu alleenig gevonden in de Provincie Amboina, en dat noch niet in alle gedeeltens daar van, maar meeſt op het Eigentlyke Amboina, en de drie kleine daar aangelegene Eilandekens,* Oma, Honimoa, *en* Nuſſalaut: *Want op andere naburige plaatzen zynze, wegens de gedurige rebellie der Inwooners, allegaar uitgeroeit. Zy waſſen niet gaarne op groote Eilanden, als* Gelolo, Ceram, Bouro, *en* Celebes, *die op* Boero *waſſen, ſtonden niet boven een halve myl van ſtrant, want die diep in 't koude gebergte ſtaan, willen niet wel dragen: Insgelyks moetenſe ook niet te digt op ſtrant ſtaan, op datze de zee-lugt niet bederve, of verbrande.*

Door de Javanen en Makaſſaren zyn ook wel eenige Boompjes, en Moernagels na haar land met de aarde vervoert, die ook groot geworden zyn, maar zy hebben aldaar gene vrugten willen dragen: Blykende dierhalven, dat God den Heer, zeer wyſſelyk aan yder Land zyn rykdom gevende, de Nagelen binnen den omkring van het Moluxe *gebied beſlooten heeft, waar uit zy door geen menſchelyke naarſtigheid te brengen zyn, wy verſtaan onder het Moluxe gebied mede de Eilanden* Boero, *en* Xulas, *dewelke voor dezen onder de Kroon van* Ternaaten *geſtaan hebben, en ten deele noch ſtaan.*

Claudius Salmaſius *in zyne* Homonymis *agter* Solinus *geſteld,* Cap. 95. *heeft aangemerkt, dat* Avicenna *den eerſten geweeſt zy, die gezegt heeft, dat de Nagelen by de volkeren* Sinæ, *dat is, Sineeſen groeyen, 't welk men aldus verſtaan moet. De Sineeſſe Koopluiden hebben in oude tyden de Molukkos gefrequenteert, en van daar de Nagelen naar haar Land gevoerd, dewelke doen in de Molukkos noch in geen agting waren, dezelve hebbenſe dan wederom of aan de vremde verkogt, of dezelve toegevoerd, en wysgemaakt, dat het vruchten waren in haar Land groeyende. Ik doe daar by, dat miſſchien de Sineeſen doenmaals aan deze vrugten den naam van* Tenghio *gegeven hebben, waar van de Maleyers, en Molukkanen haar* Tsjenke *gemaakt hebben, want de regte Inlandſche naamen zyn* Boa Lawan, Boengoe Lawan, *en* Bugu Lawan, *dat is een vrugt, of bloem, die naar een ſpyker gelykt.*

Dezelve Salmaſius *meent, dat men met beter reden de Specery-Nagelen behoorde* Anthophylla *te noemen, dewylſe geplukt werden, alſe noch in 't bloeyen ſtaan, en de Moernagelen* Caryophylla, *dewylſe in der daad naar een Nootken gelyken, en van binnen een korrel, als een Olyffteen hebben, doch metter tyd zyn deze benamingen verwiſſelt, waarmede ik my conformere. Noch ſuſtineert hy, dat* Caryophyllum Plinii *een en het zelfde zy met onze Nagelen,*

doch

C
C
D
D
A
F
b
a
b
G
D
D
E
B

Caryophyllis, *Plinium* vero *Cabelettas* pro vero habuiſſe fructu, quæ re vera Piperis granum referunt, ipſoſque Caryophyllos pro feſtucis habuiſſe, uti & Plinius alio in loco Corallia rubra, quæ filo trajiciuntur amenti gratia, pro Corallii arboris fructibus habuit, prætereaque Caryophyllo ſuo jucundum tribuit odorem; Caryophylli itaque longe ante *Paulum Ægnietam* occidentalibus populis jam innotuiſſent, quod difficultatem includit, dum apud nullum antiquiorem alium Auctorem horum fiat mentio.

doch dat Plinius *de Cabeletten voor de regte vrugt heeft aangezien, de welke in der daat een Peper-korrel gelyken, en de Nagelen voor de ſteelen, gelyk by op een ander plaats de roode Coraalen, die men aan de ſnoeren rygt, voor de vrugten van den Coraal-boom aangezien heeft, en daar en boven zyn Caryophyllum een goeden reuk toeſchryft. Dies zouden de Nagelen al lang voor* Paulus Ægineta *aan de Weſter werelt bekent zyn geweeſt, 't welk zyn zwarigheyt beeft, dewyl men by geen ouder Autheuren gewag daar van vint.*

EXPLICATIO

Tabulæ Primæ,

Exhibentis ramum *Caryophylli* floribus ac fructibus onuſtum; Malaicenſibus *Tjenke* dicti.

A. *Gagang*, ſeu prima Caryophyllorum rudimenta.
B. Caryophylli completi.
C. Caryophylli florentes.
D. *Caryophylli* matrices, ſeu *Anthophylli*.
E. *Internum* Caryophyllorum matricum *oſſiculum*.
F. *Eruca*, quæ quibusdam annis ipſam *Caryophyllorum arborem* perforat.
G. *Oblongus vermis*, qui ramos, ac foliorum raches per longitudinem *a b* depaſcit.

AANWYSINGE

Van de Eerſte Plaat,

Verbeeldende een tak van den *Nagelboom* met zyn bloem en vrugten, by de Maleyers *Tjenke* genaamt.

A. *Gagang*, of de *eerſte Schepſelen* der *Nagelen*.
B. De *volwaſſe Nagelen*.
C. *Bloeiende Nagelen*.
D. De *Moernagelen*.
E. De *Binnenſte korrel* van de *Moernagelen*.
F. Een *Rupſe*, die op ſommige jaaren den *Nagelboom* doorbyt.
G. Een *langwerpige Worm*, die de takken, en ryskens in de lengte *a b* doorknaagt.

OBSERVATIO.

Caryophyllum a variis denominatum eſt, ſed a nullis deſcriptum auctoribus, quale à noſtro *Rumphio*. Denominatur autem a *Pluknet*. in *Almag pag.* 88. Caryophyllus aromaticus *Indiæ Orientalis, fructu clavato Monopyreno*. & in *Phytogr. Tab.* 155. *Fig.* 1. exhibetur. à *Caſp. Bauh.* in *Pinace p.* 410. Caryophyllus aromaticus *fructu oblongo*, & a *Breyn. Prodr.* 2. *pag.* 49. alterius Editionis. *Tournef. Inſt. p.* 661. à *Dalechampio* in *Hiſtor. Lugd. pag.* 1759. Caryophylli aromatici, & a *Joh. Bauh. part.* 1. *pag.* 423. Caryophylli Indici. a *Cluſio* in *Exot. p.* 16, & *Acoſt. p.* 267. à *Piſone* in *Mantiſſa arom. p.* 177. Tschinka. Vide porro *Hortum Cliffort. p.* 207. & *Samuel: Dale Pharmac. p.* 323. qui varia inſuper exhibet Synonyma, ac virtutes Medicas. Ut & *Weinmann. Phytanthoz. p.* 62. *Tab.* 324. *litt.* a. & *Rumphii Obſervat.* 21. *p.* 50 *dec.* 2 *ann.* 1. *Naturæ Curioſ.* de Caryophyllis, ut & *Valent. Muſæum Muſæor. Libr.* 2. *Sect.* V. *Cap.* VII. *p.* 449. *Tab.* 2. ac *Fr. Valentyn, Amboinæ deſcript. p.* 144. *No.* XXXI. & Blackwell. *Herbal. Tab.* 338.

AANMERKINGE.

De Nagelboom is van verſcheide Schryvers benaamt; dog van niemant zoo wel beſchreven, als van onzen *Rumphius*; van *Pluknet* in zyn *Almag. pag.* 88. wert ze genaamt Caryophyllus aromaticus *Indiæ Orientalis, fructu clavato Monopyreno*, en in zyn *Phytogr. Tab.* 155. *Fig.* 1. verbeeldt. van *Caſp. Bauh.* in zyn *Pinax p.* 410. wert ze Cariophyllus aromaticus *fructu oblongo* genaamt; en van *Breyne*, in zyn *Prodr. Secund pag.* 49. van de tweede Druk; en Caryophylli aromatici van *Dalechamp* in zyn *Hiſtor. Lugd. pag.* 1759. van *J. Bauh. Hiſtor.* eerſte deel. *pag.* 423. Caryophylli Indici. Van *Cluſ. Exot. p.* 16. en *Acoſt.* van *Cluſ. p.* 267. van *Piſo* in zyn *Mantiſſa aromat. p.* 177. Tshinka. Zie verders de *Hortus Cliffort p.* 207. en *Samuel Dale* in zyn *Pharmacol. p.* 323, die nog verſcheide benamingen, en der zelver kragten opgeeft. Als mede *Weinmann* in de veelvuldige benaming, en Beſchryving der planten *pag.* 76. *Tab.* 324. *litt. a*, en *Rumphii Obſervat.* 21. *p.* 50. *dec.* 2. *ann.* 1. de Caryophyllis; als mede *Valentin. Muſæum Muſæor. Libr.* 2. *Sect.* V. *Cap.* VII. *p.* 440. *Tab.* 2. en *Fr. Valentyn* Beſchryving van *Ambon. p.* 144. *No.* 31. en Blackwel *Herbal. Tab.* 338.

CAPUT SECUNDUM.

Cultura, Meſſis, & Virtutes Caryophyllorum.

DUm, uti dictum eſt, *Caryophylli* in Amboinam aliis ex locis fuerunt tranſlati, hinc majori cura hic ſunt colendi, & tractandi, quam in naturali ipſorum patria *Mackian* &c. ubi clima ſponte illos producit, atque ſine ullo hi labore progerminant: E contra hic in Amboina ab incolis diligenter excolendi ſunt, atque ubi deſiderantur, etiam plantandi: Arbuſculæ autem juniores umbram aliarum arborum, ſed non opacam amant, adultiores autem ſi fuerint, reliquæ Silveſtres arbores ſunt exſtirpandæ, ut fertiliores ſint, atque ab una alterave parte frugifera tantum relinquenda arbor eſt, ita ut ſilva ex Caryophyllis arboribus conſita ſit jucundi adſpectus, ambulationibusque apta, quum nullæ ſilveſtres, vel majores plantæ ibi relinquantur, quæ cauſſa quibuſdam incognita quum fuerit ſcriptoribus, hi putarunt, & indicaverunt, Caryophyllos tam calidæ eſſe naturæ, ut nullæ ſub hac arbore creſcere poſſent herbæ, quod autem potiſſimum continuo hominum labore impeditur: Si enim Caryophyllorum arbores non depurentur, ſilveſtres herbæ adeo arcte & copioſe ipſis accreſcunt, ut pereant, vel ſilveſtrem induant naturam. Immo Caryophylla non ita arcte locanda ſunt, ut ſeſe invicem tangant, tales enim arbores inſtar Laricum altiſſimè creſcunt, nec multos dant fructus; Compertum quoque fuit, Caryophyllum læte creſcere inter

II. HOOFDSTUK.

Aanqueking, Oegſt, en krachten van de Nagelen.

DEwyl, *als gezegt is, de Nagelen in Amboina van elders overgebragt zyn, zoo moet men ze aldaar met wat meerder moeyte havenen, dan in haar natuurlyk Vaderlandt* Mackian *&c. daar ze dien Landaart van zelve liet opwaſſen, zonder eenige moeyte daar aan te doen: daar en tegen hier in Amboina moeten ze door de Inlanders zorgvuldiglyk waargenomen, en daar men ze hebben wil, aangeplant worden: de jonge boompjes willen wel onder de ſchaduwe van eenig dun geboomte ſtaan, maar groot geworden zynde, moet men al het wilde geboomte daar tuſſchen uytroeyen, op dat ze te vrugtbaarder werden, latende ſlegts hier en daar een vrugtboom ſtaan, zoo dat een regt Nagelbos zeer playzierig is om aan te zien, en gemakkelyk te doorwandelen, vermits men geen groote ruygte daar onder laat opkomen, welke oorzaak eenige Schryvers onbekent zynde, zoo hebben zy gemeent en voorgegeven, dat de Nagelen van een zoo heeten natuur waaren, datter gants geen groente onder dien boom waſſchen konde, doch 't welk veel meer door jaarlykzen arbeid der menſchen geſchiet: want indien men de Nagelboomen niet zuivert en havent, dan groeid de wilde ruigte zoo digt daar tegen op, datze verſtikken en verwilderen: Ja zelfs mogen de Nagelen niet zoo digt ſtaan, datze malkanderen raaken, want dezulke ſchieten zoo hoog op als Sparren, en draagen niet wel: men heeft ook ervaaren, dat den Nagelboom zeer wel ſtaan wil tuſſchen an-*

ter alias frugiferas arbores, uti inter *Canarium*, *Gajangam*, *Calappum* &c. quæ ſi exſtirpantur, Caryophyllorum arbor ſenſim marceſcit, & languet, pauciores-que producit fructus: Attendendum autem eſt, ne tales frugiferæ arbores umbra ſua opprimant Caryophyllum, ſed ſemper ita diſtent, ne ſeſe invicem tangant: Obſervatum itidem eſt, Caryophyllum plantatum, vel terræ commiſſum in altioribus incultis Silvis, arborem hanc ſatis excreſcere in altum, magnaque producere folia, paucos autem gerere fructus, immo totam degenerare in alteram ſpeciem, quæ Silveſtres Caryophylli dicuntur, nec aromaticam habent vim, quod tamen raro fit, & hinc parum eſt notum.

Si Caryophylli incipiant rubeſcere vel florere, inſalubre habetur diu in talibus ambulare Silvis, quum Cephalalgiam cauſſant; hoc tamen magis ferventibus menſibus Octobri & Novembri adſcribendum eſt.

Arbores, quæ ex Anthophyllis progerminant, altiſſimè, ac vegete creſcunt, plurimæque ſimplici erecto trunco, quum autem hæ difficillimæ ſint adſcenſui, ac plura producant folia, quam fructus, hinc incolæ illas contemnunt, unde plurimum tranſplantantur arbores, licet enim harum arbuſcularum tranſplantatio ſit laborioſa, atque incerta, donec hominis altitudinem acquiſiverint, ramis tamen latiùs ſeſe extendunt, facilioremque præbent adſcenſum, melioresque dant fructus, & copioſiores: Non ſunt plantandæ in ſolo ſabuloſo, vel duro argilloſo, vel ubi carex creſcit, ſed in nigro læte creſcunt ſolo, ſub quo per Palmæ latitudinem obſcure flava invenitur terra, hinc inde majoribus mixta lapillis, & uti dictum fuit, locus iſte arbuſculis obumbratus ſit, quales ſunt agreſtes arbores, ſub quibus herba *Ruttu Ruttu* (certa Muſci terreſtris ſpecies) copioſe creſcit. Quas porro incolæ cautelas ſpecificas circa plantationem harum arbuſcularum obſervent, ut rite has teneras colant Caryophylleas arbores, non utile erit omnia illa enarrare.

In inſulis Moluccis juniores arbuſculæ ſeptimo vel octavo anno fructus producere ſolebant, in Amboina vero decimo vel duodecimo ætatis anno, tumque utile foret, primos illos fructus ſponte prolabi, quum multum faveret arboris hujus incremento. Antea omni triennio in Amboina, nunc autem plurimum omni quadriennio copioſa eſt horum fructuum ſeges.

Immo in Hitoëæ ora copioſa illa ſeges in ſextum vel ſeptimum ſæpe extenditur annum, cujus cauſſa eſt, quod incolæ arbores haſce inclementer, ac ruditer tractent, quum colligant fructus, tot tantosque ſæpe avellentes ramos, ut longum requiratur tempus, antequam acceptum reſarcire valeant damnum. Minores intervenientes fruges *Moeſſon Salattam* h. e. Zephyreæ tempeſtates vocantur, quum continui Zephyri multas adferant pluvias frigidas, quæ efficiunt, ut loco primorum fructuum germinum, nil niſi folia propullulent: Major autem iſta ſeges, ſeu uberior iſta tempeſtas non in omnibus locis æqualis eſt, ſeu ſimul eodem incidit tempore, ita ut una terræ plaga optimam producat frugem, altera autem ipſi vicina fere nihil. Caryophyllorum collectio ſequenti peragitur modo. Si Caryophylliin corymbis rubri appareant, floresque hinc inde ſeſe prodant, proximaque corymbo folia plurima decidant, tum omni ope collectio fructuum horum eſt inſtituenda. Primum ſub arboribus terra depuratur, quæ ſcopis verritur, dein quidam arborem conſcendunt, proximosque ramulos manibus attrahunt, fructuumque corymbos manibus diffringunt, remotioresque ramos baculis hamatis adducunt, iterumque corymbos decerpunt, quos corbibus imponunt, vel plerumque in terram projiciunt: Alii in terra locati ramos ſæpe totos diſcerpunt, qua attractione ſæpe tot diſrumpuntur rami, ut arbor dein per aliquot annos quieſcere debeat, antequam vires ſuas recuperet. Magis ruditer autem illi agunt, qui laqueis ex Rottanghæ, & Goemut filis confectis ſuperiores ramos vi attrahunt, ſeu longioribus baculis ramos decutiunt, quo fit, ut arbores quam maxime lædantur, qui autem arbores ſuas in majori habent pretio, hunc non inſtituent colligendi modum, ac non niſi ſummos tantum læviter decerpent corymbos.

Virides hi avulſi Caryophylli quibusdam in locis, præſertim in *Larique*, primum aquæ fervidæ immerguntur, dein amplis obteguntur foliis, tigilliſque imponun-

dere Vrugtboomen, als Canaris, Gajang, Calappus *&c. en zoo men deze daar uitkapt, dat den Nagelboom merkelyk zal beginnen te treuren, en minder te dragen: Doch dient gelet, dat zoodanige Vrugtboomen de Nagelen met haare ſchaduwe niet moeten onderdrukken, maar altyt zoo ruim ſtaan, datſe malkanderen niet en raaken: Insgelyks is bevonden, dat zoo den Nagel geplant, of gezaait wert in hooge wilde boſſchen, den Boom als dan wel hoog opſchiet, en groote bladeren krygt, maar weinig vruchten draagt: Jaa geheel en al verdert in een ander geſlachte, 't welk men wilde Nagelboomen noemt, die gantſch niet ſpeceryagtig zyn, doch 't welk echter zelden gebeurt, en daarom weinig bekent is.*

Als de Nagelen beginnen root te werden, en te bloeyen, agt men het voor ongezont, lang in die boſſchen te wandelen, om datſe hooftpyn veroorzaaken, doch 't welk egter veel meer de heete maanden October *en* November *toe te ſchryven is.*

De Boomen, die van Moernagels opkoomen, ſchieten zeer weeldrig en hoog op, meeſt met een rechte ſtam, maar vermits deze zeer moeilyk zyn om te beklimmen, ook meer bladeren dan vrugten dragen, zoo baaten de Inlanders dezelve, weshalven het meeſte deel verplant wert, want al is het verplanten dezer boompjes veel moeite en zorgen onderworpen, tot datſe de hoogte van een Man krygen, zoo verbreiden zig echter deze boomen met de takken veel wyder uit, zyn gemakkelyker te beklimmen, en draagen ook beter vruchten: Zy moeten in geen zandige noch harde kleygront geplant werden, noch daar het lange ſnygras ſtaat, maar komen beſt voort op ſwarte gront, daar een hand diep onder bruine en donkere geele aarde begint, hier en daar vermengt met groote ſteenen, en, als gezegt; de plaats moet met eenige laage boompjes beſchaduwt wezen, gelyk daar zyn de Landboomen, onder welke het kruyd Ruttu Ruttu (*zynde een zoort van aart-mos*) *overvloedig waſt. Wat naaukeurigheit de Inlanders verders in 't aanplanten van de Nagelboompjes moeten agtervolgen, om deeze teere Boomen op te brengen, zal niet noodig zyn ſtiptelyk op te haalen.*

In de Molucce *Eilanden plagten de jonge boompjes op het zevenſte of agtſte jaar vruchten te dragen, maar in Amboina moetenze al* 10 *a* 12 *jaaren out zyn, en dan waſt het noch al raatſaam, dat men de eerſte vrugten, van zelfs liet afvallen, naa dien het tot de wasdom van dit boompje veel zoude helpen. Voor dezen plagt alle 'drie jaren in Amboina een groot Gewas te zyn, maar het is nu meeſt op het vierde jaar gekomen.*

Jaa op de Kuſt van Hitoe *verſchillen de groote* Moeſſonnen *zomtyts wel zes en zeven jaaren van malkander, waar van de oorzaak is, dat de Inlanders deze boomen zeer ongenadelyk handelen, by het in-oegſten zoo veel takken ſcheurende, en breekende, datſe een langen tyt ruſt vereyſchen, om de geledene ſchaade wederom te verzetten: De tuſſchenkomende kleine Sayſoenen heet men* Moeſſon Salattan, *dat is Zuid-ſayſoen, om dat de geduurige zuide winden veele koude reegens bybrengen, dewelke veroorzaaken, dat in plaats van de eerſte Schepzelen of Gagans, niets dan bladeren voortkomen: Het groote* Moeſſon *valt niet op alle plaatzen te gelyk, zoo dat de eene ſtreeke des Lands een groot gewas zal hebben, en de naaſt daar aan gelegen niet: Het in-oegſten der Nagelen geſchiet aldus: Als de Nagelen maar aan de kroontjes beginnen root te werden, en het bloeizel hem hier en daar vertoont, en de naaſte bladeren aan het kroontje meeſt afgevallen zyn, dan moet men de inſameling met alle magt ſpoeden: Vooreerſt zuivert men de gront onder de boomen, en veegt die met beſemen, daar naa klimmen eenige op den boom, de naaſte takjes haalenſe met de hant naa haar, en breeken de kroontjes met haar handen af, de verdere takken moetenſe met Bamboezen, daar haaken aangebonden zyn, naa haar toe trekken, en de trosjes afbreeken, dieſe dan in haar korfjes ſteeken, of meeſtendeel om laag laaten vallen: Anderen, die beneden ſtaan, hakken insgelyx de takken geheel af, en door dit rukken werden zoo veel takjes gebrooken, dat den boom eenige jaaren daar na ruſten moet, eer hy zyn kragten wederom krygt: Noch rouwer gaan zy te werk, die met ſtroppen, van Rottang en Goemut-touwen gemaakt, de bovenſte takken met gewelt naa haar trekken, of met lange ſtokjes de takjes afſlaan, waar door de boomen zeer geſchonden, en gekrenkt werden, maar die zyne boomen in waarde hout, zal deze manier niet gebruyken, en by het in-oegſten niet meer als effen de trosjes af breeken.*

De afgeplukte groene Nagelen werden op eenige plaatzen, inzonderheid op Larique, *eerſt in het water gedoopt, daar na met breede bladeren toegedekt, op ſparre in den rook*

ponuntur, ut fumo inprægnentur, atque ſub his fumeus locatur ignis, per aliquot dies ita in fumigio relinquuntur, quod *Soffo* dicitur, unde ruffum acquirunt colorem: Plurimi autem incolæ ita fumo illos ſuffocant, nec antea in aqua illos immergunt, hique ſuffuminati Caryophylli ardenti tum ſoli exponuntur, & exſiccantur, vel pluvioſo tempore ſupra ignem in fumo, in ſole autem multo melius eſt, tumque nigrum mox induunt colorem, *Laryxenſes* autem Caryophylli non penitus atri ſunt, ſed ruffi manent: Experimentum autem, an bene ſint ſiccati, in eo conſiſtit, quod unguibus abradi poſſit quædam portio, atque intus læte purpureum præbeat colorem, qualis eſt Ceraſi diſſecti. Tales autem Caryophylli, qui ſine hac ſuffocatione ſeu ſuffumigio in ſole vel fumo tantum exſiccantur (quod fit cum iis, qui ſponte decidunt, vel ſi tam parva ſit portio, ut ſuffocationis labor ipſi non reſpondeat,) rugoſi ſunt, leves, & ſordidi, hique ab emptoribus ac queſtoribus recuſantur, vel ſeliguntur, quos ut fallant, Incolæ ſolebant illos tingere fumo *Dammar*, hoc autem detegi poteſt, ſi manus commaculent: Vera horum fructuum meſſis eſt ab Octobri uſque in Decembrim, ſubſequentibus vero menſibus lanci inponuntur, ſi a feſtucis aliisque ſordibus fuerint depurati, capitula *Kabeletten* dicta remanent, ſed hæc ſenſim ſponte decidunt, unde ſemper in ingentibus Caryophyllorum acervis magna grumæ quantitas ex delapſis hiſce capitibus floribusque emarcidis apparet, & invenitur.

Sin mercatoribus tradantur Caryophylli, nulli Anthophylli, vel albi iſti Caryophylli admixti ſint, quum in utrisque nulla reperiatur aromatica vis: Silveſtres vero Caryophylli facillime dignoſcendi ſunt, quum multo ſint majores, pallidiores, magisque inſipidi quam vulgares ſeu veri, nec Incolæ facile illos admiſcebunt, gnari ſatis, quod hoc ob crimen plecterentur. Ex Ternatenſium relatione Caryophyllum ultra centum annos vivere poteſt, quum circa *Anian* in regione *Hoeamohel* Caryophyllum fuerit obſervatum, quod in primis bellis cum *Kimelaha Madyra* fuerit amputatum, & ex incolarum computatione tum centum & triginta implebat annos; erat hæc arbor tam vaſta & craſſa, ut duo vix viri illam brachiis amplecti poſſent; Unicâ hæc arbor vice gerebat duo Bahara, h. e. 1100 pondera Caryophyllorum, & ante quinquaginta annos, quum Hitoëenſes Belgas in hanc advocarent terram, ex eadem arbore unum Bahar h. e. 550 pondera Caryophyllorum decerpſerunt, quos Belgis tanquam ſpeciem donarunt. Hodie autem non ita ſeneſcunt, cujus cauſſa putatur eſſe memorata iſta rudis fructuum collectio, ſeu quod Amboinæ montes ſunt frigidiores, quam Moluccæ. Circa enim annum 1666 in Hitoaë variæ perierunt Caryophyllorum arbores præ ſenectute, quæ juxta incolarum relationem plantatæ fuere ſub imperio *Frederici Houtmanni* primi Amboinæ gubernatoris, h. e. ante ſexaginta circiter annos: In aliis Leytimoræ plagis quædam etiam jam intereunt, quæ ſub gubernatore *Hermano Speultio* h. e. ante quinquaginta annos plantatæ fuerunt; Maximum autem damnum patiuntur ex ingenti & inſolito tempore ſicco, quod quibusdam annis hancce vexat Provinciam; Caryophyllum enim natura ſua eſt fervidum, humidumque expetit aërem, unde modicas pluvias, ſolumque humidum deſiderat, alioquin perit arbor.

Maxima autem harum arborum peſtis eſt vermis quidam forma vulgarium alborum Coſſorum, ſeu Erucarum, durum & ex nigro fuſcum gerens caput: Teredo hæc in ipſo gignitur & creſcit ligno, unde arbor brevi perit, quod dignoſcitur, ſi ejus truncus hinc inde lachrymas emittat, atque ex hocce vitio anno 1667 & ſubſequentibus multa millia arborum in Leytimora & Hitoënſi plaga perierunt.

Caryophylli, præterquam quod ab hominibus, a quadruplici inſuper avium genere propagantur, per virides nempe & albas palumbas, per avem annuam dictam, & Caſuarim, uti in Banda per easdem palumbas Nuces Moſchatæ propagantur.

Uſus. De Caryophyllorum uſu hoc in loco pauca dicemus, partim quum eorum uſus ſatis per Europæos libros ſit divulgatus, partim quum in India parum uſurpentur: Videtur enim naturæ Creator hoſce produxiſſe non tam in uſus ferorum horum incolarum, quam in Europæorum commodum, ac præſertim Boreali populo. Quum enim Caryophylli fervidam habeant eſſentiam, ſuperantem fervore, non autem

gelegt, en daar onder een ſmookent vuur geſtookt: Men laatſe eenige etmaalen aldus ſmooren, 't welk men Soffo *noemt, waar vanze een roſſe koleur krygen: De meeſte Inlanders ſmoorenze alzoo in den rook, zonder dezelve te vooren in water te ſteeken, en deze geſmoorde Nagelen werden als dan in de heete Son gedroogt, of by regenagtig weer boven 't vuur in den rook; maar in de Son is het veel beter, en krygen als dan eerſt haar ſwarte koleur, doch de* Laryxſe *Nagelen worden niet regt ſwart, maar blyven bruin: De proeve van wel gedroogt te zyn is, dat menſe met de Nagel kan afknippen, en binnen een paars purper als van een opengeſneden Kerſſe vertoonen: Die gene, die zonder dit ſmooren ſlegts in de Sonne of rook gedroogt werden ('t welk geſchied met die van zelfs afvallen, of alſſe zoo weinig hebben, datſe de moeite van 't ſmooren niet waard zyn) werden rimpelig, ligt, en ongezien, en van de Ontfangers uitgeſchooten, om welke te bedriegen, plegen de Inlanders die met den rook van* Dammar *te verwen, doch dat gemerkt kan werden, als zy de handen beſmetten: Den rechten Oegſt is van October tot December, in de volgende maanden brengt menſe ter ſchaal, alſſe van de ſteelen, en andere vuiligheden wel gezuivert zyn, maar de Kabeletten kunnen zy niet wel afkrygen, doch die vallen metter tyd van zelfs af, weshalven men onder alle Nagelhoopen altyd een goede partye gruis van deze afgevallene Kabeletten, en droog bloeizel vint.*

In 't leveren aan de Koopluiden moeten 'er gene beginnende Moernagels, of voorſchreve witte Nagelen onderlopen; want in die beide geen ſpeceryagtigheit en is. De wilde Nagelen kan men zeer ligt kennen, want die veel grooter, bleeker, en onſmaakelyker zyn als de regte, de Inwooners zullenſe niet ligt daar onder mengen, vermits ze wel weten, datſe daar over geſtraft worden: Volgens het zeggen der Ternatanen zoo kan de Nagelboom over de 100 jaar out worden, hebbende omtrent Anien, *op 't Land* Hoeamohel, *een Nagelboom geſtaan, die in de jongſte Oorloogen met* Kimelaha Madyra *omgekapt is, na reekening der Inlanders, doenmaals* 130 *jaren out zynde: hy was zoo groot en dik, dat hem pas twee mannen omarmen konden: hy droeg in een vol Sayzoen twee Babaren, (dat is* 1100 *ponden Nagels) en vyftig jaren te vooren, wanneer de Hitoeeſen de Nederlanders in dit Land wilden roepen, hebbenſe van denzelven Boom een Bahar dat is* 550 *ponden Nagelen geplukt, om die aan dezelve tot een monſter te vereeren: Hedensdaags werdenſe zoo out niet meer, waar af de oorzaak is, zoo men gift, de voornoemde rouwe handelinge, of dat Amboina kouder bergen heeft dan de Moluccos: Want omtrent het jaar* 1666, *zyn op Hitoe uitgegaan eenige Nagelboomen alleen van ouderdom, dewelke na 't zeggen der Inlanders geplant zyn onder de Regeering van* Fredrik Houtman, *eerſte Gouverneur van Amboina, dat is omtrent voor* 60 *jaren: Op andere plaatzen van Leytimor beginnen mede al eenige uit te gaan, dewelke onder den Gouverneur* Herman Speult, *dat is voor* 50 *jaren, geplant zyn; het meeſte perykel lydende van de groote ongewoone droogte, die zommige jaren deze Provincie quelt: Want de Nagel is van natuuren heet, en vochtgierig, en wil derhalven een matigen reegen en vochtige gront hebben, of anderzints gaat hy uit.*

Dan de grootſte peſt van alle is een zeeker geworm-te, in de gedaante van de gemeene witte houtwormen, ofte Rupſe, met een hart en ſwart bruin hooft: dewelke binnen in 't hout groeidt, en den boom in korten tyt doet ſterven, waar van de teykenen zyn, als den ſtam hier en daar begint te traanen, en zyn van deze quaale Ao. 1667 *en de volgende jaren veele* 1000 *boomen op Leytimor, en de kuſt van Hitoe uitgegaan.*

De Nagelen werden behalven door de Menſchen, noch door vierderley Vogels voortgeplant, te weten door de groene en wilde witte Duiven, door den Jaar-vogel, en de Caſuaris, *gelyk in Banda door dezelfſte Duiven de Nooten-muſſchaten voortgeplant werden.*

GEBRUIK: *Van 't gebruik der Nagelen zullen wy op deze plaats weinig ſpreeken, ten deele om dat het zelve al genoegzaam in de Europiaanſche Kruydboeken bekent is: Ten deele dewylze in Indien weinig gebruikt werden: Want het ſchynt, dat den Schepper der natuur eygentlyk die geſchapen heeft, niet zoo zeer voor deze wilde Inwooners, als voor de Europiſche en noorder werelt: want alzoo de Nagelen een heete hoedanigheit hebben, overtref-*

autem ſiccitate ipſum Piper, hinc patet, fervidum hunc fructum in hiſce calidis regionibus non ita utilem eſſe, quam in frigidiori & Boreali climate. Indi hoſce adhibent tantum, & in parva modo quantitate ad quædam unguenta, quæ componunt ad corpora ſua fricanda, ſi calefacere illa velint: In cibo iis non utuntur, vel raro, & parva quantitate, Tabaco autem miſcent pro ſuffimigio. Javani & Malaicenſes, qui antea Amboinam ſolebant frequentare ad mercaturam exercendam, hos emebant Caryophyllos cum Anthophyllis & feſtucis, binaque poſtrema in ſuos ſervabant uſus medicatos, quæ gradu caloris differunt a veris Caryophyllis, nihilominus tamen vim ſatis habent aromaticam, Caryophyllos vero ipſos peregrinis vendebant mercatoribus: Credere quis poſſet, illos ſeligere Anthophyllos ad propagationem, ſed quum compertum ſatis habuerunt hos non plantari vel propagari poſſe, ſi modo per octo decemve dies in ædibus fuerint depoſiti, quum caro exterior ſtatim exſiccetur, hinc a vero alienum hoc videtur.

Ex Caryophyllis antea Magiſtratus juſſu tenue ac ſanguineum deſtillabatur Oleum, quod in India magni æſtimabatur, & non parum differebat ab illo, quod in Patria ſeu Hollandia genuina Pharmacopæorum arte præparatur: Quum autem in hiſce terris deſtillatio per aëneos fiat alembicos, nec rectificetur hocce oleum, hinc ſaporem habet aduſtum, atque ſimilem odorem, cæterum adeo ſubtile & penetrans eſt, ut ſolum externe adhiberi nequeat, quum cutim exurat, atque inflammet. Si vero cum aliis oleis, uti Calappi, Roſarum, Olivarumve ſit mixtum, optimo cum ſucceſſu adhibetur in Indica paralyſi, *Beriberi* dicta, tumque hocce inunguntur partes paralyticæ, & quaſi emortuæ. Beriberi autem ſive Paralyſis hæc, vulgaris eſt morbus nautarum ac militum, qui caſtra ſequentes multum patiuntur frigoris, aliaque incommoda: Subſequens vero tempus edocuit, iſtum morbum ſine Caryophyllorum oleo curari quoque poſſe, ſi modo balneum præparetur, in quo Caryophylli, ſeu arboris folia cum Lagondi foliis fuerunt incocta, vel ſi ipſi Caryophylli in quodam iſtorum Oleorum incoquantur, hocque inungantur artus. Iſtius quoque olei ſeptem vel novem guttulæ cum cereviſia, vel alio quovis potu propinantur contra dolorem Colicum ex flatibus ortum, qui vero calidi ac bilioſi ſunt temperamenti, ab illo abſtineant, quum nimis ſanguinem inflammet.

Oleum hocce in omnibus liquoribus fundum petit, cum quibus miſcetur. Quidam etiam Arecæ potui addunt Caryophyllos, vel cum illo exurunt hos, ſed noxium dat potum; ingentem enim capitis excitat dolorem ſeu Cephalæam, exurit cerebrum, & tenebricoſum efficit viſum, quod illi quoque ſentiunt, qui quotidie Caryophyllos Tabaco miſcent, & adhibent pro ſuffimigio. Congeſtorum Caryophyllorum odor adeo eſt nocivus, ut, ſi per unam tantum noctem in camera quis dormiat, in vel ſub qua magna horum copia eſt occluſa, talis ad vomitum uſque nauſeabundus, & anxius quam maxime ſit, atque ingentem capitis dolorem ſentiat: Unde patet ſumma Creatoris ſapientia ita eſſe ſubordinatum, ut bina excellentia illa aromata, Caryophylli nempe, & nuces Myriſticæ, quod & de cæteris quoque credendum eſt, pauciſſime in India uſurpentur, ſed tanto majorem habent uſum atque utilitatem in Europa, quo facto ſummus rerum Arbiter homines conſtringere voluit ad mutuam familiaritatem, & neceſſitudinem inter ſeſe exercendam.

Ex recentibus Caryophyllis, ſi rubeſcant, ſaccharum & conditum fit, ſi conterantur, vel Anthophylli modo findantur, officulumque eximatur. Portugalli ex hiſce quoque aquam Cordialem ſolebant deſtillare, quæ extra uſum jam eſt, quum noſtra natio illarum rerum non ſit cupida, nec amans.

Anthophylli a longo jam tempore apud Chinenſes, Baleyenſes, Javanos, & Malaicenſes in uſu fuere medico, in Java præſertim magno in pretio fuere ab anno 1675, cariſſimeque fuere divenditi: Nec bene dignoſci potuit, quem in finem Javani, & Malaicenſes iis utebantur, qui tanti illos emebant, quidam autem multis ambagibus quædam nobis revelarunt, quæ in ſequentibus conſiſtunt.

Primo iis utebantur ad diabolicas & ſuperſtitioſas artes machicas, ad præparandum *Crat Sala*, & *Liat Sala*, quo

treffende zelfs de Peper in hitte, maar niet in droogte, zoo blykt, dat deze heete vrugt in deeze heete Landen zo dienſtig niet wezen kan, als in de koude noorder werelt: De Indiaanen gebruikenſe alleenig, en dat noch in kleine quantiteyt, onder ſommige zalven, die zy maaken om 't lichaam daar mede te ſtryken, als zy het verwarmen willen: In de koſt gebruikenſe die gants niet, of zeer weinig, behalven dieſe in 't rooken onder haar Tabak mengen, de Javanen en Maleyers, die voor dezen in Amboina plagten te komen handelen, kochten de Nagelen met de Moernagels en ſteelen, en bielden de twee laatſte voor haar zelven tot Medicyne, als verſchillende wel een graat in hitte van de regte Nagelen, doch niet te min noch genoegſaam ſpeceryachtig zynde; maar de Nagelen verkogtenſe aan de vreemde Koopluiden: men zoude meenen, datze de Moernagels zogten om te verplanten, maar vermits ze wel geweeten hebben, dat men die niet verplanten kan, alſſe maar 8 a 10 dagen in huis leggen, dewyl dan het buitenſte vleys verdroogt, zoo is dat niet waarſchynlyk.

Uit de Nagelen wierd voor dezen, zomtyds door laſt van de Overigheid, een dunne en bloet-roode olye gebrant, daar men in India veel werks van maakt, hoewel dezelve niet weinig verſchilt van de gene, die in 't Vaderlandt door de oprechte Apotheekers konſt gemaakt wert: Want vermits het hier te Lande, in 't diſtilleren, door koopere ſlangen getrokken, en niet gerectificeert wert, zo heeftze een brandige reuk en ſmaak, anderſints zoo ſubtyl en doordringend zynde, dat menſe alleen van buiten niet gebruiken kan, aangezien ze zeer op de huit brant: en moet met andere olye, als Calappus, Roozen, of Olyven-olye vermengt, en zoo in de Indiſche beroertheid, Beriberi genaamt, met ſmeeren op de verdoofde partyen gebruikt werden: Welke Beriberi een gemene plaage onder de Matroozen en Soldaten is, die in 't Leger ſwervende, koude en ongemak moeten uitſtaan: Doch de volgende tyd heeft geleert, dat men de gemelde ziekte ook zonder Nagel-olye kan genezen, als men ſlegts een bat-water maakt, daar in de Nagelen of baare bladeren met die van Lagondi gekookt zyn, of als men de Nagelen zelfs in een van de voornoemde olyen kookt, en de leden daar mede ſtrykt: Men neemt ook van de voorſchreve olye 7 en 9 droppelen, met bier of andere drank in, tegens buikpyn, die uit winderigheid ontſtaat, maar heete en galachtige menſchen mogen het niet gebruiken, als ontſteekende het bloedt te geweldig.

Deze olye zinkt in alle vochtigheden, daar menſe ondermengt, te gront: Sommige doen ook Nagelen in den Arak, of brandenſe wel met den Arak, maar zulx is een ſchadelyke drank, want hy veroorzaakt groote hooftpyn, verbrant de herſſenen, en maakt een donker gezicht, 't welk ook die gene gevoelen, die de Nagelen dagelyx onder het Tabak drinken gebruiken: De reuk van de vergaderde Nagelen is zoo ſchadelyk, dat, als men een nacht in de Kamer ſlaapt, daar een party in of onder leyt, men daar van tot braakens toe qualyk en benaut wert, mitsgaders groote hooftpyn krygt: Waar uit blykt, dat het door de groote wysheid des Scheppers verordineert zy, dat die beide treffelyke ſpeceryen, Nagelen, en Nooten-muſſchaten, gelyk van de anderen ook te geloven is, zeer weinig in India gebruikt werden, maar hebben zoo veel te grooter nuttigheden in Europa, waar door God den Heere de menſchen tot onderlinge gemeinſchap heeft willen dringen.

Uit de groene Nagelen, alſſe beginnen te rooden, wert ook een Suiker en Conſerf gemaakt, dezelve in ſtukken vryvende, of alsze Moernagels beginnen te werden, ſlegts open ſplytende, en den kern daar uitnemende. De Portugeezen plagten ook een Cordiaal-water daar van te branden, 't welk nu buiten gebruik is gekomen, vermits onze Natie tot diergelyke dingen niet curieus is.

De Moernagels zyn al van outs by de Chineeſen, Baliers, Javanen, en Maleyers in groot gebruik geweeſt in de Medicine: maar inzonderheid zynze van 't jaar 1675 aan, op Java in groote agting gekomen, en zeer duur verkogt: Men heeft niet eygentlyk ervaren kunnen, waar toe ze de Javanen, en Maleyers gebruikten, die zoo veel gelt daar voor gaven, doch zommige hebben ons door veel omnewegen eenige opening daar van gegeven, 't welk in 't volgende beſtaat.

Ten eerſten gebruikenze dezelve tot haar duivelſche en ſuperſtitieuſe konſten, om te maaken Crat Sala, *en*

Liat

quo ejus geſtator ita præſervabatur, ut nulla hoſtilia arma talem tangere vel ullo modo nocere poſſent, item ne talis nec conſpici nec dignoſci poſſet, qui illud geſtabat, hincque proficuum iis, qui furta, vel illicitos exercebant concubinatus, quumque ab iſto anno tantum bellum in Java fuit geſtum, creditum fuit hinc adeo ab illis expeti, uti & quoque a Baleyenſibus.

Secundo, Anthophyllos contritos cum *Cuju rapat*, & *Madja Cán* h. e. gallis Quercus propinandos dant junioribus ſponſis, vel quoque mulierculis, quæ ex puerperii lecto ſurgunt, ut partes naturales magis arctent, quo fit, ut gratiores ſint maritis.

Tertio, cum ſiccato *Poele* cortice mixta & comeſta appetitum excitant.

Quarto, Flatus diſſipant, Colicamque curant.

Quinto, Externe illiniti cum radice *Kellor* artuum oedema tollunt.

Sexto, Arcanum eſt, quod Sinenſes plurimum ſibi ſervant, clamque exercent ad libidinem excitandam, quem in finem illos adhibent, quibus putant partes naturales roborari: cui exercitio hæc natio præ omnibus favet & cupida eſt. Ad hæc omnia Anthophylli ab illis uſurpantur, ſumuntque illos, qui arbori inhærent, & modo fuſci apparent cum viridi mixti colore, qui autem præ maturitate decidunt, illos virtutibus deſtitutos cenſent, hinc raro in Java ſunt Magnates, quin ſemper quosdam Anthophyllos in domibus ſuis ſervent, credentes, omnia medicamenta exaltari, quibus parva modo Anthophyllorum horum doſis fuerit mixta.

Feſtucæ a mulierculis adhibentur in unguento *Bori Bori*, quod infantibus convenit atque debilius requiritur iis, quam adultioribus, cui itaque ferventes non admiſcent Caryophyllos. Ante ducentos annos non tanti æſtimabantur Caryophylli, qui nec tanta quantitate ex India evehebantur, & parva tantum copia, quanta requirebatur in arte Medica, unde & conſpurcati cum foliis & feſtucis mercatoribus tradebantur parvo pretio, uti & factum fuit primis Hollandorum navigatoribus, poſtea autem quum depurati requirerentur, folia, feſtucasque ſelegerunt, duplicique divenditi fuere pretio. In itinerariis quibusdam libris invenitur, in Zeylona quoque creſcere Caryophyllos, quod poſtea compertum fuit, Silveſtrem eſſe ſpeciem omni aromatica vi deſtitutam; ſic quoque alii dixerunt, in inſula Madagaſcara creſcere Caryophylla; longe autem alium eſſe fructum teſtatur *Garcias ab Orto libr.* 1. *cap.* 15 & 21. ubi ita loquitur: In inſula St. Laurentii certus occurrit fructus magnitudine Nucis Avellanæ, vel paulo major cum ejus putamine, hicque Caryophyllos ſpirat, ejus autem uſus hactenus ignotus eſt. Et quamvis *Avicenna loc. cit.* de Caryophyllorum gummi ſcribat, ac *Cluſius* in ſuis annotationibus in *Garciam* quoque narret, inter Caryophyllorum acervos, qui antea Antwerpiam fuere tranſlati, pluries obſcure fuſcam inveniri reſinam, quæ carbonibus ignitis impoſita, fortem ſpirabat Caryophyllorum odorem, uti quoque *Bauhinus* teſtatur *lib.* 4. *cap.* 6. ſeſe habuiſſe fruſtum flavi gummi, ſicci & fragilis, facile liqueſcentis, quod, ſi accenderetur, Caryophyllos ſpirabat, ſed ſaporis expers erat; non tamen dubitandum eſt, quin illis Caryophyllis aliud quoddam gummi, ſeu reſina fuerit mixta, ex qua Incolæ faces, ſeu cereos ſuos formant, qualis eſt *Dammar Batu*, nigrum Dammar &c. quod inter Caryophyllorum exſiccationem delapſum, forte ex induſtria relictum eſt, & ipſis diu mixtum, odorem coloremque Caryophyllorum attraxit, incolis enim non notum eſt Caryophyllorum gummi. Iſti etiam ſcriptores, aliique homines multa narrant de liquidi attractione non tantum arborum, ſed ipſorum quoque ſiccatorum Caryophyllorum. de Arboribus ſupra fuit dictum, illas amare pluvias radiis ſolaribus ſociatas, terramque ſub illis non nudam eſſe, vel herbis orbatam, quod Caryophyllum omne attrahat liquidum, hincque prohibere herbarum proventum, ſed ſolummodo quod hominum labore depurata ſervetur.

De ſiccatis vero Caryophyllis dicunt, illos repoſitorio occluſo contentos, totum aqua plenum vas intra unam noctem omne liquidum attrahere, illudque quosdam mercatores inſtituere, ut hinc

Liat Sala, *dat is den drager zoodanig te bewaren, dat hem geen vyandelyk geweer raaken of treffen kan; als mede dat men den gene niet ter degen bezien of kennen kan, die-ze draagt, en daarom nodig den genen, die op dievery en ongeoorlofde boelſchappen uitgaan, en dewyle van dat jaar aan zoo grooten Oorlog op Java gevoert wierde, meende men, datze daarom zóo zeer gezocht zyn, als mede van de Baliers.*

2. *De Moernagels, gevreeven met* Caju-Rapat, *en* Madja Cân *of Galnooten, gevenze ook de jonge Bruiden te drinken, als mede de Vrouwen, die van 't kraamen opſtaan, om de natuur te ſluiten, waar doorze te aangenamer by de Mannen werden.*

3. *Met de gedroogde ſchorſſe van* Poele *gemengt, en gegeten, verwekt eetens-luſt.*

4. *Breekt de geſlooten winden, en verdryft 't colyk.*

5. *Van buiten opgeſmeert met de wortel van* Kellor *verdryft de zugt uit de leden.*

6. *Is een geheim, 't welk de Sineezen meeſt onder haar houden, gebruikende dezelve om haare vleeſlyke luſten te ſterken, waar toe die Natie boven andere genegen is. Tot deze alle nemenze de aankomende Moernagels, die noch aan den Boom hangen, en effen beginnen bruin te werden, met groen gemengt, maar die door rypheid afvallen, achtenze krachteloos, daarom vint men niet ligt iemant van de Grooten op Java, of zy trachten eenige Moernagels in huis te hebben, om datze meenen, dat alle Medicamenten geſterkt werden, daar men een weinig van de Moernagel ondermengt.*

De ſteelen werden by de Vroutjes gebruikt tot Boribori *zalve voor de kinders, die wat ſlapper moet zyn, dan voor oude Lieden, en dierhalven daar de beete Nagelen niet toe te pas komen. Doch voor 200 jaaren plagt men zoo veel werks van de Nagelen niet te maaken, noch dezelve in zulken menigte uit te voeren, maar alleenlyk in kleine quantiteyt, en maar zoo veel als men in de Medicyne van nooden had, dierhalven ze ook zeer vuyl, met bladeren, ſteelen en al, aan de Koopluiden gelevert wierden, en dat voor een geringen prys, gelyk noch aan die van de eerſte Scheepvaarden der Hollanders geſchiede, maar naderhant, als men daar op zindelyker begon te werden, heeft men de ſteelen en bladeren daar uit gemonſtert, en doen is de prys noch eens zoo veel verhoogt geworden. Men vint in eenige Reisboeken, dat op Zeylon mede Nagelen zouden waſſchen, 't welk naderhant bevonden is niet anders dan een ſlach wilde ſpecerylooze Nagelen te zyn. Insgelyks hebben andere voorgegeven, dat 'er op het Eilandt Madagaſcar mede Nagelen vallen, maar dat het zelve een gantſch andere vrucht zy, getuigt* Garcias ab Orto, Lib. I. cap. 15 en 21, *zeggende aldus: Daar is op het Eilandt St.* Laurens *zeekere vrucht, in de grootte van een hazenoot, met haare ſchaale, of wat grooter, dewelke naa Nagelen riekt, maar zyn gebruik is tot noch toe onbekent: En alhoewel* Avicenna, loc. cit. *van een Nagelgom ſchryft, en* Cluſius, *in zyn aanteekening op voorſchreve* Garcias, *ook verhaalt, dat onder de Nagelhoopen, die men voordezen tot Antwerpen aanbrachte, meermaals een ſwart bruin hart gevonden wierd, 't welk op koolen gelegt, een ſterken Nagelreuk hadde, gelyk ook* Bauhinus *getuigt*, Lib. 4. cap. 6. *gehadt te hebben een ſtuk geel* Gummi, *droog en bryzelig, ligt ſmeltende en brandende, naa Nagelen riekende, doch zonder ſmaak: Soo en iſſer nochtans niet aan te twyffelen, of daar zal onder die Nagelen eenig ander harſt geweeſt zyn, waar van de Inlanders haar toortzen maaken, gelyk de* Dammar batu, *ſwarten Dammar &c. 't welk in 't droogen miſſchien onder de gemelde Nagelen gevallen zynde, voorbedachtelyk daar onder gelaaten is, en overzulks door lang leggen de reuk en verwe van de Nagelen aangenomen heeft, want ook de Inlanders en weten gantſch niet van een Nagelgom: ook weten de voorige Schryvers, en zommige gemeene Mannen veel te verhaalen van de vochtgierigheidt niet alleen der boomen, maar ook der gedroogde Nagelen. Van de Boomen is hier boven gezegt, datze wel reegen met Sonneſchyn gemengt willen hebben, en ook dat den gront daar onder niet gezuivert, en bloot zy, om dat de Nagelboom alle vochtigheidt aan zich trekt, en daar door den aangroey van het onkruidt beletd, maar alleen om dat hy door Menſchen arbeidt ſchoon gehouden wert.*

Van de gedroogde Nagelen geven zy voor, dat ze in een beſlooten Pakhuis leggende een geheel vat vol water binnen een nacht aan haar trekken zouden, en dat zulks zommige Koopluiden doen, om daar door de Nagelen te verſwaa-

Caryophylli graviores eſſent, ſi vendantur, ſi hoc autem dicant de mercatoribus Indicis vel indigenis, qui illos vendunt, magnam ipſis adferunt injuriam: Supra enim dictum fuit, Caryophyllos, cum traduntur, tam ab incolis, mercatoribus, quam ab his, nautis ita ſiccos eſſe oportere, ut abradi unguibus poſſint. Utrique autem ſatis conſtat, pœnam fore capitalem iis, qui tales inſtituerent fraudes: Haud tamen diffiteri volo, Caryophyllos æque in promptuariis, ac præſertim in navibus omne liquidum, quod ipſis vicinum eſt, attrahere, hincque in navibus ſemper intumeſcere, ita ut nunquam tam ſicci tradi poſſint, quam fuerunt accepti. An autem hæc ars Aromatariis Europæis non melius ſit nota (qui illos non tanta, quanta in repoſitoriis condita eſt, copia vendunt) illi bene conſcii ſunt.

Hæc ſunt, quæ de totius arboris, ejusque fructuum qualitatibus detegere vel reperire potuerim, unde hanc finiam deſcriptionem cum ſequenti Verſiculo:

Caſtiliæ reges ditat Peruana potoſis
Aurea, Soffalæ fertur arena Tago.
Omnibus his venis præferrem Caryophyllum,
Quem liber Domini munere Belga tenet.

Supra Memoratum Caryophyllum in magna Madagaſcaræ inſula creſcens ab O. *Dappero* ſequenti deſcribitur modo: *Ravenſara* (dicit) ingens & alta eſt arbor inſtar Lauri, foliisque ipſi ſimilibus, ſed minoribus. Fructus, *Voarvenſara* dictus, eſt inſtar Juglandis, ſapor eſt tam corticis, quam interioris ſubſtantiæ Caryophyllo ſimilis, eundem quoque ſaporem habent ejus folia: Flores formam habent Caryophylli, uti quoque ipſorum eſt ſapor, odor, & virtus. Arbor nullos dat fructus niſi tertio quovis anno; quum incolæ hoſce fructus, ac folia, quæ cum Zingibere, & Alliis piſcibus incoquunt, deſiderant, non ipſam conſcendunt arborem, ſed ipſam ad radicem circumcidunt: In altis creſcit montibus, cujus mas & femina invenitur.

ren, dog, indienze dit zeggen van de Koopluiden in Indiën, of van de Inlanders, dieze leveren, zoo doenze denzelven groot ongelyk aan: Want hier boven is gezegt, dat de Nagelen by de leverantie, zoo wel van de Inlanders, aan de Koopluiden, als van die zelve aan de Schippers, zoo droog moeten zyn, dat menze kan afknippen: Ook weten die beide wel, dat het een ſtrafbaar werk zoude wezen voor die zulks wilden beſtaan: Ik wil echter niet ontkennen, dat de Nagelen, zoo in de Pakhuizen, als inzonderheidt in de Scheepen alle vochtigheid, die daar omtrent is, aan zich trekken, en daarom in de Scheepen altyt ontlaaten, zoo datze nooit zoo droog konnen gelevert werden, alsze ontfangen zyn: maar of deze konſt de Kruideniers in Europa niet beter bekent zy (dieze niet met geheele Pakhuizen verhandelen) dat mogen zy weten.

Dit is het gene wy van de geheele gelegentheidt dezes voorgeſtelden Booms, en zyn vrucht betreffende, tot noch toe hebben konnen leeren, en ondervinden, zullende dierhalven deze Beſchryving eindigen, en ſluiten met dit volgende Rympje of Versje:

Caſtiliæ reges ditat Peruana potoſis
Aurea, Soffalæ fertur arena Tago.
Omnibus his venis præferrem Caryophyllum,
Quem liber Domini munere Belga tenet.

Dat is:

De Caſtiliaanſche Kroon, roemt Perus ryke bergen,
De Portugaalſche pocht op het Soffaalſche Zant:
D'Ambonſchen Nagelboom kan alle mynen tergen,
Die God den Schepper geeft aan 't vrye Nederlandt.

Den hier boven gemelde Nagelboom, die op het groote Eilandt Madagaſcar zoude groeyen, wert van O. Dapper *aldus beſchreven,* Ravenſara *(zeidt hy) is een groote en hooge Boom, gelyk een* Laurier, *met bladen die van den* Laurier *gelyk, doch kleinder: de Vrucht,* Voarvenſara *gebeten, is gelyk een groene Walnoot, van ſmaak, zoo wel de ſchors als het binnenſte, den Kruitnagel gelyk, en van een zelve ſmaak zyn ook de bladeren: het bloeyzel heeft de gedaante van een Giroffel-nagel, desgelyks de ſmaak, reuk en kracht: De Boom krygt gene vruchten, dan om 't derde jaar, wanneer de Inwoonders deze vruchten en blaaden, die zy met Gember, en Look by Viſch koken, willen hebben, klimmen zy niet by den Boom op, maar hakken hem by de wortel af: hy waſt op hoge bergen, daar is een Mannetje en Wyfje.*

CAPUT TERTIUM.

Caryophyllum Regium. Tsjenke Papua, ſeu Radja.

QUondam in Ternata mira & rara Caryophylli varietas inveniebatur, quæ tamen non diverſa erat ſpecies, quandoquidem hæc unica tantum in mundo erat arbor, quæ ſimiles producebat Caryophyllos, quum juxta Philoſophiam nullum individuum conſtituat ſpeciem: Atque iſti Caryophylli regii dicebantur, quum credebatur, ſingulo cum Ternatenſium rege peculiarem provenire, & etiam cum eo interire arborem: Quod tamen compertum eſt, non certam obſervare periodum; arbor enim, quæ regi *Hamzac* ſuo conſecrata fuit tempore, fructus adhuc anno 1655 produxit, quum *Mandarſâch* per ſeptem jam regnaverat annos: Reges hanc ſemper arborem religioſe ſervarunt, Caryophyllosque potiſſimum in ſuos adhibuerunt uſus, amicisque ſuis tamquam aliquid particulare miſerunt; In inſula ſolummodo *Machian* inveniebatur, quumque duo diverſi fructus in binis occurrebant arboribus, dividi poteſt in *Hamzâs* & *Mandarſahas* arborem. Utraque autem quoad truncum, foliaque vulgari Caryophyllorum arbori ſimilis erat, ſique nullos gerebant fructus, ab iſta non dignoſcendæ: *Hamzas* arbor Caryophyllos gerebat multo minores vulgaribus, ſupra non latos, ſed acuminatos, quique ad latera unum duoſve gerebant apices elevatos, fere inſtar extremitatum foliorum Juniperi, coloris autem magis nigricantis, quam vulgarium: Arbor hæc iſto anno interiit, tumque altera iterum propullulabat, tribus

III. HOOFDSTUK.

Konings Nagel-Boom. Tsjenke Papua, of Radja.

MEn heeft voor dezen in Ternaten een wonderlyke en raare zoorte van Nagelboomen gehat, welke echter geen byzonder geſlacht en maakten, vermits datter niet meer dan een eenige Boom in de werelt was, die diergelyke Nagelen droeg, en dat naa den regel der Natuurkundigen, Nullum individuum conſtituit ſpeciem, *geen ondeelbaar ding kan een geſlacht op zich zelven maken: en wierden de voorſchreve Nagelen Koningsnagelen genaamt, naadien men geloofde, dat met een yder Ternataans Koning ook een byzondere Boom te voorſchyn kwam, en ook met denzelven weder uitging: doch 't welk echter niet altyt bevonden wierd vaſt te gaan, want de Boom, die den Koning* Hamza *by zynen tyt was toegeeygent, heeft noch Vruchten gedragen* Ao. 1655, *wanneer* Mandarſâh *al zeven jaren geregeert hadde: De Koningen hebben dezen Boom altydt zeer zorgvuldig bewaart, de Nagelen meeſt voor haar zelven gehouden, en die aan haar Vrienden tot rariteyten gezonden: hy wiert alleen op 't Eilandt* Mackian *gevonden, en dewyl datter tweederley Vruchten op twee verſcheide Boomen wierden gezien, zoo kan hy verdeelt werden in* Hamzâs *en* Mandarſahas *Boom: beide waarenze aan ſtam en bladeren de gemeene Nagelboomen gelyk, en, alsze gene vruchten en droegen, van dezelve niet te onderſcheiden:* Hamzâs-*boom droeg Nagelen, die veel kleinder waaren dan de gemeene, boven niet breet, maar toegeſpitſt, hebbende aan de zyden een à twee ſpitzen naar boven gekeert,*

by

D
E
F
A
B
C

bus nempe horis diſtans a priori prope pagum *Gnoffagiam* eadem in inſula, ita ut nemo putet, hanc ex prioris radice vel fructu progerminaviſſe; hæc enim arbor nullos gerit Anthophyllos vel ſemen, quo propagari poſſet.

Fructus autem hujus poſterioris arboris, quæ *Mandarſabas*-arbor nobis dicitur, multo magis peculiaris ſunt formæ, quam prioris, & quoque majores, & cum *Hamzâs* Caryophyllis nullo modo conveniebant, quum ex ſimplicibus videantur conſtructi apicibus, qui plerumque in quatuor diſpoſiti ſunt ordines; ac ſuperius acuminati quoque ſunt, coloris læviter fuſci, qui ſiccati ſeparari poſſunt, uterque feſtucis inſident, & in corymbis cruciati locantur, inſtar vulgarium, ſuntque ſaporis æquè acris & aromatici: Hæc ultima autem arbor incuria ſubſequentibus annis circumciſa & exſtirpata eſt, quum omnes Caryophyllorum arbores in inſula *Mackian* juxta conventum exſtirpandæ eſſent, detruncatores enim ipſam ab aliis dignoſcere non poterant, quum eo tempore nullos gerebat fructus, magnum autem damnum eſt amatoribus mirabilis hujus naturæ luſus, quum tales in mundo non amplius ocurrant. Niſi quod unica arbor anno 1688 hic in *Hative* fuerit inventa, quæ forte iſtam *Mackianam* arborem ſupplere poſſet, hæc enim aliquando fructus edit Caryophyllos regios referentes, præſertim illos *Hamzâs*, qui parvi ſunt Caryophylli ſuperius acuminati, ad latera unum duosve apices gerentes.

Ternatenſes hoc Caryophyllorum genus vocant *Tsjencke Radja* h. e. Caryophyllum regium, dictas ob cauſſas. Amboinenſes omnia Caryophylla regia nominant *Tsjencke Papua* a circinnatis iſtorum populorum crinibus, omnibus enim rebus circinnatis cognomen *Papua* tribuunt. Dicta *Hativenſis* arbor anno 1678 tales produxit Caryophyllos, qui ex acuminum numero & forma omnino ſimiles erant illis *Hamzâs* arboris, nunquam autem in Anthophyllos excrevere, atque anno 1682 eadem in regione *Hatives* veteris binæ tales inveniebantur arbores ſimiles producentes Caryophyllos: Uti quoque aliquot annis antea circa pagum *Toleboe* in Amboinæ plaga vulturnea ſitum talis obſervata fuit arbor, ſimiles *Tsjencke Papua* fructus gerens, ita ut jam in Amboina tres ſint arbores, quarum fructus plerumque ſunt acriores vulgaribus Caryophyllis. Incolæ illos quoque decerpunt, ſimulque cum vulgaribus vendunt, ita ut aliquando in Europa aliis mixtos reperiant quosdam.

Poſtquam natura ab anno 1651 nullam amplius produxerat arborem cum veris Caryophyllis regiis convenientem, anno demum 1692 unica arbor ad *Hitoe* oram in *Kayetetto* regione progerminavit, raros producens Caryophyllos regios ex ſolis apicibus conſtructos, qui in quatuor ordines diſpoſiti ſunt, ſingulus autem ordo ex quinque ſexve acuminibus conſtat, qui cum veris antiquis Ternatenſibus Caryophyllis regiis conveniunt, quorum corymbus in figura adjecta notatus eſt: Eadem hæc arbor anno 1644 ſimiles produxit fructus, multo autem graciliores erant illorum corymbi, quam memorati anni, quum in Amboina maxima & fertiliſſima Caryophyllorum meſſis fuit, quæ nunquam fuit obſervata, 3700 *Baharan* nempe, ſingulum vero *Bahaar* 550 ponderibus Hollandicis æquivalet. Caryophylli iſti regii ſollicite aſſervantur tanquam mirum & rarum naturæ artificium, quum incertum ſit, unicam talem arborem aliquot per annos ſuperſtitem fore.

bykans als de Genever-bladeren, en van koleur ſwarter als de gemene: In 't voornoemde jaar is dezen Boom uitgegaan, en kwam doen weder een ander voor den dag, te weten wel drie uuren gaans van den voorſchreve eerſten by het Dorp Gnoffagia, *op 't zelve Eylandt, zulks niemant en moet meynen, dat hy uit de wortel of vrucht des voorgaanden geſprooten of voortgekomen is, want dezen Boom draagt geen Moernagels of Zaat, waar mede men hem zoude konnen voortplanten.*

De vruchten van deze laatſte, dewelke wy Mandarſahas-*boom noemen, zyn veel zeltzaamer van fatzoen dan de voorgaande, als mede grooter, en met de voorgaande* Hamzâs-*Nagelen weinig gelykeniſſe hebbende, als ſchynende meeſt van enkelde ſpitzen gemaakt, dewelke gemeenlyk in vier ryen ſtaan, en boven ſpits toelopen, van koleur licht-ros, konnende, als zy out zyn, uit malkander genomen werden, beide waſſchen zy op haare ſteelen, en in kruiſſen aan haar kroontjes, gelyk de gemene, en zyn ook alzoo ſcherp en ſpeceryachtig van ſmaak: dan dezen laatſten Boom is door onvoorzigtigheidt in de volgende jaaren omgekapt, als men alle de Nagelboomen op 't Eilandt* Mackian, *volgens contract, moeſte uitroeyen, vermits de Uitroeyers hem van andere niet konden onderſcheiden, en hy op die tyt gene vruchten droeg, zynde een byzonder verlies van dit wonderlyk ſtuk der natuure voor de Liefhebbers, vermits diergelyken in de werelt niet meer te vinden is: Het zy dan, dat zeekere boom Ao.* 1688 *albier op* Hative *gevonden, den voornoemden* Mackiaanſchen *boom vervangen wilde: want deze draagt by wylen vruchten, die naa Konings-Nagelen ſchynen te aarden, inzonderheit naar die van* Hamzâ, *zynde kleine naageltjes, boven toegeſpitſt, en hebben een of twee ſpitsjes ter zyden.*

De Ternatanen noemen dit geſlacht van Naagelen Tsjencke Radja, *dat is Konings-Nagelen, om voorſchreve reden: De Amboinezen noemen alle Konings-Nagelen* Tsjencke Papua, *na de gekrulde hayren van die Volkeren, want zy gewoon zyn alle gekrulde dingen den toenaam van* Papua *te geven: Den voornoemde boom van* Hative *beeft in 't jaar* 1678 *noch al zoodanige vruchten gedraagen, die aan veelheidt van ſpitzen en fatzoen, geheel en al gelyk waren die van de voornoemde* Hamzâs *boom, maar zy hebben tot noch toe nooit Moernagels willen werden, en Ao.* 1682 *wierden op 't zelfde Landt van oudt Hative noch twee zulke boomen gevonden, diergelyke Nagelen dragende: gelyk ook eenige jaaren te vooren omtrent het Dorp* Tolehoé *aan Ambons N. Ooſtboek gelegen, mede een boom is gevonden, diergelyken* Tsjencke Papua *dragende. Zoo datter nu in Amboina drie boomen gevonden werden, en hare vruchten zyn gemeinlyk ſcherper dan de gemene Nagelen: De Inlanders plukkenze, en leverenze onder malkander met de gemene, zoo dat menze ook in Europa hier en daar onder dezelve vinden zal.*

Na dat de natuur zedert 't jaar 1651 *geen boom voortgebracht heeft met de originele Konings-Nagelen, zoo is eindelyk Ao.* 1692 *een eenige boom op de kuſt van Hitoe, en het diſtrict van* Kayetetto *voor den dag gekomen, dragende die rare Konings-Nagelen uit enkelde ſpitzen beſtaande, die in vier ryen ſtaan, en ieder rye uit 5 a 6 ſpitzen, dewelke met de oprechte oude Ternataanſche Konings-Nagelen over een komen, waar van in de Figuur een Takje vertoont wert. Dezelfde boom heeft Ao.* 1694 *wel wederom dezelfde vruchten gegeven, doch de kroontjes waren veel magerder dan die van 't voornoemde jaar, wanneer Amboina de grootſte Nagel-Mouſſon gehat heeft, waar van men nooit geboort heeft, te weten omtrent* 3700 Baharan, *ieder* Bahaar *van* 550 *pont hollants, de voornoemde rare Konings-Nagelen worden dan zorgvuldig bewaart als een ſeltzaam Konſt-ſtuk van de natuur, dewyl men niet verzekert is, dat dien eenigen boom veele jaren ſtaan, of in 't leeven blyven zal.*

EXPLICATIO

Tabulæ Secundæ,

Exhibentis *ramum Caryophylli Regii Amboinenſis, Tsjenke Radja* dicti A.
B. *Caryophylli Regii Ternatenſis junioris.*
C. Primi & adulti ſunt *Caryophylli Regii* ex *Mackian.*
D. Sunt *Caryophylli Regii Ternatenſes adulti*, tempore *Regis Hamza* collecti.
E. Veri *Caryophylli Regii, regis Mandaraſchah.*
F. *Recentiores Caryophylli regii Amboinenſes*, anni 1693 & 1694.

AANWYSINGE

Van de Tweede Plaat,

Verbeeldende een *Tak* van de *gemeene Amboinſche Konings-Nagelen* TSJENKE RADJA genaamt A.
B. De *jonge Ternatenſe Konings-Nagelen.*
C. De eerſte of *oudſte Konings-Nagelen* uit *Mackian.*
D. De *oude Ternatenſe Konings-Nagelen*, ten tyde van *Koning Hamza* vergadert.
E. Opregte *Konings-Nagelen* van *Koning Mandaraſchah.*
F. *Nieuwe Amboinſche Konings-Nagelen*, van *'t jaar* 1693 en 1694.

OBSERVATIO.

Prima hujus ſpecies, ſeu potius varietas, vocatur CARYOPHYLLUS REGIUS *aromaticus* a *Pluknetio* in *Almageſt. pag.* 88. & in *Phytogr. Tab.* 155. *Fig.* 5 exhibetur. & CARYOPHYLLUS *fructu oblongo, abortivo minus ſquamoſo ex Inſula Ambon. Breyn. Prodr.* 2. *p.* 50. alterius editionis, ut & CARYOPHYLLUS REGIUS AMBOINICUS *Rumphii ibidem.* ubi optime in notis ſubjungitur a *Joanne Philippo Breynio* filio: „ Hi CARYOPHYLLI, „ qui REGII dicuntur, ſpecie, me judice, ab antecedente non „ differunt, neque fructus revera dicendi ſunt, ſed rudimen„ ta potius florum fructuumque abortiva, meris ſquamis mon„ ſtroſe luxuriantia, & a ſcopo aberrantia, quæ nunquam hinc „ perfecti flores, nec fructus evadunt. Cæterum odorem ſa„ poremque CARYOPHYLLORUM AROMATICORUM *Officin.* re„ ferunt, virtutesque poſſident, quas an gradu excellentiori ſu„ perent, ut nonnulli putarunt ſola experientia decidendum eſt. De his porro vide *Weinmann Phytanthoz. p.* 63. *Tab.* 325. *lett.* a. ut & *Rumphii obſervat.* 21. *p.* 53. *Acad. natur. curios. dec.* 2. *ann.* 1. ubi & horum figuræ, atque *ejus Epiſt.* 5. *p.* 403. & *Epiſt.* 8. *p.* 421. in *Valent. Muſæo Muſæor. Tab.* 2. & *libr.* 2. *Sect.* V. *cap.* VII. & *Amman Manud. ad mat. med. cap.* 8. *Sect.* IX. *p.* 96. & *Fr. Valentyn Amboinæ deſcript. p.* 195 & 196. *Tab.* 32. ut & *Linſchoteni itinerarium. cap.* 65. Reliquæ porro figuræ non niſi monſtroſæ aberrantis ſeu potius luxuriantis naturæ Varietates habendæ ſunt, quas quum *Rumphius* adpingi curavit, hic illas ſimul ſubjungimus. CARYOPHYLLUS ARBOR a *Muntingio* in *cultura plantarum libr.* 2. *cap.* 3. deſcribitur, ſed manca admodum figura exprimitur.

AANMERKINGE.

De eerſte zoort wert CARYOPHYLLUS REGIUS *aromaticus* van *Pluknet* genoemt in zyn *Almageſt. pag.* 88. en in zyn *Phytogr. Tab.* 155. *Fig.* 5. verbeeldt. en CARYOPHYLLUS *fructu oblongo abortivo minus ſquamoſo ex Inſula Ambon.* van *Breynius* in zyn *tweede Prodromus pag.* 50. van de tweede uitgaaf, als mede CARYOPHYLLUS REGIUS AMBOINICUS van *Rumphius*, alwaar zeer wel onder in de nooten van *Joannes Philippus Breynius* de zoon bygevoegt wert: „ Deze KONINGS-NAGELEN „ verſchillen, zo veel ik zien kan, niet van de voorgaande in „ zoorte, en zyn voor geen regte vruchten te houden, maar „ liever te houden voor afwykende beginzelen der bloemen „ en vruchten alleen uit ſchubben, monſtreuzelyk afwykende „ van het oogmerk der natuur, beſtaande; waarom dezelve „ ook nooit tot regte bloemen ofte vruchten uitgroeien. Ver„ ders hebbenze de reuk en ſmaak van de regte ſpecery Na„ gelen in de Apotheken gebruikelyk, welkers krachten zy ook „ bezitten, doch of zy dezelve overtreffen, zo als ſommige „ gemeent hebben, is alleen door de ondervinding te beſliſſen. Over deeze zie verder *Weinmann* in de veelvuldige benaminge en Beſchryving der Planten *pag.* 78. *Tab.* 325. *lett. a.* en de 21 Obſervatie van *Rumphius pag.* 53. in de *Acad. nat. curios. dec.* 2. *ann.* 1. alwaar ook der zelver figuur, en zyn vyfde brief *pag* 403. als ook de achtſte *pag.* 421. in *Valent. Muſæum Muſæor. Tab.* 2. en *Libr.* 2. *cap.* VII. *Sect.* V. en *Amman. Manud ad mat. med. cap.* 8. *Sect.* IX. *p.* 96. en *Fr. Valentin Beſchryving* van *Amboina. p* 195 en 196. *Tab.* 32. en *Linſchotens Rysbeſchryving. Cap.* 95. De overige zoorten verders zyn niets anders als monſtreuſe veranderingen door de afwykende, ofte liever overdadige natuur te houden. dewelke om dat *Rumphius* hier heeft laten bytekenen, wy hier ook byvoegen. De NAGELBOOM wert mede van *Munting* in de *waare oeffening der planten* in het *tweede boek capitt.* 3. beſchreven, doch zober in de Plaat verbeelt.

CAPUT QUARTUM

Caryophyllum Silveſtre, Tsjencke Oetan.

SIlveſtre Caryophyllum plerumque altius excreſcit, comaque ampliore, quam domeſticum, ac plurimum uno erigitur trunco; Foliorum raches ſunt etiam longiores, firmæ, & virides; ejus folia multo majora, & quoque oppoſita ſunt, ſed non ita exacte, obliquam plerumque efformantia crucem: In arboribus junioribus pedunculi ſunt breviores, vel ramos lata magis plaga obvelant, quam in vetuſtioribus, in quibus duplicis itidem obſervantur formæ: In initio enim pluvioſorum menſium, ſuperius multo ſunt latiora & rotundiora, ſiccis vero menſibus ſunt acuminata, veraque Caryophyllorum folia magis referentia, novem, decem, & tredecim longa digitos, quatuor autem lata, in junioribus vero arboribus minora ſunt, cæterum glabra quoque, ſed non ſplendentia, neque tam dura, ac vulgaris Caryophylli. Foliorum oræ quoque ſunt ſinuoſæ & arcuatæ, ac tenuibus parallelis transverſalibus venis pertexta ſunt folia, ſed non ita arctis ac vulgaris, & ad oras recto ſinu ſunt conjuncta inſtar illorum *Cajoe Mera*, & *Jamboſæ*. Sylveſtre enim Caryophyllum eſt tamquam medium genus, quod affine eſt inter *Jamboſam*, & Silveſtrem arborem *Cajoe Mera* dictam, cum utraque magnam habens affinitatem. Medius folii nervus ſulcatus quoque eſt inſtar folii *Cajoe Mera*, ſed non ita profunde.

Contrita hæc folia ſilveſtrem ſpirant Caryophyllorum odorem, cum quadam aciditate mixtum, unde facile etiam dignoſci poſſunt.

Fructus in corymbis quoque gerunt uti domeſticum, ſed numero multo rariores, hinc inde enim unus alterve locatur in ramulorum ſummo, atque in illis modo duo, tres, quatuorve ſimul fructus, ejuſdem fere formæ, ſed duplo majores domeſticis, capitulum autem illorum non ita latum eſt, floresque ſimiles gerunt ac vulgares, diu ſunt virides, tandemque parum rubeſcunt, fuſco ac cinereo intermixto colore, ſi flores produxerunt, Anthophylli excreſcunt, magnitudine baccarum fructuum magnæ *Varingæ*, vel paulo longiores, fere inſtar minoris digiti, qui cincti & obducti ſunt obſcure rubente ſeu purpurea carne cultrum craſſa, molli & ſucculenta inſtar aliarum Silveſtrium *Jamboſarum*, ingrati ſaporis cum aciditate quadam juncti: Intus continetur officulum oblongum, uti in vero

IV. HOOFTSTUK.

Wilde Kruidt-Nagelboom.

DE wilde Nagelboom waſt gemeinelyk wat hoger, en met een breder kruin dan de tamme, meeſt met eenen ſtam opſchietende, de ryskens zyn ook langer, taay, en groen, de bladeren veel grooter, en ſtaan mede tegens malkander, doch zoo precys niet, en meeſt in een ſcheef kruis: Aan de jonge boomen zyn haare ſteelen wat korter, of zy bekleeden den ſteel zoo veel meer, of verder dan aan de oude boomen, daar aanze dan ook noch van tweederley gedaante zyn: want in 't begin van de regen-Moeſſon vallenze van vooren breeder en ronder, maar in de drooge Moeſſon zynze voor ſpits, en de oprechte Nagelblaaderen wat gelyker, negen, tien en dertien vingers lank, en vier breet, doch aan de jonge boomen zynze wat kleinder, anderzints mede glat, hoewel niet glimmende, noch zoo ſtyf als de tamme: De randen zyn ook wat bochtig, en met fyne paralleele dwersaderen doorregen, doch zoo digt niet als de oprechte, en aan de kanten, met een doorgaande booge t'zaamen geſlooten, gelyk die van de Cajoe Mera, *en* Jamboe: *want de wilde Nagelboom is als een middelbaare zoort, dewelke een maagſchap maakt tuſſchen de* Jamboſa, *en den wilden boom* Cajoe Mera, *en met die beide veel gemeinſchap heeft: De middelſte zenuwe van het blat heeft ook een voore, gelyk die van* Cajoe Mera, *doch zoo diep niet.*

Gevreven zynde hebbenze een wilde Nagel-reuk, met eenige zuurte gemengt, daar aan menze kennen kan.

Haare vruchten dragenze mede aan kroontjes, gelyk de tamme, doch veel minder in getal, ſtaande hier en daar maar eene aan 't uiterſte der ryskens, en aan de kroontjes ſtaander maar 2, 3, *a* 4 *bezyden malkander: Zynde bykans van het zelfde fatzoen, doch wel tweemaal zoo groot als de tamme, maar 't hooftje is zoo breet niet, hebbende insgelyks zulken bloeizel en Kabeletten als dezelve, zy blyven lang groen, en werden eyndelyk een weinig root, met vaal en graauw onder een gemengt, en alsze gebloeidt hebben, zoo wordenze ook tot Moernagels van grootte als de Beſien der vruchten van de groote* Varinga, *of noch wel zoo lank, en bykans als een kleine vinger, omgeven of omvangen met een donker-root of purperachtig vleys ongeveer een mes dik, week en ſappig, als aan de wilde* Jamboeſen, *onlieflyk van ſmaak en met eenige*

zuurte

a

vero Anthophyllo, ſed multo majus & linea incurva notatum, in bina diviſum ſegmenta.

Anthophylli hi ſiccati non fuſcum vel obſcure rubentem induunt colorem, uti veri, ſed ſordide gilvum habent colorem, & rugoſi ſunt; nec odorem habent, vel vim aromaticam, ſed illorum ſapor eſt ingratus, ſilveſtris, & auſterus.

Arboris hujus lignum eſt durum, ſolidum, grave, & magis cinereum, quam domeſticæ, cum fuſco quodam colore mixtum, non quidem elegans, ſed varios tamen in uſus mechanicos utile, terram autem tangere non debet, alio quin facile corrumpitur: Fructus florent, & matureſcunt eodem fere cum domeſticæ tempore, vel paulo ſerius, Decembri nempe vel Januario: Arbor hæc ſponte in ſilveſtribus creſcit montibus, atque propagatur ibi Anthophyllis ſuis delapſis.

Nomen. Latine *Caryophyllum Silveſtre*, Malaice *Tsjenke utan*. Amboinice *Babu Lawan Abbal*, & *Buhula Wabbal*. Hitoënſibus autem *Ohulawan Aycou*, quia hæc arbor, uti dictum fuit, tantam habet affinitatem cum *Cajoe Mera*, ſeu *Aycou*, de quo *libro* 4 plura dicentur.

Locus. In omnibus inſulis Moluccis occurrit, & talibus quoque in locis, ubi nunquam veri obſervati fuere Caryophylli: Quidam Hitoënſis mihi narrabat ſeſe ibi verum plantaviſſe Caryophyllum, quod tempore in Silveſtre degeneravit; idem quoque expertus fui alia in arbore, quam certus eram in generali Caryophyllorum verorum plantatione ibi etiam fuiſſe locatam.

Uſus. Quum nulla ſit vis aromatica in hoc fructu, neque colligitur, neque uſurpatur, ſed avibus cibo relinquitur; raro etiam fit, fallaces incolas juniores decipere mercatores, hos ſilveſtres Caryophyllos cum venditione ac traditione veris miſcentes, ut pondus aggravent, quod ipſis alias facile foret inſtituendum, quum eodem fere tempore matureſcant, ſique hoc detegeretur, mulctarentur illi, qui autem attendere ad id accurate velit, facile dignoſcere ſilveſtres poteſt, quum multo ſint majores veris Caryophyllis, pallidiores, & ſordidi coloris, uti ſupra indicavimus, tales quoque eſſe, qui ex veris ſponte decidunt, & ſine ſuffocatione in ſole exſiccantur: Silveſtres autem ſunt majores, & inſipidi penitus.

Hujus arboris lignum, uti dictum fuit, adhibetur in ædificatorium opus, æque ad poſtes, quam ad trabes, poſtibus autem non ita conducit, quum ad terram facile putreſcat, alioquin indureſcit inſtar ferri, ita ut vix clavis transfigi poſſit, præſertim in Amboinenſium ædibus, quæ plurimum fumo repletæ ſunt, unde hoc lignum ita durum ac durabile fit, trabes tamen quadratæ vix formari poſſunt, quum arboris truncus raro ſit rotundus, ſed plurimum anguloſus & difformis.

Inter Silveſtria quoque Caryophylla altera minor numeratur arbuſcula, plurimum tantum in fruticis formam excreſcens, quæ tamen nimis a Caryophyllorum natura differt, quamque in ſubſequentibus inter Silveſtres quoque arbores nomine *Caryophyllaſtri Silveſtris*, ſeu *alterius* libro quinto diſcribemus.

Sin Silveſtris Caryophylli lignum ad poſtes adhibere velimus, primum fumo exponendum eſt, quum diutius tum durat: Uſurpatur quoque ad ſecurium manubria, & Oryzæ tudiculas, politum vero ejus lignum ſoli non eſt exponendum, quum inde facile findatur; denique recens lignum nunquam ad talia adhibetur opera, quibus fiſſura nocet, ſed ſemper ſiccum.

EXPLICATIO

Tabulæ Tertiæ.

Quæ exhibet ramum *Caryophylli ſilveſtris* TSJENCKE OETAN, incolis dicti.

a Naturalem fructus magnitudinem & formam denotat.

OBSERVATIO.

Arbor hæc Silveſtris a *Pluknetio* in *Almag. p.* 88. videtur denominari CARYOPHYLLUS *langueſcente vi aromaticus*, *Malabaricus*, *folio & fructu majore*, & in *Phytogr. Tab.* 274 exhibetur, ut & a *Valent.* in *Ambonæ deſcript. pag.* 169 nomine *Caryophylli Silveſtris*, nec non in *Valent. Muſæo Muſæorum epiſt.* 23. *pag.* 449.

CAPUT.

zuurte gemengt: Daar binnen legt een langwerpige korrel, even als in de oprechte, doch vry grooter, en met een kromme linie, in tween deelbaar.

Deeze Nagelen gedroogt zynde, werden niet bruin of donker-root, gelyk de oprechte, maar krygen een lelyke vaale koleur, en werden rimpelig; daar is ook ganſch geen ſpeceryachtigheid in, maar een wilde onlieflyke, en adſtringerende ſmaak.

Het hout van dezen boom is hart, dicht, ſwaar, en graauwer dan het tamme, met eenige bruinte gemengt, wel van geen zonderlinge moyigheidt, doch evenwel tot verſcheide timmerwerk noch gebruikelyk, maar 't moet de aarde niet raaken, anders bederft het zeer licht: De vruchten bloeyen, en werden ryp omtrent dezelve tyt als de regte Nagelen, of wat later, te weten in December en January: ook groeyt den boom van zelfs in 't wilde gehergte, en plant zich zelven voort door zyne Moernagels.

Naamen: *Latyn* Caryophyllum Silveſtre, *Malleyts* Tsjencke utan: *Ambons* Bahu Lawan Abbal, *en* Buhula Wabbal: *Hitoeës* Ohulawan Aycou, *om dat dezen boom, als gezegt is, zoo veel gemeynſchap heeft met het* Cajoe Mera *of* Aycou, *waar van* lib. 4. *noch wat zal gezegt worden.*

Plaats: *men vint hem in alle Moluxe Eilanden, en dat ook ter plaatze, daar nooit regte Nagelen geweeſt zyn. Zeeker* Hitoeës *verzeekerde my, dat hy daar een oprecht Nagelboompje geplant hadde, 't welk metter tyt in een wilde veraart was. En het zelfſte heb ik noch eens bevonden aan een anderen boom, welke men wiſte eenige tyt te vooren, in een generale aanplanting, aldaar gezet te zyn.*

Gebruik: *Dewyl daar geen ſpeceryachtigheid in deze vrucht is, zoo wertze niet verzamelt, en ook niet gebruikt, maar de Vogelen tot een ſpyze gelaaten, en zelden gebeurt het ook, dat zommige ſlimme Inlanders de nieuwe Kooplüden bedriegen, deze wilde Nagelen, in 't leveren, onder de oprechte mengende, om 't gewicht te vermeerderen, 't welk hun te lichter om te doen is, dewylze omtrent op een tyt ryp worden, maar als het uitkomt, wordenze daar over geſtraft: en die 'er wel opletten wil, kanze licht kennen, om datze veel grooter zyn als andere Nagelen, als mede bleek en ongezien van koleur, gelyk wy ook gezegt hebben, die gene te zyn, die van de oprechte van zelfs afvallen, en zonder ſmooren ſlegts in de Sonne gedroogt werden: Doch de wilde Nagelen zyn noch vry wat grooter, en gants onſmakelyk.*

Het hout van dezen boom is, als gezegt is, noch gebruikelyk tot den huisbouw, zoo tot ſtylen, als balken, doch tot ſtylen zoo bekwaam niet, om dat het in de aarde ligt vergaat, anderzints wert het ook zoo hart als yzer, zoo dat men daar qualyk een ſpyker kan inſlaan, inzonderheidt in de huizen der Amboineezen, die meeſt vol rook zyn, en ſchoon dit hout zoo hart en durabel wert, men kan echter geen vierkante balken daar van maaken, om dat den ſtam zelden ront, maar hoekig, en wanſtallig is.

Onder de wilde Nagelen wert ook gereekent een ander klein boompje, meeſt een ſtruik blyvende, doch al te veel van den Nagel-aart verſchillende, en 't welk wy in 't vervolg ook onder de wilde boomen, met den naam van Caryophyllaſter terreſtris, *of* alter, lib. 5. *beſchryven zullen*

Als men 't wilde Nagelhout tot ſtylen van paggers gebruiken wil, gelyk meeſt geſchiet, zoo moet men 't eerſt rooken, want dan duurenze langer: Men gebruikt het ook tot ſteelen van bylen en ryſſtampers, maar het geſchaafde bloote hout moet men niet in de Sonne leggen, om dat het daar van ligt ſcheurt: In ſomma het verſche hout wert tot gene werken gebruikt, daar 't niet ſcheuren mag, maar altydt het gedroogde.

AANWYSINGE

Van de derde Plaat.

Verbeeldende een *Tak* van de *Wilde Kruidt-Nagelboom*, by de Inlanders TSJENKE OETAN genaamt.

a Vertoont de Vrucht in de natuurlyke grootte en gedaante.

AANMERKINGE.

Deze Boom ſchynt van *Pluknet* in zyn *Almag. p.* 88. genaamt te werden CARYOPHYLLUS *langueſcente vi aromaticus*, *Malabaricus*, *folio & fructu majore*, en in zyn *Phytogr. Tab.* 274 afgebeelt; en van *Valentyn* in *Ambons beſchryving. pag.* 196. onder de naam van *wilde Nagelboom* beſchreven, als mede van *Valentyn* in *Muſæum Muſæorum. epiſt.* 23. *p.* 449.

CAPUT QUINTUM.

Nux Myriſtica. Pala.

UTi ſummo Creatori, ut homines continuo in labore & exercitio occupatos teneret, placuit, rutilantes gemmas, fulvum metallum, aliaque cimelia in ipſis terræ viſceribus celare, ſimili quoque modo bina pretioſa aromata, Caryophyllos nempe, atque Nucem Moſchatam in paucis parviſque plantavit inſulis, illaſque in extremo veluti Orientalis Oceani angulo ſimul abſcondit.

Quo modo Caryophylli antea in inſulis tantum Moluccis & hodie in Amboinæ ſolummodo imperio inveniantur, ſupra memoratum fuit: Nunc itaque tranſibimus ad alterius aromaticæ arboris deſcriptionem, Nucis nempe Myriſticæ arboris, quæ ita ſeſe habet.

Veræ Nucis Myriſticæ, feminæ quoque dictæ, arbor formam gerit ac magnitudinem vulgaris Pyri, quædam etiam ſunt altiores. Ejus vertex rotundior eſt quam Caryophylli, nihilominus tamen bene ordinatam format Pyramidem, ſed magis extenſam quam prioris: Plerumque recto exſurgit trunco, aliquando etiam duplici & triplici: Rami plurimum ad latera extenduntur, nec ita in altum eriguntur ac Caryophylli: Ex hiſce autem quidam rariores ita eriguntur, ac ſi erecti forent fuſtes, quique in ſummo parvas aliquando etiam formant comas inſtar junioris arboris. Arboris cortex eſt glaber, obſcure cinereus cum viridi mixtus, interne rubens & ſuccoſus. Arbor raros gerit craſſosque ramos, hi autem luxuriantes ſunt, in tenues longosque diviſi ramulos, qui intricati dependent, & fructus gravitate deorſum inclinant.

Folia ſunt inſtar Pyri, ſed paulo acutiora, longiora, integra, & acuminata, ſuperius obſcure virentia, inferius parum cinerea, qui character eſt omnium nucum generum, quod inferior nempe folii pars ſit magis incana, quam ejus ſuperior, cæterum ſunt glabra inſtar Caryophylli foliorum, ſed multo tenuiora, & magis æqualia, ſuperius parum ſplendentia, inferius neutiquam, lateralesque gerunt paucas coſtas: In binos plurimum locantur ordines in ramis, ſed alternata: In ore manducata diſtincte aromaticum præbent ſaporem: Sin arbor incidatur, vel ejus ramus abrumpatur, ſuccus exſtillat læviter rubens, & glutinoſus, fere inſtar tenuioris ſanguinis, qui mox ruber penitus concreſcit & exſiccatur, arborem emaciat, & pannos tali modo commaculat, ut nunquam expungi poſſint maculæ. Juniora autem folia non rubent, uti Caryophylli folia, ſed incana ſunt & læte viridia.

Prima fructus rudimenta parva ſunt albicantia vel flava capitula, quæ ſeſe in albos explicant floſculos, acſi calices forent, oris anguſtis, ſuperius in tria ſeſe dividentes ſegmenta acuminata, optime referentes *Lilii Convallii* flores, qui in centro continent parvum, oblongum, ruffum piſtillum, quod in fructum excreſcit. Floſculi nullum ſpirant odorem, ex petiolis incurvis plurimum deorſum inclinatis dependent bini treſve ſimul aliquando, hique iterum ex alio oriuntur petiolo, qui ex foliorum alis ortum ſuum ducit, in ramulis unicus autem plurimum tantum excreſcit fructus, aliique floſculi decidunt: Raro etiam bini treſve ſimul juncti apparent fructus, quos omnes arbor producere non poſſet. Contentum piſtillum excreſcens flores aperit, poſtquam antea in ſpadiceum mutatum ſit colorem: Nono autem poſt flores menſe fructus matureſcit, nihilominus tamen ter in anno decerpitur, uti poſtea indicabitur. Quod fit, quia ſucceſſive floreat arbor, fructusque matureſcant.

Qui ex longis dependent pedunculis, ſuoque pondere omnes ramulos deorſum inflectunt; magnitudinem formamque habent mali Perſici, ſed inferius acuminatus eſt fructus inſtar Pyri, & ab ipſo pedunculo per totum ejus ambitum ſulco bifidus eſt, uti malum Perſicum ab uno latere inſignitur, molli apice ſuperius ornatus.

Pel-

V. HOOFTSTUK.

Noote-Muſſchaten.

GElyk het den Alderhoogſten Schepper, om de menſchen geduurig in arbeidt en moeite bezig te houden, behaagt heeft, 't glinſterende geſteente, 't roode metaal, en andere kleinodien in de diepe ingewanden des aardtryks te verbergen; op gelyke manier heeft hy ook de twee koſtelyke ſpeceryen, namentlyk Nagelen, en Nootemuſſchaten in of op weinige en kleine Eilanden geplant, en dezelve in den alderuitterſten hoek des Ooſterſchen Oceaans *te zaamen als verborgen.*

Hoe de Nagelen voor dezen alleen in de Moluxe Eilanden, en hedensdaags alleen in 't Amboniſche gebiet gevonden werden, is hier boven gezegt. Nu zullen wy voortvaaren, en treden tot de Beſchryving van de tweede ſpecery-boom, te weten van de Noote-muſſchaten, dewelke dusdaanig is.

Den Boom van de oprechte Noote-Muſſchaten, dewelke men ook Wyfkens noemt, heeft de gedaante en grootte van een Peere-boom, en zommige zyn ook wel hooger: Zyn top is ronder dan die van den Nagel-boom, en des niet te min formeert hy een wel geſchikte Pyramidale *kruin, doch wat meerder uitgeſpreyt dan de Nagel-boom: Hy ſchiet meeſtendeel op met een rechten ſtam, en zomtyds ook wel met twee en drie; de takken ſpreyden haar meeſt ter zyden uit, en gaan zoo recht niet op als die van den Nagelboom: doch uit dezelve takken zietmen zoo nu en dan wel eenige weinige zoo recht over eind' opſchieten als of het ſtokken waaren, en dewelke zomtyts ook kruintjes krygen als een jong boompje: Den baſt van den boom is effen en donker graauw, met groen gemengt, van binnen root en zappig: Den boom heeft weinige dikke takken, doch dezelve zyn weelderig, verdeelt in dunne lange ryskens, die wat verwert door malkander hangen, en door de ſwaarte van de vrucht, nederwaarts getrokken worden.*

De bladeren zyn als die van de Peere-boom, doch wat ſpitzer, langer, en zonder kerven aan de kanten, voor met een lange ſpitze, boven op hoog groen, en onder wat grysachtig, 't welk is een merkteken van alle Nootegeſlachten, te weten dat de onderſte zyde gryzer of vaalder moet zyn dan de bovenſte, anders zynze ook glat, gelyk de Nagel-bladeren, doch veel weeker, en effener, boven een weinig glimmende, maar onder geenzints, en hebben ter zyden ook maar weinig ribbekens: Zy ſtaan meeſt in twee ryen aan de takjes, doch niet regt tegen malkander over: In de mont gekaauwt zynde gevenze klaarlyk eem ſpeceryachtige ſmaak te kennen. Als men in den boom kapt, ofte een tak daar van afbreekt, zoo loopt daar een ligt roode en kleverige zap uit, bynaa als dun bloet, dewelke ſtraks hoog root beſterft, den boom zeer uitmergelt, en in het witte linnen zoodanige vlakken maakt, dat menze daar nooit kan uitwaſſen: De jonge bladeren zyn niet root, gelyk die van de Nagel-boomen, maar witachtig en licht-groen.

De eerſte beginzelen van de vrucht zyn kleine witte, ofte licht-geele knopjes, waar uit voortkomen witte bloempjes als kelkjes, met een naauwen mont, boven in drie ſpitzen gedeelt, zeer gelykende na de Lilium Convallium, *in 't duits Mey-bloemen, of Lelyen van den daale: daar binnen ziet men een klein lankwerpig ros knopje, waar van de vrucht groeit. De bloempjes hebben geen reuk, zy hangen aan kromme ſteeltjes meeſt nederwaarts gebogen, twee en drie by malkander, en die hangen weder aan een ander ſteeltje, 't welk voortkomt uit den oorſpronk der bladeren aan de ryskens, doch daar komt meeſtendeels maar eene vrucht van: en de andere bloempjes vallen af: Men ziet ook zelden 2 à 3 vruchten by malkander, want den boom zoude anders alle dezelve niet dragen konnen: Het binnenſte knopje grooter werdende, doet de bloeme berſten, naa dat het al vooren Kaſtanje-bruin geworden is: In de negende maant na 't bloeyen wert de vrucht ryp, niet te min wert zy driemaal in een jaar afgeplukt, gelyk hier na zal gezegt werden: 't welk bykomt, om dat de vruchten na malkaar bloeyen, en rypen.*

De vrucht hangt aan lange ſteelen, en trekt met haare ſwaarte alle de ryskens nederwaarts: zy groeit tot de grootte en gedaante van een Perſick, *doch achter wat toegeſpitſt gelyk een Peere, van den ſteel af in de lengte rondom met een kloove in tween gedeylt, gelyk de Perſicken aan hun eene zyde hebben, met een week ſpitsje voor op.*

De

Pellicula ejus exterior eſt glabra, primum læte virens, quum matureſcit fructus, in gilvum tendit inſtar Perſici maturi, tumque intermedius ſulcus ſeſe aperit, nucleumque exhibet, eleganti Kermeſino colore intermedio apparente, ita ut, ſi fructus per duos treſve dies ex arbore dependeat, uucleus decidat, ſique in terra procumbat, vermes facile contrahit, atque corrumpitur præ nimia nucis pinguedine, quod pluvioſo plerumque fit tempore; immo exterior in arbore ſuperſtes pellicula, breves craſſoſque itidem generat vermes, qui macim comedunt; Exterius putamen eandem habet craſſitiem ac malum Perſicum, ſed durioris eſt ſubſtantiæ, interne albicans, ſuccoque tenui ſeroſo repletum, ſapore autem auſtero & adſtringente, unde non edule eſt. In hoc putamine nucleus ſeu vera continetur nux, in qua primum appareat Kermeſina macis, retiformiter nigrum ambiens nucis corticem, ita tamen, ut hinc inde dictus cortex appareat, nux autem ad pedunculum latior eſt, ubi diutiſſime quoque alba eſt, ſuperius vero parvum in acumen definit, ubi macis diviſiones ſunt craſſiſſimæ, & magis intricatæ, macis autem tam firmiter nigro adhæret cortici, ut ſulcum efformet: Cortex hic niger æque craſſus eſt, ac nucum avellanarum, neutiquam tamen ita durus; facile enim confringi, & in partes conteri poteſt. In hoc tandem verus continetur fructus, ſeu nucleus *Nux Myriſtica* dictus, qui neutiquam putamini iſti adhæret, ſed undique liber eſt, in ſiccatis fructibus nux parum corrugatur, ita ut ſonitum edat, ſi fructus conquatiatur.

Nux ipſa ſatis nota eſt, una parte plana, quæ inferior ejus pars eſt, undique parum rugoſa, duplicis formæ, una enim eſt oblonga, altera rotunda, utraque æque bona, rotunda vero plerumque durior eſt. Si acu perforetur nux, vel findatur, oleum exhibet, quod ſi non appareat, indicium eſt, nucem eſſe exſiccatam & nimis vetuſtam. Vera aromatica nux unica tantum eſt, ſed, uti dictum, biformis, una nempe arbor oblongas, altera rotundas gerit nuces, quæ differentia in arboris foliis etiam apparet, unius enim folia ſunt longiora, alterius vero breviora & rotundiora, utraque tamen æque ſunt aromatica, easdemque habent virtutes, nuces autem rotundæ feminæ dicuntur hujus arboris; Altera enim ſpecies eſt, quæ mas dicitur, quæ breviorem gerit truncum & folia, comamque gerit rotundiorem, cæterum præcedenti ſimilis, ſed diſtinguenda ab altera ſilveſtri arbore, cujus fructus proprie mares dicuntur.

Prima itaque arbor mas, & *Pala Boy* dicta, plurimos flores gerit, ſed raros, & majores fructus, quaſi geminos, qui plerumque anterius cruce quaſi notati ſunt, uti & ſubſequens *Pala-Bacambar*. Raro occurrunt, & ſemper ſolæ ab aliis remotæ arboribus, & Soli bene expoſitis locis, videturque hæc ſpecies degenerata eſſe a vera Nuce Moſchata: Præter binas hasce ſpecies nux aromatica alias quoque habet varietates, & abortus, quæ autem non diverſam conſtituunt ſpeciem, uti primum *Pala-Bacambar*: ſeu nuces geminas; in Banda *Palakende-kende* dictas, cujus fructus exterius duplicem habet ſulcum, cruciatim ſupra ſeſe decurrentem, cæterum vulgari ſimilis eſt, vel paulo major, inque hoc continetur *Pala-Bacambar*, binos gerens nucleos ſibi invicem junctos, quisque autem ſuo includitur putamine, atque ſua obvolvitur maci: Ad latera vero, ubi ſibi invicem junguntur, ſunt plani, intermedia craſſiore locata maci, unde & interiores nuces modo ſemi-rotundæ ſunt.

Nullam peculiarem habent proprietatem, vulgaribusque miſcentur nucibus, & ad curioſitatem ſæpe aſſervantur. Figmentum autem eſt & ſuperſtitioſum, quod ſi in cibis uſurpentur, feminas gemellos inde enixuras.

Altera varietas eſt *Pala Pentsjoeri* h. e. furum nux; Hæ vel nullum gerunt oſſeum putamen, vel tantum ejus partem, macisque nudæ adjacet nuci, quæ nec rotunda nec oblonga eſt inſtar vulgaris, ſed obliqua & irregularis tuberculoſæ formæ, eſtque abortus damnoſus: Si enim aliis miſceatur nucibus, vel maci, omnes, quibus adjacet, carie exeduntur, & pereunt, quum

De buitenſte ſchel is effen, eerſt licht-groen, en alsze ryp zyn, na het vaale trekkende, gelyk een rype Perſick, als dan opent haar de middelſte kloove, en vertoont de korrel, met een fraaye Karmozyn roode koleur daar tuſſchen uitkykende, zo dat, als de vrucht noch twee à drie daagen aan den boom blyft hangen, de korrel van zelf daar uit valt, en zoo hy op de aarde leggen blyft, krygtze zeer lichtelyk wormen, en bederft wegens de groote vettigheid, die in de noot is, doch het welk gemeynelyk by regenachtig weer geſchiet, ja de buitenſte ſchelle, noch aan den boom hangende, krygt ook korte dikke wormen, die de Foelie opeeten: De buitenſte ſchelle of bolſter heeft dezelfſte dikte gelyk een Perſick, doch is wat harder van ſubſtantie, en van binnen witachtig, vol van dun weyachtig zap, van ſmaak wrang, t'zamentrekkende, en daarom niet eetbaar. In deze ſchelle leyt de korrel of rechte Noote, waar aan men eerſtelyk ziet de Karmozyn-roode Foelie, de ſwarte ſchaale netsgewys, en gelyk als met riemkes omvangende, zoo nochtans, dat men hier en daar de voornoemde ſchaal daar tuſſchen zien kan, zynde boven by den ſteel wat breder, alwaarze ook op 't lang ſte wit blyft, en na vooren looptze een weinig ſpits toe, daar de riemkens dikſt en door malkander gevlochten zyn, de Foely leyt zoo vaſt en dicht op de ſwarte ſchaal, datze een voore daar in maakt. De ſwarte ſchaal zelfs is wel zoo dik als die van de Haze-nooten, doch geenzints zoo hart, want zy kan licht gebrooken, en in ſtukken geduwt werden: Hier binnen leidt nu eerſt de rechte vrucht of korrel, die men Noote-muſſchaaten noemt, die geenzints aan de voorſchreve ſchaal vaſt kleeft, maar is rondom daar van los, de gedroogde zyn een weinig ingekrompen, zoo dat zy daar binnen rammelen, als men de Noote ſchut.

De Noote zelfs is genoegzaam bekent, zynde aan 't een einde wat plat, 't welk haar achter deel is, en rondom wat rimpelig, van gedaante tweederley, want de eene is lankwerpig, en de andere ront, beide even goet, doch vallen de ronde wel zoo hart: Zoo men daar met een naalde inſteekt, ofte dezelve open byt, komt daar een olye uit, 't welk niet geſchiedende, een teyken is, dat de Noote niet deugt of veroudert is. De regte ſpecery-Noot is maar eenderley, doch, als gezegt, heeft twee gedaantens, namentlyk de eene boom draagt lankwerpige, en de ander ronde Nooten, welk onderſcheidt men aan de bladeren van den boom ook ziet, de eene dezelve wat lankwerpiger, en de andere wat korter en ronder hebbende, doch zy zyn beide even ſpeceryachtig, mitsgaders van gelyke krachten, en deze laatſte of ronde worden voor 't Wyfken van de regte Nooteboom gehouden, want hy heeft noch een byzonder geſlacht, 't welk men het Manneken noemt, zynde veel korter van ſtam en bladeren, ronder van kruin, en voorts den gemeene gelyk, doch te onderſcheiden van een andere wilde boom, die men eygentlyk Mannekens-nooten noemt.

De eerſte mannekens-boom dan, Pala boy *genaamt, draagt meeſt bloemen, doch zeer weinige, en wat grotere vruchten als tweelingen, dewelke gemeynelyk met een kruis van vooren geteykent zyn, gelyk als de naaſtvolgende* Pala-Bacambar: *Men vintze weinig, en dan noch altyt alleen van andere afgezondert, ook wel ter Sonne ſtaande, en het ſchynt, dat deze zoort een ontaarding is van de gemeene Noote-boomen. Behalven deze twee geſlachten heeft de ſpeceryachtige Noote noch eenige andere veranderingen, en misgevallen, doch dewelke geen byzondere zoorte maaken, als eerſtelyk* Pala-bacambar, *ofte tweelings Nooten, in Banda* Palakende-kende *genaamt, wiens vruchten van buiten een dubbele voore of kloove hebben, kruis-gewys over malkander lopende, zynde anders de gemene gelyk, of wel wat grooter, en daar binnen vint men de* Pala-bacambar, *hebbende twee korrels tegens malkander aangevoegt, yder in zyn byzondere ſchaal, en ook met zyn byzondere foely omvangen: Aan de zyde, daarze tegens malkander leggen, zynze plat, hebbende tuſſchen beiden noch een dikke foely, en gevolglyk zyn de binnenſte Nooten ook maar half ront.*

Zy hebben geen byzondere eygenſchap, en werden ook onder de gemeene Nooten vermengt, ofte tot een rariteyt bewaart. Zynde het een verdichtzel of waangeloof, datze in de koſt gebruikt, de Vrouwen met tweelingen zoude doen bevallen.

Ten tweeden Pala Pentsjoeri, *dat is diefjens Noten: Deze hebben of geen houte ſchaal, ofte maar een ſtuk daar van, en de foely leidt op de bloote Noote, zynde dezelve niet recht ront, noch ovaal gelyk de gemene, maar ſcheef en hobbelig, ook is het een ſchadelyk misgewas: Want onder andere Nooten, ofte foely gemengt wordende, zoo doetze alle die gene, daar zy by leidt, vermolmen en vergaan,*

quum ipſa prius corrumpatur, ac dein alias quoque commaculat, unde hæc diligenter eligenda eſt, ne aliis miſceatur: Quidam autem illam in medicamentum aſſervant, dicentes, valere ad calculum veſicæ comminuendum, cujus tamen nullum audivi experimentum.

Tertia eſt *Pala Radja* ſeu nuces maciferæ, hæque fructus aliis ſimiles gerunt, ſed loco interioris nuclei parvam gerunt nucem, craſſiſſima abvolutam maci. Immo nucicula hæc ſæpe non major eſt grano Piperis, maſſa vero ex mace concreta dura eſt, gravis & durabilis, ſolebantque ita integram ſine nucis exemptione alii miſcere maci, quum vero macis illa multo ſit pulchrior & durabilior quam vulgaris, hinc quidam amatores curioſi illius portionem ſervant, non ita curioſitatis gratia, quam ad uſum medicum: Aliquando in peculiari creſcunt arbore, aliquando etiam aliis mixtæ nucibus in una eademque arbore.

Quarta varietas eſt *Pala Hollanda*, ſeu *Pala Puti*, quæ a vulgari quoque non differt, excepto quod incanam gerit Macim, quæ tamen lutea eſt, ſicca ſi fuerit, nihilominus tamen quoque aromatica eſt; Quum vero alii maci ingratum conciliat colorem, hinc ſeligitur, & ſeparatim venditur. Quædam etiam occurrunt arbores, quarum macis ex flavo & rubro variegata eſt, hincque *Pala Kackerlack* vocantur.

Quinta & ultima varietas eſt *Pala Domine*, quæ nuces gerunt maci ab una tantum parte obvolutas, ac proinde tamquam Paſtoris ſemi-pileolo tectas. Hæ autem a depuratoribus nucum non multum expetuntur, quum macis integra tolli nequeat, multum diffringatur, ac parvam macis exhibeant quantitatem.

Nomina vulgaria & communia. Fructus hic antiquioribus ſcriptoribus ignotus quoque fuit, ſaltem quatenus detegere potuerim, immo videtur longe poſt Caryophyllos Occidentali innotuiſſe populo: Ejus enim mentio fit a recentiſſimis tantum Græcis ſcriptoribus, præſertim vero occurrit apud Arabem *Avicennam*, qui vixit circiter anno Chriſti 1160; cum vero autem convenire videtur, longe antea jam innotuiſſe, ſed a nemine deſcriptam fuiſſe. Arabice ipſi dicitur *Giauzbant*, quod alii ſcribunt *Jauzial-bant*, item *Gjeu-zottibi* h. e. nuces aromaticæ. Vocatur quoque *Gjauz-Bawa*, vel uti alii corrupta ſcribunt lingua, *Gjauz-bawe* & *Bague*, quod originis tamen Perſicæ eſt, grate ſpirantem denotans nucem. Latine hodie dicitur *Nux Myriſtica odorata*, *aromatica*, vulgo autem *Moſchata*, *Muſcata*, *Moſchocaryon*, & *Moſchocaridion* a Moſcho, h. e. Zibeto, non quia ejus habet odorem, ſed ex more vulgi, quod antiquioribus temporibus multis grate ſpirantibus fructibus cognomen Muſci tribuit, uti Uvæ & Pyra Moſchata vocantur: Eandem quoque ob cauſſam neoterici Græci, eandem hanc nucem *Myriſticam* dixere *Unguentariam*, non quia ex hac unguenta componantur, ſed quod odorem gerant unguentorum odoriferorum. In Decana ſeu India veteri vocantur *Japatri*, Portugallis *Noz d'Eſpecia*, Belgis *Noote Muſchaten*, vel tantum *Nooten*. In Banda, & apud omnes Malaicenſes populos *Pela*, in Ternata *Goſora*. In Sinenſi lingua *Lanbau:* Reticula rubra, quæ putamini ligneo adjacet, novo Latino vocabulo *Macis* dicitur, quod bene diſtinguendum eſt a *Macere* Græcorum, quæ longe alia eſt arbor, in India veteri ſatis nota nomine *Macre* & *Macrure*, Portugallis *Arbore de las cameras*, h. e. rubra meliſona arbor, & *Arbore Sancto* dicta: Nomen autem *Macis* ortum videtur duxiſſe a Javanico vocabulo *Maſſa*, quo & Portugallis etiam ſic dicitur. Hodie reticula hæc Malaice vocatur *Bonga Pala*, Sinenſibus autem *Lanbau-Hoe*: Belgice *Foeli*, & *Muſcaten bloemen*. Arabibus vero *Besbaze*, & corruptis vocabulis *Befbaze*, *Bisbeli*, *Besbaca* &c. In Decana *Jaifol*, quod denotat flores Javanenſes, quum fallaces Javani hominibus perſuaderent, fructus eſſe in ſua patria creſcentes; Malaicenſes vero per *Bonga Pala* parvos intelligunt floſculos, ſeu veros Nucis Moſchatæ flores, quos ſiccatos in uſus medicos conſervant, ſatisque copioſe colligi poſſunt ex ſpecie *Pala-Boy* dicta, quæ domeſticæ Nucis Myriſticæ arboris mas habetur; e contra macis vocatur ipſis *Sarony* ſeu *Boncus Pala* h. e. vagina, vel ſaccus Nucis, idque meliori certe jure, quænam enim ſimilitudo eſt macis cum flore?

Locus.

gaan, door dat zy eerſt vergaat, en daarna andere aanſteekt, weshalven men dezelve zorgvuldiglyk moet uitzoeken, op datze niet onder de andere en komen. Zommige bewarenze evenwel tot Medicyne, zeggende datze krachtig zyn om den ſteen in 's menſchen lyf te verbryzelen, doch waar van ik geen Experientie geboort hebbe.

Ten derden Pala Radja, *of Foely-nootjens: en deze zyn van vruchten de andere gelyk, maar in plaats van de binnenſte korrel hebbenze een klein Nootjen, omvangen met een zeer dikke Foely: Ja zomtyds vint men't Nootjen daar in niet grooter als een peper-korrel, zynde dezen klomp foely echter hart, ſwaar, en durabel, en men pleegtze zo geheel, (zonder 't Nooteken daar uit te nemen) onder andere foely te leveren, maar dewyl deze foely veel ſchooner en durabeler is als de gemeene, zo komen zommige Liefhebbers wel een weinig daar van te bewaren, niet zo veel tot een rariteyt, als wel tot medicyne: Zy waſſen zomtyds aan een byzondere boom, en zomtyds ook met andere Nooten vermengt aan eenen boom.*

Ten vierden Pala Hollanda, *of* Pala Puti, *deeze verſchilt ook niet van de gemene, behalven datze een witachtige foely heeft, doch die echter geel opdroogt, en niet te min ſpeceryachtig is: Maar om datze de andere foely ongezien maakt, zoo wertze uitgeſchooten, en byzonder gewogen: men vint ook eenige boomen, welkers foely met bleek geel en root geſprenkelt is, en wert daarom* Pala Kackerlack *genaamt.*

Ten vyfden, en ten laatſten Pala Domine, *zynde Nooten, dewelke maar half met foely bedekt zyn, en dierhalven als een Kalotje, of* Dominees-muts *op hebben: maar deze zyn van de Perkeniers niet veel geacht, om dat de foely daar van niet zonder bryzelen kan afgenomen werden, en om datter ook weinig foely aan is.*

Naamen in 't gemeen: Deze vrucht is de oude Schryvers ook onbekent geweeſt, immers zoo veel men tot noch toe beſpeuren kan; ja 't ſchynt, datze noch al lange na de Nagelen de Weſter werelt is bekent geworden: want men vint maar eerſt mentie daar van gemaakt by de jongſte Griekſche Schryvers, doch inzonderheidt by den Arabier Avicenna, *die geleeft heeft omtrent het jaar* Chriſti 1160, *en evenwel is het waarſchynelyk, datze al lange te vooren in kenniſſe geweeſt is, maar van niemant beſchreven. Hy noemtze in 't Arabiſch* Giauz-bant, *'t welk andere ſchryven* Jauzial-bant, *als mede* Gjeu zot-tibi, *dat is Specery-Nooten: hy wert ook genaamt* Gjauz-bawa, *of gelyk andere in een bedorven taal ſchryven* Gjauz-bawe, *en* Bague, *'t welk een oorſpronkelyk Perſiaans woort is, betekenende een welriekende Noot. In 't Latyn wert ze bedensdaags genaamt* Nux Myriſtica odorata, aromatica, *in 't gemeyn* Moſchata, Muſcata, Moſchocaryon, *en* Moſchocaridion, *van Moſchus, dat is* Muskeljaat, *niet om datze daar na riekt, maar na de koſtume van 't gemeene volk, dewelke voor dezen aan veele welriekende vruchten den toenaam van Muſchus gegeven hebben, gelyk men zegt muſchadelle druiven en peeren, en om de zelfſte reeden hebben de nieuwe Grieken dezelve Noote* Myriſticam, *dat is* Unguentariam, *of ſalfnooten genaamt, niet om dat men daar zalven af maakt, maar om datze den reuk hebben van welriekende zalven. In Decan ofte oud Indien wordenze genaamt* Japatri, *by de Portugezen* Noz d'Eſpecia, *op Nederduits Noote-muſſchaten, of ſlegts Noten. In Banda, en by al de Maleyers,* Pela, *in Ternaten* Gozora: *en in 't Sinees* Lauhau. *Het roode netjen, dat op de houte ſchaalen ligt, wert in 't nieuw Latyn genaamt* Macis, *'t geen men wel onderſcheyden moet van 't* Macer *der Grieken, 't welk een gants andere boom is, in oud Indien genoegzaam bekent, onder den naam van* Macre *en* Macrure, *by de Portugezen* Arbore de las cameras, *dat is roode meliſoen-boom, en* Arbore Sancto *genaamt, maar 't woort* Macis *ſchynt afkomſtig te wezen van 't Javaanſe woort* Maſſa, *gelykze noch op het Portugeeſch heet. Hedensdaags noemt men ze in 't Maleyts* Bonga pala, *In 't Sinees* Lanhau-hoe: *op 't Nederduits* FOELY *en* MUSCHAATEN BLOEMEN, *op 't Arabis* Besbaſe, *en met bedorven namen,* Befbaſe, Bisbeli, Besbaca *&c. In Decan* Jaifol, *'t welk al wederom beduiden wil bloemen uit Java, om dat de liſtige Javanen de menſchen wysmaakten, dat het vruchten waaren in haar Land waſſende. De regte Maleyers verſtaan door* Bonga Pala *de kleine bloempjes, ofte eigentlyke bloeizel van de Noteboom, dewelke zy gedroogt tot eenige Medicyne bewaaren, en men kanze genoegzaam bekoomen aan de zoorte, die men* Pala-Boy *noemt, en voor 't manneken van de tamme Nooteboom gehouden wert, daar en tegen de foely noemenze* Sarony, *of* Boncus Pala, *dat is ſcheede of zak van de Noot, en zeker dat met beter reden, want wat gelykenis heeft de foely met een bloem?*

Plaats.

Locus. Arbor Nucem Myriſticam gerens latius ſeſe extendit ac Caryophyllum, per totum enim fere Moluccæ inperium occurrit: Verus tamen ejus locus fixus eſt Banda, ex ſex minoribus conſtans inſulis, *Neyra* nempe, *Lontoira*, *Goenenga-Apia*, *Pulo-Aya*, *Pœlorona*, & *Roſſingenia*, quarum autem tres tantum uti *Neyra*, *Lontoira*, (alias elatior terra quoque dicta) & *Poulo-Aya* dictas proferunt arbores. In Amboina quædam etiam inveniuntur, uti & in adjacentibus inſulis Uliaſſenſibus, ſed ibi non coluntur, & pauci earum fructus ab incolis & civibus ad artem tantum Medicam, aliquando etiam ad cibum adhibentur, videturque antiquioribus temporibus mutuam harmoniam inter incolas Bandæ & iſtius Provinciæ jam fuiſſe excultam, Bandenſes nempe nullos Caryophyllos, Amboinenſes vero nullas nuces Myriſticas culturos fore, nec ſine ratione dicunt, omnipotentem Deum cuique inſulæ peculiaria ſua tribuiſſe dona, quibus contentos eſſe homines oportet.

In *Kelang-Ceraua*, & inſulis ad Eurum ſitis, *Nila*, *Dammea*, *Seroua*, *Kouwera*, & *Kuſſuwoeya* antea etiam creſcebant arbores, ſed hæ partim belli jure, partim voluntariis pactis cum incolis ſtabilitis ibi ſunt exſtirpatæ.

In parvæ Ceramæ ſilvis ante aliquot annos arbores quædam fuere inventæ, quæ pulcherrimos & magnos producebant fructus, ſed diverſus horum ſapor erat inter hoſce atque inter Bandenſes, quum Ceramenſium nuces æque ac macis multo ſilveſtrioris eſſent ſaporis, ita ut credendum ſit, arbores haſce ſenſim in ſilveſtres penitus degeneraturas eſſe, quod etiam clare ex ipſarum foliis apparet, quæ multo majora ſunt domeſticæ foliis, quoque remotior eſt hæc arbor ab inperio Bandenſi, eo magis ſilveſtris eſt, eoque deteriores ſunt ejus nuces; hæ enim multo ſunt minores, neque perfectæ, unde ſilveſtris magis ſpecies, quam vera Nucifera arbor habenda eſt.

Neyraſchenſes nuces optimæ ſunt & maximæ, pulcherrimæ vero harum arborum Silvæ occurrunt in *Pulo-aya*, inſula haud multo longiore duobus millibus paſſuum, ſed plana, ac plerumque altiſſimis nuciferis arboribus conſita, hinc inde autem aliæ frugiferæ arbores inveniuntur, quæ jucundum præbent conſpectum ac gratiſſimam ambulationem, quod tam elegantem dat perſpectum, ut tota fere inſula unus continuatus appareat hortus, & ad maris oram hinc inde quidam conſpiciuntur monticuli ſilveſtribus obſiti herbis, quæ ibi autem ſervandæ ſunt, ut gracilis ventus marinus a ſilvis arceatur: Hæc autem inſula aqua ut plurimum deſtituitur dulci ſeu pluviali, nihilo minus tamen plurimi hanc inhabitant cives & domini, qui ejus aquæ inopiam ex ciſternis ſupplent patinis, ita ut *Pulo-aya* tertiam ſuppetere poſſit Nucum quantitatem, quæ in mundo conſumuntur.

In *Lontoira* optimæ harum arborum ſunt areæ, quum vero hæc inſula montibus altiſſimis ac præruptis difficilem præbeat adſcenſum, periculoſum quoque eſt, arbores haſce conſcendere, nucumque collectio difficilis admodum eſt, quum arbores ſæpe in declivis montium locis creſcant, planitiesque raræ in hiſce inveniantur: Arbores autem, quæ in ſummis locatæ ſunt montibus, raros quoque ob intenſum ibi frigus gerunt fructus.

In Rumphii auctuario hæc adduntur.

Cum quibusdam doctorum virorum putaret quis, quod Nux Moſchata vel ſaltem Macis tempore *Plauti* fuiſſet cognita, dum hic in *Pſeudolo act.* 3. diſtincte *Macidem* vocat, vel potius vaticinatus eſſet, poſt aliquot mille annorum ſpatium aroma quoddam eodem nomine fore notum. Si vero is locus accurate examinetur, comperiemus, verba eſſe oſtentatoris, ac mendacis coqui, qui, ut artem oſtentaret, plurima ficta adhibet nomina, uti *Cicilendrum*, *Polindrum*, *Macidem*, & *Sancaptidem* ad piſces, ad carnem vero *Cicimandrum*, *Hapalopſidem*, & *Cataractriam*, quæ nomina nullus unquam intelligere potuit, unde & coqui conductor in hæc erumpit verba: *At te Jupiter, Diique omnes perdant cum condimentis tuis, cumque tuis iſtis omnibus mendaciis.*

Plaats. Den Nooteboom vint men verder verſpreydt, dan den Nagelboom, namentlyk bykans door het geheele Molukze gebiet, zyn rechte zitplaats evenwel is de Provincie Banda, *beſtaande uit zes kleine Eilanden, namentlyk* Neyra, Lontoir, Goenong-api, Pulo-ay, Poeloron, *en* Roſſingein, *doch van dewelke maar alleen drie als* Neyra, Lontoir, (*anders het hooge Lant genaamt*) *en* Poulo-ay, *de gemelde boomen draagen. Men beeft 'er mede wel eenige in Ambon, en de bygelegene Uliaſſerſche Eilanden, doch zy werden aldaar niet gecultiveert, maar de weinige vruchten by de Inwoonders en Burgers alleenlyk tot de Medicyne, en ook zomtyts in de koſt gebruikt, en 't ſchynt, dat in de oude tyden al een onderlinge overeenſtemminge tuſſchen de Inwoonders van Banda en de gemelde Provincie geweeſt zy, te weten dat die van Banda haar met geen Nagelen, en die van Amboina hen met geen Nooten zouden bemoeyen, niet zonder groote reden, zeggende, dat God yder Eilandt zyn byzondere gaven gegeven heeft, waar mede zy te vreeden moeſten zyn.*

Op Kelang-ceram, *en de zuidt-ooſter Eilanden*, Nila, Damme, Serou, Kouwer, *en* Kuſſuwoey *hebbender voor dezen mede geſtaan, maar dezelve zyn aldaar ten deele door 't recht van den Oorlog, ten deele ook door vrywillige Contracten (met de Inwoonders aangegaan) uitgeroeidt.*

In de boſſchen van klein Ceram *beeft men voor eenige jaaren boomen gevonden, die wel zeer groote ſchoone vruchten droegen, maar men konde een merkelyk onderſcheidt tuſſchen dezelve, en de Bandaſche proeven, als zynde de Ceramſche, zoo wel de Nooten, als Foely, veel wilder van ſmaak, zoo dat het te geloven zy, dat dezelve boomen metter tyd gants verwilderen zouden, en't welk men klaarlyk uit deze hunne bladeren beſpeuren kan, zynde veel grooter als de tamme, en hoe verder dezen boom van 't Bandaſche gebiet waſt, hoe wilder by is, en hoe ſlegter de Nooten vallen, want dezelve blyven klein, en komen tot geen perfectie, zynde meer voor een wilt geſlachte, dan voor een oprechte Nooteboom te houden.*

De Neyraſche *Nooten zyn wel de beſte en grootſte, maar de ſchoonſte Noote-boſſchen vintmen op* Pulo-ay, *een Eilandt niet veel meer dan* 2000 *ſchreeden lank, doch vlak en doorgaans met hooge Noote-boomen beplant, daar hier en daar noch verſcheide andere vruchtboomen onderlopen, zynde zeer geneuglyk om aan te zien, en plaizierig, om te doorwandelen, en 't welk zulken ſchoonen gezicht geeft, dat het geheele Eilandt wel een doorgaande thuyn ſchynt te wezen, zynde ſlegts aan de Zeekant met kleine heuveltjes, en wilde ruigte omcingelt, doch dewelke men zoo onderhouden moet, om de ſchraale Zee-wint van het Nooten-bos af te weeren. En dit Eilandt heeft wel groot gebrek aan zoet water, doch des niet te min woonen aldaar veele Burgers en Perk-bezitters, die haar nootdruft daar van uit ciſternen konnen hebben, zoo dat* Pulo-ay *wel een derde part kan uitleveren van het gene altans in de werelt ordinaris wert geconſumeert.*

Op Lontoir *zyn wel de meeſte perken, maar dewyle dit een zeer hoog en bergachtig Eilandt is, zoo zyn de boomen aldaar wat gevaarlyk te beklimmen, en de Nooten moeyelyk in te zamelen, vermits de boomen in 't hangen van de ſteile bergen ſtaan, en weinig vlaktens op dezelve zyn: Ook zoo draagen de boomen, die op 't hoogſte gebergte ſtaan, wegens de groote koude die aldaar is, zeer weinig vruchten.*

Dit wert in de vermeerdering van Rumphius 'er bygedaan.

Men zoude met zommige Geleerden meenen, dat men de Noote-muſchaaten ofte immers de Foely, Macis *genaamt, al ten tyden van* Plautus *moeſt gebad hebben, dewyl hy in zyn* Pſeudolo act. 3. *wel duidelyk* Macidem *noemt, ofte hy moeſte geprophéteert hebben, dat eenige duizendt jaaren daar naa een ſpecerey met dezelfde naam nog zoude in de weereld komen. Maar als men die plaats recht beziet, zoo zal men bevinden, dat het woorden zyn van een Opſnyder en leugenachtigen hok, dewelke, om zyn konſt te toonen, een meenigte van vercierde naamen gebruikt, als* Cicilendrum, Polindrum, Macidem, *en* Sancaptidem *tot de viſſchen, en* Cicimandrum, Hapalopſidem, *en* Cataractriam *tot het vleeſch; welke naamen nooit iemant heeft kunnen verſtaan, weshalven ook den huurder van den kok daar op in deeze woorden uitvoer*: Dat u al de drommels haalen met uw ſpeceryen en met uw leugens.

EXPLICATIO

Tabulæ Quartæ,

Exhibentis ramum *Nucis Myriſticæ* ſive *Moſchatæ arboris Pala*, incolis dictæ.

A. *Fructus perfectus* eſt.
B. *Nux Myriſtica* juſtæ magnitudinis ac maturitatis, per quam dehiſcit, ejusque *Macis* rubra conſpicitur.
C. Ejus *Nux exempta*, & *Maci* obducta.
D. *Nux putamine* incluſa.
E. *Nux ſola*, & exempta.
F. *Nux ſurum* dicta, ſeu *Pala Pentsjoeri.*
G. *Pala Bacambar*, ſeu *Nux Gemina.*
H. *Pala Radja*, ſeu *Nux Regia.*

OBSERVATIO.

Arbor hæc *Nucifera* primum denominata fuit a *C. B. in Pinac.* ubi vocatur *Nux Moſchata* fructu rotundo; quo nomine a *Plukn.* in *Almag. p.* 265 & *Phyt. Tab.* 209 *Fig.* 1. exhibetur, ut & a *Breyn.* in *Prodr.* 2. *alt. edit. pag.* 88. Nux aromatica femina vocatur a *J. Bauh. part.* 1. p. 265. & *Piſon. Mantiſſ. arom. p.* 173. & Nux Myriſtica *Matthioli.* de qua vide *Valent. hiſtor. ſimpl. refor. lib.* 2. *Sect.* V. *cap.* VI. *pag.* 199 & *ſeq.* & *epiſt. ibid.* XXV. *pag.* 452 & *ſeqq. Tab.* 3. a *Fig.* 5 *ad* 10. *Ray hiſt. pl. tom.* 3. *app. p.* 58. *Pomet. Hiſtoire generale de Drogues chap.* XII. *p.* 201. qui & *capite* X. *p.* 199. CARYOPHYLLOS exhibet & deſcribit. ut & *Wormius* in *Muſæo p.* 164 & *p.* 210 & *Cluſ. exot. lib.* 1. *cap.* 15 & 16. & *Hiſtor. gener. Lugdun. app. p.* 5. & *Blackwell. Herbal. Tab.* 353. & *Amman. manud.* ad *mat. med. cap.* 8. *ſect.* 23. *p.* 112. & *Samuel. Dale. Pharmacol* in 4to. *pag.* 331. ut & *Paul. Herman. mat. Medic p.* 1. *cap.* 5. *pag.* 96 & 97. & *Valent. Amboinæ deſcript. p.* 201. *No.* XXXIII. & *Linſchoten. itinerar. cap.* 66. *pag.* 90. &c.

UYTLEGGINGE

Van de vierde Plaat,

Verbeeldende een Tak van een *Noote-muſchaat Boom*, *Pala* by de Inlanders genaamt.

A. De *volkomene vrucht.*
B. De *Noote-muſchaat* in haare regte *grootte*, gelyk ze ryp zynde openbarſt, en de roode *Foely* vertoont.
C. *Deszelfs Noot* uitgenomen, en met de *Foely* omvangen.
D. De *Noot* in haar *ſchaal.*
E. De *gepelde Noot* alleen.
F. *Dieſjes Noot*, of *Pala Pentsjoeri.*
G. *Pala Bacambar*, of *tweeling.*
H. *Pala Radja*, of *Konings-Noot.*

AANMERKINGE.

Deze *Nootdragende boom* is 't eerſt van *C. Bauh.* in zyn *Pinax* genaamt *Nux Moſchata fructu rotundo.* met welke naam zy ook van *Plukn. in Almag. p.* 265 en *Phyt. Tab.* 209 *Fig.* 1. voorgeſtelt is, als mede in de tweede druk van *Breyn. Prodr.* 2. *pag.* 88. en wert genaamt *Nux aromatica femina* van *J. Bauh.* in zyn *eerſte deel p.* 265 en *Nux Myriſtica* van *Matthiol.* en *Piſo* in *Mantiſſ, aromat. p.* 173. waar over verders zie *Valent.* in zyn *hiſtor. ſimpl. reformat. libr.* V. *cap.* VI, *pag.* 199. en de volgende. en aldaar de 25 *brief. pag.* 452 en de volgende *Tab.* 3. van de 5*de* tot de 10 *figuur.* en *Ray* in de *Hiſt. plant. tom.* 3. *app. p.* 58. *Pomet. Hiſtoire de Drogues chap.* XII. *p.* 201. die mede in het X *Cap. p.* 199. de KRUYD-NAGELEN verbeelt, en beſchreven heeft: als mede *Wormius* in zyn *Muſeum. p.* 164 en *p.* 210. en *Cluſius* in *exot. eerſte boek, capitt.* 15 en 16. en in de *Hiſtor. general. Lugd. app. p.* 5. als mede *Blackwell. Herbal. Tab* 353. en *Amman. Manud* ad *mat. med. cap.* 8. *ſect.* 23. *p.* 112 en *Samuel Dale Pharmac.* in 4*to*, *pag.* 331. als mede *Paul. Herman.* in zyn *mat. Medic. p.* 1. *cap.* 5. *pag.* 96 en 97. verders wertze van *Valentyn* in de *Beſchryving van Amboina. p.* 201 beſchreven, en *No.* XXXIII. jammerlyk verbeeldt, als mede in *Linſchotens Rysbeſchryving. cap.* 66. *pag.* 90. &c.

CAPUT SEXTUM

Meſſis, & Cultura Nucis Myriſticæ.

ARbor Nucem Myriſticam ferens per totum annum fructibus onuſta eſt, ſive primum progerminantibus, ſemi-perfectis, & maturis, hoc autem non omnibus obtinet in arboribus: Sed tria proprie obſervat tempora in quovis anno, quibus maturi decerpuntur fructus: maxima autem Meſſis eſt in medio pluvioſorum menſium, ſub finem nempe Julii, vel Auguſti, tumque arbores refertiſſimæ ſunt fructibus, ſed macis eſt tenuior, quam minoribus frugibus, Novembri nempe, quæ fruges *Mette-kay-aroe* vocatur, atque prioris quaſi ſupplementum eſt.

Tertium Meſſis tempus, ſeu fructuum collectio Martio eſt menſe, vel in initio Aprilis, *Mouſſon-Oele* dictum, a certis viridibus vermiculis Amboinenſibus *Wau* & *Mulatte* dictis, qui in mari circa rupes fluctuantes obſervantur, ex quibus bonum Aatjar, ſeu condimentum conficitur: Hæc autem anni fruges optimas præbet Nuces, craſſiſſimamque macim, quum arbores tum temporis fructibus non ita ſint oppletæ, nec tanta cadat pluvia: e contra menſibus Julio & Auguſto imbres ſæpe pluvia mixti ſunt ingentes, quo ſæpius fit, ut plurimi de arbore projiciantur fructus, vel immaturi decidant, qui nihilominus tamen diligenter colliguntur, quod Belgis *raapen* ſeu colligere dicitur, eorum enim macis quidem venditur, vilior tamen eſt reliqua, nucesque ſunt minores, gibboſæ, diſtortæ, & rugoſæ, unde *rompen* ſeu cadavera vocantur; vera autem nucum collectio ſequenti fit modo: ſi nuces ſint maturæ, cujus ſignum eſt quum earum exterior pellicula læviter ruſſum præbeat colorem maturi Mali Perſici, atque hinc inde, quum ex arbore dependeat, findatur, tum incolæ ipſas conſcendunt arbores adducentes nuces longis hamis, quas celeri attractione avellunt, quod minori arboris damno & periculo fit, quam Caryophylli arboris in Amboina. Nucifera enim hæc arbor

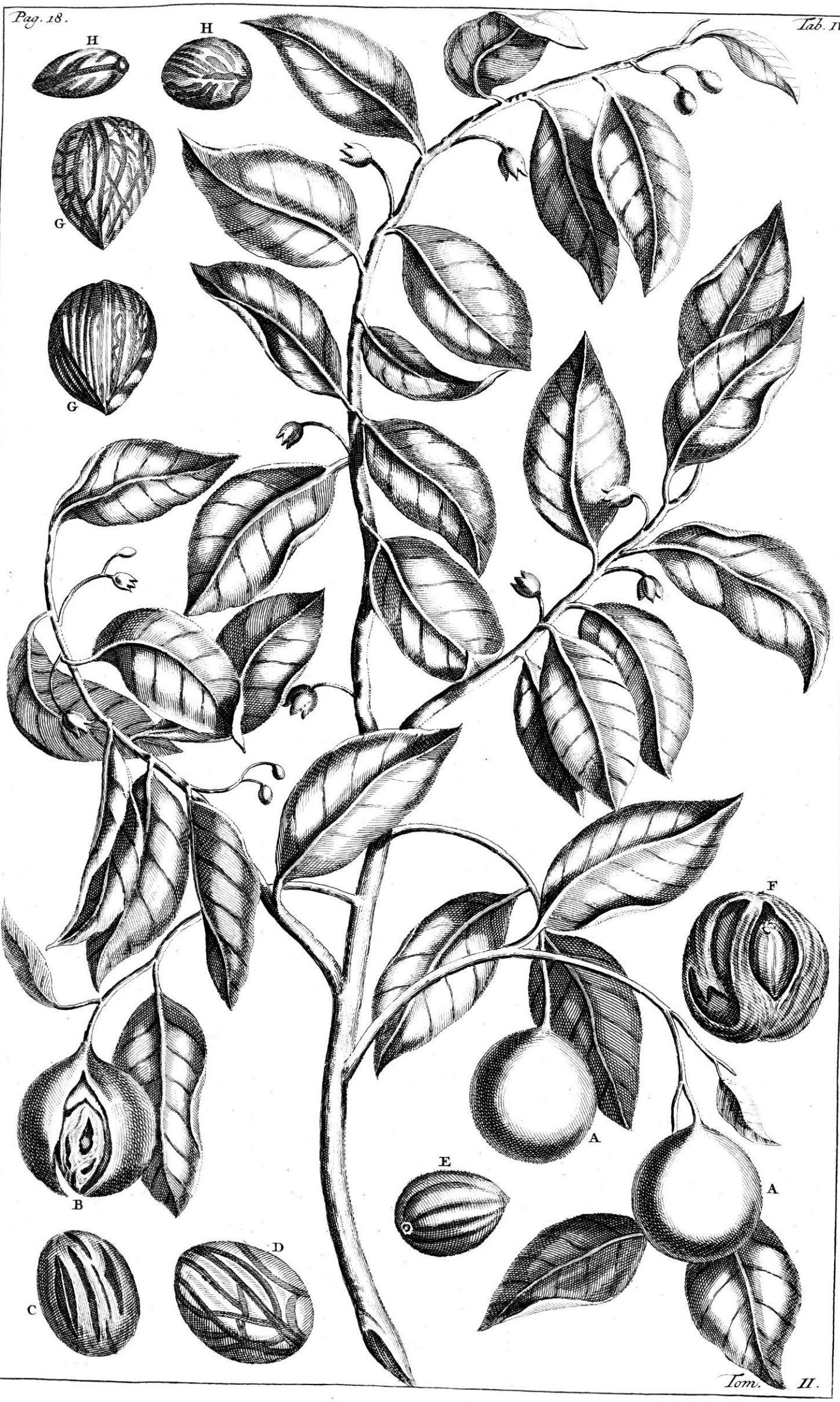
VI. HOOFTSTUK.

Oegſt, en Aanqueking van de Noote-Muſſchaaten.

DEn Nooteboom is 't geheele jaar door niet zonder vrugten, het zy met eerſt uitkomende, half-waſſene, ofte volkomene, hoewel zulks niet aan alle boomen gebeurt: Doch eygentlyk heeft hy in yder Jaar drie Sayſoenen, in dewelke men de rype vrugten afplukt: de grootſte oegſt geſchiet midden in de regen-Mouſſon, te weten in 't eynde van Julius of Auguſtus, en als dan hangen de boomen vol vruchten, maar de Foely is wat dunder, dan by de kleine gewaſſen, te weten in November, 't welk men Moeſſon Mette-kay-aroe *noemt, en maar een ſtaartje is van de voorgaande oegſt.*

De derde Moeſſon, ofte in-oegſting valt in de maant Maart, of in 't begin van April, genaamt MOESSON-OELE, *van zeekere groene wormpjes, by de Amboneſen* Wau en Mulatte *genaamt, die men als dan in Zee omtrent de klippen vint dryven, en waar van men goede Aatjaar maakt: en deze Moeſſon geeft wel de beſte Nooten, en de dikſte Foely, om dat als dan de boomen zoo vol vruchten niet en hangen, en ook zoo veel regen niet en valt: daar en tegen in Julius en Auguſtus vallender zeer ſterke regenbuyen en harde winden, waar door het gebeurt, dat veele vruchten van de boomen afgeſlaagen werden, of te vroeg afvallen, doch dewelke des niet te min naarſtig ingezamelt werden, en 't welk men raapen noemt, want de Foely wert wel ontfangen, maar is echter ſlegter als de andere, en de Nooten zyn wat kleinder, bultig, ſcheef, en gerimpelt, en werden daarom rompen genaamt; de regte in-oegſting geſchiedt aldus: als de Nooten ryp zyn (waar van het teyken is, wanneer de buitenſte ſchel de licht-roſſe koleur van een rype Perſick vertoont, en men dezelve hier en daar aan de boom ziet berſten) dan klimmen de Inwoonders op de boomen, en haalen de Nooten met lange haakjes en korte rukjes van de takken af, het welk met minder perykel geſchiet, dan van de Nagelbomen in Amboina. Want de Nooteboom heeft dikker*

en

H
H
G
G
F
A
A
E
B
D
C

arbor craſſiores, & magis planos gerit ramos, quibus melius inſiſtere poſſunt, copioſiſque gaudet longioribus ramulis, qui facile adduci poſſunt, avulſas & cadentes nuces ſub arbore inter herbas, quum terra ibi non ita depuretur, ac ſub Caryophyllorum arbore, projiciunt, immo ſæpe circulus ex herbis conficitur ſub una arboris parte, qua arbor ad declives & præruptos inclinat montes, ne nuces nimis remote cadant. Collectæ hæ nuces mox a ſervis cultro aperiuntur, exteriusque putamen tollitur, quod acervatum in ſilvis computreſcit; novitianus autem, qui maturas nuces ab immaturis haud bene diſtinguere novit, ſi illas aperire velit, facile ſeſe lædere poteſt, cultrumque per immaturam nucem, quam maturam putat, ſuæ infigere manui.

Depuratas nuces domum reportant, & cultello mox macim abradunt, quæ tam integra ſervatur, quantum fieri poteſt; hujus autem operis ſervi adeo ſunt periti, ut quam citiſſime peractum ſit. Sanguinea hæc macis aliquot per dies ſole exſiccatur, certis quibusdam quadratis exſtructis locis inſtar magnorum latorumque altarium, in quibus Kermeſinus ſeu ſanguineus color in obſcure rubentem tranſit, ac demum in ſaccis vel vaſis croceum vel aurantium induit colorem, qualis ad nos transfertur; nuces vero, quæ nigro cortice ſeu pellicula obductæ ſunt, ſolebant antea per ſeptimanam in tigillatis tabulatis, ex fiſſis Bamboſis confectis, quæ *Parre Parren* vocantur, ad ſolem exſiccare, quod tamen poſtea haud bonum fuit compertum, quum per ſolis ardorem diu exſiccatæ findantur, ſeu rimas contrahant, atque nocte fiſſuras pruina penetret, unde facillime corrumpuntur. Hinc alii melius id præſtant, qui nempe nuces, quam primum macis ſit ſublata, non ultra tres ad ſolem exſiccant dies, illasque ſub veſperam quotidie in ædes deducunt ſuas, vel mox tabulatis ſeu *Parre Parren* inponunt, quæ locata ſunt in ædibus vel ſub tegumentis opertis, atque ſub his fumeum exſtruunt ignem, ut fumus ipſas penetret nuces. Si nunc per quatuor ſeptimanas ita fumo fuerint expoſitæ, ex *Parre Parren* tolluntur, craſſisque pulſantur fuſtibus, vel ſupra illas ſaxum quoddam gravius ſupervolvitur, donec oſſea putamina confringantur: nuces autem carioſæ vel corruptæ hac quoque pulſatione vel evolutione diffringuntur, unde facile a bonis diſtingui poſſunt nucibus, & tunc quoque cadavera iſta, *rompen* dicta, ſeſe aperiunt, quæ antea dignoſci non poterant.

Depuratæ hæ nuces manibus ſeliguntur, atque in tres cumulantur acervos, quod *Garbuleeren* vocatur. In primo vero acervo maximæ & optimæ habentur, quæ in Europam transferuntur: alter acervus plerumque hic in India conſumitur: in tertio vero acervo cadavera illa deponuntur, quæ licet ingrati ſint adſpectus, & rugoſa, nihilominus tamen ſunt dura, pinguia, & durabilia. Hiſce autem plurimum utuntur incolæ ad oleum exprimendum, ſed raro vel nunquam in alias transferuntur regiones: Depuratæ autem nuces mox lanci inponendæ ſunt, mercatorque, qui illas emit, curam gerere debet, ne per octo dies in promptuariis nulla calce obductæ deponantur, quum alias facile corrumpantur, præſertim ſi humido vel obſcuro deponantur loco, uti quoque, ſi in nudum projectæ fuerint ſolum. Calcis obductio ſequenti fit modo: ex tenui cribrata calce craſſior aqua calcis conficitur, quali utimur ad muros dealbandos, hæcque lacui vel cupæ infunditur, cui nuces corbulis inpoſitæ bis vel ter immerguntur, illasque concutiunt, ut aqua calcis omnes tangat nucum partes, tumque in promptuariis in acervum effunduntur nuces. Calx obducta nuces conſervat a putredine, nec noxam ipſi adfert, quum calx hæc exuratur ex mollibus albicantibusque corallii lapidibus ex mari adductis, qui paucam habent acrimoniam, qualibus etiam quotidie ad Pinangæ maſticationem utuntur. Sæpe etiam fit, ut hac calce obductæ nuces, quum in occluſo vel arcto loco fuerint ſibi invicem inpoſitæ, fervorem contrahant, ſique ignis ſcintilla in ipſas decidat, cito in fumum agitentur, unde etiam in navibus, quibus transvehuntur, tegmina non penitus occluſa ſunt, ut aëri ſint expoſitæ, quamvis illud periculum in navibus non tanti ſit momenti, quum, ſi

en vlakker takken, daar men beter op ſtaan kan, en is ook overvloedig met lange ryskens behangen, die men gemakkelyk kan na zig haalen, de geplukte en afgewaſſene Nooten laatenze ſlegts onder den boom nedervallen op de laage ruigte, dewelke men ook zoo precys niet ſchoon maakt, als onder de Nagelboomen, ja men moet zomtyts wel een kring van ruigte maaken op de eene zyde van de boomen, die aan 't hangen van 't gebergte ſtaan, op dat de Nooten niet te verre komen af te vallen. De geplukte Nooten werden ſtraks van de Slaaven met een mes geopent, en de buitenſte bolſter daar afgenomen, die ze dan in 't bos op hoopen laaten liggen verrotten, doch een Nieuweling, die de rype Nooten van de onrype niet ter deegen kan onderſcheiden, kan zig in 't openen derzelver wel dapper bezeeren, en 't mes door de onrype noot, die hy voor ryp aanziet, in zyn eygen hant ſlaan.

De ſchoongemaakte Nooten brengenze naar huis, en kluiven met een mesje ſtraks de Foely daar af, die ze zoo heel moeten laaten als het mogelyk is; tot dit werk zyn de Slaaven zoo afgerigt, dat het zeer behendig voortgaat; deze bloet-roode Foely wert als dan eenige daagen in de Sonne gedroogt, op zeekere vierkante gemetzelde plaatzen, gelyk groote breede Altaren, daar ze dan haar karmozyn koleur verlieſt en eerſt donker-root wert, ten laatſten in de Sockels hoog-geel, of oranje-verwig, gelyk ze tot ons wert overgebragt; maar de Nooten noch met haar ſwarte ſchaal omvangen zynde plagt men voor dezen ook een week lang op latte ſolderingen, van geſpleten bamboezen gemaakt, (die men Parre Parren *noemt) in de Son te droogen, doch 't welk naderhandt niet goet gevonden is, vermits dezelve door de hitte der Sonne des daags gedroogt zynde, beginnen te ſcheuren, en, op de* parre parren *liggende, des nachts door de ſcheurtjes den dauw daar in dringt, en dezelve zeer licht doet bederven. En daarom doen andere beter die haar Nooten, zoo dra de Foely daar afgenomen is, niet boven drie daagen in de Son laaten droogen, en dezelve telkens 's nachts in de huizen bergen, of ſtraks op parre parren ſmyten, die in de digt toegemaakte of gepaggerde huizen onder het dak ſtaan, en daar ſmokent vuur onderſtooken, op dat de rook ter degen door de Nooten heen dringe. Alsze nu vier weeken alaus in den rook gelegen hebben, neemt men ze van de parre parren af, en ſlaatze of dorſtze met dikke ſtokken, of men rolt een ſwaare ſteen daar over, tot dat alle de houte ſchaalen in ſtukken raaken: en welke Nooten als dan vermolmt, en vergaan zyn, raaken door dit ſlaan of rollen mede in ſtukken, en zyn gevolglyk te ligter van de goede te onderſcheiden, insgelyks openbaaren haar dan ook de rompen, die men te vooren niet konde kennen.*

De ſchoongemaakte Nooten werden dan met de handen uitgezogt, en in drie hoopen geſorteert, 't welk men Garbuleeren *noemt. In de eerſte hoop zyn de grootſte en ſchoonſte Nooten, die men naa Europa voert: De middelſte zoorte van den tweeden hoop blyft meeſt hier in Indiën: in de derde hoop zyn de voornoemde rompen, die, hoewel ongezien en rimpelig, niet te min hart, vet, en durabel zyn. Deze werden meeſt gebruikt, om olye daar uit te ſlaan, maar weinig of niet om weg te voeren. De gezuiverde Nooten moet men ſtraks ter ſchaale brengen, en dien Koopman, dieze ontfangt, moet ze niet boven de agt dagen ongekalkt in de Pakhuizen laaten leggen: want ze bederven anderzints zeer ligt, en bezonderlyk als ze in een vochtige en bedompte plaats of op de bloote gront leggen. Het kalken geſchiet aldus: men maakt uit fyn gezifte kalk een dik kalk-water, (gelyk men gebruikt om te witten) in een groote bak of kuipe, en dompelt de Nooten met kleine mandekens, twee a drie maal daar in, dezelve ſchuddende, dat het kalkwater aan alle kanten raake, en ſtortze voorts in de Pakhuizen op een hoop. De aanklevende kalk bewaart de Nooten voor verrotten, hy geeft ook ganſch geen ſchadelykheidt aan dezelve, want hy wert gebrant van weeke witte koraal-ſteenen uit de zee, daar weinig ſcherpheidt by is, diergelyke men dagelyks tot het Pinang eeten gebruikt. Het gebeurt zomtyds, dat deze gekalkte Nooten, als ze in een toegeſlooten en benaude plaats op malkander leggen, in haar zelfs verbroeyen, en als 'er een vonxken vuur opvalt, haaſtig beginnen te rooken en ſmooken, daarom men ook in de Schepen, waar mede men ze vervoert, de luiken niet al te digt moet toeleggen, op dat ze lucht mogen hebben, hoewel ze van 't voorſchreve ongeval in de Scheepen zoo grooten noot niet hebben, vermits in 't afſcheepen de meeſte kalk daar afvalt, 't welk een moeylyk ſtuiven geeft, de oogen zeer ſchadelyk zynde, en die*

navi inmittantur, plurima decidat calx, quæ tædioſum cauſſat pulverem, oculis quam maximè noxium, quique in arctioribus navium locis haſce tractant, atque recipiunt, periculum ſubeunt ſuffocationis.

Siccata Macis ſimiliter haud diu deponenda eſt, ſed ponderata, magnis ſtramineis, Rottangaque ſupertextis inponitur ſaccis, *Sockels* dictis, qui quinque pedes ſunt longi, ſesquipedem vero lati, quorum pars interior conficitur ex quibusdam longis latisque foliis *Cocoja* vocatis, quæ in Bandæ montibus copioſe creſcit, ſed non niſi hominum auxilio, qui, ſi folia hujus plantæ avulſerint, reliquum ſtipitem pedibus ad terram proterunt, ut terram tangens de novo alias progerminet plantas: de qua *libr.* 6. ulterius agetur.

Antequam autem Macis iſtis inpingatur ſaccis, aqua marina prius adſpergenda eſt, ſinguloque ſacco binæ heminæ ſufficiunt, unde macis comminutio inpeditur, ejusque pinguedo conſervatur: Macis pedibus tam firmiter inpingitur, quantum fieri poteſt, denique ſaccus conſuitur cum parva tabella, cui pondus talis ſacci inſcribitur, ſingulus vero talis ſaccus ponderat viginti octo Bandenſes Catjes, h. e. centum & ſexaginta unum pondo Hollandica, quilibet autem Cattu Bandenſis $5\frac{1}{4}$ pondo Hollandicorum eſt: talibusque ſaccis Macis in Europam transfertur.

Nuciferæ ſilvæ hodie ab antiquis non poſſidentur incolis, quum hi ob plurima homicidia in natione Hollandorum perpetrata, præſertimque menſe Majo anni 1609 in Archithalaſſo *Petro Wilhelmo Verhoeveno*, profligati ſunt, totaque iſta regio anno 1621 per ſummum ducem *Janum Peterſen Coënum* armis devicta, inque fœderati Belgii Provinciam redacta fuit, quum ejus areæ quoque fuerunt diviſæ civibus Belgicis atque Miſtic'is, qui magnum ſervorum numerum quadraginta plerumque vel quinquaginta alere debent, & ad areas maximas quidem octoginta vel centum. Qui autem nullas harum areas poſſidebant, ſervos ſuos in ſilvas emittere poterant, qui delapſas colligebant nuces, atque tales nuces per maturitatem prolapſæ optimæ & maximæ ſunt, optimamque habent circumjectam Macim. Per fortiores ventos vehementesque imbres plurimæ etiam dejiciuntur nuces, ſed hæ cadavera ſunt, quarum tamen macis bona eſt, atque divendi poteſt, ob quas tum temporis collectio illa in ſilvis erat conceſſa. Hoc autem hodie vetitum eſt, quum arearum domini conqueſti fuerint, collectores illos, ſeu potius raptores modum exceſſiſſe, illasque ex arboribus avulſiſſe, ita ut jam quisque cum ſuis ſervis ſuam colat, atque tractet aream.

Putatum fuit antea, nuces non facile humana arte poſſe propagari, illudque tantum fieri per ſpeciem quandam cœrulearum palumbarum, a Bandenſibus *Falor*, Malaicenſibus *Burong Pala*, & noſtratibus *Noote-eeters*, ſeu nucum devoratores, vocatarum, quæ nuces haſce ex putamine exteriore roſtro eximunt, totasque devorant, quarum macim tantum digerunt, totamque nucem cum putamine oſſeo per ſtercus rejiciunt, quæ in terram inter herbas prolapſæ, novas progerminant arbuſculas, e contra vero, ſi homines maturas nuces inter herbas terræ committerent, vel in ſuis hortis pingui ſolo mandarent, nullas propullulare, cujus cauſſa eſt, quod nux, ſi per aliquod tempus in terra procumbat, facile carioſa fiat, atque corrumpatur. Dein autem anno 1662 ſemi-maturas adhibuerunt nuces, *Matta Puti* dictas, in quibus macis nondum rubebat, hasque inter plantas terræ commiſerunt, quod bene ſucceſſit; optimas enim producebant arbusculas, quæ pro lubitu transplantari poterant. Arbuſculæ hæ anno quinto, ſexto, ſeptimove fructus producebant, ſemper autem ſub herbis vel umbra locandæ ſunt, quum ſolem non bene ferant, ita ut, ſi terra circa illas nimium depuretur, facillime pereant, immo adultæ arbores amant inter alias locari arbores, præſertimque ſilveſtres ad maris oram deſiderant arbores, ut & etiam in ſumma montium parte circa illos locentur, ut ab aëre marino, ventisque gracilioribus, qui maxime ipſis nocent, arceantur. Hancque ob cauſam nullas in Banda licitum eſt exſtirpare arbores ſilveſtres, niſi nimis opprimant nuciferas arbores, illasque obtegant. Quo in caſu quasdam ſuccidere licet, ut liberior arbori nuciferæ ſit aër. Immo nuciferæ arbores ipſæ non ita arcte locentur, ut ſeſe tangant, quum paucos tum producant fructus, atque inſtar Piceæ alias excreſcant, uti

in de benaaude ruimen daar mede omgaan loopen gevaar om te verſtikken.

De gedroogde Foely moet insgelyks niet lange liggen, maar gewogen zynde, in groote ſtroye en met Rottang omvlogten zakken gevult werden, (Sockels *genaamt*) *dewelke vyf voeten lank, en* $1\frac{1}{2}$ *breet zyn, en het binnenſte gemaakt werden van zeekere lange en brede blaaderen,* Cocoja *genaamt, die op Bandaas bergen overvloedig waſſchen, hoewel niet zonder toedoen van menſchen, dewelke de kruin van deze plante, alsze de blaaderen afgekapt hebben, met de voeten nedertrappen, op dat ze de aarde mogen raaken, en dies te lichter nieuwe planten voortbrengen, waar van* lib. 6. *nader geſproken zal worden.*

Eer men de Foely in voorſchreve zakken vult, zoo moet menze een weinig met zout water beſprengen, nemende twee kannen tot yder Sockol, 't welk de Foely het verbryzelen belet, en onderhout derzelver vettigheidt. De Foely wert 'er digt ingetrapt, en zoo hart als men kan, op malkanderen gepakt, daar naa den Sockol boven toegenaayt, met een klein bordje boven op, daar 't gewigt van de Sockol opgeteykent ſtaat, wegende yder Sockol netto 28 *Bandaaſche Catjes, zynde* 161 *ponden hollands, yder Catje Banda, voor* $5\frac{1}{4}$ *pont hollands gereekent, en met welke Sockels zy tot in Europa vervoert wert.*

De Noote-boſſchen werden hedensdaags niet meer door de oude Inwoonders bezeten, dewyle dezelve wegens haare menigvuldige moorderye aan de Nederlantſche Natie, voornamentlyk in May Ao. 1609. *aan den Admiraal* Pieter Willemſz. Verhoeven *bedreeven, daar uitgejaagt zyn, en het geheele Landt Ao.* 1621. *door den Generaal* Jan Pieterſen Coen *met de wapenen ingenomen, en tot een Provincie van de Vereenigde Nederlanden gemaakt is, als wanneer de Perken ook verdeelt zyn onder de Nederlantſche en Miſtiſſche burgery, die een groot getal Slaaven daar op moeten houden, gemeynelyk* 40 *en* 50 *ſtuks: maar tot de groote Perken behooren wel* 80 *en* 100. *ſtuks. De gene, die geen van deze Perken bezat, vermochten voor dezen haare Slaaven naa 't bos te zenden, om de afgevallene Nooten op te raapen, dewyle zoodanige Nooten, die door rypheidt afvallen, de ſchoonſte en grootſte zyn, en ook de beſte Foely hebben. Door de harde winden en ſterke regen werdender ook veele afgeſlagen, maar die worden rompen, waar van de Foely echter leverbaar is, en om welkers wille meeſt dit raapen wierd toegeſtaan. Maar hedensdaags is het verboden, dewyl de Perkeniers geklaagt hebben, dat de raapers wat te verre om zich quaamen te taſten, en moet nu een yder zyn Perk met zyn eigen Slaven waarneemen.*

Men heeft voor dezen gelooft, dat de Nooten niet wel door menſchen handen konden voortgeplant werden, en dat zulks alleene geſchiedde door een zoort van blaauwe wilde duiven, by de Bandanezen Falor, *by de Maleyers* Burong Pala, *en by onze Natie Noot-eeters genaamt, dewelke deze Nooten uit de buitenſte bolſters pikken, en zoo geheel inſlokken, waar van ze alleenig de Foely verteeren, en de geheele Nooten met de houte ſchaal door afgang weer van haar geven, die dan in de ruigte vallende, nieuwe plantjes voortbrengen, en dat daar en tegens, als de menſchen de rype Nooten naamen, en die in de ruigte zaayden, of in haare thuinen, ja zelfs in een vette gront zetteden, daar niets van opkwam, waar van de oorzaake was, dat de Noot, alsze geheel, en een tydt lang op de aarde leyt, zeer ligt wormſteekig wert, en bederft. Doch daar naa heeft men omtrent het Jaar* 1662. *half rype Nooten beginnen te neemen,* Matta Puti *genaamt, dat is aan den welken de Foely noch niet ter degen root is, en dezelve in de ruigte gezaayt, en dat gelukte wel: want daar quaamen goede boompjes van op die men naa believen verplanten konde. Deze boompjes dragen in 't vyfde, zesde en zevende jaar vruchten, maar zy moeten geduurig in de ruigte, of onder de ſchaduwe der boomen ſtaan, want zy willen niet veel Son hebben, zoo dat als men de plaats daar rondom zuivert, en al te kaal maakt, zy zeer ligt uitgaan, zelfs de oude boomen willen gaarne tuſſchen andere boomen inſtaan, en inzonderheidt willenze eenige wilde boomen na de zeekant hebben, en ook boven op de bergen rondom haar, op datze van de zeelugt, en ſchrale winden, die hun zeer ſchadelyk zyn, bevryd mogen blyven. En om deze oorzaak mag men in Banda geen wilde boomen omkappen, het en zy dat dezelve te digt ſtaan, en den Naoteboom te zeer bedekken, in welk geval men eenige mag omkappen, op dat de Nooteboom matelyk lugt*

be-

uti hoc in areis Lontoirenſibus conſpicitur, hæc autem arborum exſtirpatio relinquitur judicio Inſpectoris ſilvarum, ſine cujus conſenſu nullam exſtirpare licet arborem.

bekoome: Ja zelfs de Nooteboomen moeten zoo dicht niet ſtaan, datze malkander raaken, want zy draagen anders weinige vruchten, en ſchieten zoo ſtyl op als Sparren, gelyk men in de Lontoirſche *Perken ziet, welk omkappen en omvellen geſtelt wort aan het oordeel van den Boswagter, zonder wiens toeſtaan men niet een boom mag omkappen.*

CAPUT SEPTIMUM.

Vires, & Uſus Nucis Myriſticæ.

HIc valet idem, quod de Caryophyllis fuit dictum, plus nempe haſce nuces adferre uſus, atque utilitatis Europæis populis, præſertimque borealibus, atque Belgis, quam Indiæ incolis, unde de earum viribus atque facultatibus non multum dicemus, at generalia de illis notantes, plurimis notas commemorabimus earum utilitates. Quidam autem auctores narravere, nuces mares pluribus pollere viribus, quam feminas, atque a Javanis magis expeti; hoc autem eſt erroneum. Si vero per mares intelligant majores illas, oblongasque nuces aromaticas, pro vero accipi poſſet, quoniam vero ſupra notavimus, omnes nuces aromaticas feminas dici, hinc de ſilveſtribus illud neceſſario intellexiſſe debuerunt, ſed hac in re tamen decepti ſunt. Licet enim Javani, atque Malaicenſes a Bandenſibus duos ex nucibus maribus manipulos petierint, neutiquam illud fecerunt, quod eſſent meliores, pluribusque pollentes viribus, ſed quod ex iis medicamenta conficiebant, ad quæ vulgares erant inutiles. Vera autem Nux-Myriſtica ſi aſſumatur, omnem ſedat dolorem, atque lancinationem ex frigida cauſſa ortam, ut & flatulentiam ſtomachi, inteſtinorum, atque matricis, ventriculumque corroborat frigidum, ac meliores cauſſat digeſtiones, vomitum ſedat, ut & ſingultum; cum Baccis Lauri contuſa atque commixta, vinoque potata urinam pellit, Dyſuriam curat, bonumque præbet oris halitum. Convenit quoque colicis inteſtinorum doloribus, obſtructumque aperit hepar, & lienem, dicto ſi uſurpetur modo.

Ad ignem toſta quoque nux cum quodam mixta liquore adhibetur contra Diarrhæam & Dyſenteriam. Arabici vero medici hoc in caſu aliquid Opii admiſcent, atque a certo cognovimus amico, qui hoc tanquam ſummum arcanum a Perſicis dicebat didiciſſe Æthiopibus contra Dyſenteriam, ſi nempe Nux Myriſtica toſta cum pauxillo Opii, magnitudine fructus Cadjang dicti, cum hauſtu vini rubri aſſumatur, vel ſi rubrum deficiat vinum, hoc cum molli ovi vitello fieri poteſt. Quum vero noſtra natio non ſit adſueta Opii uſui, aliam didicimus curam, ſi nempe nux excavetur, fruſtumque Benzoes intrudatur, hæcque, ſi ſub cineribus torreatur, atque cum pauxillo juris carnium aſſumatur, convenit matrici, doloribus abdominis, renum, & veſicæ. Quidam etiam dicunt, hanc valere ad Nephritidem pellendam, ſi antea maceretur in oleo Amygdalarum. Ab uſu vero talium nucum ſibi caveant tales, qui conſtipatam habent alvum, vel Hæmorrhöidibus laborant, craſſumque & aduſtum habent ſanguinem; ſi tum aliqua Zingiberis portio addatur, corrigitur, & penetrantem magis habet virtutem. Quotidianus vero nucum uſus per pinguedinem ventriculum obducit muco, capitique vapores cauſſat graves, unde facile oritur Lethargus. Narratur quoque inprægnatam feminam eſu decem, duodecimve nucum certo tempore inſaniviſſe, atque, ut hoc confirmemus, duas tresve hiſtorias noſtro tempore factas adducemus.

Anno 1655 quidam Germani panis infuſionem edebant ex vulgari cereviſia & vino præparatam, cui ex eorum relatu nihil aliud miſcuerant, niſi ſaccharum, ſeptemque vel octo raſas Nuces Myriſticas. Hi omnes altero die tantam pectoris patiebantur oppreſſionem fauciumque anguſtias, acſi ſuffocarentur, ipſorum ora admodum ſicca erant, labia intumeſcebant, & quaſi glutine obducta adhærebant, cum difficultate reſpirabant

VII. HOOFDSTUK.

Kragten, en Gebruik der Noote-Muſſchaten.

ALhier gelt mede 't geen van de Nagelen geſprooken is, te weten, datze merkelyker en meerder nuttigheit geven aan de Inwoonders van Europa en andere koude Landen, inzonderheit aan de Duitſche Natie, dan aan die van Indiën, dierhalven wy van haare kragten en eigenſchappen niet breet ſchryven zullen, en in 't generaal daar maar wat van zeggende, alleenlyk de meeſt bekende nuttigheden aanhaalen Zommige Autheuren hebben voorgegeven, dat de Mannetjes-Nooten krachtiger zouden zyn, en van de Javanen meer gezogt wierden, dan de Wyfkens; doch dat is een misverſtant. Maar alsze door de Mannekens verſtaan die groote lange ſpecery-Nooten, zoo zoude dit zeggen noch konnen paſſeeren, maar dewyl wy hier boven gezegt hebben, dat alle ſpecery-Nooten voor Wyfkens gehouden werden, zoo moetenze dit noodzakelyk van de wilde Nooten verſtaan hebben, doch daar in zy echter bedroogen zyn. Want of wel de Javanen, en Maleyers voor dezen van de Bandaneezen een paar handen vol Mannekens Nooten verzogten, zoo hebbenze dat geenzints gedaan, om datze beter en krachtiger zouden zyn, maar om datze hun Medicyne daar uit wiſten te maaken, daar toe de gemene onbekwaam waaren. De rechte ſpecery-Noot genuttigt, verzagt alle pyn en ſteekinge veroorzaakt uit koude, en winderigheidt in de maage, darmen, en baarmoeder, verſterkt de krop van een verkoude maage, en helpt dezelve aldus tot een beter kooking, ſtuit het braaken, en den hik, geſtooten, en met Backelaaren gemengt, en in wyn gedronken zynde, zoo dryftze de uryne, geneeſt de koude pis, en maakt een goede aeſſem: Zy is mede goet voor kolyk en pyne der darmen, opent de verſtopte leever en milt, op de voorgaande manier gebruikt wordende.

De Noot wert ook by 't vier gebraaden, geroost, en met eenige drank ingenomen om de buik-loop en 't roode melizoen te ſtoppen. De Arabiſche meeſters mengen in dit geval een weinig amphioen daar by; en wy hebben van een zeeker Vrient verſtaan, die dit voor een groot ſecreet van de Perſiaanſche Mooren zeide geleert te hebben tegens den bloetgang, te weten een gebrade Noot, met een weinig amphioen omtrent de grootte van een Kadjang, met een dronk rooden wyn ingenomen, en als men geen rooden wyn heeft, zoo mag men 't zelve met een week ey doen. Doch dewyl onze Natie aan 't gebruik van den amphioen niet gewent is, zoo hebben wy een betere Cure geleert, te weten, als men de Nooten wat uitholt, een broxken Benjoin *daar in ſteekt, in de heete aſſche braat, en zoo met eenig zop inneemt, is deze Noot inzonderheidt mede goet voor de moeder, buikpyn, nieren, en blaze. Zommige zeggen, datze ook dient om 't graveel af te dryven, weekende dezelve alvoorens in amandel-olye. Maar daar en tegen moeten haar van 't veel gebruik dezer ſpecerye wagten die gene, dewelke hartlyvig, of met de ſpeenen gequelt zyn, en een dik, grof, verbrant, bloet hebben, dan wat gember daar by gedaan verbetertze, en maaktze doordringender. Het dagelyks gebruik der Nooten maakt de maage wegens haar vettigheidt ſlymerig, en vervult het hooft met ſwaare dampen, waar uit dan mede een ſlaapziekte voortkomt. Men verhaalt ook, dat op een tyt een ſwangere Vrouw door 't eeten van 10 a 12 Nooten was gek geworden, en om dit te bekrachtigen, zo zullen wy twee a drie Hiſtorien by onze tyden geſchied, hier toe bybrengen.*

Ao. 1655 aten zommige Duitſchen een koude ſchaal van ſlegt bier en wyn gemaakt, daarze naa haar zeggen niet anders hadden ingedaan dan zuiker, en 7 a 8 geraſpte Nooten. Deze kregen des anderen daags zulken benaauwtheyt op de borſt en in de keel, als of zy verſtikken wilden, de mont wiert hun zeer droog, de lippen geſwollen, en aan malkander klevende, met moeyte baaldenze den aeſſem, in 't hooft voeldenze zulken ſwaarte, en draayin-

bant ſumma, capitisque ſentiebant tantam gravitatem atque vertiginem, ut memoria deſtituti viderentur, ipſorum abdomen erat induratum & conſtipatum, ita ut magno labore, plurimiſque Julapiis hauſtis tandem curarentur, inſtitutis præterea venæ ſectionibus atque purgationibus. Alio tempore bini milites una ſub arbore nucifera per noctem dormiebant in *Manipa*, qui altero die ita vertiginoſi erant, ut ebrii, vel ſemi-inſani viderentur. Talia exempla in Banda quoque fuerunt obſervata; ibi enim anno 1650 duo erant milites, qui quinque ſexve nuces e manibus edebant, unde ſimiliter fatui & delirantes quoque fuere facti. Dein anno 1657 alius homo in lecto inveniebatur mortuus, ante cujus lectum corbis inveniebatur nucibus repletus, unde concludebatur, tantam ediſſe Nucum copiam, per quas in fatalem hunc atque ſupremum inciderat ſomnum.

Quam noxam atque incommodum tales patiantur, qui domus inhabitant, vel cum navibus vehuntur, in quibus nuces calce obductæ ſunt depoſitæ, ſupra innuimus, unde patet, Nuces in India plus damni adferre quam utilitatis, & ſapientem Creatorem illas fabricaviſſe Boreali mundi parti, ubi ipſarum pinguedo per frigus concentrata, adeo mutatur atque corrigitur, ut non tantum ſint durabiliores, ſed etiam ſaniores, meliuſque ſpirantes, uti hoc quoque de Caryophyllis fuit dictum.

Virides nuces ſaccharo quoque condiuntur, & non tantum per totam Indiam, ſed in Europam etiam transferuntur; quod ſequenti ſit modo; ſi nuces fere ſint maturæ, ita tamen, ut nondum fuerint fiſſæ, leniter de arbore decerpuntur, ne cadentes lædantur. Hæ aqua ebulliuntur, ſtilisque perforantur, inque recenti per octo decemve dies macerantur aqua, quæ quotidie effunditur, & renovatur, donec earum acerbitas ſit ſublata, dein Julapium conficitur ex dimidia, ſeu anatica aquæ & ſacchari quantitate, in quo coquuntur vel diutius, vel brevius, prout expetuntur; ſique duræ requirantur, quædam calcis quantitas additur, hæc autem aqua ſaccharata omni die effundenda eſt, calefacienda, denuoque nucibus ſuperaffundenda, quod fit per octo continuos dies, demumque nuces iterum ebulliunt in ſyrupo craſſiore ex ſaccharo confecto, inque lapideis bene obturatis conſervatur ollis, talique modo incorruptæ in Europam transferri poſſunt. Hac autem coctione Nucis putamen obſcure rubentem acquirit colorem, ſemi-pellucidum eſt, & adeo tenerum, ut non opus ſit, ut exterior pellicula tollatur, ſed in quinque ſexve partes conſciſſæ hæ eduntur nuces. Cum aliis plerumque tragematibus ſub finem menſæ, præſertim autem cum potu Thee inponuntur menſis, atque inter potandum convivis obferuntur. Si nuces nimis vetuſtæ ſaccharo condiantur, pellicula exterior, antequam edantur, decorticanda eſt, eo quod nimis ſit dura: Interior cum maci nucleus non editur, quidam vero macim circumrodunt, nucemque abjiciunt. Si conditum hocce quotidie uſurpetur, caput, cerebrumque vaporibus afficiuntur craſſis, dictumque generat Lethargum, vel homines inde fiunt oblivioſi, & ſomnis maxime obnoxii, ventriculum quoque & appetitum proſternit. Quum autem ad hanc operationem multum requiratur ſacchari, quod in Banda, Moluccisque inſulis non eſt copioſum, hinc totas nuces ſolebant in vaſis vel ollis muria condire, talesque Bataviam mittere, ubi ſaccharum copioſius eſt.

Chinenſes in Batavia aliam inſtituunt methodum ſaccharo condiendi nuces, quæ non ita operoſa nec pretioſa eſt, muria conditas ſumunt nuces, quas in recenti macerant aqua, donec ſalſedo diſpareat, ſemelque tantum ebulliunt cum ſyrupo, qui ſæpe non conficitur ex albo, ſed tantum ex nigro coquitur ſaccharo. Hæ quotidiano quidem inſerviunt uſui, ſed non diu conſervari poſſunt. Muria conditæ nuces uſque in Europam quoque transferri poſſunt. Ex nucis putamine, dicto modo præparato & contrito, Marmillada conficitur, quæ in quadratas effunditur ciſtas, uſurpaturque æque ad tragemata ac pro medicamento. Viridia ac recentia nucum putamina in Banda primum cum aqua ebulliuntur, ac dein cum vino & ſaccharo fricantur, quæ gratum dant cibum ſaporis acidi, inſtar frixarum Jamboſarum, vel Cydoniorum. Idem quoque putamen parum contuſum, quod ab aliis minutum conteritur, muriaque infuſum condimento, Atjar

gen, datze haare memorye ſcheenen quyt te zyn, de buik was hart en verſtopt, zoo dat men naa veele moeyte, en met Juleppen haar lieden eerſt wederom te regt konde helpen: aderlaaten en purgatien daar beneffens gebruikende. Op een andere tyt ſliepen twee Soldaaten onder eenen Nooteboom op Manipa *de gebeele nacht door, die 's anderen daags zoo ſwaarhoofdig waren, datze dronken en half mal ſcheenen. Diergelyke exempelen heeft men ook in Banda gehat; want Ao. 1650 waren aldaar twee Soldaten die 5 of 6 Nooten uit de hant aten, waar van zy insgelyks gek en half zinneloos wierden. Daar naa Ao. 1657 vont men een ander Perſoon op zyn koy doot leggen, en voor dezelve ſtont een mandeken vol Nooten, waar uit men vaſt ſtelde, hy zoo veel gegeten hadde, dat hy daar door in een doodelyke ſlaap gevallen was.*

Wat voor ſchaade en ongemak die gene lyden, die in huizen woonen, of op ſcheepen vaaren, daar gekalkte Nooten in zyn, hebben wy hier boven vermelt, en waar uit blykt, dat de Nooten in Indiën meer ſchaade dan nut doen, en dat den wyzen Schepper dezelve gemaakt heeft voor de Noorder werelt, alwaar haar vettigheidt, door de t'zamentrekkende koude, zoodanig verandert, en verbeetert wert, datze niet alleen duurzamer, maar ook gezonder, en welriekender werden, gelyk zulx mede van de Naagelen gezegt is.

De groene Nooten werden ook gekonfyt, en niet alleen door ganſch Indiën, maar ook in Europa vervoert, 't welk aldus geſchiet: als de Nooten ten naaſten by ryp zyn, zoo nochtans datze niet berſten, neemt men ze zoetjes van de boomen af, op datze door 't vallen niet gekneuſt en werden; deze kookt men eens op in waater, en ſteektze dan met priemen, weektze 8 a 10 daagen in vers waater, daagelyks het zelve vernieuwende, tot datze haare wrangigheidt verliezen, daar naa maakt men een Julep van half waater, half zuiker, en kooktze daar in lang of kort, naa dat menze hebben wil, en zoo menze hart begeert, dan doet men een weinig kalk daar in, dit zuikerwater moet men alle dagen afgieten, warm maken, en daar wederom opgieten, noch andere agt dagen lang, en eindelyk noch eenmaal opkooken, en een dikke ſyroop van zuiker gemaakt, en in ſteene potten wel toegeſtopt bewaren, alzoo kan menze onbedorven in Europa brengen. Door dit kooken krygt de Noote-ſchelle een donker-roode koleur, wert half doorſchynent, en zoo teer, dat men het buitenſte velleken daar niet en behoeft af te nemen, maar men ſnytze in 5 a 6 deelen, en eetze alzoo: men ſchaftze gemeynelyk op by andere banketten, op de naa-tafelen, en inzonderheidt by 't drinken van thee-water. Als men in't konfyten al te oude Nooten neemt, zoo is het buitenſte velletje te hart, en men moet het voor 't eeten daar afſchellen. De binnenſte korrel met de foely eet men niet, doch zommige knauwen de Foely, en ſmyten de reſt weg; als men dit konfyt daagelyks gebruikt, zoo worden daar door het hooft, en herſſenen met dikke dampen vervult, en het genereert de voornoemde ſlaap-ziekte, waar door de Luiden droomen en vergeetachtig worden: het vervuilt mede de mage, en bederft den eetensluſt. Om dat nu dit werk veel zuiker koſt, waar van men in Banda, en de Moluxe Eilanden niet wel voorzien is, zoo pleegt men de geheele Nooten in vaatjes of potten in te peekelen, en zoo naa Batavia te verzenden, alwaar de zuiker overvloediger te bekoomen is.

De Chinezen op Batavia gebruiken een korter en onkoſtbaarder manier, te weten, zy nemen de gepekelde Nooten, en weeken dezelve in vers water, tot datze de zoutigheit verliezen, en kookenze als dan ſlegts maar eenmaal op met ſyroop, dieze dikwils niet van witten, maar van ſwarten boom-zuiker maaken: en deze zyn wel goet tot het daagelyks gebruik, maar konnen niet lange bewaart werden. De gepeekelde Nooten kan men ook tot in Europa voeren; men maakt uit de ſchelle op voorige manier geprepareert en klein gevreeven, ook een Marmillada, die men in vierkante doosjes giet, en zoo wel tot banket, als Medicyne gebruikte. De groene ſchellen werden in Banda eerſt met water opgekookt, daar naa met wyn en zuiker geſtooft, 't welk als dan een aangenaame koſt is, ryns van ſmaak, gelyk geſtoofde Jamboezen of Queperen. De zelfſte groene ſchel een weinig gekneuſt, (zommige vryvenze klein) en in peekel gedaan, dient mede tot een Atjar voor ſlechte Luiden, (om als toeſpys te nuttigen, en appetyt te

maa-

jar dicto, inſervit plebejo populo, quod tanquam obſonium vel ad appetitum excitandum uſurpatur, quale etiam ad potum Thee adhibetur: Nucum putaminibus, quæ in ſilvis computreſcunt, increſcit certa Fungorum ſpecies, Latine *Boletus Moſchocarianus*, Malaice *Culat Pala* dicta, quæ in Banda pro delicato habetur cibo, de quibus ſuo loco *libro* 10. *cap.* 79 ulterius agetur.

Quum viliora, uti dictum eſt, cadavera, mercaturæ nullo modo inſerviant, atque inutilia ſint, hinc plurimum ad oleum exprimendum uſurpantur: Nuces autem primum in ſartagine torrentur, dein contunduntur, ac denuo calefiunt, inque ſaccis ex Runut (quæ textura eſt piloſa in Calappi vertice inter ramos excreſcens) confectis inter duos locantur aſſerculos, qui arctiſſime inſtrumentis ſibi apprimuntur, qua compreſſione fit, ut e nucibus craſſum profluat oleum inſtar liquefacti butyri, quod in quadratis recipitur formis, in quibus ſtatim condenſatur atque inſtar exunguiæ ſpiſſum eſt, coloremque habet butyri recentis, vel aliquando paulo magis album: Placentæ hæ palmæ habent longitudinem, quinque digitos latæ, pollicemque craſſæ ſunt, inque uſum Medicum æque per Indiam, quam in Europam transferuntur. Quondam hæ magni æſtimabantur, nunc autem ob copiam in tanto non habentur pretio, licet privatis non ſit licitum illas præparare, omnesque confectæ placentæ ſocietati vendantur.

Simili fere modo ex contuſa & calefacta maci oleum exprimitur, quod ſanguinei eſt coloris, ac ſemper molle eſt, ſique manui inſtilletur, inſtar flavi ſanguinis apparet; quod ſaporem habet pinguem, atque amaricans eſt inſtar Macis, ſine notabili calore: hac autem olei præparatione multum conſumitur Macis. Computantur enim tres Bandenſes aſtulæ, h. e. ſeptendecim cum quadrante pondo Macis requiri ad unam hæminam olei. Ex maci quoque ſimili modo, eisdemque inſtrumentis, quibus Arack conficitur, limpidum exuritur oleum, cujus pars prima, quæ in deſtillatione poſt aquam exſtillat, pellucida & tranſparens eſt inſtar vetuſtioris vini Rhenani, ac demum, ſi fortiori urgeatur igne, rufeſcit. Quum autem hoc oleum ob pelluciditatem vix ab aqua ſeu phlegmate ſit dignoſcendum, ac proinde difficulter ſeparandum hinc ſolebant quidam parum contritæ Macis Recipienti inponere, quo fit, ut inſtar vini rubri appareat, ac proinde oleum in ſeparatione ab aqua facilius diſtinguendum ſit. Utrumque hocce oleum easdem habet virtutes, ſubtile enim admodum eſt & penetrans, ita ut, ſi lagenulæ, quibus infunditur, non bene fuerint obturatæ, magna illius quantitas avolet, in deſtillatione autem decem Bandenſes ciſtulæ Macis ad unam requiruntur hæminam olei. Si oleum hocce per alembicos ſtanno obductos deſtillaretur, pretioſum eſſet, atque utile ad internum uſum, quum alias per cupreos deſtillatum alembicos rancidum ſit, caputque grave reddens: unde oleum expreſſum multo ſalubrius & gratius ad uſum habetur internum. Expreſſum nucis oleum, quod balſamum quoque vocatur, Arabibusque *Geuzi-ſemen* dicitur, virtutem putatur habere curandi omnes morbos renum & articulorum ex cauſſa frigida ortos, item conducere pectoris depurationi atque pulmonis, vocemque claram reddere, & cum aliquo cibo vel potu aſſumptum conceptui ſeu generationi prodeſſe, ſemenque maſculinum augere, hominesque pinguiores reddere, atque ſtomacho & abdomini illinitum omnes frigidos curare morbos & tormina, maculasque faciei pellere, Dyſuriamque inpedire. Ad eosdem quoque morbos oleum Macis expreſſum adhibetur, deſtillatumque interne aſſumitur, illi autem, qui hocce uſurpant oleum, capitis dolori non debent eſſe obnoxii, quum hunc ſæpe cauſſet & augeat. Expreſſarum nucum fæx plerumque ad Noſocomium mittitur, qua fricantur artus illorum, qui *Beri-beri*, ſeu Paralyſi Indica laborant.

Pala Pentsjuri, ſeu furum nuces dictæ interne contra Nephritidem aſſumptæ ſummopere laudantur, ſeroſusque liquor ſeu lac ex viridi profluens fructu, cum aqua mixtum, ſeu ejus putamen cum aqua contritum aphthas curat, ſi os faucesque hac colluantur & gargariſentur aqua.

maaken,) te gebruiken, gelykze zoodanig mede by het theewater opgedift werden: Op de Nooten-ſchellen, die in't bos blyven liggen verrotten, waſt een zeeker zoort van Kampernoelye, in 't Latyn Boletus Moſchocarianus, *op Maleyts* Culat Pala *genaamt, dewelke in Banda voor een groote lekkernye gehouden word, en waar van op zyn plaats* lib. 10. cap. 79. *breder zal geſproken worden.*

Dewyle nu, als gezegt is, de ſlegte rompen, tot Koopmanſchap onbekwaam zyn, zoo werdenze meeſt tot het olyſlaan gebruikt: namentlyk, men rooſt eerſt de Nooten in een pan, daar naa ſtampt menze, maaktze noch eens heet, en doetze in zakken van Runut (dat is een hayrig geweef, 't welk men boven aan de Calappus-boomen tuſſchen de takken vint) gemaakt, en legtze tuſſchen twee ſwalpen of dikke planken, die men dan met wiggen en moskuilen dicht t'jaamen dryft, door welke perſſing uit de Nooten een dikke oly vloeyt, even als geſmolten booter, die men dan in vierkante vormen laat lopen, in de welkeze ſtraks ſtolt, midsgaders zoo dik wort als ongel, en van koleur als Mey-booter, ook zomtyds wat witter. Deze koeken zyn omtrent een hand lank, vyf vingers breet, een duim dik, en worden tot gebruik van de Medicyne, zoo wel door gants Indiën, als na Europa vervoert. Eertyts maakte men veel werks daar van, maar hedensdaags zynze wegens hunne menigte in zulken agting niet meer, hoewel geen privaat Perzoon dezelve maaken durft, en men, al wat gemaakt wort, aan de E. Comp. leveren moet.

Bykans op dezelve manier word uit de geſtampte en warmgemaakte Foely ook een olye geperſt, dewelke bloetroot is, ook altyt week blyft, en als menze op de hant droppelt een geelachtig bloedt gelykt: zynde van ſmaak vet en bitterachtig, als de Foely, zonder merkelyke bitte: maar men verlieſt met het maaken van deeze olye veel Foely; want men reekent ten minſten drie Bandaſche Catjes, dat is zeventien en een vierendeel hollandze ponden tot een kan olye. Uit de Foely wert op dezelfde manier, en met dezelfde Inſtrumenten, daar mede men den Arak maakt, ook een klaaren olye gebrant, welkers eerſte deel, dat in 't diſtilleeren naa 't water voorkomt, klaar en doorſchynent is als waater, het volgende wat geelder, als ſwarte of oude rynſche wyn; en ten laaſten, als men het wat hart aandryft, rosachtig. En om dat deze olye, wegens zyne wittigheidt qualyk van het water ofte Phlegma *te onderſcheiden is, en gevolgelyk ook moeyelyk af te ſcheppen valt, zoo pleegt men zomtyds een weinig gevreeven Foely in den* Recipient *te doen, waar door 't als dan gelyk rooden wyn wort, en de olye gevolglyk in't afſcheppen van 't waater lichter te onderſcheiden is. Beide deze olyen zyn van eenderley kracht, zeer ſubtyl en doordringent, zoo dat indien men de vlesjes, daarze ingedaan wort, niet ter degen toebint, een groot gedeelte daar van verdwynen zal, maar men moet in 't diſtilleren wel* 10 *Bandaſche Catjes Foely tot een kan olye hebben. Als deze olye door vertinde ſlangen gediſtilleert wierde, zoo zouze koſtelyk en bekwaam zyn om binnens lyfs te gebruiken, daarze anders door kopere ſlangen getrokken zynde vry wat brandig, en het hooft beſwarende is: weshalven de uitgeperſte olye gehouden wort voor veel gezonder en lieflyker, om te gebruiken. De uitgeperſte Nooten-olye, die men ook balſem noemt, en de Arabiers* Geuzi-ſemen *hieten, wert de kragt toegeſchreven, datze goet is voor alle koude gebreeken der nieren en gewrigten, zuiverende de borſt, en longe, als mede een heldre ſtemme maakende, en met eenige koſt of drank vermengt, de ontfankenis bevordert, het Mannelyke zaat vermeerdert, en de menſchen vet maakt; ook op de mage, en buik geſmeert zynde, alle koude gebreeken en krimpingen geneeſt, de vlekken des aangezichts verdryft, en ook het pynelyk piſſen belet: wordende tot dezelfde gebreeken de uitgeperſte Foely-olye ook gebruikt, en de gediſtelleerde binnens lyfs ingenomen, doch moeten die gene, die deze olye willen gebruiken, van hooftpyn bevryd zyn, om dat zy die anders vermeerdert. Den droeſſem van de uitgeperſte nooten wert doorgaans naa het Siekenhuis gezonden, om daar mede te vryven de leden van die gene, die met de* Beri-beri *beladen zyn.*

De Pala Pentsjuri, *of Diefjens-Nooten binnens lyfs tegens het graveel ingenomen, wert mede zeer geprezen, en de weyachtige melk uit de groene vrucht vloeyende, met water gemengt, of haare ſchelle met water gevreven, geneeſt de ſprouw, als men de mont en keel daar mede ſpoelt en gorgelt.*

CAPUT OCTAVUM.

Nux Myriſtica mas: Pala Lacki-Lacki.

Silveſtrium ſpecierum, quarum ſex potiſſimum ſunt notæ, in hoc capite primam deſcribemus, quæ vulgo *Nux Myriſtica mas* vocatur. Arbor hæc externa facie non multam habet ſimilitudinem cum vera Nucifera arbore: Truncum gerit altum, comamque anguſtam cum paucis ramis, nec gratum præbet adſpectum. Folia quoque multo ſunt majora, quædam ſpithamam, alia ſesquipedem longa, forma cum Canarii foliis convenientia, ſuperius tamen latiora & rotundiora, cum brevi apice multisque parallelis coſtis pertexta, ſuperne atro-viridia, inferne gilva, nec ſplendentia, coſtis viridibus protuberantibus; bina ſibi oppoſita, atque manducata notabilem ſilveſtrem præbent ſaporem, Nucibus Myriſticis æmulum.

Fructus non ex ramulorum ſummo dependent, uti in vera Nuce Moſchata, ſed inferius ad ramos, ex foliorum alis, duo tresve ſimul ex brevibus craſſisque pedunculis, forma rotunda, ac tanta, quanta eſt vera Nux Myriſtica, quædam autem parum ſunt oblongæ, aliæ vero rotundæ, vel parum compreſſæ. Gluma exterior eſt ruffa, & lanuginoſa, ad latera craſſior quam ſuperiore atque inferiore parte, durior quoque ac firmior quam in veris Nucibus. Nucleus ſeu oſſiculum duplicem quoque habet formam, utrumque autem majus eſt quam veræ ſeu domeſticæ nucis. Unum eſt globiforme, oblongum, ad latera compreſſum, alterum rotundum eſt, ſed utrumque eſt rugoſum. In putamine oſſeo quoque continetur craſſiore, quam illud vulgarium nucum eſt, quod nigricans vel obſcure griſeum eſt, quodque externe obvolvitur maci aurea, per quam putamen conſpicitur, ubi parvis punctulis notatum eſt, atque inſtar radulæ rugoſum Macis hujus ſiccata omnino flaveſcit, ſaporemque habet ingratum ſine ullo aromate: Nucleus interior eandem habet ſubſtantiam ac veræ nucis, ſed magis albet, nec ita pinguis eſt, tenuibusque & nigricantibus venulis pertextus, parum aromaticus, ſaporemque habet ingratum, facileque fit carioſum, atque aliis mixtus nucibus, illas quoque inficit & corrumpit, unde etiam vetitum eſt, ſilveſtrem illis miſcere nucem. Si tamen cum putamine in fumo fuerit ſiccata, uti vulgares nuces, durabilior eſt, durior, & gravior quam nux vera aromatica, licet calce non ſit obducta. Folia in arboribus raro ſunt integra, quum plurimum a vermibus ſunt exeſa, ſique fructus immaturus incidatur, lac quoddam exſtillat, quod inſtar calcis exſiccatur. Hæc arbor inter domeſticas non toleratur, putatur enim illam has graciliores reddere, unde ſolitarium occupat & eligit quoque locum, ad ſilvarum extremitates, & in montibus, ubi non vexatur, ac ſuæ committitur naturæ, cujus fructus magis tamquam aliquid rarum peregrinis donatur, quam ut aliquam præbeat utilitatem.

Nomina. Latine *Nux Myriſtica mas*, & *montana*, a *Carol. Cluſ. libr.* 1. *exot.* pro duobus diverſis fructibus habita, quum tamen unus idemque ſit fructus. In Banda vocatur *Pala Fuker* h. e. Nux montana. Malaice *Pala Lacki-Lacki* h. e. Nux Mas. In Amboina *Pala Utan* dicitur, ut & *Palala* cum vocabulo ex *Pala* & *Ala* compoſito, acſi diceretur nux avis annuæ dictæ, quum hæ aves, Amboinice *Ala* dictæ, has avide devorent nuces.

Locus. Antea creditum fuit, arborem hanc tantummodo inveniri in Provincia Banda, in locis remotis & montibus, in quibus veræ nuces creſcere recuſabant, ſed ubique hanc inveni in inſulis Amboinenſibus, quamvis haud copioſe, nec multum etiam ab incolis expetitur vel æſtimatur.

Uſus. Apud incolas, uti dictum fuit, non eſt in uſu, excepto quod ejus lignum aliquando ad poſtes ædium uſurpetur, fructusque donent peregrinis, quum non tantum Javani ſed etiam Europæi illos expetant.

Javani & Malaicenſes has uſurpant in arte medica ad Cephalalgias, aliosque morbos, plurimum vero ad virile robur confortandum, cui medicamento Æthiopes omnem adhibent diligentiam. Europæi per-

VIII. HOOFDSTUK.

Mannetjes-Nooten: Pala Lacki-Lacki.

ONder de wilde Nooten, waar van zes zoorten meeſt bekent zyn, zullen wy in dit Kapittel het eerſte geſlagt aanroeren, dat men in 't gemeyn MANNEKENS-NOOTEN *noemt. Deze boom heeft uiterlyk weinig gelykeniſſe met de regte Noote-boom: Hy heeft een hoogen ſtam, en een ſmalle kruin, met weinig takken, en is niet mooy van aanzien. De blaaderen zyn ook veel grooter, zommige een ſpan, zommige anderhalve voet lang, van gedaante als de Canary-blaaderen, doch voor breder en ronder toelopende, met een korte ſpits, en veele paralleele ribben doorregen, van boven ſwart-groen, aan de onderſte zyde recht vaal, en zonder glans, daar de groene ribben uitſteeken, twee en twee tegen malkander overſtaande, en gekaut zynde hebbenze een merkelyke wilde ſmaak naa Nooten.*

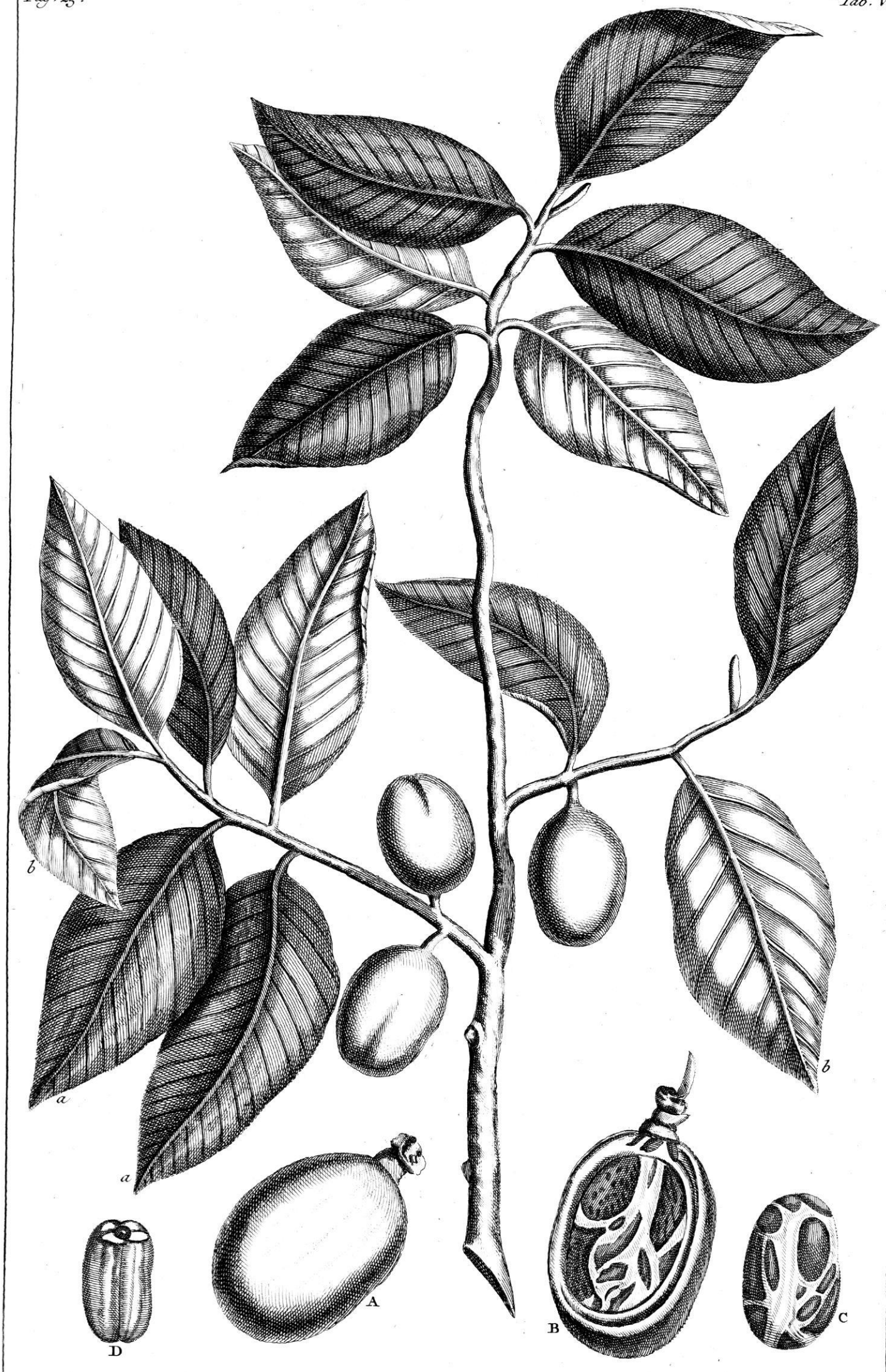
De vruchten hangen niet aan 't uiterſte der ryskens, gelyk de regte Nooten, maar wat achter aan de takjes, en uit den oorſpronk der blaaderen, twee en drie by malkander aan korte en dikke ſteeltjes, van gedaante ront, en zoo groot als een rechte Noot, doch zommige zyn wat lankwerpig, en andere recht ront, of een weinig gedrukt. Van buiten is de bolſter ros en wolachtig in 't aantaſten, aan de zyden dikker dan onder en boven, ook tayer en harder, als de regte Nooten: de korrel is van tweederley gedaante, en beide zynze grooter, dan de regte of tamme Noote-muſchaten: de eene is kloots-gewyze wat langwerpig, doch aan het einde wat plat; de andere ront, doch beide zynze rimpelig. Hy leidt mede in een houte ſchaal wat dikker dan die van de gemeene Nooten, zynde ſwartachtig of donker-graauw, en van buiten insgelyks omvangen met een gout-geele Foely, daar men de ſchale tuſſchen door ziet; zynde aldaar met kleyne pukkeltjes bezet, en zoo ruig als een raspe. De Foely gedroogt zynde, wert gans bleek, en is ook onaangenaam van ſmaak, zonder eenige ſpeceryachtigheidt. De binnenſte korrel heeft dezelfde ſubſtantie, als de rechte Nooten, doch is wat witter, en niet zoo vet, zynde met fyne en ſwartachtige adertjes doortogen, weinig ſpeceryachtig, en ſchier onaangenaam van ſmaak, wort licht wormſteekig, en onder andere Nooten komende, zoo bederft hy dezelve mede, waarom het ook verboden is hem daar onder te mengen. Evenwel als hy met zyne ſchaal in de rook gedroogt wert, gelyk de gemene Nooten, zoo wert hy duurzamer, harder, en ſwaarder dan de gemeene ſpecery-Noot, al is hy ook niet gekalkt. De blaaderen aan den boom vint men zeer weinig heel, als zynde meeſt van de wormen doorvreten, en als men in de onrype vrucht ſnyt, zoo komt 'er een melk uit, die als kalk opdroogt. Deze boom wert onder de tamme niet geleden, want men gelooft, dat hy dezelve mager maakt, dies verkieſt hy een eenzame plaats aan de kanten van de boſſchen, en op bergen, alwaar men hem ongemoeidt laat ſtaan, meer om de vruchten voor een rariteit aan de Vreemdelingen te ſchenken, als om eenige nuttigheids wille.

Naamen: *In 't Latyn* Nux Myriſtica mas, *en* Montana, *word by* Carolus Cluſius Exotic. lib. 1. *voor twee vruchten aangezien, daar het nochtans maar eene is. In Banda* Pala fuker, *dat is Berg-nooten; in 't Malleyts* Pala Lacki Lacki, *dat is Mannekens-noot. In Amboina wert hy* Pala Utan *en* Palala *genaamt, met een woort uit* Pala *en* Ala *'t ſamen gevoegt, als of men zeggen wilde Jaarvogels-Nooten, dewyl die vogels, in 't Ambons* Ala *genaamt, deze vruchten geerne eeten.*

Plaatzen. *Men heeft voor dezen gemeent, dat dezen boom maar alleen te vinden was in de Provincie Banda, op afgelegene plaatzen en bergen, daar de rechte Nooten niet waſſen wilden, maar ik hebze over al in de Ambonſche Eilanden gevonden, hoewel niet veel, werdende by de Inlanders ook niet veel geacht.*

Gebruik. *Zy heeft, als gezegt is, by de Inlanders geen gebruik, behalven datze het hout zomtyds nemen tot ſtylen van huizen, en de vruchten vereerenze aan de Vreemdelingen, want niet alleen de Javanen, maar ook de Europiaanen zoekenze.*

De Javanen en Maleyers gebruikenze tot Medicyne in hooftpyn en eenige andere ziektens, doch merendeels om de mannelyke krachten te verſterken, naa welk behulp-middel de Mooren alle naarſtigheidt aanwenden. De Europia-

b
a
a
b
A
B
C
D

perſtitioſe magis illis utuntur, quum ex illis potiones amatorias præparant, quibus putant magna ſeſe poſſe moliri, de quibus vero ridiculis quisquiliis non operæ pretium eſt plura commentari. Quidam circa collum illas gerunt, ut a furunculis liberentur: Quidam etiam Indi compertum habent nuces haſce mares valere contra Dyſenteriam, ſi cum ſemi-maturis & toſtis Muſæ fructibus edantur, præſertim ſi Opii granulum addatur. Bandenſes mulierculæ illas quoque adhibent in deliquiis & convulſionibus infantum, quem in finem illas jam conſervant.

Anno 1683 mirabilis nucum harum proprietas detecta fuit in quodam Paſtore, cujus uxor ipſi tres nuces mares toſtas, (quas erronee aromaticas veras putabat) exhibuit ad tenesmum & Diarrhæam ſiſtendam: hic autem reverendus vir paucas poſt horas incidebat in gravem capitis vertiginem, & mentis alienationem, ita ut miras perageret actiones, alta enim voce incomptas vociferabatur dictiones, nec ulla vi ad ſomnum vel tranquillitatem perduci poterat, donec quosdam potûs Thee cyathos exhauſerat, & vena ipſi ſecta, dein in maximos incideret ſimul cum gravi ſomno ſudores, evigilans autem nullum amplius ſentiebat incommodum, ſimulque Diarrhæa erat ſedata. Si autem tot veras aſſumpſiſſet nuces Myriſticas, ſine dubio gravioribus obnoxius fuiſſet malis, uti ſupra indicavimus, hicque tantum monere voluimus, ne quis ſimul tot aromata aſſumat.

In *Hort. Malab. part.* 4. *Fig.* 5. arbor deſcribitur Malabaris *Panam Palka*, Belgis *wilde Mannekens-Nooten* dicta, cum noſtra fere conveniens arbore, excepto, quod folia in Amboinenſi multo ſint majora, in fructu itidem parvum diſcrimen eſt, inque Malabarico nulla obſervatur vis aromatica vel ullus uſus, quod diverſo ſolo & climati adſcribendum puto.

In Rumphii Auctuario hæc adduntur.

Inferior trunci pars in Nuce Myriſtica mare undique ſupra terram innumeras emittit radices inſtar Mangi Mangi arboris, ſed non ultra digitum craſſas, externe ex ruſſo-cinereas. Harum inferiores ſub terra prorepunt, ſuperiores inſtar arcus extenſæ ſunt: raro ſurſum incurvantur, ſed ſenſim deorſum inflectuntur; ſubſequentes vero ſpecies tales non emittunt radices.

EXPLICATIO

Tabulæ Quintæ.

Exhibentis ramum *Nucis Myriſticæ maris* PALA LACKI LACKI dictæ.

Litt. A. integrum denotat fructum naturali magnitudine.

B. *Fructum tranſſectum*, ut ejus *integumenta*, & *Macis* appareant.

C. *Nucem Maci* obductam.

D. *Nucem oblongam dimidiatam*, ac ſolitariam.

a a Foliaturam ſuperiore parte glabram ac viridem demonſtrat.

b b Foliaturam inferiore parte ſcabram & fuſcam.

OBSERVATIO.

Hæc arbor *Nux Myriſtica ſpuria*, ſeu *Panem-Palka* H. *Malab part.* 4. *Tab.* 5. vocatur a *Plukn.* in *Almag. p.* 265 & *Nux Indica oblonga* intrinſecus ſimilis Nuci Moſchatæ *J. Bauh. Tom.* 1. *p.* 399. & Avellanæ Indicæ genus oblongum. *Cluſ. in Garciam p.* 189. & *Park. Theatr.* 1643. & *Ray Hiſt. pl. p.* 1524. de hac porro vide *Valent. hiſt. ſimpl. reform. epiſt.* XXV. *p.* 460. & *Valent. Amboinæ deſcript. p.* 202. &c.

ropianen gebruikenze noch waangeloviger, als willende daar van minne-dranken maaken, waarmede zy groote dingen menen uit te rechten, doch van welke belaggelyke beuzelingen het de pyne niet waart is meer te ſchryven. Andere dragenze aan den hals, om van de bloedtzwinnen bevryđt te zyn: Zommige Indianen hebben ervaaren, dat de Mannekens-nooten mede goet zyn voor de bloedt-loop, als men dezelve met half-rype en gebraaden Piſſang eet, en inzonderheidt als men een greyntje amphioen daar by doet. De Bandaaſche Vrouwtjes gebruikenze ook in onmagt, en ſtuipen der kinderen, tot welken einde zy nu dezelve ook beginnen te bewaaren.

Ao. 1683 *is een kluchtige eigenſchap der Mannetjesnooten ondervonden aan zeekeren Predicant, wiens Huisvrouw hem drie gebradene Mannekens-nooten (dieze abuſivelyk voor ſpecerey-nooten aanzag) ingaf, om de perſſing en buikloop te ſtoppen: Doch dezen Eerw. Heer verviel weinig uuren daar na in een ſwaare draaying des hoofts, en verwerring van zinnen, zoo dat hy wonderlyk begon te ageren, en met luider ſtemme ſpoorelooze propooſten te uiten, en men konde hem met geen gewelt aan 't ruſten en ſwygen krygen, tot dat hy eenige kopjes thee-water genuttigt hebbende, en een ader geopent zynde, daar naa in een geweldig ſweeten, en een diepen ſlaap gevallen is, naa het opwaaken daar van geen letzel meer behoudende, en met een was de buikloop geſtut. Hadde hy zoo veel rechte ſpecery-nooten ingenoomen, hy zoude buiten twyffel ſwaarder toevallen onderworpen zyn geweeſt: gelyk wy boven verhaalt hebben, en dient dit alleenelyk tot een waarſchouwing, dat men teffens niet veel van zulke ſpeceryen moet gebruiken of inneemen.*

In Hort. Malab. part. 4. Fig. 5. *wert beſchreven een boom in 't Malabaars* Panam Palka, *in 't duits* Wilde Mannekens-nooten *genaamt, ten naaſten by met de onze overeenkomende, behalven dat de bladeren aan de Amboinſe veel grooter zyn, ook is in de vrucht een kleen verſchil, en aan de Malabaarſche is gantſch geen ſpeceryachtigheit of gebruik, het welk men aan het onderſcheidt der Landen toeſchryven moet.*

In het *Auctuarium* van *Rumphius* wert dit volgende bygedaan.

De onderſte ſtam van de Mannetjes Noote-Boom, *ſchiet rondom boven de aarde ontelbaare wortelen uit, gelyk de* Mangi-Mangi-Boom, *doch niet boven een vinger dik, van buiten graauw-ros. Hier van kruipen de onderſte langs de aarde, de andere ſtaan als boogen geſpannen: weinige zyn opwaarts gekromt, doch buigen haar metter tyt nederwaarts: De volgende zoorten hebben diergelyke wortelen niet.*

UITLEGGINGE

Van de Vyfde Plaat,

Verbeeldende een Tak van de *Mannetjes Noote-muſcaat* PALA LACKI LACKI genaamt.

Lett. A. wyſt aan *de geheele Vrucht* in zyn *natuurlyke grootte.*

B. De *Vrucht doorgeſneeden*, op dat deszelfs *bekleedzelen* en *Foely* vertoont werden.

C. Een *Noot* met *Foely* bekleet.

D. Een *lankwerpige Noot* alleen, en ontbloot van alles.

a a Vertoont het *bovenſte gedeelte* van het *bladt*, groen en glad zynde.

b b Het *onderſte gedeelte* ruig en vaal.

AANMERKINGE.

Deze boom wert *Nux Myriſtica ſpuria* of *Panem-Palka* van de H. *Malabar.* 4 *deel. Tab.* 5. genaamt van *Plukn.* in zyn *Almag. p.* 265. en *Nux Indica oblonga* intrinſecus ſimilis Nuci Moſchatæ van *J. Bauh. eerſte deel pag.* 399. en Avellanæ Indicæ genus oblongum van *Cluſ. in Garc. pag.* 189. *Parkins. Theatr.* 1693. en *Ray* in *hiſtor. plant. p.* 1524. Zie hier over verders *Valent. hiſtor. ſimpl. reform. epiſt.* XXV. *p.* 460. en *Valent. Beſchryving van Ambon. p.* 202. &c.

CAPUT NONUM.

Palala Secunda. Palala Burong.

PRæter ſilveſtrem, ſeu nucem Myriſticam marem, præcedenti deſcriptam capite, in inſulis Amboinenſibus quinque inſuper ſubſequentes inveniuntur ſilveſtres ſpecies, quarum maximam tantum, quæ *Palala ſecunda* nobis dicitur, hoc in capite deſcribemus. Hæc autem arbor ſimplici & erecto ſurgit trunco, non ita tamen craſſo, ac præcedens vera Nucifera arbor. Ejus cortex eſt glaber, ex viridi & nigro variegatus colore, ſuccoque rubro turgidus, uti in reliquis ſpeciebus, qui lintea inficiens inexpungendas ipſis adfert maculas.

Ejus rami formam habent tenuium & longorum ſurculorum, qui in nullos alios dividuntur minores, ex hiſce erumpunt magna folia, duos in ordines alternatim poſita, numero circiter triginta duo vel quadraginta: Folia hæc ſunt longiſſima, & ex longitudinis proportione anguſtiſſima, ſesquipedem ſeu binas ſpithamas longa, quatuorque tantum digitos lata, plurimis arctisque parallelis coſtis tranſverſaliter pertexta; quorum pars ſuperior obſcure viret & glabra eſt, inferior non gilva, uti in antecedente, ſed ex ruſſo & viridi mixta, ſine ullo ſplendore, venæque ibi obductæ ſunt ruſſa lanugine, quales etiam ſunt ſupremæ ramulorum partes: Fructus in inferiore horum ramulorum parte excreſcunt, tres quatuorve ſimul juncti ex longo pedunculo dependentes, forma veræ Nucis Moſchatæ, ſed paulo acutiores ſunt, ac minores; exterius glabri ſine ulla lanugine, flaveſcentes, rubro mixti colore, inſtar Jamboſarum. Sub exteriore gluma locatur ſanguinea macis, quæ totum obvolvit nucleum, ſed inſipida eſt, ſub qua invenitur pellicula albicans, mollis, & cultrum circiter craſſa, ſubque hac aliud occurrit lignoſum putamen, teſtam ovi craſſum, coloris gilvi, & fragile. In hoc verus continetur nucleus ex rotundo planus, parum compreſſus, magnitudine parvæ nucis, ſed paulo magis rotundior & glabrior, ſubſtantia veram æmulans nucem, vel inſtar vetuſtæ Pinangæ. Si putamine ſuo adhuc obducatur, formam habet magni nuclei *Tsjampadaha* ſeu *Socci*, oblongam, ſuperius parum acuminatam. Nihil in tota arbore eſt aromaticæ virtutis, nec ejus folia fructusve, ſed omnia ſaporem habent fatuum & ſilveſtrem, unde nihil horum colligitur.

Arboris lignum longitudinalibus conſtat fibris, eſtque magis ſolidum quam præcedens, exteriusque ruſſum, ſi fuerit decorticatum.

Nomen. Latine *Palala ſecunda*, Malaice *Palala Burong*, & communi vocabulo *Pala Utan:* Amboinice *Palala Ala Manay* vel ſolummodo *Ala Manay*, h. e. cibus avis *Ala*, quæ avide hoſce devorat fructus, uti de proxime antecedente *Palala* quoque fuit dictum.

Locus. Arbores hæ in ſilvis Amboinenſibus frequentes ſunt, exceptis iis, quæ in locis planis & vallibus creſcunt, plerumque rectiſſime adſurgentes, tenui & tereti trunco.

Uſus. Arboris fructus hic in nullo ſunt uſu, ſed tantummodo recti arboris trunci, cruris craſſitiem habentes, qui ad trabulas & palos adhibentur, viridesque ſunt graviſſimi, ſed facile exſiccantur, nec durabile eſt lignum, excepto ſi in talibus uſurpetur locis, qui fumo ſunt expoſiti.

Hæc ſpecies multum quoque creſcit in *Boero* circa *Kegeli*, ibique nominatur *Cottreman*, in Ternata vero *Au-au*. Ejus folia quoque viginti uno in ordine ſunt locata, ſubque iis excreſcunt fructus duodecim ſexdecimve poſt ſe invicem, ſed duo tresve ſimul juncti, ex brevi craſſoque dependentes petiolo, ab Amboinenſi non multum diverſi, ſuperius enim ſunt parum acuminati inſtar ovi vel cordis, magnitudine Nucum Juglandum, exterius per longitudinem ſulcati ſunt, juxta quam dehiſcunt.

Gluma nucis exterior craſſitiem habet uti in vulgari Nuce Myriſtica, quæ ſucculenta eſt acidique ſaporis, inſtar ſemi-maturæ *Mangæ*.

Nux ipſa, ex gilvo conſtans tenuique lignoſo putamine, eſt oblongo-rotunda, ad extremum parum acumina-

IX. HOOFTSTUK.

Tweede wilde Noote-Muſcaat-boom.

BEhalven de wilde, of Mannekens-nooten, in 't voorgaande Kapittel beſchreven, vint men noch in de Amboinſche Eilanden de volgende vyf wilde zoorten, waar van wy alleen de grootſte, zynde Palala ſecunda, *in dit Kapittel beſchryven zullen. Deze boom ſchiet op met een enkelde rechte ſtam, maar zoo dik niet als de oprechte Noote-boom: De ſchorſſe is effen, uit den ſwarten en groenen gemengt, en vol licht-root zap, gelyk alle andere Nooten geſlachten, die 't linnen zeer bederven.*

De takken hebben de gedaante van dunne lange ryskens, die zich in geen andere verdeelen, daar aan ſtaan of hangen groote bladeren, in twee rygen overhants tegens malkander ten getaale van ongeveer 32 *en* 40 *paaren. De bladeren zyn zeer lank, en naa proportie van de lengte ſmal, namentlyk anderhalven voet, of twee ſpannen lank, en maar vier vingers breet, met dichte paralleele ribben overdwers doortogen, de bovenſte zyde is donker-groen en glat, de onderſte niet vaal, gelyk in de voorgaande Nooten, maar uit den roſſen en groenen gemengt, zonder eenigen glans, en de aderen zyn aldaar bekleet met een roſſe wolachtigheidt, zy ſtaan op korte dikke ſteelen, mede wolachtig, gelyk ook is het voorſte deel van de ryskens: De vruchten waſſen aan 't achterſte dezer ryzen, of taxkens, drie en vier by malkander, aan een langen ſteel hangende, in de gedaante van de oprechte Nooten, doch wat ſpitzer en kleinder: Van buiten zynze glat zonder eenige wolachtigheidt, uit den licht-geelen met root gemengt, gelyk de Jamboezen: Onder de buitenſte bolſter leidt een bloet-roode foely, die de ganſche korrel bedekt, maar zonder ſmaak, en onder dezelve een witte huit, week en omtrent een mes dik, en daar onder vint men een andere dunne en houtachtige ſchaal, in de dikte van een eyerſchaal, van koleur vaal, en onſterk of breekzaam: Daar binnen leidt de rechte korrel uit den ronden wat plat gedrukt, van grootte als een kleine Noot, doch wat ronder, en effender van ſubſtantie als de rechte Noot, of als oude Pinang. Als hy noch met zyn ſchaal omgeven of omvangen is, heeft hy de gedaante van een groote korrel van 't* Sjampadaha, *of* Soccum, *wat lankwerpig, en aan de buik met een korte ſpitze: Soo wel aan de geheele boom als de vruchten en bladeren is niets ſpeceryachtig, maar alles van een laffen en wilden ſmaak, dies men niets daar van vergadert.*

Het hout is langdradiger en vaſter dan het voorgaande, en beſterft van buiten ros, als het geſchilt is.

Naamen: In't Latyn Palala ſecunda, *op Maleyts* Palala Burong, *en met een gemeene naam* Pala Utan, *Ambons* Palala ala manay, *of ſlegts* Ala Manay, *dat is koſt van den vogel* Ala, *of Jaarvogel, dewelke deze vruchten gretig eet, gelyk van de naaſt voorgaande* Palala *ook is gezegt.*

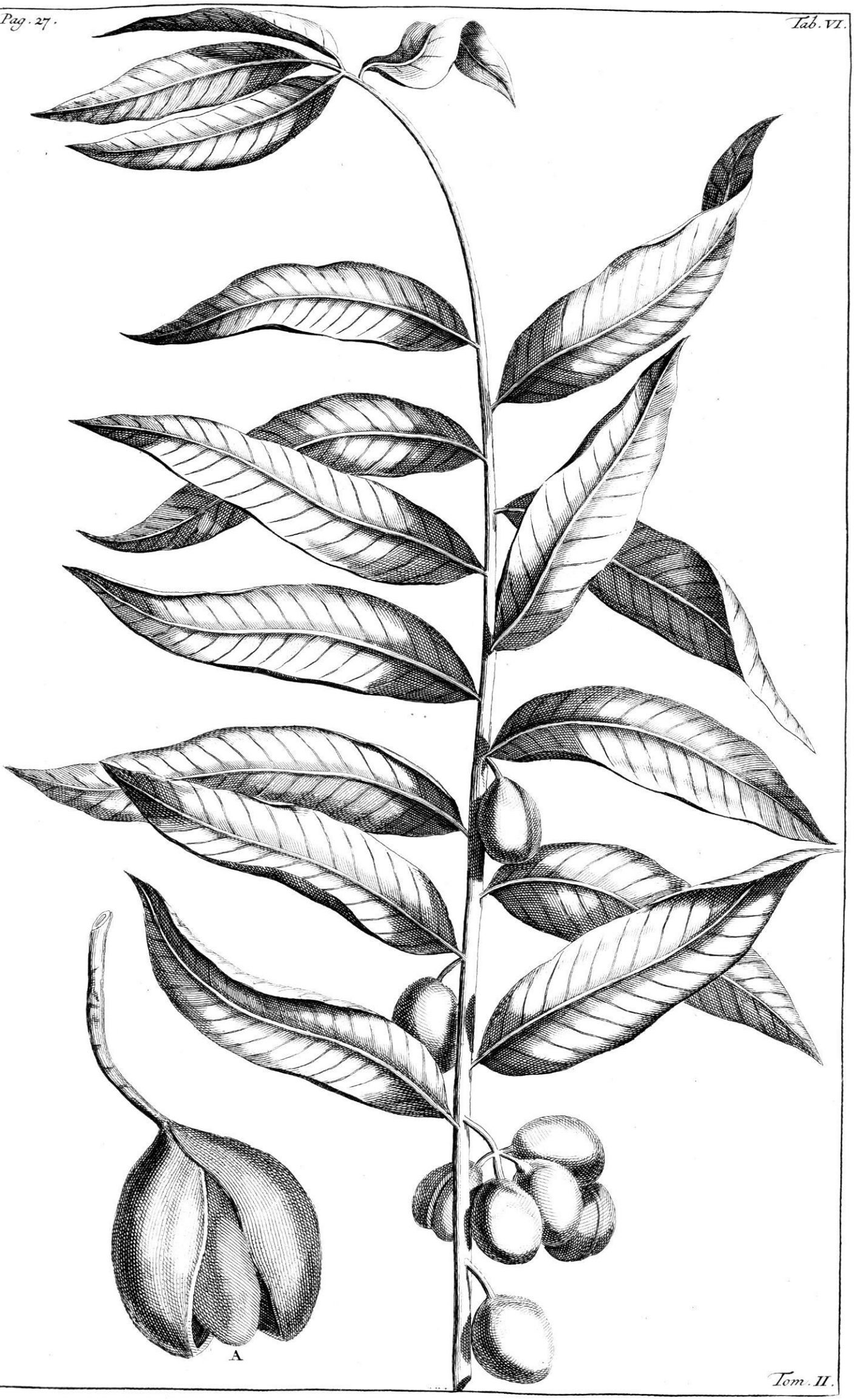
Plaats: Deze boomen waſſen in de Ambonſche boſſen in het wilt, behalven die gene, die op vlakke plaatzen en in Valeyen ſtaan, gemeenelyk zeer recht opſchietende, met een dunne en ranke ſtam.

Gebruik: De vruchten van dezen boom zyn in geen gebruik, maar alleen de rechte ſtammen, in de dikte van een dye, werden tot licht timmerwerk, als balkjes en ſparren van de huizen gebruikt, groen zynde is het ſwaar, maar droogt licht op, en is niet durabel, ten waare dat men het in plaatzen gebruikte, die berookt werden.

En deze zoorte waſt ook veel op Boero *omtrent* Kegeli, *en wert aldaar genaamt* Cottreman, *op Ternaten* Au-au: *De bladeren ſtaan ook met* 20 *aan een ryge, en agter dezelve waſſen de vruchten met* 12 *en* 16 *agter malkander, doch* 2 *en* 3 *by een, aan eenen korten dikken ſteel, anders van de Ambonſche niet veel verſchillende, want zy zyn van vooren wat ſpits, gelyk een Ey of hert, in de grootte van Ockernooten, van buiten hebbenze een naat, rondom in de lengte gaande, langs dewelke zy opberſten.*

De buitenſte bolſter is van de dikte als de gemeene, zynde zappig en ryns van ſmaak, als half rype Mangas.

De Noot zelfs, beſtaande uit een vaale houtachtige en dunne ſchaal, is lankwerpig-ront, en aan de einden wat toe-

A

minata, totaque maci rubra obducta, ſubque hac tenuis aurantia locatur pellicula, ſub qua vera reconditur Nux, forma magnæ Nucis Moſchatæ, ſed inſipida eſt. Boeronenſes nucis glumam coquunt cum piſcibus; grati enim acidique ſaporis eſt.

Palumbæ, Pſittaci Criſtati, & aves annuæ, *Ala* dictæ, totos comedunt fructus, ſed glumam plerumque comminuunt, totum devorantes nucleum.

EXPLICATIO

Tabulæ Sextæ,

Exhibentis ramum *Nucis Moſchatæ ſilveſtris*, foliis lanceolatis, integris, PALALA BURONG incolis dictæ, cujus fructus A ſeparatus naturalem exhibet ejus magnitudinem, ac per maturitatem dehiſcens internam præbet conſpiciendam nucem, craſſa *Maci* ſanguinei coloris obductam.

CAPUT DECIMUM.

Palalæ reliquæ minores, Palala Kitsjil.

RElIquæ quatuor ſilveſtres ſpecies omnes multo minores gerunt fructus, ac parum a ſeſe invicem differunt, ita ut ſimul illas uno in capite ſimus comprehenſuri; *Palala tertia* omnium minima habet folia, inque ordines alternatim poſita, ſed rarioribus conſtat foliis: Floſculi ſunt parva, albentia capitula, inſtar granorum Tritici vel Hordei, ſuperius parum ſeſe aperientes: Fructus glandium magnitudinem habent, ſed anguſtiores ſunt, & ab utraque magis acuminati parte, exterius virides inſtar pomorum, vel ut veræ Nuces Moſchatæ; nux ipſa eſt parva & oblonga, vix articulum digiti longa, ex duro nigroque conſtans putamine, & uti in veris nucibus obducta eſt maci ruberrima. Nucleus interior eſt inſtar oſſiculi Olivæ, ab utrisque autem partibus magis obtuſus eſt, ſubſtantiaque veris nucibus æmula, vel paulo magis alba, nucleus autem hic & macis nullam habent vim aromaticam.

Nomen. Palala tertia, & *Palala tingens*. Malaice *Palala Dauer Kitsjil*, h. e. parvi-folia: ſic quoque Amboinice *Palala laun Máun* dicitur.

Locus. Plurimum in Amboina creſcit, in Hitoënſi regione, in altis ſilvis.

Uſus. Erecti arboris trunci palis inſerviunt, tenuioribusque poſtibus ædium Amboinenſium: Rubra ejus macis inter digitos contrita mucoſa eſt, illosque rubro igneo quaſi inficit colore, ſi autem calx cum folio parvæ Waringæ addatur, rubrum dat colorem vel pigmentum, quo incolæ dentes ſuos tingunt, ut rubeſcant, quod ipſis eſt ornamento, eoque magis uſurpatur, quum inter fricandum odorem præbeat paulo aromaticum, ſi cum acido nempe ſit mixta macis: ſimili modo ungues ſuos tingunt herba *Alcanna* dicta, qui mos eſt per totam Indiam frequens, qui antiquiſſimus eſt & univerſalis. Macaſſerenſes vero, aliique Indiæ populi nigros præferunt ſplendentes dentes, quales cum quibusdam tingunt herbis.

Palala quarta paulo minora & anguſtiora habet folia quam *Palala ſecunda*, ab utraque etiam ramorum parte in ordines locata, ſed minori numero, ſunt quoque magis glabra, nec ab inferiore parte gilva vel cinerea, ſed ordinariam habent viriditatem. Floſculi ex foliorum alis progerminant, qui ſunt crocea capitula plurima ſimul juncta uno in racemo, formamque habent florum veræ nucis Moſchatæ, ſed multo ſunt minores hi flores, magisque acuminati, ſuperius parum aperti, inque ſuo centro parvum gerentes viride piſtillum, quod in fructum excreſcit, qui formam habet fructus *Canari* ſemi-perfecti, vel paulo magis anguſtam, coloris glauci, cum ſulco undique per longitudinem diſperſo. Nucleus macisque eſt inſtar præcedentis ſine ullo ſapore vel odore, nullumque habet uſum, ſed a ſilveſtribus comeditur avibus.

toegeſpitſt geheel met een roode foely omwangen, en daar onder met een dun orange-geel huideken, waar onder de regte Noot leidt, in gedaante als een groote Noote-muſcaat, doch onſmaakelyk. De Boeroneezen kooken de bolſter van de vrucht by hun viſch; want zy is aangenaam en ryns.

De wilde-duiven, Caccatuwen, en Jaar-vogels eeten de geheele vruchten, doch byten meeſt de bolſter in ſtukken, en ſlokken de geheele korrel in.

UITLEGGINGE

Van de zesde Plaat,

Vertoonende een Tak van een *wilde Noote-Muſcaat*, met heele, ſpiesgewyze bladeren, PALALA BURONG van de Inlanders genaamt, welkers afgezonderde vrucht A in zyn natuurlyke grootte, en door rypheidt opgeborſten zynde, vertoont van binnen zyn Noot met een dikke bloedkleurige *Foely* overtrokken.

X. HOOFTSTUK.

De overige kleyne Wilde Noote-muſcaat-Boomen.

DE overige vier wilde zoorten draagen alle veel kleinder vruchten, en verſchillen weinig van malkander, zoo dat wy dezelve daarom t'ſaamen in een Kapittel zullen begrypen; Palala tertia *heeft de kleinſte bladeren van allen, ook in ryen overhants tegens malkanderen overſtaande, doch met weinig paaren: De bloempjes zyn kleine vuile witte knopjes, als Gerſte korens, van vooren haar een weinig openende, de vruchten zyn van de grootte als Eyckelen, doch wat ſmalder, en aan beide de einden ſpitzer, van buiten appel-groen, of als de regte Nooten, het binnenſte is klein en lankwerpig, ſchaars een lit van een vinger lank, beſtaande uit een harde ſwarte ſchaal, en gelyk in de regte Nooten omvangen met een zeer roode foely. De binnenſte korrel is als een Olyve-ſteen, doch aan beide de einden wat ſtomper, en van ſubſtantie de regte Nooten gelyk, of wat witter, en zyn beide de korrel en foely zonder eenige ſpecereyagtigheidt.*

Naam. Palala tertia, *en* Palala tingens: *op Malleyts* Palala Dauer Kitsjil, *dat is kleyn-bladig: en zoo ook in 't Ambons* Palala laun Mâun.

Plaats. *Hy was meeſt op Ambon, op 't Hitoeeſe Land, in de hooge boſſchen.*

Gebruik. *De regte ſtammen dienen tot ſparren en dunne ſtylen in de Ambonſche huizen; de roode foely, tuſſchen de vingers gevreven, wert ſlymerig, en verwt dezelve vuur-root, maar wat kalk met een blad van kleine Waringen daar by gedaan, zoo wert het een root, waar mede de Inlanders hunne tanden verwen, om dezelve root te maaken, 't welk by haar voor een cieraat wert gehouden, en ook te meer gebruikt, om dat het in 't vryven een kleine* Aromatique *reuk van zig geeft, wanneer het met wat zuurte gemengt wort: op dezelfde manier gelyk zy haare naagels verwen met het kruidt* Alcanna, *zynde een gewoonte door geheel Indiën, die zeer oud en algemeyn is. Doch de Macaſſaren, en zommige andere Indianen houden meer van ſwarte glinſterende tanden, en dieze ook met eenige kruiden zoodanig verwen.*

Palala quarta *heeft wat kleinder en ſmalder bladeren dan die van* Palala ſecunda, *ook te wederzyden in ryen ſtaande, doch minder in 't getal, zy zyn ook gladder en aan de onderſte zyde niet vaal of grys, maar van ordinare groenheidt. De bloempjes komen voort uit den ſchoot der bladeren, zynde gout-geele knopjes, vele by malkander aan een trosje ſtaande, en gefatſoeneert als het bloeizel van de rechte Nooten, doch veel kleinder en ſpitzer, van vooren een weinig geopent, en in de midden een groen knopje vertonende, waar uit de vrucht voortkomt, hebbende de gedaante van een halfwaſſen* CANARI, *of wat ſmalder, van koleur hoog blaauw-groen, met een kloofje rondom in de lengte gaande. De korrel en foely is van binnen als de voorgaande, zonder ſmaak en reuk, hebbende ook geen gebruik, maar wert voor de wilde Vogels gelaaten.*

Nomen. Latine *Palala quarta*, & *Canari-formis*, Malaice *Palali-Canari*.

Palala quinta ſeu *Globularia* folia gerit haud multum majora, quam veræ Nucis Moſchatæ arboris, ſed paulo anguſtiora magisque glabra, quatuor nempe quinqueve pollices longa, duosque lata digitos, cum paucis obliquis coſtis, ſolitaria, & ſine ordine ex ramulis dependentia: Fructus poſt ramulos propullulant ex craſſioribus ramis, craſſis lignoſisque inſidentes pedunculis, quibus primo flores ſuffulti fuerunt, ex ſimilibus conſtantes luteis capitulis, uti in antecedente ſpecie.

Fructus breves referunt uvarum racemos ex plurimis quaſi uvis adunatis conſtantes, magnitudinemque habent ſemi-maturarum uvarum, ſed ſunt magis oblongi, exterius rugoſi, & arenoſi quaſi, coloris ruffi. Exterior horum gluma eſt tenuis, ſed ſatis dura, ſecundum tenuem ſulcum in binas dehiſcens partes, atque ſub hac ſanguinea rubens locatur macis, nucem maxima ex parte ambiens, ſaporis aciduli. Nucicula hæc obvolvitur tenui & gilvo putamine, quod ab uno latere vix notabile habet ac breve acumen inſtar ſpinulæ, uti *Palala ſecunda*, hocque putamen repletum eſt inſipida medulla, nucem Myriſticam quodammodo referente, ac ſenſim indureſcente. Arbor eſt humilis, ſed ſatis craſſa, inque minoribus creſcit ſilvis ad initium montium.

Nomen. Latine *Palala quinta* ſeu *Globularia*. Apud Amboinenſes non peculiare obtinuit nomen, ſed cum præcedenti communi vocabulo *Palala Kitsjil* vocatur.

Palala ſexta haud multum differt a præcedenti, ſed hæc mediocrem gerit truncum cortice glabro & nigricante obductum, qui læviter rubentem exſtillat ſuccum, ſi incidatur: Ejus rami ſunt longi, incurvi, & nodoſi, foliaque cum antecedenti conveniunt, quatuor autem vel quinque in ramulorum ſummo ſunt oppoſita: Quædam horum foliorum undecim pollices ſunt longa, alia vero tantum ſeptem vel octo, latitudinem vero habent duorum, vel duorum cum dimidio pollicum, cum multis tranſverſalibus coſtis, ab inferiore parte ſunt glauca. Flores ſunt ut priorum ſpecierum, fructusque ſolitarii dependent, breves referentes Olivas, ſuperius autem ſunt paulo craſſiores, coloris externe ruffi, ac rugoſi, acſi arena forent conſperſi, interne locatur oblonga nucicula, vix magnitudinem habens nuclei nucis avellanæ, tota obducta craſſa rubente & mucoſa maci inſipida, quæque magis pulpam refert quam macim. In hac reconditur nucleus parvus, oblongus, paulo minor officulo Olivæ, inſipidus quoque.

Nomen. Latine *Palala ſexta*, nec apud Amboinenſes peculiare habet nomen.

Locus. Arbor in minoribus creſcit ſilvis in montibus. Fructus avibus inſerviunt, lignumque aptum eſt tantum ad ædificatorias res non diu durantes.

EXPLICATIO

Tabulæ Septimæ,

Quæ exhibet ramum *Nucis Moſchatæ ſilveſtris*, foliis oblongo-acutis, fructibus minimis racemoſis: quæ *Palala minima* & *Palala tingens* a RUMPHIO vocatur.

A. *Fructus* eſt *naturalis magnitudinis*, & per maturitatem fiſſus.

B. *Ejus Nucem* exhibet.

EXPLICATIO

Tabulæ Octavæ,

Ramum exhibentis *Nucis Moſchatæ ſilveſtris*, foliis ſimplicibus, oblongis, fructibus racemoſis ſtriatis. Quæ *Palala dentaria* & *Canariformis* a RUMPHIO vocatur.

EXPLI-

Naam. *In 't Latyn* Palala quarta, *en* Canari-formis, *op Malleyts* Palali-Canari.

De bladeren van Palala quinta, *of* Globularia, *zyn niet veel grooter dan die van de regte Noote-Muſchaatboom, doch wat ſmalder en gladder, namentlyk* 4 *en* 5 *duimen lank, en twee vingers breet, met weinige ſchuinze ribben, enkelt en zonder ordre aan haare korte ryskens hangende: De vruchten koomen voort achter de ſcheutjens aan de dikkere ryskens, en op dikke en houtachtige ſteelen, waar aan eerſt het bloeyzel voortkomt, beſtaande uit diergelyke geele knopjes gelyk aan de vorige.*

De vruchten gelyken wel naa korte druiven-troſſen, beſtaande uit veele beſien by malkander, en hebbende ook de grootte van half rype druiven, doch zyn wat lankwerpiger, van buiten ruig en zandig, van koleur ros: De buitenſte bolſter is niet dik, doch redelyk hart, berſtende langs een donkere naat in tween, en daar onder leidt een bloot roode foely, het Nootjen meeſt omvangende, en wat zuurachtig van ſmaak. Het Nootjen is bekleet met een dunne en vaale ſchaal, hebbende aan de eene zyde een kort en pas kennelyk dorentje gelyk Palala ſecunda, *en deze ſchaal is geheel gevult met een onſmaakelyk merg, dat zoo wat na de Noote-muſchaat gelykt, en metter tyt hart wert. Het blyft een laage, doch redelyk dikke boom, en groeit in de ligte boſſen op 't voorſte van 't gebergte.*

Naam: *In 't Latyn* Palala quinta, *of* Globularia: *By d'Amboneezen heeftze geen bezondere naam, maar een gemeene met de vorige* Palala Kitsjil.

Palala Sexta *verſchilt niet veel van de voorgaande, maar deze groeit tot een middelbaare ſtam, met een ſwarte en effene ſchorſſe, die mede een licht-rood zap uitgeeft, als men daar in ſnyt: De takken zyn lank, krom, en knobbelachtig, en de bladeren gelyken mede naa de voorgaande, ſtaande vier a vyf aan 't uiterſte der ryskens tegens malkander over: Zommige elf duimen lank, en andere* 7 *en* 8. *midsgaders twee en derde-halve duim breet, met veele dwers-ribben, en aan de onderſte zyde blaauw-groen. De bloemen zyn meeſt, als de vorige, en de vruchten hangen maar enkelt, gelykende de korte Olyven, doch van vooren zynze wat dikker, hoog-geel, of ros van buiten, en wat ruig, als ofze met zant beſtrooidt waaren. Daar binnen leidt een lankwerpig Nootjen, qualyk zoo groot, als de korrel van een haze-noot, geheel bekleet of omvangen met een dikke roode ſlymerige foely, doch zonder ſmaak, en gelykende beter een vlees dan een Foely, daar binnen in leidt een klein lankwerpig korreltje, wat kleinder dan een Olyven-ſteen, en mede zonder ſmaak.*

Naam. *In 't Latyn* Palala ſexta: *Hebbende by de Amboneezen ook geen ſpeciale naam.*

De boom waſt in lichte boſſchen op de bergen': De vruchten zyn voor de Vogelen, en het hout is maar bekwaam tot kort duurent timmerwerk.

UITLEGGINGE

Van de zevende Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van een *wilde Noote-muſcaatboom*, met lankwerpige ſpitze bladeren, en zeer kleine vruchten in trosjes hangende, dewelke *Palala minima* of *tingens*, (dat is zeer kleine, en afvervende *Palala*) van RUMPHIUS genaamt wert.

A. Is de vrucht in zyn natuurlyke grootte, en door rypheidt geſpleeten.

B, Vertoont zyn Noot.

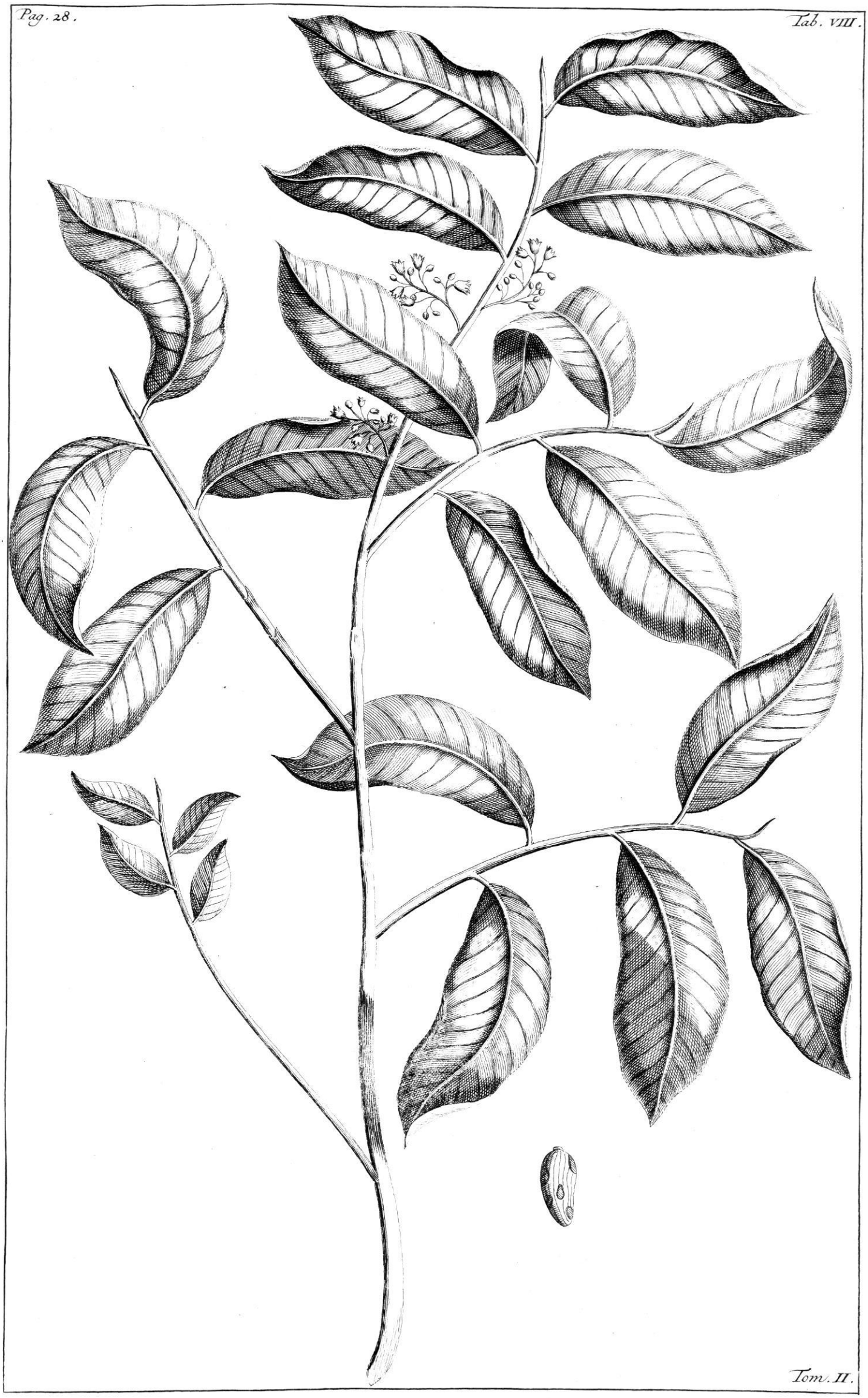
UYTLEGGINGE

Van de achtſte Plaat,

Dewelke een Tak verbeeldt van een *wilde Noote-muſcaat-boom*, met eenvoudige lange bladeren en geſtreepte vruchten, in trosjes hangende, die *Palala dentaria* en *Canariformis*, (dat is getande *Palala*, of die na de *Canari* gelykt,) van RUMPHIUS genaamt wert.

UIT-

A
B

b
a

EXPLICATIO

Tabulæ Nonæ,

Exhibentis ramum *Nucis Moſchatæ ſilveſtris*, foliis oblongo-acutis, integris; flore & fructu racemoſo Olivæ-formi. Quæ *Palala quinta*, ſeu *Globularia* a RUMPHIO vocatur.

a Fructum.
b Nucem denotat.

OBSERVATIO.

Hæc ſpecies videtur convenire cum illa, quæ *Nux Moſchata ſilveſtris*, Surinamenſis, foliis majoribus, nucleo Olivari, oblongo, parvo, a BREYN. in *Prodr.* 2. *pag.* 86. *alter. edit.* vocatur.

N. B. Omnes hæ *ſilveſtres* NUCIS MOSCHATÆ *arbores* deſcriptæ inveniuntur in *Rumphii epiſt.* XXV. quæ continetur in *Valent. India litterata pag.* 454. *& ſeq.* ut & apud *Valent.* in *Amboinæ deſcript.* qui *Domeſticam* æque ac *Silveſtres* deſcripſit obiter ſpecies a *pag.* 201 ad 204.

UYTLEGGINGE

Van de negende Plaat,

Vertoonende een Tak van een *wilde Noote-muſcaat-boom*, met lankwerpige, ſpitze, geheele bladeren, en een trosdragende vrucht na Olyven gelykende, welke *Palala quinta*, of *Globularia* (dat is vyfde ofte kogelsgewyze Palala) van RUMPHIUS genaamt wert.
a Verbeeldt de Vrucht.
b De Noot.

AANMERKINGE.

Deze zoort ſchynt over een te komen met die geene, dewelke van BREYNIUS in de tweede *Prodr. pag.* 86. van de tweede druk *Nux Moſchata Surinamenſis*, *foliis majoribus*, *nucleo Olivari*, *oblongo*, *parvo*, genaamt wert.

N. B. Alle deze *wilde* NOTE-MUSCAAT-*boomen*, werden beſchreven en opgetelt in de 25. brief van *Rumphius*; die gevonden wert in *Valent. India litterata pag.* 454. en de volgende; als mede in *Valentyns beſchryving van Amboina*, die ook de *tamme Noote-muſcaatboom*, nevens de *wilde* van *pag.* 201 tot *p.* 204 beſchreven heeft.

CAPUT UNDECIMUM.

Agallochum. Calambac.

NOſtrum propoſitum neutiquam hoc in loco eſt perfectam *Agallochi* dare deſcriptionem, quum arbor, quæ pretioſum hoc profert lignum, hactenus Europæis, quantum novi, ignota ſit: quum creſcat in locis ſeu regionibus a mari longiſſime remotis, & quidem apud Barbaros populos, cum quibus noſtra natio nullam fere habet converſationem, vel ſi cum iis commercium exerceat, non profunde illorum terris accedere audet. Non potui tamen omittere illa adnotare, quæ de hoc ligno ex relatu, vel auditu aliorum vel ipſe experientia edoctus fuerim: Hancque occaſionem arripui ex familiaritate, quam exercui cum quibusdam Sinenſibus, qui illas peragrarunt terras, &, ut puto, illud bene noverunt, præſertim quum obſervaverim, apud noſtros Europæos obſcuram admodum & incertam cognitionem inveniri, variaque ligna vendi pro vero *Agallocho*, quod tamen a multis antiquis temporibus per totam Orientis plagam magno in uſu & pretio habitum fuit, & etiam adhuc habetur. Verum itaque lignum *Agallochum*, (quantum ex Sinenſium relatione cognoſcere potui) duas tantum habet præcipuas ſpecies, quamvis utraque ex una eademque arbore proveniat, hujusque optima ac pretioſiſſima ſpecies eſt *Calambac* incolis dicta, Latine *Agallochum primarium*: altera autem ſeu ſecundaria ſpecies *Garo*, ſeu *Agallochum ſecundarium* dicitur.

De quibus utrisque ſpeciebus Sinenſes mihi ſubſequentia narravere. Arbor, quæ verum producit *Calambac* ſeu *Agallochum*, creſcit in Provinciis *Tsjampaa*, *Cocinam* ſeu *Quinam*, & *Cochin Cochina*, quæ regiones a Sinenſibus mercatoribus *Tsjampaa*, *Coinam*, & *Koutſche* etiam vocantur: In ipſa *Sjampaha* autem optimum occurrit, & quum hæc Provincia ſub inperio Regis *Coinamenſis* ſeu *Quinam* eſt, hinc omne & optimum *Calambac* ipſi ſoli traditur, ita ut ille ſolummodo mercaturam cum hoc exerceat.

Sinenſes iſti dicebant mihi arborem eſſe ex genere *Mycrophylli* mihi dicti, infra *libr.* 5. deſcripti, iisdemque gaudentis foliis vel paulo majoribus, ipſis vocati *Tsjen-Tsjeny*, non autem conveniunt, an ſit quoque lacteſcens arbor, nec ne, ipſe autem dubito, an hoc non potius intelligendum ſit de arbore, quæ vulgare *Garo* præbet, quum arbor verum exhibens *Calambac* nimis remote in terris, & apud Barbaras admodum nationes creſcat. Tum enim quoque eſſet arbor vaſta, & ſilveſtris, plurimis conſtans intricatis ramis, per ſeſe aliasque arbores convolutis, diutiſſime vivens, inque latiſſimam ſeſe extendens plagam.

Pretioſum hocce lignum non ſemper producit hæc arbor, nec etiam ſingula, quæ hoc gerit, arbor in omnibus ſuis habet partibus, hocque tantum in ſumma

XI. HOOFDSTUK.

Aloës- en Paradys-Hout.

ONs voornemen is geenſints op deze plaats een volkomen beſchryving te doen van 't Agallochum, *aangezien den boom, die dat koſtelyke hout voortbrengt, tot nog toe by de Europianen, (voor zo veel my bewuſt is) onbekent is: als waſſende op plaatzen of landen zeer verre van de Zeekant afgelegen, en dan ook nog by zommige Barbaarſche Natiën, waar mede ons volk geen, of weynig omgang heeft, of al tot dien handel toegelaten zynde, niet verre Lantwaart in derft komen. Ik hebbe egter niet voor by konnen gaan, zoo veel aan te teykenen, als ik van 't zelve door hooren, zeggen, en ondervinding geleert hebbe: zynde my daar toe aanleyding gegeven door een familiaren ommegang, die ik gehouden hebbe met zommige Sinezen, dewelke die Landen doorreyſt, en, na giſſing, goede kenniſſe van dat hout hadden, als mede om dat ik beſpeurt hebbe, dat by ons Europianen nog een zeer donkere en onzeekere kenniſſe daar van is, en veelderley houten verkogt werden voor 't opregte* Agallochum, *het welk nogtans al van veele of oude tyden door de gebeele Ooſterſche Weerelt in zo grooten gebruik en agting is geweeſt, en ook nog is. Het opregte* Agallochum *dan (voor zo veel ik uyt het relaas der gemelde Sinezen heb konnen vernemen) beeft maar twee hooft-zoorten, hoewel beyde van eenderley boom voortkomende, en waar van de edelſte en alderbeſte genaamt wert* Calambac, *in 't Latyn* Agallochum Primarium: *en de tweede of naaſte zoorte in waardy* Garo, *of* Agallochum Secundarium:

En van welke beyde zoorten my de Sinezen het naavolgende berigt hebben gedaan: Den boom, die het regte Calambac *draagt, waſt in de Provincien* Tsjampaa, Coinam, *of* Quinam, *en* Cochin Cochina: *welke Landen by de Sineze Koopluyden ook* Tsjampaa, Coinam, *en* Koutſche *worden genaamt: Dog in 't* Sjampaa *valt wel het beſte, en dewyl deze Provincie onder den Koning van* Coinam *of* Quinam *ſtaat, zoo moet al het beſte* Calambac *aan hem gelevert worden, en daar by dan ook maar alleen mede handelt.*

Dezelve Sinezen verhaalden my mede, dat het een boom is van het geſlagt der Varingen, by ons Lib. 5. *toegenaamt* Mycrophyllos, *en ook met de zelfde blaaderen, of wel wat groter, by hunlieden genaamt* Tsjen-tsjeny, *maar zy komen daar in niet over een, of by mede melk gevende is, of niet, dog ik twyffele daar aan, of dit niet veel meer van den boom moet verſtaan worden, waar van het gemeene* Garo *komt, vermits den boom van het opregte Calambac te verre lantwaarts in, en by zeer wilde Natiën gevonden werd. Want dan zoude het mede moeten wezen een groote en woeſte boom met veele verwerde takken, door zig zelfs, en andere boomen heen geſlingert, zeer lang levende, en zig verre uitſpreydende:*

Dit koſtelyke hout en draagt by niet altyd, nog ook yder boom, die het voortbrengt, niet in alle zyne deelen, maar alleenlyk in zyn ouderdom, en dat maar aan zommige tak-

ma ſenectute, inque quibusdam modo ramis ſeu trunci partibus. Quum vero arbor ſit tam vaſta & ſilveſtris, in altis & remotis creſcens ſilvis, magnus requiritur labor, ad ſigna detegenda, ex quibus dignoſci poſſit, an matura ſit, hocque ligno inprægnata arbor. Plurimi autem Sinenſes dicunt, nemini hoc ſignum patere poſſe, ſed iſtius loci aut regionis dominum circa hanc ambulantem arborem, aliquando percipere jucundiſſimum odorem, quem naſo ſuo, tam diu & uno ex quinque ſenſibus proſequi & inveſtigare debet, donec percipiat talem odorem prope hunc vel illum truncum aut ramum eſſe gratiſſimum, unde dijudicat *Calambac* in hoc contineri.

Alii autem dicunt, per noctem obſervari lucentem & igneum quaſi ſplendorem, ubi maturum reconditur *Calambac*. Hæc ſimiliaque ſigna dominus iſtius loci Regi indicat, qui ipſi tum concedit, illam circumcidere arborem, ſine ejus enim conſenſu privato homini capitali pœna vetitum eſt, talem exſtirpare arborem, tumque poſſeſſor prius quædam inſtituit ſacrificia huic arbori, ut *Djing* ſeu genius, qui ex eorum opinione hanc conſervat arborem, pacetur, ſimulque orat, ut hoc lignum copioſe ipſi tribuat: hoc autem ſacrificium inchoatur cum vaccis, porcis, vel hircis, dein patinam ſumit Oryza cocta plenam, hancque adeo politam in ſuperiore efficit parte, ut ne unum granulum eximi poſſet, quin ſtatim animadvertatur, huicque ſalitum jungit piſciculum, quem cum Oryza ſub arbore ponit, ſeque ad dormiendum ibi per noctem deponit ea imaginatione, ut, ſi arbor ſatis ſit adulta, & perfectam *Kilam* gerat, id in ſomno ſeſe percepturum eſſe, ſummoque mane Oryzam attente perſpicit, ſique comperiat, tria quatuorve tantum granula eſſe ſublata, pronunciat, arborem eſſe adultam & ſatis vetuſtam, ſi autem major copia ſit ablata, vel fovea in Oryza appareat magna, tum credit arborem nimis eſſe inperfectam, nec ſatis adultam; dicitque illam nimis adhuc appetere.

Adulta vero ſtatim circumciditur, inque fruſta dividitur, immo ad radices uſque effoditur, binaque inferiora trunci ſegmenta optimam habent *Kilam*, coloris obſcure fuſci, adeo mollem ac pinguem, ut ungue digiti inprimi poſſit. Hæcque bina fruſta ſoli ſervanda ſunt Regi, qui dicitur fruſta talia poſſidere magnitudine mediocris tabulæ; Reliqua *Kila*, quæ ex ramis & radicibus exciditur, bona quoque & mollis eſt, ſed vilioris ſortis & pretii, dividiturque inter magnates & dominos talis regionis: Quam primum autem fuerit cæſa; *Kila* eſt bona, nec opus eſt, ut iterum ſepeliatur, quidam vero cæſores quædam ſub terra abſcondunt fragmenta, quæ tam diu relinquunt atque ibi deponunt, donec cuſtos, qui inter cædendum circa arborem locatus eſt, abierit. Apud regem tum notatur, in quonam anno & menſe arbor talis fuerit circumciſa, ut aliquot per annos cæſio ulterior differatur, nec mundus nimis copioſe hocce conquirat lignum, ne ejus pretium & exiſtimatio imminuatur: pretioſam enim cum hocce ligno exercent mercaturam, quod noſtro tempore multo rarius ac pretioſius fuit, quam antiquioribus temporibus.

Si autem tale lignum modo nomine *Calambac* vel *Kilæ* dignum ſit, quod unguibus intrudi poteſt, tum pauci revera ſunt homines, qui illud viderunt, quum vulgares fruſtulæ, quæ pro *Calambac* venduntur, & exhibentur, illud experimentum vix ſubire poſſint, quamvis tamen nobiliſſimum & penetrantiſſimum dant odorem, ſi nempe carbonibus inponantur; nullum enim *Calambac* ſua ſponte tam fortis eſt odoris, niſi tam diu manibus conteratur & fricetur, donec incaleſcat. Alii e contra, præſertimque tales Sinenſes, quorum *Coinama* eſt Patria, narrant, nullum veram cognoſcere hanc arborem, ſed varii generis eſſe arbores, quæ aliquando iſtum de ſe ſpargunt odorem, unde omnia *Calambac* fruſta ignotarum ſunt arborum, quæ ſuperfluentes fluvii in cœno vel palude relinquunt, quæ forte fortuna inveniuntur, quorum lignum exterius ſi computruerit, interiora ac pinguia fruſta remanent, quæ ita irregularia, & inordinata relinquuntur, uti fuere inventa, ac tantummodo ab adhærente depurantur terra. Hoc autem videtur contradictorium relationi iſti, quod Rex nempe Coinamenſis tam ingentia poſſit acquirere fruſta, ſi modo illa cupiat.

Ve-

ken of deelen van de ſtam: en dewyl het nu zulk een woeſten boom is, waſſende in hooge en wilde Boſſen, zo heeft men veele moeyten, om de teekenen te kennen, waar aan men afnemen kan, of hy ryp, en met dat hout ſwanger zy: dog de meeſte Sinezen zeggen, dat dit teyken niemant weeten en kan: maar dat den eygenaar van het Lant, daar omtrent wandelende, zomtyds gewaar wert eenen zeer lieffelyken reuk, die hy dan met zyn Neus, en een van zyn vyf Zinnen zo lange vervolgen moet, tot dat hy bemerkt, by wat ſtam of tak dien reuk op het ſterkſte is: en daar uyt oordeelt hy dan, datter Calambac *in ſteeken moet:*

Dog andere zeggen ook, dat hy by nagt zoude konnen zien een vuyrigen glans of ligt, daar 't rype Calambac *verborgen is. Deze en diergelyke teykenen maakt den eygenaar als dan den Koning bekent, en die geeft hem dan voorts verlof, om dien boom te mogen kappen, want zonder zyn conzent is het een particulier Perzoon op lyfsſtraf verboden zodanigen boom om te vellen, en daar op moet den eygenaar dan voor eerſt eenige Offerbanden voor dien boom doen, om de* Djing, *of geeſt, die na haar geloof den boom bewaart, te verzoenen, en te bidden, dat hy hun dit hout rykelyk wil mededeylen, en het welk dan geſchiet met Koeyen, Verkens, of Bokken, daar na neemt hy ook een kom vol gekookte ryſt, en dezelve zo eeſſen, dat men niet een korreltje daar van kan nemen zonder zulks te merken, en daar by voegt hy nog een zout visje, 't welk hy, benevens de ryſt, onder den boom zet, en gaat 's nagts daar by leggen ſlaapen, met die inbeelding, dat als den boom nu regte oude en volwaſſen* Kilam *heeft, hy zulks in den droom zien of gewaar worden zal: gaande daar op des morgens den ryſt naau bekyken, en wanneer hy daar van bevint alleenlyk maar 3. a 4. korreltjes genomen te zyn, zo zegt hy, dat den boom volwaſſen en oud genoeg zy, maar zo daar meer uytgenomen, en een groote kuyl in den ryſt is, zo zegt of gelooft hy, dat den boom nog te jonk zy, als hebbende nog te graagen appetyt om te eeten.*

Den volwaſſen boom nu wert terſtondt omgevelt, en in ſtukken gekapt, ja zelfs tot de wortelen toe uytgegraven, en de twee onderſte mooten van den ſtam hebben 't beſte Kilam, *zynde van koleur donker-bruyn, ook zo week en vet, dat men met een nagel van een vinger daar in duwen kan: En deze twee ſtukken moet men alleenig bewaaren voor den Koning, die gezegt wert ſtukken daar van te hebben zo groot als een middelbare taafel: Het andere* Kilam, *dat men uyt de takken en wortelen kapt, is mede wel goet en zagt, dog wat ſlegter, en dat wert onder de Grooten en eygenaars van't Lant verdeelt: zynde zo dra het gekapt wert goede* Kilam, *en het behoeft niet weder begraven te werden, dog zommige van de Kappers verbergen wel eenige ſtukken onder de Aarde, dieze daar laaten leggen, tot dat de Wagt, die in 't kappen ront om den boom ſtaat, vertrokken is: en werd hy den Koning dan opgeſchreven, in wat Jaar en Maant dezen boom is omgekapt, ten eynde men eenige jaaren ruſten, en de werelt niet te veel van dit hout bekomen mogte, op dat het zelve zyn groote agting niet quam te verliezen: Want zy dryven daar mede een duure Koopmanſchap, zynde in onze tyd veel zeldzaamer en koſtelyker, dan het in oude tyden is geweeſt.*

En zo maar alleen dat hout den naam van Calambac *of* Kilam *mag dragen, daar men met de nagel induwen kan, dan zyn daar in der daat weynige menſchen, die zulks gezien hebben, nadien de gemeene ſtukjes, die men voor* Calambac *toont en verkoopt, die proef qualyk konnen uytſtaan, hoewelze nogtans een zeer edelen en kragtigen reuk hebben, te weten als men het op koolen legt; want anders geen* Calambac *van zig zelfs zoo ſterk riekt, ten zy dat men het zoo lang in de handen vryft, tot dat het warm werd. Andere daar en tegen, en daar onder eenige Sinezen, die in* Coinam *gebooren zyn, verhaalen, dat niemant den regten boom kent, maar dat het veelderley boomen door malkander zyn, dewelke zomtyds de voornoemde lugt van zig geven, en dierhalven dat de* Calambac *ſtukken zyn van onbekende boomen, dewelke de overvloeyende Revieren in den ſlyk of moeras zitten laaten, die men dan zo by geval vint, en waar aan al het buitenſte hout verrot is, en de binnenſte vetſte ſtukken overſchieten, dewelke men dan zo holbollig, of oneffen laat, als menze vind, haar ſlegts van de aankleevende aarde zuyverende. Dog dit ſchynt te ſtryden met het bovenſtaande verhaal van die groote ſtukken, dewelke den Koning van* Cainam *krygen kan, als hy wil.*

Het

Verum ac vulgare *Calambac* ſeu *Agallochum* duplicis eſt coloris, primum enim obſcure fuſcum eſt cum cinereo mixtum, longisque nigricantibus ſtriatum venis, vel ſi circa nodos fuerit collectum, talibus variegatum eſt venulis: ſique hoc recens ſit, atque ex arboribus veris & vetuſtis collectum, quasdam habet plagas tam pingues & molles, ut introtrudi poſſint, ſi autem per multos fuerit aſſervatum annos, indureſcit, & grave eſt.

Alterum autem ex fuſco magis cinereum eſt, craſſioribus conſtans venis, per longitudinem ſtriatum venis nigricantibus ſeu brevibus lineis, variisque foveis impreſſum, vel foraminibus excavatum, in quibus quædam ſæpe etiam invenitur terræ pars ſuperſtes: levius quoque eſt præcedenti, ac forte illud eſt, quod ex vero trunco ramisve colligitur, inque paludibus computruit. Quod enim circa nodos fuit, multo nigrius eſt, brevioribus conſtat fibris, & reliqua parte durius eſt: Omne autem, quod in flavum ſeu pallidum vergit colorem, maculasque gerit nigras, acſi reſinam exſudaret nigram, pro *Gari* ſpecie habendum eſt; Omnium *Agallochi* ſpecierum odor homogeneus eſt, carbonibusque impoſitum lignum facile dignoſcitur atque diſtinguitur ab omnibus reliquis lignis; peculiarem enim jucundum habet odorem, eſtque refocillans & quaſi cor corroborans, quod melius ſentiri quam deſcribi poteſt, odorque vergit ad corticum Citri odorem ſiccatorum, ſapor etiam quodammodo ipſis ſimilis eſt, optimumque, ſi manducetur lignum, lentum eſt, inſtar ceræ duræ tenax, cum parva, ſed grata & acri amaritie mixtus, totumque grato odore os replens: omnia vero iſta ligna, quæ excellentem habent amaritiem pro *Agallocho* nec *Garo* habenda ſunt, ſed pro ſpuriis quibusdam harum binarum ſpecierum.

Nomina: Latine *Agallochum Primarium* & *Xylaloe*, in Pharmacopæis *Lignum aloës* & hinc Belgice, *Aloës-hout* & *Paradys-hout*: Arabibus dicitur *Agalugin* & *Aud*, & hinc apud Guzerattenſes *Ud*. Malaice *Calambac*. Sinaïce *Kilam* & *Hokilam*, unde forte nomen iſtud Malaicenſe derivatur, acſi diceres nodi ſeu medulla *Kilam*, *Bac* enim Sinenſes non tantum gemmas, ſed etiam nodos, ac maxime pingues arboris partes vocant, in quibus venæ ſunt commixtæ, formamque oculi præbent. Hoc quoque idem eſt lignum, quod apud Hebraëos *Ahalim* & *Ahaloth* dicitur in numero plurali: uti omnia grate ſpirantia ac pretioſa ligna, quæ parvis fruſtis ſeu ſegmentis venalia ſunt, ac venduntur, ipſis hoc indigitantur vocabulo. Iſtæ autem binæ denominationes ab interpretibus vario explicantur modo; *Divus* enim *Hieronimus* in vulgata *numer.* 24. *vers.* 6. interpretatur *tentoria. Pſalm.* 45. *vers.* 9. *Guttam* & *Proverb.* 7. Aloë. Hodierni autem interpretes in *numer.* 24 Santalos; aliisque in locis *Aloës*, commentatoresque nihil nobis aliter commemorant, niſi quod grate ſpirans ſit lignum, ad pretioſa ſuffimigia uſitatum. Certum eſt, Hebræorum *Ahalim* ſeu *Ahaloth* nihil aliud fuiſſe, quam Græcorum & Latinorum *Agallochum* ſeu *Xylaloe*, quod ab antiquioribus jam temporibus ad ſuffimigium veſtium fuit uſurpatum, cui & hodiedum inſervit uſui. E contra lignum *Sandalum* veteribus fuit incognitum, nec ad ignis ſuffimigium uſurpatur; parva autem difficultas ſupereſt, *Bileamum* nempe in memorato loco Iſraëliticum populum comparare cum arboribus *Ahalim*, quas Deus plantavit ad flumina: Cui ſuggerere vel opponere quis poſſet, qui fiat, ut *Bileam Calambax-arborum* cognitionem habuerit, quum hæ in Indiæ extremo creſcant, quarumque ſpecies & forma in hunc usque diem adeo eſt obſcura & incerta. Cui reſpondeo, veteres, præſertimque illos, qui *Meſopotamiam* & *Babyloniam* inhabitabant ſub Monarchia florente, multo meliorem habuiſſe plurimarum Indicarum plantarum cognitionem, quam nos hodie, quum tum temporis regiones iſtæ melius peragrari poterant, ac Babylonica majeſtas majorem poteſtatem & converſationem in Indicis regionibus exercebat, unde *Bileam* etiam ſine dubio potuerit ſcire, *Ahalim* ingentes eſſe & vaſtas arbores, in planis ſilvis & ſolitudinibus juxta fluvium Gangem aliaque flumina ibi creſcentes, ſeſeque ramis ſuis latiſſime & luxurioſe extendentes, quæque ad ſummam perveniebant ſenectutem, unde hoc odoratum lignum, (quod apud Aſſyriæ reges ſine dubio ſatis uſitatum & notum fuit) proveniebat. *Bileam* itaque pronunciare voluit, Iſraëliticum populum a Deo ita fuiſſe beatum, tot-

Het regte en het gemene Calambac *nu is tweederley van koleur, zynde het eerſte donker-bruin, met graauw gemengt, en lange ſwarte aderen geſtreept, of, zo het omtrent de knoeſten geſtaan heeft, met diergelyke adertjes gemarmert: En als dit vers is, midsgaders van regte oude boomen komt, dan heeft het zommige hoeken, die zo vet en week zyn, dat men daar in douwen kan, maar als men 't lange jaaren bewaart heeft, zo wort het hart en ſwaar:*

Het ander ſlag is uyt den bruinen wat graauwer, grofdraadig, in de lengte geſtreept, met ſwarte aderen of korte linien, en met verſcheyde kuyltjes, of gaten uytgeholt, daar men ook zomtyds nog eenige Aarde in vind ſteeken: Zynde mede ligter dan het voorgaande, en niſſchien het gene uyt den regten ſtam of de takken komt, en in de moeraſſen heeft leggen rotten; want het gene dat omtrent de knoeſten geſtaan heeft, is vry ſwarter, kortdraadiger, en harder als het andere: al het gene nu van dit hout meeſt na 't geele, of bleeke trekt, en ſwarte plekken heeft, als of het eenig ſwart hers uytſweette, moet men onder de zoort Garo *reekenen: De reuk van alle zoorten van* Calambac *is meeſt eenderley en op koolen gelegt zynde, zeer kennelyk en ligt te onderſcheyden van alle andere houten, want het is van een byzondere liefelykheyt, zeer verquikkende, en hertſterkende, 't welk men beter gevoelen dan beſchryven kan, en moet de reuk wat trekken na die van gedroogde Citroen-ſchellen: de ſmaak moet ook bykans daar na hellen; en't beſte valt in't knaauwen wat taay, gelyk als hart waſch, met een kleyne, dog aangenaame ſcherpe bitterheyd gemengt, en den mond met zyn aangenaame reuk vervullende: dog men moet alle zodanige houten, die een uytnemende bitterheyd hebben, niet voor* Calambac, *nog voor* Garo *houden, maar wel voor baſterden van een van die beide.*

Naamen: *In't Latyn* Agallochum Primarium, *en* Xylaloe, *in de Apotheeken* Lignum Aloes, *en zo in 't Nederduyts* Alöes-hout *en* Paradys-hout, Arab: Agalugin, *en* Aud, *en daar van beyde Guzeratters* Ud: *Malleyers* Calambac, *Sineezen* Kilam, *en* Hokilam, *waar van niſſchien de voornoemde Maleytſche naam komt, als of men zeyde knoeſten of 't hert van* Kilam, *want* Bac *noemen de Sineezen niet alleen ooge, maar ook de knoesten, en de vetſte deelen van een boom, daar de aderen door malkander lopen, en de gedaante van een oog maaken: en dit is het zelfde hout 't welk by de Hebreen* Ahalim, *en* Ahaloth *genaamt word in't meervoudig getal, gelyk alle welriekende en diere houten, die men met kleyne ſtukken of mooten te koop brengt, by hun lieden zo genoemt werden: dog voorgenoemde twee woorden werden van de Overzetters verſcheydelyk uytgelegt, want* Divus Hieronimus in de vulgata, num: 24. vers 6. *zet het over* Tentoria: Pſalm 45: vers. 9. Guttam: *en* Proverb. 7. Aloe. *De hedendaagſche zettent over in* Num: 24, Santalos, *en op andere plaatzen* Aloe, *en de Uytleggers weten ons anders niet daar van te zeggen, als dat het een welriekend hout zy, en tot koſtelyke reukwerken gebruikelyk: Het is zeeker, dat der Hebreen* Ahalim *of* Ahaloth *anders niet geweeſt zy, dan't gene de Grieken en Latynen* Agallochum *of* Xylaloe *noemen, 't welk al van oude tyden tot het berooken van klederen is gebruykt geweeſt, gelyk het ook nog doet: Daar en tegen is het* Sandelhout *de ouden onbekent geweeſt, en werd geenzints tot reukwerk op 't vuur gebruykt. Een kleyne ſwarigheyd is 'er nog over, namentlyk dat* Bileam, *aan de boven gemelde plaats, het volk van Iſraël vergelykt met de boomen* Ahalim, *dewelke Godt geplant heeft aan de Waterſtroomen: waar op men inbrengen of vraagen mogte, hoe* Bileam *van* Calambax-boomen *kennis gehadt konde hebben, nadien die in het uyterſte van Indiën wieſſchen, en welkers gedaante tot heden toe nog zo donker of duyſter bekent is: waar op ik antwoorde, dat de ouden, inzonderheit de genen, die in* Meſopotamie *en* Babylonie *woonden, onder die bloeyende* Monarchye, *veel beter kenniſſe gehad hebben van veele Indiaanſche planten, als wy hedensdaags, om dat doenmaals de Landen gemakkelyker konden doorreyſt werden, en de* Babyloniſche *Mogendheyd meer ontzag, en ommegang in de Landen van Indiën hielt, en waar uyt, buyten twyffel,* Bileam *heeft konnen weten, dat* Ahalim *groote boomen waaren, in de vlakke Boſſen en Wilderniſſen, langs de Revier* Ganges, *en andere Revieren daar omtrent waſſende, en hun met haare takken zeer ver en weeldrig uytbreydende, en tot een grooten ouderdom komende, en waar van dat welriekende hout ('t welk by de* Aſſyriſche *Koningen buiten twyffel genoeg-*

zaam

totque dotatum beneficiis, ut tam firmiter fundatus eſſet, ac viventes *Ahalim* arbores, illorumque decus & ſplendorem ſimili quoque modo per totum mundum inſtar grate ſpirantis & jucundi odoris diffuſum iri.

Sic quoque judicandum eſt, *Caſſiam* & *Cinnamomum*, licet remotiſſime in Indiis creſcant, *Aſſyriis* & *Iſraëliticis* regibus tum temporis melius fuiſſe notas, quam ſubſequenti duorum millium annorum intervallo, donec aromata hæc iterum per navigationem Portugallorum & Belgarum detecta fuerint.

Unde autem lignum *Agallochum*, Belgis *Paradys-hout* ſeu *Paradiſiacum* lignum fuerit dictum, facilius & melius indagari poteſt, quum nempe ab antiquis jam temporibus ex illis tantum regionibus circa *Gangem* ſitis fuerit petitum, quod flumen ortum ſuum ducere putatur ex ipſo terreſtri Paradiſo. *Lignum Aloës* vocatum fuit non ita quidem ob amaritiem, quæ, uti dictum fuit, in vero acriter ſentitur, ſed potius a conſonantia vocabulorum *Ahalim* & *Agaluchin*, in quibus Græci aliquam obſervarunt ſimilitudinem cum ipſorum Aloë, atque hinc illud *Xylaloë* vocarunt, h. e. Aloës lignum, ſimulque diſtinctione quadam, ut pro ligno, & non pro herbaceâ Aloë habeatur.

Loci. Verum Aloës lignum, quantum hodie notum eſt, creſcit, uti dictum eſt in *Tsjampaa*, Portugallis *Champaa*, & Sinenſibus *Tsjamſiaâ* dicta, quæ Provincia tributalis eſt ſub magno *Coinam* vel *Quinam* rege, quæ regio quoque *Cochin-China*, & Sinenſibus *Kautſchi* dicitur, quod denotat aliquem, qui pollicem pedis habet incurvum, uti hujus regionis incolæ & indigenæ ab antiquo jam tempore hacce nota fuerunt noti. Creſcit quoque in *Cambodja* & *Siama*, quæ regiones iſtis terris ſunt vicinæ & adjacentes, ac ſine dubio in pluribus aliis terris ipſi proximis, per quas ingens fluvius Ganges, aliique plures ex magno lacu *Kiamhay* excurrentes, circumjacentes planas terras ſilvasque quotannis inundant, cœnoque replent, uti Nilus Ægyptiam, qua inundatione ſine dubio plures tales arbores eradicantur, cœnoque obteguntur, unde poſtea fruſta *Aloes ligni* inveniuntur, quum nempe exterior ligni pars computruerit, relictis interioribus maximeque pinguibus partibus, quæ putredini reſiſtere poſſunt.

Rex *Tsjampaæ* Regi *Coinamenſi* non tantum optima tamquam tirbutum fruſta debet ſolvere, ſed omnem reliquam ipſi vendere *Kilam*, quam ſolus in commercio habet, plurimamque ejus partem mittit in Japanam; Plebi pœna capitali vetitum eſt cum hocce ligno exercere mercaturam, ita ut omne ex Regis manibus ſit emendum, quumque magnus ſit Hollandorum hoſtis, hinc noſtra natio non multum ab ipſo congerere poteſt, unde & etiam noſtratibus tam parum notum eſt; alii autem putant, regem Tsjampanenſem Coinamenſi neutiquam maxima mittere fruſta, bene gnarus, ſi Coinamenſi ſemel tanta largiretur fruſta, talia ſemper ab ipſo petiturum eſſe, ita ut ſine dubio optima & maxima fruſta in *Tsjampaa* inveniantur: Hodiernum iſtius ligni pretium in *Tsjampaa* eſt triginta duo *Teyl* argenti, h. e. quadraginta inperialia (ryksdaalders) pro una ciſta *Catti* dicta, ſeu uno cum quadrante pondo, ſique in Japanam fuerit miſſum, centum quidem tales *Teylen* valet una ciſta *Catti*, noſtrates autem ibi carius illud emunt, & quidem ad auri pondus ſeu gravitatem: In Europam autem non, vel rariſſime, transfertur, quum Japanenſes, Sinenſes, aliique Indi maximo emant pretio, ac multo magis illud expetant, ac nos Europæi.

Uſus. Ad cuncta pretioſa ſuffimigia adhibetur, quum vero tam carum ſit, plurimum conſervatur a Regibus & Indiæ Magnatibus, qui illud cum aliis aromaticis corticibus & gummis groſſo modo contuſis commiſcent, atque ex illis parvos formant globulos inſtar ſclopeti globuli, ipſis *Dupa* dictos, quorum odore veſtes ſuas inprægnant, Regesque ſuffimentum hocce ſibi ſolis ſervant, ita ut, ſi privatus hoc ſuffimigio veſtes ſuas ſuffitas haberet, in periculum gratia excidendi veniret, ſi hoc animadverterent.

Vulgare hoc *Agallochum* revera vires habet cor cerebrumque odore ſuo refocillantes, tam, ſi cum iſta *Dupa*, quam ſi ſolum carbonibus imponatur, quem in finem cum fruſto fracti porcellani vel vitri de ligno ali-

zaam bekend was, voortquam: Hy wilde dan zeggen, dat het volk Iſraëls van Godt zodanig gezegent was, en zo vaſt gegrond, als de levende Ahalim-*boomen, en haaren luyſter, als een koſtelyken reuk door de geheele werelt zoude gaan.*

En zo moet men ook ordeelen, dat de Caſſia *en* Cinnamomum, (*al waſſenze mede verre in Indiën*) *de* Aſſyriſche *en* Iſraelitiſche *Koningen als doen veel beter bekend zyn geweeſt, dan in de volgende twee duyzend jaaren, tot dat die Speceryen door de Scheepvaarden der Portugeezen en Nederlanders wederom zyn ontdekt geworden:*

Dog waarom nu dit hout by de Duytzen Paradys-Hout *word genaamt, dat is ligter te raaden, namentlyk, om dat het van ouds alleen gebragt wierd uyt de Landen en Havenen, die omtrent de* Ganges *lagen, welke Revier men geloofde zyn oorſpronk te hebben uyt het Aardſche* Paradys: Aloes-hout *is het genaamt, niet zo zeer van wegen zyne bitterheyd, dewelke (als gezegt) in 't opregte kleyn moet zyn, maar veel meer naa de gelykformigheid der woorden,* Ahalim, *en* Agaluchin, *waar in de Grieken eenige gelykeniſſe met haar* Aloe *gezien, en daarom het zelve* Xylaloe *genoemt hebben, dat is* Aloes-Hout, *en met een tot waarſchouwinge, dat men het voor een hout, en niet voor een kruytagtige plante,* Aloe, *moet aanzien.*

Plaatzen: Het opregte Aloes-hout, *voor zo veel het hedensdaags bekend is, waſt, als gezegt, in't* Tsjampaa, *by de Portugeezen* Champaa, *en by de Sineezen* Tsjamſiaâ *genaamt, een Provincie ſtaande onder den grooten Koning van* Koinam *of* Quinam, *welk land men ook* Cochin-China, *en by de Sineezen* Kautſchi *noemt, 't welk beduyt ymand die een kromme toon heeft, gelyk de Inlanders dezes Lands van ouds gehad hebben. Het waſt mede in* Cambodja *en* Siam, *welke Landen met de voornoemde agter aan malkander paalen, en buyten twyffel in meer andere Landen daar aan grenzende, door dewelke de groote Revier* Ganges, *en meer andere, uyt het groote binnen-Meyr* Kiamhay *loopen, die de omleggende vlakke Landen en Boſſchen jaarlyks overſtroomen, en met ſlyk vervullen, gelyk de* Nilus Ægypten *doet, en waar door dan buiten twyffel veele van zodanige boomen ontwortelt, en in de ſlyk bedolven werden, waar van men dan naderband de ſtukken* Aloes-hout *vind, te weeten na dat het buytenſte hout daar van vergaan is, agterlaatende de binnenſte en vetſte deelen, die de verrotting konnen wederſtaan:*

Den Koning van Tsjampaa *moet aan den Koning van* Coinam *niet alleen de beſte ſtukken voor tribuyt opbrengen, maar ook al het andere* Kilam *aan hem verkopen, daar by dan alleene mede handelt, en wel het meeſtedeel na Japan zendt: Den gemeenen man is het op den hals verboden met dit hout te handelen, zo dat men alles uyt des Konings handen moet halen, en dezelve een groot vyand van de Nederlanders is, daarom kan onze Natie niet veel daar van krygen, en is derhalven by de onze ook zo weinig bekend: En andere meenen dat den* Tsjampaar *hem egter geenzints de grootſte ſtukken zend, als wel wetende, zo by den* Coinammer *eens daar aan gewendde, dat hy altyd zulke ſtukken van hem zoude hebben willen: Zo dat buyten twyffel de ſchoonſte en grootſte ſtukken in* Tsjampaa *te vinden zyn: de hedensdaagſche prys van dit hout is in* Tsjampaa 32. *Teyl zilver, dat is* 40. *Ryksdaalders voor een Catti, of* $1\frac{1}{4}$. *pont, en in Japan gebragt werdende gelt het wel hondert Teylen het Catti: Doch de onze moeten het aldaar duurder, en tegens de ſwaarte van Gout betaalen: maar na Europa werd het niet of zeer zelden vervoert, dewyl de Japanders, Sineezen, en andere Indianen zeer veel daar voor geven, en merkelyk meer werks van maaken, als wy Europianen tot nog toe doen.*

Gebruyk: *'t Werd mede tot allerhande koſtelyk reukwerk gebruykt, dog dewyl het zo dier is, blyft het meeſt onder de Koningen en Grooten van Indiën, die 't met andere Speceryagtige ſchorſſen en gommen, allegaar grof geſtooten of gekapt, weten te vermengen, en daar uyt kleyne bolletjes te maaken van gedaante en grotte als een piſtool kogel, by haar* Dupa *genoemt, met dewelke zy dan hunne klederen berooken: En houden de Koningen dit reukwerk voor hare Perzoonen alleen zo eigen, dat een gemeyn perykel zoude lopen, zoo men het aan zyne klederen beſpeurde of gewaar wierd:*

Hebbende de gemelde Calambac *inderdaat een hert, en herſſen ſterkende reuk, zo wel onder 't voorſchreeven* Dupa, *als alleen op koolen gerookt, tot welken eynde men met een ſtukje gebrooken porcelyn, of glas van 't ſtuk wat af-*

aliquid abraditur, quum ob pinguedinem ſuam convolvitur in formulas murium ſtercori ſimiles: Mahicenſes autem præferunt, ſi lignum in minora cenſcindatur fruſtula, deinque contundatur groſſo modo, dicunt enim raſuram illam nimis tenue reddere ſuffimigium, & carbonibus inpoſitum nimis cito evolare, nec tam jucundum ſpargere odorem, quam ſi craſſo modo fuerit contuſum. Si Sinenſes illud ſolum ſuffiunt, parum craſſe contuſi addunt *Unguis odorati*, ipſis *Hyole* dicti: ſi autem illius duros conquirere poſſint nodos, illos radunt in multos angulos & foveolas, donec pellicula terrea fuerit abraſa.

Raſura hac utuntur pro ſuffimigio, nodosque depuratos (qui ſpeciem aliquando quorundam animalculorum præbent) ex flabellis faciunt dependere, quos continuo manibus fricant, atque ſubolfaciunt. Optimæ *Kilæ* ſeu *Agallochi* fruſtulum, quod ungue nempe digiti altius inprimi poteſt, portant in cingulis circa corpus, ut alvum ſervent conſtipatam, anique crepitum inpediant, ſi ante Magnatum oculos compareant, vel diu coram illis ſedeant, quod illi nationi gravi, ſolemniaque lubenter exercenti magno eſt in uſu; adhibetur porro in omni medicamento, quod componitur ad cor corroborandum, ejusque palpitationem inhibendam, ut & contra animi deliquia, & oppreſſionem pectoris, fauciumque anguſtias, quæ cauſſantur ex ardore ventriculi, unde & contra Cardialgiam quoque valet. Quidam etiam Sinenſes interne illud uſurpant contra Dyſenteriam, quam vero ob cauſſam, me latet. Nullam enim vim habet adſtringentem, ſed potius exſiccantem, ſaltem quantum in ore percipere potui, nihil enim aliud obſervare potui niſi parvam amaritiem, inſtar Corticum Citri, ſique deglutiatur, parvum in gula relinquit ardorem.

Aliquis jam mihi objicere poſſet, ſi Aloës Lignum tempore *Moyſis* fuerit notum, tamque neceſſarium creditum ad cuncta pretioſa & perfecta ſuffimigia, qui fiat, ut non ſimul ad ſanctum odoramentum in *Exodi capite trigeſimo* deſcriptum, quod tamen acriter odoratum ingreditur *Galbanum*, fuerit uſurpatum? reſpondeo, ſanctum hocce odoramentum non ita inſerviiſſe ad naſum reficiendum, quam ad ſanctas & occultas res adumbrandas, uti nos doctus Judæus *Aben-Ezra* docet. Præterea potuit fieri, omniſcium Deum lignum hoc in Templo ſuo non tolerare nec admittere voluiſſe, quum talibus idololatricis ceremoniis tanquam ex diaboli manibus emendicetur. Sinenſes hoc quoque lignum contritum & cum debiliori Arack mixtum propinant contra abdominis tormina, & dolores ex frigida cauſſa ortos.

Verum *Agallochum* ſeu *Kilam* hoc experimento detegitur, quod ſupra politum lapidem fortiter contritum, raſuram ſuam convolvat inſtar parvorum vermiculorum, vel murium pilularum ſtercorariarum.

OBSERVATIO.

Plurimi auctores CALAMBAC & LIGNUM ALOES, ſeu AGALLOCHUM diſtinxerunt, atque pro diverſis habuere lignis, ut patet ex *Ray. hiſt. pl. p.* 1808. & *Sam. Dale Pharmac* in 4to *pag.* 380. ubi omnino vide deſcriptiones, ut & *Parkins. Theatr. pag.* 1564. & *hiſtor. general. Lugdun. libr.* 18. *cap.* 17. *p.* 1769. nec non ejus figuram in *Pomet hiſtoire general. des Drogues livre* III. *Chap.* I. ubi DU BOIS D'ALOES exprimitur & deſcribitur. vide & *Linſchoteni Itinerarium cap.* 76. de *Ligno Calambac* ſeu *Aloës ligno.* & *Valent. Amboinæ deſcript. p.* 204. *cap.* IV. & *Valent. hiſtor. ſimpl. reform. pag.* 179. *cap.* VI. & *p.* 591 *& ſequent*, ubi elegans occurrit diſſertatio de *Agallocho*, quod in ſubſequente deſcribitur capite: vide porro *Rumphium* in *Miſcell. Acad. Natur. curioſ. dec.* 2. *anni* 3. *obſerv.* 22. *p.* 79. & *Boneti medic. ſeptentr. part.* 2. *libr.* 8. *p.* IV. *ſect.* 3. ut & *Pauli Hermanni Mater. med. p.* 107. & *Jonſt. Hiſt. nat. lib.* IX. *p.* 460 *& ſeq.* ac *Wormii muſæum cap.* 16. *p.* 166. & *Sam. Dale Pharmac. p.* 379. nec non *Kemph. Amoen. exot. p.* 903. & *Ray tom.* 3. *app. p.* 87.

afſchrapt, als wanneer het zig t'zaamen rold, als muyzekeuteltjes, en dat wegens zyne vettigheid; Dog de Maleyers houden 'er meer van, als men 't eerſt in kleyne ſtukjes kapt, en daar naa grof ſtampt, want zy zeggen, dat het ſchrappen al het reukwerk te fyn maakt, en op koolen komende te haaſtig vervliegt, ook niet half zo liefly ruikt, als grof geſtampt zynde. Als het de Sineezen alleen rooken, zo doenze een weynig grof geſtampte Unguis Odoratus *daar onder, by hun luiden* Hyole *genaamt, maar alsze daar van harde knoeſtjes kunnen bekoomen, die ſchrapenze met veele hoeken en kuiltjes, tot dat 'er de aardachtige huit ter deegen afkomt.*

Het afſchraapzel gebruikenze tot haar reukwerk, en de gezuiverde knoeſtjes (die zomtyds de gedaante van eenige gedierten hebben) hangenze aan haar waayers, om geduurig dezelve met haar hand te vryven, en daar aan te rieken. Van 't alderbeſte Kilam, *daar men met de nagel van de vinger indouwen kan, draagenze een ſtukje in de gordel op 't lyf, om 't zelve geſlooten te houden, tegens alle natuurlyke afgang, en loſſinge van winden, als zy voor groote Heeren moeten verſchynen, en lang ſtil zitten, 't welk by deze ſtatige Natië in een bezonder gebruyk is: Voorts werd het in alle Medicynen gebruykt, die men maakt tot verſterkinge des herten, als in flaauten en klopping des zelven, tegen benaauwtheyd der borſt en keele, die veroorzaakt word door brand in de krop van de mage zittende: Zommige Sineezen gebruiken het ook inwendig tegen de roode-loop, dog om wat reden, dat en kan ik niet giſſen. Want het heeft gants geen t'zamentrekkende kragt, maar wel een opdroogende, immers voor zo veel men in de mond kan gewaar worden, want aldaar niet anders werd geproeft dan een kleyne bitterheyd, met een ſcherpheyd als die van Citroen-ſchellen, en het welke, als men het inſwelgt, een kleyne brand in de keele nalaat.*

Nu mogt my iemant voorwerpen, als het Aloes-hout *ten tyde van* Moſes *was bekend geweeſt, en zo noodzakelyk geagt tot alle volmaakte reukwerken, waarom het dan niet mede toegelaaten zy in 't heylig reukwerk in Exodi Capittel* 30. *beſchreven, alwaar nogtans het ſterkruykent* Galbanum *plaats gevonden heeft? Ik antwoorde, dat het zelve heylig reukwerk niet zo zeer diende, om de Neuze te vermaaken, als om een heilige en verborgen zaake af te beelden, gelyk ons den geleerden* Rabbyn Aben-Ezra *leert: Daar en boven kan 't ook wel zyn, dat Godt dit hout in zyn Tempel niet heeft willen gebragt hebben, om dat het met zulke Afgodiſe Ceremonien, als uit de handen der Duivelen, gebedelt wierde: De Sineezen gebruyken dit hout gevreeven, en met ſlappe Arak gedronken, tegen de krimping en buyk-pyn, uit koude ontſtaande.*

Het opregte Kilam *moet deze proef houden, dat het, over een effene ſteen wat hart gevreven zynde, zyn afſchraapzel t'zaamen moet rollen, als kleyne Wormpjes of muyſe-ſtrontjes.*

AANMERKINGE.

De meeſte Schryvers hebben het CALAMBAC & LIGNUM ALOES, of AGALLOCHUM onderſcheiden, en voor twee byzondere houten gehouden, gelyk blykt uit *Ray hiſt. pl. pag.* 188. en uit *Samuel Dale Pharmac.* in 4to. *p.* 380, alwaar voor-al derzelver beſchryving na te zien is, als mede *Parkins. Theatr.* 1569. en de *Hiſtor. Lugd. general. p.* 1769. de Figuur van het *Aloes-hout* komt voor in *Pomet hiſtoire general. de drogues* 3*de boek* I Hooftſtuk: zie ook *Linſchotens Reyze cap.* 76. over het *Calambac* of *Aloes-hout.* en *Valentyns beſchryving* van *Ambon. p.* 204. *capitt.* 4. als mede *Valent. hiſtor. ſimpl. reform. pag.* 179. *cap.* VI. en *pag* 591. en de volgende, alwaar een zeer fraaye Diſſertatie gevonden wert over het *Agallochum*, het welk in het volgende Kapittel beſchreven wert, en ook van *Rumphius* in *Miſcell. Acad. Nat. curioſ. dec.* 3. *ann.* 3. *obſerv.* 22. en *Boneti medic. ſeptentr. part.* II. *lib.* 8. *p.* 4. *ſect.* 3. en *Herman. mat. med. p.* 107. en *Jonſt. Hiſt. natur. libr.* 9. *p.* 460. en *Wormii Muſæum cap.* 16. *p.* 166. als mede *Sam. Dale Pharmac. p.* 379. en *Kemph. Amoenit. exot. p.* 903. en *Ray tom.* 3. *app. p.* 87.

CAPUT DUODECIMUM.

Agallochum ſecundarium. Garo.

A *Gallochum* hoc *ſecundarium* ſeu *vulgare* proximo gradu convenit cum raro & pretioſo Calambaco, illud autem in Patriam noſtram plurimum transfertur. Sinenſium autem relationes in eo potiſſimum quadrant, quod hoc lignum cum antecedenti ex una eademque proveniat arbore, cujus interiora, maxime pinguia & vetuſtiſſima fruſta verum præbent *Calambacum*, lignum autem, quod in ramis vel circa nodos occurrit, *Agallochum ſpurium* ſeu *Garo* eſt, vulgatiſſimum ac viliſſimum in exteriore tunci parte invenitur. Quum vero inter ligna, quæ pro *Garo* venduntur, maximam obſervaverim differentiam quoad odorem & colorem, hinc ulteriore indagine a Sinenſibus edoctus ſum, optimum *Garo* inveniri in una eademque cum *Calambaco* arbore, ſed alias inſuper eſſe arbores, a priori haud multum differentes, quæ peculiare quoque *Garo* ferunt: Pro vero etiam habetur *Garo*, quod ex *Malacca* venit, & in inſulis *Johor* & *Belitton* creſcit, quod autem a *Coinamenſi* differt. Verum itaque *Garo* in binas dividemus ſpecies, in Coinamenſem nempe & Malaicenſem.

Primum itaque ſeu *Coinamenſe*, *Thim* & *Thimbio* dictum, lignum eſt arboris cujusdam, ex genere *Mycrophylli*, *Garo* vero folia ſunt paulo longiora, inque his arboribus ſæpe obſervantur longiſſima flagella, quæ inſtar filorum ex ramis dependent, uti in *Mycrophylli* ſpeciebus id quoque invenitur, creſcuntque etiam in dictis regionibus *Tsjampaa* & *Coinam* ſeu *Quinam:* has autem quisque dominus pro lubitu exſtirpare poteſt, ſi modo bene gnarus ſit, arbores eſſe ſatis vetuſtas, cujus ſigna etiam certa habent, ſed non opus eſt, ut has ſacrificiis expient, uti antecedentem arborem. Atque hæc ſpecies potiſſimum ex nodoſis conſtat fruſtis, quæ, ut bona ſint, in aqua fundum petere debent, cujus *Catti* ſeu ciſtula a rege determinata eſt ad tres argenti *Teyles*.

Lignum hoc multo eſt durius, magis nodoſum, nec ita fuſcum, ac *Calambacum*, ſed magis in flavum tendit colorem, ac brevibus, nigris, vel fuſcis variegatum eſt venulis, aliquando etiam omnino cinereum cum atris venulis *Calambacum* proxime æmulans, ſed ſemper durius ac gravius. In magnis fruſtis hinc inde ad latera quædam nigræ apparent maculæ, acſi pice forent obductæ, quæ pinguedinem hujus ligni indicant, hæ autem maculæ potiſſimum in flavis apparent fruſtis, quæ circa nodos fuere diſſecta. Fruſta hæc per aliquod tempus reſiſtunt flammæ, & carbonibus ignitis, nec ita facile ignem concipiunt, ac *Calambacum*, ſique conceperunt, non diu continent ignem, quum lignum ſit magis ſolidum & durius; nihilominus tamen, ſi comburatur, parvam etiam olei præbet quantitatem, unde patet, plurimam partem *Agallochi*, quod in Europa ocurrit, hujus ſpeciei eſſe, omnes enim ſcriptores teſtantur, aliquod per tempus igni reſiſtere.

Lignum hoc carbonibus impoſitum maxime differt odore a *Calambaco*, eandem quidem odoris ſpeciem & qualitatem habet, ſed ex aromatico in acidum vergit, & aliquando cum Benzoino convenit odore, & lignum quoque tale magis albeſcit vel flaveſcit, eoque vehementius ejus fumus oculos vellicat, unde talia fruſta non multum ad ſuffimigia adhibentur: Sin radatur hoc lignum, multo magis tenue ac politum eſt, quam *Calambacum*, nec ejus raſura ita convolvitur.

Nomen. Latine *Agallochum ſecundarium Coinamenſe*, Malaice *Garo Cominjan*, quum ejus fumus *Cominjan* h. e. *Benzoin* ſpirat. Sinenſibus dicitur *Thim* & *Timbio*. Belgis *Agel-hout*, a Portugallico *Pao de Aquila*, quod ſine dubio derivatur ab Arabico *Agallugin*, ſeu Latino *Agallocho*, quod quidam non intelligentes ridiculo modo vocarunt *Lignum Aquilæ*, & Belgice *Arentshout*.

Loci. Optimum lignum creſcit, uti *Calambacum* in *Tsjampahaa*, ſed in *Coinam* venale fertur in forum, ubi quoque creſcit, ſed vilius eſt quam Tsjampahenſe, ac

XII. HOOFTSTUK.

Agel-Hout.

DE naaſte graat met het voorſchreve zeltzaame en duure Calambac *behout het* Agallochum ſecundarium, *of het gemeene* Agelhout, *'t welk meeſt in onze Landen vervoert wort. De verhaalen van de Sineezen koomen meeſt daar in over een, dat dit met het voorgaande van eenen boom komt, in dewelke de binnenſte, vetſte, en outſte ſtukken 't opregt* Calambac *zyn, maar 't gene in de takken of omtrent de knoeſten zit, is* Garo *of* Agelhout, *en het alderſlegtſte zit buiten aan den ſtam: maar dewyl ik onder de houten, die men voor* Garo *verkoopt een merkelyk onderſcheit in de reuk en coleur hebbe gevonden, zo hebbe ik by nader ondervraging van de Sineezen geleert, dat wel de beſte* Garo *valt aan een en dezelfde boom met het* Calambac, *maar datter ook nog andere boomen zyn, van de voorige niet veel verſchillende, die mede een byzonder* Garo *dragen: ook zo wert het mede voor een opregt* Garo *gehouden, 't gene van Mallacca komt, en in de Eilanden van* Johor *en op* Belitton *waſt: Dog 't welk van 't* Coinamſche *wat verſchilt: Wy zullen dierhalven 't opregte* Garo *afdeelen in twee zoorten, te weeten in het* Coinamſche, *en in 't Maleidſche.*

Het Eerſte of eigentlyke Coinamſche, Thim *en* Thimhio *genaamt, valt mede aan een boom uit het geſlagte der klein-bladige Varingen, dog de* Garos-*bladeren zyn wat langer, en men vint ook aan dezen boom zulke lange draden, als garen van de takken afhangen, even gelyk aan de Varingen, waſſende mede in boven genoemde Landſchappen* Tsjampaa *en* Coinam *of* Quinam, *dog die mag een yder Eigenaar na zyn believen kappen, als hy maar weet, dat de boomen out genoeg zyn, waar van zy mede haar kenteekens hebben, en zy hoeven dezelve geen offerhande te doen, gelyk aan de voorige, beſtaande deze zoort meeſt in knoeſten of brokken, en zo ze regt goet zyn, moetenze in 't water zinken, waar van het* Katti *by den Koning op drie Teils zilver geſtelt is.*

Dit hout is veel harder, knoeſtiger, en zo bruin niet, als het Calambac, *maar wat na den geelen trekkende, en met korte, ſwarte, of bruine adertjes geſpikkelt, zomtyds gebeel graauw, met ſwarte adertjes, het* Calambac *naaſt komende, dog altyd harder en ſwaarder: aan de groote ſtukken ziet men hier en daar aan de einden eenige ſwarte plekken, als ofze met pek beſtreeken waren, 't welk de vettigheit van dit hout is, dog deze plekken ziet men meeſt aan de geele ſtukken, en die omtrent de knoeſten geſtaan hebben: deze ſtukken wederſtaan de vlamme of glimmende koole een tyd lank, en vatten het vuur zo ligt niet, als het* Calambac, *en al gevat hebbende, houden 't zelve niet vaſt, om datze een harder en vaſter hout hebben; niet te min, in 't branden zo gevenze ook een weinig oly van zig, waar uit blykt, dat het meeſte* Agallochum, *dat men in Europa toont, van deze zoorte zy, want alle de Schryvers getuigen, dat het een tyd lang 't vuur tegenſtaat.*

De reuk van dit hout zynde op koolen gelegt, verſchilt merkelyk van het Calambac, *want het heeft wel dezelfde eigenſchap en aart, maar trekt van den* Aromatiquen *wat na den zuuren, en zomtyds een weinig na den* Benzoin, *en hoe meer wit of geel hout daar aan is, midsgaders hoe minder aderen men daar aan vint, hoe meer zy ook in de oogen byt, waarom men zodanige ſtukken ook niet ligt tot reukwerk gebruikt: In 't ſchrapen valt dit hout veel fynder en gladder, dan 't* Calambac, *en het ſchraapzel krult ook zo niet te zaamen.*

Naam: *In 't Latyn* Agallochum Secundarium Coinamenſe, *en op Malleits* Garo Cominjan, *om dat het in 't rooken naar* Cominjan, *dat is* Benjoin *riekt: Sinees* Thim, *en* Thimhio: *In 't Nederduits* Agel-hout, *van 't Portugeeze* Pao de Aquila, *'t welk klaarlyk afkomſtig is van het* Arabiſche Agallugin, *of Latyns* Agallochum, *het welk zommige niet verſtaande, belaggelyk in 't Latyn genoemt hebben* Lignum Aquilæ, *in 't Duits* Arentshout

Plaatzen: *Het beſte waſt gelyk als het* Calambac *in* Tsjampáá, *maar wert in* Coinam *te markt gebragt, alwaar 't ook waſt, maar ſlegter, dan't* Tsjampáſche, *heb-*

ac plerumque acidum ſpirat odorem: Ex iisdem regionibus vilius adhuc fertur lignum, ſed quod aquæ innatat, Sinenſibus dictum *Itthion* h. e. Agallochum ſimplex, cujus Catti ſeu ciſta conſtat uno taylo. Hoc lignum potiſſimum albicat, hinc inde fuſcis ſtriatum venis, & tam leve eſt, ut pro carioſo haberetur ligno, ubi autem pingues decurrunt venæ, gratiſſime ſpirat, tam carbonibus inpoſitum, quam ore contentum, unde omnino concludo, has exteriores & viliſſimas iſtius arboris eſſe partes, quæ *Calambacum* verum præbet, hincque etiam a Malaicenſibus vocari *Calambac Poeti*, & *Garo Timbol* h. e. album & fluctuans *Aloeslignum*; e contra iſtud *Thim* puto provenire ex peculiari & alia arbore, uti ſtatim commemoratum fuit.

Uſus. Ambæ hæ ſpecies a Sinenſibus non ita ad ſuffimigia, quam ad medicamenta uſurpantur, ad eosdem nempe morbos, ad quos diximus conducere *Calambacum*, ac præſertim ex *Thim* pulvis ſubtilis præparatur, quem tres hujus ligni ſpecies ingredi dicunt, obſervaturque etiam dulcedo aliqua, acſi Liqueritia ipſi eſſet commixta.

Pulverem hunc vocant *Thimhion Saan*, acſi Latine diceretur *Trium Agallochorum Pulvis*, quem multum adhibent in omnibus talibus morbis, in quibus cor eſt confortandum. In febribus cum aqua pura aſſumitur, gratique ſaporis eſt. *Garo timbol fluctuans* ſolum etiam in medicina uſurpatur, contra cordis nempe palpitationem, magnamque anxietatem æſtus ventriculi, cum aqua contritum & potatum, quidam etiam corpus externe fricant contra ardorem.

In regione Tsjampaa prope Metropolim *Puri* arbor dicitur creſcere non procul a maris litore, quæ veram præbet *Thim*, hancque vaſtiſſimam eſſe arborem, quæ antiquioribus temporibus ſemel fuit detruncata, ſed ejus truncus ad quatuor ulnarum altitudinem erat relictus, multosque de novo progerminaverat ramos. Hujusque truncus ad inferiorem partem tres ulnas craſſus erat.

Hujusque folia omnino ſunt ſimilia minori Microphyllo, ſed haud multo longiora articulo digiti, nullos autem dat fructus uti Microphylli ſpecies, atque ex ramis quoque dependent talia craſſa fuſca fila ſeu flagella, ut ex Microphyllo. Ejus folia diffracta vel abrupta, cortexve ſauciatus lac quoque effundunt, ut Microphyllum.

Arbor hæc ſæpe de ſe ſpargit odorem jucundum Calambaccenſem, nemo autem audet hujus fruſtum decollare, ramulumve abrumpere, quum mox abdominis dolore vexetur, naſusque ejus ſanguinem effundat, qui illud perpetrat: quod incolæ credunt tali adferri a proprio genio hujus arboris conſervatore, unde illæſa ſtat cujusvis ſpectaculo.

Iſtis *Coinamenſis Agallochi ligni* ſpeciebus annumerari quoque debet tertia ſpecies, quæ vulgatiſſimum eſt Agallochum: hujusque ligni arbor per totam *Cautſchinim* & *Tsjampaam* vulgaris eſt. Arbores ſunt ingentes, quæ parva gerunt rotunda folia, ſtuvero minora, quorum plurima ſimul juncta parvis inſident petiolis. Arbores hæ cum ramis exſtirpatæ in minora cæduntur fruſta, quæ in ſilvis ad putrefactionem relinquuntur, denique internum odoratum reperitur cor. Lignum hoc potiſſimum ex duris conſtat nodis, iſtique ſupra memorato *Thim* adeo ſimile eſt, ut pro uno eodemque haberetur ligno; ſed hoc ultimum maculas non ita habet nigras, reſinoſasque quam *Thim*, cæterum odore fere convenit, & paulo magis ſiccum eſt; hocque lignum Sinenſibus *Sock* vocatur, quo nomine generaliter Lignum-Agallochum denominatur, uti quoque a noſtratibus pro uno eodemque habetur ligno. Pickol h. e. centum Catjes ſeu ciſtæ, ſeu 125 pondo Hollandica in *Tsjampaa* conſtant viginti quinque *Taylis*: hocque *Sockum* plurimum aquæ innatat.

Altera ſpecies eſt *Agallochum Malaicenſe*, quo omne denotamus, quod in Malaicis creſcit inſulis, uti circa Malaccam, in inſulis *Johor*, *Bintang* &c. ac præſertim in inſula *Belitton*, omnibus intra *Sumatram* & *Borneo* ſitis. Lignum hoc a Coinamenſi non multum differt, ejusque fruſta inveniuntur, quæ pro vero haberentur Calambaco, fuſca ſiquidem & ex cinereo mixta ſunt, craſſasque habent venas: ſatis leve eſt, dentibusque, ſi manducetur, cedens inſtar ceræ

hebbende gemeinelyk een ſuuren of gooren reuk: uit dezelfde Landſchappen brengt men nog een ſlegter zoorte, die meeſt op 't water dryft, by de Sineezen genoemt Itthion, *dat is enkel* Agel-hout, *waar van 't Catti een teil gelt: Dit hout is meeſt wit, hier en daar doorlopen met bruine aderen, en zo ligt, dat men 't voor vermolſemt hout zoude aanzien, dog daar de vette aderen zyn, ruikt het zeer lieffelyk, zo op koolen gelegt zynde, als in de mont, dierhalven ik ganſchelyk meene, dat dit de buitenſte en ſchraalſte deelen zyn van den boom, die het opregte* Calambac *geeft, en dat het daarom ook de Maleiers* Calambac Poeti, *en* Garo Timbol *noemen, dat is wit en dryvent* Aloes-hout; *daar en tegen, het voorſchreven* Thim *oordeele ik te koomen uit een byzondere boom, gelyk zo even gezegt is.*

Gebruik: *Deze beide zoorten werden by de Sineezen niet zo zeer tot reukwerk, als tot Medicyne gebruikt, te weten tot dezelfſte gebreeken, als het opregte* Calambac, *inzonderheit wert van het* Thim *een fyn wit poeder geprepareert, daarze zeggen drie zoorten van dit hout onder te koomen, en men gevoelt ook een zoetigheit, als van zoethout daar onder.*

Dit poeder noemen zy Thimhion Saan, *als of men in 't Latyn zeide* Trium Agallochorum Pulvis, *'t welk zy veel gebruiken in alle ziekten, daar men 't hert verſterken moet. In koortzen wert het met klaar water ingenomen, en het is lieflyk van ſmaak. Het* Garo-timbol fluitans *wert ook alleene tot Medicyne gebruikt, te weten tegen 't hert-kloppen, en groote benautheit van brant in de maage, met water gevreven en gedronken, zommige ſtryken 't ook van buiten op 't lyf tegens den brant.*

In 't Landtſchap Tsjampâa *by de hooft-ſtadt* Puri *wert gezegt een boom te ſtaan, niet verre van ſtrant, die het opregte* Thim *draagt, en dat het zoude zyn een zeer groote boom, die by oude tyden eens was afgekapt, dog den ſtam nog wel vier vademen hoog behouden, en vele nieuwe takken uitgeſchooten had: zynde den ſtam onder wel drie vademen in de ronte.*

De Bladeren zyn gants gelyk aan die van de kleine Varingen, dog niet veel langer dan een lit van een vinger, maar by draagt geen vrugten, gelyk de Varingen, en van de takken hangen ook af zulke grote bruine draaden als van de gemelde Varingen. De bladeren afgebrooken, of de ſchorze gequetſt zynde geven insgelyks melk, als alle Varingen.

Dezen boom verſpreit wel van zig een aangenaamen Calambax-*reuk, maar egter derft niemant beſtaan een ſtuk daar van af te kappen, ofte een takjen daar van af te breeken, vermits hy ſtraks buik-pyn krygt, en de neuze hem bloet, die zulks beſtaat: 't welk de Inlanders geloven voort te komen van een byzondere geeſt, die dezen boom bewaart, en hy blyft dierhalven alzo onbeſchadigt ſtaan tot een ſpectakel.*

Onder de voorſchreven zoorten van Coinams-Agel-hout *moet men mede reekenen het derde geſlagt, zynde het gemeinſte* Agel-hout: *en dezen boom is door gantſch* Cautſchi *en* Tsjampaa *gemein. 't Zyn hooge boomen, hebbende kleyne ronde blaatjes, nog kleinder als een ſtuiver, die veele tegen malkander aan op kleine ryskens ſtaan: deze boomen werden omgehouwen, en de takken voorts aan ſtukken gekapt, die men als dan in 't bos laat leggen verrotten, en dan zo vint men 't binnenſte welriekende hert. Dit hout beſtaat meeſt uit harde knoeſten, en is het bovenſtaande* Thim *zo gelyk, dat men 't voor een en 't zelfde aanziet; maar dit laatſte heeft zo geen ſwarte hersagtige plekken, als het* Thim, *zynde anders van reuk bykans het zelve gelyk, of doorgaans wat drooger: en dit hout hiet by de Sineezen* Sock, *waar mede zy al het gemeene* Agel-hout *benoemen, gelyk het ook by de onze met het voorgaande voor eenderlei hout gehouden wert. De Pickol, dat is* 100. *Catjes of* 125. *Hollandſche ponden in* Tsjampaa, *gelt* 25. *Teil, en dit* Sock *dryft meeſt alle boven op 't water.*

De tweede zoort is het Maleydſche Agel-hout, *en zo noemen wy al het gene in de Maleidſche Eilanden valt, als omtrent Malacca, in de Eilanden van* Johor, Bintang &c., *en inzonderheit op het Eiland* Belitton, *alle tuſſchen* Sumatra *en* Borneo *gelegen. Dit hout verſchilt van het* Coinamſche *niet veel, en men vint 'er ſtukken onder, die men voor opregt* Calambac *zoude aanzien, te weten bruin met graauwe en grove aderen: redelyk ligt, in 't knaauwen de tanden wykende, als of het hart waſch is, en de*

duræ, odor itidem *Calambaco* ſimilis eſt, ſed uno jucunditatis gradu differt, multoque minor & vilior eſt. Harum arborum optimæ & plurimæ creſcunt in inſula *Belitton*, quæ ſita eſt ſeptem octove milliaria ad orientalem partem *Banckas* plagæ borealis, uti quoque in aliis inſulis circa *Jabor* ſitis.

Arbor eſt alta, a maris litore diſtans, folia gerens inſtar *Microphylli*, minora vero quam *Tsjampacca*, vel uti mihi fuere demonſtrata, forma & magnitudine inſtar *Caju-Lacca*, quæ ſimilia ſunt *Lingoo*-foliis, ſed lacte carent tam folia quam truncus.

Ejus fructus eſt rotundus inſtar *Klitſi*, & nullius uſus: Arbores hæ ſuos habent dominos, uti aliæ arbores frugiferæ, ac quisque ſuas circumcidit Occidentalibus menſibus, quum maturæ ſint, illasque ita dejectas relinquit, usque in Orientales menſes, tumque pinguiſſimæ eliguntur partes, inque tres ſeponuntur acervos.

Maxima, pinguiſſima, & maxime fuſca fruſta *Garo-Capalla* vocantur, quæ in aqua fundum petere debent, unde & *Garo Tingelam* dicuntur, hæcque ſegmenta formam ſæpe habent piſcium, avium, glirum, &c. Secunda ſpecies minora exhibet fruſta, pinguia quidem & fuſca, omniumque formarum, ſed fundum non petunt, bonæ tamen ſunt notæ. Species hæc dicitur *Garo-ramas*, vel *Garo-Tenga-Tenga*, h. e. media ſpecies. Tertia autem ſpecies viliſſima eſt *Garo-Eckor* dicta, cujus lignum albo mixtum eſt colore, & aquæ innatat: ita ut hæ tres ſpecies una ex arbore proveniant. Pro prima in *Belitton* ſolvendus eſt pro una *Catti* ad minimum unus imperialis, in Java tres quatuorve pro duabus aliis inter ſeſe mixtis, in *Belitton* pro uno picoolo ſolvuntur a ſexdecim ad viginti imperiales, in Java vero a viginti quinque ad triginta: Europæi vero differentiam ignorantes tam caro ſolvunt has pretio, quam *Garo-Capalla*, uti quoque in Belitton hæ ſpecies inter ſeſe mixtæ plurimum ſunt emendæ. Mea autem experientia edoctus ſum, Agallochum Malaccenſe multo melius eſſe *Bellitonenſi*, arbor autem ibi formam quoque habet Microphyllorum, ſed lacte caret, radicibusque dependentibus, at multis contortis truncis, miro intricatis modo, ſibique invicem inplicatis conſtat; hujuſque quædam etiam in litore inveniuntur circa oram *Tanjong-tua*, & monticulum *Bubit-Sina*, hæ autem nullum præbent lignum *Agallochum*: E contra optimum hoc lignum reperitur in media regione ſilveſtrium populorum *Bunoang*, cujus quædam fruſta *Coinamenſi* quam maxime adæquant. Circa Malaccam autem quædam viliſſima occurrit ſpecies *Garo-Maſang* dicta, h. e. ſilveſtrium felium ſeu melium *Lignum Agallochum*, Sinenſibus *Batsjaa*, quod forma convenit cum bono *Agallocho* ſeu *Calambaco*, quod & noſtræ nationi ſæpe vendunt pro bono *Calambaco*, ipſique miſcent; virtute & viribus tamen multum differt; videtur enim quidem pingue, durum, & anguloſum, ſed revera tamen eſt leve & aſſulis plenum, carbonibusque impoſitum acrem dat odorem, oculosque vellicantem: iſti tamen homines ſilveſtres gnari admodum ſunt ad detegendum *Lignum Agallochum* in vetuſtis & dejectis arboribus, digitorum condylis illud ferientes, ſonoque diſtinguere poſſunt, & ſcire, an *Agallochum* lateat, nec ne.

Nomina. Hæc Agallochi ſpecies a Malaicenſibus proprie vocatur *Garo-Ramas*, exceptis tribus gracilioribus ſpeciebus, quas *Garo-Eckor* dicunt: Sinenſes vero optima & maxime pinguia fruſta nominant quoque *Thimhio*, reliqua vero omnia *Sock* & *Söo*.

Uſus. Tota hæc ſpecies plurimum ad odoramentum *Dupæ* miſcetur, cujus ligna hæc ſunt baſes; viliores vero ſpecies per totam potiſſimum Indiam transmittuntur, & adhibentur ad conbuſtionem demortuorum corporum: Sinenſes peritiſſimi non omnibus *Agallochi* ſeu *Garo* ſpeciebus nomen tribuent *Thimhio*, ſed pro vero *Thimhio* habent lignum ſolidum, atrum vel fuſcum, & durum, quibusdam in locis ſeu plagis omnino nigrum, quodque igni expoſitum multum exſudat olei, ſed non facile ardet. Odorem quodammodo habet *Garo-Cominjan*, ſed non ita jucundum, ac vulgare, rariſſime invenitur in *Cambadja* & *Tsjampaa*; Sinenſes illud argento mutant, non ita quidem ob gratum odorem, qui non excellit, ſed ob vires ejus medicatas; Pro medicamento enim præparant cum aqua

reuk komt ook 't Calambac *naaſt, dog verſchilt wel een graat in lieflykheit. Van deze boomen waſſen de beſte en meeſte op 't Eiland* Belitton, *gelegen 7. a 8. mylen beooſten* Banckas *noort-hoek, als mede op andere Eilanden voor en omtrent* Jahor.

Het is een booge boom, van Strandt afſtaande, hebbende bladeren als de Varinga, (Microphyllos), *en kleinder dan de* Tsjampacca, *of zo my getoont wierde, van gedaante en grootte als die van* Caju-lacca, *dewelke zyn als* Lingoo-*bladeren, dog zy zyn zonder melk, zo wel in de bladeren, als in den ſtam.*

De vrugt is ront als de Klitſi, *en zonder gebruik: De boomen koomen de Inlanders toe, als andere vrugt-boomen, en een yder kapt de zyne in de weſte moeſſon, als hy ryp genoeg is, en laat hem zo leggen tot in de ooſte moeſſon, als dan zoekt men de vetſte ſtukken uit, en ſorteertze in drie hoopen.*

De grootſte, vetſte, en bruinſte ſtukken noemt men Garo-Capalla, *die in't water moeten zinken, en waar om menze ook* Garo-Tingelam *noemt: hebbende deze ſtukken zomtyds de gedaante van Caimans, Vogels, Rotten &c., de tweede zoorte zyn kleinder ſtukken, ook bruin en vet, mede van alderhande fatzoen, maar zinken niet, dog zyn evenwel ook goet. Deze zoorte wert genaamt* Garo-Ramas, *of* Garo-Tenga-Tenga, *dat is middel zoorte. De derde zoorte is de alderſlegſte, genaamt* Garo-eckor, *met wit hout gemengt, en op't water dryvende: Zo dat deze voornoemde drie van een boom komen. Voor de eerſte zoorte moet men op* Belitton *betalen voor een* Catti, *ten minſten een Ryksdaalder, op Java* 3. *en* 4., *voor de twee andere, door malkander gemengt, geeft men op* Belitton *voor een Picool* 16. *a.* 20. *Ryksdaalders, op Java* 25. *a* 30., *dog de Europianen, het onderſcheit niet wetende, moeten het zo dier als* Garo-Capalla *betalen, gelyk men ook op* Belitton *deze zoorten onder malkander gemeenelyk koopen moet. Na myn onderzoek bevinde ik, dat het* Malaxe Agel-hout *veel beter is dan dat van* Belitton, *zynde den boom aldaar mede van gedaante, als de Varingen, dog zonder melk, en afhangende wortelen, maar met veele gedraaide ſtammen, wonderlyk verwerd en door malkander gevlogten, ſtaande daar van wel eenige aan het ſtrant, omtrent den hoek van* Tanjong-tua, *en het bergsken* Bukit-Sina, *dog die dragen geen* Agel-hout: *Daar en tegen valt het beſte Landwaart in, by de boſch-volkeren* Bunoang, *waar van zommige ſtukken het* Coinamſche *wel zouden durven tergen: dog valt omtrent Malacca mede een zeer ſlegte zoorte,* Garo-maſang *genaamt, dat is wilde katten* Agel-hout, *en by de Sineezen* Batsjaa, *zynde van gedaante het goede* Calambac *wel gelyk, en daarom aan onze natie voor goet* Calambac *daar ondergeſtooken en verkogt: dog in deugt veel van het zelve verſchillende, want het ſchynt wel vet, hart, en hoekig, maar is egter inder daat ligt, en ſplinterig, midsgaders, op koolen gelegt wezende, ſcherp ruikende of bytende: de voornoemde wilde Boſchmenſchen zyn zeer ervaren om in de oude en omgevallene boomen het* Agel-hout *te ontdekken, met de kneukels van den vinger daar op kloppende, als wanneerze aan de klank kunnen horen en weten, of 'er* Agel-hout *in zy, of niet.*

Namen: *Deze zoorte van* Agallochum *wert by de Maleiers eigentlyk genaamt* Garo-ramas, *behalven de derde ligte en magere zoort, dieze* Garo-eckor *noemen: En de Sineezen noemen de vetſte en beſte ſtukken ook* Thimhio, *maar de andere allegaar* Sock, *en* Sóó.

Gebruik: *Deze geheele zoorte wert meeſt tot reukwerk onder de* Dupa *gemengt, waar in deze houten de principaalſte* Ingredientia *zyn: en de ſlegte zoorten werden meeſt door ganſch Indiën vervoert, om gebruikt te worden tot het verbranden van de doode lighaamen: De ervarenſte Sineezen zullen niet allerhande zoort van* Agel-hout *of* Garo *de naam van* Thimhio *geven, maar houden alleene voor het eigentlyke* Thim *een maſſyf, ſwart, bruin, en hart hout, aan zommige plekken of plaatzen geheel ſwart, en 't welk aan 't vuur gehouden zynde, veel olye uitgeeft, dog niet ligt brant: Het ruikt eenigzints als* Garo-cominjan, *dog niet zo lieflyk als het gemeene, het valt zeer weinig in* Cambodja *en* Tsjampaa; *de Sineezen wegen 't tegen zilver op, niet zo zeer om zynen goeden reuk, die geenzints uitmunt, maar om zyne Medici-*

nale

qua, vel Aracka contritum contra tantam ventriculi anxietatem, acſi quis ſuffocaretur.

Malaccenſes ſuum adhibent *Agallochum* ad omnes morbos frigidos, flatus, tormina, artuum dolores vel aliarum partium, illudque cum Arack, ſeu ſpiritu vini conterunt, & propinant, atque cum pauxillo Nucis Myriſticæ mixtum externe illud illiniunt.

Quidam Sinenſes optimum *Garo*, quod *Calambaco* proximum eſt, vocant *Suſebion*, læviſſimumque *Garo* ſeu ſupra commemoratum *Itthion*, *Paſoc*. *Soc* illis audit durum, quum ſemper durius ſit *Kilam*. Ultima hæc ſpecies adhibetur ad parvas inde formandas candelulas, quas Idolis ſuis adponunt, & *Hio Soa* vocant. Illud in tenuem radunt pulverem, huicque miſcent pulverem *Santali* albi, aliaque odoramenta vilioris pretii, cum mucagine ex cortice arboris *Salampœi* ſtillante, ex quibus maſſam formant, ex qua parvas tenuesque componunt candelas ſtramineum culmum craſſas, quarum ſuperiora accendunt, laribusque adponunt, quibus per dies noctesque fumum & odorem ſpargunt.

Sic quoque legitur in libro Legationis Sinenſis a *Joanne Niehovio* conſcripto, Lignum Aventshout in quibusdam Zephyreis Sinæ locis, ac præſertim in *Quantung* creſcere, quum vero *pag.* 33 dicat, purpurei eſſe coloris ab Hiſpanis *Lacca* vocatum, ac per totam Sinam uſurpari ad Sericum tingendum, hinc dubito, an verum *Aquilæ lignum* ipſi fuerit notum, & an non potius intellexerit *Caju Lacca* proprie dictum, quod libro ſeptimo deſcribemus.

Cura atque auxilio reverendi Domini *Theodori Zas*, divini verbi Miniſtri in Batavia, anno 1690 ex Malacca accepi quædam ligni fruſta cum foliis & radicibus; quod ex eorum relatu, qui hoc miſerunt, verum eſſet Agallochum Malaccenſe, juxta quod adpoſitam delineari curavi figuram, quod ſequenti ſeſe offerebat modo:

Ramuli in tenues, rectos, & ſubtiliſſimos minores ramulos erant diviſi, ex quibus folia ſolitaria ac vaga progerminabant, plurima autem deciderant: Folia autem proxime conveniebant cum illis *Varingæ Microphyllæ*, vulgaris nempe formæ cum oblongo apice, brevibusque petiolis, plurima tres, quædam quatuor longa pollices, unum cum dimidio, & quædam duos lata pollices, glabra, & tenuia.

Ad latera multæ decurrunt coſtæ transverſales, quæ ſuperius incurvantur, & prope oras ſinus eſt, in quem omnes terminantur. Siccata folia parum modo tractata ſecundum has coſtulas finduntur, ac lacerantur inſtar foliorum Muſæ, ita ut vix integrum occurreret folium, hiſce junctum erat fruſtum rami recti, duos digitos craſſi, lignoque erat fungoſo & levi, uti & Lignum Aquilæ, hoc quoque ſi ſiccum fuerit, ſubſtantiam internam habet albicantem atque poroſam, obductum autem illud fuit cortice tenui, glabro, & cinereo, cortices ſimul trunci erecti juncti erant, ſed tenaces, ita ut transverſaliter vix confringi poſſent, in tenuia autem parvaque fila duci poterant, qua in re etiam cum dicta Varinga conveniunt, quæ cinerea erant nigrisque maculis variegata. Radices arboris erant tenues & longæ, in plures tenuiſſimas diviſæ fibrillas: De Ligno annotabant, quod eſſet leviſſimum & fragile, nec tranſplantari poterat, non additum fuit, an trunci cortex lacteſceret inſtar Varingæ, neque an fructus gereret, vel quanam in parte & loco Agallochi fruſta invenirentur; Sapor corticis trunci erat fatuus, in radicibus autem amaricans: ac porro ſingula carbonibus inpoſita nullum præbebant odorem ſaporemve aromaticum.

Anno dein 1693 cura Domini *Nicolai Schagen* gubernatoris noſtri ſummi ramos denuo Agallochi Malaccenſis conquiſivi, ut & ramulos cum foliis, quæ cum præcedentibus conveniebant, excepto quod paulo latiora & craſſiora eſſent, & quantum recordari poſſum, optime convenirent cum illis, quæ ante aliquot annos ex Bantama acceperam, quæ erant collecta ex duabus ingentibus Varingæ arboribus, quæ tum temporis locatæ erant ante palatium Regium, de quibus Sinenſes teſtabantur mihique confirmabant, Calambacum in hiſce latere, quod jucundus denotabat odor, qui aliquando circa illas obſervabatur, Rex autem nolebat illas exſtirpari, quamvis Sinenſes ipſi ſæpius pecuniam obtulerant.

Ulti-

nale kragten: want zy gebruiken 't tot Medicyne, met Water of Arack gevreven, tegens zodanigen benautheit in de krop der maage, als of ymant verſtikken wilde.

Die van Malacca gebruiken haar Agel-hout *tegens allerhande koude gebreecken, winden, en pyne in de leden, of waar 't mag wezen, 't zelve met Arack of Brandewyn vryvende, of innemende, ook, met een weinig Notemuscaten gevreeven, van buiten opſmerende.*

Zommige Sineezen noemen het beſte Garo, *dat naaſt de* Calambac *komt* Suſehion, *en het ligte* Garo *boven genaamt* Itthion, Paſoc. Soc *is by hun lieden gezegt hard, om dat het altyd harder is dan* Kilam. *Deze laatſte zoorte werd gebruikt om de kleine kaarsjes daar van te maken, dieze voor haar Afgoden zetten, en* Hio-ſoa *noemen. Zy ſchrapen het tot een fyn poeyer, daar onder doende poeyer van witte zandel, en eenige andere reukwerken van kleine prys met lymagtigheit uit de ſchorſſe des booms* Salampoeë *druipende, waar van zy een maſſa maken, daar uitze kleine en dunne ſwarte kaarsjes formeeren in de dikte van een ſtroo-halm, die zy aan 't bovenſte eind aanſteken, en voor haare Huisgoden zetten, daarze dag en nagt rooken.*

Zo vint men ook in het boek van de Sineeze gezantſchap door Joan Niehov *beſchreven, dat het zo genoemde Avents-hout in zommige zuider Provincien van Sina, inzonderheit van* Quantung *waſſe, dog dewyl hy pag.* 33. *zegt, dat het purper-verwig moet zyn, van de Spanjaarden* Lacca *genaamt, en door gantſch Sina tot de zyde te verwen gebruikt werde, zo twyffele ik, of hy het opregte Arents-hout gekent, en niet veel meer daar door verſtaan hebbe het eigentlyke* Caju Lacca, *'t welk wy in 't zevende boek beſchryven zullen.*

Door voorſchryven en hulpe van den Eerwaardigen Heer Theodorus Zas, *Dienaar des Goddelyken woorts tot Batavia heb ik A.* 1690. *van Malacca bekomen eenige ſtukjes met hout, bladeren, en wortelen, naar haar lieden ſchryven van 't Malacze Agel-hout. Waar na ik de nevenſtaande figuur heb laten maken, en waren aldus:*

De takjes waaren in regte, dunne, en zeer fyne ryskens verdeelt, daar aan de bladeren enkelt, en wat ydel geſtaan hadden, dog waren allegaar afgevallen. De bladeren quamen naaſt over een met die van Varinga Microphyllos, *te weten van een gemeene fatzoen met een langagtige ſpits en korte voetjes, de meeſte* 3. *zommige* 4. *duimen lank, van* 1½. *en* 2. *duimen breet, glat en dun.*

Ter zyden lopen veele dwers-ribbetjes, die zig na voren krommen, en digt langs de kant loopt een zoompje, daar in zy eindigen. De gedroogde bladeren ſlegts een weinig gehandelt ſcheuren langs deze ribbetjes gelyk Piſſang-bladeren, zo datter qualyk een geheel bladt te vinden was, hier by was gevoegt een ſtuk van een regten tak, twee vinger dik van een ligt en voos hout, gelyk als hier het drooge Aarent-hout van binnen wit en poreus is, bekleet met een grauwe, effene, en dunne ſchorſſe, daar by waren de ſchorſſen van een regten ſtam, niet dik, maar zeer taay, en qualyk over dwers te breeken, latende zig in taaye hairtjes trekken, waar inze ook met de voornoemde Varinga overeenkomen, graauwagtig met ſwarte ſpikkels. De wortelen waren dun en lank, verdeelt in veele dunne vazelingen: Van 't hout wierd geſchreven, dat het zeer ligt en bros was, geenzints om te verplanten, daar was niet bygevoegt, of de ſchorſſe des ſtams melkagtig was, gelyk aan de Varinga, nog of hy vrugten droeg, en waar men de regte ſtukjes van 't Agel-hout vint: De ſmaak in de ſchorſſe des ſtams was laf, maar in de worteltjes bitter: Voorts allegaar nog op de koolen, nog in de mont met eenigen ſpeceryagtigen reuk of ſmaak.

Daar na A. 1693. *door voorſchrift van den Edelen Heer* Nicolaas Schaghen *onzen tegenwoordigen Heer Gouverneur, heb ik nogmaals de takken van het Malacze Agel-hout bekomen, te weten, alleenlyk de takskens met bladeren, dewelke met de voorgaande meeſt overeenquamen, behalven datze wat breeder en dikker waren, en na myn onthout beſt overeenquamen met de geene, welke ik eenige jaaren te voren van Bantam bekomen hebbe, zynde genomen van twee groote Varinga-boomen, dewelke doenmaals ſtonden voor 's Konings Paleis, en waar van my de Sineezen verzekerden, datter Calambac in ſchuilde, uitwyzende den goeden reuk, denwelken men zomtyds daar omtrent beſpeurde, dog den Koning wilde haar niet laten omkappen, hoewel hem de Sineezen gelt daar voor geboden hadden.*

Ultimis iſtis ramis ex Malacca delatis fructus quidam erant juncti, ſed ramulis non adhærentes, hique magnitudinem habebant parvi Pruni, inferius rotundi, ſuperius acuminati, pyriformes, omnesque in bina ſegmenta ſeparata prolapſa diviſi erant. Exterius putamen habebant lignoſum, craſſum, ſaporis valde amaricantis, leve, & fungoſum, in quoque ſegmento interne apparebant binæ oblongæ cavitates, ſeu cellulæ, in quibus officula locabantur minora Baccis Lauri, atque in quibusdam bina, in aliis quatuor inveniebantur, externe mollia, lanuginoſa, parum ab utraque parte acuminata, ſub lanugine hac nigra erant, ſed interior illorum pars potiſſimum erat exſiccata; unde edoctus fui, ab omnibus Varingæ fructibus maxime differre.

By de laatſt genoemde takken van Malacca waren eenige vrugten gevoegt, dog niet aan de takjes vaſt, dezelve waren in de grootte van een kleene pruim, van voren ront, en agter wat toegeſpitſt, Peereformig, en allegaar in twee deelen van malkander gevallen. Van buiten haddenze een dikke houtagtige ſchaal, zeer bitter van ſmaak; ligt en voos, binnen zag men in yder deel twee langwerpige holligheden, en daar in de Zaat-korrels, kleender dan Bakelaar, in zommige twee, in zommige vier, van buiten wat zagt als wol, agter en voren met een ſpitze, onder de wolagtigheit warenze ſwart, dog van binnen meeſt uitgedroogt. Waar uit ik bemerkte, datze van alle Varingas-vruchten veel verſchillen.

In Rumphii *Auctuario hæc ſubjunguntur.*

In het *Auctuarium* van *Rumphius* wert dit 'er bygevoegt.

Dapperus in *Madagaſcaræ deſcriptione pag.* 29. arborem deſcribit *Tetech*, ejusque lignum pro *Aloës ligno*, vel ſaltem ejus ſpecie nobis obtrudit, ejus vero deſcriptio eſt valde obſcura, ac proinde incerta, præſertim quum verum *Aloës lignum* ex Orientali tantum India adducatur.

Dapper *in de* Beſchryving *van* Madagaſcar pag. 29. *beſchryft den boom* Tetech, *en wil ons deszelfs hout voor* Aloës-hout, *of immers een medezoort daar van verkopen, doch de beſchryving is duiſter, en by gevolg onzeker; dewyl men het regte* Aloës-hout *alleen uit de Ooſt-Indiſche Landen brengt.*

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ,

Exhibentis ramum Agallochi *ſecundarii Malaccenſis:* quod *Garo Malacca* incolis vocatur.
A. Ejus *folium* ſiſtit.
B. *Fructum integrum.*
C. & D. *Fructum* in *binas* & *quatuor celulas* diſtinctum.
E. & F. *Dimidiam fructus partem apertam*, dimidiam vero *occluſam* & *integram.*
G. & H. H. *Involucra ſeminalia.*
I. *Semina ipſa.*

UITLEGGINGE

Van de tiende Plaat,

Verbeeldende een Tak van het *tweede* of *Malacce Agel-hout*, *Garo Malacca* by de Inwoonders genaamt.
A. Vertoont des zelfs *bladt.*
B. De *geheele vrucht.*
C. en D. de *Vrucht* in *twee* en *vier kamertjes* verdeelt.
E. en F. de *halve vrucht geopent*, de andere helft *geſlooten*, en in zyn *geheel.*
G. en H. H. het bekleedzel der *Zaad-korrels.*
I. Het *binnenſte zaad.*

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

Agallochum Veteribus notum fuiſſe; & quo modo in India adulteretur.

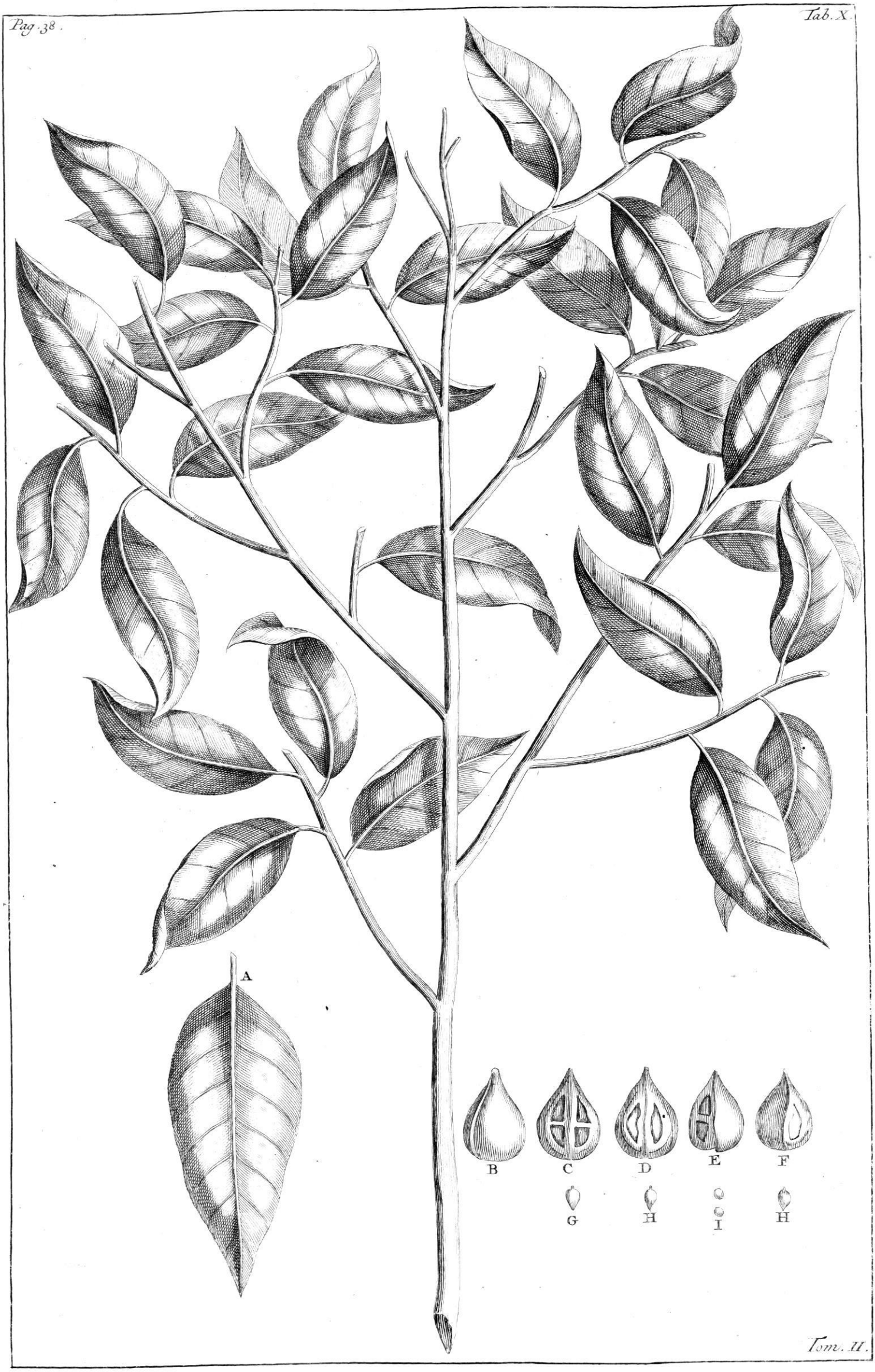
XIII. HOOFDSTUK.

Dat het Agallochum de Ouden zy bekent geweeſt, en hoe het in Indiën vervalſt wort.

A *Gallochum* ab antiquis jam temporibus fuiſſe notum & uſitatum ſupra innuimus, diximusque *Ahalim* in ſanctis Bibliis memoratum, nihil aliud potuiſſe eſſe quam hodiernum *Agallochum*, quod potiſſimum concluditur ex Pſalmorum quadrageſimo quinto, & Proverbiorum ſeptimo, ubi diſtincte dicitur, *Ahalim* ad ſuffitum pretioſarum veſtium ac cubilium fuiſſe uſurpatum: Aliquis autem objicere poſſet, & interrogare, qua ratione *Salomon Ahalothi-arbores*, quæ deſcriptæ inveniuntur *Cantic.* 4. *vers* 14. in ſuo prædio potuerit conquiſiviſſe & coluiſſe? Ad quod reſpondeo, non neceſſario requiri, omnes illas aromaticas arbores, cum quibus ſponſa in illo loco comparatur, revera in Salomonis horto locatas fuiſſe, quamvis & illud facile concedi poſſet: Quid enim obſtitiſſet, potentem illum, perque totum mundum celebrem Regem, cui rariſſima ac pretioſiſſima quævis ex media Æthiopum terra ſuppetebantur & adducebantur, non potuiſſe claſſibus ſuis ex *Ophyre*, ubi *Ganges* fluit, arceſcere ſibi plantulas quasdam *Ahalims*-arborum, æque ac *Calamum* & *Cinnamomum* ex Zeylana, ut & *Myrrham* ac *Thus* ex *Arabia felice*, quæ omnia in eodem horto celebrantur & commemorantur. Apud poſteriores ſcriptores tam Græcos, quam Latinos, ab illo tempore nulla hujus ligni fit mentio usque ad *Dioſcoridis* tempus, qui ſub Auguſto Cæſare vixit: ſine dubio, quod adeo rarum atque carum eſſet, plebi vel privato non fuit notum vel uſitatum ad uſum medicum. Ex *Dioſcord.* autem *libr.* 1. *cap.* 21. quædam ſuboriuntur difficultates, an ipſi verum *Agallochum* jam fuerit notum, primum, quum *Agallochum* ſuum dicit eſſe *maculoſum*, vel potius punctatum, ſeu maculatum, quod ſubſequentes & recentiores ſcriptores non commemorant, unde & *Matthiolus* in ſuis *Com-*

Dat het Agallochum *al van oude tyden is bekent, en in gebruik geweeſt, hebben wy hier boven aangeroert, en gezegt, dat het* Ahalim, *in de Bybel vermelt, anders niet kan geweeſt zyn, dan het hedensdaagſche* Agallochum, *het welke voornamentlyk volgt uit den* 45. *Pſalm, en Proverb.* 7. *alwaar wel duidelyk gezegt werd, dat het* Ahalim *tot het berooken van koſtelyke klederen, en beſteeden zy gebruikt geweeſt: Doch men mogt hier tegens inwerpen en vragen, hoe* Salomon *de* Ahaloths-boomen, *die beſchreeven ſtaan* Cantic. 4: *vers* 14. *in zyn luſthof konde gehadt hebben? waar op ik antwoorde, niet nootzakelyk te volgen, dat alle die ſpecery-boomen, met welke de Bruid op die plaatze vergeleeken werd, inder daat in* Salomons *hof moeten geſtaan hebben, hoewel men zulks egter mede ligtelyk kan toeſtaan: want wat zou 'er aan geſchort hebben, dat dien magtigen en door de werelt zoo beroemden Koning, die men de allerraarſte koſtelykheden uit het binnenſte van Mooren-lant toevoerde, ook met zyne vlooten uit* Ophyr, *daar de* Ganges *afſtroomt, niet mede zoude hebben doen overbrengen eenige plantjes van* Ahalims-*boomen, zo wel, als* Calmus, *en* Caneel *uit Ceilon,* Myrrhen *en* Wierook *uit* Arabia felix, *die al mede in den zelfden hof werden geroemt en uitgedrukt. By de navolgende Schryvers zo onder de Grieken, als Romeinen, vind men van die tyd af geen gewag van dit hout gemaakt, tot* Dioſcorid. *tyd toe, die geleeft heeft onder den Keizer* Augustus: *buiten twyffel om dat het, wegens zyne raarheit en duurte, weinig onder de gemeine man in de Medicyne is bekent geweeſt, maar uit gemelde* Dioſcord. lib. 1. cap. 21. *ryzen dan wederom eenige twyffelingen, of hem het regte* Agallochum *al zy bekent geweeſt, ten eerſten, om dat by zyn* Agallochum *zegt te zyn* Maculoſum, *of veel meer* Punctatum, *dat is geplekt of geſpikkelt, het geen*

de

A
B
C
D
E
F
G
H
I
H

Commentariis iſtud verbum in aliud voluit mutare, meo autem judicio ſubſiſtere poteſt; puto enim *Dioſcoridem* verum neutiquam Agallochum, Calambacum dictum, ſed ſolummodo vulgare Garo, ſeu Agallochum ſpurium vidiſſe, quod revera brevia potius habet punctula, quam venas vel lineas, quæ in una ligni parte frequentiores & magis compactæ ſunt, quam in alia, ubi maculas quasdam repræſentant & exhibent. Ipſum porro *Agallocho* pelliculam & non corticem adſcribere, quoque verum eſt; vetuſtos enim & tuberculoſos nodos Agallochi, ex cœno & fluminibus productos, terreſtri quaſi pelle obductos eſſe, apud omnes conſtat, quæque ſæpe relinquitur, ut, ſi vendantur fruſta, gravius exhibeant pondus, hæc autem ſæpe ita abraditur, & depuratur, ut inſtar recentis ligni appareat, uti illi faciunt, qui illud ſibi ſervare ſtudent: Hocque depuratum Agallochum ſine dubio *Nicolaus Mirepſicus* intellexit, quum in compoſitionibus ſuis *Agallochum crudum* præſcribat. *Dioſcoridem* porro Agallochum ſuum ex Arabia producere, ita intelligendum eſt, quod ex India in Metropoles Arabiæ, ad mare rubrum ſitas, translatum fuerit. Quid denique *Dioſcorides* per Agallochi radices intelligat, divinare nequeo, quum hodie fruſta arboris & radicis diſtingui non facile poſſint, nec intelligo ejus ſententiam, quum dicat Agallochum loco Thuris uſurpari, niſi voluerit, Agallochum eodem adhiberi modo, quo Thus, ad ſuffimigium nempe. Cæteroquin comperio, Sinenſes in hunc usque diem ligna iſta eosdem ad morbos in uſum vocare, ad quos Dioſcorides ſcribit, Agallochum ſuum ſuo tempore fuiſſe uſitatum.

de volgende Schryvers niet getuigen, en waarom ook Matthiolus *in zyne* Commentarien *'t zelve woort in een ander wil verandert hebben; Dan mynes oordeels mag het zelve blyven: want ik houde het daar voor, dat* Dioſcor. *geenzints het regte* Calambac, *maar alleen 't gemeine* Garo *of* Agel-hout *gezien heeft, 't welke inderdaat veel meer korte ſpitsjes, dan aderen ofte linien heeft, dewelke op de eene plaats van 't hout veel digter by malkander ſtaande, dan op andere, daar door eenige vlekken ſchynen te vertoonen. Dat hy verders zyn* Agallochum *een huit, en geene ſchorſſe toeſchryft, is ook waar, want de oudbollige of holbollige knoeſten van 't* Agel-hout, *zo alsze uit de ſlyk en Revieren komen, met een aardagtige ruigte als een huit bedekt zyn: en die men ook zomtyds daar aan laat, om in 't verkopen te ſwaarder te wegen, en ook zomtyds wel afſchraapt, en zo ſchoon maakt, als of het een vers hout was, gelyk die gene doen, die 't voor haar zelve bewaren willen: en dit ſchoon gemaakt* Agelhout *moet buiten twyffel* Nicolaus Mirepſicus *ganeent of verſtaan hebben, als hy tot zyne* Compoſitiones *het* Agallochum Crudum *wil genomen hebben. Dat wyders* Dioſcor. *zyn* Agallochum *uit* Arabien *voortbrengt, moet men zo verſtaan, dat het uit Indiën in de groote ſteden van* Arabien, *aan 't roode meir gelegen, gebragt zy: En wat voorder* Dioſcorides *door de wortel van* Agallochum *verſtaan of zeggen wil, dat en kan ik niet wel raden, alzo men hedensdaags de ſtukken van den boom en de wortelen niet onderſcheiden kan, ook verſta ik zyn zeggen niet, dat men* Agallochum *in plaats van Wierook gebruikt, 't en waar zyne meining geweeſt was, dat* Agallochum *op de zelfde manier als Wierook, te weten tot reukwerk gebruikt wierd. Anderzints bevinde ik, dat de Sinezen nog te dezer tyd die houten tot dezelfde gebreken meeſt gebruiken, daar* Dioſcor. *van ſchryft, dat zyn* Agallochum *nut en dienſtig toe was.*

In *Plinii libr.* 12. *cap.* 20 certum occurrit lignum, *Tarum* ipſi dictum, quod omnino puto eſſe hodiernum *Garo*, ac forte olim ſcriptum fuit *Jarum*, quod dicit adductum fuiſſe a *Nabatæis Trogloditis*, per quos ſine dubio intelligit *Cinghalenſes*, dicit enim ibi creſcere, ubi *Caſſia Cinnamomum* provenit, ita ut per hoc intelligenda ſit vilior ſpecies *Garo* ſeu *Agallochum*, quod *Serapio Alcumericum*, & Portugalli hodie *Aquila Brava* nominant. Difficile porro eſt dictu, quasnam *Serapio libr. ſimpl. cap.* 197. quatuor Agallochi ſpecies intelexerit, ac deſcribere voluerit, quas nominat: 1°. Indum, quod eſt optimum & graviſſimum, in inſula creſcens *Fiuma* ſeu *Fimua*. 2°. *Mondunum*, ita dictum a *Mondelo* Indiæ urbe. 3°. *Seificum*. 4°. *Alcumericum*, quod viliſſimum eſt, quamvis dicat, *Seifi* non amplius quam trium dierum ſpatio ab *Alcumeri* diſtare. Niſi quis cum *Garzia ab Horto libr. primo Arom. cap.* 16. per *Seifi* intelligat *Zeylanam*, & per *Alcumeri* Caput *Comorin*, ubi dicit *Agallochum ſilveſtre* ſeu *Aquila brava* creſcere. Per *Mondelum* autem intelligo *oram Cormandelenſem*. Verum eſt, *Cluſium* correxiſſe tria hæc nomina in *Mondelinum*, *Seneficum* & *Alcumericum*, in ultimis ſuis adnotationibus, opinioni confidentem *Geographi Nubienſis*, qui ſcribit *Part.* 9. *climat. prim.* & dicit inſulam *Tenumam* quinque dierum ſpatio diſtare ab inſula *Cumar* ſeu *Camar*; ab hac autem inſula lignum dictum eſt *Eleumeri* quod ibi celebre eſt & etiam optimum, excepto, quod Lignum *Eſſenefi* ſit melius. In hac quoque inſula *Sandalum* creſcit. Prope hanc inſulam *Cumar* ad litoris partem ſita eſt inſula *Senef* trium dierum ſpatio, inque hac inſula invenitur Lignum *Seneficum*. Quænam hæ ſint regiones, ſi non de tribus iſtis intelligatur, incertum eſt definire.

Nu vind men by Plinius, *in 't* 12 *boek, cap.* 20. *een zeker hout, 't welk by* Tarum *noemt, dat ik volkomentlyk houde voor het hedensdaagſe* Garo, *en is miſſchien eertyds geſchreven geweeſt* Jarum, *'t welk by zegt door de* Nabatæos trogloditas *aangebragt te zyn, en waar door by buiten twyffel verſtaat de* Singaleeſen, *want by zegt, dat het waſt, daar de* Caſſia Cinnamomum *valt, zo dat daar door moet verſtaan worden de ſlegte zoorte van* Garo *of* Agel-hout, *'t welk* Serapio Alcamericum, *en de Portugeezen hedensdaags* Aguila Brava *noemen: wyders is het donker te raden, wat* Serapio, Lib. Simplic. Cap. 197. *voor vier geſlagten van* Agallochum *wil beſchryven, dezelve noemende:* 1. Indum, *het ſwaarſte en beſte, waſſende in 't Eiland* Fiuma *of* Fimua: 2. Mondunum, *zo genaamt van* Mondel, *een ſtad in Indiën.* 3. Seificum: 4. Alcumericum: *zynde het ſlegte, hoewel by zegt, dat* Seifi *niet meer als drie dagreizens van* Alcumeri *afgelegen was: ofte men moeſt met* Garzias ab Horto Lib. 1. Arom. Cap. 16. *door* Seifi *verſtaan* Ceilon, *en door* Alcumeri *de Caap* Comorin, *alwaar by zegt* Agallochum Silveſtre, *of* Aquila Brava *te waſſen: en door* Mondel *verſta ik de kuſt van* Coromandel. *Het is waar, dat* Cluſius, *in zyn laatſte* Annotatien, *de drie naamen heeft laten veranderen in* Mondelinum, Seneficum, *en* Alcumericum, *ſteunende op 't gene den* Geographus Nubienſis *ſchryft*, Part: 9. Cliemat: prim:, *daar by zegt, van 't Eiland* Cumar, *of* Camar, *van dit Eiland is het hout* Elcumeri *toegenaamt, 't welk aldaar vermaart is, en 't is zeer goet, behalven dat het hout* Eſſenefi *beter is. Maar op dit Eiland valt ook* Sandalum. *By dit Eiland* Cumar *aan de zyde des ſtrants leit het Eiland* Senef, *op de diſtantie van drie dagreizen, en in 't zelve Eiland vind men 't hout* Senefi. *Maar wat dat alweer voor Landſchappen zyn, indien men 't niet van de drie voornoemde verſtaat, is wederom niet ligt te raden.*

Quod porro *Serapio* dicto loco ſcribat, optimum Agallochum debere eſſe durum, grave, aquæve fundum petens, & flammæ diu reſiſtens, indicium eſt, ipſi verum *Calambacum* non fuiſſe notum, ſed ſolummodo vulgare *Garo* ſeu *Agallochum*; Calambacum enim eſt quidem durum, ac quodammodo fundum petit, ſed adeo molle eſt, ut pinguiſſimum, uti fuit dictum, digiti ungui, & manducantibus dentibus cedat, flammamque facillime concipiat per oleoſam & pinguem materiam; *Garo* autem ſemper durius eſt, ſolidius, & flammis duplo vel triplo diutius & fortius reſiſtit quam *Calambacum:*

Voorts het gene dat Serapio *op gemelde plaats ſchryft, als dat het beſte* Agallochum *hart moet zyn, ſwaar, en in 't water zinken, ende ook de vlammen hart tegenſtaan, bewyſt al wederom, dat hun lieden het regte* Calambac *niet zy bekent geweeſt, maar enkelyk het gemeene* Garo, *ofte* Agelhout, *want het* Calambac *is wel ſwaar, en zinkt eenigzints in 't water, maar het is zo week, dat men in 't vetſte, als gezegt, met een nagel douwen kan, en in t' knauwen wykt het de tanden, ontfangt ook zeer ligt de vlamme, wegens zyne vettigheit, maar* Garo *is altyd harder, digter, en wederſtaat de vlamme wel twee a driemaal harder of langer dan het* Calambac.

Quum

Aan-

Quum itaque *Calambacum* cariſſimum ſit & rariſſimum, hinc ſolebant Sinenſes, quæ natio eſt aurum ſitiens, plures exercere artes, ut verum fingant *Calambacum*, ad quod imitandum ſubſequens adulteratio toleranda eſt. Optima *Garo Ramas* fruſta ita norunt præparare, ut verum referat *Calambacum*: Radunt nempe fruſta illius per totam ſuperficiem, atque hæc fumo exponunt ex paxillo raſuræ veri *Calambaci*, quod in olla efficiunt, ne quid fumi pereat, illamque in hunc finem obturant, hocque bis terve inſtituunt, perque totum menſem in illa occluſa ſervant fruſta, unde Agallochi partes molleſcunt parum, odoremque jucundum ſpirant inſtar *Calambaci Tsjampaënſis*; quod alias paulo magis cinereum eſt, & levius quam præparatum iſtud *Garo*. Fictus vero hic odor intra duorum triumve menſium ſpatium iterum diſparet & abit, intra quod tempus ſubdolus Sinenſis iſte navigium ſuum ſolvit, aliasque petit terras: Hacque fictitia arte non tantum primores harum regionum fallunt, ſed etiam prudentiores Japanenſes.

Aangezien dan het Calambac *zeer dier, en ook weinig te vinden is, zo plegen de Sineezen, als zynde een geltgierige Natie, veelderlei konſtjes in 't werk te ſtellen, om opregte* Calambac *na te bootſen, onder welke het navolgende wel het verdraaglykſte is: De beſte ſtukken van* Garo Ramas *weten zy zodanig te prepareren, dat het opregt* Calambac *gelykt: namentlyk zy ſchrapen de ſtukken over 't geheele lyf, en beroken die met een weinig ſchraapzel van opregt* Calambac, *te weten in een pot, op dat niets van den rook verlooren en ga, dezelve digt toeſtoppende, en dit doenze een reis of twee, en laten 't alzo een geheele maand in de zelve geſlooten pot ſtaan, waar door de ſtukken Agel-hout een weinig week en welriekende worden als* Calambac *uit* Tsjampaa: *'t welk anderzints wat graauwer en ligter is, dan't gemelde* Garo. *Maar deze gemaakte reuk verdwynt wederom binnen 2 a 3 maanden, in welke tyd den Sinees giſt, dat hy zig met zyn Vaartuig weder van daar kan pakken: en met deze konſt bedriegenze niet alleenig de Grooten van deze Landen, maar ook zelfe de gaauwe Japanders.*

CAPUT DECIMUM QUARTUM.

Agallochum ſpurium, Garo Tsjampacca.

QUum in præcedentibus duobus capitibus binæ primariæ veri *Agallochi* ſpecies ſint deſcriptæ, reſtat, ut enumeremus alia inſuper ligna, quæ æque in India ac Europa pro illo vendantur. Quum autem tota Orientis ſeu Indiæ natio odoramenta continuo cupiat, nec verum *Agallochum* ſufficienti copia conquiri poſſit, alia in ejus locum ſuccedere & ſufici debent, prout quævis Regio ligna hæc producat, quæ cum Agallocho aliquam ſortiantur ſimilitudinem. Propoſitum autem mihi non eſt nec mens omnia illa enumerare ligna, ſed tria tantum illorum allegare, ea conditione, ut primum lignum *Agallochum ſilveſtre Garziæ libr.* 1. *cap.* 16. & Portugallis *Aquilabrava* dictum, ſciens præteream, aliisque illud ulterius deſcribendum relinquam, quum mihi hactenus ſit ignotum. Secundam ſpeciem, quam *Agallochum ſpurium* voco, hoc in capite pro virium ratione deſcribam, tertiam vero in ſubſequente capite, quum nimium a præcedentibus & etiam hoc differat Agallocho.

Agallochi ſpurii, ſeu *Garo Tsjampaccæ* ingentia ſane inveniuntur fruſta, quæ aliquando irregularis etiam ſunt formæ inſtar Agallochi veri, quædam ſemi-exeſa ac terreſtri obducta cruſta; Lignum ipſum eſt croceum, obſcuris inſignitum maculis, non autem veris pertextum venis, externe ſi ſiccum ſit, colorem inbibit obſcure fuſcum & nigricantem, ſi manducetur, molle eſt, & dentibus cedit, ſapor cum Chamomælo convenit, ſed in fine magis amaricat. Vetuſtiſſima fruſta ſunt duriora reliquis, atque in parva franguntur fruſta, quæ quum admodum ſint pinguia, ignitis inpoſita carbonibus copioſum exſudant oleum. Odor maxime differt ab omnibus reliquis Agallochi ſpeciebus: Nihil enim habet commune cum Citri Corticibus, ſed magis ad Chamæmeli odorem accedit. Atque hiſce in terris dicitur convenire cum floribus celebris *Tsjampaccæ*, unde & nomen ſuum ſortitum fuit hocce lignum, ac fortaſſe ejus ſpecies eſt. Arbor enim eſt alta, foliaque habet Tsjampaccæ foliis ſimilia, ſed ſunt majora & latiora, a quibusdam comparata cum Canari-foliis, ab aliis autem cum dimidia & ſuprema parte folii Aurantii Pompelmoes dicti. Multos itidem gerit flores *Tsjampaccam* referentes; Truncus corticem gerit craſſum, arbor autem ipſa non exſtirpatur, ſed relinquitur, donec vetuſta ſponte decidat, cujus tum exterius lignum ſponte computreſcit; Alias ſæpe etiam vetuſtiſſimæ arbores in fruſta conſcinduntur, quæ per ſemi-annum vel paulo diutius abſconduntur in locis paludoſis, donec exterius lignum computruerit, ac pinguiſſima ſuperſint fruſta.

Quidam tamen incolæ præ avaritia arbores circumcidunt, antequam ſatis vetuſtæ & maturæ fuerint, dictoque fruſta ſepeliunt modo, hæcque fruſta quidem ſunt ingentia & ſatis ſolida, valde pinguia, &, ſi manducentur, mollia, neutiquam tamen odore ita præſtantia

XIV. HOOFTSTUK.

Baſtert Agel-hout.

IN de voorgaande Kapittelen de twee hooftzoorten van 't regte Agallochum *beſchreven hebbende, zo reſteeren nu nog eenige houten, die men, zo hier in Indiën, als in Europa daar voor verkoopt: want, alzo den geheelen Orient of de Ooſt-Indiaanſche natie tot reukwerk gedurig genegen is, en men opregt* Agallochum *in geen genoegzaame quantiteit bekomen kan, moeten 'er andere houten opkoomen, om deszelfs plaats te vervullen, na dat een yder Landſchap by der hant heeft dat geen, 't welk met het* Agallochum *eenige gelykeniſſe heeft: myne meining of voornemen niet zynde alle dezelve zoorten op te haalen, maar alleenlyk drie daar van aan te roeren, dog met dat beding, dat ik de eerſte zoorte, zynde het* Agallochum Silveſtre, *by* Garzias, *in 't eerſte Boek*, Cap. 16. *aangeroert, en by de Portugeezen* Aguila Brava *genaamt, hier voor by ga, en 't zelve voor andere nader te beſchryven overlate, als zynde my nog onbekent. De tweede zoorte, dat ik* Agallochum Spurium, *of baſtart* Agel-hout *noem, zal ik in dit Kapittel, en de derde zoorte in het volgende Kapittel, als te veel verſchillende van deze* Agelhouten, *na vermogen beſchryven.*

Agallochum Spurium, *of* Garo Tsjampacca, *daar van vind men al vry groote ſtukken en zomtyds ook van een zeldzame gedaante, gelyk het Agel-hout eenige half door vreeten, en met een aardagtige huit bedekt: Het hout is hoog-geel, met donkere plekken, en geen eigentlyke aderen, van buiten beſterft het donker-bruin en ſwartagtig, in 't knaauwen valt het ook week, en wykt de tanden, de ſmaak trekt ſterk na de* Camillen, *dog is in 't laatſte merkelyk bitter. De oudſte ſtukken vallen wat harder als de andere, en breeken kort af, en in allen deelen zeer vet zynde, zo dat het, op glimmende koolen gelegt, een overvloedige olye uitſweet. De reuk verſchilt ook merkelyk van alle andere Agel-houten: want by heeft niets gemeen met die van Citroen-ſchellen, maar trekt meer naar de Camille: En hier te Lande zegt men, datze ook wat overeenkomt met die van de bloeme* Tsjampacca, *daar het hout mede de naam van heeft, en miſſchien ook een zoorte van is. Want het is een hooge boom, en de bladeren gelyken wel wat na die van Tsjampacca, dog zyn groter en breder, by zommige vergeleeken met die van Canari, en weder by andere met het voorſte deel van een Pompelmoes-blad: Hy draagt ook veele bloemen, die van de* Tsjampacca *mede wel wat gelykende, de ſtam heeft een dikke ſchorſſe, men kapt hem niet om, maar laat hem van zelfs oud werden en omvallen, daar dan 't buitenſte hout van zelfs afrot: Of men kapt zodanige oude boomen in ſtukken, en begraaftze een half jaar, of wat langer, in eenige moeraſſige plaatzen, tot dat het buitenſte hout verrotte, en de vetſte ſtukken overſchieten.*

Evenwel zommige Inlanders, uit gierigheit, kappen de boomen om, eerze ter degen ryp zyn, en begraven de ſtukken als vooren, en daar van komen ook wel groote en maſſive ſtukken, zeer vet en week in 't knaauwen, maar aan reuk op verre na zo goet niet, als het oude,

dat

ita quam vetuſta, quæ in brevibus inveniuntur nodis, & quæ ad adſpectum multo magis flava & ſterilia apparent.

Nomen. Latine *Agallochum ſpurium* h. e. *Baſtaart Agel-bout.* Malaice *Garo-Tsjampacca*, quum odorem ejus floris æmuletur, in Bangay *Angaro.*

Locus. Lignum hocce in *Borneo* invenitur, in regionibus *Sambas* & *Succadana*; item in *Palimbana*, quæ ſita eſt in ora Orientali Sumatræ, quædam etiam hujus arbores inveniuntur in inſula *Bangay*, ſita in Orientali ora Celebes, non autem in tota inſula, ſed in minima ejus parte, *Gape* dicta, circa Pagos *Bancalang* & *Labo*; Arbores autem ipſæ incolis potiſſimum ſunt ignotæ, quum putrefacta tantum ligna in ſilvis inveniant. *Kelangerenſes* dicunt, in ſua quoque occurrere inſula, ipſisque dici *Bakewe*, ac pro ſilveſtri *Tsjampaccæ* ſpecie haberi: Inventæ quoque fuerunt hæ arbores in *Xulabeſſi*, & in Ternata, atque ubique folia Tsjampaccæ foliis ſimilia gerentes.

Uſus. Lignum eſt viliſſimi pretii, in Java enim *Pickol* venditur pro nummo, *Reaal van Achten* dicto, neque ibi alium in uſum adhibetur, niſi ad ſuffitum ædium: quidam etiam miſcent vulgari *Dupæ*, non ut odorem reddant magis gratum, ſed ut molem augerent, non autem multum pro hac compoſitione valet, quum alios adulteret odores.

In tranſitu jam etiam quædam dicere debemus de altera rara ſpecie, quæ *Calambac puti*, ſeu *Agallochum album* vocatur, per quod non intelligimus ſupra memoratum leve lignum *Itthion* ſeu *Agallochum ſimplex*, ſed alteram rariſſimam ſpeciem, cujus in *Coinama* unica tantum hodie invenitur arbor, ejusque lignum adeo carum eſt, ut conquiri nequeat, licet centum Tayles pro una Catti ſeu ciſta quis ſolvere vellet: Iſtam enim arborem circumcidi Rex non vult permittere, quum nullæ plures inveniantur, diciturque, ſi horum folia duo triave in aquam decidant, illamque quis potet, talem correptum iri ardenti febre, quæ non remittit, niſi Rex huic arbori ſacrificium inſtituat; multi autem ſubſequens *Lignum Moſchatum Calambac Puti* quoque vocant, ſed hæc peculiaris eſt arbor.

Tertia *Agallochi ſpurii* ſpecies frequens eſt in hiſce inſulis Orientalibus, provenitque ex *arbore*, *Excæcans* dicta, quæ ſuo loco *libro* 3. *cap.* 37. deſcribetur, atque ad *Calambaci* ſpeciem refertur, immo pro genuino Calambaco habetur illud, quod invenitur in vetuſtis *Ligulariæ Lacteæ* truncis, de quo ſuo quoque loco *libr.* 6. *cap.* 46 ulterius agetur.

N. B. *Agallochi veri* & *ſpurii* icones exhibentur in *Ephemer. Germ. dec.* 2. *ann.* 1. ad *p.* 55.

dat men in korte knoeſten vind, en in 't aanzien geelder, en dorder is.

Naam. *Latyn* Agallochum ſpurium, *dat is* Baſtart Agel-hout, *op Maleyts* Garo Tsjampacca, *om dat het den reuk van die bloem wat na by komt, op Bangay* Angaro.

Plaats. *Dit hout valt op* Borneo, *in de Landſchappen van* Sambas, *en* Succadana, *als mede op* Palimban, *gelegen op de Ooſt-kuſt van Sumatra, men heeft ook weinig boomen daar van op 't Eiland* Bangay, *gelegen aan de Ooſtkuſt van Celebes, dog niet op 't geheele Eiland, maar op 't kleinſte deel,* Gape *genaamt, omtrent de Negory* Bancalang *en* Labo; *de boomen by de Inwoonders meeſt onbekent zynde, om datze de verrotte ſtukken maar alleen in 't Bos vinden. De* Kelangers *zeggen, datze mede op haar Eiland waſſen, by haar lieden* Bakewe *genaamt, en voor een zoorte van wilde* Tsjampacca *gehouden werden: men heeftze ook gevonden op* Xulabeſſi, *en in Ternate, doch over al met bladeren als die van de Tsjampacca.*

Gebruik. *Het is een hout van zeer kleine waardye, want men kan op* Java *het Pickol kopen voor een* Reaal van Achten, *en het werd aldaar niet anders gebruikt als tot het berooken van hare huizen: zommige doen 't ook wel onder de gemeene* Dupa, *niet om den goeden reuk, maar om de klomp te vermeerderen, want het deugt daar niet veel toe, om dat het de andere reuken vervalſt.*

Nu moeten wy ook in paſſant aanroeren nog een andere raare zoorte, genaamt Calambac Puti, *of* Agallochum Album, *waar onder wy niet verſtaan het boven genoemde ligte hout* Itthion *of* Agallochum ſimplex, *maar een andere zeer zeldzaame zoorte, waar van men in* Coinam *hedensdaags alleenlyk maar een boom heeft, en het hout daar van is zo duur, dat men 't niet bekomen kan, al wilde men ook hondert Tayl voor een Catty geven: want den voornoemde boom wil den Koning niet laten kappen, om dat 'er niet meer te vinden zyn; en men zegt, zo van deze bladeren twee of drie in 't water vallen, en ymant van 't zelve drinkt, dat die een heete koorts zal krygen, dewelke niet en vergaat, voor dat den Koning voor dezen boom een Offerhande gaat doen, dog veele noemen het navolgende* Lignum Moscatum *ook* Calambac Puti, *maar het is zeker, dat dit een byzondere boom is.*

De derde zoorte van 't baſtart Agel-hout valt overvloedig in deze Ooſterze Eilanden, en komt van den boom Arbor Excæcans, *dewelke op zyn plaats in 't derde Boek,* Kap. 37. *beſchreven zal worden, en ze werd ook onder de zoorte van Calambac gereekent, ja voor goet Calambac gehouden, 't gene men vind in de oude ſtammen van de* Ligularia Lactea, *van 't welke mede op zyn plaats, in 't zesde Boek* Kap. 46. *wat nader geſproken zal worden.*

N. B. de Figuuren van het *waare* en *baſtert Agelhout* werden gevonden in de *Hoogduytſche Ephemer. dec.* 2. *ann.* 1. by *p.* 55.

CAPUT DECIMUM QUINTUM.

Lignum Moſchatum, Caju Caſturi.

EX *Tsjampaa, Coinama,* & *Pegua* lignum quoddam albicans adfertur Sandalo omnino ſimile, ſed non ita durum, quodque venas aliquot habet longitudinales fere inſtar ligni Abietis, illiusque tres inveniuntur ſpecies.

Primum ac maxime politum lignum Sandalo candido ſimile eſt, ſed eſt mollius, interioresque partes magis flaveſcunt, odorem Sandali habens, ſed magis Moſcatum, ac contritum, carbonibusve inpoſitum jucundiſſimum ſpargit odorem ad Moſcum accedentem. Odor autem partium externarum ſenſim perit, ita ut obvolutum vel occluſum ſit ſervandum, hocque optimum atque cariſſimum eſt, nec iſtius reperiuntur fruſta majora palma manus.

Secunda ſpecies magis notabiles gerit venas longitudinales, magisque intenſi eſt coloris, fere hepatici, venæque in fuſcum tendunt colorem, bonumque itidem ſpirat odorem, ſed præcedenti debiliorem; hujus fruſta inveniuntur inſtar cruris longa & craſſa, videnturque eſſe cor ſeu interna arboris ſubſtantia.

Tertia ſpecies ruffa fere eſt, aliquando autem læviter rubet inſtar *Lingo-Batu*, ſtrias tenues habens fere inſtar ligni Fagi, externe tam fuſcum gerens colorem, ut pro Sandalo rubro vendatur, eſt autem ſolidius ac durius quam præcedens, hocque viliſſimum eſt,

XV. HOOFDSTUK.

Muskeljaat-Hout.

MEn brengt ook uit Tsjampaâ, Coinam, *en* Pegu *een wit hout, het Sandel gants gelyk zynde, doch zo hart niet, en 't welk mede eenige aderen in de lengte heeft bykans als Dennen-hout, en waar van men ook driederley zoorten vind.*

Het eerſte en fynſte is het witte Sandel-bout gants gelyk, dog veel weeker, de binnenſte deelen zyn wat geeler, de reuk met die van 't Sandel-hout ook meeſt over een komende, dog wat naar de Muſcus trekkende, en gevreven of op koolen gelegt zynde, zo ruikt het zeer lieflyk naar den Muſcus: Maar den reuk in de buitenſte deelen vergaat metter tyd, dies men het wel bewonden, en opgeſlooten bewaaren moet, en dit is het beſte en duurſte, en men heeft daar van geen grooter ſtukken als maar een hant lank.

Het tweede geſlagt heeft ſchynbaarder aderen in de lengte, is ook hooger van coleur, of leververwig, de aderen trekken wat na 't roſſe, en mede goet van reuk zynde, doch veel ſlapper dan het voorige: hier van heeft men ſtukken zo lang en dik als een been, en gelyken wel het hert van een boom te zyn.

Het derde trekt wat na den roſſen, en is zomtyds ligt-root, gelyk Lingo-Batu, *met fyne ſtreepjes, by na als het Beuken-bout, van buiten zo bruin beſtervende, dat men 't voor root Sandel-bout verkoopt, zynde digter en harder, dan het voorgaande, en dit is het*

quum facillime ſuum amittat odorem, hujusque ſat craſſa inveniuntur ſegmenta ac fruſta. Si de prima ligni ſpecie aliqua abſcindatur pars, ejus ramenta inſtar vitri diſſiliunt minuta, quoque minora ſunt, eo tenuior ac melior habetur ejus ſubſtantia.

Nomen. Latine *Lignum Moſchatum* juxta Malaicenſe *Caju Caſturi*; Caſturi enim vocant Malaicenſes Moſcum, quidam illud nominant, ſed male, *Calambac Puti*, quod nomen binis aliis competit lignis, prioribus in capitibus deſcriptis.

Uſus. Plurimum adhibetur ad unguenta odorifera, quæ ſupra lapidem minuta conteruntur, & quibuſcum corpus illinitur jucundi odoris gratia, ſicuti & ad Dupam uſurpatur. A Sinenſibus quoque ad medicamenta præparatur, cumque debiliori Araca propinatur, ut corpus modice calefiat.

Quamvis vero raro inveniatur, non tamen cari eſt pretii, quum odorem ſuum cito amittat: Ut vero hunc recuperaret, quidam illud obvolvunt foliis Muſæ, illudque ſepeliunt circa latrinam; quod tamen compertum fuit non bene ſuccedere, ſed melius eſſe, ſi talibus in locis ſuſpendatur per aliquod tempus, uti id cum Moſco etiam fit & inſtituitur. Prima ſpecies aliquando eſt ita mollis & ſicca, ut pro carioſo habeatur ligno, quod tamen non ideo minoris eſt notæ: Talia enim fruſta Sinenſi chartæ involuta multos per annos ſuum ſervant odorem, illumque aliis adjacentibus communicant rebus.

ſlegtſte, zynen reuk zeer ligt verliezende, en hier van vind men al redelyke dikke blokken: als men van het eerſte geſlagt wat afkapt, dan ſpringen de ſtukken daar zoo kort af als glas, en hoe korter het afſpringt, hoe beter en fynder de ſtoffe is.

Naamen: *Latyn* Lignum Moſchatum, *na't Maleyts* Caju Caſturi, *want Caſturi hieten de Maleyers Muskeljaat, zommige noemen 't (dog qualyk)* Calambac Puti, *'t welk de twee andere houten toekomt, die in de voorgaande Kapittelen beſchreven zyn.*

Gebruik: *Het werd meeſt gebruikt onder de welriekende zalven, dewelke op een ſteen fyn gevreven worden, en waar mede men 't lyf beſtrykt om de goede reuks wille, als mede onder de Dupa: Het word ook by de Sinezen gebruikt onder hun Medicyne, en met ſlappe Arack ingedronken, om 't lyf matelyk te verwermen.*

En hoewel het weinig gevonden werd, zo is het nogtans niet duur, nadien het zyn reuk zo haaſt verlieſt: Dog om dezelve weder te krygen, zo begraven het zommige, in piſſang bladeren gewonden, omtrent een ſecreet, dog 't welk egter bevonden is niet te deugen, maar beter te zyn, dat men 't ſlegts in diergelyke plaatzen een tyd lang ophangt, gelyk men zulks met de Muſcus mede doet: De eerſte zoorte is zomtyds zo zagt en droog, dat menze voor vermolzemt hout aanziet, doch het welkze daarom niet te ſlimmer maakt: Want zodanige ſtukjes in Sinees pampier gewonden, behouden lange jaren haren reuk, en delen dezelve ook mede aan andere omleggende dingen.

CAPUT DECIMUM SEXTUM.

Sandalum, Tsjendana.

QUamvis aromatica hæc arbor extra Amboinenſe & Moluccenſe territorium creſcat, nec talibus arboribus plantisve opus meum ampliare eſt animus, neceſſe tamen habui Sandali deſcriptionem hic ſimul inſerere, ſed non ampliorem, quam potui experiri, hocque potiſſimum hanc ob rationem; primo, quum nondum cognoverim Sandalum arborem ab ullo Europæorum plenarie hactenus eſſe deſcriptam: ſecundo; quum quædam inſuper in Amboina creſcant arbores, quæ gloriari poſſent, ex Sandali arboris familia, ipſique affines eſſe, ac tertio, quum lectoribus & amatoribus aliquid monendum habeam, quod hactenus erronee de Sandalo fuit creditum. Et licet pro perfecta deſcriptione non ſit habendum, ſaltem pro accurata inſervire poterit adnotatione, reliquumque æquo lectoris animo ac poſteriorum diligentiæ committam, ut defectum ſupplere, erroresque, ſi forte ſuborti fuerint, corrigere velint.

Ut itaque deſcriptio hæc majoris ſit fidei, lector ſciat, hanc non quidem exaratam eſſe ad ipſum arborum adſpectum in Timora creſcentium, ſed tamen ad quosdam ipſarum ramos, fruſta ligni, & radices, cum brevi Sandali Lignique Colubrini deſcriptione, mihi anno 1680 transmiſſa per curam *Antonii Hurtii*, ordinarii Indiæ Senatoris, & emeriti Amboinæ gubernatoris, nec non per *Jacobum Wyckerſlootum*, Timoræ ſupremum. Quibus utrisque viris tribuendus eſt honos ulterioris harum arborum notitiæ, quæ in hiſce eluceſcet ſcriptis. Juxta illos autem ramos adjecta figura eſt depicta, ac primo tollendus mihi eſt vulgaris error, quod nempe Sandalum album, citrinum, & rubrum ex iisdem credatur provenire arboribus: Satis enim inquiſivi, quid de hac re eſſet verum; atque intellexi album & citrinum ex affinibus quidem produci arboribus, ſed non ex una arbore, quamvis utræque in una eademque creſcant inſula: Rubrum vero Sandalum ex longe alia penitus provenit arbore, ab altera nimium diverſa, atque in longe aliis creſcens inſulis, ita ut colligere nequeam, quam ob rem præcedentes ſcriptores adeo diſſimiles haſce arbores ſub uno comprehenderint nomine: unde & rubrum in peculiari deſcribam capite.

Sandalum album & citrinum haud multum differt, aliquando in una eademque, aliquando autem in diverſa reperitur arbore: Omne enim Citrinum albo obvol-

XVI. HOOFTSTUK.

Sandel-Hout.

HOewel *deze ſpeceryachtige boom buiten het Amboins, en Molukze diſtrikt waſt, en ik met diergelyke planten niet geerne myne geſchriften zoude vergrooten, zo heb ik egter nodig geacht, de beſchryving van de Sandel-boom albier mede in te voegen, doch niet meer daar van, dan ik hebbe kunnen ervaren; en dat meeſt om deze redenen: eerſtelyk om dat my niet bewuſt is, dat de Sandel-boom tot nog toe by eenige Europianen ten vollen beſchreven is: ten tweeden, om datter nog eenige boomen in Amboina waſſen, die haar zouden konnen beroemen te zyn van de Sandel-booms maagſchap: en ten derden, om dat ik de Leezers en Liefhebbers te waarſchouwen, en iets naders te berigten heb, aangaande het gene men tot nog toe quaalyk van 't Sandel-hout heeft gelooft. En ſchoon dit voor geen volkomen beſchryving konde verſtrekken, zoo mag men het ten minſten voor een aanteekening houden, en onderwylen zal ik het aan de beſcheidenheid van den Leezer, en de naarſtigheid van den nakomeling aanbevoolen laten, het gebrek te vervullen, en de fouten (die daar in mogten zyn) te verbeeteren.*

Om nu deze beſchryving meer geloof te doen hebben, zo zal den Leezer believen te weten, datze wel niet gemaakt is, na den oogenſchyn of het gezigt der boomen op Timor waſſende, dog evenwel na eenige takken, ſtukken van hout, en wortelen, beneffens een korte beſchryving, zo van de Sandel- als Slangen-hout boom, my A. 1680. toegezonden, en bezorgt door den Heer Antonius Hurt, *ordinaris Raat van India, en oud Gouverneur van Amboina, en den* E. Jacob van Wyckerſloot, *Opperbooft op Timor: welke beide Heeren dan ook toekomt de eere van de nader kenniſſe dezer boomen, die in deze myne ſchriften gegeven zal werden: En na welke takken ook de hier bygevoegde figuur is opgemaakt, en voor eerſt moet ik dan wegnemen het algemeene misverſtant, namentlyk, dat men het wit, geel, en root Sandel-hout gelooft of meent voortte komen van eenderlei ſlag van boomen: Want, genoegzaam ondervraagt hebbende, wat daar van mogte wezen, zo moet ik zeggen, dat het witte en geele Sandel-hout wel voortkomt van eenderlei boomen, doch niet altyd van eenen boom, hoewel t'zamen op een en 't zelve Eiland waſſen: Maar het roode Sandel-hout is een gants andere boom, van de voorgaande te veel verſchillende, en ook in gants verſcheide Landen waſſende, zo dat ik niet bezeffen kan, waarom de voorgaande Schryvers deze malkander zo ongelyke boomen onder eenen naam begrepen hebben: en zal daarom van het roode een byzonder Kapittel maken.*

Het witte en geele Sandel-hout verſchilt niet veel van malkander, zomtyds waſſende aan een en dezelfde, en zomtyds weder aan een andere boom. Want alle het geele

volvitur nunc majore nunc minore quantitate, ita ut citrinum nihil aliud ſit niſi cor & interna arboris ſubſtantia, e contra occurrunt quoque arbores, quæ nihil aliud niſi album ferunt lignum, nullumque vel parum admodum citrini in meditullio.

Exterius hæ arbores nullam habent differentiam, unde & incolæ illas dignoſcere nequeunt, licet eradicentur vel amputentur; ſed compertum eſt locum natalem maxime differre. Sandalum autem e lonquinquo non diſtingui poteſt ab aliis ſilveſtribus arboribus, excepto, quod ejus cortex ſit cinereus cum pauxillo ruffi mixtus, tenuis, ac durus, & in junioribus arboribus ligno firmiſſime nexus, in vetuſtis vero lamellatim diſſilit, unde plurima trunci pars nuda apparet, altitudinem habet ſuglandis, ramique ſeſe diſtinguunt in multos tenues & minores ramulos, in quibus folia cruciatim ſunt oppoſita.

Quæ vulgaris ſunt formæ, fere inſtar illorum *Varingæ* ſeu *Microphylli*, ſed non ita ſunt craſſa, quatuor transverſales digitos longa & tres lata, oris æqualibus, multisque parallelis venulis, uti in Varinga, ab utraque parte protuberantia; in junioribus arboribus intenſe viridia ſunt, in vetuſtis vero pallida vel flaveſcentia. Ramuli copioſe hiſce gaudent foliis, comamque formant denſam: De floribus mihi non conſtat, vel quicquam eſt memoratum, natique Timorenſes de illis mihi nil certi dicere norunt, quum in tam altis & ſilveſtribus arboribus haud multum appareant; juxta vero Garziæ relationem ex cœruleo eſſent nigricantes.

Fructus ſunt inſtar curtarum Olivarum, quales ſunt, quæ circa Algieream & in Barbaria creſcunt, vel inſtar baccarum Lauri, diverſi coloris juxta illorum maturitatem, primo enim vireſcunt, ac dein ex cœruleo nigri ſunt. Siccati hi fructus ore manducati, illud obſcure rubro ſeu purpureo tingunt colore, rari autem ad maturitatem perveniunt, nec facile conquiri poſſunt, quum facile decidant, atque ab avibus certis, quæ ſturnorum eſt ſpecies, avide comedantur; quosque hinc inde cum fimo per ſilvas ferunt, unde de novo arbuſculæ progerminant, uti arbores Nucis Myriſticæ in Banda per nucum devoratores propagantur.

Sandalæ hæ arbores ita creſcentes, ſi in ligno recenti & ſicco nullum præbent odorem, tum relinquendæ ſunt, donec penitus ſint vetuſtæ, cujus indicium eſt, uti dictum fuit, quum folia incipiant flaveſcere, ac cum plurimis decidant rachibus, ac trunci cortex diſcedat, quo lignum albicans apparet, tumque etiam hæ arbores rarum præbent odorem, quemque nullus facile percipere poteſt, niſi indigenæ, qui a juventute illi adſueti ſunt, hasque tractavere arbores, hincque peregrinis mercatoribus perſuaſerunt, omne Sandalum non bonæ fore notæ, ſi a peregrinis cæderetur, in qua ſententia illis eſſe conceditur, quum peregrinis difficile foret ſilveſtres illos ac vaſtos permeare montes, illaque reducere ingentia fruſta, unde, quum cum peregrinis mercatoribus pactum inierunt, ut ipſis navem hoc ligno plenam tradant (quod ſingularibus & irregularibus fit ceremoniis & officiis) gregem ſui populi in ſilvas mittunt ad arbores cædendas: Hujus natu maximus per horam in ſilva placide ſeſe ſiſtit, oculos in altum attollens, dein incipit arborem cædere, ſique bonum obſervet odorem, tum reliqui omnes arboris cæſionem promovent, ſin vero ille in arbore non gratum percipiat odorem, tum per illum diem cæſionem differt, illud vero plerumque inſtituitur luna non luceſcente.

Incolæ antea ſolebant radices cum trunci parte duos tresve ſupra terram pedes longa relinquere, an vero talis truncus de novo progerminet, noſtrates cognoſcere non potuerunt, quum diverſo illud retulerunt modo, quod forte Portugallis notum erit, quum hi ſint magis vicini illi loco, in quo Sandalum plurimum creſcit.

Arbores ipſæ binas ſæpe ulnas ſunt craſſæ in diametro, atque harum ſæpius per depurationem tanta conſumitur pars, ut vix ulnæ craſſities ſuperſit, quæ ſatis magna tamen exhibet fruſta. Hodie autem noſtrorum rogatu totam cum radicibus exſtirpant arborem,

le Sandel-hout heeft mede het witte om zig, het eene min, het andere meer, zo dat het geele anders niet en is, als het hert van den boom: daar en tegen vind men ook boomen, die anders niet en hebben dan het witte, met geen of weinig geel in de midden.

Van buiten hebben de boomen ganſch geen onderſcheit, en daarom konnenze de Inlanders in 't kappen ook niet onderkennen, maar men heeft ervaren, dat de plaatzen, daarze groeyen, wel het meeſte verſchil maken. Den Sandelboom en is van verre niet wel te onderſcheiden van andere wilde boomen, dan alleen daar aan, dat zyne ſchorſſe ligt-graauw is met wat ros gemengt, dun, en hart, midsgaders aan de jonge boomen vaſt aan't hout klevende, dog aan de oude met lappen afſpringende, waar door men dan het meeſte van den ſtam bloot ziet: Hy heeft de hoogte van een Ocker-noote-boom, de takken verdelen hun in veele dunne en korte ryskens, daar aan de bladeren in 't kruis tegens malkanderen overſtaan.

Dezelve zyn van gemeene gedaante en ſchier als die van Varinga *of* Microphyllos, *doch zo dik niet, vier dwersvingers lank, en drie breet, met effene kanten, en veele fyne parallele adertjes, gelyk dezelve Varinga, te wederzyden uitſteekende: Aan de jonge boomen zynze hoog-groen, en aan de oude bleek, of wat na den geelen trekkende: De ryskens zyn vol met deze bladeren, en maken een digte kruin: Van 't bloeizel is my niets voorgekomen, nog overgeſchreven, en de naturelle Timoreezen weten daar van ook niets te zeggen, om dat het aan die hooge en wilde boomen niet wel te kennen is: Dog zo* Garzias *ſchryft, zouden dezelve uit den blaauwen ſwartachtig zyn.*

De vruchten zyn als korte Olyven, te weten de gene die omtrent Algiers, *en in Barbarien waſſen, of als Baakelaren, verſcheiden van koleur, na haar rypheit: want eerſt zynze groen, en ten laatſten blaauw-ſwart: De gedroogde, in den mont geknaut wordende, verwen denzelven met een bruin-purpere of paarze coleur, doch weinige daar van komen tot perfectie, en men kanze niet wel bekomen, om datze te ligt afvallen, en van het gevogelte, (zynde een zoorte van Spreuwen) zo graag gegeten worden: En dieze dan daar na door den afgang hier en daar in 't Boſch zaayen, waar van jonge boompjes voortkomen, gelyk de Nootemuſcaat-boomen in Banda door de Noot-eeters voortgeteelt werden.*

Dewyl de voornoemde Sandelboomen nu zoo groeyen, hebbende aan haar hout, nog vers en droog zynde, geen de minſte reuk, zo moet men ze dierhalven laten ſtaan, tot datze volkomen oud werden, waar van het teeken is, gelyk gezegt, als de bladeren beginnen geel te werden, en met de meeſte ryskens afvallen, midsgaders de ſchorſſe van den ſtam afwykt, waar door dezelve witachtig en kennelyk werd, doch als dan hebben deze boomen nog al weinig reuk, dewelke ook niemant anders ligt gewaar worden kan, dan de Inboorlingen, die van jongs af daar mede omgegaan hebben, en hierom hebbenze de vreemde Koopluiden ook wys gemaakt, dat al het Sandel-hout niet deugen zoude, dat van ymant anders dan de eigenaars, en inboorlingen gekapt wierde, in welk gevoelen men haar laat blyven, om dat het de vreemde doch beſwaarlyk zoude vallen, in dat woeſte gebergte te gaan, en die ſware moten af te ſlepen, weshalven zy lieden met de vreemde Koopluiden het verding gemaakt hebbende, om een ſcheepslading hout aan dezelve te leveren (het welk ook met zeldzaame, en ſtuurze complimenten toegaat) zo zenden zy een troep van haar Volk in 't Boſch, om de boomen te vellen: En wanneer dan den oudſten onder den troep een uur in 't Boſch ſtil geſtaan heeft, met zyn oogen opwaarts ziende, zo begint hy aan een boom te kappen: En zo hy 'er een goede reuk by vind, dan gaan alle de andere met kappen mede voort, maar zo de oudſte aan de eerſte boom geen goede reuk en vind, dan ſcheiden zy 'er voor dien dag uit, en gemeenlyk geſchiet dit kappen met een donkere maan.

De Inlanders pleegen ook van ouds de wortel te laten ſtaan met een ſtuk des ſtams, twee en drie voeten boven de aarde, doch of die weder uitgroeit, zulks hebben de onze niet konnen te weten komen, om dat verſcheidentlyk daar van geſproken werd: Doch 't welk miſſchien de Portugeezen niet onbekent is, als wonende nader aan de plaats, daar het meeſte Sandel-hout valt.

De boomen werden wel twee vaademen dik in de ronte, en daar van werd in het ſchoonmaken wel zo veel afgekapt, dat 'er maar ſchaars een vadem overblyft, 't welk dan ook al grote ſtukken zyn: hedensdaags kappenze, op het verzoek van de onze, den boom met de geheele wortel uit,

quum compertum ſit ad radicum partem magnam ligni citrini eſſe copiam, ut & circa nodos: Recens cæſum lignum nullum vel parvum admodum habet odorem; is enim ſolummodo percipitur, quum ſit ſiccum. Ad ligni centrum ſeu lignum citrinum ſemper extremum ſeu pallidum lignum relinquendum eſt, ut odorem diutius retineat & conſervet, quum enim album circumcidatur, odor facillime avolat: Citrinumque aliquando tam intenſi ſit coloris, ut ad vitellinum accedat, ruffasque ſæpe per longitudinem exhibet venas, unde quidam illud erronee Sandalum rubrum vocant, atque tale Sandalum citrinum pro optimo habetur.

Secundum locum tenet album, quod circa medium paucam citrini habet quantitatem; viliſſimum autem eſt, quod omnino album eſt, nec circa medium citrino gaudet ligno. Scire vero oportet, omnes Sandali arbores in juniore ætate nihil omnino citrini habere, qualia erant mihi miſſa fruſta, crus fere craſſa & omnino albida, ſine ullo quoque odore, parvamque tantum habebant dulcedinem in tenui, ſicco, & duro cortice: Unoque teſtantur ore Timorenſes citrinum cor in adulta tantum gigni & provectiore ætate in talibus nempe arboribus, quarum natura illud producit. Depuratum jam Sandalum in litus deductum in congeriem acervatur longam & quadratam, quæ plerumque in longitudinem & amplitudinem formatur navis, qua transvehendum eſt, quamque oppiere promiſerant: In tres porro ſpecies dividitur, quæ a mercatoribus vocantur: prima craſſa, ſecunda tenuis, tertia mixta, prima continet optima maxima fruſta, altera autem tenuiſſima, & ramorum ſunt fruſta, quæ viliſſima; Primæ ſpeciei Timorenſes ſolebant quatuor Pickols (ſingulus autem Pickol eſt centum & viginti quinque pondo) una in farcina inpingere & tradere, ſecundæ vero ſpeciei ſex, tertiæ autem octo Pickols, pro quadraginta inperialibus ſingula farcina; Hasque tantum vendebant Portugallis Macou-navigatoribus, quum hi ipſis mutuum dabant aurum, aliaque neceſſaria, aliis autem mercatoribus pro tali pretio quatuor tantum ligni Pickols vendunt, nec illud ſortitum, ſed ſibi invicem mixtum.

Nomen. Latine *Sandalum*, hujusque flavum & optimum *Sandalum pallidum* ſeu *Citrinum*, pallidum ſeu externum *Sandalum album. Garzias libr.* 1. *Aromat. cap.* 17. citrinum vocat cor, & album, lignum; In Pharmacopæis & apud hodiernos Latinos *Santalum* vocatur, præcedens autem melius eſt. Arabica enim vox eſt *Sandal*, ac forte originem habet a Malaicenſi & Macaſſerenſi *Tsjendana*, quod Portugalli ſcribunt *Chandana*, ambæque flavæ & albæ ſpecies ſub hoc comprehenduntur nomine; Antiquis Græcis ſcriptoribus hoc lignum ignotum fuit, ideoque non probabile, veteribus, multo minus Iſraëlitis fuiſſe cognitum, licet neoterici tranſlatores hoc nobis perſuadere velint, quum ſupra nemoratum *Ahalim numer.* 24. *verſu* 6. *Santalum* interpretentur. Hocque minus vero ſimile videtur, quum *Sandalum* non ſit vaſta vel extenſa arbor, nec ad flumina vel ripas creſcens, ſed in montibus apricibus ſoli expoſitis.

Prima ejus mentio fit apud *Avicennam* & *Meſuam*, apud quos optima ſpecies cognominatur *Makaſſari*, quod interpretes maxime vexavit, *Garzias* enim hoc corrigere vult in *Maſafrani*, quod flavum denotat. Alii putant, idque majori jure nomen eſſe loci, quod verum eſt; Macaſſara enim ab antiquis jam temporibus metropolis fuit, ac promptuarium Orientalium aromatum, ac præſertim Sandali, quod ex Timora transferebant, in qua inſula natio iſta noſtris etiam temporibus mercaturam exercuit. Ita ut *Macaſſari* nihil aliud denotet, quam Sandalum e Macaſſara delatum. Mercatoribus enim perſuadebant in ſua id creſcere Patria, uti ſupra diximus, Javanos de nucibus & Caryophyllis id jactaviſſe: Timorenſes illud vocant *Aycamenil*, Amboinenſes *Ayaſru*, Sinenſes *Bythoa:* In Canara vero Decana, & Guzeratta *Sercanda* vocatur, ut *Garzias* teſtatur.

Locus. Utrumque Sandalum, album nempe & citrinum, in inſula tantum creſcit magna Timora, & adjacentibus quibusdam inſulis, uti in occidentali plaga Souw, (noſtratibus Sandali ſilva dicta) & Nomba, item in Zephyrea Endenæ parte, ſed ibi non æſtimatur.

om dat men bevonden heeft, dat aan de wortel veel geel hout is, gelyk ook om de quaſten: Het vers gekapte hout heeft geen of weinig reuk, want die krygt het eerſt als het droog werd: Aan 't hert ofte 't geele hout moet men altyd het buitenſte of witte laten, op dat het zynen reuk te langer mogte behouden, anders wanneer men 't witte rondom daar afkapt, vervliegt dezelve zeer ligt: en werd het geele Sandel zomtyds zo hoog van coleur, dat het al na het doyer-geele trekt, vertoonende ook eenige roſſe aderen in de lengte, 't welk zommige dan ook abuzieflyk root Sandel-hout noemen, en werd dit geele Sandel ook voor het alderbeſte gebouden.

De tweede plaats bekleet het witte, omtrent het hert een weinig geel hebbende: En 't alderſleg ſte is het gene, 't welk doorgaans wit is, en omtrent het hert gants geen geel en heeft. Ook moet men weten, dat alle Sandel-boomen in haar jonkheid niets geels aan haar hebben, gelyk zodanige waren de aan my gezondene ſtukken, by na een dye dik zynde, doorgaans wit, ook zonder eenige reuk en alleenlyk hebbende een kleine zoetigheit in de dunne, droge, en harde ſchorſſe: Verklarende de Timoreezen eenparig, dat het geele hert eerſt in den ouderdom komt, te weten aan zodanige boomen, welkers aart is het zelve te krygen. Het ſchoon gemaakte Sandel-hout nu op ſtrant gebragt zynde, werd aldaar opgeſtapelt tot een lange vierkante hoop, zynde gemeenelyk zo lang en breet, als het Schip over zyn gebeele ſteven is, welkers lading zy belooft hebben te zullen leveren: Voorts werd het gezorteert in drie deelen, 't welk de Koopluiden noemen 1. *grof*, 2. *Corent*, 3. *Carep; De eerſte zyn de beſte en grootſte ſtukken, maar Carep de dunſte, en van de takken, dierhalven het ſlegtſte: Van de eerſte zoorte pleegen de Timoreezen vier pickols (een pickol is* 125. *ponden) in een baar te leveren, van de tweede zes, en van de derde acht, voor* 40. *Ryksdaalders de baar: En dat maar alleenig aan de Portugeze* Macous-Vaders, *om datze van dezelve met ſchuim-gout en andere noodwendigheeden gerieft werden, maar aan andere Handelaars willenze voor die prys niet meer geven, als vier Pickols hout, en dat niet gezorteert, maar door malkander gemengt.*

Naam. *Latyn* Sandalum, *en daar van het geele of beſte* Sandalum Pallidum, *of* Citrinum, *het witte of buitenſte hout* Sandalum Album. Garzias, Lib. 1. Aromat. Cap. 17. *noemt het geele* Cor, *dat is hert, en het witte* Lignum, *dat is hout; In de Apotheeken en by de hedensdaagſche Latiniſten werd het genaamt* Santalum, *doch het vorige is beter: Want het Arabiſch woord is* Sandal, *en miſſchien afkomſtig van 't Maleydſche, en Maccaſſaarſche* Tsjendana, *het welk de Portugeezen ſchryven* Chandana, *en werden beide de geele en witte zoorten onder dien naam begrepen: By de oude Griekze Schryvers is dit hout onbekend, en daarom geenzints waarſchynelyk, dat het aan de oude, en veel min aan de Iſraeliten, zy bekend geweeſt: Gelyk nogtans de nieuwe overzetters ons willen wys maken, het boven genoemde* Ahalim, Numer. 24: vers 6. *overzettende* Santalos: *zynde zulks te minder gelooflyk, om dat den Sandal geen groote en uitgeſpreiden boom is, ook niet aan de water-ſtroomen waſſende, maar in 't gebergte, op opene en ligte plaatzen.*

De eerſte mentie daar van werd dan gemaakt by Avicenna, *en* Meſue, *alwaar de beſte zoorte bygenaamt werd* Makaſſari, *het welk de Overzetters machtig gequelt heeft, want* Garcias, Lib. 1. Cap. 17. *wil het gecorrigeert hebben in* Maſafrani, *het welk zoude geel bieten: Andere giſſen, en zulks met beter reeden, dat het de naam van een plaats zy, 't welk waar is: Want Macaſſar is al van oude tyden af een ſtapel geweeſt van de Ooſterſche ſpeceryen, en inzonderheid van den Sandel, die zy van Timor overbragten, en op welk Eiland die Natie nog al diep in onze tyden genegotieert heeft: zo dat Maccaſſari niet anders te zeggen is, als Sandel-hout dat van Macaſſar komt: Want zy maakten de Koopluiden wys, dat het in haare Landen viel, gelyk wy boven gezegt hebben, dat de Javanen met de Nooten en Nagelen gedaan hebben: De Timoreezen noemen het* Aycamenil, *op Ambons* Ayſaru. *Sienees* Bythoa: *In Canara, Decan. Guzeratte* Sercanda, *zo* Garzias *zegt.*

Plaats. *Beide het geele, en witte Sandel-hout, waſt alleen op het groote Eiland* Timor, *en eenige omleggende Eilanden, als, na het Weſten op Souw. (by de onze 't Sandel-boſch genaamt) en* Nomba, *item op de Zuitzyde van Ende, dog werd aldaar niet geacht: men vind*

ook

tur. Raræ etiam occurrunt arbores in Madura, & Orientali Javæ plaga, hoc vero lignum ſuum cito amittit odorem, nec magni æſtimatur: In Baleya, & *Tatæ* regione circa Baſſagium, qui altus eſt mons, Sandalum quoque reperitur, hoc autem tantum cæditur, quum reges ſuos crement, neque hoc in alias mittitur regiones, quique hoc cædet, prius ſacrificium arbori inſtituere debet cum alba gallina, ac pauxillo Thuris, alias enim dicunt lignum non eſſe præſtans odore. In Timora ipſa non omnibus creſcit in locis, nec ubique æque bonum eſt. In ejus enim plaga occidentali, quam Belgæ inhabitant & poſſident, circa ſinum Cœpan, non creſcit, ſed plurimum ad Zephyream illius inſulæ partem non prope litus, ſed in montibus remotis, ita tamen, ut quædam arbores in proximis montibus e mari diſtincte dignoſci poſſint, hocque ex albicantibus vetuſtorum truncorum corticibus. In omnibus quoque ejusdem plagæ portibus non æque bonum eſt, illud enim *Amariſſi* plurimum albicat, quod a *Garzia* lignum vocatur. Optimum ab antiquis jam temporibus deductum eſt ex *Batumeana*, *Tireiſi*, & *Amanubana*, in eadem Zephyrea plaga ſitis.

In boreali parte optimum creſcit ad portus Menæ, quod plurimum citrinum eſt, qui locus hodie a Portugallis occupatur, Macaſſerenſes autem & Rex Samboppæ ſibi ab antiquis jam temporibus jurisdictionem arrogant Timoræ plagæ borealis, certumque eſt, hos brevi poſt illius loci deſtructionem, quæ per Belgarum arma anno 1667 molita eſt, tributarios emiſiſſe inperatores per multos ejusdem oræ locos, immo quos Portugalli jam inhabitabant. Hæcque omnia enarrare in hoc Herbario non opus fuiſſet, niſi hoc ipſum confirmaret explicationem iſtius nominis *Macaſſari.*

Loci a *Garzia l. c.* Sandalo tributi ſunt ſequentes, ſed plurimum corrupta nomina, *Mena*, *Matonea*, *Camanaſa*, *Serviago*, quæque vocanda ſunt *Mena*, *Batumeana*, *Amaraſſi*, & *Serviana.* Metropolis Javæ *Verbali* dicta, quænam ſit, neſcio. In Naſſuaſenſibus itineribus legitur in binis inſulis *Ilha d'Fernandes* in Tsjileſenſi mari ſitis, ad triginta tres gradus in latitudine Zephyrea, Sandalum album quoque creſcere, ſed odoris debilioris, puto autem hoc aliud eſſe lignum; noſtri enim Europæi facile talia confundunt. In Malabaræ ora in *Balagatæ* montibus Sandalum quoque album reperitur, inque Zephyrea *Maſulipatnamæ* parte rubrum creſcit: puto autem pro Sandalo albo haberi lignum *Sambaranæ* dictum, quod Sandalo ſimillimum, ſed durius eſt.

Uſus & vires. Sandalum æque album ac citrinum temperatam admodum habet qualitatem, partibus ſubtilibus ac mollibus conſtans, plerumque tamen citrinum majorem caloris gradum putatur poſſidere, uti penetrantem magis habet odorem. Lignum hoc per totam Indiam majore in uſu eſt quam in noſtris frigidioribus terris, unde quoque minima ejus pars in Europam transfertur; quum enim temperatam habeat qualitatem, modice refrigerat, ſpiritusque perditos maxime reſtituit, hinc melius hiſce in regionibus conducit, unde & per totam Indiam multum in uſum vocatur rapſatum, vel cum aqua in tenuem contritum pultem, qua Indi corpus illiniunt, tam pro refrigerio, quam jucundo odore, quodque non tantum calidis inſtituunt diebus, ſed etiam in febribus, quum refrigerantes addunt flores, interne autem non, vel raro uſurpatur.

Jucundus ligni odor in crudo magis obſervatur, quam ſi carbonibus fuerit inpoſitum, unde & nulli ſuffumigio additur; licet *Benjanenſes*, aliique Indiæ gentiles magis ex luxuria, quam ob gratum odorem hoc ligno utantur ad cremandos mortuos, nec inſervit operi ſcriniario ob pallidum atque inelegantem colorem, licet parvæ quædam ciſtæ inde formentur, hisque citrinum adhibeatur, quæ brevi ſuum tamen amittunt odorem: Quidam etiam mercatores adeo ſagaces ſunt, ut ex colore dignoſcere poſſint, ubinam Sandalum creverit. Sandalum album contritum, ac per multos dies cum aqua propinatum curavit æque in feminis ac viris *Gonorrhæam virulentam.* Sandali raſura in linteis conſuta pulvillis, veſtibusque appoſita, ipſis gratum conciliat odorem, qui illis diu inhæret: Macaſſerenſes vero ac Malaicenſes, neſcio ob quam cauſſam, non amant purum Sandali odorem in ſuis veſtimentis, forte

ook eenige weinige boomen op Madura, en het Ooſtelyke deel van Java, doch dat zelve hout verlieſt zyn reuk haaſt, en werd mede weinig geacht: op Baly, in't Landſchap Tata, *omtrent* Baſſagie (*zynde een hoogen berg*) *vind men ook Sandel-hout, doch dit werd maar gekapt, als zy haare Koningen verbranden, en niet, om uit te voeren: En die dat afkappen wil, moet eerſt Offerhande doen by den boom, met een wit Hoen, en een weinig reukwerk, of zy zeggen, dat anders het hout niet wel rieken en zoude. Op Timor zelfs en valt het ook niet op alle plaatzen, nog over al even goet: want op deſſelfs Weſt-hoek, die de Hollanders bezitten, amtrent de* Baay Coepan, *valt het niet, maar meeſt op de Zuid-zyde van dat Eiland, niet digt op ſtrant, maar verre in 't gebergte, zo nogtans, dat men zommige boomen op de naaſte bergen beſcheidelyk in Zee bekennen kan, en dat aan de witte ſchorſſe van de oude ſtammen. Het is ook niet even goet in alle Havenen van de zelfſte zyde, want dat van* Amaraſſi *is meeſt wit, 't welk* Garzias *hout noemt: Het beſte heeft men al van oude tyden gehaalt van* Batumean, Tireis, *en* Amanuban, *aan dezelfſte Zuitzyde gelegen.*

Aan de Noort-zyde valt het beſte in de Havenen van Mena, 't welk meeſt geel is, zynde die plaats hedensdaags door de Portugeezen bezeten, doch de Macaſſaren, of den Koning van Samboppo *eigenen zig toe al van oude tyden de* Jurisdictie *over* Timors *Noort-kuſt, en het is zeker, datze nog korts na haare deſtructie, dewelke door de Nederlandſche wapenen Ao.* 1667. *geſchiet is, door haare uitgezondene Bevelhebbers tribuit geëiſt hebben, op veele plaatzen van de zelfde kuſt, ja zelfs daar de Portugeezen wonen: En ik hadde dit alles in dit Kruydboek niet by te doen, indien het niet en diende tot beveſtiging van de uitlegging des voornoemden naams Macaſſari.*

De Sandel-plaatzen van Garzias loco citato, *zyn deze, doch meeſt bedorven naamen,* Mena, Matonea, Camanaſa, Serviago, *en moeten beeten* Mena, Batumean, Amaraſſi, *en* Servian: *De Koopſtad* Verbali *op Java kan ik niet raaden, wat het voor een zy. Men leeſt in de* Naſſauſche *voyagie, dat in de twee Eilanden,* Ilha d'Fernandes, *gelegen in de* Tsjileeſe *Zee, op* 33. *graaden Zuider breedte, ook wit Sandel-hout zoude vallen, doch ſlegter van reuk, en ik geloove, dat het een ander hout zal zyn, want onze Europianen vermengen licht zodanige dingen. Op de kuſt van Mallabaar in 't gebergte van* Balagatæ *valt mede wit Sandel-hout, en op de Zuitzyde van* Maſulipatnam, *ook 't roode: Doch ik gelove, datze voor dit wit nemen het hout* Sambarane, *het welk het Sandel-hout zeer gelykt, doch harder is.*

Gebruyk *en* Kragten: *Het* Sandel-hout, *zo wit als geel, is van een regt getemperde hoedanigheid, lugtig, en fyn van deelen, doch in 't gemeen werd het geele een graat meer hitte toegeſchreven, gelyk het ook ſterker van reuk is. Dit hout is doorgaants in Indiën in veel meer gebruik, dan in onze koude Landen, daarom ook het minſte deel in Europa vervoert werd: Want dewyl het een getemperde eigenſchap heeft, matelyk verkoelt, en de vermoeide geeſten merkelyk verquikt, zo komt het in deze Landen veel beter te pas, in voegen het door geheel Indiën gebruikt werd gemalen, of met water tot een fyne pap gevreeven zynde, waar mede de Indianen het lyf beſtryken, zo om te verkoelen, als om de goede reuk, en het welk zy niet alleen doen in heete daagen, maar ook in koortzen, als dan eenige verkoelende bloemen daar by doende, inwendig werd het niet, of zelden gebruikt:*

De lieflykheid van den reuk is by het raauwe hout meer, dan op glimmende koolen gelegt zynde, en waarom men het ook onder geen reukwerk gebruikt: Hoewel de Benjanen, *en andere Indiaanſche Heidenen, meer uit overdaat, dan om des goeden reuks wille, dit hout tot het verbranden van haare dooden gebruiken: Het dient ook niet tot eenig Schreinwerk, wegens zyne bleeke en ongeziene coleur, hoewel zommige kleine Kantoirtjes daar van gemaakt werden, en waar toe men dan het geele neemt, doch die egter haaren reuk in korten tyd komen te verliezen: en zyn zommige Koopluiden zo ſneedig, datze aan de coleur konnen zien, waar het Sandel-hout gewaſſen is. Het witte Sandel-hout gevreeven, en veele dagen naar malkander met water ingenomen heeft geneezen, zo in Vrouwen als Mannen, de* Gonorrhæa Virulenta. *Het zaagzel van Sandel-hout in linne kuſſentjes genaait, en by klederen gelegt, geeft dezelve een goede reuk,*

forte quum cadavera illo conſpergunt, unde & mortuorum illum vocant odorem. Antea, uti *Garzias* ejusque commentator *Cluſius* teſtantur, Sandalum citrinum tam raro occurrebat, ut inter quinquaginta fruſta vix unum inveniretur verum citrinum, unde ambo hi viri dubitabant, an hoc quidem in Portugalliam & Europam tranſportaretur, dum omne, quod in Pharmacopæis venale proſtaret album, & odoris fere expers eſſet, citrinumque ipſum in India pluris conſtaret, quam in Europa vendi poſſet. Poſtquam vero Belgæ hocce negotium tractare cœperunt, in majorem perventum eſt notitiam; majorique conquirendum quantitate, ſique in Europam delatum de odore ſuo amiſerit, hujus cauſſa tribuenda eſt incuriæ mercatorum vel nautarum, qui hoc navi inpoſuerunt, quum non debeat obſcuris locis vel aliis graveolentibus rebus apponi vel inpingi.

Avicenna libr. de viribus cordis dicit, Sandalum cor maxime corroborare & exhilarare, unde optime illis miſcetur rebus, quæ contra cordis palpitationem propinantur. Cum aqua Roſarum contritum, hincque fomentum compoſitum ac ventriculo inpoſitum, tollit ejus æſtum atque ardorem, ac præſertim in febribus ardentibus: Tenuis trunci cortex ac radicum ad medicinam etiam ſervatur, quamvis non niſi brevibus conſtans fragmentis acquiri poſſit: Ore manducatus dulcem præbet ſaporem, Sandalum ſpirantem; & contritus, cumque liquore quodam propinatus menſtrua provocat. Contritum lignum capiti totique faciei illinitum Cephalalgiam tollit, ex ardore ortam, faciemque præſervat a Solis uſtione.

In Celebe ad ſinus *Cajeeli* alia Sandali ſpecies occurrit, quæ *Tsjendana Ackar*, h. e. *Sandalum radicis* vocatur, quum lignum arboris illius non uſurpetur, ſed tantum ejus radices, quæ odoratæ ſunt, Sandalumque ſpirant, lignum autem colore & odore cum vulgari Sandalo convenit, ſed odor ejus eſt fortior: Creſcit quoque in ſinu *Tominenſi* circa pagum *Parigi*, plurimumque adhibetur rapſatum, quo cadavera in Sandapilis conſpergunt, quem in finem vulgare album quoque uſurpatur. Macaſſerenſes enim omne Sandalum ita mortuis dedicant, ut nullis aliis lignis, quæ in quotidianum adhibent uſum, apponant; ita quoque abhorrent, & averſantur Sandali odorem, ut illum percipere nolint niſi apud demortuos, vel ad ſepulturas, uti noſtra natio *Benzoin* illos in uſus advocat. Iſtius Sandali ſpeciei quædam mihi ex Macaſſara transmiſſa fuere ſegmenta, quæ pro vero habui Sandalo, quum eundem ſpirabant odorem, coloremque habebant Sandali pallidi, ſique cæderentur, ramenta eorum inſtar vitri diffiliebant minuta, ita ut nullum obſervare poſſem diſcrimen inter hoc atque radicem veri Sandali.

Notandum quoque eſt & attendendum, plurima odorata ligna a ſcriptoribus denotari Sandali denominatione, uti inter alios O. *Dapperus* in Africæ deſcriptione dicit, in regno *Anſiko*, quæ media eſt Africæ regio, binas inveniri magna copia Sandali ſpecies, rubrum nempe, ibi *Tawille*, & album *Zikongo* vocatum, hocque tanquam optimum in pulverem contuſum & cum oleo Palmæ mixtum ab incolis adhibetur ad corpora ſua inungenda ad ſanitatem conſervandam.

Ad præcedentium explicationem ſubjungam quædam, quæ Archithalaſſa *Cornelius Speelman* in Celebes deſcriptione notavit ſequenti modo:

Elegans ac grave hic præterea occurrit Sandalum in regione nempe Keyely: Parvum eſt odoris expers, grave autem fortius ſpirat quam Timorenſe, nondum inde tranſportatum eſt, ſed inveniri certum eſt, Incolæ cædere recuſarunt præ timore, ipſis in Regis favorem fore noxium atque adverſum, unde quum rex quidquam Sandali peteret, ipſi donabant leve atque inodorum Sandalum, ut inturbatos illos ſineret. Factum tamen aliquando fuit, ut privato quid vendiderint bonæ notæ,

die daar lange by blyft, doch de Macaſſaren, en Maleyers, (ik en weet niet, om wat reden) willen de puere Sandel en reuk aan haar klederen niet hebben, miſſchien om datze de doode lichaamen daar mede beſtrooyen, en noemen 't dierhalven een doode reuk. Voor dezen (gelyk Garzias, *en zyn* Commentator Cluſius *zelfs getuigen) wierd het geele Sandel-hout zo weinig gevonden, dat men onder vyftig mooten pas een opregte geele bekomen konde: weshalven die beide Heeren twyffelden, of het zelve wel in Portugaal en Europa overgebragt wierd, dewyl meeſt alle 't gene men in de Apotheeken verkogte, wit en van weinig reuk was, en het geele zelfs in Indiën meer koſtte, dan het in Europa konde verkogt werden. Doch zedert de Nederlanders die Negotie mede by der hand hebben genomen, is het zelve in beter kennis geraakt, en ook in meerder quantiteit te bekomen, en indien het dan, in Europa gebragt zynde, wat van zyn reuk mogte verlooren hebben, zo moet men de oorzaak daar van toeſchryven aan de kleine zorge die de Koopluiden, of Schippers dikwils dragen, omtrent de Inlading van het zelve, want het wil in geen bedompte ruimten, nog by andere ſterk riekende waaren gepakt zyn.*

Avicenna, Lib. de Viribus Cordis, *getuigt, dat het Sandel-hout het herte merkelyk verſterkt en verblyd, dierhalven bequamelyk gemengt werd onder die dingen, die men ingeeft tegens de kloppinge van 't hert: Van't gevrevene, met Rooze-water, een overſlag gemaakt, en op de maage gelegt zynde, beneemt de verhitheid, en brant deſſelfs, inzonderheid in de heete koortzen: De dunne ſchorſſe van de ſtam en wortelen werd ook bewaart tot Medicyne, hoewel menze niet dan met korte ſtukjes kan afſnyden: In de mont gekaaut, valtze zoet van ſmaak, en na Sandel riekende: Gevreven, en met eenig nat ingenomen, bevordertze de Vrouwen haare tyd: Het gevrevene hout op het hooft en over het geheele aangezigte geſmeert, beneemt de hooftpyn, die van hitte voortkomt, en bewaart het aangezigte voor de Zonne-brant.*

Op Celebes in de bogten van Cajeeli *heeft men nog een andere zoorte van Sandel-hout, 't welk men* Tsjendana Ackar, *dat is* Sandalum Radicis, *noemt, om dat het hout van dien boom niet gebruikt werd, maar wel de wortelen, die welriekende zyn, en na den Sandel trekkende, zynde het hout van coleur en reuk den gemeenen Sandel zeer gelyk, doch wat ſterker van reuk: Het waſt ook in de bogt van* Tomini *by de Negory* Parigi, *en werd meeſt gebruikt, geraſpt zynde, om daar mede de doode lichaamen in de kiſten te beſtroyen, waar toe ook het gemeene wit Sandel-hout gebruikt word: Want de Macaſſaren eigenen al het Sandel de dooden zodanig toe, datze het zelve by geen andere houten, dieze dagelyks gebruiken, zullen leggen: Zy zyn ook afkeerig en ſchrikachtig voor den Sandel-reuk, datze denzelveu niet willen lyden, dan by dooden, of begraaffeniſſen, gelyk onze Natie met de* Benjoin *doet. Van de voornoemde zoort van Sandel zyn my eenige ſtukken van Macaſſar toegezonden, en die ik voor regt Sandel hebbe aangezien: want zy waren van den zelfſten reuk en verwe, als bleek Sandel, in 't kappen ſprong het zo kort af als glas, zo dat ik geen onderſcheit konde vinden tuſſchen het zelve en de wortel van den regten Sandel-boom.*

Ook moet men weten, en daar op verdacht wezen, dat veele welriekende houten by de Schryvers bekend ſtaan, met de naam vvn Sandel-hout, gelyk onder andere ook O. Dapper, *in zyn beſchryving van Africa zegt, dat men in 't Koninkryk* Anſiko (*een Middellandſchap van Africa*) *een meenigte van tweederlei Sandel-hout heeft, te weten; root, daar te Lande,* Tawille, *en wit* Zikongo *genaamt, met welk laatſte (als 't beſte) tot ſtof geſtoten, en met olie de* Palma *gemengt, de Inwoonders hun lichaamen ſmeeren tot behoudeniſſe van hun gezondheid.*

Tot verklaringe van het naaſt voorgaande, zal ik hier byvoegen het geen de E. Heer Admiraal Cornelis Speelman *in zyne Land-beſchryving van Celebes ter nedergeſtelt heeft, luidende als volgt:*

Daar en boven valt hier ſchoon ſwaar Sandel-hout in dat Landſchap, te weten Keyely. Het kleene is reukeloos, het ſwaare weder ruim zo krachtig als het Timoreeſe, 't iſſer niet van daan getrokken tot nog toe, maar 't iſſer, dat ſtaat vaſt. De Inwoonders hebben 't gedeclineert te hakken, uit vreeze, dat het haar in faveur van den Koning tot beſwaarniſſe zoude ſtrekken. Daarom als nu en dan de Koningen wat vorderden, gavenze licht en reukeloos goet, zulx zy verders daar van ongemoeyt bleven.

Sandalum albúm Timorense.

notæ, indicio, cupidos eſſe ejus exercendi mercaturam, quod ulterius confirmatur experientia Chinenſis Medicinæ Doctoris *Entje Sabban*, ſoceri *Intje Soulangh*, qui ambo habitant in regno Regis Ternatenſium, quibus ob curas inſtitutas in domo Regis Macaſſerenſis licitum fuit ante aliquot annos iter ad illum inſtituere, quum Sandali ſarcinas quasdam inde deduxerunt, inque Macaſſera vendiderunt, ibi quoque non deficiet copia vel melior ejus ſpecies, quam tum temporis accipiebat, ſi ſciant hi homines, illud cum lucro vendi poſſe, nec illis fore gravamini: natio autem hæc eſt maligna, cædis avida, ac plurimi ſunt gentiles.

OBSERVATIO.

Sandalum album & *citrinum* ex una eademque arbore colligi & produci teſtatur quoque *Samuel Dale in Pharmac. p.* 355. ubi dicit, Corticalis arboris pars *Santalum album* dicitur, medullaris vero *Citrinum*. &c. & *Valent.* in *hiſtor. ſimpl. reformata p.* 186. ſcribit: *Album Citrinumque Sandalum* ab uno arboris caudice proficiſcuntur, quæ in India Orientali *Sarcanda* vocatur, & in Timora inſula totas replet ſilvas, diciturque Fraxino ſimilis, & fructus proferre inſtar Ceraſorum rubros primum, dein per maturitatem nigros, inſipidos tamen inutilesque, quæque exteriore ſua parte ſub cortice album in medio citrinum lignum habet &c. vide porro *Pomet. hiſtor.* de *Drogues. Livre* III. *chap.* 3. *pag.* 107 & 108. ac *Valent. Indiæ litter. epiſt.* 2. *p.* 386. ut & *Ray hiſt. plant. p.* 1804. *Park. Theatr. p.* 1604. *Chabr.* 36. *Jonſt. dendr. p.* 455. & *J. Bauh. tom.* 1. *p.* 486. *C. B. Pin. p.* 392. & *Hiſtor. gener. Lugd. lib.* XVIII. *cap.* XI. *p.* 1768. &c. a *Breyn.* in *Prodr.* 2. *pag.* 99. *novæ edit.* vocatur SANTALUM verum ligno citrino & albo, foliis Laurinis, cujus Figuram vide *Tab.* V. *Fig.* 1. & *pag.* 19 deſcript. & in *Ray tom.* 3. *append. pag.* 68. & *Herm. Mat. med. pag.* 85. *cap.* 3. *part.* 1. &c.

ven. 't Is egter wel gebeurt, datze nu en dan aan particuliere wel wat verkogt hebben dat goet was, dienende tot blyk, datze niet ongenegen zyn daar in te handelen, 't gunt nader beveſtigt werd door de bevinding van den Sineezen Doctor Entje Sabban; *Schoon-vader van* Intje Soulang, *beide woonagtig in 't quartier van den Koning van Ternaten, denwelken over gedaane genezing in den huize des Konings van Macaſſer, eenige jaren geleden vergunt is geweeſt, een reys derwaarts te doen, wanneer hy eenige baaren daar van daan medebragt, en hier op Macaſſar tegens* 60. *Maas de Baar verkogt, 't zal 'er ook aan meenigte of beter zoorte niet mankeeren, als hy doen kreeg, zo de lieden maar weten, dat het tot voordeel en geen beſwaarnis kan dienen, maar dit Volk is quaadaardig, moordadig, en meeſt Heidenen.*

AANMERKINGE.

Dat het *wit* en *geel Sandel-hout* uit een en dezelfde boom vergadert wert, getuigt ook *Samuel Dale* in zyn *Pharmac. p.* 353. alwaar hy zegt, het gedeelte van de baſt wert het *witte*, dog het mergagtige het *geele* genaamt. en *Valentyn* in zyn *Hiſtoria ſimpl. reformat. p.* 186. ſchryft, het witte en geele Sandel-hout komt uit een en dezelfde ſtronk van een boom, die in Ooſt-Indien *Sarcanda* genaamt wert, en op het Eilandt Timora geheele boſſchen beſlaat, en gezegt wert aan den Eſſche-boom gelyk te zyn, en vruchten te draagen als Karſſen, eerſt wit, daarna door rypheit ſwart, dog onſmakelyk, en van geen gebruik, welke boom in zyn uitwendig gedeelte onder de ſchorſe het witte, dog in 't midden het geele Sandel-hout geeft &c. verders zie *Pomet hiſtoire* de *Drogues livre* III. *chap.* 3. *pag.* 107 en 108. en *Valent. India litterat. tweede brief pag.* 386. als mede *Ray hiſtor. plant. p.* 1804. *Parkins. Theatr. p.* 1604. *Chabr.* 36. *Jonſt. dendr. p.* 455. en *J. Bauh. tom.* 1. *pag.* 486. en *C. B. Pin. p.* 392. en *Hiſtor. gener. Lugd.* XVIII. *boek. cap.* XI. *pag.* 1768. &c. van *Breynius* in de 2*de Prodr. pag.* 99. van de nieuwe druk wert ze genaamt *Santalum verum ligno citrino & albo, foliis Laurinis*, waar van de *Figuur* ziet *Tab.* V. *Fig.* 1. en *pag.* 19. de beſchryving, als mede in *Ray tom.* 7. *append. pag.* 68. en *Herman. Mater. med. pag.* 85. *cap.* 3. *part.* 1. &c.

CAPUT DECIMUM SEPTIMUM.

Sandalum rubrum. Tsjendana Djingi.

NOminis ſimilitudo cum antecedente requirit, ut jam etiam agamus de Sandalo rubro, ac potiſſimum, quum ab antiquis temporibus & etiamnum plurima Europæ pars in eo verſetur errore, quod album, citrinum, & rubrum Sandalum ex ſimilibus proveniant arboribus, & in una eademque creſcant regione: Cujus tamen contrarium fuit compertum a ducentis circiter abhinc annis, quum Europæi navigationibus Indias peragrarunt, mihi tamen extra poteſtatem eſt aliquid certi de Sandalo rubro deſcribere, quum hæc arbor longe extra territorium diſquiſitionis meæ creſcat, prætereaque tot mihi obvenere rubra ligna, quæ pro Sandalo rubro habentur, ejusque adeo differentes relatæ ſunt narrationes, ut in hac remota ora vix aliquid certi concludere poſſim. Subjungam itaque hic poſtea veroſimiles maxime de eo relationes, illarum verificationem relinquens illis, qui mecum has communicarunt, ulterioremque diſquiſitionem talibus, qui meliorem hujus nacti fuere occaſionem. In anteceſſum itaque rejicio illorum opinionem, qui ſuſtinent cuncta talia rubra ligna, præſertim in Orientali India creſcentia, ad unum Sandali rubri genus eſſe redigenda, uti tales omnes quoque ſuccos rubros inſpiſſatos pro ſanguine Draconis habent; De quibus opinionibus ſemper putavi chaos oriri, anſamque præbere magnorum errorum, uti de ancilla quadam legitur, quæ Domino ſuo in cibo exhibuerat Cicutam pro vero Chærepholio. Neceſſe itaque duco cuique ſpeciei ſuum tribui nomen, hocque deſcribi, & ne ſpecies inutiliter multiplicentur, annotari facile poteſt, qua in parte una cum altera conveniat, quique affinitatis characteres ſint obſervandi.

Ut

XVII. HOOFDSTUK.

Roodt Sandel-hout.

DE gelykheid des naams met het voorgaande, zoude wel vereiſſchen, dat wy nu ook ſpraaken van het roode Sandel, te meer, dewyl men van ouds, en by 't meeſtedeel van Europa nog in dat misverſtant is, dat geel, wit, en root, eenderlei ſlag van boomen zyn, en op een en 't zelve Land groeyen: Doch waar van men egter het tegendeel ervaren heeft, te weten, t'zedert 200. *jaren herwaarts, dat de Europianen met haare Scheepvaarten Indiën bevaren hebben, doch voor my valt het onmogelyk, iets zeekers van het roode Sandel te beſchryven, dewyl dien boom groeit verre buiten het diſtrict van myn onderzoek, en daar en boven zyn my zo veelderhande roode houten voorgekomen, die men aanziet voor roode Sandel, en daar van zodanige verſchillende verhaalen gedaan, dat ik aan dezen afgelegen Oort my zeer qualyk daar door kan redden. Ik zal dierhalven alhier vervolgens, of na malkander opſtellen, eenige van de waarſchynlykſte der gemelde verhalen, de verantwoordinge daar van latende aan de gene, dieze my gegeven hebben, en het nader onderzoek aan de zodanige, die beter gelegentheid daar toe hebben. En voor af verwerp ik dan de meeninge der gener, dewelke ſuſtineeren, dat men alle diergelyke roode houten, inzonderheid in Ooſt-Indiën groeyende, onder een geſlagt van root-Sandel behoorde te brengen, gelyk zy luiden ook alle roode en ingedroogde zappen voor Draaken-bloed houden; van welke ſtellingen ik altyd in dat gevoelen ben geweeſt, datze verwerringen maaken, en oorzaak geven van groote abuizen; gelyk men leeſt van een Dienſt-meid, dewelke haren meeſter in de koſt dolle kervel, in plaats van regte kervel, te eeten gaf. Ik achte dierhalven nodig, dat men een yder zoorte met haare byzondere naam beſchryft, en egter, om de ſpecies of geſlagten niet onnodig te vermenigvuldigen, kan men daar by wel aanwyzen, waar in het eene met het ander overeenkomt, en wat voor kenteekenen van maagſchap daar aan zyn.*

Om

Ut omnia itaque rubra ligna, quæ mihi pro Sandalo fuere obtruſa, ordine recenſeam, primum excludo rubrum *Lingoo-lignum* hiſce in orientalibus regionibus vulgatiſſimum, quodque puto nullam cum Sandalo rubro habere convenientiam, excepto tantum colore; uti & ubivis notum lignum *Sapan* dictum, reliqua, quæ pro Sandalo rubro habentur, in tres divido ſpecies, uti primo Sandalum rubrum uſuale, ſeu vulgare Sandalum rubrum, quod pro Pharmacopæis in Europam transfertur, atque vetuſtiſſimo tempore notum eſt; ſecundum eſt Malaicenſe, quod a vulgaribus incolis pro Sandalo habetur; Tertium eſt Portugallicum, quod cariſſimum & rariſſimum eſt.

De primo vulgari ſeu Uſuali Sandalo rubro nil certius proferre poſſum, quam quod mecum communicavit peritiſſimus Botanicus *D. Herbertus de Jager*, qui teſtis fuit ocularis illorum, quæ mihi retulit, qui ipſe illas peragravit regiones, in quibus illud creſcit; quique adfirmat, omne vulgare Sandalum rubrum noſtræ nationi notum, ac continuo in Europam delatum ex una eademque provenire arbore, ex qua lignum Caliatour dictum habetur; quod lignum eſt duriſſimum, ſolidum, & obſcure rubens, quod hodie magna copia in borealibus partibus oræ Cormandelenſis conquiri poteſt, ex quo varia ſupellectilis genera, uti ſcamna, ſedes &c. eleganter fabricantur; quamvis non omnes hujus ligni arbores verum præbeant Sandalum, ſed vetuſtæ tantum illarum, hocque demonſtrat potiſſimum in litteris anno 1689 ad me datis, quarum textus ſubſequitur.

Vulgare Sandalum rubrum, quod in re Medica adhibetur, atque ubique in Pharmacopæis Perſiæ, Arabiæ, Turciæ, & Europæ proſtat; de hoc dico unum idemque eſſe cum ligno Caliatour dicto, nec ab hoc differre, quodque pro Sandalo diſtrahitur, quum ſit vetuſtum, uti plurimæ Indiæ arbores odoratum producentes lignum, ultimis ſuis annis penetrantiſſimi ſunt odoris & efficaciſſimæ virtutis, quod & in Sandalo citrino itidem obſervatur. Illud autem verum eſſe Uſuale rubrum Sandalum, nomen declarat, uti *Brahmanes* aliique oræ Cormandelenſis gentiles, qui arborum iſtius regionis ſunt gnari, uno teſtantur ore atque conſentiunt; qui lignum hoc Caliatour lingua Santskrietenſi *Rakta-Tsjandanam*, h. e. Sandalum ſanguineum vel rubrum, & in lingua *Decana*, quæ ordinaria Indiæ lingua eſt, ſed decanico flexu *Reket-Tsjandan* eadem ſignificatione vocant: Hos autem fidem mereri oportet in denominatione & notitia ſimplicium, quæ ipſa illorum terra ſubminiſtrat, quæque tot populis inſerviunt. Nomen porro *Tsjendan*, ab Arabibus in *Tsjandal* converſum, ab ipſis proprie ſuam habet derivationem, ſimulque cum ipſo ligno per Indiæ frequentationem, & inde primum in *Perſiam*, *Basram*, *Arabiam* transfertur, ſicque primum in iſtis regionibus, ac dein quoque in Europa ad uſum medicum aliaque fuit adhibitum. Hujus autem nullum notitiæ veſtigium reliquerunt veteres. Cauſſa vero, ob quam inter Sandalum hoc lignum numerant, eſt, quum hoc ipſum, præſertim ſi ſit vetuſtum, ſiccumque contritum, donec incaleſcat, Sandali odorem de ſe ſpargat, qui fortior eſt, ſi eo tempore lamella ejus tenuis abſcindatur, ipſoque momento illud ſubodoretur lignum. Si vero hæc arbor recens cædatur, eo tempore, ſenſibilem admodum ſpirat Sandali odorem, quoque arbor ſit vetuſtior, eo odor eſt penetrantior, qui tamen non diu perdurat: Quumque hujus ligni odor eſt adeo debilis, & cito evaneſcens, hinc apud gentiles illud non eſt in tanta æſtimatione ac Sandalum citrinum, hincque pro vili acquirendum pretio, uti & hoc ob illam rationem nunquam, vel ſaltem rariſſime, ad corporis inunctionem, quam tantum ob gratum inſtituunt odorem, ob quem & aliud potiſſimum adhibetur, uſurpant, hincque huic rubro ligno ob debilem præſertim odoris virtutem nomen tribuunt *Koe Tsjandanam*, quod in Doctorum Brachmanenſium lingua vile Sandalum denotat. Hæcque cauſſa *Matthiolum* in illam induxit ſententiam, Sandalum rubrum odoris penitus eſſe expers, ſique hic in ligno perciperetur, per participationem ipſi acceſſiſſe ab albo vel citrino Sandalo, cui appoſitum forte fuit. Paulo

Om nu alle de roode houten, die my voor Sandel in de hand geſtooken zyn, ordentelyk te verhandelen, zo ſluit ik voor eerſt daar buiten het roode Lingoo-hout, *in deze Ooſterſche Quartieren zeer gemeen, en het welk ik oordeel geen gemeenſchap met eenig root-Sandel te hebben, behalven alleen de coleur; als mede het bekende* Sapan-hout; *de andere, die men voor root-Sandelhout, verdeel ik in drie zoorten, als: Eerſtelyk* Sandalum Rubrum Uſuale, *of het gemeene roode Sandel-hout, 't welk men voor de Apotheken na Europa vervoert, en wel het oudſte in kennis is: Ten tweede het Maleydze, 't welk onder de gemeene Inlanders daar voor gehouden werd: En ten derden het Portugeeſſe, het welk het dierſte en zeldzaamſte is.*

Van het eerſte gemeene of Uſuale *roode-Sandel weet ik niet zeekerders voort te brengen, dan het gene my medegedeelt is door den ervaren* Botanicus, *de Heer* Herbert de Jager, *zynde een oog-getuigen geweeſt van het geene hy daar van voorgeeft, als hebbende perzoonelyk de Landen doorreiſt, daar het groeit: en houd dezen Heer ſtaande, dat al het gemeene roode-Sandel by onze Natie bekend, en van tyd tot tyd na Europa gebragt, van een en dezelve boom komt, waar van men het zo genoemde Kaliatours-hout heeft; een zeer hart, maſſyf, en donker-root-hout zynde, 't welk men hedensdaags met groote meenigte in de noorder deelen van de kuſt Coromandel bekomen kan; en waar van ook veelderlei ſchoon huisraat van ſtoelen, en banken word gemaakt: Hoewel niet alle de boomen van dat hout het opregte Sandel uitleveren, maar alleen de oude boomen, en zulks bewyſt hy in een brief, Ao. 1689. aan my geſchreven, waar in de woorden aldus luiden:*

Het gemeene roode-Sandel-hout, dat in de Medicyne gebruikt werd, en overal in de Apotheeken *van* Perſie, Arabien, Turkyen, *en* Europa *gevonden werd, daar van zeg ik nogmaals, dat het zelve met het Kaliatours-hout een is, en daar van niet en verſchilt, werdende dit dan eerſt voor Sandel-hout gezogt, wanneer het oud is, gelyk de meeſte boomen van Indiën die een welriekend hout hebben, op haare laatſte jaren alderkrachtigſt van reuk en effect zyn, zodanig als van het geele-Sandel-hout ook kenbaar is: En dat het zelve nu het regte* Uſuale *roode-Sandel-hout is, wyſt de naam aan, gelyk de* Brahmanes, *en andere Heidenen van de kuſt Cormandel (die in de gewaſſen van dat Land ervaren zyn) hier in overeenkomen, die dit Kaliatours-hout in het* Santskriers, Rakta-Tsjandanam, *dat is bloet-Sandel, of root-Sandel, en in het Decanys, dat is in de ordinariſſe Indiſche taal van* Decan, *by de draaying van die hooft ſpraak,* Reket-Tsjandan, *in dezelve beteekenis, noemen: Moetende zy immers geloof verdienen in de benaminge, en kenniſſe van de drooge, die haar Land zelve opgeeft, en waar van zig zo menigvuldige dienen; te meer de naam van* Tsjendan, *door de* Arabiers *in* Tſandal *verandert, van haar eigentlyk afvloeit, en te zamen met dat hout, door de ommegang van India, van daar eerſt in* Perſia, Baſra, *en* Arabien *overgebragt, en aldus in die Landen doen, en daar na ook in Europa in het gebruik van de Medicyne, als anders, geraakt is: waar van de ouden ons geen het minſte teeken van kennis nagelaten hebben. De oorzaak nu, waarom zy het zelve onder het Sandel-hout reekenen, is om dat het zelve voornamentlyk, wanneer het oud is, droog gevreeven zynde, tot zo lange het werm werd, dan een Sandel-reuk van zig uitgeeft, die nog ſterker is, wanneer men op die tyd een fyn dun ſpaantjen daar afſnyd, en dan op dat ogenblik aan dat hout riekt. Dog wanneerze die boom omkappen, zo geeftze op die tyd een zeer doordringende Sandelreuk van zig, hoe meerder van jaren, hoe krachtiger; dieze egter niet lang behoud: En om dat de reuk van dit hout zo ſwak en flaauw is, zo en is het zelve by de Heidenen ook nergens na in zo groote agting, als het geele-Sandel-hout, en aldus mede voor een geringe prys te bekomen, gelyk zy het zelve ook om die reeden nooit, of ten minſten zeer zelden, tot de beſtrykinge van het lichaam, alleen om de lieflyke reuk wille, gelyk als meeſt altoos het ander, gebruiken, en daarom mede aan dat roode-hout, om haare zo ſwakke kracht van reuk, de naam van* Koe Tsjandanam, *gegeven hebben, dat in de geleerde* Brachmaniſe *taal ſlegte Sandel betekent; hebbende deze oorzaak ook* Matthiolum *in die meening gebragt, dat het roode-Sandel-hout in zig zelfs geen reuk zoude hebben, en by aldien men het zelfde daar aan al bevond, dat die by mededeeling aan het zelfde zoude toegekomen wezen, van het witte of geele-Sandel-hout, daar het by gelegen zoude gehad hebben.* Een

Paulo autem ulterius addit *D. de Jager*, lignum hoc apud omnes Tsjolias ſeu Oræ Cormandelenſis Æthiopes, ibique natos, ubi Caliatour-lignum ipſum creſcit, ut & apud omnes eorum deſcendentes, ipſisque affines, atque hic apud Malaicenſes, aliosque generali nomine *Chadja* optime eſſe notum.

Ita ut mihi, (pergit ille porro,) omnes aſſentiant illi, quos ego & alii hac de re interrogavimus, unoque ore teſtentur, Caliatourenſe lignum ipſiſſimum ex Sandali rubri arbore provenire, nec ullum aliud præter hoc demonſtrare poſſunt; Quibus itaque tanquam ſagacibus & ſubtilibus mercatoribus, omnium ſimplicium generum peritis, teſtibusque rei in ipſorum Patria adeo vulgaris fides deneganda non eſt, præſertim quum ipſis inde nullum redundet commodum vel lucrum. Simili quoque modo *Garzias ab Horto libr. primo aromat. cap.* 17. diſtinctis indicat terminis, Sandali rubri arborem in Cormandelæ ora creſcere, & ſicuti nullum aliud lignum rubrum niſi Caliatourenſe, quod Sandali odorem etiam ſpirat, ibi invenitur, quodque ſub nomine Sandali rubri ibi apud Herbariſtas occurrit, qua in & ego are rei medicæ iſtius regionis expertis quoque certior ſum factus: ſic itidem evidens eſt, cor arboris Caliatourenſis unum idemque eſſe cum Sandali rubri ligno.

Ulterius porro ſcribit Dom. *de Jager* ſequentem in modum:

Caliatourenſe lignum, quod ſolidum, durum, & ſatis grave eſt, plurimum ad tinctoriam adhibetur artem, ex hoc quoque ſcamna, ſedes, aliaque fabricantur, ac parva ejus pars in medicina uſurpatur, quæque in hunc ultimum deſideratur finem, neutiquam magnam exhibet quantitatem reſpectu amplitudinis & latitudinis regionum, ex quibus per totum orbem hunc in uſum diſtrahitur, in quem plerumque illud eligunt, quod vetuſtius eſt, & intenſum atque obſcure rubentem habet colorem, unde & fortius Sandalum ſpirat, quam vulgare Caliatourenſe lignum, qui odor frictione, ut ſupra indicatum eſt, tantum percipitur: *Armeniique* hoc utuntur in *Syraaza* & *Spahana* ad deſtillationem ſpiritus vini, cui elegantiſſimum dat intenſe rubentem colorem & tincturam, quamvis ſapor ejus mihi non multum placet.

Hæc eſt Sylloge illorum, quæ Dom. *de Jager* mecum communicavit de Sandalo rubro, quibus lubenter aſſentio, in quantum reſpiciant ad Uſuale ſeu vulgare Sandalum rubrum, ac præſertim illud, quod in Europam transfertur: Semper autem in ea fui ſententia, a qua non facile decederem, Arabes, a quibus in Europa nobis prima redundavit iſtius rubri ligni notitia, illud deduxiſſe ex regionibus ad Africæ Orientales oras ſitis, ſeu inſulis ante ipſas poſitis, uti ex *Lanzybara*, *Madagaſcara* &c., quas regiones mercatores Arabes ab antiquis jam temporibus frequentaverunt, quamvis potuiſſet fieri, illud ipſis temporibus ex India quoque fuiſſe tranſlatum, in hanc veni ſententiam, quum non tantum in diverſis variæ nationis itinerariis legerim, iſta loca gaudere totis Sandali rubri ſilvis, ſed multo magis, quum ab omnibus harum Orientalium regionum incolis, cum quibus verſatus fui, Sandalum rubrum audivi denominari *Tsjendana Djingi*, quod Æthiopum Sandalum denotat. Notum enim eſt *Zingi* & *Zangi*, vel uti noſtri Malaicenſes illud pronunciant, *Djingi* origine ſua tam apud Hebræos quam Arabes denotare Æthiopem crinibus circinnatis ornatum, ac præſertim talem, qui Africæ oram Orientalem inhabitat, quæ regio in hunc usque diem *Sanguebaer* vocatur, in qua *Ptolomæus* quoque *Promontorium Zingis* ponit. Concedo quidem D. *de Jager* in quadam Indoſtanorum lingua idem quoque nomen ſignificare nigrum, ex quo is dicit *nigros Myrobalonos Zengi Hararab* dici, ſed neminem audivi Sandalum rubrum cognominaſſe nigrum. Nec conſequens eſt Malaicenſes, Javanos, aliosve Indicos mercatores navigiis ſuis Africanas petiiſſe inſulas, ut inde lignum ſimulque nomen reportarent: hoc autem nomen ſive commercio, ſive alio quodam caſu accipere potuerunt, quod hallucinari nequeo, attamen credere volo

Een weinig verder getuigt by Heer de Jager, *dat het by alle de* Tsjolias, *of Kuſt-Mooren, alle in het Land van Cormandel, daar het Kaliatours-hout zelfs groeit, gebooren, of daar van afkomſtig, en ook derwaarts geweeſt zynde, als mede albier onder de Maleyers en andere, met de generale naam van* Chadja *beſt is bekent.*

Zoo dat ik haar (zegt zyn E.) mede op myn zyde heb, die alle, zo veel ik, en ook andere, haar daar na gevraagt hebben, eendragtelyk het Kaliatour-hout voor dat van den Sandel-boom erkennen, en gene andere buiten dat kunnen aantoonen; aan dewelke men immers, als doorſleepe Negotianten en Koopluiden, in alle zoorten van waaren wel ervaaren, en als getuigen van een drooge, die in haar Land zo gemeen is, en waar by zy geen het minſte intreſt of belang hebben, ten vollen geloof moet verdienen. Insgelyks Garzias ab Horto, Lib. 1. Aromat. Cap. 17. *ſchryft in zeer klaare termen, dat de roode Sandel-boom op de kuſt van Cormandel waſt, en gelyk geen ander root-hout, als het Kaliatourſche, dat een Sandel-reuk heeft, aldaar te vinden is, en het aldaar onder de naam van root-Sandel, by de* Herbariſten *bekend is, zodanig als ik, by de ervarene van dat Land in kenniſſe van de Medicynalen, ten vollen verzeekert heb; zo is mede zonne klaar, dat het hert van den Kaliatour-boom even het zelfde met het roode-Sandel-hout zy.*

En nog verder ſchryft by Heer de Jager *aldus:*

Het Kaliatours-hout, dat vry vaſt, maſſyf, en tamelyk ſwaar is, werd meeſt tot het verwen gebezigt, ook tot banken, zetels, en ſtoelen verarbeid, midsgaders een klein gedeelte daar van in de Medicyne gebruikt, makende al het geen, dat tot dit laatſte, de geheele werelt door gediſtraheert werd, in proportie van die zo groote, uitgeſtrektheit dier Landen, gants geene groote meenigte uit, kiezende daar toe van dit hout gemeenlyk het geen dat ouder, booger, en donkerder-root van coleur, en dienvolgens ook ſterker van Sandel-reuk, als het ordinaris Kaliatours-hout is, die men by het vryven, in maniere als boven, eerſt regt gewaar werd: bedienende de Armeniers *tot* Sjiraaz *en* Spahan *zig daar van meeſt in haar diſteleeren van Brandewyn, waar aan het zelve een zeer ſchoone hoogroode coleur komt te geven; hoewel de ſmaak my niet zeer aanſtaat.*

Dit is in't kort by malkander getrokken, het gene de E. Heer de Jager *my van het roode-Sandel medegedeelt heeft, waar mede ik my gaarne conformere, zo veel het gemeene en* Uſuale *Sandel aangaat, en inzonderheid het gene men na Europa voert: doch ben ik altyd van gevoelen geweeſt, en als nog beſwaarlyk daar af te brengen, dat de Arabiers, van dewelke wy in Europa de eerſte kenniſſe van dat roode-bout gekregen hebben, het zelve oorſpronkelyk gehaalt hebben uit de Landen geleegen aan de Ooſt-kuſten van Africa, ofte de Eilanden daar voor geleegen, als* Lanzybar, Madagaſcar, *&c. welke Landen de Arabiſche Koopluiden al van oude tyden bezogt hebben, hoewel het zyn kan, dat het zelfs in die oude tyden mede uit India gebragt is, hier toe werd ik bewoogen, niet alleen, om dat ik in verſcheide Reis-boeken van verſcheide Natien gelezen heb, dat de voornoemde plaatzen geheele hoſſchen van root-Sandel hebben, maar nog veel meer, om dat ik by alle de Inlanders dezer Ooſterſche quartieren, waar mede ik omgegaan hebbe, het roode-Sandel heb booren noemen* Tsjendana Djingi, *'t welk immers Moors* Ethiops *Sandel wil zeggen: Want het is bekend, dat* Zingi, *en* Zangi, *oorſpronkelyk zo in het Hebreeuws, als* Arabies *een krul-haairigen Moor of* Ethiopier *beduit, inzonderheid die de Ooſt-kuſt van Africa bewoonen, welke Land-ſtreek tot heden toe* Sanguebaar *genaamt werd, en alwaar* Ptolomæus *ook het* Promontorium Zingis *ſtelt: Ik ſta den E.* de Jager *wel toe, dat in eene van de Indoſtaanſche taal het zelve woord ook ſwart beduit, waar van zyn E. zegt de ſwarte* Myrobalanen Zengi Hararah *genaamt te zyn, maar ik heb nog niemant gehoord, die het roode-Sandel den toenaam van ſwart geeft; het volgt ook juiſt niet dat onze Maleyers, Javanen, of andere Indiaanſche Koopluiden met haare vaartuigen in de Africaanſche Eilanden moeten geweeſt zyn, om dat hout en dien naam, of door Commercie of door eenig ander ge-*

volo, quæ D. *de Jager* in iſtis indicat litteris de Javanorum magna navigatione ab antiquis jam temporibus in ipſas Africæ regiones. Sic quoque D. *de Jager* demonſtrat, quam diu homo vivit, addiſcendum ſibi aliquid eſſe, in iſtis enim litteris ipſe fatetur, ſeſe in ultimo ſuo itinere cum honorifica legatione anno 1684 in Perſiam inſtituto, propria edoctum fuiſſe experientia, quod meæ reſpondet dictioni, cujus lectori ipſa ſua ſubminiſtrabo ſubſequentia verba.

Uti autem India cum ſuis inſulis maxima ex parte easdem producit plantas, quas Africæ ora Orientalis uti Madagaſcar &c., ſic & mihi (uti meæ litteræ ipſi datæ hoc demonſtrabunt) a vero non alienum videtur, Sandali rubri arborem in Africa & circa eam creſcere & reperiri, uti illud ab aliquo tempore ex illis etiam deductum fuit oris, quum cognoverim ultima vice, cum in *Gamrona* eſſem, hiſce temporibus Sandalum rubrum plurimum ex Africæ oris tranſportari, ac ita porro in Arabiam, Perſiam, ac forte in ipſam quoque Zurattam ob facilem iſtius navigationis aditum, quam certis anni temporibus ultro citroque brevi abſolvunt, quodque inſuper pro parvo vendunt pretio: Forte & evenire poſſet, ſicuti ſolum aërque multum contribuat ad virtutem vel vitium cujusdam plantæ, ſic quoque hoc lignum ibi eſſe efficacius ac melius, quod tamen mihi nondum apparuit, quum inter unum alterumve nondum magnam obſervare potuerim differentiam.

Hiſce addo ex iisdem litteris locum Caliatour quondam dictum, hodie in ora Cormandelenſi hoc nomine non amplius eſſe notum, ſed tempore mutatum fuiſſe in *Krusjua-Patanam*, ſeu *Kisjua-Patan*, ita ut primi nominis memoria inter Europæos tantum conſervetur.

Sub Malaicenſi rubro Sandalo, quod juxta prædictam diviſionem ſecunda ſpecies eſt, diverſa intelligo fruſtula, quæ mihi per intervalla fuere demonſtrata, & ex intuitu a Caliatourenſi ligno differunt, quæ externe nigricantis quoque ſunt coloris ſeu obſcure rubentis, interne vero ſanguinei, per longitudinem tenuibus conſtantia fibris, pondere vero ligno Caliatourenſi cedentia: De hiſce autem nihil certi notare poſſum, quum ipſa inter ſeſe differant fruſtula, ac indigenæ de eorum ortu diverſo loquantur modo, uno tamen ore dicentes, non eſſe ex ligno Caliatourenſi. Nullum notabilem habent odorem, excepto quod carbonibus ignitis inpoſita parum dent odoris Allii toſti, acrique fumo oculos vellicent, e contra lignum Caliatourenſe ſemper comperi jucundum ſpirare odorem: Quidam indigenæ hæc ex *Siama* peti affirmant, alii ex *Cambodja*, & alii iterum ex *Ternaſſeri* ad *Malaccæ* partem borealem ſita, & inperio regis Siamæ ſubjecta: D. autem *de Jager* dicit in ultimum locum illa deferri ex Cormandelenſi ora, ac porro per totam Siamam deduci, atque æque ac lignum Caliatourenſe uſurpari ad ſuppellectilem aliaque ſupra memorata. Hæc autem relinquo iis, qui terras peragrant, nec aliquid certi vel demonſtrati ulterius de iis commemorant.

Lignum præterea occurrit obſcure rubens, quod Sinenſes *Tsjidji*, *Tſidju*, & *Tsjudi* vocant, nusquam niſi in *Quantunga*, *Siama*, & *Cambodja* creſcens, quod multi pro ſpecie Sandali rubri habent, ex quo Sinenſes ſuos *Sompits*, h. e. fuſtes, quibus in menſa ad cibum capiendum utuntur, & caliculos, ex quibus potant, conficiunt. Huic ligno virtutem adſcribere volunt veneno, quod talibus caliculis infunditur, vires ſuas adimendi, ulteriore autem indagine compertum eſt diſcrimen inter *Tsjidji* & Sandalum rubrum, quod ex eorum relatu magnos exhibet ſtipites, quum *Tsjidji* ſit parvus, & incurvus truncus, ex quo nil niſi Arack-caliculi, vel tales fuſtes eſorii confici poſſunt: In illo autem Sandalo rubro, quod ex *Tsjampa* & *Cambodja* transfertur, & intenſum, ac magis rubentem habet colorem quam illud, quod ex Cormandela defertur, aliquando molle invenitur cor coloris obſcure fuſci, multos habens pectines, ac ſplendens inſtar *Sanguinis Draconis*, quod ſi manducetur vel radatur,

val gekreegen hebben, 't welk ik niet raaden kan, en egter wel gelooven wil, het gene voorſchreven de Jager *in de zelfde brief daar nederſtelt, van de groote vaart der Javanen, in oude tyden zelfs na de Africaanſche Landen. Zo bewyſt de Heer* de Jager *mede, dat een menſch zo lang by leeft, leeren moet, want in de voornoemde brief bekend by zelver, dat hy op zyn jongſte togt in een aanzienlyke Commiſſie, Ao.* 1684. *naar Perſien gedaan, door eigene ervaring bevonden heeft, het gene met myn zeggen overeenkomt, en waar van ik den Lezer de navolgende zyn eigene woorden mededeele.*

Doch gelyk India met zyne Eilanden zeer na, of ten minſten in 't gros, dezelve planten voortbrengt, als de Ooſt-kuſt van Africa, Madagaſcar, &c. alzo dat my (zo als myne brieven aan zyn E. zullen uitwyzen) het niet waarſchynelyk is, dat de roode-Sandel-boom mede wel in Africa en daar omtrent mogte gevonden werden, gelyk dezelve t'zedert daar ook uitgevonden is, hebbende ik nu op myn jongſte aanweezen in Gamron *mede vernomen, datze in deze tyden het roode-Sandel-hout nu meeſt van de Africaanſche kuſt haalen, en voorts zo in* Arabie, Perſie, *en miſſchien ook zelfs in* Soeratte *vervoeren, mits de gereetheid van die vaart, dieze op zyn mouſſon in zeer korte tyd gints en weder afleggen, behalven datze het zelve ook voor een civile prys afſtaan; zoudende het mede kunnen wezen, dat gelyk de gront en de lugt tot de deugt of ondeugt van een plant zeer veel toebrengt, aldus dit hout aldaar kragtiger, en beter voortquam, als wel in India, en in zyn Eilanden, 't geen my egter nog niet gebleeken is; kunnende ik voor als nog tuſſchen het een en 't ander niet veel onderſcheid maken.*

Hier voeg ik nog by uit den zelfden brief, dat de plaats Kaliatours hedensdaags op de kuſt Cormandel met die naam niet meer bekend, maar metter tyd verandert is in Krusjua-Patanam, *of* Kisjua-Patan, *blyvende de gedagte van de eerſte naam nu maar alleen onder de Europianen bewaart.*

Onder 't Maleytſe roode-Sandel, zynde volgens myne voornoemde afdelinge de tweede zoort, verſta ik dieverſe kleine ſtukjes, dewelke my van tyd tot tyd getoond zyn, en na oogenſchyn van het Kaliatours-hout verſchillen, zynde van buiten mede ſwartachtig of donker-root, van binnen bloet-root, in de lengte fyndraadeg, doch in ſwaarte het Kaliatours-hout wykende; dan hier van kan ik niet zeekers ſchryven, dewyl de ſtukjes onder malkander zelfs verſchillen, de Inlanders van hun oorſpronk verſcheidentlyk ſpreken, en nogtans eenparig ſtaande houden, dat het geen Kaliatours-hout zy. Zy hebben geen merkelyken reuk, behalven datze op glimmende koolen gelegt zynde, een weinig na gebraade Ajuin-ſchellen ruiken, met een ſcherpen rook in de oogen bytende, daar en tegen bevind' ik het Kaliatours-hout altyd lieflyker van reuk te zyn: zommige Inlanders willen dit uit Siam *haalen, andere uit* Cambodja; *en wederom andere uit* Ternaſſeri, *benoorden* Malacca *gelegen, en mede onder den Koning van* Siam *ſtaande, doch onzen Heer* de Jager *zegt, dat het op de laaſt genoemde plaats gebragt werd van de kuſt Cormandel, en voorts door geheel* Siam *vervoert, als mede, zo wel als het gemeene Kaliatours-hout, gebruikt tot huisraat, ende hier boven genoemde dingen, doch ik laate dit over aan die gene, die de Landen doorreizen, zonder verder iets ſtelligs of zekers daar van te ſchryven.*

Daar is nog een donker-root-hout, 't welk de Sineezen Tsjidji, Tſidju, *en* Tsjudi *noemen, nergens dan in* Quantung, Siam, *en* Cambodja *waſſende, 't welk veele voor een zoorte van root-Sandel aanzien, en waar van de Sineezen haare* Sompits, *dat is Eet-ſtokjes, en Drink-kopjes maken. Dit willenze mede de krachten toeſchryven van het venyn, dat men in zodanige kopjes doet, krachteloos te maken, maar by nader onderzoek bevind men een verſchil tuſſchen* Tsjidji *en het roode-Sandel, 't welk na haar zeggen in groote blokken valt, daar het* Tsjidji *een kleine kromme ſtam blyft, daar men niets dan Araks-kopjes, en eetſtokjes van maken kan. In dat roode Sandel-hout, 't welk uit* Tsjampa, *en* Cambodja *komt, en booger-root van coleur is dan het Cormandelſche, vind men zomtyds een week hert, van coleur donker-bruin, met veel kammetjes, en blinkende als* Sanguis Draconis, *in 't kaauwen en ſchraapen week als waſch, op de tonge ſcherp bytende, en op koolen gelegt, riekende als het vetſte* Lingoo, *of nog wel zo lieflyk, en gants verſmel.*

tur, inſtar ceræ molle eſt, linguam acriter vellicans, ac carbonibus inpoſitum odorem ſpirans pinguiſſimi ligni *Lingoo*, ſed multo jucundiorem, totumque deliqueſcit; Adeo molle eſt hoc lignum, ut plurimis in partibus ungue digiti introtrudi poſſit, in quibusdam vero durius eſt, in quo convenit cum vero *Kilamo* ſeu *Agallocho primario:* Magni habetur pretii & æſtimationis, inque vetuſtis truncis rariſſime occurrit, in Cormandelenſi autem nunquam, ſique manibus fricetur ſeu ſiccum ſeu aqua mixtum, manus rubro inficit colore.

Quod *Portugallicum* ſeu rubrum *Timorenſe* Sandalum attinet, quod juxta diviſionem meam tertia eſt ſpecies, hujus nunquam certam acquirere potui relationem, atque ex diverſis fruſtulis, quæ ex Batavia a variis accepi amicis, non ſum certus, unum ſubeſſe, quod ex Timora venit. Indigenæ Timorenſes hic habitantes uno negant ore, rubrum aliquod lignum Sandalo rubro æmulum in ſua inveniri patria, excepto rubro ligno *Lingoo* dicto, nihilominus tamen a fide dignis hominibus accepi, Portugallos rarum ac pretioſum poſſidere lignum, quod pro Sandalo rubro habent, ac notabiliter differt a vero ligno Caliatourenſi, quod ipſis non eſt ignotum, hocque ex eorum relatu in magna inſula Timora creſceret, alii autem putant, apud Portugallos in Timora habitantes conquiri poſſe, licet in ipſa Timora non proveniret, ſed illud ex *Siama*, *Macoua*, vel aliis Portugalliæ locis deferri: Tandem mihi *Radja Amaſſili-Saban*, nunc cognominatus *Salomon Speelman*, & Rex *Ademantutu* ſubſequentem dedit relationem, rubrum ſeſe vidiſſe lignum, quod pro Sandalo rubro habebat, in *Samorro* creſcens, quæ *Timoræ* regio eſt, ſitaque in altiſſimo & horribili monte in media terra, cujus litus *Lacolo* in Zephyream vergebat partem, atque ex hocce ligno incolas ſuas fabricare tibias Sandali quodammodo ſpirantes odorem, nec niſi parvis fruſtis hoc lignum deferri poteſt ob vias inpeditas; Rubrum hoc ita vocatum Timorenſe Sandalum præter colorem a Cormandelenſi ſuis quoque differt qualitatibus. Revera enim magis refrigerat, nec ita oculos vellicat, vel faucium ardorem excitat, ſed tam parva tantum ejus acquiri poteſt copia, ut vix experimentum cum eo inſtitui poſſit.

ſmeltende: Het is zo week, dat men op de meeſte plaatzen met de nagel van een vinger daar in duwen kan, doch op zommige weder niet, waar in het overeenkomt met het opregte Kilam, *of* Agallochum Primarium; *Het werd dier en koſtelyk gehouden, en men vind het in oude ſtammen zeer weinig, maar in het Cormandelſche nooit; en als men het in de hand vryft, het zy droog of met water, zo verft het de handen root.*

Het Portugeeze of root Timorſche *Sandel-hout aangaande, zynde volgens myne afdeling de derde zoort, daar van heb ik insgelyks nooit zeeker berigt kunnen krygen, en zelfs van de verſcheidene ſtukjes, die ik van* Batavia, *en andere vrienden bekoomen heb, ben ik niet verzeekert, dat 'er een onder is, het welk van* Timor *komt. De regte* Timoreezen *hier zynde, ontkennen eenſtemmig, datter eenig root-hout, na 't vertoonde root-Sandel gelykende, op haar Land gevonden werd, behalven het roode* Lingoo-*hout; Doch des niet tegenſtaande, zo werde ik van geloofwaardige perzoonen berigt, dat de Portugeezen onder haar hebben een raar en dierbaar hout, 't welkze voor root-Sandel houden, en merkelyk zoude verſchillen van het Kaliatours-hout, dat by haar luiden niet onbekend is, en dit zoude, na haar voorgeven, op het groote Eiland* Timor *vallen, doch andere meenen, dat het wel by de* Portugeezen, *op* Timor *woonachtig, te bekoomen is, hoewel zy het op* Timor *zelfs niet en kreegen, maar van* Siam, Macou, *of andere Portugeeſſe plaatzen bequamen: Eindelyk heeft my* Radja Amaſſili-Saban, *nu hernaamt* Salomon Speelman, *Koning van* Ademantutu, *het naarvolgende berigt daar van gegeven; namentlyk dat hy een roothout gezien heeft, 't geen hy voor root-Sandel hielt, vallende op* Samorro, *een Landſchap van* Timor, *gelegen op een yſſelyk hoog, en akelig gebergte, middens Lands, welkers ſtrant,* Lacolo, *aan de Zuid-zyde was uitkomende, en dat uit het zelve hout de Inlanders haare fluiten maakten, mede wat na Sandel ruikende; en men kan het niet dan met kleine ſtukken afbreeken, wegens de moeilykheit der wegen; Dit zo genaamde* Timoreeſſe *root-Sandel verſchilt, (behalven de coleur) van het Cormandelſche ook in eigenſchappen; want inderdaat het verkoelt merkelyker, byt zo zeer niet in de oogen, en brand niet in de keel: maar wy konnen zo weinig daar van krygen, dat men geen regte proef daar van neemen kan.*

Nomen. Latine *Sandalum rubrum*, Malaice *Tsjendana Djingi*, h. e. uti dictum fuit, *Sandalum Æthiopicum*, vel magis proprie *Trogloditicum* dictum, quum Arabes omnes incolas Orientalis Africæ partis tam in continenti quam in inſulis *Zangi* ſeu *Zingi* vocant, ex quorum regionibus, uti ſupra dictum fuit, lignum hoc ortum, fuit deductum: Item *Tsjendana mera* vocatur.

Uſus. Sandalum rubrum nunquam ad ſuffimigium adhibetur, vel unquam carbonibus inponitur ad exhalationem, ſed tantum ad uſum medicum. Eſt refrigerantis & exſiccantis naturæ ſine ulla adſtrictione. Indi plurimum uſurpant contra febres contritum, & cum aqua propinatum, atque etiam exterius corpus illiniunt, ut febrilem reſtinguant ardorem, & cor confortent: Febrim enim ipſam tollere nequit, niſi eſſet Ephemera. Sandali rubri raſura cum Oryzæ aqua adſumpta Dyſenteriam curat: Vulgaris porro opinio eſt, quod Sandalum rubrum omni venenorum generi hauſto reſiſtat, ita ut hoc detegatur, ſi alicui vaſi ex hoc ligno confecto indatur, unde multi Indiæ primores Pinangæ ciſtas & calices potorios ex hoc ligno fabricatos ſumant, ut tali modo venenum, ſi forte ſubeſſet, detegerent; hoc autem nondum experientia comprobatum eſt, ſed quidem, quod multum valeat contra aſſumptum toxicum, ad ejus vim inhibendam. Magnatibus quoque Malaicenſium & Ternatenſium tanquam ſecreta ars & remedium contra hauſtum venenum habetur Sandalum rubrum, album *Calbahaar* ſeu Corallium album Indicum cum *Calappa Laut* ſupra porphyritim trita, ſi per aliquot continuos propinantur dies, ſi autem *Calappa Laut* non ſit ad manus, bina alia æque bona ſunt & ſummi uſus. Quod anno 1677 in Ternata tentatum & boni ſucceſſus compertum fuit in mercatore Belga & ejus uxore, quibus toxicum ex araneis confectum ancilla miſcuerat.

Naam. *Latyn* Sandalum Rubrum, *op Maleyts* Tsjendana Djingi, *dat is, als gezegt,* Sandalum Æthiopicum, *of nog eigentlyker* Trogloditicum, *om dat de Arabiers alle de Iuwoonders van't Ooſterſche deel van Africa, zo op 't vaſte Land, als de Eilanden* Zangi *of* Zingi *noemen, uit welkers Landen, als boven gezegt, men dit hout oorſpronkelyk gebragt heeft: ook hiet het* Tsjendana Mera.

Gebruik. *Het roode-Sandel-hout werd nooit tot reukwerk gebruikt, nog ook om het raauw op koolen te rooken, maar alleen tot Medicyn: Het is koel en opdroogende van aart, zonder eenige adſtrictie. De Indianen gebruiken het meeſt tegen alderhande koortzen, gevreeven, met water ingenomen, en van buiten het lyf mede geſmeert, om ſlegts de koortſige brand wat te bluſſen, en het hert te verſterken; want de koortze zelfs kan het niet beneemen, of het moeſte een* Ephemera *zyn; het ſchraapzel van 't gemelde Sandel met ryswater genuttigt, geneeſt de roode-Loop: Nog is het een gemeen gevoelen, dat het roode Sandel alderhande ingenoomen venyn tegenſtaat, ja zodanig, dat het zelve zig openbaart, als het in eenig vat van dit hout gemaakt gedaan werd; zulks veele Grooten van Indien haar Pinang-doozen, en drink-koppen van dit hout laaten maken, om het daar ingedaane venyn te verklikken; doch dit is nog met geen ondervinding beveſtigt ondervonden, maar wel dat het, ingenomen zynde, veel vermag om het woeden van eenig ingegeven venyn te breken: ook werd het by de grooten van de Maleyers en Ternatanen voor een geheime konſt, en remedie tegens ingekregen vergift gebouden: namentlyk dat men root-Sandelhout, wit* Calbahaar, *of Ooſt-Indis wit Coraal, met* Calappa Laut, *alles op een ſteen gevreven, eenige dagen naar malkanderen inneemt: dog wanneer men juiſt de Calappa Laut niet en heeft, zo zyn de andere twee evenwel goet en dienſtig: 't Welk Ao.* 1677. *in Ternaten geprobeert en bevonden is aan een Nederlands Koopman, en zyn Vrouw, dewelke door haar Meid met Spinnekoppen vergeven waren.*

Sandalo hoc rubro Javani quoque utuntur contra mictionem cruentam, quod ab illis cum aqua ſupra porphyritim conteritur, per noctem rori exponitur, ac cum Roſarum aqua aſſumitur: item contra ſanguinis vomitum non ex pulmonis morbo ortum, ſed ex crudo ſanguine per ruptam venam vel aliud quoddam accidens productum. Arabes Sandalum rubrum frigidum & ſiccum dicunt, ſaltem frigidius ac ſiccius reliquis omnibus Sandali ſpeciebus, affirmantque illud cum aqua Roſarum contritum capitisque temporibus illinitum Catharros tollere & exſiccare, qui ad oculos & dentes defluunt, atque cum ſucco Solani, Sedi, & Portulacæ mixtum & illinitum, dolorem mitigare Arthritidis, Podagræ, aliarumque inflammationum; In Cormandelæ ora ex hoc ligno formant alveos luſorios, diſcos, aliaque tornionum opera, quæ omnia externe glabra ſunt, manentque ex fuſco nigra ac polita, cæterum apud illos non magno eſt in pretio vel uſu Medico, niſi quod in febribus corpus hoc illiniant ligno, atque ex majoribus fruſtis forment imagines idolorum ſuorum, uti & poſtes & trabes ſuorum templorum: Saltem hoc Portugalli præ ſe ferunt, quodque neceſſario de prima ſpecie ſeu Caliatourenſi ligno intelligendum eſt, dum ex teſtimonio laudati D. *de Jager* nullum aliud rubrum in Cormandelæ ora ſit notum: Arabes nobis quoque perſuadere cupiunt, Sandalum rubrum odoris expers ac dulci deſtitutum eſſe ſapore, quod vero de excellenti odore & ſapore intelligendum eſt. Non enim credo, ullum inveniri rubrum Lignum, quod contritum non aliquem odorem ſaporemve de ſe exhiberet, atque ore manducatum, ſalivam non aliquo inbueret colore. Ipſum enim *Lignum Braſilienſe* ex *Piſonis* relatu contra febres, oculorumque inflammationes in Braſilia uſurpatum, dulcem præbet ſaporem; ſæpiusque optavi, hoc mihi ad manus eſſet, ut loco vulgaris Sandali rubri id in uſum vocarem, ut enim inter omnia illa, quæ nobis pro Sandalo obtruduntur, tale invenirem, quod juxta Arabum relationem frigidæ ac ſiccantis eſſet naturæ, non facile fieri poſſe videbatur; ex omnibus enim fruſtis, quæ mihi hactenus pro Sandalo transmiſſa ſunt, hinc inde in variis Indiæ locis producta, nullum invenire potui, quod dictas iſtas poſſidebat virtutes, ſaltem contrarium ſemper in iis obſervavi. Anno enim 1680, quum magno vexarer dolore ex oculorum inflammatione atque tumore orto, optimum iſtius ligni in tenuiſſimum contrivi pulverem, quo oculos illinivi, parumque in illos inſtillavi, reliquam inbibi partem, quo comperi illinitum loco, quod refrigerium oculis adferret, illud hos vellicare, aſſumptum fauces arrodere, acrisque eſſe qualitatis, quamvis tamen poſtea parum refrigerabat, quod alii mecum etiam teſtabantur, qui tum temporis hoc fuere uſi; Quidam vero erant, qui præ ſe ferebant, nihil aliud niſi refrigerationem ſenſiſſe, quum inbiberent: Portugalli, quum illud ad refrigerandum & exſiccandum interne volunt aſſumere, hæc tria conjungunt, *Sandalum* nempe *rubrum*, *Pedra Cananeor*, & *Coquinho*, ſeu parvum *Calappa-Laut*, quæ ſimul conterunt, cumque aqua propinant. Si autem *Coquinho*, quod raro comparari poteſt, non ſit ad manus, duo reliqua nihilominus bonæ ſunt notæ: Si vero ad ſudores provocandos, venenumque expellendum in uſum adhibeant, tum conterunt, ſimulque jungunt *Sandalum rubrum*, *Caliga-Kackaa*, h. e. *Lapidem Bezoardicum*, vel vulgarem *Bezoar*, qui pro Simiarum lapide ab illis habetur, & *Culiga Landa*, ipſis *Pedra de Porco* ſeu lapidem porcinum dictum, hæcque ſimul inbibunt.

Macaſſerenſium Reges patinas Pinangæque ciſtas habuerunt, quæ ex eorum relatu formatæ eſſent ex rubro Sandalo, quod ibi ex Timora erat tranſlatum, in fruſtis tres quatuorve pedes longis, & ſemi-pedem craſſis, externe nigricantibus, interne tenuibus & longitudinalibus, conſtantibus fibris ſanguineis, æqualis coloris, ſique radebatur vel ſecabatur, gratum quodammodo præbebat odorem, recenter cæſo rubro *Lingoo* non diſſimilem; a ligno autem Caliatourenſi diverſum erat, quia hoc altiorem habet colorem internum, magisque fuſcum & durius quoque eſt, nec per longitudinem fiſſuram admittens, ac carbonibus inpoſitum, mox acrem diffundit fumum, quum rubrum Sandalum quodammodo gratum ſpargat odorem.

Het roode-Sandel-hout gebruiken de Javanen ook tegens het bloed piſſen, werdende by haar op een ſteen gevreven met water, een nagt in den douw gezet, en dan met roozen-water ingedronken: item tegen het bloed ſpouwen, van geen longe-ziekte voortkomende, maar van raauw bloed uit een geborſten ader, of eenig ander accident; de Arabiers houden het roode-Sandel voor kout en droog, immers kouder en droger dan alle Sandel-zoorten, en zeggen ook dat het zelve, met roozen-water gevreven, en aan de ſlaap van 't hooft geſmeert zynde, opdroogt de Catarren, die op de oogen en tanden vallen, als mede dat het gemengd zynde met Zap van Solanum, Sedum, *en* Portulaca, *en dan opgeſtreeken, verzagt de pyne van de Jigt, Podagra, en andere ontſteeking. Op de kuſt Cormandel maakt men daar van ſchoone Tictakborden, Schyven, en ander draayers werk, 't welk alles van buiten glad is, en ſwart-bruin komt te beſterven: anders is het by hun lieden in geen byzonder waardye, nog veel in Medicynaal gebruik, dan datze in de koortzen het lichaam daar mede beſtryken, en uit de grootſte ſtukken maken ze haare beelden, Afgoden, als mede de ſteilen, en balken in derzelver Tempelen: Immers zo de Portugeezen voorgeven, moet het ook noodzakelyk van de eerſte zoorte, of het Kaliatours-hout verſtaan werden, dewyl na het getuigenis van den gemelde E.* de Jager *geen ander rood-hout op de kuſt Cormandel bekend is. De Arabiers willen ook zeggen, dat het roode-Sandel van genen reuk, nog zoeten ſmaak zoude zyn: Doch 't welk men van een uitnemenden reuk en ſmaak verſtaan moet: want ik gelove niet, dat men eenig root-hout vinden zal, 't welk gevreven zynde niet eenigen reuk of ſmaak van zig geeft, en in de mond gekaauwt, het ſpeekzel min of meer komt te verwen. Want zelfs het* Braſilien-hout, *na* Dr. Piſonis *ſchryven, tegens de koortzen en verbitheid der oogen in* Braſil *gebruikt wordende, is van een zoeten ſmaak; en ik heb dikwils gewenſt het zelve hout by der hand te hebben, om het in plaats van het gemeene roode-Sandel te konnen gebruiken; want om onder alle die houten, die ons voor Sandel werden opgediſt, zodanig eene te vinden ('t welk na het voorgeven der Arabiers kout, en opdrogende van aart zoude zyn) daar ſchynt weinig apparentie toe; want onder alle de ſtukken, die my tot nog toe daar voor toegezonden zyn (hier en daar in Ooſt-Indiën groeyende) heb ik niet een konnen vinden, dat die voorgenoemde krachten heeft, immers ik heb het tegendeel bevonden: Want Ao.* 1680., *als ik groote pyn van een ontſteeking, en opſwelling der oogen had, heb ik het beſte daar van fyn gevreven, op de oogen geſtreeken, en een weinig daar in laten komen, midsgaders de reſt ingedronken, waar op ik bevond het opgeſmeerde, in plaats van te verkoelen, in de oogen te byten, het ingedronkene in de keele wat te jeuken, en ſcherp te zyn, hoewel het daar na een weinig verkoelde, het welk andere nevens my ook getuigden, die het doenmaals mede gebruikten; Doch eenige waaren 'er ook, die ſtaande hielden, anders niet dan verkoeling onder het indrinken gevoelt te hebben; De Portugeezen, alsze het tot verkoelen, en verdroogen binnens lyfs willen gebruiken, zo nemenze deze drie dingen t'zaamen,* root-Sandel, Pedra Cananeor, *en* Coquinho, *of kleine Calappa-laut, het welkze te zamen wryven, en zo met water indrinken; Doch als men de* Coquinho, *dewelke zelden gevonden wert, niet hebben kan, zo zyn de twee eerſt genoemde niet te min goet: als zy het om te ſweeten, en tegens ingekregen venyn gebruiken willen, zo wryven en mengenze t'zaamen,* root-Sandel-hout, Caliga Kackaa, *dat is* Pedra Bezoar, *of gemeene* Bezoar, *dieze voor een* Ape-ſteen *houden,* en Culiga Landa, *by hun luiden* Pedra de Porco *genaamt, en nemen dat zo te zamen in.*

De Koningen van Macaſſer hebben ſchootels, en pinang-doozen gehat, dewelke na haar eigen zeggen gemaakt waren van een root-Sandel-hout, 't welk daar van Timor *was aangebragt, in mooten van* 3. *a* 4. *voeten lang, en* ½ *dito dik: Van buiten ſwart beſtorven, van binnen fyn en langdraadig, hoog en bloet-root, eenparig van coleur, en, als men het ſchrapte het roode* Lingoo *niet ongelyk; doch van 't Kaliatours-hout verſchillende, dewyl het zelve booger-root en bruinder van binnen is, als mede harder, en niet wel in de lengte ſplytende, ook op koolen zynde gelegt, ſtraks een ſcherpen rook van zig gevende, daar 't roode-Sandel eenigzints welriekt.*

Experimenta quædam ſubjungam, quæ inſtitui in omnibus, quæ habebam, fruſtis, cum illinita calce ad detegendum naturalem eorum colorem & ſpeciem, ut & tincturas, quas ſpiritui vini infuſa hæc fruſta exhibebant, &c. Vulgare ac notum Lignum Caliatourenſe eſt obſcuri ſanguinei coloris, quamvis & hoc in ſedibus & ſcamnis ex illo fabricatis etiam læte rubens obſervaverim, grave porro eſt, ſolidum, ſed non longitudinales gerens fibras, ac difficulter per longitudinem findendum. Illinita calx per aliquod tempus alba manet, ſed dein eſt læte purpuraſcentis, vel carnei coloris. Inter fruſta pro Sandalo rubro mihi transmiſſa quædam læte vel inſtar Minii rubebant interne, externe autem ex nigro fuſca erant, omniaque longitudinales habebant fibras. Illinita calx in pluribus apparebat læviter purpuraſcens uti ſupra, excepto quod in binis fruſtis, quorum unum læte rubebat, alterum autem ſanguinei erat coloris interne, calx conſpiceretur flava: Inter hæc etiam erat fruſtulum, quod perfricatum diſtincte Sinapios odorem referret, alterum languidum Sandali ſpirabat odorem, plurima autem nullum dabant.

In Rumphii Auctuario hæc addita ſunt.

Dapperus utraque *Sandali* ligna in Africa ſeſe inveniſſe putat, narrat enim in *Anſiko pag.* 180. „ Ingens Sandali copia hic occurrit, *rubrum* nempe „ quod *Fawille*, & *album*, quod *Sikongo* incolis dici„ tur; quo poſteriore tanquam optimo in pul„ verem contuſo, & cum oleo Palmæ mixto incolæ „ ſuum inungunt corpus ad ſanitatis conſervationem. Amicus quidam ex Batavia anno 1697. mihi miſit fruſtum rotundum rubri ligni *Caliatour* dicti, cum altero oblongo fruſto; cum relatione, primum illud pro *Sandalo rubro* ibi vendi, quod odorem *Sandali* etiam quodammodo ſpirabat, altera autem minor & oblonga pars odore erat deſtituta. Utrumque in Java creſcit, in parte ejus auſtrali, ſed raro occurrit, & non niſi apud Primores. Segmentum vero illud rotundum a præfecto Baleyenſium dono datum fuerat *Pangorang* Bantamenſi, in cujus venditione emptum erat pro quindecim inperialibus, ponderabat vero libras decem. Juxta relationem iſtius amici ejus ſegmentum in Patriam ſeu Hollandiam ſecum ducturus eſt, ut exploret, an illud, quod ex Indiis Occidentalibus transfertur, & nomine Sandali rubri magna copia Ratisbonæ ſecatur, inque Pharmacopæis venditur, ejusdem eſſet notæ, ſeu cum illo conveniret.

Ik zal hier nog byvoegen eenige preuven van alle de ſtukjes, die ik gehat heb, aangaande haar naturlyke coleur en vertoonig met opgeſmeerde kalk, als mede de tincturen, die zy in de Brandewyn van haar geven &c. Het gemeene en bekende Kaliatourshout is donker-bloetroot, hoewel ik aan ſtoelen en banken het zelve ook licht-root bevonden heb, voorts ſwaar, maſſyf, doch niet regtdradig en moeyelyk in de lengte ſplytende. De opgeſmeerde kalk blyft wel een tyt lank wit, maar wert daar na licht-paars, of Appel-bloeizel. Onder de ſtukjes my voor root-Sandel toegezonden, waren zommige licht, of Menyroot van binnen, maar van buiten ſwart-bruin, en alle regtdraadig: De opgeſmeerde kalk vertoonde zig meeſt aan alle licht-paars, als boven, behalven dat aan twee ſtukken, waar van het een licht-root, en het ander bloetroot van binnen was, zig de kalk geel vertoonde: Daar was ook een ſtukjen onder, het welk gevreven zynde, kaarlyk na moſtaart rook, het ander had een ſlappen Sandel-reuk, en de meeſte gants geen.

In de vermeerdering van *Rumphius* is dit'er bygevoegt.

Dapper *wil mede de beyde* Sandel-houten *in Africa vinden, want by beſchryft in zyn* Anſiko pag. 180 „ *Men heeft 'er meenigte van* Sandel-hout, *te weeten* „ rood, *daar te Landt* Fawille, *en* wit, Sikongo *ge*„ *naamt; met welk laatſte als het beſte tot ſtof geſtooten,* „ *en met* Olie de Palma *gemengt, de Inwoonders hun* „ *lichaam ſmeeren tot behoudenis van gezontheit. Zeeker Vriendt heeft my van Batavia in January* 1697 *een rond ſchyfje van rood* Kaliatour-hout, *nevens nog een langwerpig ſtukje gezonden, met berigt, dat het eerſte aldaar voor* roodt Sandel-hout *verkogt wert, hebbende eenigzints een reuk na* Sandel-hout *trekkende, dog het kleyne langwerpige ſtukje had geen reuk: Het valt beyderzyds op Java na de zuyd-kant, maar is weinig en maar by de Grooten te bekomen. Daar die ronde ſchyve afgezaagt was, hadde toebehoort den Kapitein van de Baliers, die het van een* Pangorang *van Bantam tot een vereering bekomen hadt, en op wiens verkoping het verkogt is tot* 15 *ryksdaalders, wegende omtrent tien ponden. Volgens ſchryven van dezen Vriendt zoude hy diergelyke ſchyve mede na 't Vaderlandt neemen, om te zien, of het geen uit de Weſt-Indiën komt, en onder de naam van* roodt-Sandel-hout *in overvloet tot Straasburg gemalen, en in de Apotheken verkogt wert, daar mede overeen komt.*

OBSERVATIO.

De Sandalo rubro vide porro *Valent. hiſtor. ſimpl. reform. p.* 186. & *Indiæ litter. epiſt.* 2. *p.* 387. & *Sam. Dale Pharmac. p.* 376. qui varios collegit auctores. ut & *Ray hiſt. pag.* 1805. *Park. Theatr. p.* 1605. *J. Bauh.* 1. *p.* 489. & *Chabr.* 37. nec non *Jonſt. dendr. p.* 456. ut & *Ray tom.* 3. *append. p.* 84. & *Herman. Mat. med. p.* 89. qui dicit eſſe arboris ſiliquoſæ, floribus papilionaceis.

Tria hæc *Sandali* ligna deſcripta quoque occurrunt in *Valent. Amboniæ deſcript. pag.* 206. & 207. qui & præcedentia *Agallochi veri* & *ſpurii* ligna breviter quoque deſcripta exhibet.

AANMERKINGE.

Over het *Roode Sandel-hout* ziet verders *Valent. hiſtor. ſimpl. reform. p.* 186. en de tweede brief van het *geleltert Indie p.* 387. als mede *Samuel Dale Pharmac. p.* 376. die verſcheide Schryvers aanhaalt. en *Ray hiſt. p.* 1805. en *Parkins Theatr. p.* 1605. als ook *J. Bauh.* eerſte deel *pag.* 489. en *Chabr. p.* 37. en *Jonſt. dendrol. p.* 456. en de *append.* van *Ray* derde deel *pag.* 84. en *Herman Mater. med. p* 89. die zegt dat het een boom is met Peulagtige vruchten, en Kapels-vormige bloemen.

De drie zoorten van *Sandel-houten* werden mede beſchreven gevonden by *Valent.* in de *beſchryving* van *Ambon pag.* 206. en 207. die de voorgaande *Calambac* en *Agel-houten* ook kortelyk beſchryft.

CAPUT DECIMUM OCTAVUM.

Pſeudo-Sandalum Amboinenſe: Saſuru.

HÆc non alta ſed craſſa eſt arbor in ſummis Amboinæ montibus, ſed rariſſime obveniens, quæ rectum gerit truncum, formamque majoris Jamboſæ præ ſe fert, folia autem ejus ſunt ampla, ſimilia *Bancudu*, vel inſtar *Mangæ fœtidæ*, pedem ſeu quindecim pollices longa, ultra octo digitos & amplius lata, glabra, intenſe viridia, flavisque parallelis ac transverſalibus coſtis pertexta, juniora vero folia ad oras parum ſunt dentata breviſſimis ac raris dentibus, quorum veſtigia in vetuſtis etiam apparent. Folia hæc ſine ordine rotundis, firmis, ac ſpithamam longis inſident petiolis ad ramorum ſummum, ex rotundo quaſi caliculo ortum ſuum ducentibus, qui ramo ipſi adnectitur, cumque ipſo decidit folio, binas gerens auriculas acutas, contrita vero folia odorem præbent & ſaporem gratum & acidulum.

Flores in amplis proveniunt umbellis in circulo extenſis inſtar amplæ patinæ, qui ex craſſis & longis formantur pedunculis in centro conjunctis, inſtar radiorum rotæ: Quisque autem radius pedem circiter eſt longus, vel paulo magis, eſtque in ſummo tripartitus in minores petiolos, quorum quisque ad ſummum extenſus eſt inſtar orbis, atque huic inſident multa albicantia granula, primo paulo majora granis Milii, dein autem excreſcunt in baccas inſtar Piſorum, vel parvorum Ceraſorum nigrorum, hactenus albicantes & coronula ornatas, ſi capitula hæc ſeparentur, formam præbent quodammodo florum Limonum, uti quoque ſenſim tales excreſcunt, ſed multo ſuccoſiores ſunt, nec ita albi ac flores Limonum; quinam ſubſequantur fructus, me latet, hæc enim capitula tarde ſeſe aperiunt, nec in fructus excreſcunt, ſed fruſtra decidunt: Non ſimul quoque excreſcunt in orbiculis iſtis, ſed unus poſt alium aperitur flos. Hæcque umbella optime ornatam refert coronam, qualis nuptiarum feſtivitate ſuſpenditur, quem in uſum etiam adhibetur, in nuptiis nempe quorundam Amboinenſium Principum.

In ramis quoque apparent veſtigia orbicularum, ex quibus foliorum petioli excrevere, illi autem medullam intus habent fungoſam inſtar Sambuci, ſed magis aquoſam: Trunci cortex eſt glaber, cinereus, cum fuſcis maculis & verrucis, intus autem eſt fungoſus, mollis, & flavis pertextus lineis, ſaporis aciduli ingratique odoris: In vetuſtis arboribus cortex exſudat flavum & tenax gummi, quod in nigricantem & obſcure fuſcam exſiccatur reſinam, ſed non magna copia: Recens arborum lignum eſt album & molle, ſiccum vero in ruffum vergit, fere inſtar flavi *Lingonis* ligni, aliquando etiam eſt ex ruffo cinereum, plurimis venulis intricatis conſtans, unde difficile ſecatur, quum per longitudinem non bene poſſit findi, reſina autem, uti dictum eſt, non niſi in vetuſtiſſimis reperitur arboribus, nec niſi in quibusdam trunci locis, qui ſponte fiſſuram fecerunt vel inciſi ſunt: Recens lignum nullum ſpirat odorem, ſed ſiccum præſertim, quod ex vetuſtis & ſponte delapſis collectum eſt arboribus, odoremque habet *Lingoi-ligni* ſed, multo fortiorem, odorque vergit in Rosmarinum, vel Oleum Spicæ. Reſina recenti utuntur Amboinenſes pro ſuffimigio, lignum autem carbonibus inpoſitum ingratum ſpirat odorem: Flores autem plerumque menſibus Septembri & ſubſequentibus apparent.

Nomen. Latine *Pſeudo-Sandalum Amboinenſe*; Amboinenſibus in Leytimora dicitur *Saſuru*, in Hitoë vocatur *Tonokuko*, h. e. lignum ſuffitus, noſtraque natio ipſi nomen tribuerunt Rosmarini ligni, ſeu Sandali Amboinenſis.

Locus. Raræ tantum occurrunt arbores in Amboinenſium montibus, ad Hitoë oram, unde incolæ *Sajæ* arbuſculas quondam deduxerunt quasdam, illasque plantaverunt in Leytimora, in valle umbroſa prope rivulum *Onoway*, qui unum exhibet oſtium, ex quo fluvius Elephas dictus excurrit prope Caſtellum Victoriam.

Amboinenſes hanc habent arborem pro Sandalo ſuo, quo nomine me adliciebant in illum locum, ut ibi eam conſpicerem, ubi ergo anno 1665, binas vi-

di

XVIII. HOOFTSTUK.

Baſtert Amboins Sandel-hout.

DIt is geen hooge, maar dikke boom, die men in 't hooge Amboinſche gebergte, en dat nog zeer zelden vint, hebbende een regte ſtam, en de gedaante van een groote Jamboes-boom, de bladeren zyn groot, en gelyken die van Bancudu, *of die van* Manga Foetida, *een voet, of* 15. *duimen lank, over de* 8. *vingers en meer breet, glad, hoog-groen, en met geele parallele ribben over dwers doortogen, de jonge bladeren zyn aan de kanten een weinig getant, met zeer korte en ydele ſpitzen, waar van men ook eenige teekenen in de oude ziet: Zy ſtaan zonder order, op ronde, ſtyve, en een ſpan lange ſteelen, rondom de voorſte takken, yder in een ront ſchoteltje, het welk tegens den tak aanzit, en met het blad afvalt, hebbende twee ſpitze ooren, en zynde gevreven, zo rieken en ſmakenze ook lieflyk, en wat ſuurachtig.*

Het bloeizel komt voort in breede dollen, in de ronte uitgebreit, als een breede ſchootel, beſtaande uit lange dikke ſteelen, die alle in de midden t'zamen koomen, gelyk de ſpaaken aan een rat: Yder van deze ſtralen is omtrent een voet lang, of wel meer, van vooren verdeelt in drie andere ſteelen, welke aan haar einden breet zyn, als een tafelbortje, en daar op ſtaan veele witte korrels, eerſt wat grooter dan de Geerſt, maar daar na wordent bezyen, als een Erwte, of kleine Krieke, nog al wit blyvende, van vooren met een kroontje: als men deze knopen van malkander trekt, zo vertoonenze eenigzints het bloeizel van Lemoenen, gelykze ook metter tyd zodanig werden, doch zy zyn veel zappiger, en min wit, dan't Lemoenbloeizel, wat voor vruchten daar op volgen, dat is my tot nog toe onbekent, want deze knoppen gaan langzaam open, en vallen dan nog al zonder vruchten af: Zy worden ook niet te gelyk groot aan de bortjes, maar de een na den ander. En deze dolle gelykt wel een geſchikte kroon, die men in de Bruiloften ophangt, waar toeze ook gebruikt werd, te weten op Bruiloften van zommige Amboinſche Prinſſen.

Aan de takken ziet men de teekenen van de ſchoteltjes, daar de bladeren ingeſtaan hebben, en van binnen hebbenze een voos merg, gelyk Vlier, doch waterachtiger, de ſchorſſe des ſtams is effen, graauw met bruine plekken, en vratten, van binnen voos, week, en met geele linien doortrokken, van reuk ſuurachtig, en voor ons onlieffelyk: Aan de oude boomen ſweet de ſchorze een geele en taaye gom uit, dewelke in een ſwartachtig, en donker-ros hers opdroogt, doch zeer ſchaars: het verſche hout aan de boomen, is wit en week, maar het drooge trekt wat na den roſſen, bykans als geel Lingohout, en zomtyds uit den graauwen ros, met veele aderen, die zeer verwart door malkanderen lopen, en waarom het moeyelyk te klooven is, als niet wel in de lengte willende ſplyten, het hers, als gezegt, ziet men niet dan aan de zeer oude boomen, en dat maar op eenige plaatzen aan den ſtam, die van zelfs geborſten zyn, of daar in men gekapt heeft, het verſche hout heeft geen reuk, maar wel het drooge, inzonderheit dat van oude en van zelfs omgevallene boomen komt, riekende als Lingoo-hout, *doch veel ſterker, en den reuk trekt ook wat naar Roſemaryn, of Spyk-olie. Het hers gebruiken de Amboinezen tot reukwerk, te weten 't verſche, doch het hout op koolen gelegt, riekt onlieflyk: het bloeizel ziet men doorgaans in September, en de navolgende maanden.*

Naam. *In't Latyn* Pſeudo-ſandalum Amboinicum, *in 't Ambons op Leitimor,* Saſuru, *op* Hitoe *hiet het* Tonokuko, *dat is* Lignum Suffitus, *en onze Natie hebben het den naam gegeven van* Roſemaryn-hout, *of Amboins* Sandel-hout.

Plaats. *Men vint maar eenige weinige boomen in 't Amboins gebergte, en dat op de kuſt van Hitoe, van daar hebben de Radjas van Saja eertyds eenige boompjes gehaalt, en dezelve geplant op Leitimor, in een donkere Valei, by het Reviertje* Onoway, *zynde een van de hoofden, die de Revier den Olipbant maken, die by het Caſteel Victoria loopt.*

De Amboineezen houden hem voor haaren Sandel-boom, met welke naam zy my daar na toe troonden, om die te bezien, daar ik dan Ao. 1665. *twee boomen vont, beide*

een

di arbores, utrasque viri craſſitiem æquantes, nullam præbentes reſinam, quum nimis eſſent juniores, occurrunt quoque poſt *Wayum* circa Dammaras arbores, illæ autem in vicinis regionibus majori numero ſine dubio creſcent, in Cerama nempe & in Xuliaſſenſibus inſulis. Quum ſæpius majora horum arborum fruſta, immo fere dimidias arbores hinc inde in litore invenerim, quas incolæ bene noverant in illa non creviſſe regione: obſervare itidem in iis potui, per aliquod illas tempus in mari fluctuaſſe, atque ſuiſſe circumvolutas. In Hitoës terra in diſtrictu pagi *Senalo* diu meo tempore talis projecta jacuit arbor, ex qua mulierculæ ramenta cædebant pro ſuffimigio, atque in eodem diſtrictu & illo *Keytetto* poſtea aliquot tales invenimus arbores, quæ adhuc vigebant, in aliis vero pagis ignotæ erant.

Uſus. Quum arbor hæc tam raro occurrat, pauca de ejus uſu commentari poſſum, tantumque de Hitoënſibus vidi, ejus ramenta illos ex montibus deducere, quibus ad veſtium ſuffitum utebantur, quæ in minimas cædebant partes cum radice *Tacari*, h. e. *Gladioli odorati*, *Benjoim*, ac pauxillo ſacchari albi, quæ ſimul carbonibus inponebant; Hoc autem lignum prius bis terve aquæ ſalitæ inmergunt, ſoleque ardenti exſiccant, quo ejus odor penetrantior eſt, ita ut Amboinenſes hoc ligno utantur loco *Agallochi*, a cujus odore multum tamen differt: Nihilominus magni faciunt æque hoc lignum ac ejus reſinam, ſuisque naribus gratam putant, qua in re ex meo judicio deridendi ſunt, odorem ſaltem contritorum foliorum ac recenter cæſi corticis adeo gravem inveni, ut Cephalalgiam mihi excitaret. Si elegantia hujus ligni fruſta occurrant non nodoſa, in aſſerculos ſecari poſſunt, ex quibus ciſtellas fabricavi, quæ elegantis erant adſpectus, quum lignum tenuiſſimis conſtet fibris ac venis; ſed non bene poliri poteſt: Inter lævigandum hoc lignum tam fortem excitabat Camphoræ odorem, ut vix illum in cubili tolerare poſſem, atque aſſerculæ ultra annum poſtea liquorem quendam exſudabant, qui maculas olei referebat: Cum hujus ligni craſſiore raſura conchylia quædam colligavi in alia tali ciſtula, quæ ſimili quoque modo tenacem quandam Gummi ſubſtantiam Conchyliis adfigebat, ipſisque picis inſtar tenaciter adhærebat, quamvis lignum hoc antea penitus ſiccum fuiſſe quis credidiſſet: Ore manducatum fortem aromaticumque dat ſaporem ad Rosmarinum ſeu Lavandulam accedentem: Hæcque forte arbor eſt, quæ in Macaſſara *Bitau* vocatur; ſed rariſſime ibi occurrit, & non niſi in altis montibus, quæ rectiſſimum gerit truncum ac folia inſtar *Bancudu*, ſed paulo majora; Ejusque lignum ſeu truncus tantum adhibetur ad malos navigii Regis, quum non facile rimas agat, unde nulli alii licitum eſt hoc uti. Hujus ſæpe, uti dictum fuit, ligni fruſta in litore inveniuntur, haud diu maris æſtu agitata, nec ſole ſæpius exſiccata, quæque depurata & cubili inpoſita odorem Spicæ ſeu Lavandulæ diutius ſervant, huncque per cubile ſpargunt.

Hæc arbor videtur affinis eſſe tribus quatuorve fruticum ſpeciebus, poſtea *Lib.6.* ſub nomine *Scutellariæ* deſcriptis, quæ omnes ſimile quoque præbent Gummi, ac aliæ plantæ, quæ Opoponacem fundunt, cui hujus arboris Gummi ſimile eſt.

Roweyl in *Boero* creſcens ſpecies eſt præcedentis arboris, ejusdemque eſt magnitudinis & craſſitiei: Illius folia ſine ordine ad ramorum ſummum locantur, duodecim & quatuordecim pollices longa, quinque digitos lata, ab utraque parte glabra, acuminata, illaque *Bancudu*, ſeu anguſtifolium *Polot* referentia, intenſe viridia, glabra, & ſplendentia, cum paucis lateralibus coſtis, quæ ad oras arcuatim deſinunt, ſuperiusque in acumen acutum & firmum inſtar acus deſinunt apicem. Ad oras videntur integra, ſed, ſi attente attendatur, remotæ, nec profundæ apparent ſerraturæ, cum brevi obtuſoque apice, qui manifeſtus eſt character affinitatis cum præcedenti *Saſuru* & *Scutellariis*: Foliorum petioli culmum circiter craſſi ſunt, rotundi, & firmi, quatuor quinqueve pollices longi, amplaſque ad ramos auriculas gerentes, quum præcedentis arboris petioli patellam formabant, facileque decidunt, relinquentes veſtigium ſeu indi-

een man dik, zy en gaaven geen hers uit, om datze nog te jonk waren, men vintze ook agter Way, omtrent de Dammer-boomen, maar dezelve moeten mede op de nabuerige Eilanden in meerder getal vallen, als op Ceram, en in de Xulaaſſe *Eilanden: Want ik dikwils groote ſtukken, en ſchier halve boomen hier en daar op ſtrant gevonden hebbe, die de Inlanders wel wiſten aldaar niet te waſſen, en men kon 'er wel aanzien, dat zy in Zee lang gerolt hadden: op 't Lant van Hitoe in 't diſtrict van 't dorp* Senalo *beeft by mynen tyd lange een zodanigen boom gelegen, daar de Vroutjes ſpaanders afkapten, om reuk werk van te maken, en in 't zelfde diſtrect, als mede in dat van* Keytetto, *hebben wy namaals nog eenige diergelyke boomen gevonden, die nog groeiden, maar op andere Negorynen warenze niet bekent.*

Gebruik. *Dewyl deze boom zo weinig gevonden wert, kan ik nog weinig van zyn gebruik ſchryven, hebbende alleenlyk van de Hitoeezen gezien, dat zy daar van de ſpaanders uit het gebergte afbragten, om die tot berooking van haare klederen te gebruiken, dezelve klein kappende, met de wortel van* Tacari, (*dat is* Gladiolus odoratus,) Benjoim, *en een weinig witte ſuiker, 't zelve dan gezamentlyk op koolen ſmytende: Doch dit hout doopenze te vooren twee of drie reizen in zout water, en droogen het weder in de heete Zon, waar door zyn reuk ſterker wert, zo dat de Amboineezen dit hout gebruiken in plaats van* Agallochum: *Van wiens reuk het nogtans veel verſchilt: Niet te min makenze veel werks zo van 't hout als van 't hers, en houden 't voor haare neuzen zeer lieflyk, daar in zy myns oordeels te belaggen zyn, immers den reuk van de gevrevene bladeren, en vers gekapte ſchorſſe heb ik zo ſterk bevonden, datze hooft-pyn verwekken. Als men mooye ſtukken van dit hout vint, die niet knoesvig zyn, zo kan men plankjes daar van zaagen, waar van ik kleine kiſtjes gemaakt hebbe, die haar fraai vertoonden, om dat het hout fyn geadert, en gewatert is, maar het wil zig niet glat laten werken, in 't ſchaaven gaf het zo ſterken Camphar-reuk van zig, dat men het in de kamer qualyk harden konde, ook ſweetten de plankjes, ruim een jaar daar na eenige vogtigheit uit, 't welk men voor olye-vlekken aanzag: Met het grove ſchraapzel van dit hout heb ik ook eenige Zee-boorntjes ingepakt gehad in een ander kiſtje, 't welk insgelyks een taaye gomachtigheit aan de boorens zette, en daar zo vaſt aankleefde als pik, hoewel men nogtans dit hout voor geheel droog zoude hebben aangezien: In de mont gekaauwt wordende heeft het een ſterken ſpeceryachtigen ſmaak, zeer na de Rosmaryn ofte Lavandel trekkende. En dit is miſſchien den boom, die op Macaſſar* Bitau *wert genaamt; doch zeer weinig aldaar te vinden is, en dan nog maar alleen in 't hooge gebergte, hebbende een zeer regte ſtam, en bladeren als* Bancudu, *doch wat grooter, werdende het hout maar alleenlyk gebruikt om maſten in 's Konings Galei van te maken, om dat het niet ligt ſcheurt, en daarom mag het niemant anders gebruiken. Men vint zomtyds, als gezegt, van dit hout ſtukken op ſtrant, die niet lange in 't Zee-water gerolt hebben, nog door de Zon dikwils gedroogt zyn, en dewelke zynde ſchoongemaakt, en in een kamer gelegt, haare Lavandel-reuk langer behouden, en die daar mede vervullen.*

Het ſchynt of dezen boom eenige maag ſchap wil hebben met de 3. of 4. zoorten van heeſters, hier na, onder de naam van Scutellaria, Lib. 6. *beſchreven, en die alle willen zulks mede doen als de planten, daar de* Opopanax *van komt, waar na de* Gummi *van dezen boom ook gelykt.*

Roweyl *op* Boero *waſſende, is een mede zoorte van den voorgenoemden boom, als mede van de zelfſte grootte, en dikte: De bladeren ſtaan zonder ordre aan 't uiterſte der dikke ryskens op malkanker, 12. en 14. duimen lank, 5. vingers breet, agter en vooren effen, ſpits, en die van* Bancudu, *of ſmalbladige* Polot *wel gelykende, boogroen, te weder zyden glat en blinkende, met weinige zyde ribben, die aan 't einde zeer bogtig lopen, van vooren met een korte ſtyve ſpitze, als een naalde. Aan de kanten ſchynenze effen: doch naauw daar oplettende, zo ziet men de wyde en ondiepe kerven, met een korte ſtompe ſpitze, 't welk een klaar kenteeken van overeenkomſt is met het voorgaande* Saſuru, *en de* Scutellaris: *Haare ſteelen zyn omtrent een ſtroo-halm dik, ront en ſtyf, 4. a 5. duimen lank, en met een breet voetje aan de takken ſtaande, daar de voorige een ſchoteltje maken, en vallen ligt af: Nalatende haar voetſtappen of een teken op de plaats,*

daar

indicium illo in loco, in quo fuerunt locati: Illorum odor ac ſapor haud ita ingratus eſt ac *Saſuru*, ſed maxime cum *Scutellariis* conveniens: Flores fructusque mihi hactenus penitus ignoti ſunt, nec a Boeronenſibus dignoſcere potui, hos unquam illos vidiſſe; ramuli, ex quibus folia excreſcunt, digitum craſſi ſunt, leves, ac intus repleti medulla fungoſa: Recens ejus lignum nunquam vidi, ſed ſiccum, quod flaveſcit, fibris conſtans tenuibus, cum craſſis ac pinguibus luteis venis, quæ non ita intricatæ ſunt ac in *Saſuru*. Recens in viridi & vegeta arbore lignum eſt inodorum, interiora vero fruſta vetuſtarum ac deciduarum arborum dulcem ac pinguem, ſed fatuum habent odorem, ſi cruda nec carbonibus fuerunt inpoſita, qui gratior & melior eſt in ciſtulis occluſis, qui tamen brevi diſparet. Ex aperto cortice, vel qui ſponte fiſſuram fecit, exſtillat flaveſcens, tenue, ac mucilaginoſum Oleum grati odoris, & maxime ad Ambrum accedens, quod exſiccatur in obſcure ruffum Gummi, inque paucis & parvis fruſtulis ſeu granulis ex cortice detrahi poteſt. Gummi hoc ad viſum Opoponacem haud male refert, ſed ſaporem non habet amarum, at pinguem & languidum inſtar toſti fere cujusdam cibi: Ita ut non ita gratum ſit ac recens Oleum, ſi non fuerit pice durius.

Nomen. Arbor hæc Latine dici poteſt *Pſeudo-Sandalum Boeronenſe*, in Boerona autem vocatur *Roweyl*, in Manipa quandam habent arborem, quam *Lowelle* & *Rawelle* vocant, quod idem denotat nomen, ex relatu autem Incolarum alia debet eſſe arbor, quum folia gerat rugoſa & piloſa inſtar *Canarii Trigoni*, ipſis *Habamaloſey*, h. e. cibus porcinus alias dicta.

Locus. Arbor hæc nusquam alibi fuit hactenus inventa, niſi in Boeronæ parte Zephyrea circa *Maſerette*, longe a litore in montibus altis, unde & lignum ac Oleum ab Alphorenſibus ſeu ſilveſtribus montium incolis plurimum deducitur, qui nullum alium inde habent uſum, niſi quod capillos ſuos & corpus recenti hoc inungant oleo, quod ſponte ex illa effluit arbore.

Uſus. Nihil aliud hujus notum eſt, niſi quum mulierculæ Boeronenſes pinguiſſima aliquando fruſta, ac primam liquidam picem ſeu Oleum ab Alphorenſibus dono accipiunt, illud ſuis miſcent oleis, quibus gratum conciliare cupiunt odorem, ac revera hæc pretioſa foret Terebinthina, ſi barbari illi montium incolæ illam juſto colligere ſcirent modo, ac rite conſervare, antequam indureſcat.

Si enim hæc terebinthina ſeu pix liquida in arboribus exſiccetur in duram reſinam, tum nullus amplius ſupereſt gratus odor, ac carbonibus inpoſita odorem dat toſti ſævi. Ex Boetona anno 1666. fruſtula quædam iſtius Reſinæ mihi adferebantur, quam fallaces incolæ tum temporis *Ambergunong*, h. e. *Ambram Montanam* vocabant, præ ſe ferentes rariſſime inveniri ac pretioſi odoris eſſe, deſtillantem in altiſſimis montibus ex certis arboribus. Fruſtula hæc erant ſatis magna inſtar Raparum, Gummi Elemni colore & ſubſtantia adeo ſimilia, ut pro eo haberentur, quædam enim maculas habebant carnei coloris & opacas, quædam vero pallide ruffas ac flaveſcentes, ſed nullum dabant odorem, excepto quod carbonibus inpoſita toſtum ſpirarent ſævum, ita ut pro nulla alia re illa habere poſſem, quam pro Reſina iſtius *Roweyl*, quæ ſine dubio in Boetonenſibus montibus abundanter exſudat, quumque regio iſta bituminoſum gerat ſolum, ſatis ad partem Zephyream nigrum etiam exſudat bitumen, quod purum in mare prolabens in nigerrimas ac ſplendentes indureſcit moles, quas peregrinis pro nigra vendunt & obtrudunt Ambra, ſi autem bitumen hoc ſit molle, & in litore decidat, cum arena ſeſe miſcet, lapillis, ac conchis, ſicque ſenſim indureſcit in duros, obſcure cinereos, fuſcos, ac nigricantes lapides, qui igni expoſiti liqueſcunt, gravemque de ſe emittunt odorem; Ex Manipa mihi adducta fuit certa terra, quæ carioſum continebat lignum, ac bacellos, quæ gratiſſimun Ambræ ſpirabat odorem, atque occluſa, vel ab aëre conſervata diu hunc retinebat odorem: Incolæ autem mihi perſuadere volebant, naturalem hujus terræ eſſe odorem, quæ nullo alio inveniebatur in loco, niſi tantum in anguſta terræ plaga circa *Tuboe*, quod ſitum eſt in Manipæ parte boreali, ulteriore autem indagine experiebar hoc

daarze geſtaan hebben: Haar reuk en ſmaak is zo ſterk en onlieflyk niet gelyk als aan de Saſuru, *maar merkelyk na* Scutellaria *trekkende: De bloemen en vruchten zyn my tot nog toe onbekent, en ik heb van de Boeronezen ook niet ervaren konnen, dat zyze ooit gezien hebben; de takken of ryskens, daar de bladeren aan ſtaan, zyn een vinger dik, ligt, en van binnen met een voos merg gevult. Het verſche hout heb ik nooit gezien, maar wel het drooge, 't welk geelachtig is, fyndradig, met vette geele aderen, die zo verwert niet lopen, als aan de* Saſuru. *Het verſche hout aan de groeyende boom is zonder reuk, maar de binnenſte ſtukken van de oude en omgevallene boomen, hebben een zoeten, vetten, boewel ſlappen reuk, doch niet op de koolen, maar raauw, en nog beter in kiſtjes opgeſloten, die egter in 't kort verdwynt: Uit de gekapte ſchorſſe, of uit de van zelfs geborſtene ſcheuren, vloeit een geelachtige, dunne, doch kleverige Olie, lieflyk van reuk, en merkelyk na de* Ambra *trekkende, dewelke in een donkere roſſe* Gom *beſterft, en met weinige en kleine brokjes of kruimpjes aan de ſchorſſe hangt: Deze* Gom *gelykt van aanzien het* Opopanax *niet qualyk, zynde egter niet bitter van ſmaak, maar vet en laf, als eenige gebradene koſt, gelyk het ook op kolen zodanig riekt: dies dezelve op verre na zo lieflyk niet en is, als de verſche Olie, wanneerze niet harder als teer geworden is.*

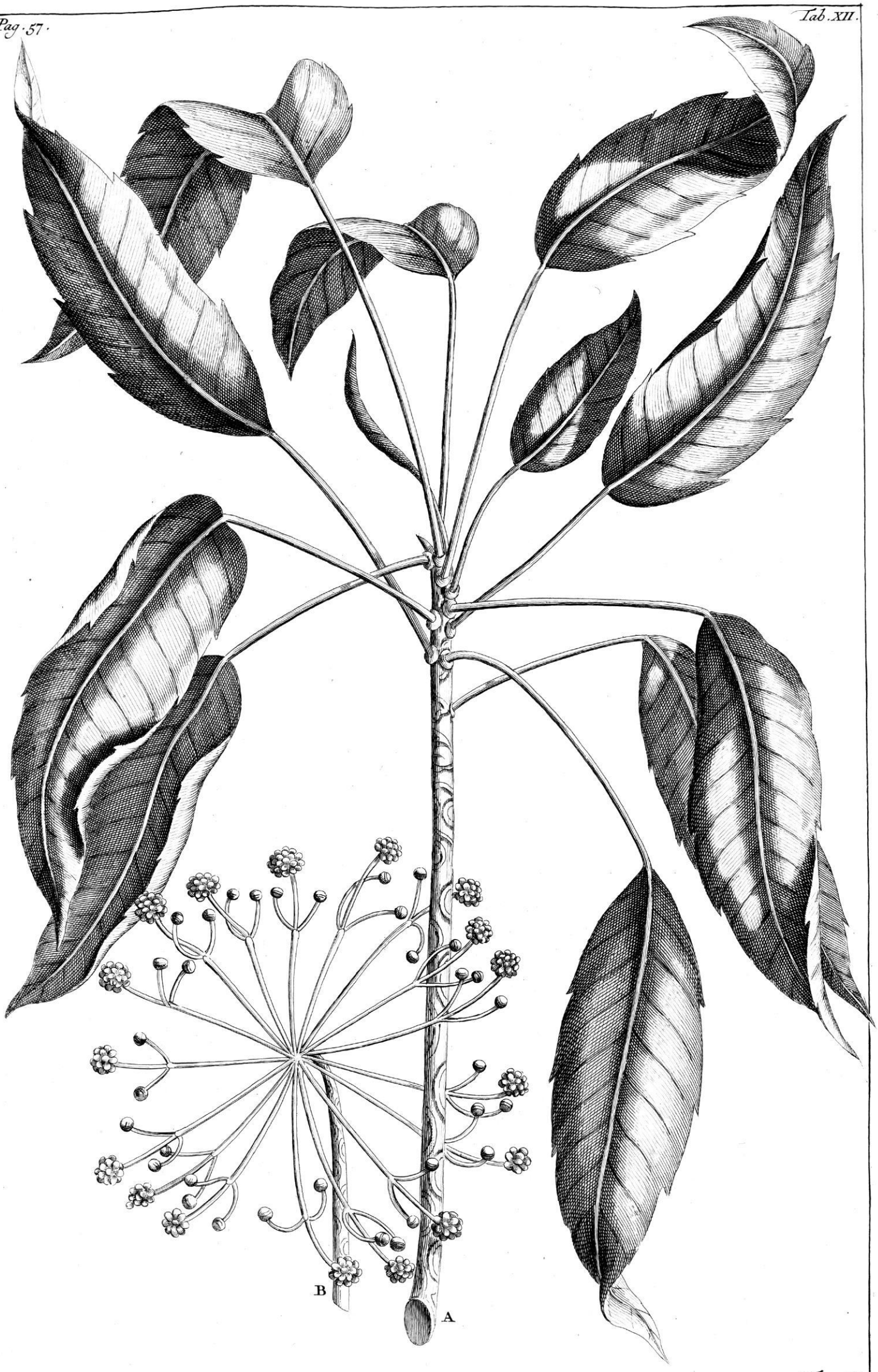
Naam. *Dezen boom mag men in 't Latyn noemen* Pſeudo-Sandalum Boeronenſe, *op Boero zelfs wortze* Roweyl *genaamt, op Manipa hebbenze ook een boom, dieze* Lowelle *en* Rawelle *noemen, 't welk de zelfſte naam wil zyn, dan na het verhaal der Inlanders, zo moet het evenwel een anderen boom wezen: Want by zoude ruige en haairige bladeren hebben, gelyk die van* Canarium Trigonum: *By hun lieden anders* Hahumaloſey, *dat is Verkens koſt genaamt.*

Plaats. *Tot nog toe is dezen boom nieuwers gevonden, dan op Boeroes Zuid-zyde, omtrent de Negory* Maſerette, *verre van ſtrant in 't booge gebergte, en daarom wert het hout en de Olie meeſt door de* Alphoreezen *of wilde bergwoonders afgebragt, die geen ander werk daar af maken, als datze haar haairen en lyf beſtryken met den zelven verſchen Olie, die daar uitdruipt.*

Gebruik. *Daar van is anders niet bekent, als dat wanneer de Vroutjes op Boero zomtyds de vetſte ſtukken, en eerſten weeken Traan of Olie van de voornoemde* Alphoreezen *geſchonken krygen, dezelve dan mengen onder haar Olie, dieze welriekent willen maken, en inderdaat zoude dit een koſtelyken Traan zyn, indien hem die woeſte berg-bewoonders behoorlyk wiſten te vergaderen, en wel te bezorgen, eerze hart wierde.*

Want als dezen Traan aan de boomen tot een harde Reſina *opdroogt of beſterft, zo is daar geen reuk, nog lieflykheit meer aan, en riekt, op kolen gelegt zynde, als gebraden vet. Van gemelde Boeton wierden my Ao.* 1666. *eenige ſtukjes* Reſina *toegebragt, die de bedrieglyke Inlanders doenmaals* Ambergunong, *dat is berg-*Amber, *noemden, voorgevende dat het zelden wierde gevonden, en van een koſtelyken reuk was, druipende in 't booge gebergte uit zeekere zoort van boomen: Het waren tamelyke groote ſtukjes of Knollen, het* Gummi Elemni *aan coleur en ſuſtantie zo gelyk, dat menze ook daar voor zoude hebben aangezien, te weten zommige: hebbende plekken hoornverwig en donker, ook zommige licht-ros, en geelachtig: Maar zy badden geenen reuk, behalven datze op kolen gelegt zynde als gebraden vet rooken, dierhalven ikze voor niet anders konde houden, dan voor een* Reſina *van de voornoemde* Roweyl, *dewelke buiten twyffel op het Boetonſche gebergte rykelyker zynen harſt uitgeeft, vermits dat Land een* Bitumineuſe *gront heeft, dewelke aan de Zuid-zyde ook een ſwart* Bitumen *uitſweet, 't welk zuiver in Zee komende, tot pik-ſwarte blinkende klompen verhart, dieze de vreemdelingen voor ſwarten Amber verkopen, maar als dat weeke* Bitumen *op ſtrant komt, zo vermengt het zig met zant, ſteentjes, en ſchulpjes, en werd zo metter tyd tot harde, donker-graauwe, en ſwartachtige ſteenen, dewelke aan 't vuur gehouden zynde ſmelten, en een ſterken reuk van zig geven: nog is my van* Manipa *toegebragt zeekere aarde, daar vermolſemt hout en ſtokjes door liepen, dewelke zeer lieffelyk na* Amber *rook, en wel beſlooten gehouden, of voor de lucht bewaart zynde, dezelve reuk lang behielt: En wilden de Inlanders my wys maken, dat het haar natuurlyken reuk was, en dat die aarde nergens anders gevonden wierde, dan maar alleeu op een ſmallen ſtreek Landts omtrent de Negorye* Tuhoe, *gelegen op* Manipas *Noort-*

zyde,

B
A

hoc falſum & huic terræ bonum iſtum odorem conciliari per liquorem aliquem odoratum ſeu reſinam, quæ ex arboribus effluebat; de qua re ulterius vide in ſubſequente libro tertio caput quartum ad *Canarium odoriferum*, & *Cap. Sextum* ad *Nanarium minimum*.

EXPLICATIO

Tabulæ Duodecimæ,

Quæ exhibet PSEUDO-SANDALUM *Amboinenſe*, SASURU incolis dictum.
A. Ejus *ramum*.
B. Florum *umbellam* denotat.

OBSERVATIO.

Arbor hæc obiter etiam deſcribitur & commemoratur a *Valent. in Amboinæ Deſcript. p.* 208. *No.* XXXV.

CAPUT DECIMUM NONUM.

Lignum Papuanum. Caju Raſſamala.

LIcet hæc arbor in Amboina ſit exotica & incognita, hic tamen eam, quum ejus lignum ex vicinis locis in forum venale adfertur, deſcribere oportet, ſaltem in quantum de ejus forma quid ex relatu dignoſcere potuerim, eſtque juxta teſtimonium *Ceram-Lauwerenſium* vaſta & excelſa arbor, æque in litore, ac in montibus & vallibus creſcens, folia formam habent Syderoxyli, ſunt autem paulo minora: Ulterior ejus forma ipſis Ceram-Lauwerenſibus ignota eſt, quum *Onin-Cubiayæ* incolæ, ubi plurimum creſcit, homines ſunt barbariſſimi, qui peregrinis non permittunt, ut ſuas intrent ſilvas; Hujus arboris nulla pars in uſum adhibetur, niſi craſſæ ejus radices, quæ magno labore ex terra eruuntur & excæduntur, & tam diu in ſilvis relinquuntur, donec exterius lignum craſſitiem duorum digitorum habens, computruerit atque interior remanſerit ſubſtantia, cor dicta, quod in magnis fruſtis venale adfertur, quum hæc plerumque cruris habeant craſſitiem & ultra, ulnam ſeu duos pedes ſint longa, duriſſima & ponderoſa, intricata, & findendo difficillima; Color horum duplex eſt, in magnis enim fruſtis mellei eſt coloris cum pauco cinerei mixtus, plurimis conſtans tenuiſſimis venis, quæ magis albicant reliquis. Minora fruſta ſeu radices ſunt magis albicantes vel flaveſcentes rarioribus venis, & tenuiori conſtantes ſubſtantia, Sandalo citrino, ſeu Ebori ſordido ſimiles, ſed duriores ſunt Sandalo, utrorumque vero odor idem eſt, in florum odorem vergens, ſicuti Malaicenſes dicunt ad *Styracem liquidam* accedens, ipſis dictam *Raſamalla*, ſed ita languidus eſt, ut vix in crudo percipiatur ligno, magis autem ſi radatur, & maxime ſi carbonibus inponatur: In magnis fruſtis quoque non ita gratus eſt, eſtque æmulus acidæ *Sagumantæ*, ſique manducentur, ſapor *Raſamalla* itidem percipitur, qui maxime ad ſalſum vergit, vel uti aqua languida ex acidulis, ſine tamen aliqua acrimonia, vel ardore.

Quum itaque hæ arbores ac radices tam durum gerant lignum, & incolæ ſecuribus fere deſtituantur, hinc tam diu has relinquunt arbores, donec præ ſenectute computreſcant ac decidant, quarum radices dein ope ignis ſeparant, quas Ceram-Lauwerenſes in ordinata ſecant vel cædunt ſegmenta, uti hi etiam, quum ſecuribus magis inſtructi ſint, recentes radices facile eruere poſſunt, quæ tamen non ita bonum præbent odorem, ac illæ, quæ ſponte putreſcunt: Sæpius animo perpendi, an non eſſet ſpecies Styracis arboris, quum vero Ceram-Lauwerenſes mihi affirmabant, nullum exſudare Gummi vel reſinam, neque in trunci ligno peculiarem obſervari odorem, hinc ab illa receſſi ſententia.

Nomen. Latine *Lignum Papuanum*: Malaice *Caju Raſamala*, & *Caju Papua* juxta locum, in quo creſcit. Ceram-Lauwerenſes ipſi hoc lignum vocant *Caju Samar-*

zyde, maar by nader onderzoek bevont ik dit onwaarachtig, en dat dien goeden reuk de aarde wierde medegedeelt, door eenige welriekende vogt of traan, die van haare boomen quam af te druipen, ziet hier van breder in 't volgende derde boek, Cap. 4. *in* Canarium odoriferum, *en* Cap. 6. *in* Nanarium minimum.

UITLEGGINGE

Van de twaalfde Plaat,

Dewelke vertoont den *Amboinſche Baſtert-Sandel boom*, SASURU by de Inlanders genaamt.
A. Wyſt aan een *tak* daar van.
B. Den *Bloem-tros*.

AANMERKINGE.

Deze boom wert ter loop mede aangeroert en beſchreven van *Valent.* in de *beſchryving* van *Ambon p.* 208. *No.* XXXV.

XIX. HOOFTSTUK.

Papuane-Hout.

ALhoewel dezen boom hier in Amboina onbekent is, zo moet ik egter, om dat zyn hout uit de naaſte plaatzen hier ter markt wert gebragt, dezelve beſchryven, imners voor zo veel ik van zyn gedaante heb konnen vernemen, zynde na het verhaal van de Ceram-Lauwers *een groote hooge boom, zo wel op ſtrant, als in 't gebergte, en de valeyen waſſende, de bladeren gelyken na die van 't Yſerhout, doch zyn wat kleinder: Zyn nadere gedaante is hun Ceram-Lauwers zelfs onbekent, om dat de Inwoonders van* Onin-Cubiay, *daar by meeſt valt, zeer wilde menſchen zyn, die de vreemdelingen niet wel in haare boſſchen willen laten komen, van deze boomen wert niets genomen of gebruikt, dan de dikke wortelen, die men met groote moeite uit de aarde kapt, en dan zo in 't boſch laat leggen, tot dat het buitenſte hout, (omtrent twee vingers dik zynde) daar afrotte, en het binnenſte kerte overblyft, 't welk men met groote ſtukken te koop brengt, want die ſtukken zyn gemeenelyk een been of wat meer dik: een elle of twee voeten lank, zeer hart en ſwaar, warrig, en moeilyk om te kloven: De coleur is tweederlei, te weten die van de groote ſtukken hooning-verwig met wat graauw gemengt, en vol fyne aderen, ewelke witter zyn, dan de andere: De kleinder ſtukken of wortelen zyn witter of bleek-geel, met weinige aderen en fynder van ſubſtantie, het geele Sandel, of vuil yvoor zeer gelyk, doch harder dan het Sandel, maar de reuk van beide is eenderlei te weten: na bloemen trekkende, of zo de Maleyers zeggen, na* Styrax liquida, *by hun lieden* Raſamalla *genaamt, doch zo ſlap, dat men dezelve aan 't raauw hout qualyk gewaar wert, doch meer in 't raſpen, en nog ſterker op kolen: In de groote ſtukken is die ook zo lieffelyk niet, wat trekkende na* goore Sagumanta, *en in het kauwen gevoelt men ook den ſmaak van* Raſſamalla, *maar trekt merkelyk na den brakken, of gelyk verſlagen water uit een ſuurborn, zonder eenige ſcherpte, of bitte.*

Dewyl dan deze boomen en wortelen zo hart van hout, en de Inwoonders qualyk van bylen verzien zyn, zo latenze die meeſt ſtaan, tot datze van ouderdom verrotten en omvallen, daarze dan de wortelen naamaals afbranden, en die de Ceram-Lauwers *dan in fatzoenlyke mooten zagen of kappen, gelyk zy lieden ook zelfs (als zynde beter van bylen verzien) de verſche wortelen ligt konnen uitkappen, doch die even wel zo goet van reuk niet en zyn, als die van zelfs rotten, ik hebbe dikwils gedagt, of het niet wel een zoorte van Styrax-boom mogte zyn, maar aangezien my de Ceram-Lauwers verzeekerden, dat daar geen Gom nog hers uitquam, en dat ook in het hout van de ſtam geen zonderlyke reuk was, zo heb ik van die gedagte moeten afſtaan.*

Naam. *In 't Latyn* Lignum Papuanum: *In 't Maleyts* Caju Raſamala, *en* Caju Papua, *na de plaats daar het valt: De* Ceram-Lauwers *zelfs noemen 't* Caju Samarra, *een*

marra nomine communi cum *Caſuarina*, a qua tamen multum differt, quum verum nomen ſit *Caju-Samada*, quæ eſt abbreviatio *Caju Raſamala*.

Locus. Lignum hoc deducitur ex illa *Novæ Guineæ* parte, quæ *Onin-Cubiay* & *Cobiay* vocatur, atque a Ceram-Lauwerenſibus, qui Maſſoy corticem ibi vendunt, navigatione frequentatur: In aliis quoque creſcit locis ad Novæ Guineæ partem Occidentalem *Sergile* dictam, quæque ſita eſt ad orientem inſulæ *Weygeuæ*. Atque in plurimis aliis *Papuanis* inſulis, ac præſertim in illarum maximis *Meſſoala* & *Ruma-Soala*, ſed in media regione in montibus, ubi arbor hæc dicitur folia gerere *Anonæ* ſimilia: Arborem hanc ſponte præcipitari incolæ ſinunt atque conputreſcere, ac dein ejus cor & radices ſumunt, hæ autem ultimæ non ſunt optimæ: Lignum ab incolis Meſſoalenſibus *Calambacum* vocatur, quo nomine Macaſſerenſes quoque illud indigitant, quamvis multum a vero differat Calambaco.

Album *Caju Raſamala*, quod cbur refert, diſtinguendum eſt a cinereo, quamvis utrumque odore conveniat, album enim ex *Tsjampaa* adfertur, tenuioremque habet ſubſtantiam, cinereum vero ex inſulis Papuanis, quod craſſioribus conſtat fibris, ſaporemque habet ſalſum, & in majoribus adfertur fruſtis.

Uſus. Lignum hoc rapſatum albam præbet raſuram, quæ ſupra porphyritim inſuper cum aqua odorata, vel ex floribus deſtillata in pultem conteritur, qua mulierculæ ſuum inungunt corpus, non tantum odoris gratia, quam ad refrigerium, uti cum Sandalo quoque fit, quod cum Oryzæ farina hinc etiam miſcetur, lignum autem hoc magis refrigerat quam Sandalum, ac carbonibus inpoſitum gratum fundit odorem ad ſtyracem accedentem, raro tamen ſolum ad ſuffitum adhibetur, ſed ſemper aliis cum lignis mixtum, non admodum eſt carum, a Ceramenſibus enim quindecim vel viginti pondo pro uno emuntur inperiali. Quod ex Papuanis adfertur inſulis, ad viſum vilioris videtur coloris quam Cubienſe, longioribus conſtans fibris, & magis opacum gerit colorem, ex melleo & cinereo mixtum, quo autem magis albet, ac ſolidius eſt hoc lignum, eo melius habetur. Si accendatur, tarde ignem concipit, ſed fortiorem præbet ſtrepitum.

In Java hoc lignum quoque venditur, quod ibi defertur ex *Zeylana*, & *ora Malabarica*, uti mihi relatum fuit, quod multo ſubtilius eſt, & ſubſtantiam habet magis albicantem & ſolidiorem, ſi radatur, pallidum habet melleumque colorem, & ad extremitates vel nodos nigricat. Odore penitus convenit cum *Caju Papua* vel ejus odor jucundior quodammodo eſt: Ita ut inquirendum hactenus ſit, an *Caju Raſamala*, *Caju Papua*, & *Sembrane* oræ Malabarenſis, cum iſto albo ex *Tsjampaa* delato non una eademque ſint ligna, uti puto; ulteriore enim indagine comperi, iſtud album æque ac cinereum & ruffum in Papuanis creſcere inſulis, ac præſertim in Meſſoala, unde venale deducitur ad regiones in ſinu Hatuenſi ſitas in Ceramæ ora boreali; album autem reperitur in inferioribus arboris partibus juxta radices ſupra terram, cinereum vero & ruffum, quod vilius eſt, ex ipſis colligitur radicibus ſub terra.

OBSERVATIO.

Videtur hæc arbor eadem eſſe, quæ in *Theſ. Zeyl. pag* 28. vocatur Arbor KÆKURIAGHAHA odorata, ex qua fluit Gummi Elemi *Herm. Muſ. Zeyl. pag.* 52. de qua reliqua vide in *Theſ Zeyl. l. c.*

naam gemeen met de Caſuarina, *van dewelke het nogtans veel verſchilt, zynde den regten naam* Caju Samada, *het welke een verkorting is van* Caju Raſamala *boven genoemt.*

Plaats. *Dit hout wert gebragt uit dat deel van* Nova Guinea, *het welk men* Onin-Cubiay, *en* Cobiay *noemt: En dat door de* Ceram-Lauwers, (*die de* Maſſoy *baſt aldaar verhandelen*) *bevaren wert: Het valt ook op andere plaatzen van* Nova Guineas *Weſt-zyde*, Sergile *genaamt, en gelegen regt in 't Ooſten van 't Eilant* Weygeu. *Item op meer andere* Papoeſe *Eilanden, en inzonderheid op 't grootſte derzelver* Meſſoal *en* Ruma-Soal, *doch ver lantwaarts in, en op de bergen, daar dezen boom gezegt wert bladeren te hebben, als die van de* Anona: *De Inwooners laten hem van zelfs omvallen, en verrotten, en daar na nemenze het hert en de wortelen daar van, doch deze laatſte zyn de beſte niet, het hiet by de Inlanders van voorſchreven* Meſſoal Calambac, *gelyk het ook de Macaſſaren zodanig noemen, hoewel het veel van 't regte* Calambac *verſchilt.*

Het witte Caju Raſamala, *'t welk wel na Ivoor gelykt, moet men onderſcheiden van het graauwe, hoewelze beide malkander in reuk gelyk zyn, want het witte komt uit* Tsjampaâ, *en is veel fynder van ſubſtantie, maar 't graauwe komt uit de Papoeſe Eilanden, zynde veel groover, en brak van ſmaak, ook in veel grooter ſtukken.*

Gebruik. *Dit hout geſchraapt zynde geeft een wit ſchraapzel, 't welk men op een ſteen dan nogmaals, met eenig welriekent of gebloemt water, tot een pap vryft, waar mede de Vroutjes hun lichaam beſtryken, niet alleen om de goede reuks wille, maar ook om het verkoelen, gelyk men mede met het Sandel doet, 't welk men ook met Rysmeel daar onder mengt, maar dit hout is wat koelder dan het Sandel; op koolen gelegt zynde, heeft het ook een goeden reuk, wat na den* Styrax *trekkende, dog het wert zelden alleen gerookt, maar altyd met eenige andere houten gemengt, het is niet zeer duur, want men koopt het van de* Cerammers *de* 15. *a* 20. *pont voor een Ryksdaalder: Het gene uit de Papoeſe Eilanden komt, is in 't aanzien veel ſlegter van coleur, dan 't* Cabieyſche, *ook lankdradig en donkerder van coleur, uit den graauwen, en honing-verwigen door malkander gemengt, maar hoe witter en digter dit hout is, hoe beter men 't acht: Aangeſteken zynde, brant het langzaam, doch harder, en knerſt wat.*

Op Java wert dit hout ook verkogt, zynde aldaar aangebragt van Ceilon, en de Mallabaarſche kuſt, *gelyk my berigt is: Het zelve is veel fynder, witter, en digter van ſubſtantie, als men 't ſchraapt, ligt hooning-verwig, en omtrent de einden of knoeſten ſwartachtig: Van reuk het* Caju Papua *gants gelyk, of nog wel wat lieflyker: Zo dat nog te onderzoeken ſtaat, of* Caju Raſamala, Caju Papua, *en* Sembrane *op de kuſt van Mallebaar, en het voornoemde witte van* Tsjampaa, *niet eenderlei houten zyn, gelyk ik tot nog toe meene van ja: Hebbende by nader onderzoek bevonden, dat zo wel 't voornoemde witte, als graauw-roſſe in de Papoeſe Eilanden valt, inzonderheit op* Meſſoal, *van waar 't te koop wert gebragt na de Negoryen, gelegen in den* Hatueeſen *bogt op Cerams Noord-kuſt, 't witte vint men aan de onderſte vlerken deszelven booms, naaſt de wortel boven de aarde, maar 't graauw-roſſe, 't welk ſlegter is, komt van de regte wortelen onder de aarde.*

AANMERKINGE.

Deze boom ſchynt dezelve te zyn, die in de *Theſ. Zeyl. p.* 28. genaamt wert *Arbor* KÆKURIAGHAHA, *dicta odorata, ex qua fluit Gummi Elemi* van *Herman* in zyn *Muſ. Zeyl. pag.* 52. waar over verders zie de *Theſ. Zeyl.* op de *aangehaalde plaats.*

CAPUT VIGESIMUM.

Caju Galedupa.

C*Aju Galedupa* arbor eſt exotica, ſed affines ſuas habet in Amboina, unde & hic ſimul commemoranda eſt: Satis alta eſt arbor, cujus truncus vix ulnis amplecti poteſt, plures gerens breves ac nodoſos ramulos, ex quibus plurimæ foliorum raches propullulant, quæ emittunt quinque ſexve foliorum paria oppoſita, brevibus inſidentia pedunculis, uti in femina Sideroxyli, ſed plura numero, cui etiam ſimilia ſunt, ſed ſunt paulo anguſtiora & acutiora: Quædam enim quatuor pollices longa ſunt, duos vel binos cum dimidio lata, fere inſtar foliorum *Gajang-Laut*, quædam etiam ſunt breviora cum obtuſo apice, glabra, & firma, cum paucis ac tenuibus coſtis: Fructus fere ſunt rotundæ & planæ ſiliquæ, magnitudine nummi inperialis, vel inſtar illorum *Lingoo*, ex binis obſcure fuſcis ſeu nigricantibus pelliculis formatæ, quarum apex ſemper ad unam inclinat partem, in medio autem maxime protuberant, ubi una alterave locatæ ſunt planæ & oblongæ fabæ, majores feminibus Lupini, ſuntque adeo duræ, nigræ, & glabræ, ut nigri videantur lapilli, quæ ad unam partem hilum gerunt carnoſum ac rugoſum, inſtar burſæ, qua ſiliquæ junguntur.

Recens arboris lignum eſt durum, ſolidum, & difficile fiſſu, ejus cortex eſt æqualis & glaber. Vetuſtum ac ſiccum lignum externe nigricat, interne cinereum eſt, haud ingrati odoris, ſed debilis, & ad Benzoin accedentis: Fructus recenter aperti talem quoque ſpirant odorem: Ex vulnerato trunci cortice nigricans & viſcoſa effluit lachryma inſtar picis liquidæ, quæ diu liquida eſt, forma ſacchari nigri, ac tandem exſiccatur in gummi nigrum ac durum, quod Macaſſerenſes *Gale-dupa* vocant, & in parvis Bamboſis vendunt. Hocque adeo viſcoſum eſt, ut vix a manibus diſſolvi queat, ſplendens porro eſt, nec peculiaris grati odoris, ſed talis eſt odor, acſi ex *Benzoin & Canari* eſſet mixtum, aliis autem ſuffitibus additum, illorum exaltat odorem & magis durabilem reddit, atque hocce Gummi multum a Macaſſerenſibus expetitur, quum baſis ſit illorum Dupæ, atque omnia reliqua ligna & reſinas in unam cogat maſſam, illorumque odorem facit durabilem: Duram *Gale-dupam*, quæ mihi ſæpe videbatur odorem habere Canarii, putavi reſinam continere *Nanarii minimi* (infra libro tertio deſcripti) ac credo, ſæpius hanc reſinam pro *Galedupa* vendi, præſertim illam, quæ ex Keyenſibus deducitur inſulis, & Macaſſerenſium mercatoribus venditur.

Incolæ enim mihi affirmabant arborem eſſe, quæ minima gerebat Canaria, uti ſunt illa *Amboinenſis Nanarii minimi*, quæ ipſis oſtendebam, inter utrumque tamen magna reperitur differentia: *Galedupa* enim dura eſt, & nigra, inſtar picis, & carbonibus inpoſita Benzoino accedit, reſina autem *Nanarii minimi* eſt ſquallida, nec alium habet odorem, quam reſinæ Canarii.

Nomen. Nullo alio mihi innotuit nomine niſi Macaſſarenſi *Caju Galedupa*, juxta dictam reſinam, quæ ex hac fluit arbore, & *Galedupa* vocatur.

Locus. In Celebes parte Occidentali invenitur circa *Marum*, ſed multo magis occurrit è regione Borneæ, atque in inſulis *Saleyera* & *Calaua*, ubique haud longe remota a litore.

Uſus. Dicta reſina, ex cortice fluens hujus arboris, in uſum vocatur, ut inde fiat celebris ſuffitus *Dupa* vocatus, qui ſine hac recenti & viſcoſa reſina in maſſam formari nequit, quum plurima ejus ingredientia ſint ſicca ligna, gummata, & ramenta, quamvis & aliud inſuper viſcoſum oleum, *Tinjo* dictum, & infra libro tertio in Capite de *Nanario minimo* deſcriptum, ad hanc quoque adhibetur compoſitionem, unde & *Gale-dupa* baſis eſt omnium ſuffituum, uti Aloë pilularum, cujus deſcriptio infra itidem ſubſequetur.

Tales quoque arbores in Amboinenſi inperio cres-

XX. HOOFDSTUK.

Galedupa-Boom.

CAju Galedupa *is een uitlantſche boom, doch heeft ook zyn maagſchap in Amboina, en moet daarom hier mede gedagt werden: Het is een redelyk hooge boom, wiens ſtam naauwlyks te omvademen is, met veele korte en knoeſtige takjes, en daar aan veele korte dunne ryskens, aan dewelke ſtaan 5. en 6. paaren bladeren, tegens malkanderen geſchikt, op korte ſteeltjes, gelyk aan het wyfjen van 't Yſer-hout, doch meerder in getal, en zy gelyken ook dezelve wel, doch zyn wat ſmalder en ſpitzer: Want zommige zyn* 4. *duimen lank,* 2. *of* 2½. *breet, bykans als* Gajang-Laut, *zommige zyn ook korter, met een ronde ſpits, glat, en ſtyf, met weinige en ſubtile ribbekens: De vruchten zyn bykans ronde en platte bouwen van de grootte als een ryksdaalder, of gelyk die van de* Lingoo, *uit twee bruin-ſwarte huiden gemaakt, doch de ſpitze ſtaat altyd nader aan de eene zyde: In de midden merkelyk verheeven, daar binnen leggen een of twee platte lankwerpige boonen, grooter dan* Lupinen, *en zo hart, ſwart, en glat, dat menze voor ſwarte ſteentjes zoude aanzien, dewelke daar en boven aan 't eene einde een pelzig of ruig aanwas hebben, als een beurze, waar mede zy aan de ſchaal hangen.*

Het verſche hout is digt, hart, en moeyelyk te kloven, de ſchorſſe effen en glat: het oude en droge hout beſterft van buiten zwart, en van binnen graauw, niet onlieflyk van reuk, doch zwak, en wat na Benzoin *trekkende: de vruchten, vers geopent, geven ook zodanigen reuk uit: uit de gequetſte ſchorſſe des ſtams vloeit een zwarte kleverige Traan, als Teer, die langen tyt week blyft, in gedaante als bruine Suiker, en eindelyk beſterft tot een zwarte en harde Gom, 't welk de Macaſſaren* Galedupa *noemen, en in kleine bamboesjes verkopen: zynde zo kleverig, dat men 't qualyk van de handen krygen kan, daar by blinkende, en van geen zonderlinge aangenamen reuk, maar zodanig, als of het uit* Benzoin *en* Canari *was te zamen gemengt, doch by andere reukwerken gedaan, maakt het derzelver geur krachtiger en duurzamer, en wert deze Gom veel van de Macaſſaren gezogt, om dat het de baſis of grondſlag is van hare* Dupa, *want het doet alle de andere houten en* Reſinen *vaſt aan malkanderen kleven, en onderhout haren geur: Het harde* Gale dupa, *'t welk my zomtyts voorquam met een reuk als die van de Canary, heb ik dien volgende gehouden voor den Traan van* Nanarium mininum (*hier na* lib. 3. *beſchreven*) *en ik gelove ook, dat men dikwils den zelven Traan ook voor* Galedupa *verkoopt: inzonderheit de gene, die uit de Eilanden van* Key *komt, en aan de Macaſſaarſe Handelaars verkogt wert.*

Want de Inlanders verzekerden my, dat het een boom was, die gehele kleine Canaris droeg, gelyk als waren die van het Amboinſche Nanarium minimum, *'t welk ik hun lieden toonde, en egter iſſer tuſſen beiden noch een merkelyk onderſcheit: want de* Galedupa *is hart, en zwart als Pik, en op kolen gelegt na* Benzoin *trekkende, maar het hers van de* Nanarium minimum *is vuil, en riekt niet anders dan als* Reſineuſe *Canaris.*

Naam. *Hy is my met geen ander naam bekent, dan met de Macaſſaarſe,* Caju Galedupa, *na het voornoemde hers, 't welk daar uit vloeit, en* Galedupa *genaamt wert.*

Plaats. *Men vint hem op* Celebes *Weſt-zyde, omtrent* Marus, *maar veel meer daar tegen over op* Borneo, *midsgaders in de Eilanden* Saleyer *en* Calau, *overal niet verre van ſtrant.*

Gebruik. *De voornoemde Traan uit de Schorſſe vloeyende, is 't gene men van dezen boom, als boven gezegt, gebruikt, om dat vermaarde reukwerk,* Dupa *genaamt, daar van te maaken, het welk zonder dezen verſchen, en kleverigen traan tot geen maſſa kan gebragt werden, als zynde de meeſte ingredienten drooge houten, gommen, en ſchilveren, hoewel noch een ander mede klevende* Oly, Tinjo *genaamt (en mede hier naa* Lib. 3. *in 't* Cap. *van* Nanarium minimum *beſchreeven) daar toe gebruikt wert: en daarom is de* Galedupa *de baſis van alle reukwerken, gelyk de* Aloë *onder de pillen: wiens beſchryving insgelyks hier na volgen zal.*

Diergelyke boomen hebben wy mede hier in 't Amboin-

cunt in Ceramæ parte Occidentali, in diſtrictu *Caybobbo*, non procul a litore, uti rami & fructus ex Macaſſara mihi tranſmiſſi unas eaſdemque eſſe arbores clare demonſtrant, hoc tantum diſcrimine, *Caybobbenſium* folia eſſe rotundiora & firmiora, cum illis vulgaris Syderoxyli magis convenientia; fructus ſeu ſiliquæ Amboinenſes ſunt majores & latiores, diſtincto, ſed breviori apice ad unum inclinante latus. Singula Ceramenſis vel Caybobbenſis ſiliqua unum plerumque gerit officulum, raro bina, inſtar lapidis dura, & ex nigro ſplendentia, ſed planiora & tenuiora quam Macaſſarenſes, ad latus dictum hilum gerens, inſtar burſæ, qua ſiliquæ nectitur. Plurimum in eo conſiſtit diſcrimen, quod Caybobbenſis arbor nullam effundat nigram reſinam, uti Macaſſarenſis, licet incidatur, exceptis quibuſdam fiſſuris, quas ſponte agit, in quibus parva videtur contineri copia: Lignum eſt durum, & craſſis conſtat fibris, hinc inde pingues ac nigras gerens maculas, bonum ſed flaccidum dans odorem, ſique recens elaboretur, ejuſque fruſtum cubili inponatur, illud totum odore ſuo replet.

Nomen. Latine *Galedupa Ceramenſis.* In ipſa autem *Cerama* circa *Caybobbo* vocatur *Caju Goa* & *Ay Goa*, forte ob convenientiam cum Macaſſarenſi arbore, cujus Metropolis *Goa* dicta eſt: alii autem hanc arborem dicunt *Aycoa* h. e. arbor odorata.

Uſus. Arboris lignum huc uſque non eſt in uſu in illis regionibus, extra quas creſcit arbor, inque aſſeres ſectum quidem eſt, ſed nequit poliri, quum nimis ſit villoſum, nec elegantem habeat colorem, odor quoque in toto non percipitur ligno, ſed tantum in pinguibus ejus partibus prope radicem, ubi nigreſcit ac ruffeſcit. Radicem etiam erui curavi, ſed in ea minorem percepi odorem: Mulierculæ Caybobbenſes & Camarienſes odoratum conterunt lignum loco Sandali, miſcentque Boborri unguento, quo corpora ſua inungunt.

Dum in hoc libro ſæpius loquatur de Macaſſarenſium ſuffitu *Dupa* dicto, per totam aquoſæ Indiæ partem celebri, quo veſtes ſuas perfumant, atque dicta reſina ſit ejus baſis, hinc generalem ejus ſubjungamus oportet deſcriptionem, in binas illum divi dentes ſpecies.

Primo. *Dupa Radja* ſeu Regia Dupa, quam plebi non licet componere vel uti; Secundo. *Dupa Balandja* h. e. vulgaris ſeu venalis Dupa.

Dupa Radja. Sequenti præparatur modo, optimi Aloës ligni ſeu Calambaci, optimi Garo ſeu Agallochi ligni (cujus tres ſunt ſpecies) omnia minutim conſciſſa ſi ſint inſtar ſeminum Cadjang, ſumitur catillus, ex quo Thea nempe potatur, anatica quantitate, *Caju* vero *Raſamala* (quod in Macaſſara erronee Calambacum album vocatur) & Caju Lacca dimidii catilli, trium ſpecierum *Cominjan* ſeu *Benzoin* de ſingula unum ſumunt catillum, ut & *Unguis Odorati* ſeu *Unam* binas ſpecies, *Ambelauw* nempe ſeu vulgaris, & *Ambelauw Key*, quæ longa & tenuis eſt *Onyx*, itidem catillum, *Raſamalæ* ſeu *Styracis liquidæ* tres catillos, de *Pangkilang* binos, *Timbai* olei dimidium, ligna minutim cæſa, & reſina minutim contuſa primo ſicca inter ſeſe miſcentur, hæcque omnia ſimul menſurantur quanti ſint ponderis, dimidia ponderis pars in quatuor dividitur æquales partes: atque tres hujus partes *Galedupæ* inſerviunt, reliqua una *Tinjo*, quod duplex eſt. Craſſiſſima enim pars ex hac deſtillans arbore pingue ac mucoſum eſt gummi, quod ſenſim indureſcit, altera autem pars ſeu tenue ac flavum oleum, quod inſtar olei Calappi ex eadem fluit arbore, *Pamaſſa* vocatur, & ollulis infuſum flaveſcit & tenue eſt, dein rubens eſt ac mucoſum, fortem ſpirans odorem. Dura itaque *Galedupa* & ſicca *Tinjo*, manibus tam diu ſupra carbones ignitos elaborantur, donec molleſcant inſtar picis, ſingula autem ancilla peculiarem elaborat glebam, manus humectans cum dicta *Pamaſſa*, quæ efficit, ne manibus adhæreat, hæcque materia tandem liqueſcit inſtar Terebinthinæ, quæ maſſa cum Raſſamala amplæ fortique inponitur patinæ calefactæ, dictaque ligna & reſinæ in ea manibus continuo ac fortiter commiſcentur & elaborantur, donec omnia bene permixta ſint & in craſſam

ſche Gouvernement, groeyende op Cerams Weſt-zyde, in het diſtrict van Caybobbo, *mede niet ver van ſtrant, immers de takken en vruchten my van Macaſſar toegebragt, wyzen klaarlyk uit, dat het eenderlei boomen zyn: alleenlyk met dit onderſcheit, dat de bladeren van de* Caybobſe *ronder en ſtyver waren, met die van het gemeene Yzer-hout nader overeenkomende, de vruchten of bouwen van de* Amboinſche *zyn grooter en breder, met een merkelyke, doch korter ſpits, na de eene zyde hellende: ieder hou van de Ceramſe of Caybobſe heeft gemenelyk een korrel, en zelden twee, mede ſteen hart, en zwart blinkende, doch platter en dunder, dan de Macaſſaarſe, en mede het voornoemde* Pelſig *beursje hebbende, waar mede zy aan de ſchaal hangen: het meeſte onderſcheit beſtaat hier in, dat de* Caybobſe *boom geen zwarte Traan wil uitgeven gelyk de Macaſſaarſe, al wert hy ook gekapt, behalven uit eenige ſcheuren, die van zelfs komen of open berſten, daar men wel een weinig in hangen ziet; het hout is wit, en grofdradig, hier en daar hebbende vette en zwartagtige plekken, ook een goeden, doch ſlappen reuk, en als men het vers werkt, en een ſtuk daar van in een kamer legt, vervult het dezelve ook daar mede.*

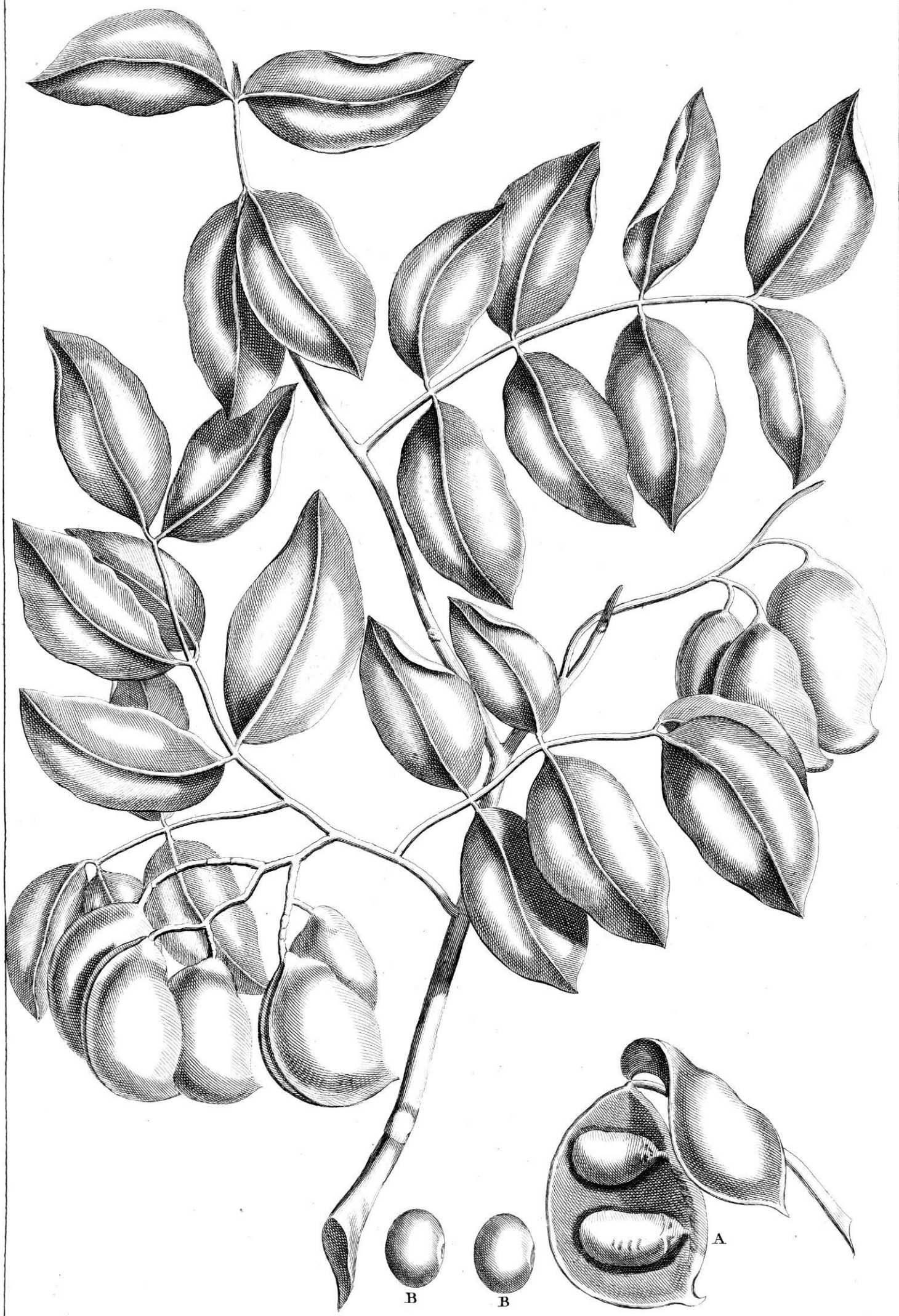
Naam. *In 't Latyn* Galedupa Ceramenſis, *op* Ceram *zelfs omtrent* Caybobbo, *hiet by* Caju Goa, *en* Ay Goa, *miſſchien wegens de overeenkomſt met de Macaſſaarſche, alwaar de Hooftſtad* Goa *is genaamt: doch andere noemen hem* Aycoa, *dat is welriekende boom.*

Gebruik. *Het hout daar van heeft tot noch toe, buiten die plaatzen, daar hy waſt, geen gebruik, en men heeft het wel tot planken geſaagt, maar het liet zig niet glat werken, om dat het te hairig is, en daar toe van geen moye coleur, de reuk en is ook niet in 't geheele hout over al, maar alleen in de vette deelen naaſt de wortel, daar het zwartachtig, en graauw beſterft: Ik heb de wortel ook laten uitgraven, maar daar noch minder reuk in bevonden: de Vrouwtjes van* Caybobbo *en* Camarien, *vryven het ruikende hout, in plaats van Sandel-hout, onder hare Bobori-ſalven, om daar mede het lyf te ſmeren.*

Dewyl nu in dit Boek dikwils gedagt wert van het Macaſſaarſche reukwerk Dupa *genaamt, door gants water-Indiën zeer vermaart, om de klederen daar mede te* perfumeren, *en de voornoemde Traan de grondſlag is van de zelfde, zo moeten wy hier een generale beſchryving daar van doen: het zelve verdelende in twee hooftzoorten.*

1. Dupa Radja, *of Koninklyke* Dupa, *de welke de gemeene man niet maken, noch gebruiken mag,* 2. Dupa Balandja, *dat is gemeene of koop-*Dupa.

1. Dupa Radja *wert aldus gemaakt, men neemt van 't beſte* Aloës-*hout of* Calambac, *van het beſte* Garo, *of* Agel-*hout, (waar van men drie zoorten heeft) alle klein gekapt, gelyk* Cadjangs, *van ieder een Teekopje vol,* Caju Raſamala, *('t welk men op Macaſſar abuſivelyk wit Calambac noemt) en* Caju Lacca, *ieder een half kopje,* Caju Tay, *en* Putsjoc, (Coſtus Indicus) *van ieder wat minder dan een half kopje, drie zoorten van* Cominjan, *of* Benzoin, *van ieder een kopje,* Unguis Odoratus, *of* Unam, *twee zoorten, te weten,* Ambelauw, *het gemeene, en* Ambelauw Key, *zynde een lange en dunne* Onyx, *ieder een kopje,* Raſamala, *of* Styrax liquida, *drie kopjes,* Pangkilang, *twee kopjes,* Timbaus, *te weten de Olie daar van, een half kopje; de houten als gezegt, klein gekapt, en de* Reſina *klein geſtoten zynde, mengt men eerſtelyk droog zeer wel en ter deegen onder malkander, en weegt dat al te zamen, hoe zwaar dat het zy: het halve gewigt daar van deelt men wederom in vieren: drie deelen daar van zyn voor de* Galedupa, *en een deel voor* Tinjo, *het welk tweederlei is: want het dikſte, dat uit dezen boom loopt, is een vette en ſmerige Gom, dewelke metter tyt hart wert, maar de dunne en geele Olie, die als Calappus-Olie uit den zelfden boom loopt, hiet* Pamaſſa, *en wert in potjes gevult, zynde eerſt geel, en dun, daar naar wat root, ook kleverig en ſterk riekende: het harde* Galedupa, *en de drooge* Tinjos, *werden dan met de handen zo lang over glimmende kolen gearbeit, tot dat het zo week wort, als Pik, ieder Dienſtmeit een byzonder klompjen houdende of bewerkende, en de handen bevogtigende met het voorſchreve* Pamaſſa, *het welk maakt dat het niet aan de handen kleeft: en deze materie wert eindelyk zo dun als Teer, 't welk men dan met de* Raſſamala *in een grote ſterke ſchotel doet, als mede warm gemaakt,*

A
B
B

ſam præparata ſint pultem, quæ parum Soli exponitur, ut modice exſiccetur & indureſcat: dein globuli parvi ex hac formantur maſſa, foliiſque *Licualæ* involvuntur; *Galedupa* memorata venditur in parvis Bamboſis palmam longis, digitum craſſis, *Tinjo* autem in Bamboſis dimidio brevioribus, ſed paulo craſſioribus. Notandum porro eſt, *Dupam regiam* a vulgari diſtingui poſſe odore, quum magna *Calambaci* quantitas hanc ingrediatur, quod vulgari non additur: Primores Macaſſarenſes hanc ſibi dupam adeo adſciſcunt, ut, ſi ejus odorem in viro privato obſervent, ſuſpectum illum habeant, ac rem cum uxoribus ſuis habuiſſe credant, atque ob hunc tantum odorem vitæ ejus inſidias ſtruunt: Eadem quoque dupa melior reddi poteſt, ſi Calambaci quantitas augeatur, aliorumque lignorum proportio inminuatur, vel quædam etiam penitus omittantur. Nec opus eſt, ut *Tinjo* admiſceatur: Primaria enim *Dupæ Radjæ* ingredientia ſunt ſex ſubſequentia fruſta, quæ ſunt *Calambacum*, *Garo*, *Cajulacca*, *Unan*, *Pangkiling*, & *Raſamala*.

Vulgaris *Dupa* dividitur in dupam venalem & vilem, in utriſque autem Calambacum omittitur, ac plurimum ſequenti præparatur modo.

Agallochi Spurii, *Caju Mattabuta*, & *Caju Raſamala*, quatuor anaticæ ſumuntur quantitates; *Caju Laccæ*, *Caju Garo* vel *vulgaris* cujusdam *Agallochi*, *Putsjoc-Ana*, binæ partes, *Caju Caſtorei*, & ſi ad manus ſit, vulgaris *Calambaci* una pars, radices *Tacari*, binæ partes, horumque lignorum patina ſit plena, quæ omnia groſſo contuſa ſint modo in mortario, tumque his miſcentur quatuor *Unama*, catillus *Raſamala* plenus, nigræ *Gale-dupæ* & *Benjowin* fruſtum magnitudinis integræ Pinangæ, utriuſque porro *Tinjo* & Timbai ſuccus tanta quantitate, donec omnia in unam cogi poſſint maſſam, hæcque ſimul liqueſcunt in ſartagine in unam glebam, cui parum miſcetur *Pangkiling* & *Zibethi*. Vulgari quoque dupæ adduntur *Dammar Selan*, aliæque reſinæ odoratæ, quæque in globulos formatur, uti ſupra indicatum eſt. *Pangkiling* hirtæ ſunt burſæ, ſeu, uti dicitur, teſtes alicujus animalis, intus inſtar atramenti nigræ, quarum ſingula binis tribuſve conſtat inperialibus. *Timbaus* eſt fructus albus inſtar Pinangæ, ex quo aperto odorata effluit lympha, quæ ad Dupam etiam adhibetur.

Sin in Macaſſara *Raſamala* deſit, ejus loco album ſumitur ſaccharum in placentam formatum, ſique veſtes odore inbuere velimus, ut odorem diu ſervent, primo per unam noctem floribus variis conſpergendæ ſunt, quorum mixtura *Bonga rampe* vocatur, dein paululum aſperguntur aqua Roſarum, cui Moſcus ac Zibethum fuere infuſa, & cum hac contrita, tumque deſcripta perfumantur Dupa: Altera nocte floribus iterum conſpergantur, ac ſecunda perfumentur vice, ut diutius odorem ſervent; ſed hoc ad opus lintea non ſint candida, quum inde flaveſcant.

Quoddam etiam ſuffimigium deſcribitur a *Dioſcoride lib.* 1. *cap.* 24, quod *Cyphi* ibi vocatur, quo dicit uſos fuiſſe Aegyptios Sacerdotes ad ſuffitum idolorum ſuorum: Quum vero hoc caput ſuſpectum ac ſpurium habeatur a doctis, nec ipſa mixtura multum valeat ad gratum excitandum odorem, hinc attentionem non meretur vel quandam fidem.

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Tertiæ,

Quæ exhibet arborem foliis oppoſitis ſimplicibus, ſiliqua plana, gemina; quæ GALEDUPA a *Rumphio* vocatur.

A. *Fructum* ſeu *Siliquam* denotat, ut ſitus *Officulorum* appareat.

B. Officula exempta & a hilo ſeparata.

OBSERVATIO.

Arbor hæc deſcripta quoque occurrit in *Valent. Amboinæ deſcript. p.* 209 *no.* XXXVI.

CAPUT

maakt, en giet de voorſchreve houten en Reſinen *daar in 't zelve met de handen, zonder ophouden, ſterk door malkander werkende, tot dat alles wel vermengt, en een dikke pap zy, en men zet het als dan een weinig in de zon, om matiglyk te drogen en hart te werden: daar na werden kleine bollekens, als knikkers, uit deze maſſa geformeert, en die in bladeren van* Licuala *gewonden. De voornoemde* Galedupa *verkoopt men in bamboesjes van een hant lang, en een vinger dik, maar de* Tinjo *in bamboesjes half zo lang, doch wat dikker: nu ſtaat noch te weten, dat de Koninklyke* Dupa *van de gemeene onderkent kan werden aan den reuk, om datter veel Calambac in is, 't welk in de gemeene niet en komt, de Macaſſaarſche Groten eigenen hun deze Dupa zodanig toe, dat, zo ze dien reuk aan een gemeen mans perzoon gewaar werden, zy den zelven verdagt zouden houden, dat hy by haar vrouwen was geweeſt, en hem alleen om dezes reuks wille naar het leven ſtaan: dezelve Dupa kan men ook verbeteren, als men de quantiteit van Calambac vermeerdert, en van de andere houten vermindert, of eenige der zelver geheel daar niet onder en zyn: want voor de principaalſte ingredienten van de Dupa Radja, werden deze 6. ſtukken gehouden:* Calambac, Garo, Cajulacca, Unan, Pangkiling, *en* Raſamala.

De gemeene Dupa wert wederom verdeelt in koop-Dupa en ſlegte, zynde in beide de Calambac *daar uit gelaten, en wert meeſt aldus gemaakt.*

Men neemt Agallochum ſpurium *van* Caju Mattabuta, *en* Caju Raſamala, *van ieder vier delen,* Caju-Lacca, Caju Garo, *of eenig gemeen* Agel-hout, Putsjoc Ana, 2 *deelen,* Caju Caſtoeri, *en,* (*zo men't heeft*) *ſlegt* Calambac, *een deel, de wortelen van* Tacari, 2. *deelen, en men maakt dat 'er van deze houten een kom vol zy, allegaar grof gekapt, en in een vyzel geſtampt, dan doet men daar onder* 4. *ſtuks* Unam, *een Teekopjen vol* Raſamala, *van de zwarte* Galedupa *en* Benjowin *ieder een ſtuk, zo groot als een geheele Pinang, verders van de beide* Tinjo, *en het zap van* Timbaus, *tot dat het al te zamen een maſſa wert, en dit ſmelt men dan in een pannetje te zamen in een klomp, daar onder mengende een weinig* Pangkiling *en Civet: onder de gemeene Dupa werden ook gemengt* Dammar Selan, *en andere welriekende herſſen, en men handelt daar mede om bolletjes van te maken, als boven is gezegt:* Pangkiling *zyn rouwe beursjes, of zo gezegt wort, de klootjes van eenig beeſt, van binnen zwart, als Inkt, en 't ſtuk* 2 *a* 3. *Ryxdaalders geldende.* Timbaus *is een witte vrucht als Pinang, uit dewelke opgeſneden zynde, een welriekent water loopt, dat men ook tot de Dupa gebruikt.*

Op Macaſſar, als men geen Raſamala *beeft, neemt men witte Koek-ſuiker, en als men de klederen* perfumeren *wil, datze den reuk lang behouden, zo moet men ze eerſt een nagt met alderhande bloemen beſtroyen, welk mengelmoes* Bonga rampe *genaamt wert, daar na bevogtigt menze zoetjes met een weinig Roſewater, daar wat Muſcus en Civet onder gevreven is, en herooktze als dan met de voorſchreve Dupa: gy meugtze noch wel een nagt bebloemen, en voor de tweedemaal beroken, doch dient tot dit werk geen wit linnen te nemen, vermits 't zelve daar van geel wert.*

Daar wert ook een zeker reukwerk beſchreven by Dioſcorides, Lib. 1. Cap. 24. *en aldaar* Cyphi *genaamt, 't welk by zegt de* Ægyptiſche *Prieſters gebruikt te hebben tot reukwerk voor hare Afgoden: maar dewyl dat Capittel by de geleerden ſuſpect is, en ook de mengeling zelfs niet veel deugt, om een goede reuk te geven, zo kan het zelve in geen conſideratie komen.*

UITLEGGINGE

Van de dertiende Plaat,

Verbeeldende een boom met eenvoudige tegens elkander overſtaande bladeren, en met twee peulen te gelyk voortkomende, waar in twee boontjes leggen, en welke boom GALEDUPA van *Rumphius* genaamt wert.

A. Wyſt aan de vrugt of Peul, op dat de plaatſing der boontjes gezien wert.

B. De uitgenomen boontjes en van hun onderſte voetje afgeſcheiden.

AANMERKINGE.

Deze boom komt ook voor beſchreven by *Valent.* in de *beſchryving* van *Amboina pag.* 209 *no.* XXXVI.

CAPUT VIGESIMUM PRIMUM.

Cortex Oninius, Maſſoy.

EX eadem *Onin-Cubiay* aromaticus etiam adfertur cortex, cum quo multum per totam aquoſæ Indiæ partem exercent negotii, de quo tantum deſcribam, quantum a *Ceramæ-Louwenſibus* dignoſcere potui, qui ramulum mihi quoque foliis ac fructibus onuſtum donarunt, qualis delineatus conſpicitur, cujus folium ac fructus naturali depictus eſt magnitudine.

Erecta & alta eſt arbor, ac plerumque adeo craſſa, ut vix vir eam complecti poſſit. Ejus cortex eſt glaber, pallide cinereus, in trunci inferiore parte ſcaber, fiſſus, ac viridi muſcoſitate maculatus ad minoris digiti craſſitiem, nihilominus tamen facile exſiccans & firmus: Folia formam habent *Lanſii arboris*, ſed ſunt paulo minora & tenuiora, magiſque conveniunt cum *Lauraſtri Amboinenſis* foliis, ſunt autem quinque, ſex, ſeptemve pollices longa, binos, treſve pollices lata, cum longo ac tenui apice, qui plerumque ad unum inflectitur latus cum paucis obliquis coſtis inferius protuberantibus, ſuperius autem folium eſt glabrum, æquale, nec ita rugoſum ac Lanſii folium. Sine ordine locantur ad ramulos in brevibus petiolis, contritaque aromaticum ſpirant odorem, & ſaporem. Fructus ſunt baccæ rotundæ Uvarum baccis ſimiles, brevibus ex racemis dependentes, uti Lanſii fructus, ſuperius coronula & apice coronatæ, circa quem radii quidam apparent: Recentes baccæ flaveſcunt inſtar Lanſii, ſiccatæ vero mihi transmiſſæ fuſci ſeu pulli erant coloris: Obductæ hæ ſunt fragili ac ligno ſo putamine, quod facile confringi poteſt. In hoc continetur officulum ex rotundo-oblongum, ex variis quaſi conſtans fruſtis adunatis inſtar carnis fructuum Lanſii, ſed quæ multo magis pellucida eſt ac mollior, aromatici ſaporis & odoris, qui multo debilior eſt quam in cortice. Cortex autem optima hujus arboris eſt pars, & quum venalis adfertur, in longas fiſſus eſt partes binos cum dimidio pedes circiter longas, & in magnas fascias viginti vel viginti quinque pondo graves colligatas, cortex hic duplex eſt, ex una tamen arbore collectus, inferioris enim trunci digitum craſſus eſt minorem, intus ruffus eſt ac brevibus & albentibus venis maculatus, vel variegatus, acſi calce ſicca conſperſus foret: In ſuperiori trunco, & ramis craſſioribus cortex hic cultrum vel binos tantum craſſus eſt, æqualis, cum ſordide albentibus vel flaveſcentibus maculis aſperſus, ſine venis internis albicantibus, eſtque paulo acrior & calidior præcedenti, craſſioris autem corticis odor gratior eſt, nihilominus tamen uterque aromaticum valde habet odorem ac ſaporem, ad Cubebas accedentem, calidum ſiccumque in tertio gradu, atque ore manducatus linguam vellicat, non tamen ita ac Piper, ſed os grato replet calore; ſique corpori inungatur, tantum excitat in cute calorem, ut vix tolerari poſſit, totumque odore ſuo repleat locum: Experimentum optimi corticis eſt, ſi ungue digiti fortiter ac tanſverſaliter fruſta radantur, & hac raſura linea nigra appareat, atque aliqua conſpiciatur humiditas, fruſta enim, in quibus hoc ſignum non apparet, vetuſta, exſucca, & viribus deſtituta habentur, licet cortex hic multos per annos pinguedinem conſervet, ſeu viſcoſitatem, etſi ſiccis ac ventoſis ſervetur locis, in duodecimum enim annum talem habui, cujus plurima fruſta æque bona erant; fructus autem tam diu durare non poſſunt.

Nomen. Latine *Cortex Oninius*, juxta locum, unde defertur, per totam porro Indiam notus eſt nomine *Maſſoy*, arbor autem ipſa incolis dicitur *Aycora.*

Locus. Cortex hic, quantum novi, nuſquam creſcit niſi in Occidentali *Novæ Guineæ* parte (quæ vulgo *Onin* & Ternatenſibus *Woni* vocatur,) ſed non ubique, anterior enim ſeu maxime Occidentalis pars, quæ *Servorum Onin* dicitur, & viginti octo milliaria a Cerama diſtat, & ad aquilonem ſita eſt, nullum dat *Maſſoy*, ſed ad orientalem magis partem in continente regione

XXI. HOOFDSTUK.

Maſſoy-Boom.

UIt het zelfſte Onin-Cubiay *wert ook een ſpeceryagtige ſchorſſe gebragt, waarmede men door gants Water-Indien grote Koopmanſchap dryft, waar van ik zo veel zal beſchryven, als ik van de* Ceram Louwers *hebbe ervaren konnen, die my ook een takjen met de bladeren en vruchten medegedeelt hebben, en dewelke hier nevens afgetekent ſtaan, zynde het blat, en vrucht in haar natuurlyke grotte geſtelt.*

Het is een regte hoge boom, en gemenelyk zo dik, dat hem een man pas omvatten kan: de ſchorſſe is effen, ligtgraauw, doch aan de benedenſte ſtam ruig, geſcheurt, en met een graauwe moſagtigheit beplekt, ook aldaar een kleine vinger dik, mitsgaders ſtyf, doch niet te min, ligt opdrogende, de bladeren gelyken wel na die van de Lanſe-boom, *doch zyn wat kleynder en dunder, komende noch meer over een met die van den* Lauraſter Amboinicus, *zy zyn vyf, zes en zeven duimen lank, twee, derde halve, en drie duim breet, met een lange ſmalle ſpits, die merendeels na de eene zyde gekromt ſtaat, met weinige ſchuinſe ribben, die van onderen uitſteken, want boven is het blad glat, effen, en zo rimpelig niet, als dat van de Lanſſen: Zy ſtaan zonder ordre rondom de ryskens op korte ſteeltjes, en gevreven zynde zo geven ze een ſpeceryagtige reuk en ſmaak van haar. De vruchten zyn ronde bezien, de wyndruiven gelyk, in korte troſſen by malkander hangende, gelyk de lanſſen, van voren met een klein kroontje en ſpitsje, en rondom het zelve vertoonden haar eenige ſtralen; de verze zyn bleekgeel, als Lanſſen, maar de gedroogde, die my toegebragt wierden, waren donker-graauw, of aard-verwig van coleur: zy zyn bekleet met een broſſe houtagtige ſchaal, die men ligt in ſtukken douwen kan: en daar in leit de korrel, uit den ronden wat toegeſpitſt, uit verſcheide ſtukken, tegens malkander ſtaande, gemaakt, als het vleis van de Lanſſen, doch ligter en weker, ook ſpeceryagtig van reuk en ſmaak, doch veel ſlapper, dan de ſchorſſen: want de ſchorſſe is het beſte deel van dien boom, zynde zo als menze te koop brengt, in lange ſtukken geſpleten, omtrent derdehalve voet lank, en in grote bondels,* 20 *a* 25. *ponden wegende, by malkander gebonden: de ſchorſſe is tweederlei, doch evenwel van eenen boom: want die van den onderſten ſtam is een kleine vinger dik, van binnen ros, en met korte witte aderen geſpikkelt of doorlopen als of het droge kalk was: aan de bovenſte ſtam, en de dikke takken is dezelve ſchorſſe maar een of twee meſſen dik, effen met een vuil wit, of geelagtig velleken bekleet, zonder witte aderen van binnen en wat heeter en ſcherper, dan de voorgaande, doch de reuk van de dikke is wel zo lieflyk, niet te min zynze beide van een zeer ſpeceryagtigen reuk en ſmaak: meeſt na de Cubeben trekkende, heet en droog tot in den derden graat, en in de mont gekaauwt zynde, op de tonge wat bytende, doch zo zeer niet als Peper, en de mont met een aangename warmte vervullende. Op 't lyf geſmeert veroorzaaktze ook zodanigen hitte op de huit, als men pas lyden kan: en vervult de geheele plaats met haar reuk: de proef van de beſte Maſſoy is, als men met een Nagel wat hart en dwers op de ſtukken ſchrapt, dat het dan een zwarte linie maakt, en zig eenige vogtigheit vertoont, want de ſtukken, die dat niet en doen, werden voor out, uitgedroogt, en kragteloos gehouden, hoewel deze baſt lange jaren zyne vettigheit kan behouden, al bewaart men hem op drooge en lugtige plaatzen, want ik hebze tot in 't* 12. *Jaar zodanig gehouden, en de meeſte ſtukken noch even goet bevonden, doch de vruchten konnen zo lange niet goet blyven.*

Naam. *Op't Latyn* Cortex Oninius, *naar de plaats, daar het van daan komt, zynde voorts door gantſch Indiën bekent met den naame van* Maſſoy, *en den boom zelfs hiet by de Inwoonders* Aycora.

Plaatzen. *Dezen baſt, zo veel tot nog toe bekent is, valt nergens, dan op 't Weſtelyke deel van* Nova Guinea, (*'t welk in 't gemeen* Onin, *en by de* Ternatanen Woni *wert genaamt*) *doch niet over al, want het voorſte of Weſtelyke deel, 't welk men Slaven-*Onin *noemt, omtrent* 28. *mylen van* Ceram, *na het Noort-ooſten gelegen, heeft geen Maſſoy, maar wat ooſtelyker aan 't vaſte*

gione inſularum *Caras*, ubi pagus *Fata* ſitus eſt, inde Maſſoy cortex quondam etiam coepit deduci, hodie autem illud negligitur, quum natio ibi habitet ſceleſta & cædis avida: Ad Orientalem magis partem terra *Onin* bina eminentia habet promontoria, ſita ad quatuor cum dimidio gradus latitudinis auſtralis, atque inter hæc jacent pagi *Cattumin* & *Segala* dicti, unde Ceramenſes diu *Maſſoy* corticem petivere, ſed poſtea illud ibi negotium omiſerunt, ſive quod incolæ ipſos odio proſequerentur, ſive quod cortex hic deficeret.

Tribus autem milliaribus verſus orientem Auſtralis plagæ ſita eſt inſula *Ady* dicta, noſtratibus Muſtelarum inſula vocata, & ad Borealem ejus partem plurimæ parvæ inſulæ uno fere tractu locatæ, poſt quas ad ſeptentrionem ingens apparet lacus, quæ, neſcimus, an a poſteriore claudatur & contrahatur parte, an vero Occidentalem *Onin* a vera *Nova Guinea* dividat: Duodecim ſaltem miliaribus ad orientalem Muſtelarum inſulæ partem, in continenti *Novæ Guineæ* ora, ſiti ſunt Æthiopum pagi *Namma - Totto*, *Cajumera*, & *Lackayha*, ubi cum cortice *Maſſoy* negotium exercetur, hique ſimul cum ultimis duobus pagis in dicta Auſtrali ora a Ceramenſibus vocantur *Onin-Cubiay* & *Cobiay*: In hoſce tractus navigatio ab antiquis jam temporibus fuit inſtituta & frequentata a *Ceram-Lautenſibus*, qui jam planam *Keffing* terram inhabitant, hincque ſimul *Keffingerenſes* vocantur, atque inter ſeſe hi tam bonam vitæ normam ac diſciplinam inſtituunt, ut bini tantum illius terræ tractus, *Kelilubu* & *Ruma-Tammeri* dicti, in *Onin* navigent, atque inde deducant ſæpius memoratum Corticem *Maſſoy*, quem dein aliis peregrinis vendunt mercatoribus, vel ipſi in Javam deducunt: Ceramenſes hi, uti dictum, incredibili labore ac periculo cum puſillis ſuis navigiis hunc corticem ex dictis tractibus ſexaginta vel ſeptuaginta milliaribus a ſua regione diſtantibus petere debent: Iſta enim regio *Cabiay* incolas habet ſilveſtres ac barbaros magnæ ſtaturæ, deformes, ac vultuoſos, nares gerentes maxime extenſos, quos bacillis intruſis ita dilatant; ut per eas fere uſque in os perſpicere poſſimus. Antiquis temporibus nullam exercuerunt converſationem cum peregrinis populis, nec hactenus aliquos in ſuam admitterent regionem, ſi non ex defectu quarundam rerum neceſſitas illos urgeret, quorundam populorum adventum permittere, ac præſertim *Ceram-Lauwerenſes* & *Keffingerenſes*, qui hunc corticem in alia ipſis neceſſaria permutant. His autem nec aliis peregrinis licitum eſt ipſas ingredi ſilvas, ut ex iis hunc petant corticem, ſed illi feri homines contractum ineunt cum his, qui viles quosdam gladios vel falces ipſis dant, ac dein remotos ſubito conſcendunt montes, in quibus menſis ſpatio tantam hujus corticis copiam decorticant & colligunt, quantam unum alterumve continere poſſit navigium, quod plerumque a ſexaginta uſque ad centum Pickols extenditur, vel paulo magis: Singulus vero Pickol centum viginti quinque pondo continet, ſique in litus reverſi fuerint, ex hoc cortice quosdam ſtruunt acervos altitudine Tambuxenſis gladii, atque certum cum mercatoribus conſtituunt pretium: Ceram-Lauwerenſes vero homines fraudulenti, ſtupidis hiſce hominibus parum dant, quodque plerumque conſiſtit in vilibus Tambuxenſibus gladiis, ſordidis veſtimentis, ſaccharo rubro, & oryza: Hunc vero in Amboinam deductum corticem vendunt pro 15. 16. & 17. inperialibus ſingulum nempe Pickol, quem dein pro octo vel decem inperialibus adquirere potuimus: In Java autem florentibus temporibus pro 30. vel 40. vendebatur inperialibus.

Arbor hæc, uti dictum eſt, non ubique in tota creſcit *Onin* regione: Qui enim anteriorem *Onin* terram, pagum nempe *Ruma - Batu*, inhabitant, declaraverunt anno 1678. binas tantum in hoc inveniri tractu arbores, nec prope litus occurrunt, exceptis paucis quibusdam, & incolæ trium præcipuorum tractuum teſtabantur, proximum pagum ita eſſe circumciſum, ut per tria quinqueve dierum ſpatia ipſos permeare opus ſit montes, antequam corticem hunc conquirere poſſint.

Anno 1678. Noſtrates ſub inperio *Joanneis Keyts* variis locis inſulam *Ady*, ſeu *Muſtelarum* invaſerunt, ſed nullos ibi invenerunt populos, at penetrantem ibi obſervarunt odorem Caryophylleum, qui forte ex *Maſ-*

vaſte Landt, tegen over de Eilanden van Caras, *daar de Negorye* Fata *leid, heeft men mede voor dezen Maſſoy beginnen te halen, doch hedensdaags wort zulks nagelaten, om dat daar een boos en moorddaadig volk woont: Nog wat ooſtelyker heeft het Land* Onin *twee uitſteekenkende hoeken, gelegen op 4½. graat zuider breedte, en tuſſchen die beide de* Negoryen Cattumin, *en* Segala, *daar de Cerammers mede langen tyd Maſſoy gehandelt, doch naderhant die negotie weder verlaten hebben, 't zy om datze by de Inlanders mede in den haat geraakten, of om dat de Maſſoy begon te minderen.*

Dan drie mylen beooſten de Zuid ooſt-hoek leid het Eiland Ady, *by de onze het Weſels Eiland genaamt, en benoorden het zelve nog veele kleine Eilanden, meeſt alle op een rif, achter dewelke men in 't noorden ziet een groote bay, die men niet weet, of geſlooten is, dan ofze het weſtelyke* Onin *van het regte* Nova Guinea *afſcheit: Immers* 12. *mylen beooſten het Weſels Eiland, aan de vaſte kuſt van* Nova Guinea, *leggen de Negoryen* Namma-Totto, Cajumera, *en* Lackayha, *alwaar men hedensdaags de Maſſoy verhandelt, en die t'zamen met de twee laaſt genoemde Negoryen op de voorſchreeven Zuid-hoek, by de Cerammers genoemt worden* Onin-Cubiay, *en* Cobiay: *Zynde de vaart op die Negoryen al van oude tyden af gefrequenteert geweeſt door die van* Ceram Laut, *dewelke nu op het vlakke Land van* Keffing *woonen, ook daarom t'zamen* Keffingers *genaamt werden, en onder hun lieden zulken ordre houdende, dat alleenlyk twee haarer gebugten of Campous,* Kelilubu, *en* Ruma-Tammeri *genaamt, naar* Onin *mogen varen, en van daar afhalen de meer gemelde Maſſoy, dieze dan daar na weder aan andere vreemde Handelaars verkoopen, of zelfs na Java voeren: Deze Cerammers dan, als gezegt, moeten met ongelooflyk veel moeite, en perykel met haare kleine onnozele vaartuigen, de Maſſoy van de voornoemde Negoryen, die wel* 60. *a* 70. *mylen van haar Land leggen, afhalen: Want het zelve Land* Cubiay *heeft tot Inwoonders zeer woeſte, lelyke, en barbariſche menſchen, groot van ſtatuur, mismaakt en lelyk van aangezigt, met opgeſpalkte neusgaten, daarze houtjes inſteeken, en dezelve daar mede zo wyt doen gapen, dat men daar door ſchier tot in haar mont kan zien: Van ouds hebben zy geen omgang met vreemde Natiën gehad, en zouden ook tot nog toe niemant op haar Land toelaaten, zo niet het gebrek van veele dingen haar lieden dwong, de komſt van eenige vreemdelingen op haar ſtrant toe te laten, inzonderheit de Ceram-Lauwers, en Keffingers, om deze baſt tegens andere nootwendigheden van haar te ruilen: Doch dezelve en ook alle andere vreemdelingen, mogen niet zelfs in de boſſchen gaan, om dezen baſt van daar te halen, maar deze wilde menſchen contracteren eerſt met hun lieden, en eenige ſlegte ſwaarden of houmeſſen van haar bekomen hebbende, lopen met een vaardigheit in 't vergelegene gebergte, daarze dan binnen een maant tyds zo veel van deze baſt ſchillen en vergaderen, als een of twee vaartuigen laden kunnen, 't welk bedraagt van de* 60. *tot* 100. *Pickols, en ook wel wat meer: Ider Pickol van* 125. *ponden Hollands, en wanneerze dan op ſtrant wedergekeert zyn, zo makenze van die baſt eenige hoopen in de hoogten van een* Tambux *ſwaart, en voorts daar op den finalen prys met Koopluiden: Maar de Ceram-Lauwers, zynde ſlimme gaſten, geven deze domme luiden daar voor zeer weinig, en het welke dan ook meeſt beſtaat in ſlegte* Tambuxe *ſwaarden, ſlegte kleetjes, ſwarte ſuiker, en ryſt: Doch dien baſt in Amboina gebragt hebbende, zo willenze* 15. 16. *en* 17. *Ryksdaalders voor het Pickol hebben, 't welk men evenwel daar na voor* 8. *en* 10. *Ryksdaalders heeft konnen krygen: En op Java in goede tyden, plagt dezelve wel* 30. *en* 40. *Ryksdaalders te gelden.*

Dezen boom, als gezegt, waſt niet alomme door 't geheel Landt op Onin: *Want die van 't voorſte* Onin, *in de Negory* Ruma-Batu, *verklaarden Ao.* 1678. *dat 'er maar twee boomen op haar Landſtreek ſtonden, men vintze ook niet digt by ſtrant, als maar eenige weinige, en de Inwoonders van de drie voornoemde Negoryen zeiden daar en boven, dat de naaſte Maſſoy zodanig uitgekapt was, datze wel* 3. *en* 5. *dagreizens in 't gebergte moeſten gaan, om dezelve te halen.*

Ao. 1678. *Hebben de onze onder den Commandeur* Johannes Keyts, *op verſcheide plaatzen het Eiland* Adi, *of* Weſels *Eiland aangedaan, doch aldaar geen volk gevonden, maar wel een ſterken Nagelreuk gewaar ge-*

wor-

Maſſoy arboribus provenit: Barbari hi homines videntes, corticem hunc per totum ita expeti mundum, adeo invidioſi ſunt, ut peregrinos non tantum prohibeant ſuam intrare regionem, ſed etiam ullas inde deducere arbuſculas, licet per Ceram-Lauwerenſes, qui apud ſilveſtres illos populos magna ſunt in æſtimatione, ſæpius illud tentaverim.

Uſus. Cortex hic per totam Indiam non expetitur, ſed tantum a Malaicenſibus in Sumatra, Borneo, Java, & Baleya, quibus regionibus quotannis ſufficit contentum duorum navigiorum *Sampans* dictorum, nunc vero etiam in Sinam & Japanam tranſimittitur, ubi bono venditur lucro: Plurimum adhibetur ad corpus inungendum æque in viris, ac feminis, & præſertim pluvioſis ac frigidis diebus, modice enim calefacit, & abdominis dolores ſedat ex frigore ortos, confortat quoque artus frigore debilitatos & relaxatos, quum natura ejus ſit ſicca, calida, & adeo penetrans, ut Europæorum cuti cortex hic illinitus ruborem excitet: Mulierculæ Javanæ & Baleyenſes expertæ valde ſunt ad præparandam pultem calefacientem ex hoc cortice, qua corpus continuo inungunt, non tantum ad calefaciendum, ſed etiam præſtantis odoris gratia, tumque addunt corticem *Culilawan*, parvam Caryophyllorum quantitatem, & Sandalum Citrinum, quod unguentum vocatur calidum Bobory. Incolæ Coebiayenſes dicuntur quosdam ſecum ducere canes, quum ſilvas intrant, ad explorandas Maſſoy arbores, haſque bonas ac maturas habere, quarum trunci a canibus iſtis arroduntur: Ceram-Lauwerenſes quædam etiam iſtius ligni & ramorum fruſta ſecum adportant, vilique vendunt pretio, quum hoc quoque lignum ſuum habeat uſum in re Medica, odoremque corticis Maſſoy referat, ſed uno caloris gradu debilius eſt, unde & multum uſurpatur ad unguentum Borbory: Quod pro infantibus componitur, qui corticis fervorem tolerare nequeunt, quidam etiam Malaicenſes hoc utuntur cortice in cibo loco aliorum aromatum, Medicinalibusque admiſcent potionibus ipſis *Djudjambo* dictis.

Anno circiter 1654. duo erant fallaces *Ceram-Lauwenſes Orangkayenſes*, *Sinoos* & *Backer*, qui *Coebiayenſes* aliquot per annos arguto deceperant modo in conſtituendo pretio corticis Maſſoy, qui hunc in finem magnum adhibebant ſpeculum, Coebiayenſibus perſuadentes, hoc in ſpeculo ſeſe viſuros fore idolum ſuum *Rewata* ſeu *Lewata* (hoc autem nomine omnes circumjacentes hi inſulares ethnici Deum vocant) quos ad unam locabant partem, alium interea conſortem poſt illos ſed directe ante ſpeculum poſuerant, cujus effigies idolum *Rewata* repræſentabat. *Sinoos* & *Backer* itaque hanc interrogabant formam, an quidem æquum eſſet, ſibi tantum pretium ſolvendum eſſe pro Maſſoy, quantum Coebiayenſes petebant. Ad quod fictus *Rewata* capite negante reſpondebat, illi autem iterum atque iterum interrogabant, donec pretium ita eſſet minutum, ac inter illos eſſet conſtitutum, & de eo convenerant, cui Rawata annuebat, nec Coebiayenſes contradicere audebant, quum ipſorum Deus hoc adprobaverat, hocque peragebant tam diu, donec hanc fraudem alii Ceram-Lauwerenſibus invidi detegebant, & Coebiayenſibus aperiebant, qui irati unum ex deceptoribus iſtis apprehendebant, quem de medio tollebant, & in partes dilacerabant.

Creditur Sinenſes & Japanenſes Medicos corticem hunc magis magisque in uſum Medicum expetituros & uſurpaturos eſſe, quum optimum & aptiſſimum ſit Medicamentum nationibus iſtis, quæ frictioni & inunctioni ita adſuetæ ſunt, & ſub climate ſuo præter calorem magnum etiam frigus intenſum pati debent, quibus convenit ad naturalem corporis calorem conſervandum doloreſque ex flatibus frigidis & oppreſſis ortos ſedandos: In Europam cortex hic non tranſfertur, ſique forte fuerit deductus, non magni ibi æſtimatur, ſine dubio, quum virtutes ejus ibi non ſint notæ, vel alia præferantur aromata.

Vidi Ceram-Lauwerenſes pulvinaria ſua inplere hujus arboris foliis, dicentes hoc valere capiti calefacien-

worden, denwelken miſſchien, van de Maſſoy-boomen voortgekomen is, deze Wilden dan, ziende dat deze baſt alzo door de Werelt getrokken wert, zyn zo jaloers daar over, datze niet alleen de vreemdelingen verbieden diep landwaart in te gaan, maar ook geen jonge boompjes willen laten vervoeren, hoewel ik het door de Ceram Lauwers, dewelke nochtans by die wilden groot credit hebben, verſcheide malen heb laten ondernemen.

Gebruik. *Dezen baſt is niet door gebeel Indiën gewilt of getrokken, maar alleen by de Maleyers op Sumatra, Borno,* Java, *en* Baly, *voor welke landen jaarlyks een lading van twee vaartuigen* (Sampans *genaamt*) *genoeg is, doch men begint hem nu ook na* Sina, *en* Japan *te zénden, en aldaar met goede winſt te verkopen. Hy wert meeſt gebruikt, om het lyf mede te ſmeren, zo wel van Mannen, als van Vrouwen, en voornamentlyk in regenachtige koude dagen: Want hy verwarmt matelyk, en ſtilt de buik-pyn, die uit de koude voortkomt, ſterkt ook alle leden, die door koude zyn verlamt, als zynde droog, heet, en doordringende van natuur, ja zodanig, dat het ook op de huit van de Europianen geſmeert, dezelve root maakt. De Javaanze en Baliſche Vrouluiden zyn zeer bedreven, om een verwermende pap uit deze ſchorſſe te maken, en waar mede zy ook het lyf geduurig beſtryken, niet alleen, om (als gezegt) te verwermen, maar ook om zyn goede reuks wille, doch als dan doenze nog daar by de naarvolgende ſchorſſe,* Culilawan, *een weinig nagelen, en geel-Sandel-hout, welke zalve men noemt het beete Bobory. Men zegt dat de Inwoonders van* Coebiay *eenige honden medeleiden, alsze in 't Boſch gaan, om Maſſoy-boomen op te zoeken, en datze de gene voor goet en volkomen ryp houden, aan welkers ſtam door die honden wort geknaagt, de Ceram-Lauwers brengen ook zomtyds eenige ſtukken van 't hout, en de takken mede, en verkopen het voor een ſlegte prys, want dit hout heeft al mede zyn gebruik in de Medicyne, riekende ſterk na Maſſoy, maar is wel een graat ſlapper in hitte, en wert daarom veel gebruikt tot de Bobory zalve, die men maakt voor kleine kinders, dewelke de hitte van de baſt niet verdragen konnen, zommige Maleyers doen de Maſſoy ook in hun koſt, in plaats van andere ſpeceryen en mengenze ook onder de Medicynale dranken, by hun lieden* Djudjambo *genaamt.*

Omtrent het jaar 1654. *waaren daar twee doortrapte* Ceram-Lautſche Orangkayen, Sinoos *en* Backer, *die de* Coebiayers *veele jaren aardig bedroogen hebben, in 't maken van de prys over de Maſſoy, gebruikende daar toe een groote ſpiegel, de* Coebiayers *wysmakende, datze daar in haaren God* Rewata *of* Lewata (*zo noemen alle deze omleggende Eilanden, die nog Heidenen zyn, God*) *zouden zien, en hun lieden wat ter zyden dezelve ſtellende, zo haddenze ondertuſſchen een van haar maats opgemaakt, die wat agter haar, maar regt voor den ſpiegel ſtont, en wiens beeltenis in den Spiegel dan den God* Rewata *zoude zyn:* Sinoos *en* Backer *begonden dan dit beelt te vragen, of het wel billyk was, dat zy lieden zo veel voor de Maſſoy gaven, als de Coebiayers eiſten: En wanneer den geconterfeiten* Rewata *daar op den kop ſchudde, zo vraagde men hem nog eenmaal, nog tweemaal, en zo voorts t'elkens met vermindering van prys, tot dat dezelve zo laag quam, als zy lieden daar op beſtemt hadden, als wanneer Rewata daar op knikte, en dat ſlegte volkje konde daar niet tegen hebben, als zynde van haaren God geapprobeert, en dit bedrevenze zo lang, tot dat het bedrog, door eenige andere, die op de Ceram-Lauwers nydig waren, ontdekt wierde, waar na de vergramde Coebiayers een van de bedriegers gevangen krygende, denzelven ook om 't leven gebragt, en inſtukken geſcheurt hebben.*

Men vertrouwt dat de Sineeze, en Japanſche Doctoren dezen baſt hoe langs, hoe meer tot Medicyne zullen zoeken, begeren en gebruiken: Want hy inderdaat een zeer noodig en bequaam middel is, voor die Natie, die aan 't vryven en ſmeeren zo gewent zyn, en in haare Climaten neffens de hitte, ook veele koude dagen moeten uitſtaan, om de natuurlyke warmte des lyfs te bewaaren, en alle pyne, die van beſlootene verholene en koude winden voortkoomt, te verdryven: na Europa wert dezelve niet vervoert, en zo nu en dan derwaarts gebragt zynde, aldaar ook niet geacht, buiten twyffel door onkunde van zyne krachten; of dat men dezelve door andere ſpeceryen verzetten kan.

Ik heb ook gezien, dat de Ceram-Lauwers haare ſlaapkuſſens maken van de bladeren dezes booms, voorgevende,

dat

ciendo in itineribus marinis, in quibus multum patiuntur frigoris, ac quæ per totam fere ſuſtinent vitam, quique, uti dictum eſt, mille periculis hunc petunt corticem ex barbaris illis regionibus, quemque porro puſillis vehunt navigiis *Sampans* dictis per quadraginta milliaria trans mare ad Javæ metropoles.

Inquirendum porro eſt, an arbor hæc non magnam habeat affinitatem cum arbore illa, quæ aromaticum gerit corticem, & in freto Magellanico creſcit. Quæ a *Carol. Clus. Lib.* 4. *Cap.* 1. deſcribitur nomine corticis Winterani, arbor autem ipſi dicitur *Arbor Magellanica aromatica.*

dat zulks diende, om het hooft te verwermen op de koude Zee-reizen, waar mede zy meeſt hun leven doorbrengen, halende, als gezegt, deze baſt met duizentderhande gevaaren uit de gemelde barbariſche Landen, en brengen dezelve dan wyders met haare onnozele vaartuigen, Sampans *genaamt, by de* 400. *mylen over Zee, na de Koopſteeden van Java.*

Voorts ſtaat nog te onderzoeken, of dezen boom niet wel mogte hebben een groote gemeenſchap met die boom, die een ſpeceryagtige ſchorſſe heeft, en in de Magellaniſche ſtraat waſt: By Carol. Clus. Lib. 4. Cap. 1. *beſchreven, onder den naam van Winteranus Cortex, doch den boom zelfs wert van hem genaamt* Arbor Magellanica aromatica.

OBSERVATIO.

Cortex hic Oninius ſeu *Maſſoy* depictus exhibetur in *Ephem. Germ. dec.* 2. *ann.* 3. *Tab.* ad *pag.* 53. & deſcribitur *p.* 55. ut & in *Valent. Ind. Litt. Epiſt.* III. *p.* 397. & *Epiſt.* IX. *p.* 422. & in *Valent. Amboin. deſcript. p.* 208.

AANMERKINGE.

De *Maſſoy-boom* wert mede van *Valent.* beſchreven in de beſchryving van *Amboina p.* 208. en by *Valent. Ind. Litter. Epiſt.* III. *p.* 397. en *Epiſt.* IX. *p.* 422. en is afgetekent in de *Ephemer. Germ. dec.* 2. *ann.* 3. in de plaat op *pag.* 53. en *pag.* 55. wertze beſchreven.

CAPUT VIGESIMUM SECUNDUM.

Cortex Caryophylloides. Culitlawan.

COrtex hic quoque aromaticus eſt, atque ex ſilveſtri colligitur arbore, quæ truncum gerit altum & rectum, quem homo vix ulnis complecti poteſt, ejus coma non eſt admodum ample extenſa, ſed foliaturam gerit denſam, forma Laurum referens; Ejus rami ſunt pauci, ac plerumque in altum eriguntur; Foliorum raches ſeu ramuli virides, & firmi, bini ſemper oppoſiti, atque cum pari proximo crucem formant, ſingulaque conjugatio forcipem refert tridentatum: Folia cruciformiter itidem locantur, bina ſemper oppoſita, tria quatuorve paria in una rachi, quæ formam habet cuſpidis ferreæ; Folia hæc Cinnamomi folia referunt, vel proxime magis accedunt ad illa *Caſſiæ ligneæ*, cum quibus utrisque arboribus hæc *Culit-Lawan* magnam habet affinitatem. Unumquodque folium in vetuſtis arboribus palmam longum eſt, tres quatuorve digitos latum, in junioribus vix ſpithamam longum, quatuor quinqueve digitos latum proxime ad ſuam originem, unde ſenſim anguſtantur, & in acumen deſinunt; ſunt porro firma, ſicca, & ſi franguntur, crepitantia, ſuperius intenſe viridia & glabra, inferius glauca vel cinerea, tres habent nervos per folii longitudinem decurrentes, inſtar Plantaginis latifoliæ, ad digiti latitudinem circiter ad ortum concurrentes, & in ſuperiore protuberantes parte, ſpatia autem intermedia tenuibus pertexta ſunt venulis; Illorum ſapor eſt mucilaginoſus & parum aromaticus ad Caryophyllos accedens.

Fructus raro obſervantur, quum altiſſimæ ſint arbores, atque plerumque inmaturi nec perfecti decidant; arbores vero ſoli bene expoſitæ, nec multum decorticatæ, fructus ſuos optime exhibent, hoſque producunt ſine notabili florendi modo; mox enim viridia & acuta præbent capitula, ex quibus oblongæ propullulant baccæ, Glandibus ſimillimæ, ſed multo minores, glabræ, glaucique coloris: Sub exteriore craſſo & viridi putamine oblongum reconditur officulum, Lauri fructui ſimillimum, ex purpura rubens, in binas diviſibile partes: Caliculus autem, in quo continentur baccæ, multo profundior eſt quam in Glandibus, in ſex apices diviſus, & fructui arcte junctus: Hic vero magnitudinem ſemi-completæ Olivæ adeptus, in quibusdam ad unam dehiſcit partem & excreſcentiam emittit tenuis, mollis, fungoſæ, & flavæ ſubſtantiæ, ſubtiliſſimam Ochram, vel ſebum quoddam flavum referentis, magnitudine depuratæ Nucis Juglandis: Atque hæc excreſcentia ſive abortus tandem ita totum obtegit viridem corticem, ut in ejus centro pars quædam tantum conſpiciatur: Ex purpura-rubens officulum totum eſt tum conſumptum, viridiſque cortex vel putamen

XXII. HOOFTSTUK.

Culit-lawan-Boom.

DIt is mede een ſpeceryachtige baſt, en komt van een wilde boom, met een hooge en regte ſtam, die gemeenelyk een man pas omvatten kan, deszelfs kruin is niet zeer breet, maar digt van loof, van aanzien als een Lauwrier, de takken zyn weinig, en ſtaan meeſt over einde, de ryskens zyn groen en ſtyf, twee en twee tegens malkander ſtaande, en maken met het naaſte paar een kruis, vertoonende ieder t'zamenvoeging een drietandige vork: De bladeren ſtaan ook in 't kruis twee en twee tegens malkander, drie en vier paar aan een rysken, hebbende de gedaante van 't Yzer, of de ſpitze van een piek, en gelyken wat na de Caneel-bladeren, of om 't nog nader te zeggen, die van Caſſia Lignea, *met welke twee boomen de* Culit-Lawan *ook groote gemeenſchap heeft: Ieder blad is aan de oude boomen een hand lank,* 3. *en* 4. *vingers breet, en aan de jonge een ſpan lank, en vier en vyf vingers breet, naaſt aan haaren oorſpronk, en van daar allenskens toeſpitzende of ſpits toelopende: Voorts ſtyf, droog, en in 't breeken kraakende, van boven hoog-groen, en glat, en van onderen na den gryzen, of Spaanſchgroenen trekkende, zy hebben drie zenuwen in de lengte lopende, gelyk de bladeren van Weegbree, omtrent een vinger boven den oorſpronk t'zamen ſtootende, en aan de bovenſte zyde ook uitpuilende, zynde de tuſſchen-plaatzen met fyne adertjes doorweeven, de ſmaak is ſlymerig, en een weinig ſpeceryachtig, wat na de nagelen trekkende.*

De vruchten ziet men zelden, om dat het zeer hooge boomen zyn, en de vruchten meeſt ontydig en onvolmaakt afvallen, de boomen die wel ter Zonne ſtaan, en niet veel geſchilt werden, vertoonen haare vruchten wel het beſte, en brengen dezelve voort, zonder merkelyk bloeyzel, vertoonende ſtraks of ten eerſten groene ſpitze knopjes, daar lankwerpige bezien uit voortkoomen, de Ekelen zeer gelyk, doch veel kleinder, glat, en Zee-groen van coleur: Onder de buitenſte dikke groene ſchel legt een lankwerpige korrel, de Bakelaren gelyk, purper-root, en die men in tween deelen kan, het kelkje, daarze in ſtaan, is dieper, als dat van de Eeken, in zes ſpitzen verdeelt, en digt tegens de vrucht aanzittende of aanleggende: De vrucht nu tot de grootte van een halfwaſſen Olyve gekomen zynde, zo beginnen zommige, of de eene zoort van dezelve aan de eene zyde wat open te berſten en een uitwaſſing te krygen, van een fyne, zagte, drooge, en geele ſubſtantie, den fynſten ocker, of eenig geel ſmeer gelykende, tot de grootte van een geſchilde Wal-noote: En dit uitwas bedekt de groene ſchelle ten laatſten zodanig, dat men daar van maar een ſtuk in de holligheit overig ziet: De purper-rode korrel is als dan ook geheel verteert, en de groene

tamen in ſubſtantiam degenerat cartilagineam, ſapore & odore Caryophyllos referentem, atque aromaticum hunc odorem diu retinet, ſi occludatur vel bene conſervetur. Hunc vero abortum non omnes patiuntur baccæ, plurimæ autem decidunt, harumque maxime maturæ terram attingentes arbuſculas progerminant, reliquæ autem paucæ petiolis adhærentes dehiſcunt, & iſtam emittunt excreſcentiam, quæ fructibus iſtis irregularem dat formam inſtar glebæ nempe terreæ, quæ, ſi tangatur, adeo mollis eſt, ut pro ſebo haberetur: Talem vero ſubſtantiam Cinnamomum quoque producit, quæ, ſi manibus tangatur, has colore ſuo inficit flavo; Subſtantia hæc interne durior eſt, nucleique formam habet, qui tamen non progerminat.

Fructus Menſe Aprili conſpiciuntur, & Auguſto decidunt: Trunci cortex externe glaber eſt, cinereus vel albicans, interne pallidiorem gerit colorem quam cortex Maſſoy, ex ruſſo in flavum tendens, inſtar lateris ſemi-cocti, in vetuſtis truncis digitum craſſus, in ſuperiore ejus vero parte tantum dimidium digitum craſſus vel paulo tenuior eſt: Exteriore ſæpe parte verrucis obſidetur; ex una quoque arbore duplex colligitur cortex, inferior enim & craſſior multo ſiccior eſt & fragilior, multo tamen lentior quam Maſſoy. Sapore & odore adeo eſt acri, & ita ad Caryophyllum accedente, ut pro iſtius arboris cortice haberetur; *Culitlawan* vero aliquid peculiare habet, quum ejus odor ſit adeo gravis, ut capiti obſtet, illudque gravet: Cortex ſuperior multo tenuior & durior eſt, ſaporiſque & odoris jucundioris, quique, ſi manducetur, mucoſitatem cum levi exhibet adſtrictione, uti in recenti Caſſia Lignea; in ſiccato autem cortice minor apparet adſtrictio, ſed parva tantum amarities, primo majorem exhibet calorem & acrimoniam quam Maſſoy, hujus autem fervor diutius durat, quum *Culitlawan* ex aëriis magis conſtet partibus: Ore manducatus hic cortex acriter linguam vellicat, ac præſertim inferior craſſus cortex, qui calamum vero, vel ſemi-digitum modo craſſus eſt, multo jucundiorem habet ſaporem, repletque os grato Caryophylli ſapore. Recens cortex per aliquot dies ad ſolem exſiccandus eſt, antequam deponatur, tumque odorem habet vinoſum & jucundum, alias mucorem facile contrahit: Non eſt ſervandus in occluſis ciſtis, ſed in ventoſis & apertis locis, uti in cænaculis ſub domus faſtigio, ubi per duodecim conſervavi annos.

Culitlawan ex Papuanis & Moluccis delatus inſulis paulo magis eſt fuſcus & acrior quam Amboinenſis, ſed non ita jucundum habet ſaporem, atque pro Maſſoy haberetur, qui plerumque durior & gravior eſt: Totus cortex ex arbore avellitur & decorticatur, nec quidquam abjicitur, uti fit cum Cinnamomi cortice, cujus exterior tantum depuratur pars. Contuli folia Cinnamomi, Culitlawan, & Caſſiæ ligneæ, atque comperi, cuncta tribus nervis longitudinalibus conſtare, & pertexta eſſe, atque porro eſſe glabra, firma, & aromatici odoris & ſaporis. Cinnamomi folia erant latiora, breviora, & rotundiora; Caſſiæ Ligneæ oblonga erant & acuminata: Culitlawan vero erant longiſſima & firmiſſima, ac peculiarem magis habebant ſaporem.

Licet autem hæ tres arbores maxime ſibi ſint affines, in uno tamen non creſcunt loco, ſed in diverſiſſimis regionibus. Cinnamomum enim in occidentali Zeylanæ creſcit parte, Caſſia Lignea in Orientali Philippinarum inſularum plaga per Celebem, Borneum, uſque in Cambodjam & Tonkingum, maxime ad æquatoris partem borealem, quædam enim, ſed paucæ occurrunt arbores in Celebes parte Auſtrali in montibus Boegenſibus & prope *Balante*: Culitlawan in hiſce orientalibus inſulis creſcit ad Æquatoris partem auſtralem. Hoc autem quoque patitur exceptionem, in *Mindanao* enim regione maxime auſtrali inſularum Philippinarum Caſſia occurrit lignea, & Culitlawan in una eademque inſula, ſique attendatur accurate, duplex apparet in Amboinenſi differentia, alba nempe, & rubra. Albus cortex laterem refert crudum, eſtque humidior, tenacior, ac craſſior, atque in longis fruſtis ex arbore decorticatur, quique mercatoribus magis placet. Ruber magis ruſſus eſt inſtar lateris nempe ſemi-cocti, tenuior eſt, & frangibilior, qui in longas decorticari nequit partes, uterque vero æque bonus

ſchille verandert zig in een kraakbeenige ſubſtantie, van ſmaak en reuk de Nagelen wel gelykende, behoudende zynen ſpeceryachtigen reuk nog langen tyd, als het opgeſloten of wel bewaart wort: Doch dit uitwas en krygen niet alle bezien, maar de meeſte vallen af, waar van de rypſte, alsze op de aarde raaken, jonge boompjes voortbrengen, en de weinige, die dan aan de ſteelen blyven, berſten op, en bekomen het voornoemde uitwas, 't welk die vruchten een ongeſchikte gedaante geeft, te weten, gelyk een klontjen aarde, zynde in 't aantaſten zo zagt, dat men 't voor ſmeer zoude houden: Hoedanige ſubſtantie den Kaneelboom mede voortbrengt, en in't handelen verft het de vingers ook geel, van binnen is het wat harder, en heeft de gedaante van een korrel, doch die echter niet voortteelt.

De vruchten komen voort in April, en in Auguſtus vallenze af, de ſchorſſe des ſtams is van buiten effen, ligt-graauw, of witachtig, van binnen veel ligter van coleur, dan de Maſſoy, wat uit den roſſen na 't geele trekkende, als een half gebakken ſteen, aan de onder-ſtammen een vinger dik, en na boven toe een halve vinger, of nog dunder, en aan de buitenſte zyde meeſt doorgaans met vratten bezet, men heeft van eenen boom ook tweederlei baſt of ſchorſſe, want de benedenſte en dikſte is veel drooger, en broſſer, doch evenwel nog tayer aan de Maſſoy: Van ſmaak en reuk zeer ſcherp, en zo na den Nagel-reuk trekkende, dat menze voor de baſt van dien boom zoude houden, doch heeft den Culitlawan *nog wat byzonders, zynde zo ſterk, datze het hooft beſwaart: De bovenſte ſchorſſe is veel dunder en harder, ook lieflyker van ſmaak en reuk, en in 't kauwen wert men eenige ſlymerigheit, met een kleine zamentrekking gewaar, gelyk in de verſche Caſſia lignea, dog in de drooge ſchorſſe vint men minder zamentrekking, en daar tegen een kleine bitterheit, in 't eerſte vertoontze een grooter hitte en ſcherpheit, dan de Maſſoy, maar de hitte van de Maſſoy, is langerdurende, om dat de Culitlawan van luchtiger deelen gemaakt is: In de mont gekaaut zynde, zo bytze dapper op de tonge, en inzonderheit de onderſte dikke ſchorſſe, doch die maar een ſchaft of halven vinger dik is, valt veel lieflyker van ſmaak, en vervult de mont met een aangename Nagelreuk: De verſche ſchorſſe moet men eenige dagen in de Zonne laten drogen, eer menze weg legt, riekende als dan wynachtig, en lieflyk, anders verſchimmeltze licht: Men moetze in geen geſloote kiſten of kaſſen bewaren, maar op luchtige plaatzen, gelyk op Zolders onder 't dak, alwaar ik ze twaalf jaren goet gehouden hebbe.*

De Culitlawan, die uit de Papoeſe, *en* Moluxe *Eilanden komt, is wat bruinder en ſcherper dan de Amboinſche, doch zo lieflyk niet van ſmaak, en men zoudeze aanzien voor Maſſoy, die doorgaans harder en ſwaarder is: De geheele ſchorſſe wert van den boom afgetrokken, en niets daar van weggeworpen, gelyk gedaan wort met het buitenſte van de Caneel-ſchorſſe, maar ſlegts de ruigte daar afgeſchraapt. Ik heb de bladeren van Kaneel,* Culitlawan, *en* Caſſia lignea *by malkander gehat, en bevonden, datze alle met drie ſenuwen in de lengte doorreegen waren, glat, ſtyf, en aromatyk van reuk en ſmaak: Die van den Kaneel waren korter, breeder, en ronder, die van Caſſia lignea, lankwerpig en ſpits: Die van de Culitlawan daar naaſt, doch kleinder, en beide na Kaneel ſmaakende: Die van Culitlawan waaren de langſte en ſtyfſte, en hadden meer van haar eigen ſmaak.*

En hoewel nu deze drie boomen groote gemeenſchap met malkander hebben, zo waſſenze nochtans niet op eene plaats, maar in zeer verſcheide Landen: Als de Kaneel in 't Weſten op Ceilon, de Caſſia lignea in 't ooſten van de Phylippynſe *Eilanden aan, door* Celebes, Borneo, *tot in* Cambodja, *en* Toncking, *meeſt benoorden de linie: Want men ook eenige weinige boomen vint op Celebes Zuider-zyde in 't Boegiſche gebergte, en by* Balante: *De* Culitlawan *bezit deze Ooſterſche Eilanden bezuiden de linie: Doch dit heeft al mede zyn uitzondering, want op* Mindanao *'t Zuidelykſte van de Phylippinen beeft men* Caſſia lignea, *en* Culitlawan *op een en 't zelfde Eiland, en als men 'er naauw op let, zo kan men twee onderſcheiden vinden, aan de Amboinſche* Culitlawan, *te weten, witte en roode: De witte ſchorſſe gelykt na een raauwe moppe, is vochtiger, tayer, ook dikker, en laat haar dierhalven met lange ſtucken van den boom ſchillen, 't welk den Koopluiden aangenamer is: De roode is roſſer van coleur, te weten, als een half gebakken ſteen, ook dunder, en brokkeliger, waar van men geen lange ſtukken krygen kan, dog beide even goet en ſpeceryachtig:*

De

bonus atque aromaticus eſt: Alba ſpecies iſtos fert fructus, qui dehiſcentes ſebum illud exhibent flavum: Fructus vero rubræ ſpeciei inſtar parvarum ſunt Olivarum, ſed ſunt magis oblongi, nec dehiſcunt, ſaltem non ita ac in alba ſpecie, utriuſque enim fructus ac folia fere nullum habent diſcrimen, fructus quoque aliquando in tantam excreſcunt magnitudinem, ut tres ſimul quatuorve glebæ uvarum racemos referant, qui fiſſi flavum quaſi exſudant ſebum, ſiccum, & mucoſum, ſub quo ſicca inſtar ſpongiæ locatur ſubſtantia ſaporis aromatici, in centro harum glebarum oſſicula ſeminalia reconduntur & inveniuntur.

Arboris lignum eſt albicans & fungoſum, ædificiorum uſui ineptum, ſed optimum ad focum exſtruendum: Radicum cortex maxime differt a trunci cortice quoad ſaporem, præter iſtum enim aromaticum ſaporem multum quoque participat de Foeniculi ſapore, qui cum illo *Saſſafras Occidentalis* adeo convenit ſapore, colore, & ſubſtantia, ut a Medicis noſtris & Chyrurgis in Batavia ab anno 1676. in uſu medico pro vero ligno Saſſafras coeperit uſurpari, in quantum vero differat ab Occidentali iſta arbore, in Florida & Virginia creſcente, quæ verum dat Saſſafras, videri poteſt apud *Nicol. Monardum cap.* 24. ubi in totius arboris forma nihil occurret, quod cum *Culitlawan* noſtra convenit, excepto Foeniculaceo odore & ſapore corticis: Meo autem judicio Occidentale Saſſafras ſaporem iſtum multo gerit penetrantiorem & jucundiorem, gradumque minorem caloris habet quam Culitlawan.

Nomen. Latine *Cortex Caryophylloides*, Malaice *Culilawan*, quaſi diceres *Culitlawan*, per abbreviationem *Culit-Buguliwan*, h. e. *Cortex Caryophylleus*, ob odorem, quem fert. Amboinice dicitur *Salackal* & *Salackar*, quidam Javani hanc quoque vocant *Sindoc*, quam diverſum puto corticem, & ſequenti deſcribam Capite, cæterum *Tedjo* vocatur a *Ceram - Lauwerenſibus*, & *Eyck* in *Aru-Haumo*.

Neſcio, unde affinitas enata ſit inter vocem *Salackal*, & Arabicam *Salicha*, qua Arabes Caſſiam odoratam vocant a ſpoliandi ſignificatione, nam Arabicum *Salaba* ſignificat *Detraxit pellem*, quia omnis Caſſia a ſuo cortice quaſi ſpoliatur. Non abs re hinc ſuſpicari licet, antiquos Amboinæ incolas quædam flirpium & animalium nomina ex Arabico olim per Orientem univerſali idiomate deſumpſiſſe, & hanc *Salackal* denominaſſe a ſimilitudine Salichæ veræ, id eſt Caſſiæ ligneæ, velut & *Alhalla* deſcendit ab Alhanna, id eſt, Cyprus & Moluccus. Senya ſive Sunya, ſpinoſiſſimus frutex, alias Sappan dictus, ab Arabico *Sent*, id eſt, Rubus Caninus, quod porro venit ab Hebræo Seneh, id eſt Rubus, ſic Schid, id eſt Rubus, & quoque Schid, id eſt Nugæ ſilvarum, ab Hebræo Schayth, id eſt vepres.

Locus. Arbor hæc diffuſe admodum per orientales inſulas, optima autem in Amboina reperitur, ſed non in hac tota inſula, & tantum in Leytimora circa pagos *Saya*, *Rutton*, & *Ema*, ubi ejus copia jam quoque minuitur, quum anno 1664. ejus corticis magna ſatis quantitas pro ſpecimine in Europam fuerit mittenda, quo plurimæ vetuſtarum arborum decorticatæ perierunt. Damnum autem facile intra aliquot annos reſarcient de novo propullulantes arbuſculæ: In parte auſtrali magnæ Ceramæ in ſinu *Elipaputi* uſque ad *Keffing* hæ quoque occurrunt arbores, quarum tamen cortex non ita præſtans eſt ac Amboinenſium: In inſula quoque Molucca, *Batsjan* dicta, creſcunt, ut & in *Papuanis* inſulis, quarum cortex Amboinenſi prævalet fervore. Magna autem copia inveniuntur arbores in inſulis *Key* & *Aru*, unde totæ hoc cortice repletæ naves deduci poſſent, cum Pupuano conveniente, ſat magna in quantitate reperitur quoque in ora boreali *Celebis*, in tractu *Caudipan*. Item in *Sumatra* circa *Palimbangh*, & in *Borneo* circa *Succadana*, ex Java itidem Culilawan advehitur, ſed puto corticem eſſe *Sindoc*. In Solora inventus quoque fuit hic cortex, ſed ſapore itidem differens ab Amboinenſi, ut & in *Mindanau*, uti ſupra dictum fuit.

De witte zoorte draagt de voornoemde vruchten, dewelke openberſtende, dat geele ongel uitgeven: Maar de vruchten van de roode zoorte blyven als kleine Olyven, doch wat lankwerpiger, en berſten niet open: Inmers zo veel niet als aan de witte zoorte, want de vruchten en bladeren van beiden hebben bykans geen onderſcheit, ook werden de vruchten zomtyds zo groot, dat die 3. en 4. klontjes vertonen als een trosje druiven, de geborſtene van coleur botter-geel, droog en ſmeerig, en daar onder een drooge ſubſtantie als een ſpongie, ſpeceryachtig van reuk, in 't grootſte van deze klontjes vint men de zaat-korrels.

Het hout is witachtig en voos, tot het timmeren niet bequaam, maar geeft goet brantbout: de ſchorſſe der wortelen verſchilt aan ſmaak merkelyk van de ſchorſſe des ſtams, want zy heeft, behalven de voornoemde ſpeceryachtigheit, een Venkel-achtigen ſmaak, dewelke met die van 't Weſt-Indiſche Saſſafras *in ſmaak, coleur, en ſubſtantie zo na over een komt, dat menze by onze Doctoren, en Chyrurgyns op Batavia, t'zedert het jaar* 1676, *in de Medicyne voor opregt* Saſſafras *heeft beginnen te gebruiken, doch hoe veelze verſchilt van dien Weſt-Indiſchen boom in Florida en Virginia groeyende, waar van het originele Saſſafras komt, kan gezien worden by* Nic. Monardus, Cap. 24., *alwaar men aan de gedaante van den geheelen boom ſchier niets zal vinden, dat met onze* Culitlawan *overeenkomt, behalven den Venkel-achtigen reuk en ſmaak van de ſchorſſe: Na myn oordeel heeft het Weſt-Indiſche Saſſafras den voornoemden ſmaak veel duidelyker, en lieflyker, ook is 't wel een graat minder in bitte dan de Culitlawan.*

Naam. *In 't Latyn* Cortex Caryophylloides, *in 't Maleyts* Culitlawan, *als of men zeide* Culitlawan, *zynde verkort van* Culit-Buguliwan, *dat is Nagel-ſchorſſe, na den reuk, dien ze heeft. In't Amboins* Salackal *en* Salackar: *zommige op Java noemenze ook* Sindoc, *het welke ik voor een byzondere baſt aanzie, en in 't volgende Cap. beſchryven zal, anders hietze* Tedjo *by de* Ceram-Lauwers: *en* Eyck *op* Aru-Haumo.

Ik weet niet, waar van de overeenkomſt is tuſſen het woort Salackal, *en het Arabiſche* Salicha, *waar mede de Arabiers de* ruikende Caſſia *benoemen, afkomſtig, en betekenend rooven of ſpolieren, want het Arabiſche* Salacha *betekent*, hy heeft het vel afgeſtroopt, *om dat al die* Caſſia *van al zyn ſchorſſe meeſt berooft wert. Waarom niet buiten reden men giſſen mag, dat de oude Inwoonders van Ambon eenige namen van gewaſſen, en beeſten ontleent hebben, van de Arabiſche buiging toenmaal door het geheel Ooſten gebruikelyk, en dat deze* Salackal *genaamt zy van de gelykeniſſe met de waare* Salicha, *dat is de* Caſſia lignea, *gelyk* Alhalla *afſtamt van* Alhanna, *dat is de* Cyprus *en* Moluccus: Senya *of* Sunya *betekent een zeer doornagtige ſtruik, die anders* Sappan *genaamt wert van het Arabiſche* Sent, *dat is* Rubus Caninus, *ofte honds braam, welk woort verders ook afkomſtig is van het Hebreeuwſche* Seneh, *dat is* Rubus *ofte* Braam, *gelyk ook* Schid *betekent* Braam, *en* Schid *de* Nugæ ſilvarum *van het Hebreeuwſche* Schajith, *dat is* Vepres, *ofte doorens.*

Plaats. *Deze boom waſt zeer verſpreit door de Ooſterlyke Eilanden, de beſte vint men in Amboina, doch niet over het geheele Eiland, maar alleenlyk op Leitimor, omtrent de dorpen* Saya, Rutton, *en* Ema, *alwaar hy nu ook begint te minderen, om dat men Ao.* 1664. *een redelyke partye van die ſchorſſe tot een proef na Europa moeſte zenden, waar door de meeſte oude boomen geſchilt wierden, en uitgingen: Doch die ſchaade zal men in korte Jaaren, door de nieuw opſchietende boompjes, wederom vergoet zien: op de Zuid-zyde van groot Ceram, in de bogt* Elipaputi, *tot* Keffing *toe, vint men die boomen mede, doch haar baſt is zo goet niet als den Amboinſchen: zy groeyen ook op het Moluxe Eiland* Batsjan, *en de Papoeſe Eilanden, welkers baſt, als gezegt, de Amboinſche in bitte overtreft: In grooter menigte vint menze op de Eilanden van* Key *en* Aru, *alwaar men daar van wel een geheele Scheepslading zoude kunnen krygen, met de Papoeſe overeenkomende, by valt ook in redelyke menigte op de Noort-kuſt van* Celebes, *by de Negory* Caudipan. *Als mede op* Sumatra, *by* Palimbangh, *en op* Borneo, *omtrent* Succadana, *van Java brengt men ook wel Culilawan, maar ik meene, dat het de ſchorſſe* Sindoc *zal zyn: men heeft hem ook op* Solor *gevonden: Doch al mede in ſmaak van de Amboinſche verſchillende, en insgelyks ook op* Mindanau, *als boven is gezegt.*

Uſus. Cortex hic quoad ſenſum externum Maſſoy corticem ſuperat calore, ita ut ultra tertium gradum ſit calidus, eſt quoque magis penetrans, ſed ejus vires quoque citius pereunt, uti fervor Piperis multo citius penetrat quam Zingiberis, non autem tam diu durabilis eſt; Non ita multum uſurpatur quam Maſſoy, & maxima ex parte in inſula Baleya, & dimidium tantum valet pretium corticis Maſſoy. Communis vero ejus uſus eſt ad præparationen famoſi unguenti Bobori, quod duplex plerumque eſt: Primum autem componitur ex variis lignis odoriferis, corticibus, & floribus, quæ omnia in pultem conteruntur ſubtilem, qua indigenæ mulierculæ ſuum inungunt corpus, tam ad modicum celorem, quam ob præſtantem odorem: Alterum ſeu ſecunda ſpecies præparatur ex Maſſoy, Culilawan, Caryophyllis, & ſimilibus ferventibus corticibus ac fructibus, ſimul ut ſupra contritis, ut corpori frigidioribus diebus majorem adferant calorem: Ac porro ut cuncta abdominis tormina, dolores, & Cephalalgias, ex cauſſa frigida ortas, tollant, hunc in finem binos iſtos cortices manducant non ſubtiliter, ſed groſſo modo, ſive cum Siri Pinanga & pauxillo Caryophyllorum, hacque maſticatione conſpergunt ventrem vel frontem ægri, qui mox ardorem vel cutis titillationem ſentit, quo obſtructi frigidi flatus extrahuntur, atque evaneſcunt. Hæcque actio Malaicenſibus *Sumbor* ſeu irroratio dicitur, quæ faſtidioſis hominibus obſtat, ſed compertum eſt, hæc medicamenta tali modo maſticata & irrorata penetrantiora ac magis præſentia eſſe, quam ſi ſupra porphyritim fuerint contrita, horum autem vires ſine dubio exaltantur dentium ruminatione & oris calore.

Baleyenſes & quidam Javani Culitlawan quoque utuntur, uti ſupra de cortice Maſſoy fuit dictum, loco aromatum in cibo. Ore manducatus ſive ſolus, ſive cum Pinanga, bonum dat oris halitum, & coctionem ventriculi promovet.

Compertum quoque fuit, ſi gravidæ hoc utantur cortice, ſive in cibo, ſive cum Pinanga manducent, foetum quam maxime confortari, nec ita facile abortum illas pati, quod & etiam de Roſmarino teſtatur: Notandum porro eſt, craſſiorem corticem externe adhibendum eſſe ob acrimoniam, tenuem vero ac mediocrem interne, talis autem, qui cultri habet craſſitiem, nimiam inter edendum dat mucoſitatem: Unde medius eligendus eſt; arte Pharmaceutica ex hoc cortice Oleum quoque extrahi poteſt, licet rarum inde proveniat, indicio paucum in hoc latere cortice: Oleum hoc eſt tenue, flavum, bonum ſpirans odorem, & corroborans, ſimulque in eo detegitur odor & aroma Caryophyllorum, & Nucis moſchatæ, ſed cito avolat, ut Oleum Cinnamomi.

Ex foliis aqua deſtillatur odoratæ Cinnamomi aquæ æmula, ſed paulo debilior eſt; Quædam hujus corticis fruſtula ollulis indita repletis *Bocaſſam* ſeu Garo Amboinenſi, illud conſervant, gratumque ipſi præbent ſaporem & odorem. In cunctis aromatum ciſtis, quæ in Java venduntur, quædam hujus corticis ſemper inveniuntur fruſtula, atque Sinenſes hunc in Sinam devehere jam incipiunt, & in uſu Medico adhibere; In Hollandiam, uti dictum fuit, pro ſpecimine anno 1664. tranſmiſſus eſt, ſed ibi non fuit ulterius expetitus præ ignorantia forte. Hujuſque arboris radices hodie loco Saſſafras occidentalis uſurpari, ſupra quoque dictum fuit.

Anno 1691. Ex Batsjam mihi tranſmiſſi fuere varii hujus Culitlawan tenues cortices, colore & ſubſtantia haud multum ab Amboinenſi differentes, ſed maxime ſapore diverſi, qui dulcis & perfecte Aniſatus erat, uti in vero Saſſafras, præſertim tenues cortices, qui pro diverſa haberi poſſent ſpecie, ſed juxta relationem ex una eademque erant arbore, cæterum ordinarius Culitlawan odor aderat, ſed debilis; folia autem non erant addita: Oleum deſtillatum nullo modo aromaticum præbebat odorem, qui in Amboinenſi obſervatur. In Javæ montibus Culitlawan quoque creſcit, ſed ejus cortex eſt tenuis ac mucoſus, unde non æſtimatur, optimus vero ex Borneo adfertur nomine *Sindock*, qui maxime tamen ab hoc *Culit-lawan* differt, quum ſit ſiccior, & amaricantis ſaporis.

EXPLI-

Gebruik. *Deze baſt overtreft na 't uiterlyke gevoelen, de Maſſoy in hitte, zo dat hy tot over den derden graat komt, is ook wat doordringender, doch zyne krachten verdwynen ook lichter, even gelyk de hitte van den peper wel ſcherper en beeter aankomt, dan die van de Gember, doch weder zo lange niet en duurt, hy wert ook zo veel niet geſleeten als de Maſſoy, en wel voor 't merendeel gebruikt op het Eiland Baay, en mag omtrent de halve prys halen van den Maſſoy; in 't generaal wert hy gebruikt tot het bereiden van de vermaarde Bobori-zalve, dewelke meeſt tweederlei is: Als werdende de eerſte gemaakt van alderhande welriekende houten, ſchorſſen, bloemen, &c. en gezamentlyk tot een fyne pap gevreeven, waar mede de Inlandſche Vrouwen haar lyf beſtryken, zo om 't zelve matiglyk te verwermen, als om den goeden reuk: De andere of tweede zoort wert gemaakt uit Maſſoy, Culilawan, Nagelen, en diergelyke beete ſchorſſen, en vruchten, mede als vooren gevreven, om het lyf by koude dagen wat meerder warmte toetebrengen: Maar om voorts allerhande buik-pyn, krimping en hooft-ſweer, uit koude voortkomende, te verdryven, zo kaauwenze de twee voornoemde baſten niet heel fyn, maar wat groffelyk in de mont, 't zy alleen, of met een Siri Pinang, en wat Nagelen, daar mede uit haar mont beſproeyende de buik, of het voorhooft van den Patient, dewelke ſtraks eenigen brant of tinteling op de huit gevoelt, waar door de ingeſlootene koude dampen uitgetrokken werden: En deze actie hiet in 't Maleyts* Sumbor, *dat is, beſproeyen, het is voor vieze luiden wel een afzienelyk werk, maar men heeft evenwel bevonden, dat die Medicamenten, op zodanige manier gekaaut en opgeſproeit zynde, krachtiger werken, dan dat menze op een ſteen wryft, buiten twyfel opgewekt, door het malen der tanden, en de hitte des mondts.*

De Baliers, en zommige Javanen gebruiken ook de Culilawan, gelyk boven van de Maſſoy is gezegt, in plaats van ſpecerye, in haare koſt. In den mont gekaaut, of alleen, of met Pinang, maaktze een goeden aaſſem, en bevordert de kooking des maags.

Men heeft ook ervaren, dat wanneer een ſwangere Vrouw dezen baſt zo nu en dan, of in de koſt, of met Pinang eet, de vrucht daar door merkelyk geſterkt, en vaſt gehouden wert, gelyk men ook zegt, dat de Rooſemaryn doet: Nu ſtaat nog aantemerken, dat men den dikken baſt uitwendig dient te gebruiken, om zyne ſcherpigheit, maar de dunne of middelmatige inwendig, doch die gene die maar een mes dik is, geeft in 't kaauwen te veel ſlymerigheit: Dierhalven men de middelmatige verkiezen moet: men kan ook door Apotheekers *konſt uit dezen baſt een Olie trekken, hoewelze wat ſchaars daar uit komt, een teeken zynde, datze zeer mager is: Dezelve Olie is dun, geel, zeer welriekende, en hertſterkende, en men wort te gelyk gewaar de reuk, en ſpeceryachtigheit van Nagelen, en Note-muſchaten, maar dezelve vervliegt ook zo ligt, als die van de Caneel-olie.*

Uit de bladeren komt een welriekent water, 't welk wat na het Kaneel-water gelykt, doch is wat ſlapper. Eenige kleine ſtukjes van deze baſt gedaan in de potjes, die met Bocaſſan *gevult zyn, houden dezelve goet, en geven haar een aangename geur. In alle kruit-doozen, die men op Java verkoopt, vint men van deze baſt altyd eenige ſtukjes, en de Sineezen beginnen dezelve nu ook na* Sina *te voeren, en in hun Medicyne te gebruiken; Naar Holland, als gezegt, is hy mede Ao.* 1664. *tot een proef gevoert, maar aldaar niet getrokken geweeſt, miſſchien door onkunde. En dat men de wortelen van dezen boom hedensdaags mede in plaats van 't Weſt-Indiſche Saſſafras gebruikt, is hier boven gezegt.*

Ao. 1691. *Zyn my van Batsjam toegezonden eenige dunne ſchorſſen van Culit-lawan aldaar groeyende, aan coleur en ſubſtantie niet veel van de Amboinſe verſchillende, maar merkelyk in de ſmaak, dewelke duidelyk zoet en Anysachtig was, gelyk in 't opregt Saſſafras, byzonderlyk de dunne ſchorſſe, dewelke men voor een byzondere zoorte zoude aangezien hebben, doch volgens aanſchryven warenze van eenderlei boomen, anders den gewoonelyken reuk van Culit-lawan was 'er mede by, doch ſlap, en de bladeren wierden 'er niet by gezonden. De gediſtilleerde Olie hadde ook op verre na zo een aromatiquen geur niet, dan die van de Amboinſe gemaakt wert. Op de bergen van Java valt ook een Culit-lawan, doch die is dun van ſchorſſe en ſlymerig, wert dierhalven niet geacht, maar de beſte komt van Borneo, onder den naam van* Sindock, *dog merkelyk van onze Culit-lawan verſchillende, wantze is drooger en wat bitter van ſmaak.*

UIT-

A

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Quartæ.

Quæ exhibet LAURUM *fructu monſtroſo & ſpongioſo, cortice aromatico Caryophyllæo*; CULITLAWAN a *Rumphio* dictam.

A. *Fructum* denotat *ſpongioſum* ac *tumidum.*

OBSERVATIO.

Arbor hæc proxime convenit cum *Cinnamomo*, *Lauro*, & ſimilibus, ſed fructu abortivo & fungoſo ab iis differt, flores cæterum, foliatura, immo & tota forma ipſis ſimillima eſt. Unde & LAURUM fructu abortivo, cortice Caryophyllæo hanc vocavi.

Hic porro cortex deſcriptus occurrit in *Valent. Indiæ litteratæ Epiſt.* XXIV. *p.* 450. & *ſeq.* ut & in *Ephem. Germ. Acad. nat. curioſ. dec.* 2. *ann.* 3. *pag.* 53. ubi & ejus delineatio, & ſub nomine *Coelit-lawan-arboris* deſcribitur, in *Valent. Amboinæ Deſcript. pag.* 210. *No.* XXXII.

In *Valent. hiſtor ſimpl. reform p.* 172. interrogatur, an hic cortex idem ſit, eademque ex arbore collectus, ex qua CASSIA CARYOPHYLLATA, ubi dubitat auctor, quum prior multo ſit craſſior cortice *Caſſiæ Caryophyllatæ* quod & ego in medio relinquo, quum *Rumphius* hujus nullam faciat mentionem. Cæterum *Caſſiæ Caryophyllatæ* ſynonyma & deſcriptio, ejusque virtutes occurrunt in *S. Dale Pharm.* in 4*to. pag.* 323. ut in *Cl. Paul. Herman. mater. med. part.* 1. *Cap.* 2. &c.

UYTLEGGINGE

Van de veertiende Plaat,

Dewelke vertoont een LAUWRIER-BOOM met een *monſtreuſe en ſpongieuſe vrucht* met een *ſpeceryachtige* en *kruidnagelachtige baſt*; CULITLAWAN van *Rumphius* genaamt.

A. Toont aan de *opgeſwollene ſpongieuſe vrucht.*

AANMERKINGE.

Deze boom komt het naaſt aan de *Caneel* en *Laurier-boom*, en diergelyke, doch verſchilt daar van door het misgewas van de ſwellende vrucht, anderzins zyn de bloemen, bladen, en ook de ganſche gedaante aan de voornoemde zeer gelyk, waarom ik ze ook genaamt heb *Laurus* of *Lauwrier* met een miswaſſende en ſwellende vrucht, en met een Nagel-en ſpeceryachtige ſchorſſe.

Deze ſchorſſe wort verder beſchreven in *Valent. Ind. Litterat.* XXIV. *Brief. p.* 50. en de volgende, als mede in de *Ephemer. Germ. Acad. natur. curioſ. dec.* 2. *ann.* 3. *pag.* 53. en onder den naam van *Coelit-lawan-boom*. by *Valent.* in de beſchryving van *Amboina p.* 210. *No.* XXXVII.

In *Valent. hiſtor. ſimpl. reform. pag.* 172. wert gevraagt, of deze baſt dezelfde is, en uit een en dezelfde boom vergadert wert, waar van de CASSIA CARYOPHYLLATA komt, waar aan de Schryver twyffelt, om dat de Culitlawan dikker is dan die van de *Caſſia Caryophyllata*, het geen ik onbeſlist laate, wyl *Rumphius* hier van niets melt. Verders zyn de benamingen, Schryvers, en de kragten van de *Caſſia Caryophyllata* te vinden by *Sam. Dale* in zyn *Pharmac.* in 4*to pag.* 323. als mede in de *Mater. Medic.* van de vermaarde *Paul. Herman. eerſte deel*, *Capittel* 2. &c.

CAPUT VIGESIMUM TERTIUM.

Sindoc.

IN *Borneo* & *Java* alius occurrit cortex *Sindoc* vocatus, quem vulgus cum *Culitlawan* confundit: Sed puto diverſum eſſe corticem ex diverſa arbore, licet arboris formam nemo mihi indicare potuerit. Atque hic cortex maxime a *Culitlawan* differt; eſt enim ſolidior, durior, & magis fuſcus, externe glaber, & quaſi raſpatus. Sapor primo quidem accedit ad Culitlawan, ſed dein amarities ſubſequitur cum adſtrictione, quæ tanta in Culitlawan non occurrit, nec in *Sindoc* detegitur mucoſum illud, quod in Culitlawan latet.

Nomen. Nullo alio hactenus nomine niſi *Sindoc* innotuit.

Locus. Creſcit in *Borneo*, circa *Succadanam*, & in *Sumatra* circa *Palimbang.*

Uſus. Uſurpatur contra vermes abdominis, item ad ictus & morſus venenatorum animalium, prius autem vulnera ſunt irritanda & pungenda duris Tamaryni filis, ut ater exſtillet ſanguis, ac dein contritus *Sindoc* his inponendus eſt, porro tam interne quam externe uſurpatur inſtar *Culit-lawan.*

OBSERVATIO.

SINDOC a *Valent.* in *Amboinæ deſcript. p.* 217. quoque commemoratur & deſcribitur.

XXIII. HOOFTSTUK.

Sindoc.

OP Borneo, *en* Java, *valt nog een ander baſt*, Sindoc *genaamt, die de gemeene man met* Culitlawan *confundeert: Maar ik oordeele dat het een verſcheide baſt, en van een byzonderen boom is, hoewel my de gedaante des booms tot nog toe niemant heeft konnen beduiden: En zekerlyk deze baſt verſchilt ook merkelyk van de Culitlawan; Want hy is dichter, bruinder, en vaſter, van buiten effen, en als geſchaaft. De ſmaak trekt in 't eerſt wel klaarlyk na Culitlawan, maar men wert daar op ſtraks een bitterheit gewaar, met een adſtrictie, dewelke zo groot in geen Culitlawan gevonden wert, en in de* Sindoc *vint men ook de ſlymerigheit niet, die in de Culit-lawan is.*

Naam. *Hy is tot nog toe met geen ander naam, dan* Sindoc *bekend.*

Plaats. *Hy valt op* Borneo, *omtrent* Succadana, *en op* Sumatra, *omtrent* Palimbang.

Gebruik. *Hy wert gebruikt tegens de wormen des buiks, als mede tegens de ſteeken, en beeten van venynige gediertens, doch men moet de wonden eerſt ſtooken of prikkelen, met de harde draaden van Tameryn, op dat het ſwarte bloet daar uitloope, en dan de gevreeven Sindoc daar op leggen: voor het overige hy wert meeſt zo inwendig als uitwendig gebruikt, als de* Culit-lawan.

AANMERKINGE.

De *Sindoc* wert by *Valent.* in de *Beſchryving* van *Amboina p.* 217. vermelt en beſchreven.

CAPUT VIGESIMUM QUARTUM.

Lauraſter Amboinenſis: Leytun.

HÆc pro ſpuria Lauro habenda eſt, quæ arbor excelſa & ſilveſtris eſt, mediocri trunco, folia Lauri referunt folia, ac quoque illam Nucis-moſchatæ ſpeciem, quæ oblongas fert nuces, ſed ſunt anguſtiora & firmiora utriſque, longo apice, pauciſque conſtant coſtis tranſverſalibus, ſuntque porro pallide virentia, ſique tangantur, rugoſiora ſunt utriſque, ſed magnitudine differunt, quoad duplicem hujus arboris ſpeciem.

Prima ſeu maxima *Leytun* ſpecies folia gerit palmam longa, immo longiora, duos cum dimidio digitos lata, ſine ordine locata, ſolitaria.

Fructus ex brevibus dependent pedunculis ex foliorum alis progerminantibus, primo obſcure virides, dein nigricantes, magnitudine ovorum columbinorum vel inſtar Sorbi, ſed pyriformes ſunt, externe rugoſi, parvisque notati foveolis, exterior gluma binos cultros craſſa eſt, ſicca, fragilis, & arenuloſa, acſi præparata calx ipſi foret mixta; Interior nucleus magnitudinem habet oſſiculi pruni rotundi, atque in bina facile dividitur ſegmenta, quorum unum plerumque minus eſt altero. Nucleus hic aliquando eſt oblongus, & magnitudinis nuclei glandis ac ſubſtantiæ ſiccæ. Si recens aperiatur, intus croceum habet colorem inſtar *Curcumæ*, ſed ſiccatus eſt pallidior, odoris fortis & aromatici Lauri baccis ſimillimi, Amboinenſi naſo grati, ſed non ita Europæo. Sapor amaricans eſt, ſed ſine notabili acrimonia.

Altera, ſeu parva *Leytun* ſpecies, præcedenti ſimilis eſt, ſed ejus folia ſunt minora, & uno pollice breviora, tres quatuorve pollices longa, ultra duos digitos lata, paucis obliquis admodum coſtis diſtincta, ſuperne adeo glabra atque æqualia, ut medius nervus ſeu ſulcus tactu non obſervetur, inferne ſunt glauca, odoris reſinoſi. Fructus duplo ſunt minores, quidam pyriformes, alii rotundiores ac rugoſi, nigricantes, ſi ſint maturi: Internus nucleus aliquando Lauri officulis ſimilis eſt, aliquando latior eſt ac rotundior, in bina quoque diviſibilis ſegmenta, ejusdem coloris & ſubſtantiæ, odor vero ac ſapor in hac parva ſpecie fortior eſt quam in priori, in utriſque gratior quam in Lauro, cum parva tamen acrimonia ſine adſtrictione. Odor aromaticus in ſiccis quodammodo diſparet, exaltatur autem & redit iterum, ſi fricentur fructus.

Nomen. Latine hæc arbor mihi dicitur *Lauraſter Amboinenſis* ob ſaporem & odorem fructuum, qui Lauri baccis ſimiles ſunt. In *Hitoe* vocatur *Leytun*. In Leytimora *Hiber* vel *Hiyr*. In Oma una Uliaſſenſium inſularum *Ittir* & *Ayhoo - Ittil*. In Hoea-Mohel *Ley-itir*.

Locus. Raro occurrit, & tantummodo in Amboinenſibus altis montibus, circa arbores *Dammaras*, quæ ſemper in regionis hujus altiſſimis creſcunt locis, item in *Omaſenſibus* montibus; aliis autem populis, quantum novi, ignota hactenus eſt.

Uſus. Arboris hujus fructus aromatici tantum ſunt in uſu, haud tamen familiari. Mulierculæ Amboinenſes recentes ſumunt nucleos, quos cum pauxillo Curcumæ, cum farina Oryzæ, & Culit-lawan ſupra porphyritim conterunt, & poſt balnea ſuum hac mixtura inungunt corpus, ut gratum ſibi concilient odorem ſuæque nationi, quamvis & alii dicant, hanc inunctionem corporis vitiis itidem prodeſſe; verum enim eſt, tales aromaticos fructus in re medica boni uſus ac virtutis eſſe, ac forte convenire cum Lauri baccis. Haud tamen expertum eſt, quum hæ arbores tam raro occurrant. Palumbæ hos quoque edunt fructus, interioreſque nucleos per ſeceſſum iterum ejiciunt, qui in terram prolabentes arbuſculas emittunt, quas aliquando in hortis plantavi, ſed ibi non ita facile progerminant, uti & reliquæ aliæ arbores ſilveſtres ſolitudinibus ac deſertis deſtinatæ.

Ma-

XXIV. HOOFTSTUK.

Wilde Amboinſche Lauwrier-boom.

DEze mag men voor een baſtert-ſlag van den Laurier-*boom houden: Zynde een hooge wilde boom, met een middelmatige ſtam, de bladeren gelyken ook wat na de* Laurier-*bladeren, en zo mede na dat ſlag van den Noote-muſſchaten-boom, die lange Nooten draagt, doch zyn ſmalder, en ſtyver, dan die beide, met een lange ſpits voor aan, en weinige dwers-ribben, voorts bleek-groen, en in 't aantaſten ruiger dan die beide, van grootte zynze na de twee zoorten dezes booms, ook tweederlei.*

Het eerſte of het grootſte Leytun *heeft bladeren van een hant lank, en ook wel meer, 2½. vingeren breet, ſtaande zonder ordre, en ydel aan de ryskens.*

De vruchten hangen op korte ſteelen, uit den ſchoot der bladeren voortkomende, eerſt donker-groen, en ten laatſten ſwartachtig, in de grootte van Duiven eyeren, of als een Sorbum, *doch peers-gewyze geformeert, van buiten zynze wat rimpelig, en met kleine kuiltjes bezet, de buitenſte bolſter is twee meſſen dik, droog, bryzelig, en zandig, als of 'er toegemaakte kalk onder was; De binnenſte korrel heeft de groote van een ronde pruime-ſteen, en laat zig in tween deelen, zynde de eene helft gemeenelyk kleinder dan de andere. Zomtyts is deze korrel lankwerpig, en zo groot, als de korrel van een Eykel, als mede van een drooge ſubſtantie: Vers opgebrooken zynde is hy van binnen hoog-geel, als de* Curcuma, *maar de gedroogde zyn wat bleeker, van reuk ſterk en ſpeceryachtig, de Bakelaaren zeer na by komende, voor een Amboinſche neus aangenaam, maar niet zeer voor een Europiaanſche. De ſmaak is wat bitter, doch zonder ſcherpigheit.*

Het tweede of kleine Leytun *is de voorige gelyk, maar de bladeren zyn wat kleinder, en wel een duim korter, drie en vier duimen lank, ruim twee vingeren breet, met weinige zeer ſchuinze ribben, van boven zo effen, dat men ook de middelſte vooren niet en voelt, van onderen blaau-groen, en van reuk herſtachtig. De vruchten zyn wel de helft kleinder, zommige peers-gewys, zommige ronder, en mede rimpelig, en ſwart, alsze ryp zyn: De binnenſte korrel is zomtyts de Bakelaaren gelyk, zomtyts wat breeder en ronder, ook in tween verdeelt, van de zelfſte coleur en ſubſtantie, maar den reuk en ſmaak is in dit kleine ſlag ſterker dan in 't groote, en in beide aangenamer dan in de Bakelaaren, doch met een kleine ſcherpigheit, zonder adſtrictie. De ſpeceryachtige reuk vergaat in de drooge wat, doch wert weder levendig, als menze vryft.*

Naam. *In 't Latyn heb ik hem* Lauraſter Amboinicus *genaamt, naar de ſmaak en reuk van de vruchten, die de Bakelaaren naaſt by komt. Op* Hitoe *hiet hy* Leytun. *Op Leytimor* Hiber, *of* Aiyr. *Op* Oma, *een van de Uliaſſerſche Eilanden,* Ittir, *en* Ayhoo-Ittil. *Op Hoea-Mohel,* Ley-itir.

Plaats. *Men vint hem weinig, en dan nog maar alleenig in 't Amboinſche hooge gebergte, en omtrent de* Dammar-*boomen, dewelke altyd op 't hoogſte van 't Land ſtaan, als mede in 't* Omaſche *gebergte; doch by andere Natien, zo veel ik bemerke, is hy onbekent.*

Gebruik. *De ſpeceryachtige vruchten van dezen boom zyn maar alleen in gebruik, 't welk ook noch niet groot is. De Amboinſche Vroutjes nemen de verſche korrel, vryven die met een weinig* Curcuma, *Rys-meel, en Culitlawan op een ſteen, en beſtryken daar mede na 't baden hun lyf, om een aangenaame reuk by haare Natien te hebben, hoewel zommige voorgeven, dat zulk beſtryken ook tegen eenige gebreeken dient: Want het is zeeker, dat zulke ſpeceryachtige vruchten in de Medicyne goede kragten, en miſſchien met de bakelaaren in veelen eenige overeenſtemminge hebben. Maar het is tot nog toe niet onderzogt, om dat men zo weinige van die boomen vint. De wilde Duiven eeten mede deze vrucht, en geven de binnenſte korrels door den afgang weder van haar, die dan op de aarde vallende, nieuwe boompjes voortbrengen, en die ik zomtyds in de hooven geplant hebbe, doch daarze niet wel willen opkomen, gelyk andere diergelyke boomen, die aan en tot de wilderniſſen gewent zyn.*

Het

A
A
B
B

Majoris ſpeciei lignum eſt album, nec durabile, minoris vero, ſi ex truncis vetuſtioribus ſit, rubet, durum eſt, ac durabile, unde ad ædium poſtes adhiberi poteſt. Bonum quoque ſpirat odorem, ſi elaboretur. Trunci cortex ac præſertim radicis aromaticum quoque dat odorem & ſaporem linguam urentem, Amboinenſibus in uſu eſt tam ad veſtes quam corpora lavanda, ut gratum ſpirent odorem: Latifolia ſpecies ſatis frequenter occurrit circa *Tiel*, ut & in *Hoeamohel.*

Cortex igneus, Malaice *Culit Api* dictus, eſt cortex tenuis & glaber, *Caſſiæ ligneæ* ſimilis, ſed pallidior & craſſior eſt, atque ore manducatus fervidiſſimum dat ſaporem, cum notabili amaritie, Maſſoy & Culit-lawan ſuperans fervore. Hujus arbor mihi hactenus ignota eſt, creſcit autem in *Key*, ac quibusdam ad Eurum ſitis inſulis, raræque hujus arbores inventæ fuere in regione *Hoeamohel*, in montibus *Wey-poeti*: Ex facie externa ac ſapore putarem ad *Lauraſtri* genus pertinere: Cortex hic medicinalibus virtutibus prægnans vulgo habetur, præſertimque utilis eſt, ſi fuerit contritus, ac cum debili Arack propinetur ad tormina doloresque abdominis, ex frigore ortos profligandos. Item cum aliis temperatioribus lignis mixtus atque externe illinitus ad artus refocillandos, quum vero hic cortex raro & pauca tantum quantitate conquiri poſſit, illius uſus vix dimidius notus eſt.

Lauraſter Minor firmiſſima habet folia inſtar pergameni, cum oblongo ac firmo apice, quæ ſolitaria locantur, uti porro ſupra in textu commemoratum fuit. Flores ex brevibus propullulant racemis, vix digiti articulum longis, inque his plurima apparent viridia capitula inſtar ſeminis ſinapios, ſingulum autem ſuo inſidet petiolo & caliculo. Floſculus minimus eſt ex binis pallide albicantibus petalis formatus, quorum unum inſtar Lilii dependet & reflectitur, alterum vero erigitur, bonumque ſed debilem ſpirat odorem. In ſingulo racemo unus alterve tantum provenit fructus, quorum quidam magnitudinem Lanſiorum habent, alii vero inſtar *Sorbi* vel paulo minores ac pyriformes: Parva hæc ſpecies in imis creſcit montibus prope *Dammar*-arbores: Major vero ſpecies folia gerit quinque pollices longa & binos lata, verum non ita firma ac minoris ſpeciei, at magis vicina creſcit Æthiopum tractui, in apertis montibus circa *Caju-Poeti*: Parva ſpecies flores dat Septembri, fructuſque matureſcunt cum *Canari Barat.*

Het hout van 't groote geſlagte is wit, en niet durabel, maar het kleine, als het van oude ſtammen is, heeft een rootachtig hout, is hart en durabel, en daarom tot ſtylen van huizen gebruikelyk. Het heeft ook een goede reuk, als het bearbeit wort. De ſchorſſe van den ſtam, maar inzonderheit van de wortel, is mede ſpeceryachtig van reuk en ſmaak, wat heet op de tonge, by de Amboineezen gebruikelyk, zo om haare kleeden, als lichaamen mede te waſſen, en daar door een goede reuk te bekomen: Het breet-bladige vint men redelyk veel omtrent Tiel, *als mede op* Hoeamohel.

Cortex igneus, *in 't Maleyts* Culit Api *genaamt, is een dunne, effene ſchorſſe, de* Caſſia lignea *zeer gelyk, doch bleeker en dikker, en zynde in de mont gekaauwt, zeer heet van ſmaak, met een merkelyke bitterheit, beide de Maſſoy en Culit-lawan overtreffende. De boom hier van is my nog onbekent, want hy groeit op* Key, *en zommige Zuit-ooſter Eilanden, zynde ook weinige daar vangevonden op het Land* Hoeamohel, *in 't gebergte van* Wey-Poeti: *en na 't uitterlyke aanzien, midsgaders de ſmaak, zo zoude ik oordeelen, dat hy onder de geſlagten van* Lauraſter *behoort: Deze ſchorſſe wert zeer medicynaal gehouden, en byzonder dienſtig om gevreeven, en met ſlappen Arack ingenoomen zynde, te verdryven de buik-pyn, en krimping, die uit koude ontſtaat. Als mede met andere getemperde houten gemengt, en van buiten opgeſmeert, om de leden te verwarmen, dan dewyl men van dezen haſt maar weinig kan vinden, zo is deszelfs gebruik ook maar half bekent.*

Lauraſter Minor *heeft zeer ſtyve bladeren, als* pergament, *met een lankachtige ſtyve ſpits, zy ſtaan enkelt, &c. zo als verders hier boven vermelt is.*

Het bloeizel komt voort op korte trosjes, ſchaars een lit van een vinger lank, en daar aan veele groene knopjes, als moſtert-zaat, yder op een byzonder voetje. Het bloempjen is zeer klein, gemaakt van twee bleek-witte blaatjes, waar van 't eene afhangt, als een lelie, 't ander ſtaat overendt, of wat over gebogen, goet, doch wat ſlap van reuk: Aan een trosje komen maar een of twee vruchten voort, zommige zo groot als Lanſſen, zommige als Sorbus, *of de Suip-peeren, of wat kleinder, en peer-vormig: Dit kleine ſlag groeit ver in 't gebergte by de* Dammar-*boomen: Het groote ſlag heeft bladeren van 5. duimen lank, en 2. breet, doch zo ſtyf niet als de voorgaande, en groeit nader aan de Negoryen op lugtige gebergten, omtrent de* Caju-Poeti: *Het kleine bloeit in* September, *en de vruchten rypen met de* Canari Barat.

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Quintæ.

Exhibentis ramum Lauraſtri Amboinenſis, *Leytun* incolis dictæ.

A. *Fructus* integros, *oblongum* & *rotundum* denotat.

B. Vero *apertum*, ſeu diſſectum.

UITLEGGINGE

Van de vyftiende Plaat,

Verbeeldende een Tak van de wilde Amboinſche Lauwrierboom. *Leytun* van de Inlanders genaamt.

A. Wyſt aan de *geheele vruchten*, een *langwerpige*, en een *ronde.*

B. Een *geopende*, ofte *doorgeſnedene.*

CAPUT VIGESIMUM QUINTUM.

Arbor alba. Caju Puti.

SUbſequentes hæ tres arbores maxime Myrto affines ſunt, nec inproprie Indicæ Myrti dici poſſent: Lectorem autem non offendat, quosdam frutices ac herbas Europæas in India excreſcere in arboris formam, uti hoc poſtea, ac præſertim de Filicibus, indicabitur.

Arboris hujus *albæ* tres obſervavi ſpecies, quarum prima ac maxima hoc in capite deſcribitur: Arbor alba major eſt arbor perfecta, ſimplici, non admodum erecto, at arcuoſo gaudens trunco, qui plerumque hominem craſſus eſt, quidam etiam duorum & ultra craſſitiem habent. Raros gerit & incurvos ramos, qui comam conſtituunt raram & incomptam: Folia peculiarem dant formam, a cæteris ſeſe diſtinguentia arboribus; primo enim formam habent foliorum ſalicis, vel ex Indicæ plantæ comparatione, inſtar foliorum Dammaræ, ſed multo majora ſunt & æqualia, per longitudinem nervos habentia novem decemve, quorum quatuor quinqueve præ reliquis eminent, ac plurima ad finem ſunt incurvata fere inſtar acinacis, ſex, ſeptem, octove pollices & ultra longa, pollicem lata, firma, glabra, coloris pallide viridis, fere glauci, ſique conterantur, ſicca apparent & fragilia, odoris fortis quodammodo aromatici, ſed & ſimul aciduli: Illorum ſapor reſinoſus quoque eſt cum parva adſtrictione, ad Myrti folia accedens, vel potum quendam ſpirans in India *Kilang* dictum. Ab utraque parte fere ſunt æque acuminata, ubi quatuor quinqueve majores nervi concurrunt. Sine ordine in ramulis locantur fere ſeſſilia.

In ramulorum extremitatibus, atque ex proximorum foliorum alis lignoſi pregerminant petioli, ſemi-pedem longi, qui uibique obſeſſi ſunt oblongis viridibuſque capitulis, ſuperius albicantibus, ſeſeque aperientibus in floſculos albos ex quinque anguſtis petalis conſtantes, repletis plurimis longis, flaccidis, & albicantibus ſtaminibus villoſis, anthera albicantia gerentibus. Stamina hæc in medio ſeu centro piſtillum viride recondunt, quod poſt flores delapſos, in parvo concavo perſiſtit quaſi cyatho vel caliculo. Caulis hic florifer ſpicam refert albicantem, quæ fortem ſpirat odorem, ſed quodammodo acidulum, nec admodum jucundum. Poſt flores delapſos capitula remanent bina ternave ſimul juncta, adeo firmiter & proxime cauli annexa, acſi agglutinata forent, quæ magnitudinem circiter habent ſeminis Coriandri, ſed ſuperius aperta ſunt forma caliculi, in quo piſtillum viride coronatum remanſit, ac demum etiam decidit: Capitula hæc optime referunt acetabula, quæ in cirvis *Sepiæ* apparent, primo viridia, dein ex cinereo nigricantia, terrei quaſi coloris, quæ in cauli ſeſſilia manent, licet penitus ſint matura: Huncque ſervant ordinem, ut ſi ab hac caulis parte tria ſimul locentur, ab altera caulis parte tria ſubſequentia appareant, ita ut alternatus eorum ſit ſitus. In hiſce caliculis tenue reconditur ſemen, acſi palea eſſet, vel quod formam habet abruptorum ſpinæ acuminum, parum incurvum, ac pallide fuſcum, quod demum decidit, ſi baccæ diu in arbore ſuperſint.

Truncus molli obducitur cortice, digitum circiter craſſo, ex innumeris tenuiſſimis ac tenerrimis pelliculis conſtructo, uti in Betula conſpicitur arbore, quæ arcte ſibi invicem incumbunt, &cinereæ ſunt, quæque facile ſeparari poſſunt, ſed adeo teneræ ſunt, ut, ſi ſimplices tractentur, ſtatim frangantur.

Inferior hujus trunci pars ſemper nigricans apparet, acſi combuſta eſſet, in qua omnia etiam exuſtionis ſigna conſpiciuntur, quodque mirabile eſt, nemo unquam hanc ardentem conſpexit arborem, quique non accurate attendunt, putarent a prætereuntibus forte ignem in hunc truncum fuiſſe conjectum, qui facile in hoc ſicco fovetur cortice, at lento ſerpit gradu. Sed hæc nequit eſſe cauſſa ſaltem in omnibus, nec in iis, quæ a via remotæ ſunt, arboribus. Si hic enim cortex ignem concepiſſet, ac re vera flammam ex-

Witte-Boom.

DEze drie navolgende boomen hebben groote gemeenſchap met de Myrten, en zouden ook wel niet oneigentlyk Indiſche Myrten-boomen mogen genaamt werden: Doch moet zig den Lezer daar niet aan ſtooten, dat zommige beeſters en kruiden, in Europa bekent, in Indiën tot boomen opgroeyen, gelyk wy zulks hierna, en wel bezonderlyk van de Vaaren, zullen zeggen.

Van de Arbor Alba *heb ik drie zoorten geobſerveert, waar van de eerſte en grootſte in dit Kapittel beſchreven wort:* ARBOR ALBA MAJOR *is een volſlagen boom, met een enkelde, doch niet zeer regte, maar bogtige ſtam, gemenelyk hebbende de dikte van een man, zommige ook van twee mannen en meer. De bladeren hebben mede een byzondere gedaante, van andere boomen eenigermaten verſchillende, zy gelyken voor eerſt de Wilge-bladeren, of (na de Indiaanſche gelykeniſſe) de Dammar-bladeren, doch zyn veel grooter, hebbende effene kanten, in de lengte met 9. en 10. zenuwen geſtreept, waar van 4. a 5. boven de andere uitſteeken, meeſt alle van vooren een weinig gekromt, bykans alle in de gedaante van een Sabel: Ses, ſeven, en acht duimen, of wat meer lank, een duim breet, ſtyf, glat, van een doetze groente, wat na 't Spaanſch-groen trekkende, in 't vryven droog, bryzelende, en van een ſterke reuk, dewelke wat ſpeceryachtig is, doch ook na den ſuuren trekkende: De ſmaak is insgelyks hersachtig, met een kleine zamentrekking, en wat na de Myrten-bladeren hellende, als mede na een zeekeren drank, die men in Indiën* Kilang *noemt. Van achter en vooren zynze bykans even ſpits, daar de vier of vyf groote zenuwen t'zamen ſtooten. Zy ſtaan zonder ordere rondom de takjes, bykans zonder ſteelen.*

Aan de einden van de ryskens, en uit den ſchoot van de naaſte bladeren, komen houtachtige ſteelen voort, een halve voet lank, rondom bezet met lankwerpige, groene knopjes, die boven op wit zyn, en haar openen in kleine witte bloempjes, gemaakt van vyf ſmalle blaatjes, en vervult met veele lange ſlappe, en witte draatjes of vlakken, daar witte noppen aanhangen. Deze draaden verbergen in haar midden een groen boorentje, 't welk na het afvallen van 't bloeizel in een hol bekertje ſtaan blyft. Deze bloeiende ſteel gelykt wel na een witte Aire, en geeft een ſterken reuk van zig, doch wat zuur, en niet zeer liefly k. Na het afvallen van dit bloeizel blyven de knoppen zitten, twee en drie tegen over malkander, en zo digt tegen de ſteel aan, als ofze daar aangelymt waren, zynde omtrent zo groot als een Coriander-zaat, doch van voren open, in de gedaante van een bekertje, daar het voorſchreeve groene boorentje nog in ſtaat, en ten laatſten ook uitvalt: Deze knopjes gelyken beſt na de holle vratten, dewelke men ziet aan de baarden van de Zee-kat, eerſt groen, daar na uit den graauwen ſwart-achtig, of aartverwig, blyvende tegens den tak aan zitten, al zynze geheel ryp, zy houden ook meeſt die ordre, dat als 'er drie aan eene zyde van den ſteel ſtaan, de naaſtvolgende drie aan de andere zyde ſtaan. In deze kelkjes legt beſlooten een fyn zaat, als of het kaf was, of als afgebrookene ſpitzen van doornen, een weinig gekromt, en ligt-bruin, het welk daar mede metter tyd uitvalt, als de bezien lange aan den boom hangen blyven.

De ſtam is bekleed met een zagte ſchorſſe, omtrent een vinger dik, uit ontelbare zeer dunne en teere velletjes gemaakt, gelyk men aan onze Berke-boomen ziet, digt op malkander leggende, vuil-wit, of vaal, men kanze wel van malkander ſcheiden, doch zyn zo teer, datze, als men de enkelde handelt, terſtont breeken.

Het onderſte van dezen ſtam ziet men altyd meeſt ſwart, als of het verbrant was, daar aan men ook alle de teekenen van brant bemerken kan, en dat te verwonderen is, niemant heeft ooit dezen boom zien branden, die 'er minſt op letten, meenen dat 'er zomtyds door de voorbygaande eenig vuur tegen deze ſtam geworpen wiert, 't welk in deze drooge baſt zeer ligt komt te vatten, en al ſmeulende voort te eeten. Maar dit kan niet zyn, immers niet aan alle, en die verre van den weg afſtaan. Want zo de baſt het vuur gevat, en inderdaat gebrant had-

excitaſſet, tum herbæ adſtantes quoque combuſtæ fuiſſent, hocque non in omnibus, ſed in quibusdam tantum apparet arboribus, quod contrarium obſervatur: Unde puto, ardentibus diebus æſtivis hunc ſiccum & tenerum corticem, qui ignis fomitem tantum refert, per ardentem Solis fervorem incendi, non tamen eo uſque, ut flammam concipiat, ſed quidem ita exuri, ut combuſtus quaſi videatur: Hinc meæ ſententiæ favet, quod ſemper hæ arbores ſolitariæ, nec aliis ſilveſtribus mixtæ inveniantur, & ſibi quaſi ſolis in altis ac ventoſis montibus locum occupent, nec multas circa ſeſe admittant herbas ſilveſtres, excepto carice, aliiſque repentibus Filicibus. Hæ quoque arbores ſemper vagæ ac remotæ ab aliis creſcunt, ita ut harum ſilvæ ſemper ſint apertæ & ambulationibus faciles, ſed radiis ſolaribus admodum expoſitæ.

Si calidioribus diebus haſce perambulemus ſilvas, odor percipitur reſinoſus, nec umbras facile dant delaſſatis atque anheloſis ambulatoribus, veſpertino vero tempore, vel ſi nullos emittat Sol radios, gratæ hæ admodum ſunt ſilvæ, atque adeo jucundum dant proſpectum, ut quidam cum Hagana illas comparent ſilva: Ex albo ſeu cinereo colore hæ arbores e longinquo facile dignoſci poſſunt, ac plerumque ſolo creſcunt rubro, pingui & argilloſo, alba mixto terra atque lapillis, quod haud facile alias producit plantas.

Baccæ maturæ ſeu fructus reſinoſum dant ſaporem, ad Myrtum accedentem, cum notabili adſtrictione ſine ullo calore; vetuſtæ vero baccæ admodum ſunt ſiccæ, fragiles, ac fere fatuæ & inſipidæ.

Folia quoque adeo ſicca ſunt, ut ex contritis vix ullus elici poſſit ſuccus. Lignum ſatis durum ac grave eſt, longitudinalibus conſtans fibris, nec elegantem dat colorem, ex cinereo enim albicat fuſco mixtum, per longitudinem facile finditur, immo fere ſponte, ſi ſoli fuerit expoſitum, ejus medulla eſt mollior, fungoſior, ac plurimum rimas agit. Ædificiorum operi nullo modo inſervit, quum non bene poliri poſſit, facile findatur, ac cito carioſum ſit: Lignum enim hoc ſpurias ac malignas habet maculas, quæ carioſæ apparent, & facile vermes ſeu coſſos admittunt, quod autem plerumque in arboribus obſervatur ſponte prolapſis: Econtra in aqua marina ſatis durabile eſt, ſed tum non prolapſæ ſed recenter cæſæ eliguntur arbores, ex quibus coſtæ navium vel aſſeres formantur. Si ſecetur hoc lignum, gratum ſed debilem præbet odorem fere inſtar Sandali, ſique majora hujus ligni fruſta levigentur, fibræ apparent tenues, ipſa autem haud facile poliri poſſunt.

Arbor ipſa per fortiores facile disjicitur ventos ac imbres, quum ſolitaria ſit locata, nec profundas admodum ac raras agat radices, atque projecta cito per aërem ac pluvias corrumpitur.

Anni tempus. Flores dat Januario, ac quædam menſe Martio; fructus matureſcunt ab Auguſto in Novembrem, nec facile progerminant, ita ut raro ex his arbuſculæ propullulent, quæ neque tranſplantari vel ab hominibus coli poſſunt.

Nomen. Latine *Arbor Alba major.* Communi Malaicenſi nomine *Caju-puti*, uti & noſtræ nationi dicitur *Witte-boom*; quidam *Kilang-arbores* vocant, ob foliorum odorem: Alii *Brant-boomen* ſeu exuſtas nominant arbores, quum incendii ſigna ad truncum appareant: Verum nomen Malaicenſe eſt, *Caju-Gelam* ac fructus *Gelam:* In Java & Baleya fructus vocantur *Bollong* & *Bobolong.* Paleoſum ſemen ex caliculis ſeparant ac colligunt, vocantque *Sari-bollong.* Ternatenſibus dicitur *Hate-kelang* & *Badjule.* In lingua Amboinenſi varias habet denominationes juxta varia, in quibus creſcit, loca. Vulgo vocatur *Ay-puti*, ſed proprie *Kilam*, *Ilan*, & *Elan*: In Hitoë *Camelan*, acſi dicerent *Comal-Ilan* ſeu *Dammar-Ilan*, quum hujus arboris folia magnam habeant ſimilitudinem cum *Dammar-arboribus.* In Cerama a *Lubunenſibus* vocatur *Sakelan*, in Banda *Kelan*, quæ omnia nomina ſine dubio ortum habent a Malaicenſi *Gelâm*: In Macaſſara vocatur *Baru-Gallam* & quoque ſimpliciter *Gelam.*

Locus. In omnibus fere occurrit inſulis Archipelagi hujus Moluccenſis, a Celebes parte Orientali per Moluccas, Ceramam, & Amboinam, plurimum vero

badde, zo zoude de naaſt omſtaande ruigte mede gebrant hebben, en zulks dan ook niet aan alle, maar alleen aan zommige boomen gezien werden, van 't welke beide men nu het tegendeel ziet: Zynde daarom myn gevoelen, dat by heete Zoomer-dagen, deze drooge en teere baſt, die enkel tontel gelykt, door de brandende Zonne-hitte wert aangeſteeken, doch echter niet in een ligte brant komt te raaken, maar wel zodanig verzengt wert, dat by daar door als verbrant komt te droogen: Hier toe, namentlyk tot dit myn gevoelen, helpt ook, dat deze boomen altyd by malkander, en nooit onder andere Boſch-boomen vermengt ſtaan, maar als voor haar zelver op booge lugtige bergen een plaats innemen, en niet veel ruigte onder haar lyden, behalven het Sny-gras, en alderhande zoorten van kruipende Vaaren: Staande zelfs ook ydel en wyt van malkander, zo dat het in deze Boſſchen altyd ligt en wel te wandelen is, maar zyn gevolglyk voor de Zonne-ſtraalen ook openſtaande.

Als men ook by heete dagen door deze Boſſchen wandelt, zo wert men een hersachtige reuk gewaar, en men kan daar qualyk ſchaduwe vinden, om wat onder te ruſten, of zyn aaſſem te verhaalen, maar als 'er geen Zon en is, of by avont-ſtonden, dan gevenze zo een aangenaame uitzigt, datze zommige by het Haagſe-boſch komen te vergelyken: Aan haare witte verruwe of coleur, kan menze van verre wel bekennen, en zy ſtaan gemeenlyk op een roode vette klei-gront, met witte aarde en ſteentjes vermengt, zynde een harde gront, die niet ligt andere planten kan voortbrengen.

De rype bezien of vruchten hebben een hersachtigen ſmaak, al mede na de Myrten trekkende, met een merkelyke zamentrekking, en egter zonder hitte, doch de oude bezien werden zeer droog, bryzelig, en bykans zonder ſmaak.

De bladeren zyn ook zo droog, dat men uit de gevrevene qualyk eenig zap krygen kan. Het hout is redelyk hart en ſwaar, langdradig, en van geen mooye coleur, te weten uit den witten na den graauwen trekkende, daar wat ligt-ros onderloopt, het ſplyt gaarn in de lengte, en dat van zelfs, als 't in de Zonne legt, het hert is weeker, vooſſer, en meeſt geſcheurt. Tot den huis-bouw deugt het niet, om dat het zig niet glat laat werken, ligt ſcheurt, en de worm haaſt daar in komt, want dit hout heeft van binnen valſche plekken, die haar als vermolzemt vertoonen, en daar ook de worm inkomt, doch 't welk men meeſt ziet aan boomen, die van zelfs omvallen: Daar en tegen is het in Zee-water redelyk durabel, maar als dan neemt men geen omgevallene, maar vers gekapte boomen, die men dan in houten, of planken afzaagt. In 't zagen geeft dit hout een aangename, hoewel ſlappe reuk van zig, ſchier als Sandel-hout, en als men goede maſſyve ſtukken daar van krygen kan, en die opgeſchaaft werden, dan vertonenze haar fyn geadert, doch laten zig niet polyſten.

De boom wert door ſterke winden ligt omgeworpen, om dat hy zo ydel ſtaat, en weinige wortelen heeft, daar hy dan door regen en lugt in weinig tyd bederft.

Sayſoen. *Zy bloeyen in Januari, en zommige in Maart; de rype vruchten ziet men in Auguſtus tot in November, en teelen zo qualyk voort, dat men zeer zelden daar van jonge boompjes vint, en die en laaten zig ook door geen menſchen handen verplanten.*

Naam. *In 't Latyn* Arbor Alba major. *In 't gemeene Maleyts* Caju-Puti, *en zo ook by onze Natie* Witteboom, *zommigen noemenze* Kilang-*boomen, na den reuk der bladeren: Andere Brant-boomen, om datze altyd eenige teekenen van brant aan den ſtam hebben: De regte Maleytſche naam is* Caju-Gelam, *en de vruchten* Gelam, *op Javaans en Balys, de vruchten* Bollong, *en* Bobolong. *Het kafachtige Zaat uit de kelkjes vergaderenſe in 't byzonder, en noemen 't* Sari-bollong. *Op Ternataans* Hate-Kelang, *en* Badjule. *In 't Amboins heeft hy verſcheide namen naar de plaatzen, daar hy waſt. In 't gemeen noemenze hem* Ay-puti, *maar eigentlyker* Kilam, Ilan, *en* Elan: *Op* Hitoë: Camelan, *als ofze zeiden* Camal-Ilan, *of* Dammar-Ilan, *om dat dezes booms bladeren en reuk groote gelykeniſſe hebben met de Dammar-boom. Op* Ceram *by de* Luhuneezen Sakelan, *op Banda* Kelan, *alle welke namen waarſchynelyk afkomen van 't Maleytſche* Gelâm: *Op Macaſſar* Baru-Gallam, *en ook ſlegts* Gelam.

Plaats. *Men vintze ſchier in alle Eilanden van dezen Moluxen* Archipelagus, *van Celebes Ooſtgedeelte, door de Moluccos, Ceram, en Amboina, doch meeſt door alle*

per insulas ad Eurum sitas ac forte usque ad *Novam Guineam*, in Boero & Cerama totos occupat montes, ac vix ullam in suo districtu admittit arborem, excepta *Casuarina Montana*, aliisque similibus siccis arboribus, quas circa sese tolerat, præsertim in Leytimoræ montibus post Castellum Victoriam: Atque uti dicitur, pagus *Kilang* nomen ex hac arbore traxit, quum sit exstructus in colle, qui antea totus occupatus erat ab hisce arboribus, uti hic tractus plures tales profert arbores. Raro prope litus occurrit, sed in montibus ad Bombardæ distantiam a litore sese offert: In altissimis ac frigidis montibus non læte germinat, sed locis ipsis vicinis ac radiis solaribus melius expositis.

Usus. Hujus arboris cortex plurimum in usu est saltem Amboinensibus, & in omnibus Moluccis ad obturanda eorum navigia, qui juncturis interponitur, si unus alteri nectitur asser, siccus enim hic ac tener cortex in aqua Marina intumescit, unde navigia arctissime obsolidat, ita ut Indis loco stupæ inserviat. Illud autem habet vitium, ut juncturis inditus sese contrahat atque excidat, quod picando tamen satis prohibetur. Cortex hic generali nomine vocatur *Baru*, quod nomen commune est omnibus rebus, quæ adhibentur ad navigia obsolidanda: Et licet hic cortex decorticetur, arbor hæc eodem in loco novum iterum producit corticem, vulnusque intra aliquot annos iterum concrescit, uti in Subere fit.

Fructus vel Baccæ Amboinensibus nullo sunt in usu, quod magis ipsorum ignorantiæ adscribo, quam quod minoribus valerent virtutibus quam Javanenses, in Amboinensibus enim major vis aromatica percipitur, vel saltem sapor penetrantior est quam in iis, qui in Javanorum cistis aromaticis transferuntur, qui plurimum insipidi sunt, quum in Java ipsa non crescant, sed in Borneo.

In sapore tamen aliqua est differentia, in Amboinensibus enim baccis magis est resinosus & fortior, cum majori adstrictione, in Javanis vero, si recentes sint, sine dubio magis aromaticus est, in utrisque tamen sine aliquo fervore, unde concludo, Javanas ac Borneas has baccas non fuisse decerptas ex Caju-Puti latifolia, sed ex subsequenti angustifolia, unde ulteriores harum virtutes ad subsequens defero caput.

Cortex tener cum pauxillo *Curcumæ* & *Tamaryn* masticatus, & apertis inpositus aposthematibus, pus extrahit, illaque depurat. Folia si aquæ incoquantur cum illis *Lagondi*, hisque corpus lavetur, difficilem tollunt pruritum.

Lignum hucusque raro fuit in usu: Amboinenses, ac præcipue Uliassenses ex hoc asseres formare solebant pro minoribus navigiis, quodque etiam nunc adhibent, si aliud deficiat lignum, quum illud quidem sit durabile, sed nimis grave nec adeo minoribus aptum navigiis; E contra natio nostra post annum 1670. in magnum illud advocavit usum, quodque non tantum ad ædium adhibet exstructionem, ad quam, uti dictum est, non admodum est durabile, nec valet, sed etiam ad costas & fulcra majorum navium, ad quæ bonum ac durabile observarunt, unde & plurimæ silvæ harum arborum circa Castellum Victoriam jam sunt excisæ.

Caju-Kelam in Occidentalibus crescens insulis, uti in Java, Borneo, & Malacca, graciliorem habet truncum, non ultra crus crassum, qui instar Piceæ erigitur, ad altitudinem quinque sexve ulnarum. Ejus folia sunt pinguiora ac latiora, & lignum quoque durum est ac grave: Ibi crescit non in montibus, sed in planis campis & juxta fluminum ripas in argilla rubra. Ejus lignum ibi inservit ad postes & costas, quæ grave sustinere debent pondus, propter solidum ejus robur, unde & pontibus inservit, qui ab una Calappo arbore ad aliam extenduntur, quos Tiffadores transeunt, binosque tales connectunt pontes, uti alias cum Bambosis fit. Hujus cortex siccus seu Baru adhibetur non tantum juncturis navium, sed etiam cum pingui Oleo *Minjac-Caju* mixtus, ad faces & candelas formandas, quod oleum ex arbore *Koring* elicitur, quæ folia habet instar *Mangii albi*, sique hujus truncus incidatur, vel foramen in illo perforetur, atque ignis huic subsstruatur lentus, tum Oleum hoc exstillat

de Zuit-ooster Eilanden, en misschien tot Nova Guinea *toe, op Boero en Ceram bekleet hy geheele lange gebergten, qualyk een ander boom in zyn district lydende, behalven de* Casuarina Montana, *en andere diergelyke drooge bomen, die hy aan de kanten by zig lyt, inzonderheit op het gebergte van Leytimor, achter het Kasteel Victoria: en zo men zegt, heeft de Negory* Kilang *haar naam hier van gekreegen, om datze gebouwt is op een heuvel, die te vooren vol van deze boomen was, gelyk het district van de Negory nog is. Digt aan strant ziet men hem niet of zelden, maar in 't gebergte omtrent een Kanon-schoot daar van afgelegen, begint hy zig te zertoonen: Op zeer hooge en koude bergen wil hy ook niet voortkomen, maar wel op plaatzen, die daar naast onder aan leggen, en daar de Zonne-straalen beter vatten kunnen.*

Gebruik. *De schorsse van deze boom is meest in gebruik, immers by de Amboineezen, en in alle de Moluccos, te weten, tot het digt maken van hare vaartuigen, werdende tusschen de voegen gelegt, als men de eene plank op de andere wil zetten, want deze drooge en teere bast swelt in het Zee-water op, en maakt de vaartuigen zeer digt, zo dat hy by deze Indianen voor werk dient. Dog hy heeft wederom die foute, dat hy in de voegen inkrimpt, en uitvalt, 't welk egter genoegzaam belet wort door 't kalefateren. Deze bast wert met een generalen naam genaamt* Baru, *een naam gemeen aan al het geen men gebruikt tot het stoppen, en breeuwen van vaartuigen: Hoewel hy eigentlyk tot breeuwen niet dient, en al wert deze bast afgetrokken, zo krygt den boom al wederom een nieuwe op dezelfde plaats, en de wonde groeit in eenige jaren wederom toe, gelyk aan den Kork-boom geschiet.*

De vruchten of bezien hebben by de Amboineezen geen gebruik, het welk ik meer haar onwetenheit toeschryve, dan datze minder van kragten zouden zyn, als de Javaansche: want men bevint in de Amboinsche meer specery achtigheit, of immers merkelyker smaak dan in de gene, die in de Javaansche Kruit-dozen overkomen, dewelke meest zonder smaak zyn, om datze op Java zelfs niet wassen, maar op Borneo.

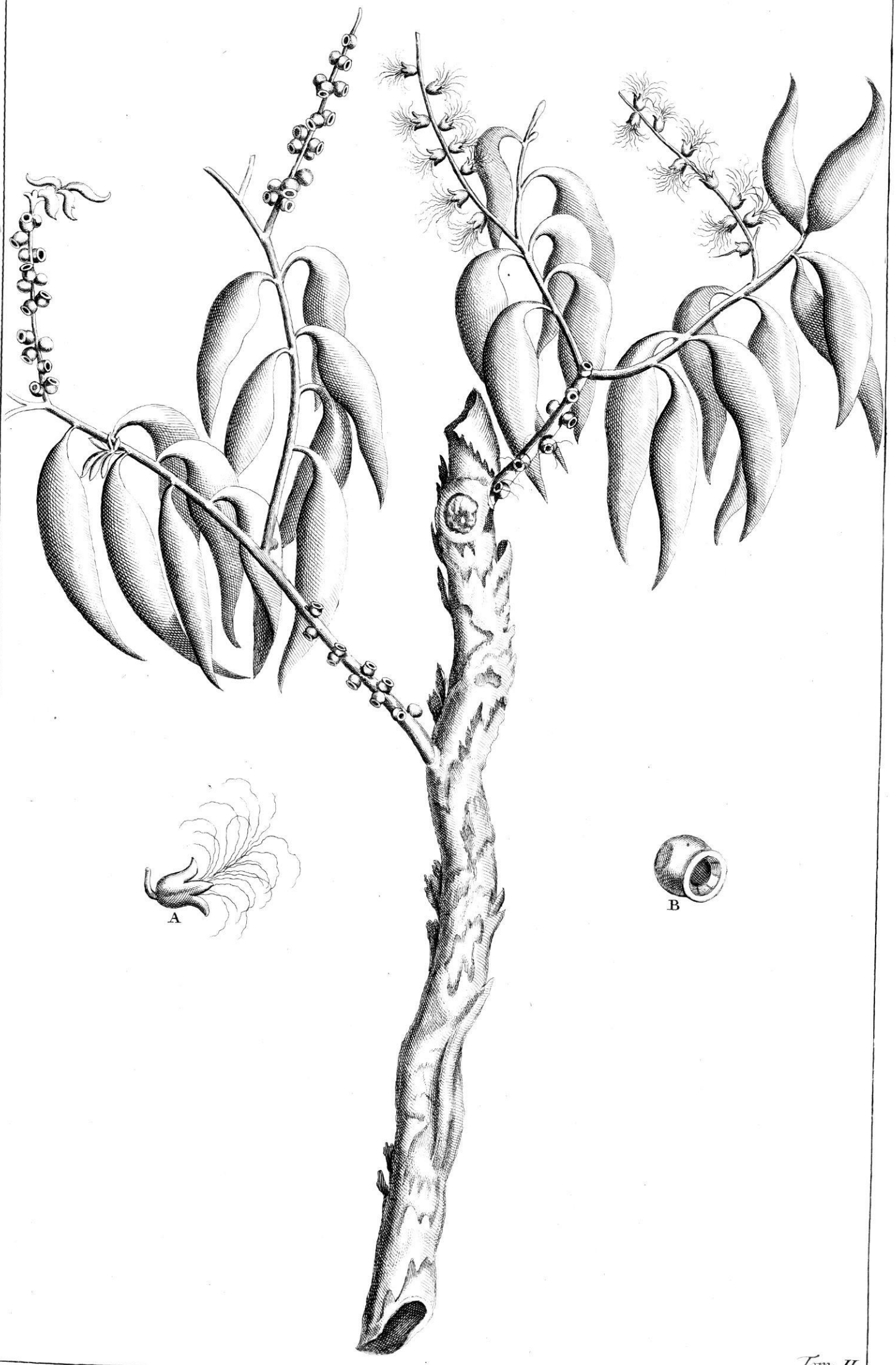
Daar is echter nog een klein onderscheit in de smaak, want in de Amboinsche bezien is hy hersachtiger, en sterker, met meerder zamentrekking, maar in de Javaansche, (zo zy vers zyn) is hy buiten twyffel specery achtiger, doch in beide zonder eenige hitte, waar uit ik gisse, dat de Javaansche en Borneesche niet van deze groot-bladige Caju-Puti *komen, maar van 't volgende klein-bladige, dies ik de verdere kragten tot dat Kapittel uitstelle.*

De jonge schorsse met een weinig Curcuma *en* Tamaryn *gekauwt, en op opene Aposteunen gelegt, trekt den etter uit, en zuivert dezelve. De bladeren in water gekookt met die van* Lagondi, *en daar mede gewassen, verdryven het moeyelyk jeuken.*

Het hout is tot nog toe ook in klein gebruik geweest: De Amboineezen, inzonderheit in de Uliassers pleegen daar wel planken van te maken tot kleine vaartuigen, en 't welk zy ook nog al doen, by gebrek van ander hout, om dat dit hout wel durabel is, maar daar by swaar, en tot kleine vaartuigen niet zeer bequaam; Daar en tegen onze Natie hebben het na 't jaar 1670. *in grooter gebruik gebragt, nemende 't zelve niet alleen tot den huisbouw, waar toe het echter, als gezegt, zo wel niet deugt, maar ook tot inhouten en ribben van groote vaartuigen, daar zy 't goet en durabelder toe bevonden hebben, en waar door de meeste Bosschen rondom het Casteel Victoria nu ook al uitgekapt zyn.*

De Caju-Kelam *in de Westersche Eilanden vallende, als op Java, Borneo, en Malacca, is wat ranker van stam, niet boven een dye dik, zo regt als een sparre, en vyf en zes vademen hoog. De bladeren zyn wat vetter en breder, en het hout is mede hart en swaar: Het wast aldaar juist niet op de bergen, maar op de vlakke velden, en langs de Revier-kanten, daar het roode klei heeft. Het hout is aldaar gebruikelyk tot sparren en ribben, die eenige swaarte moeten dragen, wegens hare stevigheit, als mede om de bruggen van de eene Calappus-boom tot den anderen te maken, daar de Teifferaers overlopen, dezelve twee nevens malkanderen bindende, gelyk men anders met de Bamboezen doet. De drooge bast of Baru wert gebruikt niet alleen, om in de voegen van de vaartuigen te leggen, maar ook om met de dikachtige Olie* Minjac-Caju *gemengt zynde, toortzen of kaarssen daar van te maken, werdende dezelve Olie getapt uit den boom* Koring, *dewelke bladeren heeft als die van 't* Mangium album, *en als men den stam kapt of een gat daar in boort,*

en

A
B

lat primum molle inſtar olei Calappi, dein autem adeo durum & album, acſi ſebum foret.

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Sextæ,

Exhibentis MYRTO-LEUCO-DENDRON *foliis integris, lanceolato inflexis, floribus ſtaminoſis & fructibus urceolatis*, quæ ARBOR ALBA ſeu CAJU PUTI a *Rumphio* vocatur.

A. *Florem.* B. *Fructum* denotat.

OBSERVATIO.

Hujus arboris ramum jam ante aliquot accepi annos a D. *Garcin* nomine MYRTO-LEUCO-DENDRI Indici, incolis CAJU-PUTI dicti, cujus deſcriptionem nuperrime mecum communicavit idem CL. D. GARCIN, quam in B. L. & Botanophilorum gratiam hic ſubjungo.

Arboris hujus Moluccenſis, 50. immo 60. pedes nonnunquam altæ, trunci verticem rami occupant, qui plerumque unam alteramve ulnam longi ſunt, & quorum bipedalis utplurimum eſt circumferentia; tortuoſa cæterum hæc arbor eſt, quæ candido gaudet cortice, quem Betulæ cortici haud immeritò comparaveris, eo licet multo craſſior ſit, pluribuſque idcircò conſtet membranulis, quarum exteriores ſecedunt & temporis tractu veteraſcentes, in minutas diſſiliſſæ particulas, atque in ſpiram circumvolutæ (ut fit in Betulâ) ſpontè cadunt. Arboris noſtræ corticem vermium quoddam genus, quorum ibi indies augetur numerus, ſæpè infeſtat; ejusque pluribus in locis, in labyrinthi formam, cuniculos agit.

Rari, nudi, tortuoſi, tenues, & fragiles exiſtunt excelſiores *Rami*; tenuique, nec hujus, qui in trunco diſſimili, ac proin candido, ut truncus, teguntur cortice (unde arbor hæc *Caju-Puti Malaicenſe* nomen obtinuit,) bis aut ter bipartiti hi ramuli ad extremum ſuum tantum divergunt. Circa ramorum partem ſuperiorem nati *Ramuli* alterni, rotundi, tenues, fragiliores quam lentiores, duplici teguntur membranulâ; Externâ tenui, griſeâ illi Betulæ ſimili; craſſâ & virideſcente internâ: Horum quilibet ex folii ala prodit, & in longiſſimas, floribus & fructibus per totam ſuam longitudinem refertiſſimas ſpicas, omnes abeunt.

Folia ſunt integra, longa, craſſa, in acuminatum apicem, nonnihil tamen obtuſum, deſinentia, paululum ſicca & fragilia, ex virideſcente lutei parum obſcuri coloris; figurâ & nervis ad *Bupleuri latifolii* folia utcumque accedentia, modò recta, modò falcata; pedunculo inſiſtunt (ut in *Dammar-Pouti*) plano, per 4. linearum ſpatium in folio pergente, & in nervos 4. ad extremum uſque folii pertingentes deinceps abeunte (quemadmodum in *Plantagine* anguſtifolia id conſpicitur,) tenues, ex virideſcenti albeſcentes; hiſque caracteribus facilius quam tactu, (quo vix in folii dorſo percipiuntur) diſtinguendos.

Quæ mox prodiêre folia, ſunt pallidiora, tenera, flexilia, tangenti non ingrata, trinervia; tritu odorem fundunt fortem, aromaticum. Ampliſſima verò, conſtantiſſima, maximè fragilia, quæ vetuſtiſſima. Quatuor vel quinque pollices longa, duodecim vel quatuordecim lineas lata, & in ramulis alternatim ſunt poſita.

Flores perfecti, pentapetali, regulares, hermaphroditi, ovarium coronant, multiſque gaudent ſtaminibus, annuli formâ unitis in baſi, in 5. partes plerumque diviſâ, quarum nonnullas 8. vel 9. alias 10. aut 11. ſtamina alba ſuſtinent: ſtaminum quæ media ſunt, circumpoſitis longiora exiſtunt. Horum antheræ ſunt exiguæ, ſubflavæ, petala minima, alba, in cochlearis formam excavata, ſeſqui-lineam ad maximum longa. Calix in 5. ſegmenta ovarium quoque coronantia dividitur. Tuba ex medio ovario ſurgens, ſimplex, recta, albeſcens, ubique æqualiter craſſa, & rotunda eſt.

Ovarium, cui hæc omnia inſident, ſemi-ſphæricum, adeoque latius quam altum, ſtilo deſtitutum, in medio ſuæ circumferentiæ ſpicæ ramuli fortiter adhæret. Maximus ejus diameter in parte ſuperiore, lineam æquat cum dimidia. Ad glandis calicem figura externa accedit, interna autem uſque ad oras ſemine repletur.

Alternatim diſponuntur flores & fructus in ſpicæ formam diſpoſiti qui inſiſtunt ramulo tenui, flexiliſſimo, ſemi-pedalis quandoque longitudinis, ubi præſertim cuncti ejus flores prodierunt; creſcere non definit.

NB. Fructum, quum maturum non viderim, haud deſcribo.

en een klein vuur daar onder ſtookt, dan komt daar een Olie uit, die eerſt week is als Calappus-olie, maar metter tyd zo hart en wit wert als ongel.

UITLEGGINGE

Van de zeſtiende Plaat,

Welke verbeelt een MYRTE-WITTE-BOOM *met hangende en heele bladeren, die Lanzets-gewyze omgebogen zyn*, met veezelachtige bloemen en kruik-vormige vruchten, WITTE-BOOM of CAJU-PUTI van *Rumphius* genaamt.

A. Vertoont de *Bloem.* B. De *Vrucht.*

AANMERKINGE.

Ik heb van deze boom al voor eenige jaren van den Heer *Garcin* een takje ontfangen met de naam van MYRTO-LEUCO-DENDRON *Indicum*, by de Inlanders CAJU-PUTI genaamt, welkers beſchryving ik ook onlangs van dezelve Heer *Garcin* ontfangen heb, welke ik hier nevens aan de Lezers en Beminnaars van deze ſtudie mededeele.

Aan deze Moluccíſe-boom, die 50. en zomtyds 60. voeten hoog is, zyn veele takken in de kruin geplaaſt, welke doorgaans de lengte hebben van een of twee vademen, en de dikte van twee voeten in den omtrek, zynde deze boom zeer bogtig en krom, die een witte ſchorſſe draagt, welke gelyk is aan de ſchorſſe van de *Berken-boom*, ſchoon hy veel dikker is, en daarom ook uit meer velletjes beſtaat, waar van de buitenſte afſchillen en door de tyd verouderende, in zeer kleine ſtukjes verdeelt werdende zig omkronkelen (gelyk in de Berken-boom gezien wert,) eindelyk ook van zelfs afvallen; De ſchors van deze boom wert dikmaals door een zoort van wurmpjes, die van tyd tot tyd zig vermeerderen, geſchonden, en die op zommige plaatzen zelfs heele hollen als een doolhof formeeren.

De *bovenſte takken* zyn weinig, bloot, krom, en ligt brekende, en zyn omvangen met een dunne en witte ſchors, zo als aan de ſtam, waar van ook de Malytze benaming van *Caju-Puti* aan hem gegeven is, zynde twee of driemaal verdeelt, en deze takjes gapen van elkander. De *takjes* die boven de grootere takken uitwaſſen, ſtaan over en weer, zyn ront, dun, bryzeliger, en niet buigzaam, en werden met een dubbeld vlies bekleet, waar van het buitenſte is dun, en grys, aan dat van de *Berkeboom* gelyk, het binnenſte is dik en groen. Elk takje komt uit de ſchoot der bladeren voort, en eindigt in een zeer lange ſpits, overal bezet en beladen met bloemen en vruchten.

De *bladeren* zyn heel, lang, naauw, en dik, eindigende in een puntige ſpits, doch eenigzints ſtomp, zynde wat droog en broſch, van coleur groen, met wat donker-geel gemengt, in de gedaante en met zenuwen als van het *Bupleurum latifolium*, zynde dan eens regt, dan krom als een ſyſe, en ſtaan op een plat ſteeltje, als die van de *Dammar-Pouti*, het welk in het bladt loopt ter ſpatie van vier linien, die in 4 zenuwe eindigen, (zo als in het ſmalbladige weegbree-bladt gezien wert) die dun zyn, uit den groene-witachtig: en door welke kentekens zy beter als door het gevoel, waar doorze naauwlyks van onder aan het bladt te onderſcheiden zyn, werden ontdekt.

De jonge bladen zyn bleek, teer, buigzaam, en niet onaangenaam in 't aantaſten, met drie zenuwen doorweven en gevreven, geven zy een ſterke en ſpeceryachtige reuk, doch de breedſte en oudſte zyn bryzelig, echter langduurende, vier of vyf duimen lank, twaalf of veertien linien breet, ſtaande over en weer aan de takken.

De *bloemen* zyn volmaakt, vyfbladig, regulier, en hermaphroditen, die den Eyerſak omvangen, met zeer veel vezels bezet, die vereenigt zyn op de gront, als in een ring in de ronte, welke doorgaans in vyf deelen verdeelt is, waar van zommige door 8. of 9. andere door 10. of 11., aan de vezels bezet zyn, doch de middelſten van deze vezels zyn de langſte, en der zelver nopjes zyn klein, en geelachtig. De bladeren van de bloemen zyn zeer klein, wit, en als een lepel uitgeholt, op zyn grootſte anderhalve linie lang. De kelk wert in vyf deelen de Eierſak mede omvangende verdeelt. De pyp uit het midden van de Eierſak voortkomende, is eenvoudig, regt, witachtig, overal egaal, dik, en ront.

De *Eierſak*, waar op al de voorgaande deelen geplaatſt zyn, is halfront, en derhalven breeder als hoog, zonder ſteil, en zit zeer vaſt aan het takje in zyn omtrek, en zyn grootſte uitgeſtrektheit is van anderhalve linie, en zyn uitwendige gedaante gelykt wel na een kelk, ofte dop van een Eikel, dog van binnen is ze gevult met zaat.

De bloemen en vrugten ſtaan over en weer als een korenhelm, op een dun takje, dat zeer buigzaam is, en de lengte heeft van een of een halve voet, alwaar voornamentlyk al de bloemen voortkomen, want zo lang als de bloemen uitſchieten, zo groeit het takje ook.

NB. Wyl ik de vrucht niet ryp gezien heb, zo beſchryf ik die niet.

CAPUT VIGESIMUM SEXTUM.

Arbor alba minor: Caju puti, Daun Kitſjil, ut & Caju-Kilan.

Caju-puti minor ſpecies præcedenti quoad externam faciem in omnibus ſimilis eſt, excepto quod omnes ejus partes ſint minores; nec adulta & perfecta ſit arbor, & aliquando pluribus exſurgat ſtipitibus, ita ut fruticem referat.

Stipites hi raro ultra pedem, ac rariſſime crus ſunt craſſi, tenui, gilvo, ac multiplici obducti cortice, uti in præcedente, ſed multo tenuior eſt, rugoſior, magisque laciniatus, ita ut ineptus ſit fiſſuris obſolidandis. Folia prioris ſunt ſimilia, ſed dimidio minora, tres quatuorve pollices longa, vix minorem digitum lata, parvique Salicis foliis ſimilia, ac parum reflexa, trinervia, quæ parvas quaſdam atque incurvas tranſverſales gerunt venulas, coloris præcedenti ſimilis, ſed non ita pallidi, ac magis herbacei, ſuntque firma, ſicca, ac fragilia, odoris grati aromatici ad Cardamomum accedentis, ita ut ignari pro Cardamomi foliis hæc habeant.

Fructus ſeu baccæ ſunt quoque multo magis aromaticæ & ſaporis calidioris quam præcedentis, cum parva itidem adſtrictione, unde ſaporem baccarum Myrti æmulantur: ſi trunci ſint craſſiores, infima eorum parte nigri & aduſti etiam apparent, uti in præcedente. Radices ſæpe arcuatim ſupra terram ſemi-denudatæ decurrunt, pauciſque fibrillis terræ infiguntur, unde nec facile tranſplantari poteſt. Lignum durius eſt quam præcedentis, magis ad ruffum tendens & longe durabilius eſt; ſed raro adhibetur, quum non ſit craſſum.

Nomen. Ubique idem ſortitur nomen ac præcedens, excepto quod cognominetur parvum ſeu parvifolium, ſic Latine dicitur *Arbor alba minor*, & Malaice *Caju-puti*, *Daun-Kitſjil*, ſic & *Caju-Kilan* vocatur.

Locus. In Amboina creſcit, ſed non ita frequenter ac præcedens, terramque amat ſicciorem & ſcopuloſiorem, cui ingentes & acuti mixti ſunt lapides, qualis in magna reperitur Amboina poſt pagum *Suly*, uti & in promontorio *Nuſſanive*, in inſulis *Manipa* & *Boero*, ubique non procul a mari, aërem enim marinum plus amat quam præcedens: Copioſe etiam creſcit in auſtrina *Borneæ* parte, putoque ex hoc arborum genere produci aromaticos *Bollong* fructus, qui in aromaticis ciſtis inveniuntur, & in forum venales adducuntur in *Banjer Maſſing*, ac inde porro deferuntur ad omnes Javæ metropoles, licet hæ arbores quoque creſcant in *Crimata* & *Madura*: in Baleya vero & Java non progerminant, harum tamen fructus ubique venduntur.

Uſus. Cortex hic uſurpari nequit ad navium ſuturas obturandas, quum ſit adeo lignoſus ac fragilis: Fructus & folia, quæ multo magis vim habent aromaticam & uno gradu calidioris ſunt naturæ ac præcedentis, multo quoque majorem rei medicæ præbent uſum; ex hiſce enim Bollongh, quos cum Javanis eosdem habeo, multæ præparantur potiones Medicinales, Javanis & Baleyenſibus *Dju-Djambu* dictæ, quas autem tot aromata ingrediuntur, atque in tam variis ac diverſis propinant morbis, ut vix dijudicari poſſit, quas vires quodvis exerceat: Potio autem iſta, cujus baſis eſt *Bollong*, comperta fuit valere ad debilem corrigendum ac confortandum ventriculum, ſimulque propinatur puerperis ex lecto convaleſcentibus, ut internæ corroborentur & coarctentur partes; quidam etiam contra Cephalalgiam laudant, ſed hujus nondum certi obſervati ſunt ſucceſſus.

Amboinenſes hujus quoque adhibent folia, quæ cum floribus in recenti macerant oleo, quod dein cum Benzoin aliorumque ſuffimigiorum fumo inprægnant, atque ex hoc ſuum *Minjac Mony* h. e. oleum odoratum præ-

XXVI. HOOFDSTUK.

Kleine witte-Boom.

De kleine zoorte van Caju-puti *is de voorgaande aan uitwendige gedaante in alles gelyk, behalven datze aan alle haar deelen kleinder is; ook geen volſlaagen boom word, en zomtyds met meer ſtammen opſchiet, zo datze wel een ſtruik gelykt.*

De ſtammen zyn ook niet boven een been, of zeer zelden een dye dik, met een fyne, vale en veelvoudige baſt bekleet, gelyk als de voorige, doch veel dunder, rimpeliger, ook meer geſcheurt, en onbequaam tot het ſtoppen van de voegen. De bladeren zyn mede als aan de vorige, maar wel de helft kleinder, 3. en 4. duimen lank, ſchaars een kleine vinger breet, en de kleine Willige bladeren gelyk, ook een weinig voorwaarts gebogen, met drie zenuwen in de lengte geſtreept, dewelke eenige kleine en kromme dwers-adertjes hebben, van coleur insgelyks als de voorgaande, doch zo bleek niet, maar na den geel-groenen trekkende, ſtyf, droog, en bryzelig, midsgaders van een aangenaame ſpeceryachtigen reuk, zeer na by den Cardamom komende, zo dat ze de onwetende voor Cardamom bladeren houden.

De vruchten of bezien zyn ook ſpeceryachtiger, en beeter van ſmaak dan de voorgaande, nog al met een kleine zamentrekking, en dierhalven den ſmaak van Myrten bezyen nabykomende: De ſtammen, zoze wat dik zyn, ziet men aan 't onderſte ook ſwart en verbrant, gelyk de voorgaande. De wortelen leggen zomtyds met bogten op de aarde half bloot, en hangen met weinige vezelingen in de aarde vaſt, waarom men hem ook niet wel verplanten kan. Het hout is harder dan dat van de voorgaande, meer na den roſſen trekkende, en duurzamer; doch wert weinig gebruikt, om dat het niet dik is.

Naamen. *Hy beeft overal dezelfde naam, als de voorgaande, behalven dat men den toenaam van klein of kleinbladige daar by doet, als in 't Latyn* Arbor alba minor, *en in 't Maleyts* Caju-Puti, Daun-Kitsjil, *en zo wort by ook* Caju-Kilan *genaamt.*

Plaats. *Hy waſt in* Amboina, *doch zo veel niet als de voorgaande, en vereiſt een drooger en klippiger gront, daar groote en ſcherpe ſteenen onderlopen, gelyk men vint op groot Amboina, achter het dorp* Suly, *als mede op den hoek van* Nuſſanive, *op de Eilanden* Manipa *en* Boero, *overal niet ver van Zee, want hy bemint de Zee-lucht meer dan de voorgaande: men heeft hem ook overvloedig op de Zuit-zyde van Borneo, en ik houde het daar voor, dat van deze zoort van boomen voortkomt de ſpeceryachtige* Bollong, *in de kruit-doozen gevonden wordende, en die men op* Banjer Maſſing *ter markt brengt, en van daar voorts vervoert na alle de Koop-ſteeden van Java: hoewel die boomen ook waſſen op* Crimata, *en* Madura: *Maar op Baly en Java heeft menze niet, en echter werden de vruchten overal verkogt.*

Gebruik. *Dezen baſt en kan men niet gebruiken, om in de voegen van de vaartuigen te leggen, om dat hy zo houtachtig en bryzelig is: De vruchten en bladeren, als zynde veel ſpeceryachtiger, en wel een graad beeter van natuur dan de voorgaande, zyn in meerder gebruik tot de Medicyne: Want uit deze Bollonghs, (die ik met de Javaanſche voor eene en dezelfde houde) werden veele Medicinale dranken gemaakt, by de Javanen en Baliers* Dju Djambu *genaamt, doch daar in zy zo veel ſpeceryen onder malkanderen mengen, en die tot zo verſcheiden ziektens gebruiken, dat men daar uit qualyk oordeelen kan, wat kragt een ieder heeft: Evenwel die drank, daar de Bollong het meeſte in is, beeft men bevonden goet te zyn, om een onwillige of quade maag te verbeteren en te verſterken, werdende mede ingegeven de vrouwen, die van hun kramen opſtaan, om de inwendige leden wederom te verſterken, en te ſluiten: Zommige gevenze ook in tegens de hooft-pyn, doch daar van heeft men geen zekere ſucceſſen gezien.*

De Amboinezen gebruiken ook deze bladeren, en weeken dezelve met andere bloemen, in verſche Olie, dieze dan daar na met Benzowin, en andere reukwerken berooken, en daar uit haar Minjac Mony (*dat is welriekende*

de

Fig. 2.

Fig. 1.

præparant, quo ſuum illiniunt caput; Quidam Javani & Malaicenſes his quoque foliis ſua inplent pulvinaria jucundi odoris gratia, ſed qui noſtræ nationi nimis gravis foret. Eadem hæc folia ſereno collecta die, atque in aperto aëre parum exſiccata, ciſtisque inpoſita, per gravem odorem varia arcent inſecta, quædam autem folia aliquando manibus conterenda ſunt, ut hinc odor Cardamomi penetrans magis excitetur. Diciturque pulvinaria hiſce inpleta foliis cimices ex cubiculis fugare.

Sari ſeu paleoſum ſemen ex fructibus decidens ſeparatim colligitur ac venditur in aromaticis ciſtis, quod medicinalibus quoque inſervit potionibus *Dju-Djambu* dictis, ſed aliis ſemper mixtum ingredientibus.

Arbuſculæ juniores prudenter effoſſæ in hortis transplantari poſſunt, ubi etiam progerminant, uti bis experti fuimus.

Folia calidiore collecta die, licet penitus ſicca inponantur ſacco, ita ſponte incaleſcunt, ac humida ſunt, acſi in aqua forent macerata. Si hæc diſſecentur, & aquæ infundantur, ut per noctem fermentent, ſique dein deſtillentur, oleum extrahitur ex his tenue, pellucidum, ac ſubtile, ſed parva tantum quantitate, ita ut ex duobus ſaccis, his foliis inpletis, vix tres Olei iſtius Drachmæ eliciantur, quod fortiſſimum Cardamomi ſpirat odorem, ſenſim autem jucundius eſt, ſed facillime avolat. Hujus olei binæ guttæ cum cereviſia vel vino propinatæ ſudores excitant vehementes, cui fini apta medicamenta India exhibet perpauca.

de Olie) *maaken, waar mede zy het hooft beſtryken: Zommige Javanen en Malyers vullen ook haar ſlaap-kuſſens met deze bladeren, om des goeden reuks wille, doch die voor onze Natie te ſwaar zoude zyn: Dezelfſte bladeren by een helderen dag vergadert, in de lucht wat gedroogt, en dan in kiſten of kaſten gelegt, beletten met haar ſterken reuk, datter geen Kackerlakken, of ander ongedierte in en komen, doch men moet zomtyds eenige bladeren met de hant aan ſtukken vryven, op dat daar door de Cardamoms reuk werde opgewekt: En men zegt ook dat de kuſſens, met deze bladeren gevult, de weeg-luizen uit de bedſteden verdryven.*

Het Sari, *of kafachtige Zaat uit de vruchten vallende, wert afzonderlyk vergadert, en in de Kruit-doozen verkogt, dienende al mede tot Medicynale drankjes, of* Dju Djambu, *doch altyd met andere dingen gemengt.*

De jonge boompjes voorzigtig uitgegraven, kan men in de Thuinen verplanten, en daarze ook opkomen, gelyk my tot tweemaal toe gebeurt is.

Deze bladeren, op een heeten dag gants droog vergadert, en in een zak gedaan, zullen zodanig broeyen, datze heet worden, en 's anderen daags zynze zo nat, als ofze in 't water gelegen hadden. Kapt deze in ſtukken, giet water daar over, en laatze eenen nagt fermenteren, en diſtilleertze daar na, zo krygt gy een dunne klaare en ſubtyle Olie, hoewel zeer weinig, en van twee zakken vol bladeren, qualyk drie Drachmas, *riekende zeer ſterk naar Cardamom, doch wert metter tyd lieflyker, en verrookt of vervliegt ook licht. Van dezen Olie een paar droppen met Bier of Wyn ingenomen, doet geweldig zweeten, waar toe men anders in Indiën weinige bequame Medicamenten heeft.*

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Septimæ.

Quæ binas exhibet ARBORIS ALBÆ minores ſpecies, quarum *Figura prima* illam denotat, quæ CAJU KILAN incolis vocatur, a me autem MYRTO-LEUCODENDRON *foliis lanceolatis, incurvis; fructus in inferiore ramorum parte gerens.*

Figura ſecunda illam, quæ DAUN POËTI KITSJIL incolis vocatur. Hanc nomino MYRTO-LEUCO-DENDRON *foliis lanceolatis acutis, floribus & fructu ſpicatis.*

UYTLEGGING

Van de zeventiende Plaat.

Dewelke vertoont twee kleine zoorten van de WITTE BOOM, waar van de *eerſte Figuur* verbeeldt die geene, die CAJU KILAN van de Inlanders genaamt wert, doch van my MYRTE-WITTE-BOOM *met Lanzets-gewyze kromme bladeren: dragende zyn vrugten aan het onderſte gedeelte der ſteelen.*

De *tweede Figuur* de andere, dewelke DAUN POËTI KITSJIL van de Inwoonders genaamt wert. Deze noem ik MYRTE-WITTE-BOOM, met puntige Lanzets-gewyze bladeren, met vruchten, en bloemen als een koorn-helm groeiende.

CAPUT VIGESIMUM SEPTIMUM.

Myrtus Amboinenſis. Hurong.

HÆc minima Caju-Puti ſpecies eſt, forma & ſapore Myrtum anguſtifoliam æmulans: neque in adultam excreſcit arborem, ſed truncum dat parvum, immo ſæpe humiliorem, quam præcedens. Truncus hic plerumque pedis craſſitiem habet, raro cruris, qui obducitur quoque tenui, rugoſo, ſicco, & fiſſo cortice: Rami plurimum eriguntur, inque minores diviſi ſunt tenues ac lignoſos ramulos, qui comam conſtituunt elegantem, ita ut e longinquo ingentem referat Rosmarinum: Folia irregulari ordine locata ſunt, atque adeo arcte ramulos ambiunt, ut eos tegant, quæ tranſverſalem circiter digitum longa, culmum vel pennam lata ſunt, ab inferiore parte magis acuminata quam ſuperiore, ſeu ad finem, ubi ſubrotunda ſunt, quædam autem apicem gerunt ſubtilem, ac notabilem nervum habent intermedium, cum binis aliis lateralibus, medio multo minoribus, coloris læte virentis, ſaporis ex acido aromatici, cum parva adſtrictione, nec adeo acria ſunt quam præcedentium, ſed magis grata: Si inferiora ramulorum foliola decidant, quod menſibus Septembri & Octobri obſervatur, ſuperiora racemoſa quaſi perſiſtunt, cum minoribus quibusdam intermediis, ſicque omnia ſimul floris formam exhibent.

Flores ſunt parvi, Alcannæ floſculis ſimiles, unguis digi-

XXVII. HOOFDSTUK.

Amboinſche Myrte-Boom.

D*It is het kleinſte ſlag van de* Caju-Puti, *in gedaante en ſmaak de* Myrtus Anguſtifolia *naaſt by komende: Het wert mede geen volwaſſen boom, maar blyft een kleine ſtam, en zomtyds nog laager, dan de voorgaande. De ſtam heeft gemeenelyk de dikte van een been, zelden van een dye, en mede met een dunne, ruige, drooge, en geſcheurde ſchorſſe: De takken ſtaan meeſt overeinde, en zyn verdeelt in zeer dunne en houtachtige ryskens, makende een cierlyke kruin, zo dat het van verre een groote Roſemaryn-boom gelykt. De bladeren ſtaan zonder ordre, en zo digt om de ryskens, datze dezelve bedekken, omtrent een dwers-vinger lank, en een ſtroohalm of ſchaft breet, van achter ſpitzer dan van voren, alwaarze meeſt ront zyn, zommige met een zeer kleine ſpitze, midsgaders een merkelyke middel-zenuwe, en nog twee andere, die langs de zyden loopen, veel ſubtylder dan de middelſte, van coleur blyd-groen, van ſmaak uit den zuuren ſpeceryachtig, met een kleine zamentrekking, en zo ſcherp niet als de voorgaande, maar wat lieflyker: Als de achterſte blaatjes van de ryskens afvallen, 't welk geſchiet in September en October, zo blyven de voorſte in trosjes ſtaan, met eenige kleindere blaatjes daar tuſſchen, en maken alzo gezamentlyk de gedaante van een bloem.*

Het bloeizel zyn kleine bloempjes, die van de Alcanna

digiti magnitudinem circiter habentes, ex quinque albicantibus ſubrotundis & parum rugoſis conſtructi petalis, in quorum centro viginti & viginti quinque ſtamina apparent, atque in horum centro erigitur piſtillum erectum acuminatum.

Fructus ſunt rari, hinc inde breviſſimis inſidentes pedunculis, ſolitarii, magnitudine Piſi vel Myrtilli, perſiſtente piſtilli apice in foveola inpreſſa, fructus hi formam habent rotundam, qui rugoſi ſunt, in quinque ſulcos diviſi, coloris nigricantis, ſuntque ſicci ac reſinoſi, intus in quinque cellulas diviſi; in quibus ſingulis ſemen reconditur parvum, fuſcum, paleaceum, inſtar fili diſſecti. Baccæ hæ ſaporem habent aromaticum, ſed debilem, Myrti baccis accedentem, ſemen autem inſipidum eſt: Singula bacca rotundo ac plano diſco, percarpio puta, inponitur, perſiſtenti nec facile deciduo, ſed diu in arbore remanet, cumque pedunculo tandem decidit, ſed raro vel nunquam ſemen hoc novas progerminat arbuſculas: Baccæ hæ arbori junctæ per maturitatem in quinque dehiſcunt partes, ſemen ſuum projicientes.

Arboris hujus trunci plurimum in altum eriguntur, lignumque dant durum, per longitudinem facile findendum; Menſe aprili flores proveniunt, fructusque menſibus pluvioſis conſpiciuntur, qui tam diu ſuperſunt, donec alii iterum prodeant flores.

Nomen. Latine *Myrtus Amboinenſis:* Amboinice *Hurong* & *Hulong*, in Luhoe *Lele*, quidam Malaicenſi vocabulo hanc vocant *Caju-Puti*, ſeu *Camelan-Daun Kitsjil*, quod nomen cum præcedenti commune eſt.

Locus. In humilibus ac ſterilibus creſcit montibus, æque ad litus quam in media regione, qui humilibus gaudent plantis, & Soli bene expoſiti ſunt: Solum quoque amat nigrum, hinc inde majoribus mixtum lapillis. Optimas ac ſapore fortiſſimo refertas inveni in montibus, ad borealem *Lucielæ* partem ſitis, æque ad litus, quam in collibus humilioribus prope *Lielam*, quæ ambo ſunt loca parvæ *Ceramæ:* In Amboina quoque occurrit, ſed altiorem ibi erigit truncum in media regione plerumque in illuſtribus & apertis ſilvis, in quibus Dammar-arbores creſcunt, vel aliquando etiam Kilang-arbores inveniuntur, uti in *Ennæ* montibus, & ad promontorium *Nuſſanive*; In *Keya* & inſulis ad Eurum ſitis hæc quoque reperitur arbor.

Uſus. Medicinales ejus virtutes ab Amboinenſibus nondum ſunt exploratæ, recti tantum ejus trunci adhibentur ad tectorum fulcra, quum lignum ejus ſit durum ac durabile, ut & ad manubria ſecurium & cultrorum majorum: Elegans hujus arbuſculæ forma digna eſt, ut ipſa in hortis tranſplantetur & colatur, quod fieri quoque poteſt, ſi adhuc tenera prudenter effodiatur cum adhærente nigricante terra, nec ejus radices lædantur, raræ enim, quibus gaudet, ſiccæ admodum ſunt, ac ſæpe ad truncum ſupra terram arcuatæ ſunt. Sique tali modo menſibus pluvioſis tranſplantetur, elegantiorem in hortis format comam, quam in ſilvis, & ad horti ornamentum ſolummodo inſervit: Ex deciduis ſeminibus nullas obſervavi propullulare arbuſculas, nec rami facile etiam radices agunt, quum aridi admodum ſint.

In *Alangh* montibus hæ arbores repertæ fuere ad hominis craſſitiem, ſed detectum fuit ex variis concretas fuiſſe truncis, qui labore parvo ſeparari poterant, ac quisque tenui obductus erat cortice, lignum autem adeo durum erat, ut ſecures recuſaret, haſque frangeret, ita ut non niſi magna vi findi hoc lignum ac vix poſſet.

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Octavæ.

Exhibentis ramum *Myrti Amboinenſis montanæ*, HURONG vocatæ.

gelyk, en omtrent zo groot als de nagel eens vingers, gemaakt van vyf witte, ronde en wat rimpelige blaatjes, en daar binnen twintig en vyf en twintig witte draatjes, midsgaders in de midden een groen heuveltje, met een regte ſpitze daar op.

De vruchten zyn weinig, hangende hier en daar enkelt op korte ſteeltjes, van de grootte als erwten of Myrtille-kraack- *bezien, met het voornoemde ſpitsje daar boven op, ſtaande in een kuiltje, zy hebben een ronde gedaante, doch zyn niet effen, maar rimpelig, en in vyf voorens of ribben verdeelt: Van coleur rookachtig-ſwart, of donker-bruin, droog, en hartachtig, van binnen mede in vyf Celletjes verdeelt, en daar in een klein, bruin, en kafachtig Zaat, als gaaren dat in ſtukken geſneden is. De bezien hebben een ſpeceryachtigen, doch geen ſcherpen ſmaak, zeer na by de Myrte komende, maar het Zaat niet: Yder bezie ſtaat op een ront en plat ſchyfje, dat niet ligt afvalt, maar lang aan den boom blyft, en eindelyk met ſteel en al afvalt, doch zelden of gene jonge boompjes voortbrengt: Nog aan de boom hangende ſplytenze haar in vyf deelen, en werpen dan zo hun Zaat uit.*

De ſtammen waſſen meeſt regt op, en hebben een hart hout, dat echter in de lengte ligt ſplyt, de boom bloeit in April, en de vruchten ziet men in de regen Mouſſons, dewelke daar aan zo lange hangen, tot datze wederom bloeit.

Naam. *In 't Latyn* Myrtus Amboinica, *in 't Amboins* Hurong *en* Hulong, *op* Luhoe Lele; *zommige noemenze in 't Maleyts* Caju-Puti, *of* Camelan-Daun Kitsjil, *een naam met de voorige gemeen.*

Plaats. *Zy waſt op laage en kaale bergen, (zo op ſtrant, als landwaart in) die laage ruigte hebben, en wel ter Zonne ſtaan: Wil ook wel een ſwarte gront hebben, hier en daar met groote ſteenen gemengt, de beſte en ſterkſte van ſmaak heb ik gevonden op de bergen, die benoorden* Luciela, *aan de ſtrant leggen, en ook op de laage heuvelen by* Liela, *beide plaatzen op klein* Ceram: *Op Amboina vint menze mede, doch hooger van ſtam, ook heel landwaart in, en gemeenelyk in ligte Boſſchen, daar Dammar-boomen ſtaan, of zomtyds ook Kilang-boomen, als op het gebergte van* Enna, *en op den hoek van* Nuſſanive: *Op* Key *en in de Zuit-ooſter Eilanden heeft men al mede dezen boom.*

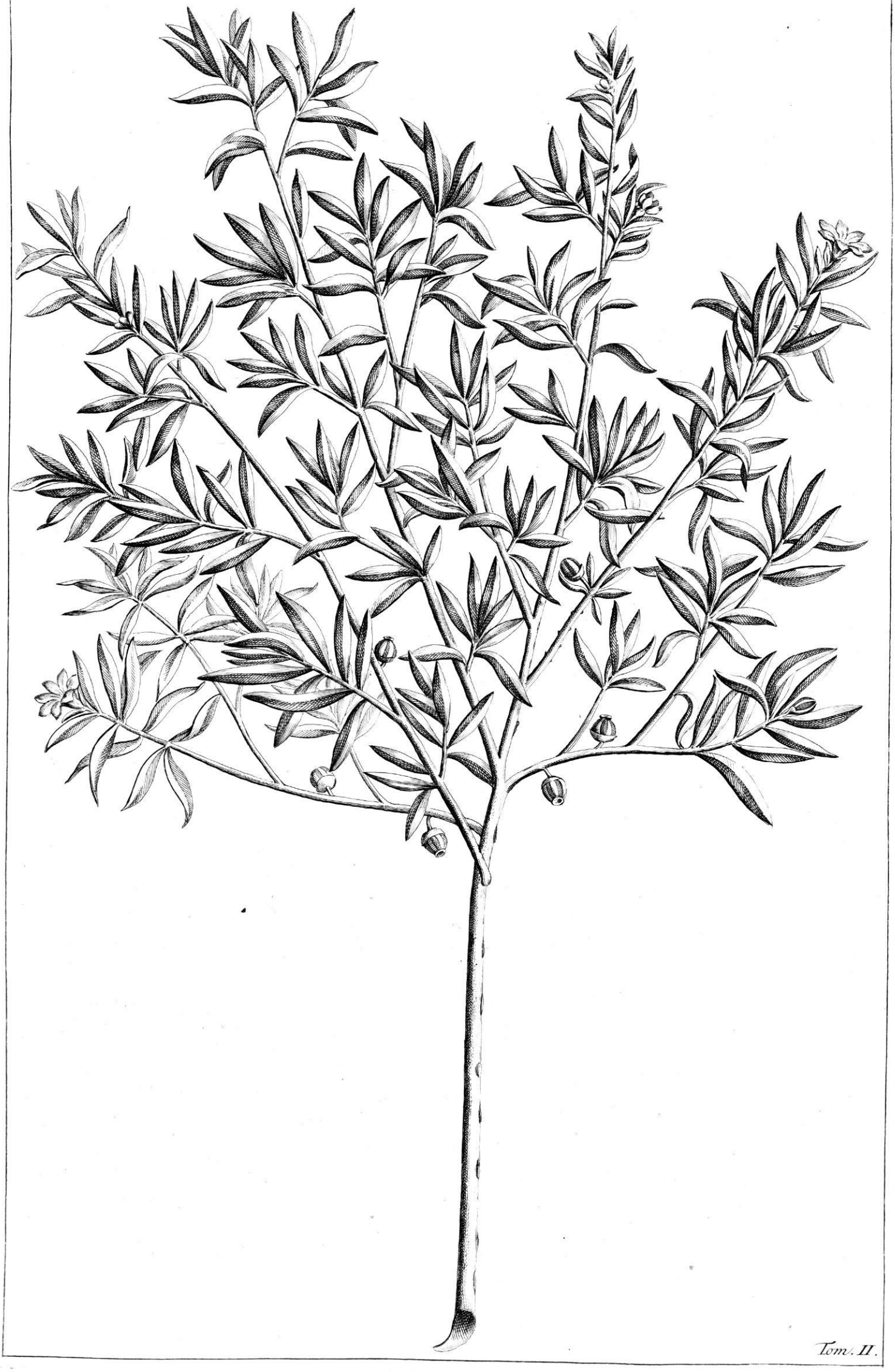
Gebruik. *Zyne Medicynale kragten zyn tot nog toe by de Amboineezen niet onderzogt: Alleenlyk werden de regte ſtammen gebruikt tot ſparren aan de daken, en ook om dat het hout hart en durabel is, tot ſteelen van bylen, en hegten van houmeſſen: De fraaye gedaante van dit boompje verdient wel, dat men 't in de hoven verplant, en 't welk ook wel geſchieden kan, als menze kleen zynde, voorzigtig uitgraaft met hun naaſte ſwarte mulle aarde, en geen wortelen daar van komt te quetzen, want de weinige, dieze hebben, zyn dor, en maken zomtyds aan den ſtam boven de aarde een bogtje: en zynde aldus in de regen-maanden verplant, zo ſchiet het ook op met een cierlyker kruin, dan in de wilderniſſen: Dienende alleenlyk tot cieraat van een thuin: Van de afgevallene Zaatjes heeft men nog geen boompjes zien voortkomen, en de takken laten zig ook niet verplanten, om datze zeer droog zyn.*

In 't gebergte van Alangh *heeft men deze boomen gevonden, zo dik als een man, doch men bevont, datze uit verſcheide ſtammen t'zamen gegroeit waren, die men na eenige moeite van malkander konde ſcheiden, en ieder ſtuk was met een dunne ſchorſſe bekleet, zo hart van hout, dat de bylen daar van in ſtukken ſprongen, en met een groote moeite naauwlyks konde doorgezaagt werden.*

UYTLEGGINGE

Van de achtiende Plaat,

Verbeeldende een Tak van den Amboinſchen *Myrten-Boom* HURONG genaamt, en op de bergen groeiende.

CAPUT VIGESIMUM OCTAVUM.

Pigmentaria. Galuga.

HUmilis hæc arbor eſt altitudinis Pruni, ſatis craſſo conſtans trunco, ramis incurvis, denſaque & extenſa coma: Trunci cortex eſt glaber, ex cinereo viridis, ſeu muſcoſus, craſſus, intus flavus, venis albicantibus, ſuccoſus, ac manus ruffo ſeu igneo inficiens colore, tenax, lignoque firmiter nexus.

Lignum eſt album, molle, & inutile; Folia ſunt inſtar Ari anguſtifolii vel Sirii, ſed multo ſunt longiora, inferiore parte rotunda ac lata, ſuperius acuminata longo apice, æqualia, ſed ſinuoſa apparent inſtar flammæ ignis, palmam longa vel paulo minus, inferius quatuor digitos lata, longis nexa pedunculis, ſine ordine circa ramos locata.

Ad petioli ortum quinque nervi concurrunt cum coſtis quibuſdam tranſverſalibus. Ramuli ſummi ſunt virides, ac molli ruffaque lanugine obducti, in vetuſtis autem arboribus hoc non obſervatur. Ex horum alis racematim capitula propullulant viridia, quæ ſeſe in amplos aperiunt flores, ex quinque albicantibus, oblongis, ac flaccidis compoſitos petalis, in centro plurima longa ac tenuia gerentes ſtamina, inferius faveſcentia, ſuperius antheris cinereis ornata. In medio piſtillum apparet rubens, incurvum inſtar cornu. Petala hæc externa ſua parte aliquando ruffis maculata ſunt punctis, mox autem emarcida ſunt, ſi decerpantur. Matutino tempore aperta ſunt ſed per breve tantum tempus. Sole enim orto, ſuiſque radiis illa illuminante mox ſeſe contrahunt uſque in veſperam: Floris odor non magni eſt momenti, ac fere ingratus. Poſt hos fructus rotundi proveniunt, Caſtaneas gluma viridi contentas valde æmulantes, ſed minores ſunt, atque læte viridi obducuntur gluma, quæ undique obſeſſa eſt mollibus apicibus inſtar ſpinularum, ſed non pungentibus: Quisque fructus plerumque in duas cellulas eſt diviſus, inque ſingula bini, tres, quatuorve apparent nuclei pellicula tenui incluſi, ex ſepto medio dependentes; Unumquodque tale officulum magnitudinem habet grani Tritici uno latere latum, altero acuminatum, ubi brevi vena ſepto medio nectitur. nec eſt rotundum ſed paulo anguloſum, pyriforme; quædam etiam ſunt excavata, parte interna ſunt dura, & alba, externe obducta tenui rubra ac mucoſa carne, quæ facile decidit, ſi aqua macerentur & parum commoveantur, unde aqua talis etiam penitus rubet, poſtque aliquod temporis ſpatium in fundo apparet ſubſtantia craſſa inſtar pigmenti. Gluma ſiccorum ac deciduorum fructuum fulvum induit colorem, inque tali officula hæc adeo ſunt exſiccata, ut nullum inde confici poſſit pigmentum: Raro progerminant, licet fructus hi in terram decidant: Pigmentum hoc ingratum habet odorem, quem tota fere ſpirat arbor, ac præſertim viridis ejus cortex, qui adeo fortem ac ſulphureum dat odorem, ut vix vel non tolerari poſſit; Flores profert hæc arbor ſiccis ac calidis menſibus, licet fructus per totum fere annum in ea conſpiciantur. Radices copioſas habet, quæ multis conſtant fibris dependentibus ac verrucoſis.

Nomen. Latine *Pigmentaria*, juxta Malaicenſe *Galuga*, quod generaliter omnia denotat pigmenta, quum hujus fructus officula rubrum tingere poſſint colorem; In Java *Caſſomba Kling.* in Ternata *Rambuta*, Amboina *Talucca*. *Galuga* autem ortum habet vel ab Arabico *Gal*, id eſt clarum reddere, amicire, vel a Chaldaico *Gelah* ſplendere.

Locus. In hiſce inſulis non frequenter occurrit, nec usquam ſponte creſcit, ſed hinc inde in areis una alterave plantata eſt arbor: Copioſe creſcit in India Occidentali, uti infra indicabitur, quumque in India Orientali nusquam verum gerat indigenum nomen, hinc puto, primum in vicinas Moluccas ex Manilliis inſulis fuiſſe tranſlatam, ac ibi fortaſſe a Luſitanis ex America. *Galuga* enim, uti dictum fuit, generale eſt nomen,

XXVIII. HOOFTSTUK.

Verf-Boom.

DIt is een laage boom, van de grootte als een Pruimboom, met een redelyke dikke ſtam, kromme takken, en een digt uitgebreide kruin: De ſchorſſe is effen, uit den grauwen-groen, of mosachtig, dik, van binnen geel, met witte aderen, zappig, de handen ros of vuur-root verwende, zeer taai, en vaſt aan 't hout klevende.

Het hout is wit, zagt, en ondeugent; De bladeren gelyken na het ſmalle Arum, *of de* Siri *bladeren, doch zyn veel langer, van achteren ront en breet, en voor met een lange ſpits toelopende, met effene kanten, hoewelze wat bogtig ſchynen, als een vlamme vuurs, een hant lank, en ook wel minder, van achteren vier vingers breet, op lange ſteelen, zonder ordre rondom de takken ſtaande.*

By den oorſpronk des ſteels, ſtooten vyf zenuwen t'zamen, met nog eenige dwers-ribben. De uitterſte ryskens zyn groen, en met een zagte, en roſſe wolligheit bekleet, doch aan de oude boomen ziet men zulks niet. Uit haren ſchoot komen by trosjes groene knoppen voort, en daar uit wytgeopende bloemen, van vyf witte, lankachtige, en ſlappe bladeren gemaakt, met veele lange en dunne draaden in de midden, beneden geelachtig, en boven met grauwe noppen. Het middelſte is een rootachtige kromme draat als een hoorn. Aan de buitenſte zyde zyn zomtyds deze blaatjes met roſſe dropjes, of punctjes beſprengt, en verſlenſſen ſtraks als menze afbreekt. In de morgen ſtonden ziet menze geopent, doch maar voor een korten tyd, want van de Zon geraakt zynde, zo ſluiten zy haar ſtraks tot tegens den avont weder toe: De reuk is niet veel byzonders, en bykans onlieffelyk. Naar de bloemen komen ronde vruchten, de Kaſtanjen, die nog in haare groene bolſter zyn, zeer gelyk, doch kleinder, zynde bekleet met een ligt-groene bolſter, en die rondom bezet met weeke ſpitzen als doornen, doch gants niet ſteekende: Yder vrucht is van binnen meeſt in twee kamers verdeelt, en in yder kamertje ziet men 2. 3. en 4. roode korrels, in een dun vliesken beſloten, en aan 't middelſchot hangende; Yder korrel is van grootte als een tarwe-koren, doch aan't een einde wat breet, en aan't ander ſpits, daarze met een kort adertje aan 't middelſchot hangen, niet ront, maar wat hoekig, peers-gewys, en zommige wat uitgeholt, van binnen zynze hart, wit, en omvangen met een dun, root, en ſlymerig vleeſch, het welk ligt daar van afgaat, als menze in 't water legt, en daar in wat roert, waar van ook het water geheel root wert, en na verloop van weinig tyds op den bodem zet een dikachtige ſubſtantie, als eenige ſchilder-verwe. De bolſter van de drooge en afgevallene vruchten, wert rookachtig-ſwart, en in dezelve zyn de korrels als dan zodanig uitgedroogt, dat men geen verwe daar van krygen kan: Zy teelen ook zelden voort, al vallen de vruchten op de aarde: Deze verf heeft een onlieflyken reuk, gelyk ook bykans den geheelen boom doet, en inzonderheit de groene ſchorſſe, die zo ſterk en ſwavelig riekt, dat menze qualyk of niet verdragen kan; hy bloeit in de drooge of hete Mouſſon, hoewel men de vruchten bykans het geheele jaar daar aan ziet: De wortels zyn veele, en hebben veele vezelingen van haar afhangen, die knopachtig zyn.

Naam. *In 't Latyn* Pigmentaria, *na 't Maleyts* Galuga, *'t welk in 't gemeen alderhande ſchilder-verwe beduit, om dat men met de korrels van deze vrucht root verwen kan: Op Javaans* Caſſomba Kling, *Ternataans* Rambuta, *Amboins* Talucca; Galuga *heeft zyn oorſpronk of van het Arabiſche* Gal, *dat is helder en klaar maken, of van het Chaldeeſche* Gelach, *dat is glinſteren.*

Plaats. *Men vint hem in deze Eilanden niet zeer veel, en niewers van zelfs waſſende, maar hier en daar in de Negoryen een boom geplant: Overvloediger groeit hy in Weſt-Indiën, gelyk hier na zal gezegt werden, en om dat hy in Ooſt-Indiën nieuwers een regten Inlandſchen naam heeft, zo giſſe ik, dat hy eerſt in de naaſte Moluccos uit de Manilhas zal zyn overgebragt, en misſchien derwaarts door de Caſtillianen uit* America: *Want* Galuga,

nomen, atque *Rambuta* Ternatenſes vocarunt, ſine dubio ob formam veræ Rambutæ, quæ eſt alius Javanorum fructus.

Uſus. Apud hoſce incolas hactenus in raro eſt uſu, rubentia enim officula inſerviunt tantum rubro tingendo colori, tam in albis linteis, quam in chartis papyraceis. Officula hæc recentia in aqua tepida tam diu agitantur, donec illam rubro inbuant colore, huicque inmergunt *Badjus*, quæ parva ſunt feminarum veſtimenta ex albo linteo contexta, quæ plerumque nuptiarum tempore induunt. Officula tamen hæc non verum ac elegantem præbent ruborem, ſed ex flavo rubrum, vel purpureum, atque color hic adeo fugax eſt, ut intra paucos palleſcat dies; Macaſſarenſes tingunt hiſce poſtes januarum iſtius domus, quam ſponſa inhabitat, vel in qua nuptiæ celebrantur. Ruber enim color Sinenſibus ac fere omnibus hiſce populis ſignum eſt lætitiæ. Æthiopes ex hiſce atramentum quoque conficiunt, quo nomen Dei ac Prophetarum ſcribunt, vel ſi periodum ſermoni innectunt. Hoc autem eſt defectu Minii, vel alius rubri coloris, officula enim hæc chartis pallidum ac fugacem dant ruborem, nullus cæterum uſus hujus arboris eſt apud hunc populum: Ex auctoribus autem conſtat, arborem hanc in India Occidentali majori in pretio ac uſu eſſe. Hiſpanus enim *Euſeb. Nierenberg. hiſt. natur. lib.* 15. *cap.* 48. de arbore *Achiotl.* in Provincia *Mechuacan* creſcente tali ſcribit modo, ut hanc pro una eademque cum *Galuga* habeam arbore, eoque magis, quum non tantum varias ejus deſcribat Medicinales virtutes, ſed ſimul etiam addat, ex ejus cortice fila fortiſſima ac dura necti, quæ ſolidiora ſunt iis, quæ ex Cannabe conficiuntur.

In *Rochefortii Gallica hiſtoria* de *Antillis* hæc arbor quoque deſcripta occurrit nomine *Urucu*, in Braſilia creſcens, forma ac magnitudine Aurantii arboris, cordiformibus gaudens foliis, quodque pigmentum officulis nexum digitos inficiat, iisque adhæreat, ſi tractentur, quodque officula hæc aquæ tepidæ ſint injicienda & circumagitanda, donec omnia pigmentum ſuum demiſerunt. Superflua tum effunditur aqua, ac ſedimentum in umbroſo exſiccatur loco, ex quo trochiſci formantur in uſum pictorum ac tinctorum.

Quodque lignum ſit fragile ac ſiccum, ad ignem concipiendum & conſervandum aptiſſimum, binaque ejus fruſta fortiter ſibi invicem fricata adeo ignem concipiant, ut fomes accendi poſſit. Quodque ex ejus cortice fila ducantur, atque ejus radix bonum cibis conciliet ſaporem, odoremque ac colorem Croci habeat; *Caribæos* porro has arbores in hortis ſuis diligenter colere, earumque rubro colore corpora ſua ac ſupellectilem appingere. &c. Ex quibus concludendum eſt, arborem hanc Americanam jucundioris eſſe ſaporis quam Orientalem, ſaltem ejus radices ac corticem, qui ab his aqua incocti, iſtam obſcure rubenti inbuunt quidem colore inſtar pinguis Cereviſiæ, ſed ingrato inprægnant odore ac ſapore, fere acſi vetuſtæ Betæ rubræ radices eſſent incoctæ.

In continenti ora *Guianæ* & in inſulis *Caribæis*, præſertim in *Dominica*, atque in inſula *Maragnona* hæc quoque creſcit arbor & fructus, vocaturque ibi *Rocku* & *Rucku*. Indi hujus ſumunt officula, ſuumque his illiniunt corpus adeo craſſe, ut ipſis loco veſtium inſerviat, omnes enim *Caribæi* rubro tincti ſunt colore, hocque contra aëris frigus inſtituunt: In *Barbiesjes* inſulis Hollandi ante aliquot annos commercium exercuerunt cum tabellis ex hiſce officulis formatis, quas in Hollandiam miſerunt, quibus coccineum tingunt colorem.

Arbor hæc obſcure admodum itidem deſcribitur a *Julio Scaligero exercit.* 181. *ſect.* 3. nomine *Arboris finium regundorum*, ubi dicit, ſed ex aliorum relatu, ejus officula a Mexicanis adhiberi ad atramentum rubrum conficiendum, quo areas & agros delineant: Si lintea iſto ſucco inbuta & inprægnata, quamprimum fere ſicca ſunt, altera vice in ſucco Limonum inſtillentur, læte purpureum acquirunt colorem, ſatis fixum, qui tingendi modus frequenter in Macaſſara inſtituitur.

Guil. Piſo libr. 4. *cap.* 14. teſtatur quoque, arborem *Uruc-*

luga, *als gezegt, is een generaale naam, en* Rambuta *hebben hem de Ternatanen genaamt, buiten twyffel na de gelykenis van de regte Rambutan, een andere Javaanſche vrugt zynde.*

Gebruik. *By deze Inlanders beeft hy nog zeer klein gebruik, want alleen de roode korrels dienen, om root mede te verwen, zo op het witte Lywaat, als op pampier. Werdende de verſche korrels in laauw water zo lange omgeroert, tot datze 't zelve root verwen, en daar in doopenze als dan de* Badjus, *dat zyn lyfrokjes der vrouwen, van wit Lywaat gemaakt, dieze gemeenlyk op Bruilofften dragen. De korrels geven echter geen opregte fraaye roodigheit, maar geel-root, of vuur-verwig, en de coleur is zo vlugtig, datze in weinig dagen verbleekt; de Macaſſaren verwen daar mede ook de ſtylen der deuren van een huis, daar een Bruiloft gehouden wort: want roode coleur is by de Sineezen, en meeſt alle deze Natiën een teeken van blydſchap. De Mooren maken ook roden inkt daar van, waar mede zy den naame Gods, en der Propheten ſchryven, ofte als zy een* Periodus *in de reden willen beſluiten. Doch alleen by gebrek van Menie, of andere roode coleur, want deze korrels geven op het papier een lelyke, en onvaſte roodigheit, anders heeft men geen gebruik van dezen boom by deze natie. Maar uit de Schryvers blykt, dat hy in Weſt-Indien vry in meerder waardy en gebruik moet zyn. Want den Spaanſchen* Euſeb. Nierenberg, hiſt. natur. Lib. 15. Cap. 48., *ſchryft van den boom* Achiotl. *In de provincie* Mechuacan *waſſende zodanig, dat ik hem voor eene en dezelfde boom met deze* Galuga *houde, en te meer, om dat niet alleen veele Medicynale kragten van hem beſchreven werden, maar ook daar by gevoegt wert, dat men uit zynen baſt zeer vaſte touwen vlegt, die vaſter zyn, als die van hennip worden gemaakt.*

In de Franſche Hiſtorie van Rochefort, *over de* Antillis, *vint men dezen boom mede beſchreven onder den naam van* Urucu, *in* Braſilien *waſſende, van gedaante en grootte als een Orangie-Appel-boom, met hertformige bladeren, en vorders, dat de verwe aan de korrels hangende, ligt blyft kleven aan de vingers, als menze handelt, dat men de korrels moet ſmyten en omroeren in laauw water, tot datze alle de verwe van haar gelaten hebben. Het dunne water daar afgietende, den droeſſem aan een ſchaduwachtige plaatze droogt, en daar uit dan koekskens maakt, tot gebruik van de Schilders en Verwers.*

Als mede dat het hout is breekzaam, en droog, zeer bequaam om lang vuur te houden, dat twee drooge ſtukken ſterk tegens malkander gevreven, zodanig in brant geraken, dat men tontel daar aan opſteken kan. Dat ook uit zynen baſt touwen werden gemaakt, en de wortel een goeden ſmaak aan de ſpyze geeft, als mede de reuk en coleur van Safferaan; dat de Caribanen *deze bomen naarſtig in haar hooven planten, en met de roode verwe haare lichaamen, en midsgaders hun huisraat beſchilderen &c. en waar uit men dan moet beſluiten, dat dezen Amerikaanſchen boom aangenamer van ſmaak zy, dan den Ooſt-Indiſchen, immers de wortel en ſchorſſe, dewelke van de laaſtgenoemde in water wordende gekookt, het zelve wel bruin-root maakt als mom, maar geeft het een onlieflyken reuk en ſmaak, bykans als van de oude Beetwortelen.*

Op de vaſte kuſt van Guiana, *en de* Caribiſche *Eilanden, voornamentlyk op* Dominica, *en op 't Eiland* Maragnon *waſt dezen boom en vrucht mede, en wert aldaar genaamt* Rocku, *of* Rucku. *De Indianen nemen de korrels, en beſtryken haar lyf daar mede zo dik, dat het hun dient in plaats van klederen, want alle de* Caribes *gaan root geverft, en doen zulks tegens de koude des lugts: Op de* Barbiesjes *hebben de Hollanders over eenige jaren met de koekskens, van deze korrels gemaakt, beginnen te handelen, en die na Holland te voeren, om ſcharlaaken daar mede te verwen.*

Dezen boom wert ook zeer donker of duiſter afgemaalt by Jul. Scaliger, Exercit. 181. Sect. 3. *onder den naam van* Arbor finium regundorum, *alwaar hy ſchryft, doch uit het verhaal van andere, dat de korrels by de* Mexicanen *gebruikt werden tot rooden inckt, om haar ackers en erven mede af te teekenen: Als men het Lynwaat, dat met het voorſchreven zap geverft wort, zo dra als het wintdroog is, voor de tweede maal doopt in Lemoen-zap, zo krygt het een ligt-paarze coleur, die al wat beſtendig is, en welke manier van verwen veel op Macaſſar wert gebruikt.*

Guil. Piſo, Lib. 4. Cap. 14. *getuigt mede, dat den boom*

A

Uruccumi in Braſilia ab incolis diligenter coli non tantum ad uſum cibarium ac Medicum, ſed etiam ad rubros inde formandos globulos, quos Portugallis vendunt, qui rubrum colorem *Orellana* dictum his tingunt: Ibi quoque ſine dubio fertilior eſt, ac jucundiorem præbet ſaporem, dum in ſingulo ejus fructu triginta & quadraginta reperiantur officula, quæ in Orientali ab octo ad duodecim tantum obſervantur. Hæc interne quoque aſſumuntur contra venenum, Diarrhæam, febresque ardentes, ad quas radix tamen præſtantior habetur, quam in cibis quoque adhibent ad luteum illis inbuendum colorem, ut & pluribus aliis rebus, de quibus apud auctores ulterior fit mentio, quæ examinari ibi poſſunt. In noſtra autem Orientali arbore hæc nondum ſunt obſervata vel cognita.

boom Uruccumi *in Braſil naarſtig van de Inlanders onderhouden wert, niet alleen tot gebruik in hun koſt, en Medicyn, maar ook om de roode balletjes daar van te maken, en die aan de Portugeezen te verkopen, die de roode coleur* Orellana *daar mede weten te verwen: Hy moet aldaar ook vruchtbaarder, en beter van ſmaak zyn, dewyl men in yder vrucht* 30. *a* 40. *bezien vint, daar de Ooſt-Indiſche maar* 8. *a* 12. *hebben. Dezelve werden ook inwendig ingenomen tegens vergift, buik-loop, en brandende koortzen, waar toeze echter de wortel beter houden, en dieze ook in haar koſt gebruiken, om dezelve geel te verwen, en ook andere dingen meer: Waar van by dien Autheur nader geleezen kan worden, doch aan onzen Ooſt-Indiſchen-boom is zulks niet te vinden, of nog onbekent.*

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Nonæ.

Exhibentis ramum Bixæ, quæ Pigmentaria a *Rumphio* vocatur.

A. *Fructum apertum* demonſtrat, ut ſeminum ſitus cognoſcatur.

OBSERVATIO.

Genus hoc Bixa a *Linnæo in H. Cliff. p.* 211 vocatur; eſtque Bixa *Oviedi J. Bauh. part.* 1. *p.* 440. & *Cluſ. Exot.* 74 a *Tournef. in inſt. rei herb. p.* 242 vocatur *Mitella* Americana maxima tinctoria, ut & a *Boerh. Ind. H. L. B. part.* 1. *p.* 208. Orleana ſeu Orellana, folliculis lappaceis *Herm. Cat. H. L. B. p.* 464 *Commel. part.* 1. *H. A. p.* 65. *T.* 33. & *Plukn. Alm. p.* 272. *Tab.* 209. *F.* 4. Arbor finium regundorum *Dalech. hiſt. p.* 1835. Arbor Mexiocana, fructu Caſtaneæ coccifera *C. B. Pin. p.* 419. & *Ray. hiſt. pl.* p. 1771. Urucu *Marcgr. Braſil hiſt.* 61. *Piſon.* 65. *Sloan. Catal.* 150. & *hiſt. part.* 2. *p.* 52 *Tab.* 181. *Fig.* 1. Rocu *Merian Surin. pag.* 44. *T.* 44 *Achiotl. Hernand. Hiſt. Mexic. p.* 74. & *Dale Pharmacol. in* 4*to. p.* 369. ad Orleanam *Officin.* qui plura hujus habet ſynonyma, & uſus.

UYTLEGGING

Van de negentiende Plaat.

Verbeeldende een Tak van de Bixa, dewelke Pigmentaria van *Rumphius* genaamt wert.

A. Vertoont de geopende Vrugt, op dat de ſchikking en plaatſing der zaaden gezien wert.

AANMERKINGE.

Dit geſlagt wert Bixa van *Linnæus* genaamt in de *Hortus Cliffort. pag.* 211. en is de Bixa van *Oviedus* by *J. Bauhin.* in zyn *eerſte deel pag.* 440. en by *Cluſ.* in *exotic. pag.* 74. van *Tournefort* in de *inſtitutien* van de Kruydkunde *pag.* 242. wertze genaamt *Mitella Americana maxima tinctoria*, als mede van *Boerhave* in de *Index H. L. Bat. eerſte deel pag.* 208. en Orleana of Orellana folliculis *Lappaceis* van *Herman* in de *Catal.* van de *Leidſe tuyn. pag.* 464. en by *Commel.* in het *eerſte deel* van de *Amſterd tuyn. pag.* 65. *Tab.* 33. en by *Plukn.* in zyn *Almag. pag.* 272. *Tab* 209. *Fig.* 4. *Arbor finium regundorum* van *Dalechamp.* in zyn *hiſtorie der planten. pag.* 1835. en *Arbor Mexiocana fructu Caſtaneæ*, Coccifera van *Caſp. Bauh. Pin. pag.* 419. en by *Ray hiſt. pl. p.* 1771. Urucu by *Marcgrav. hiſtor.* van *Brazil p.* 61. en by *Piſo pag.* 65. als mede by *Sloan* in de *Catal.* van de *Jamaiſe planten pag.* 150. en in de *Hiſtorie* van *Jamaica* 2 *deel pag.* 52. *Tab.* 181. *Fig.* 1. Rocu wertze by Merian over de Surinaamſe inſecten genaamt *pag.* 44. en *Tab.* 44. verbeelt, als mede by *Hernandes* in zyn *Hiſtorie van Mexico pag.* 74. en Orleana by *Sam. Dale*, in zyn *Pharmac.* in 4*to.* die verders zyn gebruik en meer Schryvers opgeeft.

CAPUT VIGESIMUM NONUM.

Alliaria. Caju Bawang.

HÆc in ingentem ac vaſtam ſæpe excreſcit arborem, quæ aliquando tam craſſa eſt, ut bini vix eam complecti poſſint viri: Ejus truncus eſt rectus, ad radices parum ſulcatus eſt; ramuli ſunt longi, virides, parum anguloſi, ac ſuperius obſcura notati ſtria ſeu ſulco, firmi, atque ad ortum ſuum plani vel nodoſi, in vetuſtis vero arboribus ſunt breviores raches, inque ramulis copioſiores ac irregulares locantur, quæ folia ſuſtinent quodammodo in ordines poſita obliquos, ſuperius autem aliquando oppoſitos, aliquando alternatos.

Folia hæc brevibus inſident petiolis vulgaris formæ, Lanſii foliis quodammodo ſimilia, ſed magis glabra ac latiora, ſuperius acuminata, atque hic apex in vetuſtis foliis eſt incurvus, retroflexus, ſuperiore autem parte ſunt glabra, ex obſcure viridi colore ſplendentia, inferius multas exhibent parallelas laterales coſtas ad digiti circiter diſtantiam, atque pro peculiari nota habent, unam inferiorem folii partem multo anguſtiorem ac breviorem ſuperiore eſſe, ita ut magnus nervus non directe per medium tranſcurrat folium, alteraque folii pars ad petiolum longior excurrat, uti in Solani foliis.

A ſex ad novem pollices ſunt longa, tres quatu-

XXIX. HOOFTSTUK.

Look-Boom.

DIt wert een groote en hooge boom, zomtyds zo dik dat hem pas twee mannen omvademen konnen: Den ſtam is regt, aan de wortelen beeft hy wat vleugels, de ryskens zyn lang, groen, een weinig gehoekt, en boven met een donkere voore, ſtyf, by haren oorſpronk wat plat of met een knie, doch aan de oude boomen zynze korter, en ſtaan aan de takskens vry veel, en zonder ordere achter malkander, daar aan ſtaan de bladeren, eenigzints in rygen tegens over malkanderen, doch aan de oude boomen ſtaan zommige (namentlyk de voorſte) tegens malkander over, en zommige verwiſſelt, of verſchillende op korte ſteeltjes.

Zy zyn van een gemeen fatzoen, de Lanſſe bladeren eenigzints gelyk, doch gladder en breeder, en voor uit met een merkelyke ſpits, dewelke aan de oude bladeren krom en achterwaarts gebogen ſtaan, aan de bovenſte zyde zynze glat, uit den ſwart-groenen glimmende, van onderen vertoonenze veele evenwydige zyde-ribben, omtrent een vinger van malkander ſtaande, en tot een byzonder merkteeken hebbende, dat de achterſte helft merkelyk ſmalder en korter is dan de voorſte, zo dat de groote zenuwe niet regt midden door 't blat gaat, en de voorſte helft aan den ſteel ook langer is, gelyk aan de nagt-ſchaduwe.

Zy zyn van 6. *tot* 9. *duimen lank,* 3. *en* 4. *dwers*

orve digitos transverſales lata, rigida, obſcure virentia, deciduaque ſicca nigreſcunt. Juniora ramulorum folia ſunt fuſca, penetrantioremque habent odorem quam vetuſta, cuncta vero folia tractata vel cubiculo incluſa Allii dant odorem. Ex ramulorum ortu racemus progerminat, palmam longus, in unam binasve laterales partes diviſus, ex quo fructus excreſcunt copioſi, inſtar Lanſiorum, ſed magis vagi, ac pauci perfecti excreſcunt, qui primo cinerei ſunt globuli ex rotundo anguloſi, ſuperius foveola notati. Hi fructus, ſi perfecti, ſpeciem præ ſe ferunt parvarum Jamboſarum, quatuor quinqueve ſimul ex racemis dependent, quidam ſimplices inſtar parvi Pruni, plurimi autem gemini inſtar ſcroti canis, exterius albicantes ſeu pallide virentes inſtar pomorum, vel albarum Jamboſarum, ſub gluma exteriore aliud integumentum reconditur cultrum craſſum ſanguinei coloris, quod interiorem ambit nucem, uti Macis Nucem Moſchatam. Hoc autem integumentum eſt æquàlius, totumque inveſtit nucleum, atque ſub hoc verus invenitur nucleus, alio tenui adhucdum ac lignoſo tectus putamine, quod tamen totam ſæpe non ambit nucem, quæ externe graminei viridis eſt coloris, interne albicantis, quæque variis incurvis lineis in tria, quatuor, vel quinque ſegmenta poteſt dividi inſtar Canarii.

Gluma exterior ſenſim nigreſcit, dehiſcit, ac rubentem cum ejus integumento emittit nucleum, qui terram tangens facile radices agit, novasque progerminat arbuſculas: Fructus ſimplices plerumque incurvi & irregulares ſunt inſtar Renis formati. Tres etiam nuclei, ſed rariſſime, una in gluma inveniuntur, ſique in terram hi decidant, involucrum ſuam mutat rubedinem & degenerat in ſordide cinereum ſeu nigricantem colorem, quo nucleus vetuſtior eſt, eo magis viret.

Fructus ac præſertim nucleus fortem ſpirat odorem Allio adeo ſimilem, ut pro eo haberetur: Idem quoque odor in arboris cortice percipitur adeo penetrans, ut totam repleat domum, ac vix tolerari poſſit. In viridi ligno debilior eſt, in ſicco autem evaneſcit. Maxime fatuus in vetuſtis detegitur foliis, ad Allium tamen etiam accedens. Trunci cortex externe ex cinereo viret, ac ſæpe nigreſcit, lignum albicat, eſt leve ac molle.

Anni tempus. Quum arbores ſint ita excelſæ, vix obſervari poteſt, quo tempore flores proveniant, unde anni tempus in hac numeratur, quum maturi decidant fructus, quod fit menſibus Februario & Martio; ſique tum non colligantur, vel ab apris comedantur, in ſubſequentibus pluvioſis menſibus tota arbuſcularum ſilva ſub vetuſta ac matrice conſpicitur arbore.

Nomen. Latine *Alliaria* a naturali Allii odore: Malaice *Caju-Bawang*. Amboinice *Tamaluſſel* & *Tamalaſſe*.

Locus. In Altis Amboinenſium ſilvis creſcit hæc arbor, ſed non copioſe, ac tantummodo hinc inde una alterave. In magna plurimum invenitur Amboina, vel in regione Hitoe, præſertim circa magnam illam viam, quæ per regionem iſtam oblique decurrit, item in Leytimora prope *Hoettomoery*, atque notandum eſt, lignum hoc ab inperitis erronee haberi pro vero *Caju-Laſſi*, ob nominum ſimilitudinem.

Uſus. Hic fructus quondam Amboinenſibus inſerviit loco Allii ac Cepæ, uti illis hactenus eſt in uſu, qui ipſi ſunt adſueti ac ſilvas inhabitant, internus enim nucleus carbonibus parum inpoſitus ac toſtus, & cum Zingibere & Limonum ſucco contritus bonum præbet condimentum, piſcibus accommodatum; Juniora ac tenera folia, quæ vetuſtis fortiorem ac penetrantiorem dant odorem, cum piſcibus itidem coquuntur ob iſtum Allii odorem. Omnia vero hæc condimenta hodie extra uſum ſunt, poſtquam ex Java aliisque regionibus Allium ac Cepa tranſportata fuerint.

Lignum parum eſt in uſu, excepto quod aſſeres aliquando inde formentur ad exſtruenda parva monoxula; delapſos nucleos Amboinenſes funibus alligare ſolebant, quos in fumo exſiccabant, donec externe nigreſcant, quos ſecum vehebant in itineribus marinis, ex quibus condimenta præparabant. Quos hunc in finem ſupra ignem torrebant, ac cum Zingibere & toſto piſci-

vingers breet, ſtyf, hoog-groen, en de afgevallene verdroogde werden ſwart: De jonge bladeren aan de geheele ryskens zyn bruyn en ſterker van reuk dan de oude, doch geven doorgaans alle de bladeren, een weinig gehandelt zynde, of in huis ſtaande, een look-achtigen reuk van haar: Uit den ſchoot der ryskens komt een tros voort, een hant lank, en in een of twee zyde-takken verdeelt, daar de vruchten aankomen veele by malkander, gelyk de Lanſſen, doch ydelder en weinig komen tot perfectie, zynde eerſt graauwe kogeltjes, uyt den ronden hoekig, en van vooren met een kuiltje. De volwaſſene hebben de gedaante van kleyne Jamboeſen, hangende 4 a 5 aan troſſen by malkander, ſommige enkelt, als een kleyne pruim, maar de meeſte dubbelt, als de kloot-zak van een hont, van buiten witachtig of bleek-groen, gelyk Appelen, of witte Jamboeſen; onder de buitenſte bolſter, leidt een ander dekzel van een mes dik bloet-root, en de binnenſte Noot omvangende, gelyk de Foely de Noote-Muſchaten, doch dit dekzel is effender, en bekleet den geheelen korrel, onder deze leidt de regte korrel, noch al met een andere dunne en houtachtige ſchaal omvangen, doch die echter dikwils den geheelen korrel niet dekt, by zelfs is van buiten grasgroen, en van binnen wit, latende zich met verſcheide kromme linien in drie, vier, en vyf ſtukken deylen, gelyk een Canari.

De buitenſte ſchelle wort metter tyt ſwartachtig, ſplyt open, en laat de roode korrel met het dekzel uitvallen, die op de aarde raakende licht wortels ſchiet, en nieuwe boompjes voortbrengt: De enkelde vruchten zyn gemenelyk wat ſcheef, en als een niere gefatſoeneert. Men vint ook (doch zeer zelden) wel drie korrels in een bolſter, en alſſe uit dezelve op de aarde vallen, zoo verandert het omwintzel ook zyn roodigheidt, en wert lelyk-graauw of ſwart, en hoe de korrel ouder, hoe hy groender wert.

De vrucht, inzonderheidt de korrel heeft een ſterken reuk, de knof-look zoo gelyk, dat menze daar voor aannemen zoude: dezelfde reuk is ook in de ſchorſſe des booms, en daar by zoo ſterk, dat hy het geheele huis vervult, en men hem qualyk lyden kan: Wat ſlapper is hy, in 't groene hout, maar in 't drooge vergaat hy, den ſlapſten is in de oude bladeren, doch nog al naa het knoflook riekende. De ſchorſſe van den ſtam is van buiten uit den graauwen groenachtig, en bykans ſwart; het hout wit, licht, en niet hart.

Sayſoen. *Om dat het zulke hooge boomen zyn, zoo kan men qualyk opmerken, wanneer het bloeyzel voor den dag komt, dies men zyn Sayſoen reekent, wanneer de rype vruchten beginnen af te vallen, 't welk geſchiet in February en Maart, en zoo menze als dan niet op en leeſt, of datze de wilde Verckens niet op en knappen, zoo vint men in de volgende reegen-maanden een geheele boſſchagie van jonge boompjes onder de ouden.*

Naam. *Latyn* Alliaria, *van den Natuurlyken knoflook reuk; in't Maleyts* Caju-Bawang: *Amboins* Tamaluſſel *en* Tamalaſſe.

Plaats. *Deze boom waſt in de hooge Amboinſche boſſchen, doch geenſints in menigte, en maar hier en daar een: men vint hem meeſt op groot Amboina, of het lant van Hitoe, inzonderheidt omtrent de groote weg, die het Lant dwers overgaat: Item op Leytimor by* Hoettomoery, *en ſtaat ook aan te merken, dat het hout by de onervaerne abuſivelyk voor 't rechte* Caju-Laſſi *gehouden wert, om de gelykheidt der naamen.*

Gebruik. *Eertyts heeft deze vrucht de Amboineezen gedient in plaats van Ajuyn en Look, gelykſe noch doet by die gene, die daar aan gewent zyn, en in 't bos woonen, want de binnenſte korrels een weinig op koolen geroost, en met Gember en zuure Lemoen-zap gevreven, geven een goede zauſe, om viſſchen daar by te eeten. De jonge en malſſe bladeren, die ſterker rieken dan de oude, werden ook by viſſchen gekookt, om des voorſchreve reuks wille, doch alle die dingen zyn hedensdaags in afgang of ongebruik gekomen, zedert dat men jaarlyks van Java, en andere Landen Ajuyn en Look heeft beginnen aan te voeren.*

Het hout is weinig in gebruik, behalven datter zomtyds eenige planken van gekapt werden tot het opbouwen van kleine Praauwen. De afgevallene korrels plegen de Amboineſen tot nu toe aan ſnoeren te rygen, en in de rook te droogen, tot datze van buiten ſwart werden, en dieze dan met zig voeren op haare Zee-reizen, om een zauſe daar van te maaken: Dezelve tot dien einde een weinig over 't vuur

A
C
B

Piſciculæ capite in aqua conterunt, addito ſucco Limonum, ſi ad manus ſit, ſicque per linteum cribrant, quod verum exhibet condimentum ad pultem Papeda dictam, quænam ſit vera Papeda, ſupra in Capite de Sagu dictum eſt.

Lignum quoque adhibetur ad trabes ædium & ad tecta, quum ſit leve ac ſatis durabile: Juniora folia itidem cum piſcibus coquuntur odoris ac ſaporis gratia.

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ,

Exhibentis ramum arboris ALLIARIÆ *Rumphio* dictæ.

A. *Fructum geminum.*
B. *Fructum ſolitarium.*
C. *Nucleum* denotat.

't vuur rooſtende, en dan met Gember, en een gebraaden vis-kop in waater vryvende, doende wat Lemoen-ſop daar by, als zy het hebben, en klenzen het zoo door een doek, 't welk dan de regte zauſe is om haar Papeda mede te eeten. Wat nu Papeda zy, is hier boven in 't Kapittel van Sagu gezegt.

Het hout wert ook gebruikt tot balken in de huizen, en aan 't dakwerk, om dat het ligt en niet te min durabel is. De jonge bladeren kookt men mede by viſſchen, om dezelve een geur en ſmaak te geven.

UYTLEGGING

Van de twintigſte Plaat,

Vertoonende een Tak van de LOOKBOOM van *Rumphius* genaamt.

A. Verbeeldt een *dubbelde vrucht.*
B. Een *enkelde.*
C. Deszelfs *korrel.*

CAPUT TRIGESIMUM.

Caſſia Fiſtula.

IN ſubſequentibus hujus libri capitibus quædam deſcribentur arbores, quæ tales gerunt fructus, qui æque ad uſum Medicum quam culinarium adhibentur, quarumque plurima pars nobis Europæis etiam nota eſt, quas hic iterum enucleabimus, quum quædam adhuc eſſent addenda, quæ in Europæorum libris omiſſa nec perſpecta erant.

Primo itaque nobis occurrit arbor *Caſſia Fiſtula*, cujus in Oriente multæ inveniuntur ſpecies ac varietates, una nempe parvis anguſtisque foliis, altera majoribus, de qua ultima tantum agemus, quum in hiſce Orientalibus inſulis ſit nota, nec in Europæorum libris, quantum novi, cum tota ejus forma plenarie deſcripta.

Arbor itaque eſt alta & ample extenſa, forma Juglandis, ſed ejus coma paulo amplior eſt, glabrum & ex cinereo pallidum gerens corticem. Folia rachi inſident longa, erecta, in binos ordines oppoſita, forma Juglandis vel Fraxini, quamvis ab iis ſatis differant, quinque ſeptemve paribus ad unam rachim, at raro extremo inpari, vulgaris ſunt formæ, inferius rotunda, ſuperius parum acuminata, plerumque quinque pollices longa & ultra duos lata, multis tenuibus ac pluribus parallelis pertexta coſtis, ad tactum vix ſeſe diſtinguentibus, inferiora autem folia tres modo pollices ſunt longa, *Lingoo* foliis ſimilia, glabra, primo læte viridia, dein nigricantia ac inſipida. In plurimis Europæorum libris cum Perſicæ foliis comparantur, ſed nunquam ita anguſta illa inveni, ne quidem in ſatis vetuſtis arboribus: Quodvis porro folium brevi ac craſſiuſculo inſidet petiolo, quod caput æmulatur, rachesque in ramorum ſummo arcte locatæ ſunt, quæ ad ortum ſuum craſſum gerunt geniculum.

Flores in magnis & extenſis proveniunt racemis, qui ingentes ſunt & formam Violarum fere referunt, ſed majores ſunt, ac quisque viridi & longo inſidet petiolo non conjuncti, ſed vagi ſunt, qui tamen pondere ſuo racemum deprimunt, ſingulus autem ex quinque luteis conſtat petalis, quorum tria inferiora ad latera extenſa dependent, bina ſuperiora ſunt gibba, introrſum inflexa, in centro autem varia viridia ac longa apparent ſtamina parum incurva cum antheris cinereis, quorum quatuor ultra florem extenduntur, horumque medium longius eſt, craſſius, ac reliquis magis viret, inſtar falcis incurvum ac ſimplex eſt (piſtillum) quod in fructum excreſcit, ita ut ex uno flore unicus tantum fructus ſeu ſiliqua progerminet, non vero gemina vel terna, uti quidam falſo putarunt, plurimi autem flores in fructus abeunt, ac rari fruſtra decidunt.

Hique fructus ſunt longæ iſtæ ſiliquæ ſeu fiſtulæ, ubivis notæ, binos circiter pedes longæ, quædam rec-

XXX. HOOFTSTUK.

De Trommelſtok-Boom.

IN de volgende Kapittelen dezes boeks zullen beſchreven werden eenige boomen, waar van men zodanige vruchten heeft, die zo wel tot Medicyn, als in de koſt gebruikt wordende, ons Europianen de meeſte deel ook bekent zyn, doch die wy weder aanhalen, om dat 'er hier, en daar, eenige dingen by te doen vielen, die in de Europiaanſche boeken nog niet bekent ſtaan.

En voor eerſt komt ons voor den boom van Caſſia Fiſtula, *dewelke in 't Ooſten van veelderlei gedaante gevonden wert, te weten, de eene met kleine of ſmalle bladeren, en de andere met grooter, van welken laatſten wy maar alleen handelen zullen, als zynde in deze Ooſterſche Eilanden bekent, en in de Europiaanſche boeken (mynes wetens) met zyne volle gedaante tot nog toe niet beſchreven.*

Het is dan een hooge, en wytuitgeſpreide boom, van gedaante als een Noote-boom, doch wel zo breet van kruin, met een effen en uit den grauwen-bleeke ſchorſſe. De bladeren ſtaan aan lange regte ryskens, in twee rygen over malkander, in gedaante van Noote- of Eſſche-bladeren, hoewelze daar nog al wat van verſchillen, met 5. en 7. paren aan een rysken, en zelden met een alleen voor uit, zy zyn van gemeene gedaante, achter ront, en voor met een kort ſpitsken toelopende, door de bank 5. duimen lank, en ruim twee breet, met veele fyne, en meeſt parallele ribben doortogen, die men pas voelen kan, de achterſte bladeren zyn maar 3. duimen lank, en de Lingoo *bladederen gelyk, glat, blyde-groen, doch ten laatſten ſwartgroen, en onſmaakelyk: Meeſt in alle de Europiaanſche boeken, werdenze vergeleeken by de bladeren van een Perſik-boom, maar ik hebze nooit zo ſmal gevonden, ook niet aan redelyk oude boomen: Yder blat ſtaat op een kort dikachtig ſteeltje, doch dat beter een knop gelykt, en de ryskens ſtaan aan 't voorſte der takken digt op malkander, hebbende by haren oorſpronk een dik knietje.*

Het bloeizel komt voort aan groote en uitgebreide troſſen, daar aan ziet men groote bloemen, in de gedaante van violen, doch grooter, yder op een groen lank ſteeltje, niet gedrongen, maar ydel van malkander ſtaande, doch die evenwel door haare ſwaarte den tros wat nederbuigen, zynde yder gemaakt van 5. geele blaatjes, waar van de drie onderſte uitwaarts geboogen hangen, de bovenſte zyn bultig, en inwaarts gekromt, en daar binnen ſtaan verſcheide groenachtige, en lange draaden, ook een weinig gekromt met grauwe noppen, waar van 'er vier buiten de bloem uitſteeken, en van dezelve is de middelſte nog langer, dikker, en groender, dan de andere, als een zikkel gekromt, en zonder nop, waar uit de vrucht voortkomt, zo dat uit een bloem maar een vrucht, of houwe groeit, en niet twee of meer, gelyk zommige gemeent hebben, hoewel de meeſte part van de bloemen tot vruchten werden, en weinige komen aftevallen.

En deze vruchten nu zyn de lange hauwen of pypen, over al wel bekent, omtrent twee voeten lank, zommige

tæ, plurimæ vero parum incurvæ, ex oblongo-rotundæ, inſtar baculi, vix pollicem latæ, una autem parte per longitudinem ſutura notatæ, acſi ibi conſutæ forent, primum virent ac tam molles ſunt, ut inflecti poſſint, maturæ vero indureſcunt ac lignoſæ ſunt, externe quædam ſunt intenſe fuſcæ, quædam vero nigricant, glabræ, ac transverſalibus tenuibus notatæ circulis, qualia in inteſtinis apparent: Intus vero in cellulas diviſæ ſunt, quæ ad medium circiter repletæ ſunt molli ac nigra pulpa, in quavis autem oſſiculum reconditur, uti & in Europa notæ ſunt, ſaporem præbentes dulcem ac nauſeoſum. Hæcque pulpa eſt unica res, quæ ex hac expetitur arbore, unde & hi fructus ſeu ſiliquæ in Europam transferuntur ad uſum Medicum: Florum odor eſt languidus, attamen jucundus, ac præſertim tempore matutino.

Hujus arboris lignum eſt ſolidum, flavum, grave, ac durum, in vetuſtioribus autem arboribus ruſſum, ac circa cor ex cinereo nigrum, ac tempore penitus nigricat inſtar Guajaci, quod tamen raro in hiſce occurrit inſulis.

Nomen. Latine *Caſſia Fiſtula*, *Caſſia Solutiva*, Cathartica, *Siliqua Ægyptia* & apud Pharmacopæos *Canna Fiſtula.* Belgice *Trommel-ſtokken.* Arabibus *Caſſaat Falus* ac male *Gaſat Falus*, quod ex *Caſſia Fiſtula* corruptum videtur, ab Avicenna vocatur *Chajar Xambar*, vel proprie *Chyar Schambar*, quod longum denotat Cucumerem, qui per ſpithamas metitur. Prima ejus mentio occurrit apud Græcum Medicum *Actuarium*, qui hanc *Caſſiam* vocat *Melænam.* In Ægypto & Perſia hodie etiam vocatur *Hiar Xambar*, ſed *X* debet legi ut *Sch.* Vocabula Indica in Guſeratta lingua ſunt *Gramala*, ac porro in ora Malabarica usque ad promontorium Comoryn *Condoca*, *Haſangua*, *Bava Simgua.* In Canara *Bahoo* &c. In Lingua Malaicenſi & Macaſſarenſi quidam illam vocant *Caju Radja*, quidam vero, ſed plurimum Baleyenſes, *Caju Dulang.* Amboinice in Hative vocatur *Uttamanu*, in Hitoë *Pappe pauna*, quod aliquid denotat, quo dorſum alicujus feritur. Javanis dicitur *Bongoe alas* & *Tangkuli* ſeu Silveſtre quid; Nomina autem Arabica & Perſica deſumpta ſunt a figura oblonga *Chyar* ſeu *Cucumis;* ſed vox *Caſſia* deſumpta eſt a figura fiſtularum: Uti cortex Caſſiæ aromaticæ, ſive Canellæ de ſua detractus arbore, quod venit ab Hebræo *Ketzia* idem ſignificante, & illud a *Kazar* abradere, deglubere, quia Canellæ cortex de ſua deglubitur arbore.

In *Horti Malabarici Figura* 22 vocatur Malabarice *Conna*, Bracmanis *Bajo*, cujus deſcriptio cum noſtra plurimum convenit, licet figura parum differat, *Piſo libr.* 4. *cap.* 22. lingua Braſiliana eam vocat *Tapiraco-Aynana*, ſed ipſi minora tribuit folia ac flores incarnatos, in Mexico vocatur *Guauhay Ohuatli.* In Zeylana *Æhæla.*

Locus. Quum fiſtulæ hæ veteribus fuerint ignotæ, hinc puto, nullibi frequenter reperiri, niſi in Æthiopiæ regionibus & circa oras maritimas, quas *Troglonditæ* inhabitant, quos Arabes communi nomine *Zangi* ſeu *Zingi* vocant, cujus veſtigium reperitur in ſupra memorato nomine Indico *Bava Sanguia.* quod forte denotat arborem ex *Sangi* ſeu Æthiopia, unde ſine dubio in Ægyptum aliasque regiones tranſlatæ fuere hæ arbores, licet hodie, in Cambaja regione aliisque veteris Indiæ provinciis frequenter occurrant, ſponte quoque in Javæ & Baleyæ ſilvis creſcunt, ſed raro in Macaſſara. In hiſce inſulis Orientalibus hinc inde modo una alterave arbor ex adductis ſeminibus progerminavit. Durum argilloſumque amant ſolum, unde & lætius creſcunt in Hitoës regione, quam in fabuloſa Leytimora. In Banda quædam etiam hujus reperiuntur arbores, ſed frequentiores ſunt in *Mackian* &. in Moluccis. Hispani hodierni in inſulis Occidentalibus, præſertim in *Dominica* & *St. Juan de Portorico* fructus hos habent ita copioſos ac elegantes, ut ex *Monardi libr. ſimpl. medicam. cap.* 44. ſententia hi Orientalibus non ſint minores, ſed e contra præferantur, unde & plurimum inde in Europam transferuntur, quum inde binorum menſium ſpatio transvehi poſſint, quum Orientales ad minimum per ſex menſes diſtant, atque inter hos optimi cenſentur, qui ex Cambaja adferuntur, quos Portugalli in ſuam etiam deducunt Patriam, Belgæ enim nullas ex Orientali

regt, maar de meeſte wat gekromt, lankwerpig ront, als een ſtok, of ſaucys, ſchaars een duim breet, en aan de eene zyde langs heenen met een naat, als ofze daar t'zamen genaait waren, eerſt zynze gras-groen, en zo week dat menze buigen kan, maar ryp geworden zynde, hart en boutachtig, van buiten zommige hoog-bruin, zommige ſwartachtig, effen, en over dwers, met dunne cirkeltjes geteekent, gelyk men aan de darmen ziet: Voorts zynze van binnen in kamertjes verdeelt, en dezelve ſchaars tot de helft toe met een ſwart, en week merg gevult, en een korrel daar binnen, gelykze genoegzaam in Europa bekent zyn, ook van den zelfden walgelyken, en zoeten ſmaak. Zynde dit merg het eenigſte, 't gene men van dezen boom zoekt, en waarom men ook die vruchten of hauwen tot in Europa vervoert, om in de Medicynen te gebruiken: De reuk van de bloemen is ſlap, doch lieflyk, en bezonder in de morgenſtonden.

Het hout van den boom is digt, bleek-geel, ſwaar, en hart, aan de oude boomen ros, en omtrent het hert ſwartgraauw, en metter tyd gebeel ſwart, als Pok-hout, het welk men echter in deze Eilanden zelden ziet.

Naam. *In 't Latyn* Caſſia Fiſtula, Caſſia Solutiva, Cathartica, Siliqua Ægyptia, *en by de Apotheekers* Canna Fiſtula, *in 't Duits* Trommelſtokken, *in 't Arabies* Caſſaat Falus, *en qualyk* Gaſat Falus, *het geen uit* Caſſia Fiſtula *bedurven ſchynt, by* Avicenna *hietze* Chajar Xambar, *of eigentlyker* Chyar Schabar, *het welk beduit een lange Komcommer, die men met ſpannen meet. De eerſte mentie daar van vint men by den Griekzen* Artz Actuarius, *dieze noemt* Caſſiam Melænam. *In* Ægypten *en* Perſien *hietze nog* Hiar Xambar, *dog de* X *moet gelezen werden als* ſch. *De Indiſche namen zyn, in Guſeratte* Gramala, *en voorts op de kuſt Mallabaar tot de Kaap Comoryn toe* Condaca, Haſangua, Bava Simgua. In Canara Bahoo &c. *In 't Maleyts en Macaſſaars noemen hem zommige* Caju Radja, *zommige, doch meeſt op Baly,* Caju Dulang. *Amboins, op* Hative Uttamanu, *op Hitoe,* Pappe Pauna, *dat is iets daar men de rugge mede klopt. Op Javaans* Bongoc alas, *en* Tangkuli, *dat is iets wilts: Maar de Arabiſche en Perſiſche benamingen zyn genomen van de lankwerpige gedaante* Chyar, *dat is een* Komcommer, *doch het woort* Caſſia *is genomen van het formaat der pypen. Gelyk de baſt van de* Caſſia Aromatica, *of de* Canella *van zyn boom afgeſchilt, ontleent is van het Hebreuwſche* Ketzia *het zelve betekenende, en dit wederom van* Kazar *afſchrappen, afhaalen, om dat de baſt van de* Canella *van de boom afgeſchilt wert.*

In de Hortus Malabaar, Figuur 22. *biet by op Malabaar* Conna, *in 't Braminees* Bajo, *welke beſchryving met de onze meeſt overeenkomt, hoewel de figuur wat verſchilt:* Piſo, Lib. 4. Cap. 22. *noemtze, op 't Braſiliaans,* Tapiraco-aynana, *doch geeft haar kleindere bladeren, en incarnate bloempjes, in* Mexico *wert by genaamt* Guauhay Ohuatli, *op Ceylon* Æhæla.

Plaats. *Om dat deze pypen by de oude niet zyn bekent geweeſt, zo oordeel ik, datze nieuwers veel gevonden wierden, dan in de landen van* Æthiopia, *en omtrent de* Zee-kant, *daar de* Trogloditæ *woonden, dewelke de Arabiers met een gemeene naam* Zangi *of* Zingi *noemen, waar van men de voetſtappen vint in de boven genoemde Indiſche namen,* Bava Sanguia, *'t welk miſſchien zeggen wil, een boom uit* Sangi, *of Moorenland, van waarze buiten twyffel in* Ægypten, *en andere Landen overgebragt zyn, hoewelze hedensdaags in 't Land van Cambaja, en andere Provincien van out-Indiën overvloedig waſſchen, van zelfs vint menze ook in de Boſſchen van Java, en Baly, doch weiniger op Macaſſar. In deze Ooſterſche Eilanden heeft men ſlegts hier en daar een boom, van de ingebragte korrels voortgekomen: Zy willen een harde klei-gront hebben, en waaromze ook liever waſſchen op het Land van Hitoe, dan op het zandige Leitimor. In Banda heeft men ook al eenige boomen, doch nog meerder op* Mackian, *in de Moluccos. Hedensdaags hebben de Spanjaarts in de Weſt-Indiſche Eilanden, inzonderheit op* Dominica, *en* St. Juan de Portorico *deze vruchten zo overvloedig en ſchoon gevonden, datze na 't oordeel van* Monardus, lib. ſimplic. medicam. cap. 44. *de Ooſt-Indiſche niet en behoeven te wyken, ja ook overtreffen, dierhalven zy ook meeſt van daar in Europa vervoert werden, om dat menze van daar in twee maanden kan overkrygen, daar de Ooſt-Indiſche ten minſten 6. maanden moeten onderwegen zy, en onder deze laaſt-*

ge-

tali India transferunt, quum, uti dictum eſt, recentius ac citius ex inſulis Caribæis vel ex Alexandria comparari poſſint.

Uſus. Pulpa hæc medicinalis calore ac humiditate temperata eſt, ſed calor prævalet, de ejus vero viribus ac uſu omnia hic enarrare nolo, quum in aliis ſatis inveniantur libris; mirandum vero eſt Medicamentum hoc, cui Europæi noſtri Chirurgi tantam tribuunt, nec ſine ratione utilitatem, ab Aquoſæ Indiæ incolis tam parum æſtimari, licet ubique, uti dictum eſt, ibi occurrat. Malaicenſes enim, Javani, Macaſſarenſes, aliique vix dignum cenſent, ut aſſumatur, immo vulgus tanquam nocivum habet, atque quamdiu aliud quoddam purgans ſibi poſſint comparare, has fiſtulas non adhibebunt: Hoc autem neutiquam vitio Medicamenti, ſed incolarum ignorantiæ attribuendum eſt, multi autem horum per Europæos noſtros melius edocti ſunt, noſtroque modo jam incipiunt eo uti. Vulgo non amatur hæc pulpa in aqua vel alio quovis liquore ſoluta, ut ſorbendo aſſumatur, ſolebant autem has fiſtulas exſugere, hisque ſuperbibere quendam potum, vel aliquem ſuperedere cibum, ne tantam excitaret palato ac gulæ nauſeam. Videtur autem Javanos aliosque Indos ab uſu harum fiſtularum abhorruiſſe, quum antiqua inter vulgus fabula jam fuerit ſparſa, atque a plurimis credita, vaccas ſub hiſce arboribus virides comedentes ſiliquas, inde non tantum in Diarrhæam incidere, ſed illos etiam, qui earum veſcebantur carne, quod vero jam diu a *Garzia ab Horto Libr.* 1. *Cap.* 29. aliisque fuit refutatum.

Virides ac molles fiſtulæ a Portugallis primum in aqua parum ebulliuntur, ac dein iterum exſiccantur, ſaccharoque condiuntur, talesque in vaſis compactas in Portugalliam transferunt in uſum feminarum, puerorum, aliorumque tenerorum hominum, ſeceſſum enim ſine moleſtia cauſſant. Eundem in uſum ſimilique modo flores in conſervam præparantur tam integri quam contriti. Pulpa ex his fiſtulis extracta ope aquæ calidæ, ac iterum in Electuarium craſſum redacta ſine potu comedi poteſt, addita pauca Zingiberis ac ſeminis Aniſi quantitate ad abdominis inteſtinorumque tormina præcavenda, quibus delicati homines alias ſæpe obnoxii ſunt. Qui debili laborant ſtomacho mucoſisque ac flaccidis vexantur inteſtinis, non multum hanc pulpam in uſum adhibere debent, quum ventriculo noceat, niſi aliquid *Rhei* vel *Myrobalani* addatur.

Pueri cum his quoque ludunt viridibus fiſtulis, quas in armillas flectunt, facile enim ſine fiſſuris complicari poſſunt ac filo trajici; ſemi-hora ante cibum ſemper uſurpanda eſt pulpa, ut ventrem emolliat ac ſubducat, ad renes vero ac veſicam depurandam duabus horis ante cibum, quum craſſa hæc pulpa alias non ſatis digeſta ſit, niſi per cibum ſimul adjuvetur, nec in ventriculo diu retinere illam oportet, quum ipſi adeo obſtet, atque porro notandum eſt, Caſſiam non tantum inteſtina expurgare, ſed ad ipſas etiam remotas penetrare partes, ad renes nempe ac veſicam, quibus utrisque inſervit, quum illas depuret partes earumque leniat dolores.

Propria autem Caſſiæ vis eſt bilioſos primum exonerare humores, ac dein etiam pituitoſos diſſolvere, qui in anguſtis hærent oſtiis, ibique obſtructiones cauſſant; Si poſt cænam, quum cubitum imus, ejus pauca ingeratur copia, hæcque ſenſim deglutiatur, prodeſt iis, qui Catharris pulmonum laborant, iisque obnoxii ſunt, atque anheloſi & Aſthmatici fiunt; contra omnes porro renum morbos tanquam ſecretum habetur remedium, ſi pulpa hæc cum Liqueritia & Saccharo mixta ingeratur, immo dicitur, ſi tali modo præparata hæc ſæpius adſumatur, calculos renum præcavere.

Bontius libr. 6. *cap.* 10. Terebinthinam admiſcet Venetam, utiturque illa ad renes & Gonorrhæam depurandam, ubi & etiam monet, Caſſiam in India Orientali non eſſe uſurpandam in Dyſenteria, Cholera bilioſa

genoemde rekent men voor de beſte die van Cambaja komen, dewelke de Portugeezen ook na haar Land brengen, want de Nederlanders voeren der geen uit Ooſt-Indiën, om dat menze, als gezegt, verſcher en eerder uit de Caribiſche Eilanden, of uit Alexandrien bekomen kan.

Gebruik. *Dit Medicynale merg is in hitte en vogtigheit getempert, doch de hitte wat meerder, van zyn kragten, en gebruik wil ik hier alles niet ophalen, om dat men 't zelve in andere boeken genoegzaam vint; en het is te verwonderen dat dit Medicament, het welk onze Europiaanſche Meeſters, niet zonder reden, zo veel nuttigheit toeſchryven, by de Inwooners van Water-Indiën zo weinig geacht wert, hoewel het, als gezegt, over al te vinden is: Want de Maleyers, Javanen, Macaſſaren &c. achten het qualyk waardig om in te nemen, ja het gemeene volkje houd het voor een ſchadelyk ding, en zo lang zy eenige andere purgatien konnen krygen, zullenze deze ſtokken niet gebruiken, doch dit moet men daarom geenzints de ondeugden van 't Medicament, maar de onkunde van de Inlanders toeſchryven. Want veele zyn door onze Europianen daar van nu beter onderrigt, en beginnen het nu op onze manier te gebruiken. In 't gemeen houd men daar niet af, als men 't merg in water, of eenige vogtigheit zo dun maakt, dat men 't indrinken moet, maar men plag de ſtokken uit de hand te eeten, en daar dan een dronk op te doen, of eenige koſt daar op te nuttigen: Op dat het zo veel walging in de mont, en keele niet zoude verwekken. Het ſchynt, dat de Javanen en andere Indianen van 't gebruik dezer pypen afgeſchrikt zyn, om dat al een oud fabeltje onder de gemeene man gekomen, en ook by de meeſte ten deele gelooft is, dat de Koeyen onder deze boomen groene pypen afweidende, daar van niet alleen zelfs de buik-loop krygen, maar ook de gene, die van haar vleis eeten, het welk al lange voor dezen door* Garzias ab Horto, Lib. 1 Cap. 29. *en van andere wederlegt is.*

De groene weeke pypen werden door de Portugeezen eerſt in water wat opgekookt, daar na weder gedroogt, en met zuiker ingelegt, en zo voeren zyze met geheele vaatjes na Portugaal, tot gebruik van vrouwen, kinders, en andere teere menſchen: Want zy verwekken kamer-gank, zonder moeite: Tot den zelfſten einde, en op gelyke manier wert ook de bloeme tot een conſerf gemaakt, zo wel heel als gevreven zynde. Het merg uit deze pypen getrokken met warm water, en weder tot een dik Electuarium *gebragt, kan men ook wel uit de hand eeten zonder eenige vogtigheit daar by te doen, maar wel met een weinig Gember en Anys-zaat, om daar door voor te komen de ſnyding in de buik, of darmen, dewelke anders tengere menſchen van dit merg onderworpen zyn: Ook moeten het de gene, die ſlap van maag, en ſlibberig van ingewant zyn, niet veel gebruiken, om dat het de maage binderlyk is, of dienen wat Rhabarber of* Mirobalanen *daar by te doen.*

De kinders ſpeelen ook met de groene pypen, dezelve tot armbanden makende, want zy laten zig zonder ſcheuren t'eenemaal t'zamen buigen, en met een draatje doorſteeken: Zy moeten altyd voor 't eeten gebruikt werden, te weten, om de buik ſlegts week te maaken, een half uur te vooren, maar om de nieren, en blaas te zuiveren, een paar uuren te vooren, om dat dit dikke merg anders niet zakken wil, dan wanneer het door de koſt wert nedergedrukt: In de maage dient het ook niet lange te blyven, om dat het hem zo tegen is, en waar by men dan nog weten moet, dat de Caſſia niet alleen de darmen zuivert, maar ook tot de afgelegene partyen doordringt, als in de niere, en blaas, voor welke beide zy goet is, dezelve zuiverende, en de pynen verzagtende.

De eigentlyke kragt van Caſſia is wel de galachtige humeuren uit te voeren, of af te zetten, maar daar na taſt by de ſlymerige ook aan, en inzonderheit die in naauwe paſſagie ſteeken, en aldaar verſtopping veroorzaken: Na den eeten, als men ſlapen wil gaan, een weinig ingenomen, 't zelve langzaam doorſlikkende, helpt die gene, die met zinkingen op de borſt, en daar uit ontſtaande kort-aaſſembeit gequelt zyn, tegens alle gebreeken der nieren wort het voor een ſecreete remedie gehouden, als men dit merg met zoetbout en zuiker mengt, en zo inneemt: Ja men zegt dat die gene, die het dikwils gebruiken, voor de nieren-ſteen zouden bevryt zyn.

Bontius lib. 6. cap. 10. *mengt 'er Veneetſche Terpentyn by, en gebruikt het, om de nieren en* Gonorrhæam *te zuiveren, alwaar by ook waarſchouwt, dat men de Caſſia in Ooſt-Indiën niet gebruiken moet in roode-loop,*

lioſa, febribusque, quum in ventriculo diu remanens in bilem ipſam mutetur: Ægyptii cum Agarico miſcent, & utuntur contra tuſſim & Aſthma, uti & contra omnes artuum dolores ex calore ortos, uti contra calidam podagram, illamque Emplaſtri forma ipſi inponunt, ſique tali uſurpetur modo, cunctos curat tumores calidos, inflammationes, & Eryſipelas. Qui κυνάγχη vel angina inflammatoria laborant, ac cum hac pulpa in aqua Plantaginis vel ſimili diſſoluta gargariſant, magnum inde habent ſolamen. Exterius autem illinita omnem curat ſcabiem & cutis inpuritatem, atque apoſtemata maturat.

Fiſtulæ hæ in ſiccis & occluſis ſervandæ ſunt locis, ſi enim humido äeri vel rori exponantur, mucorem contrahunt & intra annum corruptæ ſunt, in India autem hoc non ita curatur, quum recentes ſemper conquiri poſſint.

Ægyptii nos docent, fiſtulas has recentes interne non eſſe ingerendas, niſi per quatuor ſexve menſes ex arbore fuerint decerptæ, quum alias Diarrhæam cauſſent, extracta Caſſiæ pulpa per 24 horas bona ſervari nequit, niſi in ciſtis occluſis conſervetur, tumque non ita bona eſt acſi recens fuerit extracta: Pulpa hæc coctionem ſubire nequit, quum vim aperientem tum perdat: Baleyenſes recentem trunci corticem ab exteriore cinereo depuratum, hocque ſubtiliter contuſo & commixto, Emplaſtri forma externe applicant omnibus artubus, præſertimque iis, qui ex pulvere pyrio aduſti ſunt, ut & vulneribus imponunt per exploſionem laceratis, quo feliciter ardorem extrahunt.

Officula ſeminalia cellulis incluſa, ſi recentia, glabra ac plena ſint, terræque committantur, intra annum in arbuſculas excreſcunt quinque ſexve pedes altas, quo modo arbores has in Hitoës ora propagari curavi, unde milites noſtri melius ſeſe habuerunt, (harum pulpa ad quotidianum purgans adhibita) quam ex incertis Chymiſtarum præparationibus negligenter confectis, quæ magnis tamen ſumptibus ex patria gubernatoribus noſtris transmittuntur. Ex inſulis Caribæis Galli in ſuam etiam transferunt Patriam, quas meliores ac pleniores comperiunt quam ex India Orientali delatas; In illis enim inſulis copioſe creſcunt in vaſtis ac planis ſilvis, ubi fiſtulæ hæ ſiccæ ſeſe mutuo ferientes vi venti alliſæ tantum excitant crepitum ac ſonitum, ut non ſolum animalia atque aves fugam arripiant, ſed etiam peregrini ac novitiani putent, ſeſe æſtum maris auribus percipere, licet ſæpius longiſſime ſit remotum, vel etiam aliquando putant armatos milites appropinquare, hocque ſonitu in Java ac Baleya ſeſe congregant Simiæ & Cercopithecæ, quæ magna copia has arbores inhabitant.

Caribæi hac utuntur pulpa omnibus menſibus hora ante prandium ad corpus ab omni inpuritate liberandum, atque comperti ſunt, hacce re corpus ſuum ſalubre atque incolume eſſe. Caſſia fiſtula in Americanis creſcens inſulis ac regionibus minor dicitur eſſe, ac folia gerere flaveſcentia, floresque parvos læte rubentes, atque in omnibus optime convenire cum ſubſequenti ſilveſtri Caſſia fiſtula, uti mihi per oculare teſtem narratum eſt.

Sic *Canna* quoque *Fiſtula Javanica* circa Carwan & in regione Tsjeribon creſcens parva gerit folia, ordine ac forma cum parva Blimbingh Buloe convenientia. Flores quoque minores ſunt quam in deſcripta, majores vero quam Blimbingh, ex læte rubenti & albo mixti colore: Siliquæ vero ſunt ut in præcedenti, ac lignum flaveſcit, nodoſum eſt, nec facile per longitudinem ſeſe findens; In vetuſtioribus truncis cor ex fuſco nigricat, grave eſt, ac durabile porro lignum, ita ut ibi multum ad poſtes ædium adhibeatur: Arbores hæ in Java, Baleya, ac Macaſſara diu quoque perſiſtunt: Vaccæ decerpunt folia, ſi illa attingere poſſint, non autem ſiliquas, ac homines trunci cortice utuntur defectu Pinangæ cum Siri & calce illum maſticantes, quod a vulgo tamen tantum inſtituitur, atque hic cortex, ſi maſticetur, fragilis eſt ac ſiccus, fere inſtar vetuſtæ Pinangæ, ſed huic mixtum eſt aliquid mucilaginoſum, unde & Javani illum unguento ſuo Bobori admiſcent, ut melius adhæreat: Denique notan-

galachtig bort, en koortzen: om datze in de maage lang leggende, ligtelyk in galle verandert. De Egyptenaars vermengenze met Agaricum, *en gebruikenze tegens den hoeſt en korten aeſſem, als mede tegens alderhande pyne van de gewrigten, die van hitte komen, gelyk het beete Podagra, dezelve pleyſtersgewys daar opleggende: En op dezelfſte manier gebruikt wordende zoo geneeſtze ook alle heete geſwellen, ontſteeking, en de rooje. Die de* Squinantie *of het hals-geſweer hebben, gorgelende met dit merg in* Aqua Plantag. *of ander water gediſſolveert, vinden daar baat by: en van buiten opgeſmeert zynde, zoo verdryft het alle ſcburft en onzuiverheidt des buyts, en maakt de* Apoſtemata *ryp.*

In drooge en geſlootene plaatzen moet men deze pypen bewaaren, want zooze van een vochtige lucht of nachtdauw geraakt werden, zoo verſchimmelenze, en verderven binnen 't jaar: Doch in Indiën laat men zig daar aan zoo veel niet gelegen zyn, om dat men dezelve altyt vers bekomen kan.

De Ægyptenaaren *leeren ons, dat men binnens lyfs geen verſche pypen dient te gebruiken, voor datze 4 a 5 maanden van den boom geplukt zyn, om datze anders wel een buik-loop veroorzaaken, het uitgetrokkene Caſſie-merg kan men geen etmaal goet houden, of men moeſt het in digt geſlotene doozen bewaaren, en dan is het noch al zoo goet niet als het vers uitgetrokkene: Dit merg wil ook gants geen kooken verdraagen, om dat het daar door zyn openende kragt komt te verliezen, de Baliers de verſche ſchorſſe des ſtams van de buitenſte graauwe ſchorſſe gezuivert, en het naaſte daar onder fyn geſchrapt hebbende, leggen het zelve dan pleyſtersgewys op alle de leeden, en inzonderheidt op die gene, die van bus-kruidt verbrant zyn, als mede op geſchooten wonden, en waar mede zy ook den brant gelukkig uittrekken.*

De Zaat-korrels in de kamertjes ſchuylende, alsze vol en glat zyn in de aarde geſtooken, ſchieten binnen 't jaar op tot een boompje van 5 en 6 voeten hoog, en op welke manier ik op de Kuſt van Hitoe deze boomen heb laaten aanplanten, daar onze Soldaten dikwils beter van gevaren zyn (dezelve gebruikende tot dagelyxe Purgatie) als met de onzeekere Chymiſche *dingen, die zoo wat ſlegts henen bereidt zyn, en nochtans onze Heeren Gebieders met groote onkoſten uit het Vaderlandt moeten zenden. Uit de Caribiſche Eilanden brengenze de Franſchen ook in haar Landt, en bevindenze volder en beter dan de Orientaalſche: Op dezelfſte Eilanden waſſenze overvloedig in groote vlakke boſſchen, alwaar de drooge pypen aan de boomen hangende, en door de wint tegens malkander geſlagen zynde, zulk een geklater veroorzaken, dat niet alleen het Vee, en Gevogelte daar voor vlugt, maar ook de Nieuwelingen meenen, datze de Zee hooren aanbranden, hoewel die zomtyts vry verre van haar af is, of dat 'er een hoop gewapent Volk aankomt, en op het zelfde gerammel vermeerderen of vergaderen ook op Java en Baley de Apen en Meer-katten, die hun in menigte op deze boomen ophouden.*

De Caraiben gebruiken dit merg alle maanden een uur of wat voor 't eeten, om het lyf van alle vuiligheidt te zuiveren, en hebben ervaaren, datze daar door het zelve in goede gezontheidt behouden. De Canna Fiſtula in de Americaanſche Landen waſſende, wert gezegt kleinder te wezen, en geel-groene bladeren te hebben, met kleine licht-roode bloempjes, en in alles zeer wel over een te komen met de volgende wilde Canna Fiſtula, zoo als my door een oog-getuige verklaart is.

Insgelyx heeft de Javaanſche Canna Fiſtula, *dewelke omtrent Carwan en in 't diſtrict van Tsjeribon waſt, kleine bladeren, in ordere en gedaante als de kleine Blimbingh Buloe: De bloemen zyn ook veel kleinder dan aan de bovenſtaande, en wat grooter als die van de Blimbing, van licht-root en wit dooreen gemengt: De houwen zyn als aan de voorgaande, en het hout is geel-agtig, warrig, en niet gaarne in de lengte ſplytende: In de oude ſtammen met een ſwart-bruin hert, ſwaar, en durabel, zulx het daarom aldaar veel tot ſtylen van huizen wert gebruikt: Zynde dezelve op Java, Baley, en Macaſſar ook durabel in de aarde. De Koebeeſten weiden de bladeren af, daarze by konnen komen, maar niet de houwen, en de Menſchen gebruiken de ſchorſſe des ſtams, by gebrek van Pinang met Siri en kalk gegeten, een behulpmiddel voor ſlegte Luitjes zynde, en valt de ſchorſſe in 't kauwen vry bryzelig en droog, bykans als oude Pinangh, doch is daar by eenige kleverigheidt, daar omze ook de Javanen onder hun Bobori-zalve vermengen, om*

dezel-

A
B
C

tandum eſt ex doctrina Ægyptiorum non tantum recentes fiſtulas ad uſum internum non eſſe adhibendas, ſed nec etiam inmaturas, quæ externe nondum nigricant, quum hæ Dyſenteriam facile cauſſent.

Radix diebus ſiccis effoſſa, ſub cineribus calidis parum toſta, in parva conſciſſa fruſta, & cum Siri-Pinanga maſticata, vel cum aqua contrita, atque epota iis prodeſt, qui venenum hauſerunt, atque hunc in finem radix effoſſa ſicca ſervanda eſt. In Java hic fructus raro vel vix in uſum adhibetur Medicum, ſed arboris vetuſtum lignum ad vaginas Parrangharum, ut & ad poſtes minores ædium.

In Java tres Caſſiæ ſunt ſpecies, quæ omnes minora gerunt folia quam noſtra, ac quædam non ſunt majora illis Blimbingh Boeloe, atque plurimum differunt colore florum. Prima harum ſpecies flores gerit albos, ſecunda flores habet externe purpureos, interne albos, utræque hæ forte conveniunt cum ſubſequenti ſilveſtri Caſſia Fiſtula. Tertia floribus gaudet luteis, ac ſiliqua medicata vera Javanis *Tanguli Ginteng* dicta eſt. Foliorum decoctum ſeu illorum olus Javani adhibent ad leves purgationes, ac cum fiſtularum pulpa Opium adulteratur, cui melius inſervit, quam fructus ſupra memorati Bilaci.

dezelve klevender te maken: Eindelyk valt hier nog by te doen, dat men niet alleen na de voorſchreeven les der Ægyptenaaren geen verſche geplukte Trommelſtokken, maar ook gene onrype, die van buiten nog niet ſwart-bruin zyn, inwendig moet gebruiken, nadien dezelve zeer licht een bloet-gank verwekken.

De wortel by drooge dagen uitgegraven, onder heete aſſche wat gebraden, in kleine ſtukjes geſneden, en met Siri-Pinang gekaauwt, of met water gevreven, en ingedronken zynde, helpt die gene, die vergeven zyn, en tot dien einde kan men de uitgegraven wortel ook droog bewaren. Op Java wert de vrucht weinig of niet tot Medicyn gebruikt, maar wel het oude hout tot ſcheeden van Parrangs, en kleine ſtylen aan den huisbouw.

Op Java heeft men driederlei zoorten van de Caſſia, alle met kleinder bladeren dan de onze, waar van zommige niet grooter zyn dan die van Blimbin Boeloe, en meeſt te onderſcheiden in de coleur der bloemen. De eerſte draagt witte bloemen, en de tweede buiten paars, van binnen wit, beide miſſchien overeenkomende met de volgende wilde Caſſia Fiſtula. De derde draagt geele bloemen, en de eigentlyk Medicynale houwe werd in 't Javaans Tanguli Ginteng *genaamt. Het afkookzel van de bladeren of een moes daar van gemaakt, gebruiken de Javanen tot ſlegte purgatien, maar met het merg van de pypen wert het Opium vervalſt, waar toe het beter dient dan de vruchten van de bovenſtaande Bilac.*

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Primæ,

Quæ exhibet *Caſſiam Fiſtulam veram.*

A. Ramum foliis, & junioribus fructibus onuſtum denotat.

B. Racemum floriferum.

C. Florem naturali forma & magnitudine expreſſum.

OBSERVATIO.

Arbor hæc in *H. Cliff. p.* 158. vocatur Caſſia foliolis quinque parium lanceolatis, extimis minoribus. quæ eſt Caſſia Fiſtula Alexandrina *C. B. Pin. p.* 403. & *Commel. H. Amſt. part.* 1. *p.* 215. *F.* 110. Caſſia nigra, ſeu fiſtuloſa prima, ſive Caſſia fiſtula Alexandrina. *Sloan. Catal. pl. Jam. p.* 145. & Caſſia purgatrix *J. Bauh. tom.* 1. *p.* 416. Caſſia nigra *Dod. Pempt. p.* 787. Caſſia Fiſtula Chairaxambar vocata *Proſp. Alp. pl. Ægypt. p.* 2. *Tab.* 1. reliqua hujus Synonyma vide in *Theſ. noſtro Zeyl. p.* 56. ad Caſſiam fiſtulam Zeylanicam. ut & in *Sloan. Catal.* nec non in nova editione in 4*to. Sam. Dale. Pharmacol. p.* 369. vide porro *Valent. Hiſtor. ſimpl. reform. p.* 234. ubi ſplendidam hujus arboris habet Figuram, quæ tamen quam maxime ab illa *H. Amſtel.* ut & *H. Malab. part.* 1. *Tab.* 22. differt. alias porro *Caſſiæ Fiſtulæ* ſpecies vide propoſitas in *Pomet hiſtoire des Drogues chap.* XXVII. *pag.* 217. Hujus itidem figura exhibetur in *Blackwel. Herbal. Tab.* 381.

Omnes autem hæ figuræ adeo inter ſeſe differunt, ut varietas hæc non diverſo cœlo aut ſolo, ſed variis hujus generis ſpeciebus adſcribenda ſit, ita ut concludam, alias ac diverſas penitus eſſe arbores, quæ Caſſiæ Fiſtulæ ſiliquas ſuppeditant, quod evidenter ſatis conſtabit iis, qui laudatorum auctorum diverſas Figuras inter ſeſe conferre attento ſtudent animo.

UYTLEGGING

Van de een en twintigſte Plaat,

Dewelke vertoont de opregte *Caſſia Fiſtula.*

A. Wyſt aan een Tak met bladen, en jonge vruchten.

B. Den Bloem-tros.

C. Een bloem in zyn natuurlyke grootte en gedaante.

AANMERKINGE.

Deze boom wert in de *Hortus Cliffort. p.* 158. genaamt CASSIA *foliolis quinque parium lanceolatis, extimis minoribus.* Welke is *Caſſia Fiſtula Alexandrina* van *Caſp. Bauh.* in zyn *Pinax p.* 403. en van *Commel.* in het *eerſte deel* van de *Amſterd. tuin. pag.* 215. *F.* 110. en de *Caſſia nigra*, ofte *Fiſtuloſa prima*, en Caſſia Fiſtula Alexandrina, by *Sloan* in zyn *Catal. Pl. Jamaic. p.* 145. en *Caſſia purgatrix* van *J. Bauh.* eerſte deel *p.* 416. de Caſſia nigra van *Dodon.* in zyn *Pempt. p.* 787. en *Caſſia Fiſtula Chairaxambar vocata* van *Proſp. Alp. in pl. Ægypt. p.* 2. *Tab.* 1. de verdere Schryvers en benamingen hier van zie in onze *Theſaur. Zeylan. pag.* 56. over de *Caſſia Fiſtula Zeylanica*; als mede in de *Cataloge van Sloan.* en in de nieuwe editie van *Samuel Dale* in zyn *Pharmac. p.* 369. en *Valent.* in de *Hiſtor. ſimpl. reform. pag.* 234. alwaar een zeer ſchoone afbeelding van de *Caſſia* is, die egter zeer veel verſchilt van de Figuren van de *Hortus Amſtel.* en van de *Hortus Malabaricus.* Gelyk ook *Pomet* in de *Hiſtoire de drogues chap.* XXVII. *p.* 217. verſcheide zoorten van de *Caſſia fiſtula* vertoont. Hier van wert mede een Figuur gevonden in *Blackwel Herbal. Tab.* 381.

Dog alle deze Figuren verſchillen zodanig van elkander, dat dit onderſcheit niet toe te ſchryven is aan de verſcheide gront, ofte lucht, maar om dat het verſcheide zoorten van dit gewas zyn, zo dat ik beſluiten moet, dat de planten zeer verſcheiden zyn, dewelke de pypen van de *Caſſia* uitleveren en verſchaffen, het geen klaar genoeg blyken zal aan die gene, die met een aandagtig oog, de verſcheide Figuuren van de aangehaalde Schryvers gelieft na te zien, en tegens elkander te vergelyken.

CAPUT TRIGESIMUM PRIMUM.

Caſſia Fiſtula Silveſtris.

CAnna fiſtula ſilveſtris excelſa eſt arbor, plurimum erecto ſurgens trunco, vel parum incurvo, comam gerens anguſtam; ejus cortex eſt glaber, cinereus, vel gilvus, ex ramis longæ & erectæ exſurgunt raches alternatæ, inque iis foliola parvo Blimbingho ſimilia, in longos ordines ſibi oppoſita, a quatuordecim ad ſeptendecim paria una in rachi locata, binos vel duos cum dimidio pollices longa, unum vix lata, ſuperius rotunda, glabra, ac glauca; ſingula autem rachis ad ortum prope ramum binas habet ſquamulas, auriculas mentientes, inſtar Meſenterii duplicatas, ſi extendantur, plurimum enim complicatæ ſunt, hiſce autem inferiores ſeu vetuſtiores deſtituuntur raches, vel modo unicam gerunt; Ramorum cortex eſt glaber, æqualis, ex fuſco nigricans. Flores ex racemis conjuncti dependent, forma cum vera Canna fiſtula convenientes, ſed multo minores ſunt, inſtar florum minimarum Fabarum, in una ſpecie flaveſcentes, in altera læte rubentes, hoſce ſubſequuntur fructus ſeu ſiliquæ, racematim dependentes, quæ longæ ſunt fiſtulæ, Cannæ fiſtulæ omnino ſimiles, vel paulo magis longiores, vix pollicem craſſæ, quumque mature ſcunt externe ex cinereo nigricant, ſed non ita glabræ ſunt ac Caſſiæ fiſtulæ, prope petiolum incurvæ & anguſtæ, ſuperius rotundæ cum firmo apice, harumque ſiliquæ involucrum craſſius eſt quam in Canna fiſtula, quodque exterius protuberantes exhibet circulos, quales in anguium ventribus apparent. Interius in cellulas quoque hæ ſiliquæ ſunt diviſæ, ſed in his non reconditur pulpa nigra ac ſuccoſa, ſed ſicca, albicans, lenta, ac fungoſa eſt, totam replens cellulam, quæ officulum obtegit rotundum ac planum, forma compreſſi piſi, quod durum eſt, ſplendens, croceum vel læte fuſcum, per medium ſulco diviſum; Lignum flaveſcit, atque craſſis conſtat fibris, ſuccoſumque eſt, lentum, ac craſſum, ſi ſit viride, ſed pallide exſiccatur ſine notabili medulla, nec facile elaborari poteſt, niſi ex vetuſtiſſimis ſit arboribus.

Nomen. Latine Caſſia vel Canna fiſtula ſilveſtris, ex vulgari loquendi modo, quum minoris ſit uſus quam vera; ambæ enim hæ arbores alias ſponte in ſilvis creſcunt, nomen Malaicenſe mihi ignotum eſt. In Amboina Loehoenenſes illam vocant *Barus*, Hitoëenſes *Habay-muli* & *Hea-muli*, quod aliquid denotat, quo alicujus dorſum percutitur, uti quoque præcedentis *Pappe-Pauma*; Hitoëenſis enim lingua variat pro diverſis pagis: Alba autem ſpecies vocatur *Habya Mulippal* h. e. fungoſa. Javanis dicitur *Caju Backat.*

Locus. Raro occurrit in Amboina, quondam autem plurimæ in Hitoë reperiebantur, hodie autem plurimæ perierunt. Anno 1668 duplicem inveniebam arborem, quæ geminis altisque excreverat truncis, in Loehoenenſi regione circa tractum *Luciellam*, quæ dicebatur olim a peregrinis ibi plantata fuiſſe, inque hac menſe Majo maturos fere reperiebam fructus, nullos autem flores, intellexi vero poſtea, copioſas creſcere ubique in parva *Cerama*, *Bonoa*, *Manipa*, uti & in *Celebe*.

Uſus. In Arte Medica hæc arbor ſaltem apud Amboinenſes nullo eſt in uſu, ac plurimum plantatur in oblectamentum ſenum, qui amant hiſce fiſtulis dorſum ſuum leniter pulſare, ne nimis rigeſcant, quod vitium ſenectuti eſt familiare, unde & nominari poſſet *Solatium ſenum.*

Officula autem quendam habent uſum in re Medica, cum aqua enim contrita, ſicque propinata, iis prodeſt, qui inprudenter noxios comederunt piſces vel Cancros, interna ejus pulpa porro nullum habet uſum, ſed dura penitus exſiccatur. Rubræ ſpeciei lignum magis croceum eſt, durius, ac ſolidius, hincque poſtibus utile, alba vero ſpecies lignum dat albicans ac

XXXI. HOOFTSTUK.

De wilde Trommelſtok-Boom.

DE wilde Canna Fiſtula wert een hoogen boom, meeſt met een regte ſtam, of ook wel een weinig bochtig en een ſmalle kruin, de ſchorſſe is effen, licht-graauw, of vaal, aan de takken ſtaan lange regte ryskens, verwiſſelt tegens malkander over, en aan dezelve kleine bladeren, die van de kleine Blimbings gelyk, regt tegen malkander over in lange rygen, te weeten van 14 *tot* 17 *paren aan een rysken, twee en derdebalve duim lank, ſchaars een breet, van vooren ront, glat, en Zee-groen, of eſmaroude-groen, aan de tak twee groene lappen, in de gedaante van een oor, of* Meſenterium, *als menze uitbreit, want zy ſtaan meeſt t'zamen gevouwen, en de agterſte of oudſte ryskens hebbenze niet, of wel maar een; De ſchorſſe van de takken is effen, glat, en ſwart-bruin. Het bloeizel hangt aan troſſen by malkander, gefatzoeneert, als dat van de regte Canna Fiſtula, doch veel kleinder, te weten, als dat van de kleinſte boonen, aan de eene zoorte bleek-geel, en aan de andere ligt-root, daar op volgen de houwen of vrugten, ook in bosjes by malkander hangende, en 't zyn lange pypen, de Canna Fiſtula gebeel gelyk, of nog wel zo lank, ſchaars een duim dik, alsze ryp worden van buiten graauw, achter by den ſteel krom en ſmal, maar van vooren ront, met een ſtyf doorentje, of ſpitje, en van ſchaale dikker dan de Canna Fiſtula: welke ſchaale van buiten eenige uitpuilende kringen vertoont, als den buik van eene Slange: Van binnen zynze ook in kamertjes verdeelt, doch daar in legt geen ſwart en zappig, maar een droog, wit, taai, en voos merg, het gebeele kamertje vervullende, en 't welk verbergt een ronde, platte, korrel, in de gedaante van een gedrukte erwete, hart, blinkende, hoog-geel, of licht-bruin, en over de midden met een vooren gedeelt; Het bout is bleek-geel, grofdradig, zappig, taai, en ſwaar, als het groen is, doch droogt ligt op, zonder ſchynbaar hert, en laat zig niet verwerken, of 't moeſte van gebeel oude boomen zyn.*

Naam. *In 't Latyn* Canna, *of* Caſſia Fiſtula Silvestris, *dat is wilde Canna Fiſtula, na de gemeene manier van ſpreeken, om datze minder van gebruik is, dan de regte, want anderzints waſſen beide deze boomen in 't wilde, de Maleytze naam is my onbekent. In Amboina noemenze de* Loehoeneeſen Barus, *de* Hitoeeſen Hahay Muli, *en* Hea Muli, *dat is yets, daar men de rugge mede ſlaat, gelyk ook het vorige* Pappe Pauma, *want de Hitoëeſe taal is na haar dorpen verſcheide of van malkander verſchillende. Het witte geſlagt noemenze* Hahya Mulippal, *dat is de vooze. Op* Javaans, Caju Backat.

Plaats. *Men vintze weinig in Amboina, eertyds hebben 'er veele op Hitoe geſtaan, maar hedensdaags zynze meeſt uitgegaan, Ao.* 1668. *vont ik nog een dubbelde boom, die met twee hooge ſtammen opgeſchooten was, op 't Loehoeneeſe Land, omtrent de Negory* Luciella, *die men zeide eertyds door de vreemdelingen aldaar geplant te zyn, en aan dezelve vont ik in May ten naaſtenby rype vruchten, doch geen bloeizel, naderhant heb ik vernomen, dat ze veel waſſchen overal op klein* Ceram, Bonoa, Manipa, *als mede op* Celebes.

Gebruik. *In de Medicyne is dezen boom (immers by de Amboineezen) in geen gebruik, en hy wert meeſt geplant tot gerief van oude mannen, dewelke vermaak hebben met deze pypen haare ruggen zagtelyk te kloppen, op datze niet te ſtyf en werden, een gebrek den ouderdom gemeen, daarom menze ook wel mogte noemen* Solatium Senum, *dat is oude mannekens trooſt.*

De korrels egter hebben nog eenige krachten in de Medicyne, want met water gevreven zynde, en ingedronken, zo helpenze die gene, die onvoorzigtelyk van eenige ſchadelyke viſſchen of krabben gegeten hebben, voorts heeft het binnenſte merg geen gebruik, maar droogt geheel hart op; Het hout van het roode geſlagt, is booger-geel, vaſter, en daarom tot eenige ſtylen dienſtig: Maar het witte

geſlagt

ac fungoſum fere inſtar *Gabba Gabba*, unde non eſt in uſu: Si autem forte fortuna accidat, ut quis pulſatione harum fiſtularum illas in dorſo ſuo frangat, pro malo habent id omine, quum tamen bona ſit fortuna, ac melius, hanc frangi fiſtulam quam ipſum dorſum.

Non erit inutile, ut puto, quasdam hic ſubjungere arbores, quæ talia gerunt folia, ſimilesque ſiliquas, licet me lateat, an præcedentibus ſint affines nec ne, quum ex aliorum relatu illas deſcribam.

Andawas ſeu *Dawas* arbor eſt in Baleya creſcens, maximeque affinis eſt præcedentibus, folia enim gerit ſimilia acido Blimbingho, floresque ex albo flaveſcentes, forma Bonga-Manoor, fructus autem inſtar Cannæ fiſtulæ, ſed nunquam ita nigreſcunt; ejus officula autem ſunt magis nigricantia ac rugoſiora quam in antecedentibus, ac pulpa in album Capock degeneraret, cumque vento evaneſceret, ſique arboris cortex incidatur, lac effunderet copioſum, quod oculis nocet, quo a præcedentibus, quæ hoc deſtituuntur lacte, differret: Ejus lignum eſt album ac tenuibus conſtat fibris, ex quo prius ſiccato telorum, *Kriſſe* dictorum, vaginæ fabricantur, quas Baleyenſes ex uno formant fruſto, nec cum Rottangh obvolvunt, uti Macaſſarenſes hoc faciunt. Poſtes, uti dicitur, inde etiam fabricarentur in Regum palatiis, ac proinde vulgo prohibitum eſſet, illas cædere arbores, quarum trunci aliquando binos homines craſſi ſunt.

Baleyenſes perhibent, damnatorum animas ſub hac locari arbore, ibique continuo ita excruciari, acſi telis *Kriſſen* dictis perfoderentur.

Folia hujus arboris contrita inflammatis & ardentibus inponuntur oculis.

In Macaſſara alia ſimilis invenitur arbor, talia gerens folia ac fructus, *Bilalangh* dicta, ſed hæc intus gerit durum ac fuſcum cor, ex quo Regum ciſtæ Tabacariæ, ac Pinango-thecæ fabricantur, ut & aliæ corbiculæ, quum ſit admodum durum ac politum. Noſtri ejus lignum pro Ligno Caliaturenſi habent, quod alias ex ora Coromandelenſi adfertur, Macaſſarenſes vero dicunt ab illo differre, quum *Bilalangh* color ſit pallidior quam Caliaturenſis: magisque pallidum colorem habet aliud lignum *Catudju* vocatum. Utraque vero fructus ſiliquoſos gerit, parvaque folia, quæ in Macaſſara inveniuntur prope areas & in hortis plantatæ. In Celebes ora Orientali circa *Tambucco Canna Fiſtula Silveſtris* frequenter occurrit, vocaturque ibi *Ke-Ule* vel *Caju-Ular*, h. e. arbor viperina a forma fructuum, qui ibi longiores ſunt, quam aliis in locis. In ſilvis creſcit, nec fructus ſunt in uſu, ſed vetuſtiores ejus trunci ibi expetuntur ac colliguntur ad poſtes fabricandos pro ædibus magnatum, qui vero graves ſunt ac difficulter ex ſilvis petuntur, ſunt tamen durabiles immo ſub ipſa terra, lignumque habent elegans, politum, ſolidum, & flavum, quod circa cor ruffum ac fuſcum eſt. Ejus fructus anno 1680 mihi transmiſſi magnam exhibebant differentiam a vera Canna fiſtula, multo enim longiores erant, tres circiter pedes longi, ultra digitum craſſi, coloris nigri, & externe in obſcuros diviſi articulos inſtar Viperarum ventris, intusque gerebant tales quoque cellulas, quales in vera apparent, in quavis vero loco pulpæ craſſiusculus locatus erat diſcus, acſi parvi eſſet alvei luſorii, ex craſſa, ſicca, & lenta conſtans ſubſtantia, inque hac planum recondebatur officulum, craſſius ac rotundius quam in Canna fiſtula, unde mox cognoſcebam, non eſſe Medicinalem, ſed ſilveſtrem Cannam fiſtulam, quod etiam ita ſeſe habere poſtea comperi, officula enim ejus ſeminalia terræ commiſſa arbuſculas emittebant parva talia gerentes folia, qualia ſupra deſcripta ſunt: Ligna æque domeſticæ ac ſilveſtris Cannæ fiſtulæ ex vetuſtis nempe truncis inter ſeſe comparavi, una eademque fere eſſe comperi, utraque ſolida, tenuibus conſtantia fibris ac flava, domeſticæ vero lignum circa cor in nigrum vergebat colorem, ſilveſtris vero in obſcure ruffum tendebat. In Celebe utraque unum idemque habet nomen Malaicenſe *Caju radja* nempe, h. e. lignum Regium, quum Reges ac Primores plerumque ex hiſce lignis ædium ſuarum poſtes exſtruant; Folia

geſlagt heeft een wit en voos hout, bykans als Gabba Gabba, *en daarom niet gebruikelyk, en als het by geval gebeurt, dat iemant deze ſtokken, of pypen, door 't klooppen op zyn rugge breekt, zo houden zy 't voor een ongelukkig teeken, daar het nogtans notoir een groot geluk is, dat die lompen ſtok breekt, en de rugge niet.*

Het en zal myns oordeels niet ondienſtig wezen, nog eenige andere boomen hier by te voegen, die mede zodanige of diergelyke bladeren en houwen dragen, alhoewel my onbekent is, ofze met de voorige eenige gemeenſchap hebben, of niet, als zynde beſchreven uit het verhaal van andere.

Andawas *of* Dawas, *is een boom op Baly waſſende, en hebbende wel de meeſte gemeenſchap met de voorgaande, want hy zoude mede bladeren hebben, gelyk de zuure Blimbings, de bloemen wit-geel, van fatzoen als de Bonga Manoor, de vruchten als de Canna Fiſtula, doch zouden nooit zo ſwart werden, de korrels ſwarter en gerimpelder als de voorgaande, en het merg zoude in wit Capok veranderen, midsgaders met de wint weg ſtuiven, en als men in de ſchorſſe kapt, zo zoude daar veel melk uitlopen, en dezelve ſchadelyk voor de oogen weſen, en waar in hy dan van de voorgaande, die deze melk niet heeft, voor zo verre komt te verſchillen: Het hout is wit en fyndradig, uit het welk, alvooren gedroogt zynde, de Kriſſcheden gemaakt werden, dewelke de Baliers uit een heel ſtuk nemen, en niet met rottang bewinden, gelyk de Macaſſaren: Men zoude ook, zo gezegt wert, ſtylen daar van maken in de Paleizen der Koningen, en daarom het de gemeene man verbieden, dezelve te kappen, werdende deze ſtam wel twee mannen dik.*

De Baliers zeggen, dat de Zielen der verdoemde onder dezen boom geplaatſt werden, en datze aldaar geſtadig zulken pyn zouden gevoelen, als iemant die met Kriſſen geſteeken wert.

De gewreven bladeren werden ook op verhitte en ontſteeken oogen gelegt.

Op Macaſſar heeft men nog een andere boom, met diergelyke bladeren en vruhten, Bilalangh *genaamt, doch die heeft van binnen een hard, en bruin hert, waar uit de Koningen haar Tabak-en Pinang-dozen maken, als mede andere kleine bakjes, om dat het zeer hart, en glat wert. De onze houden 't zelve voor Caliatours-hout, het welk anders van de kuſt Coromandel komt, maar de Macaſſaren zeggen, dat het daar van verſchilt, want het* Bilalangh *is ligter van coleur, als het Caliatours-hout, en nog ligter is een ander hout* Cajudju *genaamt: Hebbende beide vruchten, als Trommelſtokken, en kleine bladeren, en men vintze op Macaſſar, digt by de Negoryen, en in de hoven geplant. Op Celebes Ooſtkuſt, omtrent* Tambucco *is de wilde Canna Fiſtula ook gemeen, en biet aldaar* Ke-Ule, *of* Caju-Ular, *dat is Slangen-boom, na de gedaante van de vruchten, die aldaar langer zyn dan op de andere plaatzen. Hy waſt in 't wilde, en de vruchten zyn van geen gebruik, maar de oude ſtammen werden begeert en gezogt, om daar van ſtylen te maken, tot groote Heeren haar huizen, doch dewelke ſwaar en moeielyk vallen uit het Boſch te halen: Zynde ook durabel, ja zelfs in de aarde, en hebbende mede een ſchoon, glat, digt, en licht-geel hout, dat omtrent het hert wat ros of bruinachtig is. Deszelfs vruchten my Ao.* 1680. *zynde toegebragt, vertoonden een merkelyk verſchil van de regte Canna Fiſtula, want zy waren ruim zo lang, namentlyk bykans drie voeten, en ruim een vinger dik, ſwart van coleur, en van buiten in donkere leeden verdeelt, als een Slange-buik: Van binnen ook wel diergelyke Celletjes hebbende als de regte, maar in ieder laag, in plaats van 't merg, een dik ſchyfje, als dat van een klein dam-bort, en van een dikachtige, drooge, en taaye ſubſtantie gemaakt, ofte t'zamen gezet: En daar in lag een plat boontje, dikker, en ronder dan in de Canna Fiſtula, waar uit ik ſtraks oordeelde, dat het geen Medicynale, maar een Sylveſtris Canna Fiſtula was, 't welk ik ook namaals zodanig bevonden heb, want de Zaden of Boontjes geplant, bragten boompjes voort met diergelyke kleine bladeren, als hier boven beſchreven zyn: De houten, zo van tamme als wilde Canna Fiſtula boomen, te weten, van oude ſtammen, heb ik ook by malkander gehad, en bevonden dezelve ſchier eenderlei te zyn, beide digt, fyndradig, en ligt-geel, doch dat van de tamme, was omtrent het hert na 't ſwarte trekkende, maar dat van de wilde na 't donker-roſſe: Op Celebes hebbenze beide eenderlei namen, in 't Maleyts, te weten Caju radja, dat is Koninks-hout, om dat de Koningen, en Grooten gemeenelyk de ſtylen van ha-*

cum granis quibusdam nigri & longi Piperis contrita abdominis dolorem curant.

re huizen daar van maken, de bladeren, met eenige korrels van ſwarte en lange Peper gevreven, genezen de buikpyn.

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Secundæ,

Quæ exhibet CASSIAM Indicam *ſilveſtrem*, *foliolis* plurimis *ovalibus*, *ſiliqua longiſſima* in plurimos iſthmos diviſa.

A. *Ramum* foliis floribusque ornatum.
B. *Siliquam longiſſimam.*

OBSERVATIO.

Videtur hæc eadem eſſe cum illa, quæ a *Breynio* in *Prodr.* 2. *p.* 51. vocatur CASSIA *fiſtula Indica*, *flore carneo* CL. *Jageri*; cujus *ſiliqua* ibi deſcripta optime cum hac noſtra convenit. Caſſiæ vero notas exhibet *pag.* 50.

UYTLEGGING

Van de twee-en-twintigſte Plaat,

Dewelke vertoont de Indiſche *wilde Caſſia*, dragende veele ronde blaadjes, met een zeer *lange peul* in veel holligheden verdeelt.
A. Wyſt aan de *Tak* met bladen en bloemen behangen.
B. De zeer *lange peul.*

AANMERKINGE.

Dit ſchynt dezelve *Caſſia* te zyn, die van *Breynius* in zyn *tweede Prodromus* genaamt wert *Caſſia fiſtula Indica*, *flore carneo* Cl. *Jageri*, welkers *peul* aldaar beſchreven zeer wel met de onze overeenkomt. En het kenteken van de Caſſia wert aldaar *pag.* 50 vermeldt.

CAPUT TRIGESIMUM SECUNDUM.

Tamarindus. Aſſam Java.

TAmarindus eſt arbor vaſta & late ſeſe extendens, trunco craſſo & alto, cujus cortex eſt nigricans, rugoſus, ac fiſſus, rami autem in plurimas breves, ac nodoſas raches diviſi ſunt, quæ comam formant denſam cum grata umbra, unde & aſſerculis alligantur, ac circumducuntur, inſtar Tiliæ comæ, tum enim elegantior eſt, atque extenſam magis præbet comam, ſi ædibus apponantur, atque colantur, quam ſi in ſilvis creſcant, ubi plerumque comam gerunt gracilem ac tenuem. Raches varios iterum emittunt petiolos, qui folia ſuſtinent, ſed irregulari ordine, nunc enim ſolitarii, aliquando autem plurimi conjuncti, quatuor circiter pollices longi ſunt, ab utraque parte gerentes tenuia, parva, & anguſta folia, directe oppoſita, uti in Viciæ foliis apparet, vel quæ alii adſcribunt Filicis feminæ foliis, quamvis illam Filicis ſpeciem in Europa non obſervaverim, ſed talem in India inveni infra deſcriptam nomine *Filicis Calamariæ:* Foliola hæc vix transverſum digitum longa ſunt, Paralello-gramma formantia, pennam lata, inferiore parte latiſſima, ſuperiore autem parte angulo prominent; tenuibus pertexta venulis, ſuperius læte viridia, inferius cinerea. Horum ſapor eſt acidus inſtar Acetoſæ ſine ſplendore, tenera autem ſunt, ſed ſi vetuſta, rigida ſunt, a quatuordecim ad ſeptendecim paria una in minori pinna. Hæc adeo tenera ſunt, ut ſi ramuli abrumpantur, in altum ſeſe erigant, immo ſi Sol ad occaſum properet, vel ſi cœlum ſit pluvioſum ac ventoſum, primo ſeſe attollant oblique ad ſuperiorem ramuli partem, dein autem, ſi Sol ſit ſub horizonte, deorſum ſub petiolo ſeſe reflectant, ſicque reflexa & concluſa maneant usque ad horam ante ſolis ortum, ſimili ſeſe erigentia & aperientia modo, ſurſum nempe & antrorſum, quam Soliſequam naturam in aliis hujus operis locis poſtea de multis annotabimus plantis, hæcque fere natura eſt, ſeu generalis regula omnium iſtarum, quæ ſimilia tenera foliola in una rachi habent oppoſita. Immo in quibusdam folioſæ pinnæ per noctem retrorſum reflectuntur, atque fructus ſeu ſiliquas fere abſcondunt tali modo ad ipſum usque ramum, donec Sol iterum oriatur, quæ ſeſe tum in priſtinam reſtituunt formam. Quævis porro folioſa pinna ad ſuum ortum geniculum gerit, ut & pedunculus flores ſuſtinens: In vetuſtioribus arboribus rami adeo horridi ſunt per deciduas pinnas, ut ſpinoſi appareant.

Flores ſunt rari & vagi, parvis dependentes ex racemis, & ſemper in ramulorum ſummo progerminant for-

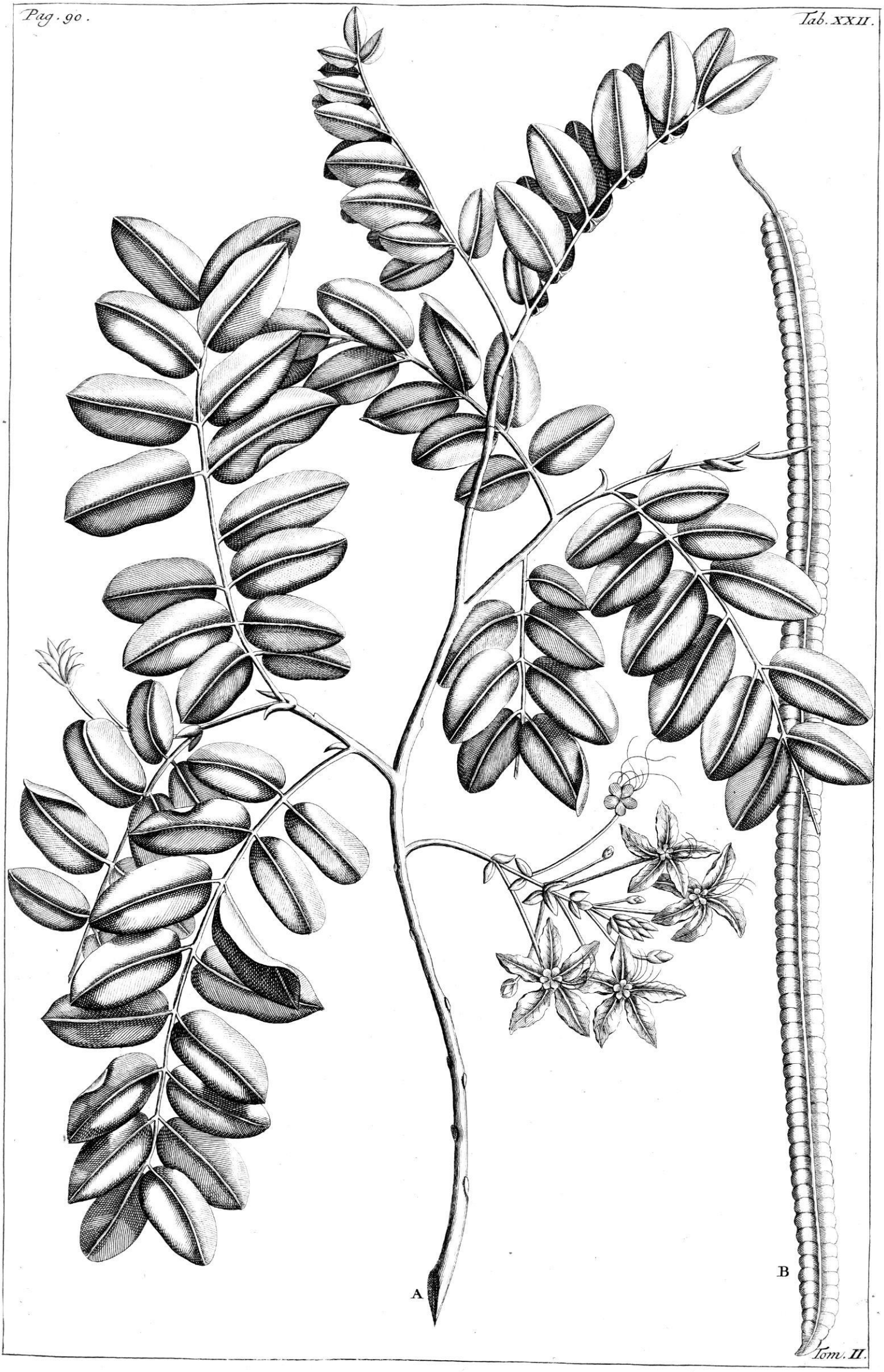

XXXII. HOOFTSTUK.

Tamaryn-Boom.

DEn Tamaryn-boom is een groote, en wyt uitgebreide boom, met een dikken boogen ſtam, en een ſwartachtige, ruige, en geborſtene ſchorſſe: De takken zyn in overvloedige korte en knoeſtige ryskens verdeelt, makende een digte kruin, met een aangename ſchaduwe, dies men hem ook wel op latten leid, gelyk een breede linde, want hy wert dan veel ſchoonder, en breid zig ook beter uit, wanneer hy by woningen van menſchen geplant, en gehavent wort, dan dat hy in 't wilde ſtaat, aldaar hy gemeenelyk een ydele en magere kruin heeft: De ryskens hebben wederom verſcheide ſteeltjes, die de bladeren dragen, doch gants zonder ordere, zomtyds enkelt, zomtyds met bosjes by malkander ſtaande, en ongeveer 4. duimen lank, te wederzyden bezet met fyne, kleine, en ſmalle blaatjes, regt tegens malkander over, op de maniere, gelyk aan de Linſen, of, gelyk andere ſchryven, aan het wyfkens Vaaren-kruit, hoewel ik die Vaaren in Europa niet gezien hebbe, maar wel zodanige hier in Indiën, en by ons beſchreven onder den naam van Filix Calamaria: *Deze blaatjes zyn pas een dwers vinger lank, en ſchier* Paralello-Gramma, *een ſchaft breedt, doch achter breedſt, en aan de voorſte kanten ſteekenze met een hoekje wat uit, met fyne adertjes doortogen, boven grasgroen, van onderen wat grys: De ſmaak is ſuur als Suuring, zonder glans, en teer, doch de oude wat ſtyf, en ſtaan van* 14. *tot* 17. *paaren aan een ſteeltje: Zy zyn zo teer, datze, als men de takjes afbreekt, opwaarts ſtuiten, of opſpringen: ja zelfs als de Zonne wil ondergaan, of als het regenachtig en winderig weer is, eerſt opwaarts, of wat ſchuins na de ſpitze toe, en daar na, als de Zonne verre onder de Horizont is, zo buigenze haar nederwaarts onder den ſteel, en blyven zo geſloten tot ruim een uur voor der Zonnen opgang, haar als dan, op gelyke manier, wederom openende; te weten, na vooren toe opwaarts, welke Zonnen wendende aard wy in 't vervolg dezes werks, nog van veele planten zullen moeten aanmerken, zynde bykans de natuur, of een generale regel voor alle de gene, die diergelyke teere bladeren aan eenen ſteel tegens malkanderen hebben. Ja zelfs de bladdragende ſteelen werden by nacht achterwaarts getrokken, en verbergen de houwen, of vruchten bykans tegen den tak aan, tot dat de Zonne wederom opgaat, zig als dan weder in hun behoorlyke poſtuur herſtellende. Voorts heeft yder blad-dragende ſteel by zyn oorſprunk een knietje, of knop, als mede de ſteel, die de bloeme, of het bloeizel draagt; Aan de oude boomen zyn de takken zo ruig, en ſteekelig, van de afgevallene ſteelen, datze als doornachtig ſchynen.*

De bloemen ſtaan weinige by malkander, aan kleine troſſen, en altyd aan 't voorſte van de ryskens, gefatzoe-

A
B

forma Violarum, ex ſeptem anguſtis petalis conſtantes, quorum quatuor exteriora minima ſunt, pallide albentia, craſſiuſcula, & cruciatim retroflexa, tria autem interna eandem habent formam, & retroflectuntur quoque, ſed ſunt flaccidiora & latiora, & in alba eorum parte elegantiſſimis fuſcis venulis variegata; In floris centro tria locantur virentia & incurva ſtamina antheris fuſcis, quartum autem longius ac ſimplex piſtillum eſt in medio latius, & inſtar cornu incurvum, quod excreſcit in fructum, qui ſiliqua eſt brevis, digitum vel paulo magis longa transverſalem, craſſa, in aliis autem regionibus major eſt, & plerumque incurva, ex plano compreſſa inſtar Fabarum vel Phaſeolorum, quæ multo autem craſſior eſt, ad latera inæqualis ac ſinuoſa, in varias diviſa cellulas, primo ex cinereo viridis, matura vero ſquallide fuſca, hujus exterior pellicula eſt fragilis, ac compreſſa facile dehiſcit inſtar cruſtæ artocreatis. In hac ſiliqua tria quatuorve plana reconduntur oſſicula, prout numerus eſt loborum, quadrata fere, obliquis angulis conſtantia, forma ſeminum Lupini, ſed craſſiora & majora, dura, glabra, ſpadicea, quodvis autem in peculiari reconditur pellicula, tanquam in cellula, oſſicula hæc porro obtecta ſunt fuſca, humida, & fungoſa pulpa, circa quam funiculi quidam craſſi locati ſunt, qui omnes ſimul in tres majores terminantur, hique in inferiorem ſiliquæ partem deſinunt.

Pulpa hæc optime Electuarium quoddam refert, ſaporemque habet tam acidum, ut raro talis in ullis reperiatur fructibus, ſemper tamen cum grato mixtus eſt ſapore, acſi ſaccharum foret admixtum, neque hæc pulpa facile a filamentis ſeparari poteſt, unde ita in gleba quaſi compacta integra relinquitur, atque externa ſolummodo abjicitur pellicula, glebæ autem iſtæ dein in quadratas formantur & compinguntur placentas, lateres referentes, quales in foro venales proſtant, vel etiam in ollulis vel vaſculis copioſo condiuntur ſaccharo, ac primum ſternitur ſacchari ſicci ſtratum, tum glebarum harum ſtratum, & ſic porro, ante omnia autem ſaccharum ſit copioſum, donec vas fuerit repletum. Si hæc pulpa ita fuerit condita ſaccharo albo, conſiſtentiam adquirit Electuarii fuſci, qualis eſt, quæ magnis ollis in Pharmacopæorum uſum in Europam transfertur, quæque purior componitur, quum ex hac plurima eligantur oſſicula. Pro vulgo autem tantum conditur ſaccharo rubro arboreo, quale ex Saguero arbore colligitur, quum minimi ſit pretii, atque hæc confectio adeo nigrâ eſt acſi pix eſſet, dulcedine tamen non minor eſt ac præcedens. Tamarindi enim pulpa non amat purum atque album ſaccharum, ſed flavum vel muſcovaticum, quum multo dulcius ſit. Placentæ iſtæ, quæ in foro venales ſunt, inpuriſſimæ ſunt, admiſta enim inveniuntur fruſta pelliculæ exterioris, petiolorum, ac foliorum, inque uſum culinarium modo inſerviunt ac quotidianum: Si diu conſervandæ ſint, ſale adſpergendæ ſunt, quum vermes alias gignantur, & licet per ſal aliquid grati acidi ſaporis pereat, haud multum id refert, quum tamen in varios adhiberi poſſint uſus: Siliquæ hæ maturæ unco ſunt avellendæ, vel fuſtibus longis inſtar forcipum fabricatis reſecandæ ſunt, alias ſponte decidunt, & dehiſcunt in ſolo deciduæ, unde fit, quod ſæpe conſpurcentur, atque inpuræ ſint.

Arboris hujus lignum albidum eſt, ſolidum, durum, & grave, circa nodos maculatum ex nigro fuſcis maculis inſtar Ligni Ebeni, aliquando etiam tales venæ ac maculæ in ipſo conſpiciuntur ligno, vetuſtiſſimæ vero arbores cor habent nigrum, non tamen craſſum. Tamarindus hiſce in inſulis floret menſibus Januario & Februario, fructus autem tardiſſime matureſcunt, ac tantum in ſubſequentibus pluvioſis menſibus, unde in hiſce regionibus raro maturos dant fructus, quique minores & acidiores ſunt quam Javanenſes, in Java autem meliorem matureſcendi habent oportunitatem, ibique ſiccis maturi ſunt menſibus.

Nomen. Latine *Tamarindus*, & fructus dicuntur *Tamarindi*, & *Palmulæ* Indicæ, ex Arabico *Tamarhindi*, ſeu *Dactyli Indici.* non quod hæc arbor aliquam habeat convenientiam cum Dactylifera arbore, quæ in

zoeneert als de Violen, en uit zeven ſmalle blaatjes gemaakt, waar van de vier buitenſte de kleinſte zyn, bleekwit, dikachtig, en in 't kruis achterwaarts geboogen. De drie binnenſte of voorſte hebben mede de zelfſte gedaante, en zyn ook achterwaarts gebogen, maar ſlapper, en wat breeder, midsgaders op 't witte zeer aardig, met bruine adertjes geteekent; In de midden ſtaan drie groenachtige, en kromme draatjes, met bruine noppen, en nog een vierde wat langer, en zonder nop, in de midden breetachtig, en als een hoorentje gekromt, waar uit ook de vruchten voortkomen, zynde korte houwen, omtrent een vinger of meer lank, en een breet, doch in andere Landen wat grooter, en gemeenelyk wat krom, ook uit den platten, en als wat gedrukt, gelyk de Roomſchehoonen, doch veel dikker, aan de kanten wat hochtig, en in verſcheide builen of beurſen verdeelt, eerſt uit den graauwen, met groen gemengt, maar ryp zynde vuilgraauw, de buitenſte bolſter is bros, en gedouwt zynde, herſt licht, als of het een dunne korſt van paſteitjes was. Binnen in deze houwen ſchuilen 3. a 4. platte korrels, na het getal der bobbelen aan de houwen, niet ront, maar bykans vierkant, en ſcheefhoekig, in de gedaante van Lupynen, *doch dikker, en grooter, hart, glat, en uit den geelen-bruin, yder in een byzonder celletje, als in een huisje beſloten, deze zaden zyn verders omgeven, of omvangen met een bruin, vogtig, en week merg, rondom het welke eenige dikke draaden hangen, dewelke al te zamen aan drie hooft ſteelen, en dezelve aan het achterſte der houwen hangen.*

Het merg gelykt zeer wel een Electuarium, *en is van ſmaak zo zuur, als men weinige vruchten vint, edog altyd met eenige aangenaambeit vermengt, even als of 'er wat zuiker onder was, en kan men dit merg van de fyne draaden niet afhaalen, dierhalven wort het zo by malkander in een klont gelaten, en alleenlyk de buitenſte ſchel weg geſmeeten, maar de klonters werden daar na t'zamen gepakt, en vierkante koeken, gelyk tiggel-ſteenen, daar van gemaakt, gelyk menze ook zodanig ter markt brengt, of zy werden in potjes, en vaatjes met wat meelzuiker ingeleid, nemende eerſt een laage drooge zuiker, en dan een laage van deze klonteren, en zo voorts. Voor al geen zuiker daar aan ſparende, tot dat het vat vol is: En als dit nu met witte, of grove poeder-zuiker geſchiet, zo krygt het de conſiſtentie van een bruin* Electuarium, *gelyk die is, dewelke met groote potten vol, tot gerief van de Apotheeken, naar Europa wert vervoert, en die men ook wat zuiverder toebereid, midsgaders de meeſte ſteenen of korrels daar uitzoekt: Maar voor de gemeene man wertze ingeleid, met bruin-ſwarte boom-zuiker, gelyk van de Sagueers-boomen komt, om dat men die 'zeer goet koop hebben kan: En deze confectie ziet zo ſwart, als teer, doch niet te min in zoetigheit, de voorgaande geenzints wykende: Want de Tamaryn wil geen puure witte, maar geele, of Muſcovaat zuiker hebben, om datze daar veel zoeter van wert. De voorſchreven koeken, die men op de markt verkoopt, zyn wel de aldervuilſte, want daar lopen ſtukken van de gebrookene ſchaalen, ſteelen, en bladeren onder, en werden maar gemaakt tot gebruik van de keuken, en dagelykze huis-houding: Als menze lang bewaren wil, moet menze met wat zout beſprengen, anders krygenze wormen, en hoewelze door het zout wat van haar aangename zuurte verliezen, zo en is daar niet veel aangelegen, om dat menze echter tot verſcheide dienſten gebruiken kan: De rype houwen moet men met haaken van de boomen trekken, of met lange ſcheer-ſtokken afknippen, anders vallenze van zelfs af, en berſten op de gront open, waar door 't komt, datze zo wat morſſig gehandelt werden, en ook onzuiver zyn.*

Het hout is bleek-wit, digt, hart, en ſwaar, omtrent de knoeſten met ſwart-bruine plekken, gelyk Ebben-hout, zomtyds ook met diergelyke aderen, of plekken hier en daar in 't hout, en de gebeel oude boomen krygen een ſwart hert, doch dat niet gebeel dik en is. De Tamaryn-boom bloeit in deze Eilanden in January en Febr., maar de vruchten rypen zeer langzaam, en niet voor in de reegenmouſſon, waaromze ook in deze quartieren weinige rype vruchten voortbrengen, en die nog kleinder en zuurder, dan de Javaanſche zyn, maar ook op Java hebbenze een andere gelegentheit, en worden aldaar ryp, in de drooge mouſſon.

Naam. *In 't Latyn* Tamarindus, *en de vruchten* Tamarindi, *en* Palmulæ Indicæ, *na het Arabiſche* Tamarhindi, *of* Dactyli Indici, *niet om dat dezen boom eenige gelykeniſſe heeft met den Dadel-boom, die in Indiën*

India non creſcit, ſed quum fructus digitos referant, cum quibus Dactyli fructus quoque comparantur. Arabes quoque hos dicunt *Homar* ob fuſco-rubentem colorem, eandemque ob rationem a quibusdam Græcis vocatur *Phœnico-Balanus*; & *Oxyphœnix*, h. e. Dactyli acidi. Veteribus vero Græcis hæc arbor, ejusque fructus ignoti fuere: Turcis ac Perſianis idem nomen gerit Arabicum, Ægyptiis vero dicitur *Dereſilede* vel melius *Dereliide*. Nomina Indica ex *Garzia* & *Chriſtophoro Acoſta* ſunt *Puli*, *Ambili*, & *Chineha*: Malaice *Aſſam* vel *Aſſam-Java* h. e. acidum, vel aliquid acidi ex Java, omnes denominationes ab excellenti acido ſapore. In Java ipſa vocatur *Sunda Aſſa* h. e. acidum ex Sunda, quæ hodie Batavia eſt. Fructus & arbores peculiari nomine in Java vocantur *Tſchampalu*, extracta vero pulpa, atque in ollis compacta ipſis dicitur *Aſſam*, quæ vera Tamarindus eſt. Macaſſarenſes illam nominant *Tſchamba*, Bandenſes *Tamalachi*, Madagaſcarenſes *Quille*, & juxta O. Dapperum *Monte*. Portugallis dicitur *Tamarinho*, & Belgis *Tamaryn*. In *Hort. Malab. tom.* 1. *Fig.* 23. Malabarice vocatur *Balam Puli* ſive *Madaram Puli*. Brachmanis autem *Sinza*.

Apud Arabes *Tamar* proprie ſignificat *Palmam* ſive *fructum Palmæ*, non vero ipſam arborem, quæ *Nachali* dicitur, verum apud Hebræos *Tamar* ſignificat quamlibet Palmam proprie dictam.

Locus. Hæc arbor quondam in Indiæ regione tantum reperiebatur *Guzeratte* dicta, ubi etiam optima habetur, quæ in montibus creſcit, atque in locis Borealibus: Inde tempore in Perſiam, Arabiam, & Ægyptum fuit tranſlata, atque hodie frequenter occurrit in *Java*, uti & in *Bima*, *Timora*, & *Macaſſara*, raræ hæ arbores ſunt in Amboina & in Moluccis, ubi raros etiam dant fructus, & anguſtam habent comam, atque ita lente creſcunt, ut tædioſum ſit: Sine dubio, quia Amboina eſt regio nimis pluvioſa, unde inpediuntur hæ frigidæ arbores in altum excreſcere, maturosque producere fructus. In Banda autem ſunt excelſiores, majoresque dant fructus, quum ejus ſolum ſit calidius, quum mineris ſulphureis ſit refertum.

Uſus. Hujus arboris nulla pars in majori eſt uſu, quam fructuum pulpa, quam omnipotens Creator hiſce calidis regionibus produxit utiliſſimam, uti aromata fervida in majorem Borealis regionis uſum diſtribuit, quam ipſis populis, in quorum terra creſcunt: Sic hiſce inſulis plurima alia donavit refrigerantia, inter quæ Tamarindus optimus eſt fructus, quum ejus natura ſit frigida in tertio gradu, ac humida in ſecundo, unde refrigerans ejus vis eſt ac detergens: Recens ejus pulpa in placentas formata quotidianum culinæ dat uſum, quæ condimentis piſcium, gallinarum, ſimiliumque additur ciborum, quibus gratam conciliat aciditatem, ventriculo ſalubrem, taliaque condimenta in India vocantur *Carri* ſeu *Carril*. Natio noſtra multam hujus pulpæ partem adhibet ad cereviſiam ſaccharatam inde componendam, quæ vulgaris eſt potus Indicus, ſummopere refrigerans, ſed inſuetis alvum nimium ſubducens. Hac Tamarindi pulpa caput atque corpus quoque abluitur ad detergendas ſordes atque maculas. Ex argento confecta quæcunque ſint, in Tamarindi aqua ebullita, pura inde fiunt atque ſplendentia: Quod porro attinet ad reliquum ejus ac multiplicem Javanorum, Sinenſium, & Malaicenſium uſum, hunc ſciens prætereo.

Tamarindi ſaccharata pulpa proprie inſervit Pharmacopæis, huncque in finem ollis ac vaſis inpoſita in Europam transfertur, quæque peculiariter conducit trans mare navigantibus, quibus ſaluberrima eſt, ſi aliquando illa utuntur ſive forma linctus, ſive in aqua ſoluta, & loco juſculi adſumpta, leniter enim alvum ſubducit, depurat, & craſſum attenuat ſanguinem, qui ex craſſis ac ſalitis navium cibis generatur, atque à ſcorbuto præſervat, ſi ejus diatheſis adſit.

Eadem porro ſaccharata pulpa in Arte Medica adhibetur ad lenes purgationes, in iis vero tantum morbis, qui ex bilioſis oriuntur humoribus, ac quibus ingens æſtus adeſt, uti in ardentibus febribus, cholerico fluxu &c. Tamarindi enim vis eſt æſtuantem ſedare bilem, ſanguinem depurare, atque refrige-

niet waſt, maar om dat de vruchten gelyken na vingers, met dewelke de Dadel-vruchten ook vergeleeken werden. De Arabiers noemenze ook Homar, *van wegen hun bruinroode coleur, en uit dezelfſte inzigt noemen hem ook zommige Grieken* Phœnico-Balanus, Oxyphœnix, *dat is zuure Dadelen: Want de oude Grieken is die boom, en zyn vrucht onbekent geweeſt. By de Turken, en Perſianen heeft hy mede de voorſchreven Arabiſche naam, maar in* Ægypten *biet hy* Dereſilde, *of beter* Derelſide. *De Indiaanſche namen, uit* Garzias, *en* Chriſtophorus Acoſta, *zyn* Puli, Ambili, *en* Chineha. *Op Maleyts* Aſſum, *of* Aſſam-Java: *Dat is zuur, en iets zuurs van Java, alles zo genaamt van zyn uitnemende zuurte. Op Java zelfs biet hy* Sunda Aſſa, *dat is zuurte van Sunda, 't welk hedensdaags Batavia is. De vruchten, en boomen werden in 't byzonder op Java genaamt* Tſchampalu, *maar het uitgetrokkene, en t'zamengepakte merg hietenze* Aſſam, *'t welk de eigentlyke Tamaryn is: Op Macaſſar* Tſchamba: *Op Banda* Tamalacki: *Op Madagaſcar* Quille, *en, volgens* O. Dapper, Monte. *Op 't Portugees*, Tamarinho: *In 't Duits* Tamaryn: *In Horto Malabaar*, tom. 1. fig. 23. *biet hy in 't Mallabaars* Balam puli, *of* Madaram puli, *Bram:* Sinza.

By de Arabiers betekent Tamar *eigentlyk* Palmam, *een Palm, of de vrucht daar van, en met de boom zelfs, die* Nachali *genaamt wert, maar by de Hebreuwen betekent* Tamar *een Palm-boom.*

Plaats. *Dezen boom beeft men eertyds in Indiën maar alleen gevonden in 't Koningryk van Guzeratte, alwaar men ook voor de beſte hout, de gene die op bergen waſſen, en op plaatzen, die na het Noorden zien: Van daar beeft menze metter tyd in* Perſien, Arabien, *en* Ægypten *gebracht, en hedensdaags vint menze overvloedig op Java, als mede op Bima, Timor, en Macaſſar, doch ſchaars in Amboina, en de Moluccos, daarze ook weinig vruchten dragen, en ſmalle kruinen hebben, ook zo langzaam opſchieten, dat het te verdrietig is: Buiten twyffel, om dat Amboina te veel reegen beeft, die deze koude boomen het opſchieten, en rypen belet. Maar in Banda werdenze grooter, en dragen beter vruchten, om dat de gront aldaar van onderen heeter is, als zynde ſwanger van ſwavel-Mynen.*

Gebruik. *Van dezen boom is niets zo veel in gebruik, als het bruine merg uit de vruchten, het welk den alwyzen Schepper zeer dienſtig voor, en in deze heete Landen laat voortkomen: En gelyk hy de heete ſpeceryen meer tot geryf van de koude Noorder Werelt, dan voor de Landen, daarze waſſen, geſchapen heeft: Zo beeft hy ook deze heete Landen insgelyks verzien met veele verkoelende dingen: Onder de welke de Tamaryn wel de bequaamſte is, als zynde van eigenſchappen kout tot in den derden, en vochtig tot in de tweede graat: dierhalven verkoelende en afvegende. Het verſche merg alleene tot koeken gemaakt, heeft zyn dagelyks gebruik in de keuken, om in de ſauſſe by Viſſen, Hoenders, en diergelyke ſpyze te doen, dezelve gevende een aangenaame zuurte, en die ook den maage gezont is, en werden diergelyke zoppen in Indiën* Carri *of* Carril *genoemt. Onze Natie op Batavia, en elders, ſlyt of conſumeert veel van dit merg, in't maken van 't zuiker-bier, zynde een gemeene drank in Indiën, en zeer verkoelende, doch die gene, die 't niet gewent zyn, loſlyvig makende. Met deze Tamaryn waſt men ook het hooft en lyf, om alle ſmeer en vuiligheit daar af te veegen. Alderhande zilver-werk in Tamaryn-water opgekookt, wert mede zeer zuiver en klaar daar van: En wat vorders belangt deszelfs andere en verſcheide gebruiken in de dagelykze huisbouding van de Javanen, Sineezen, en Maleyers, die ga ik voorby.*

De gezuikerde Tamaryn dient eigentlyk voor de Apotheeken, en wert tot dien einde met heele potten, en vaten vol na Europa gevoert, zynde inzonderheit zeer koſtelyk en dienſtig voor de Zeevarende, wanneerze die altemet nuttigen, het zy als een likking inſlikken, het zy met water mengen, en tot een koude ſchaal maken, want het den menſche openlyvig maakt, zuivert, en verdunt het dikke bloet, dat men van de groove en zoute ſcheeps koſt vergadert, en bewaart hem voor de ſcheurbuik, daar de Zeevarende zo zeer mede gequelt zyn.

Het zelfſte gezuikerde merg gebruikt men voorts in de Medicyne tot zagte purgatien, doch alleene in zodanige ziekten, die van galachtige humeuren ontſtaan, en daar groote brant by is, als in de heete koortzen, want des Tamaryns eigene kragt is de woedende galle te ſtillen, het bloet te zuiveren, en te verkoelen, zynde de purgeeren-

gerare, ejusque vis purgans adeo debilis eſt, ut raro ſua ſponte ſine aliis additis vix operetur, immo in quibusdam omnino nihil, unde quidam Caſſiam fiſtulam addunt, potum autem tum dat nauſeoſum. Eadem quoque pulpa conducit iis, qui calida & ſicca vexantur ſcabie; inque aqua, in qua Tamarindi pulpa fuit ſoluta, puerorum corpora lavantur, qui Variolis laborarunt, ad corpora eorum depuranda. Arabes, ſi per vaſtas ac ſiccas ſolitudines iter inſtituant, ſecum ducunt Tamarindum, ad ſitim ſedandam, ſique ejus vim refrigerantem augere velint, ipſi admiſcent contritum Sandalum vel Cedri lignum. Folia quoque acidam ac refrigerantem habent virtutem, ſimulque ſiccantem, quibus defectu aliarum herbarum Lactucæ inſtar utuntur, atque cum aqua contrita caput lavant ad depurandum: ac porro in cataplasma contrita, Emplaſtri loco inponuntur Eryſipelati, ad ejus ardorem exſtinguendum: Qui autem ventriculum habent frigidum, vel Lienis obſtructioni ſunt obnoxii, abſtineant ſeſe a Tamarindi uſu, niſi addatur aroma aliquod ex Caſſia lignea, Maci, Maſtiche, &c. Madagaſcaræ incolæ Tamarindum quoque in quotidianum adhibent uſum culinarium, quum arbores apud ipſos ſint frequentes, ac bis in anno fructus producant.

rende kracht daar in zo ſlap, datze van of uit zig zelfs qualyk werken wil, ja ook by zommige menſchen gantſch niet: En waarom ook eenige wat Caſſia Fiſtula daar onder komen te mengen, maar dat geeft een walgelyken drank: Het zelve merg is ook goet genuttigt van die gene, die met een heete en drooge ſchurft beladen zyn, en in 't water, daar Tamaryn ingeweekt is, waſt men de kinderen, die de kinder-pokken gehad hebben, om het lichaam te zuiveren. De Arabiers, willende door of over groote en drooge Woeſtynen reizen, voeren de Tamaryn met haar, om den dorſt te verſlaan, en indien zy deszelfs verkoelende kragten nog wat vermeerderen willen, zo doenze wat gevreeven geel Sandel-hout, en Ceder-hout daar by. De bladeren hebben mede een zuure, en verkoelende kragt, en zyn daar by ook wat droogende, en by gebrek van andere groente, kan men dezelve ook tot Salade gebruiken, als mede in water gevreeven zynde, het hooft daar mede waſſen, om't zelve te zuiveren. En wyders, maar alleen, tot een pap zynde gevreeven, zo legt menze ook pleiſters gewys op de rooze, om deszelfs hitte en brant te verkoelen: Maar de gene, dewelke een koude maage hebben, of milt-zugtig zyn, dienen den Tamaryn niet te gebruiken, zonder eenige heete ſpeceryen, als Caſſia lignea, Foely, *en* Maſtix *daar by te doen. De Inwoonders van Madagaſcar hebben de Tamaryn ook in dagelyks gebruik, en dat in de koſt, want de boomen waſſen by hun lieden overvloedig, en dragen tweemaal vruchten in een jaar.*

Euſeb. Neuremberg. hiſtor. natur. lib. 15. *cap.* 17. ſcribit, Tamarindos arbores quoque creſcere in regionibus Americanis, in provinciis Mexico & Acapulco, aliunde autem ibi fuiſſe tranſlatas. Tamarindi folia (ſed inproprie) cum Rutæ comparat foliis, neque concedit pro Oxyphoenice Græcorum habendam eſſe, qua in re quodammodo vera dicit, quum per Oxyphoenicem intelligi quoque poſſit certa ſpinoſæ Palmæ ſpecies, æque ac acida Tamarindus, notum enim eſt Græcis ὄξυς vocari æque acidum ac ſpinoſum.

Euſeb. Neuremb. hiſtor. natur. lib. 15. cap. 17. *ſchryft, dat de* Tamarinden *mede waſſen in de Americaanſche Landen, in de Provincie van* Mexico, *en* Acapulco, *doch datze van elders derwaarts gebragt zyn. Hy vergelykt (doch wat oneigentlyk) de bladeren van Tamaryn, met die van Ruiten, en wil ook niet toeſtaan, dat menze voor het* Oxyphoenix *der Grieken zal houden, waar in by eenigzints gelyk heeft, nadien men door* Oxyphoenix *mede kan verſtaan, een zoorte van de ſteekende* Palma, *zo wel als onze zuure Tamaryn: Want het is bekent, dat de Grieken het woort* Oxys *gebruiken, zo wel omtrent zuure, als ſteekende dingen.*

Vetuſtiſſima ac nigerrima Tamarindi pulpa cum ſemine Cumini contrito mixta, & redacta in craſſam maſſam utuntur Malaicenſes pro ſuppoſitorio ad alvum mox ſubducendam.

In Timora & Bima arbor hæc copioſe quoque creſcit ſua ſponte in ſilvis, ejusque lignum ibi adhibetur ad naves exſtruendas, atque inde aſſeres, coſtæ, fulcra, & ſimilia formantur, quum ſit admodum durum ac durabile, colorem autem habet pallide albicantem, in vetuſtis vero truncis ejus cor paulo fuſcum eſt.

Chriſtoph. Acoſta ex Indorum relatu narrat, æque noxium atque inſalubre eſſe ſub hac decumbere atque dormire arbore ejusque umbra, ac in patria noſtra teſtatur de Nuce Juglande.

Macaſſarenſes maturis utuntur fructibus loco Limonum, ſi rubrum pigmentum *Caſſomba* dictum præparare velint, ad quem uſum Turattenſes immaturas ſiliquas ſeu nondum apertas venales adferunt magna copia ad metropolim Macaſſaram.

Jacobus Bontius libr. 6. *cap.* 4. alteram Tamarindi deſcribit ſpeciem, quam Javanica lingua vocat *Carandje*, & quidam *Carandjang*, ac putat, ſed male, eſſe *Carandas Garziæ libr.* 2. *cap.* 6. *arom.* Folia ipſi tribuit vulgari Tamarindo ſimilia, in iis autem, quæ in horto meo plantatæ fuere, & ex Javanico ſemine propullularunt, diverſa ab eo obſervavi, ac ſimilia inveni Lingoæ foliis, ſed paulo anguſtiora & acutiora, ut & alternata: Ejus autem fructus ſunt ſiliquæ parvæ, in quibus unum tantum continetur officulum, non ita amplum ac circumjectum carne ſeu pulpa acidula, quæ ſiccior eſt quam vulgaris Tamarindi, nec ita nigricat, vel ullam habet vim purgantem, ita ut inſtar aliorum fructuum comedatur, ſive ad ſitim ſedandam, ſive ob ſaporem & ad oblectamentum.

Chriſtophorus Acoſta *ſchryft, uit het verhaal der Indianen, dat het zo zwaar of ſchadelyk en ongezont zy te ſlapen, onder de ſchaduwe van een Tamaryn-boom, als men in 't Vaderland zegt van den Noote-boom.*

De Macaſſaren gebruiken de onrype vruchten ook in plaats van Lemoenen, als zy de roode verwe Caſſomba *willen maken, en tot welken einde de Inwoonders van* Turatte *de onrype bouwen, of die nog niet geopent zyn, in menigte te koop brengen na de Hoofſtadt Macaſſar.*

Jacobus Bontius, lib. 6. cap. 4. *beſchryft een tweede geſlagt van Tamarindus, 't welk by op Javaans* Caradje *noemt, (zommige ook* Crandjang) *en ſuſtineert, doch abuſyvelyk, dat het zy* Carandas, *by* Garzias lib. 2. cap. 6. arom. *beſchreeven: Hy maakt ook zyn bladeren aan die van de Tamaryn gelyk, maar aan de gene, die in myn thuin geplant, en van Javaans Zaat opgekomen zyn, heb ikze wel anders bevonden, te weten, aan die van de* Lingoa *gelyk, doch wat ſmalder, en ſpitzer, en tegens malkander verwiſſelt. De vruchten zyn kleine korte bouwen, daar in een boone leid, die niet groot, en omvangen is met een zuurachtig vlees, drooger dan dat van de Tamaryn, ook niet zo bruin, en geen purgerende kragt hebbende: Zo dat het wel uit de hand gegeten werd, 't zy dan om den dorſt te verſlaan, of ook wel om de ſmaak, en uit plaizier.*

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Tertiæ,

Exhibentis ramum *Tamarindi*, quæ *Aſſam Java* incolis vocatur

A. *Folium ſuperiore parte* conſpiciendum præbet.
B. *Folium inferiore* ſua *parte* ſiſtit.
C. *Florem* omnibus partibus abſolutum.
D. *Fructum* ſeu *ſiliquam* demonſtrat.
E. *Oſcula* ejus *ſeminalia.*

OBSERVATIO.

TAMARINDUS deſcribitur a *Ray. in hiſt. pl. p.* 1748. & ejus ſynonyma occurrunt plurima in *Sloan. Catal. pl. Jam. p.* 147. & *Theſ. meo Zeyl. p.* 222. vide & *Tournef. inſt. p.* 660. & *Dale Pharmac. p.* 507. Tamarindi. *J. Bauh. tom.* 1. *p.* 422. *Marcgr. Braſil. hiſt. p.* 107. vide & *H. Cliff. p.* 18. & Balam-Pulli. in *Hort. Malab.* vocatur *tom.* 1 *p.* 39. *Tab.* 23. Tamarindus Orientalis a *Blakwel. Herbal. Tab.* 221 exhibetur, Occidentalis vero ibidem. *Tab.* 201.

UYTLEGGING

Van de drie en twintigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de *Tamarinde-boom*, die *Aſſam Java* by de Inlanders genaamt wert.
A. Wyſt aan het *bladt* in zyn *oppervlakte.*
B Het *zelve van onderen* te zien.
C. Vertoont een *bloem* met al deszelfs deelen.
D. De *vrucht* ofte *peul.*
E. Deszelfs *Zaaden.*

AANMERKINGE.

De *Tamarinde-boom* wert by *Ray* beſchreven in zyn *hiſtor. plant. pag.* 1748. en daar van zyn veele Schryvers en benamingen aangehaalt in de *Catal.* van *Sloan. pl. Jamaic. pag.* 147. als mede in myn *Theſ. Zeyl. pag.* 222. verders zie hier over *Tournef.* in zyn *inſtit. pag.* 660. en *Dale* in zyn *Pharmac. p.* 507. als mede de *Hortus Cliffort. pag.* 18. *J. Bauh.* in zyn *eerſte deel pag.* 422. en *Marcgrav.* in de *hiſtor. van Braſil. pag.* 107. en in de *Hortus Malabaricus eerſte deel*, *pag.* 39. *Tab.* 23. wertze Balam Pulli genaamt. De Ooſt-Indiſche Tamarinde wert by *Blackwel Herbal. Tab.* 221 verbeeldt, en de Weſt-Indiſche. *Tab.* 201.

CAPUT TRIGESIMUM TERTIUM.

Malum Granatum. Delima.

GRanatæ arbores in India tantum fruteſcunt, immo plerumque breviores ſunt quam in Europa, ſeſe in varios tenues diſpergentes truncos, ac vix ita dirigi poteſt, ut unum tantum gerant ſtipitem: Cæterum tam forma quam fructibus omnino convenit cum Europæa, unde non ample hic eam deſcribam & tantummodo ejus quaſi faciam mentionem, notans fructuum ſaporem neque dulcem neque acidum, ſed quaſi mixtum ac vinoſum eſſe: Ejus ramuli ſunt ita longi ac teneri, ut ſint fulciendi, quum alias pondere fructuum facillime frangerentur. Optimos ferunt hæ arbores fructus, ſi in hortis vel in planis areis prope ædes plantentur, ac circa eas lapideus locetur arcus, ſæpiusque amputentur, facillime enim perit hæc arbor, ſi non humana cultura ſuſtentetur. Officulorum color plerumque eſt roſeus ſeu ruber ut in Europæis; occurrit autem hic in India alia ſpecies, quæ alba penitus gerit officula. In initio ſiccorum menſium, h. e. Octobri, ſicca dejicit folia, ac ſurculos emittit, qui ſubſequentibus menſibus flores producunt.

Nomen. Latine *Malum Punicum*, & *Granatum*, Belgice *Granaat-Appel.* Arabibus *Ruman* ſeu *Roman*, quod originem habet ab Hebræo *Rimmon*, & hinc Hiſpanica lingua *Romana*, & Portugallica *Romanca*: Malaice *Delima*: Sinenſibus *Saliu* vel *Tsjialiu.*

Locus. In omnibus hiſce orientalibus reperitur inſulis, ſed non copioſe, hinc inde enim quidam tantum in hortis occurrunt ejus frutices: In Sina frequenter creſcit, ibique in parvæ arboris formam.

Uſus. De ejus natura ac viribus hic non multa commentari eſt animus, quum in Europæis libris ſit ſatis deſcripta, ac tantummodo demonſtrabimus, quos in uſus Indi illam adhibeant. Ejus cortices ac interiora officulorum grana multum uſurpantur contra Diarrhæam & tenesmum; ſi contundantur, & cum Oryzæ aqua aſſumantur. Flores aquæ incoquere, illisque os colluere conducit iis, qui gingivas habent flaccidas, nec manducare poſſunt. Et uti in Europa ſilveſtris occurrit ſpecies, quæ non niſi flores gerit, ac peculiari nomine *Balauſtium* vocatur, ſic quoque in India rara occurrit ſpecies, quæ nil niſi flores producit, neque in ſilvis creſcit, ſed ſumma cura in hortis colitur ab florum elegantiam. Ejus frutex ac folia cum vulgari quidem conveniunt, ſed flores ſunt majores, ac magnitudinem inperialis habent nummi, plurimis con-

XXXIII. HOOFDSTUK.

Granaat-Boom.

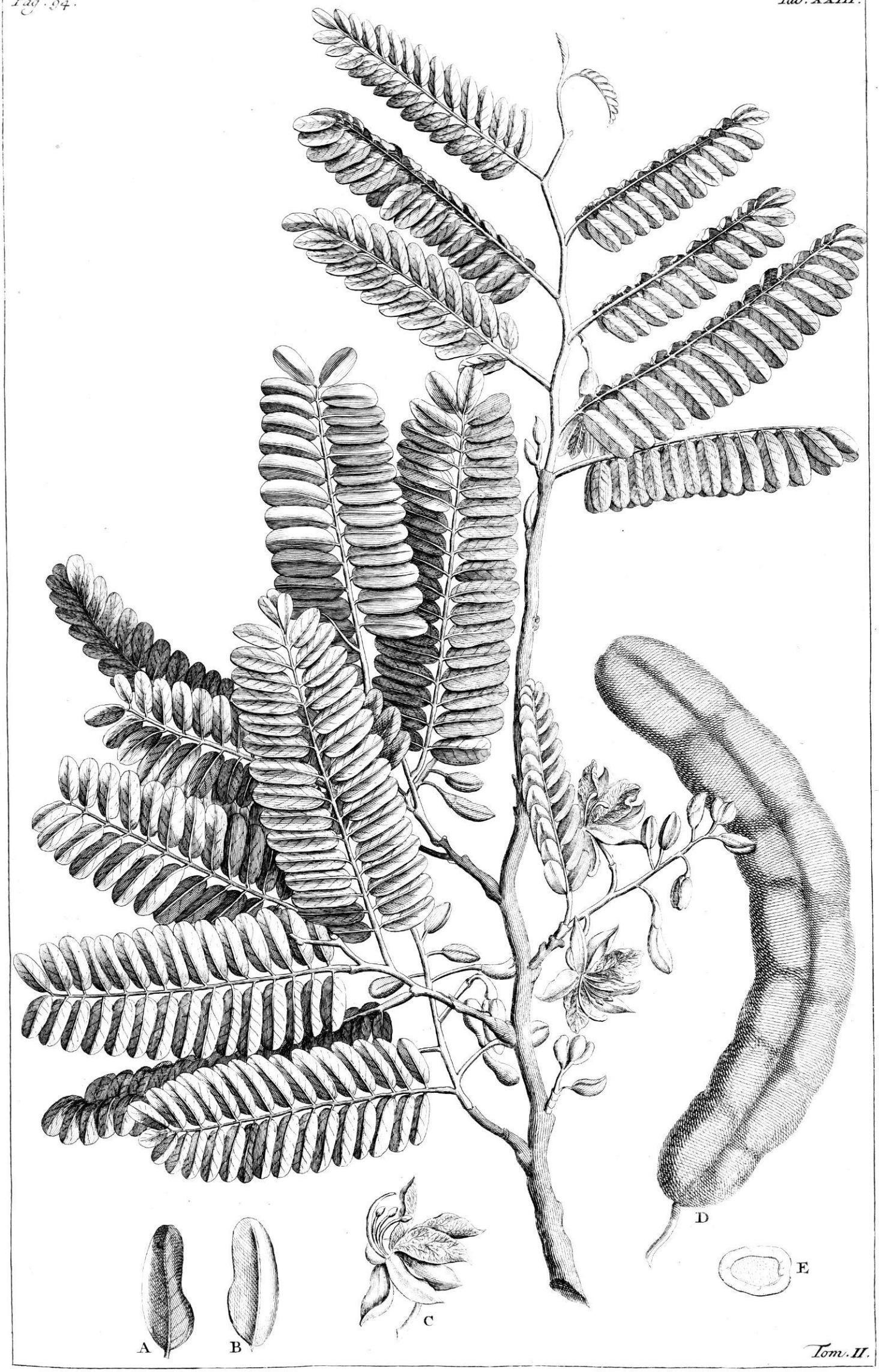
DE Granaten blyven in Indiën ook, maar als een ſtruik, ja doorgaans nog korter dan in Europa, zig in verſcheide dunne ſtammen uitbreidende, en men kanze qualyk daar toe brengen, datze maar met eenen opſchieten. Anders zo aan gedaante, als vruchten is dezen boom de Europiaanſche t'enemaal gelyk, dies ikze albier niet breeder en zal beſchryven, en alleenlyk maar aanroeren, dat de ſmaak van de vruchten, nog zoet, nog zuur, en als gemengt of wynachtig is: De ryskens zyn zo lank, en teder, dat menze veeltyds ſtutten moet, of zouden anders door de ſwaarte van de vruchten ligt komen te breeken: Zy dragen beſt, als menze in de hoven ofte op de vlakke erven, by de huizen plant, ook een hooge ſteenen voet daarom legt, en wat dikwils beſnoeit: Want dezen boom gaat zeer ligt uit, als men de hand daar niet aan en houd: De coleur van de korrels in 't gemeen is Rooſe-root, gelyk in Europa, doch men vint hier in Indiën ook een ſlag, die gants wit blyven. In 't begin van de drooge-Mouſſon, dat is in October, begint hy zyne drooge bladeren weg te ſmyten, en jonge ſcheutjes voort-tebrengen, waar op dan in de volgende maanden ook de bloemen volgen.

Naam. *In 't Latyn* Malum Punicum, Granatum, *in 't Duits Granaat-Appel, Arabies* Ruman, *of* Roman: *Afkomſtig van 't Hebreuwſche* Rimmon, *en daar na het Spaanſche* Romana, *en het Portugeeſche* Romanca. *In 't Maleyts* Delima, *Sinees* Saliu, *of* Tsjialiu.

Plaats. *Men heeftze door alle deze Ooſterſche Provincien, hoewel niet in overvloet, maar ſlegts hier en daar eenige ſtruiken in de hooven: In* Sina *waſtze overvloediger, en wert aldaar een kleine boom.*

Gebruik. *Van zyne aart en kragten zullen wy albier mede niet veel ophalen, als zynde genoegzaam in de Europiaanſche boeken bekent, maar alleenlyk aanwyzen, waar toe onze Indianen dezelve gebruiken: De ſchaale, en binnenſte ſteenen in de korrels, werden veel gebruikt tegens de buikloop, en perſing, als menze ſtampt, en met gekookt ryswater inneemt. De bloem in water gekookt, en dan in de mont gehouden, is goet voor de gene, die een los tandvlees hebben, en daar door niet eeten kunnen: En gelyk men in 't Vaderland ook heeft de wilde Granaten, die niets dan bloemen dragen, en in 't byzonder* Balauſtium *genoemt worden: Zo heeft men hier in Indiën ook een zeldzame zoorte, die wel niets dan bloemen draagt, doch niet in 't wilt waſt, maar wel ter degen, en zorguldig in de hooven opgebracht, of aangequeekt wert: En dat wegens de fraayigheit van de bloemen: Zynde de*

ſtruik

A
B
C
D
E

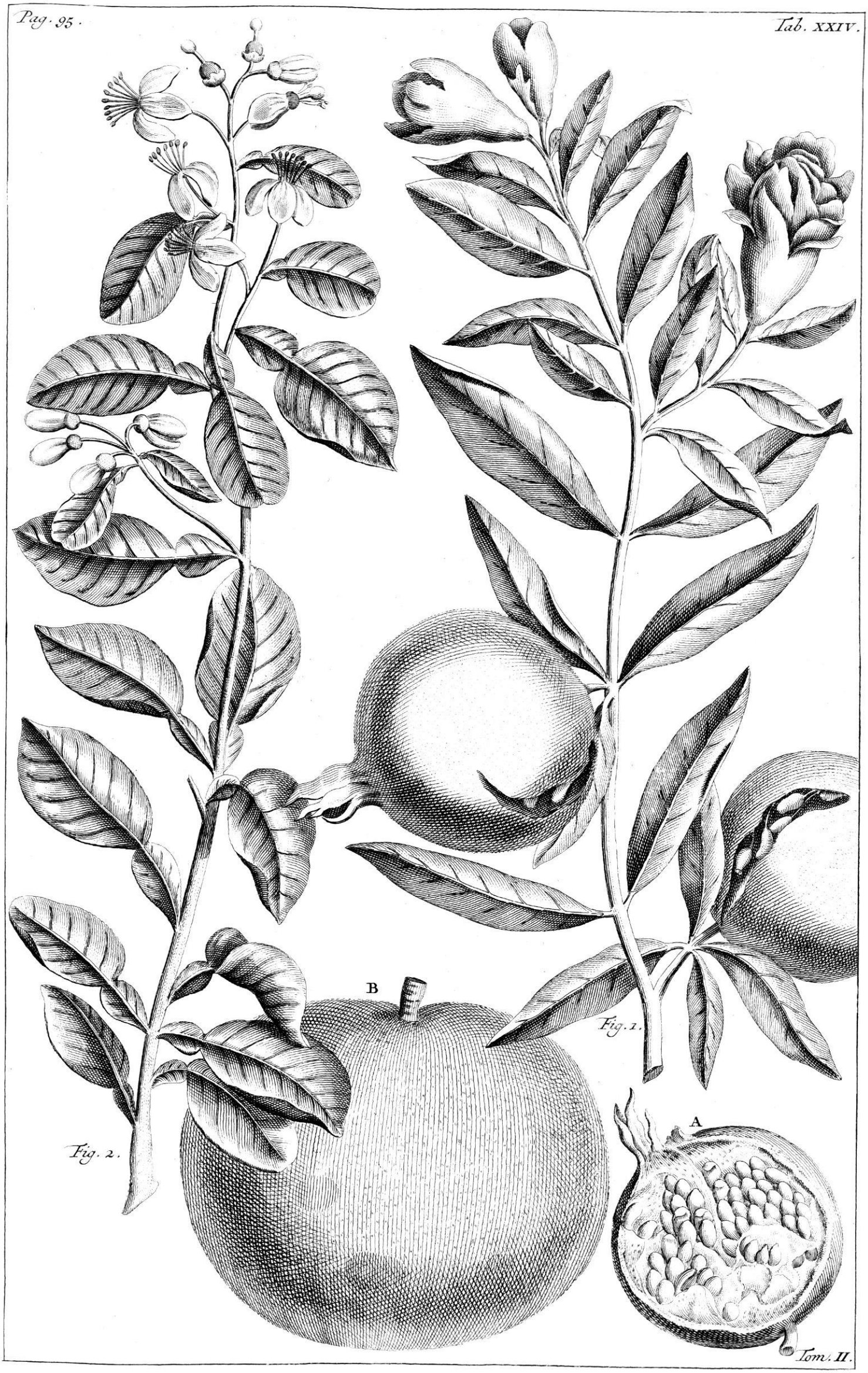

Fig. 1.

Fig. 2.

conſtantes reflexis petalis, adeoque adunatis, ut floris fundus per illa conſpici nequeat. Vulgatiſſimi flores ſunt coccinei, inſtar illorum, qui fructus producunt, licet quidam etiam occurrant, qui albiſſimi ſunt, & alii incarnati. Omnes autem penitus inodori, ac tantummodo oculos oblectantes: quum vero adeo brevibus ſuccreſcant pedunculis, ut vix manibus teneri poſſint, & Malaicenſes tamen hiſce capillitium ſuum amant ornare, hinc ut melius eum in finem illis poſſint uti, ſuppoſititium addunt ipſis petiolum: Malaice vocatur *Delima Wangza*, quod autem Javanenſe videtur nomen, denotat enim Magnatum florem: Ternatenſibus vocatur *Lima Suſſo*. Nullum alium ejus novi uſum, niſi quod hortorum ornamento inſerviat, ejusque propagatio fit menſibus pluvioſis per ſurculos terræ commiſſos.

In Sina binæ Granati ſunt ſpecies, cujus prima ac præcipua vocatur *Butliu*, quod pronunciatur *Bulliu*, h. e. *Granatum Melleum*, quum ejus poma ſeu fructus dulciſſimi ſint ſaporis, ejusque officula grana gerant nunc majora, nunc minora. Altera ſpecies dicitur *Tſcholiu* h. e. *Granatum lapidoſum*, quod vinoſum habet ſaporem, ſed parva gerit granula, majoraque oſficula, unde cum Indica plurimum convenit; Prima ſpecie calidioribus utuntur diebus ad ventriculum refocillandum, alteram autem in uſum advocant medicum ad omnes Diarrhæas ſiſtendas: quum autem ejus cortices atque granula aquæ ſoli incocta auſterum & ingratum dant potum, hinc binæ adduntur in coctione gallæ Quercus cum fruſto Putsjoc, & tantillo Mellis, cribratusque hic propinatur potus. Huic ſupereditur pulpa *Soccuncapas* cocta, & in pultem contrita, cumque pauco melle mixta: Hoc autem Medicamentum tantum convenit in Dyſenteria & tenesmo, non autem in Cholera, ubi mel nocet. Certis annis aliquid peculiare invenitur in Granati foliis, in ſuprema enim eorum parte tuberculum excreſcit inſtar viridis *Catjang*, optime referens formam Cranii cadaveris, ſeu Simiæ, primo cinereum, dein fuſcum, quumque hæc capitula ſeſe aperiant, papilio exit cinereus, inque iis obſervari poteſt, quod alii antea papiliones ſua in hocce folio depoſuerint ova: de talibus vero capitulis crania referentibus poſtea in *Vidara* ulterior fiet mentio.

ſtruik, en bladeren de gemeene wel gelyk, maar de bloeme is wat grooter, in de ronte als een Ryksdaalder, met veele gekrulde blaadjes, en die zo digt aan, en op malkander, dat men daar geen bodem door zien en kan. De gemeenſte zyn levend ſcharlaken-root, gelyk die van de vrucht-dragende, ook vint menze wel ſpier-wit, en zommige wat gemengt: Doch alle gants zonder reuk, en alleen maar de oogen vermakende, en dewylze op zo korte ſteelen waſſen, dat menze qualyk vatten kan, en echter de Maleyers dezelve gaarne in de hairen dragen, zo plegenze een valſche ſteel daar aan te ſteeken, om haar te beter te konnen gebruiken: Men noemtze in 't Maleyts Delima Wangza, *doch 't welk veel eer voor een Javaanſche naam te houden zy: Want het wil een Vorſten of Heere bloem zeggen, en in 't Ternataans* Lima Suſſo. *Ik weet daar van geen ander gebruik, als dat menze in de hooven plant tot een cieraat: En haare voortplanting geſchiet in de regen-maanden met ryskens, die men in de aarde ſteekt.*

In Sina heeft men tweederlei ſlag van Granaten, de eerſte en voornaamſte zoort genaamt Butliu, *het welk men uitſpreekt* Bulliu, *dat is honing-Granaten, om dat de Appelen, of vruchten zeer zoet van ſmaak zyn, de korrels groot, en kleine ſteenen hebbende, het ander geſlagt hietenze* Tſcholiu, *dat is, ſteenagtige Granaat, zynde wynachtig van ſmaak, doch heeft kleene korrels, en daar in groote ſteenen, dierhalven met de Indiaanſche meeſt overeenkomende: En de eerſte gebruikenze by heete dagen om de maag te verkoelen: en de andere tot medicyn, om alderhande buik-loop te ſtoppen; doch dewyl deze ſchillen en korrels alleen in water gekookt, een barſchen en wrangen drank maaken, zoo doet men in 't kooken daar by een paar Galnooten, een ſtukje Putsjoc, met een ſcheutje honing, en drinkt het wel geklenſt zynde, zoodanig in. Daar op eet men dan het merg van* Soccuncapas, *eerſt gekookt en tot een pap gevreeven, midsgaders een weinig honing daar onder gemengt zynde: dan dit recept is maar alleen dienſtig in roode-loop en perſſing, doch niet in de graauwe loop, daar honing geen goet in en doet. In zommige jaaren vint men ook aan de Granaat-bladeren iets bezonders, namentlyk op hun bovenſte vlakte een knopje wat grooter als een groene Catjang, zeer naby verbeeldende de gedaante van een doods-hoofje, of een apen-kop, eerſt graauw en daar na bruin, als wanneer deze knopjens open berſten, en graauw-witte Uiltjes uitlaaten, die veel groter zyn dan de huisjes waaren, en men kan zien, dat zy door andere voorgaande Uiltjes daar op gebragt of gezet zyn: Van hoedanige en diergelyke doods-hoofjes hier na breeder over de Vidara verhaal wert gedaan.*

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Quartæ,

Cujus *Figura prima* exhibet ramum *Punicæ floriferæ & frugiferæ*, ubi ad Litt.

A. *Fructus* ejus *apertus*, ut *Oſſiculorum ſitus* appareat, conſpicitur.

Figura ſecunda ramum exhibet Aurantii *Pompelmoes* dicti, *fructu omnium maximo*, ubi *litt.*

B. Naturalem hujus fructus formam denotat.

OBSERVATIO.

Punica hoc genus vocatur a *Cæſalpino* & *Linnæo in H. Cliffort. pag.* 184. & Malus Punica in *Sloan. Catal. pl. Jamaic. p.* 201. ubi citatos vide auctores, hujusque arboris varietates; quæ eleganter delineatæ inveniuntur in *Blackwel. Herbal Tab.* 97. & *Tab.* 145. flore pleno, vide porro *Plukn. Almag. pag.* 240. deſcribitur quoque a *Valent.* in *Amboina pag.* 191. Spinoſa autem ejus ſpecies in *Theſauro noſtro Zeylanico occurrit pag.* 111. quæ Granata Malus Zeylanica ſpinoſa ibi vocatur, quæque in Malabara etiam creſcit, & in *Hort. Malab. part.* 4. *Tab.* 13. Katunaregam dicitur.

UYTLEGGING

Van de Vierentwintigſte Plaat,

Welkers *eerſte Figuur* vertoont een Tak van de *Granaat-boom*, met *bloemen*, en *vruchten beladen*, alwaar de letter

A. Wyſt aan een *geopende vrucht*, op dat de *plaatzing* der *Zaat korrels* gezien werd.

De *Tweede Figuur* vertoont een Tak van de *Pompelmoes*, ofte de *Orangie boom*, met de *grootſte vruchten*, alwaar de *letter*

B. De natuurlyke gedaante dezer vrucht verbeelt.

AANMERKING

Dit geſlagt werd Punica van *Cæſalpinus* & *Linnæus* in de *Hortus Cliffort. p.* 184. en *Malus Punica* by *Sloan.* in de *Catal.* van de *Jamaiſche planten p* 201. genaamt, alwaar de verdere aangehaalde Schryvers en de veranderingen van deze boom te vinden zyn, dewelke zeer fraai afgebeelt voorkomen, in het *Herbal* van *Blackwel Tab.* 97. *Tab.* 145. met de dubbelde bloem zie verders *Plukn.* in zyn *Almag. pag.* 140. en werd mede beſchreven van *Valent.* in de *beſchryving* van *Amboina p.* 191. en de doornachtige zoort hier van wert vermelt in onze *Theſ. Zeyl pag.* 111. dewelke doornachtige Zeylonſche Granaat-boom genaamt werd, en die in Malabaar groeit, komt voor in het *vierde deel* van de *Hortus Malabaricus Tab.* 13.

CAPUT TRIGESIMUM QUARTUM.

Limo Decumanus, Pompelmoes, Lomen Caſſomba.

NUnc enarrabimus Limonum cohortem, qui in hac Orientali aquoſæ Indiæ parte occurrunt, ſimulque demonſtrabimus, an & quanam in parte ab Europæis differant: Primo itaque nobis in conſpectum venit omnium maxima ſpecies, *Pomum Aſſyrium*, Gallis *Pom-Sires* dicta, quam ob ejus magnitudinem *Decumanam* cognominavimus, ejusque quatuor obſervavimus ſpecies.

Prima itaque non altum habet truncum, ſed latius ſeſe extendit quam cætera Limonia, quoque ejus rami ſint humiliores, eo meliores producit fructus, unde & aſſerculis ſæpe ſuffulcienda eſt, ejus folia communem cum omnibus Limoniorum foliis characterem gerunt, quod nempe in inferiore ſua parte ſint cordata, acſi ibi alterum ſuccreſceret folium, omnia autem ad ſuum ortum ſpinam habent, illa vero in adultioribus & junioribus differunt arboribus, in his enim ultra ſeptem pollices longa ſunt, eorumque inferior cordata pars duos pollices, ſuperior horum pars palmam circiter lata eſt, ad oras circiter integra, glabra, nec dentata, ſi tales vero arbuſculæ in umbroſo locatæ fuerint loco, folia ſpithamam longa ſunt, ſex digitos lata, eorumque cor tres transverſales digitos longum ac latum, ſuperius in rotundum deſinens ac biſulcatum apicem, cuivis folio opponitur ſpina longa articulum pollicis, quoque arbores ſint vetuſtiores, eo rariores ſunt hæ ſpinæ; in arboribus adultis folia quinque, ſex, immo ſeptem pollices ſunt longa, ſed minus & tenuius ſunt cordata, ad pollicis longitudinem, & dimidium vix digitum, in quibusdam vero integrum lata digitum, ſuntque diviſa coſtis parallelis, quæ in junioribus foliis interne, in adultioribus ſuperne protuberant, vetuſta itidem folia inferne flaveſcunt, & lanuginoſa ſunt, ac provecta ætate ſi ſit arbor, fere nullas, vel ſaltem minimas gerit ſpinas, ac breves, atque tantummodo in junioribus ſurculis vel ramulis.

Flores racemoſi ſunt ex amplis & albis propullulantes capitibus, in latis & concavis contenti calicibus, ſeſeque aperientes, ex quatuor, & raro ex quinque oblongis craſſiuſculis conſtant petalis, extrorſum reflexis, admodum fragilibus ac deciduis, ſi tangantur, odorem autem habent penetrantem, & magis jucundum, quam Liliorum alborum: In horum centro circulus invenitur ex albis & erectis ſtaminibus compoſitus, quæ luteas gerunt antheras inſtar Liliorum alborum, inque horum meditullio viridis locatur embrio, qui in fructum excreſcit, in ſummo gerens piſtillum viride, capitatum, liquore adſperſum mucoſo: Fructus formam habet pomi, magnitudine capitis humani, ex rotundo planus, ſeu compreſſus, non autem ita ac caſei vulgaris, externe æqualem habens ſuperficiem, excepto quod hinc inde gibboſus ſit: cæterum tota ejus ſuperficies maculata eſt punctulis ſeu parvis foraminulis; color porro eſt citrinus, ſed non ita glaber & vivax, ac in ipſo malo Citrino, pallidior enim eſt & flaccidus magis: Cortex ejus exterior ultra pollicem craſſus eſt, fungoſus, albicans, ſiccus, amarus, ac ſulphureum ſpirans odorem, caro interior globum efformat per membranoſas pelliculas in varia ſegmenta diviſum, plerumque quindecim velſexdecim tam majora quam minora, in circulo ſibi nexa, uti in Malis Aurantiis. Caro hæc ex rubro purpuraſcit inſtar Granatorum, ſuccoſa eſt, ſaporem habens ex acido vinoſum, in maturiſſimis autem fructibus dulceſcit inſtar Ribeſiorum. In ſingulis majoribus ſegmentis bina ternave locantur officula, ultra minoris digiti articulum longa, ex plano rugoſa & albicantia. In toto autem fructu, qui optimus cenſetur, ſæpe ne unicum tale reperitur officulum, vel rara admodum & parva; Horum majorum fructuum ſæpe tres quatuorve ſimul uno ex ramo dependent, qui inde etiam inclinat, & ſæpe frangitur, unde & ſuffulcienda

XXXIV. HOOFTSTUK.

De Pompelmoes-Boom.

NU zullen wy aanroeren de Compagnie van de Lemoengeſlagten, die men in dit Ooſterſche deel van water-Indien heeft, en aanwyzen, of, en waar inze van de Europiſche verſchillen. Voor eerſt komt ons voor de aldergrootſte zoorte, Pomum Aſſyrium, *by de Franſchen* Pom-Sires *genaamt, en dewelke wy om zyne grootheidt* Decumanum *bygenaamt, midsgaders daar van ook vier zoorten aangemerkt hebben.*

1. *De eerſte gewint of krygt geen hooge ſtam, maar breidt zich verder uit dan andere Lemoen-boomen, en hoe lager zyn takken haar uitbreiden, hoe hy beter vruchten draagt, moetende daarom ook dikwils met latten onderſtut worden. De bladeren hebben hun kenteeken met alle Lemoen-geſlagten gemeen: te weten, datze aan haar agterſte een hertje als een tweede bladt hebben, en yder bladt by zyn oorſpronk een doorn, doch die beide aan de oude en jonge boomen verſchillende, want aan de jonge boomen zynze ruim zeven duimen lank, en daar van het hertje of agterſte bladt bykans twee duimen: Het voorſte deel is ongeveer een hant breet, aan de kanten bykans geheel, effen, en niet getant: doch als zoodanige boomkens aan een lommerachtige plaats ſtaan, dan zyn deze bladeren wel een ſpan lank, zes vingers breet, en haar hert drie dwersvingers lank en breedt, van vooren ront toeloopende, en meerendeels in tween geklooven, by yder bladt ſtaat een lange doorn, wel een lit van een duim lank, en hoe ouder de boomen werden, hoe meer deze doornen verminderen; aan de volwaſſen boomen zyn de bladeren wel vyf, zes, en zeven duimen lank, maar haar hertje is veel kleinder en ſmalder: namentlyk een duim lank en ſchaars een halve vinger, doch aan zommige ook wel een geheele vinger breet, en verdeelt met parallele ribben, die aan de jonge bladeren beneden, en aan de oude, boven uitpuilen, ook zyn de oude bladeren van onderen geel-groen, en wat wolachtig in 't aantaſten, en de oude bomen hebben gene doornen, of immers dezelve zeer klein en kort, en dat nog alleen maar aan hun jonge looten of takken.*

Het bloeizel komt trosgewys by malkanderen voort, uit groote en witte knopen, die in wyde kelkjes ſtaande, haar openen in witte bloemen, van vier, en zelden vyf lankwerpige vette blaatjes, meeſt uitwaarts of na buiten overgebogen, licht breekende of afvallende, als menze aanraakt, zynde voorts van een ſterken aangenamen reuk, en lieflyker dan witte-Lelien: Daar binnen ſtaat een kring van witte en regte draaden gemaakt, dragende geele noppen, gelyk de witte-Lelien, en beſluiten in haar midden een gras-groen heuveltje, daar de vrucht uit voortkomt, en op het zelve ſtaat een pilaartje, dragende een groen knopje, met een kleverige vochtigheit daar aan. De vrucht krygt de gedaante van een Appel, zo groot als een menſchen hooft, uit den ronden wat plat, doch zo zeer niet als een Edamſchen kaas, van buiten met een effen vlakte, of hier en daar een bultje vertoonende: zynde de gantſche vlakte als ofze geprikkelt was met kleine gaatjes, of kleine kuiltjes: Recht Citroen-verwig van coleur, doch zo glat en levent niet, als de Citroenen, maar wat vuilder en dootzer; de buitenſte ſchelle is ruim een duim dik, voos, wit, droog, bitter, en van een ſwavelige reuk, het binnenſte vlees maakt nog al een ronde bol, door veele ſchey-velletjes, en verſcheide ſtukken gedeelt, en gemeenelyk in vyfthien, en zeſtbien, zo groote als kleine, in de ronte tegens malkanderen ſtaande, gelyk die van de Orangie-Appelen: Dit vlees is root, na de purper verwe trekkende, gelyk dat van Granaten, zeer zappig, uit den zuuren wynachtig van ſmaak, doch in de geheel rype meer naar den zoeten trekkende, gelyk onze Aal-bezien. In yder van de groote ſtukken leggen twee of drie zaat-korrels, ruim een lit van een kleine vinger lank, uit den platten rimpelig en wit: Doch zomtyds is in de geheele vrucht, niet een korrel, ofte eenige kleine, (die men ook voor de beſte hout), en van deze groote vruchten hangen, en nog al drie of vier by malkander gedrongen aan een taksken, het welk zy ook zodanig nederwaarts trekken, datze het dikwils

bree-

fulciendus eſt, ut melius iſtorum pondus ſuſtineat: Si autem unus alterve horum juniorum decerpatur, reliqui majores ſunt & ſuccoſiores. Altera hujus primæ majoris ſpeciei varietas eſt huic ſimillima, vel paulo minor, quæ carnem habet internam albicantem, ex acido fatuam atque aquoſam, quæ vilior quoque habetur, quum vero hæc varietas ſubſequenti tertiæ ſpeciei maxime ſit affinis, pro una eademque hanc habebimus.

breeken, zulks men deze takken onderſtutten moet, om de ſwaarte der vruchten te beter te konnen dragen: En als men een of twee van de jonge vruchten van de takken afbreekt, zo worden de reſterende te grooter, en zappiger. Daar is nog een tweede zoorte van dit eerſte Pompelmoes geſlagte, de voorige meeſt gelyk, of wel wat kleinder, hebbende binnen een wit merg, uit den rynſchen laf, en waterachtig, doch het welk men ook voor ſlegter houd, maar dewyl deze zoorte, met de volgende derde, groote gemeenſchap heeft, zo zullen wyze maar voor een met de zelve houden.

Arboris lignum eſt pallidum, ſolidum, ac nodoſum, non facile fiſſuras agens, ſiccumque aptum eſt ad manubria inſtrumentorum lignariorum, præſertim ex craſſioribus radicibus, quod ſtriatum ac venis diſtinctum eſt.

Het hout is bleek, digt, en warrig, niet licht ſcheurende, en droog zynde bequaam tot ſteelen voor allerlei Timmermans gereetſchappen, inzonderheit dat van de dikke wortelen, die wat geadert zyn.

Anni tempus. Florent in Octobri ac ſubſequentibus menſibus hæ arbores, fructusque in Aprili & Majo matureſcunt.

Sayſoen. *Zy bloeien in October, en de volgende maanden, en de vruchten werden ryp in April en May.*

Nomen. Latine *Limo Decumanus* ſeu *Malum Aſſyrium Decumanum*: Malaice *Lemon Caſſomba* h. e. Limo ruber ab incarnato colore, quidam Malaice vocant *Jamboa* juxta Portugallicum *Samboa*, quod proprie *Pomp-Sires* ſeu *Adami poma* Hiſpanis denotat, a quo tamen hæc mala Indica multum differunt; Javanis dicitur *Djurru* ſeu *Djerru* vel *Djerru-Matsjang* h. e. *Limo tigrinus:* Macaſſarenſibus *Lemon Calucku* h. e. *Limo Calapparius*, ob magnitudinem & formam Calappi. Belgice *Pompelmoes* vocatur. Sinenſibus vero *Ju*, vel *Noay*.

Naam. *In 't Latyn* Limo Decumanus, *of* Malum Aſſyrium Decumanum: *In 't Maleyts* Lemon Caſſomba, *dat is, roode Limoen van de vleeſige coleur, zommige noemenze in 't Maleyts* Jamboa, *na 't Portugeeze* Samboa, *het welk eigentlyk de* Pomp-Sires, *of* Adams Appelen *in Spangien beduit, doch waar van deze Indiaanſche al wat verſchillen: Op 't Javaans* Djurru *of* Djerru-Matsjang, *dat is* Limo Tigrinus: *Op Macaſſars* Lemon Calucku, *dat is*, Limo Calapparius, *van haar grootte, en gedaante als een* Calappus: *In't Duits* Pompelmoes: *Op 't Sinees* Iu, *of* Noay.

Locus. Hæ arbores Indicis his Orientalibus regionibus non ſunt familiares, videnturque ex ſuperioribus regionibus quondam huc fuiſſe tranſlatæ, quæ ab amatoribus in hortis tantum coluntur tam ob fructus quam ſimul ob comæ umbram, amplumque circa arbores fabricant pedem lapideum, majoresque ramos aſſerculis alligant, arbores enim, quæ comam habent anguſtam, ramosque erectos, altumque & erectum truncum, non ita præſtantes cenſentur iis, quæ humiliores ſunt, comamque gerunt amplam & extenſam; Amboinenſes non magni illas faciunt, fructusque in frigidioribus ipſorum montibus creſcentes ſunt parvi & acidi, arbores enim hæ calidum atque planum amant ſolum & locum, unde Bandenſes ſemper meliores habentur Amboinenſibus, quum ſolum ibi ſit calidius.

Plaats. *De Pompelmoes-boomen zyn by de Indianen in deze Ooſterſche quartieren niet gemeen, en het ſchynt, datze uit eenige van de bovenlanden eertyds herwaarts overgebragt zyn, en de liefhebbers queekenze maar in haar hooven, om met een de ſchaduwe van haar kruin te hebben, makende een breede voet daar rondom, en leidende de ſwaare takken op een ſtelling van latten: Werdende de boomen, die haare kruin niet uitbreiden, en meeſt regte takken, en een hooge ſtam hebben, zo goet niet geacht, als de lage en uitgebreide. De Amboineezen maaken daar geen werk van, en ook de vruchten, die in haare koude gebergte waſſen, zyn klein en zuur: Want deze boom bemint een vlakke, en warme plaats: En waarom de Bandaze altyd voor beter gehouden werden dan de Amboinſche, om datze aldaar een warmer gront hebben.*

Uſus. Fructus hic tantummodo crudus editur, & cum tragematibus plurimum offertur, ejusque caro vel ſola vel cum Vino Hiſpanico & ſaccharo præparata grato inſervit refrigerio calidioribus diebus; vinum autem ipſi admiſtum efficit, ut non ita facile tormina abdominis ſuboriantur: Si fructus hic conſcindatur, cavendum eſt, ne cultet amarum penetrans corticem carnem ipſam tangat; vel ne manibus, quibus cortex avulſus eſt, tractetur, quum ſaporem inde acquirat amarum: Atque hinc, ut rite aperiatur fructus, ab utraque ejus ſuperiore & inferiore plana parte lamella quædam abſcindenda eſt, inſtar integumenti cruſtuli, ad pollicis craſſitiem, donec rubra appareat caro, tumque melius attendi poteſt, qua ratione reliqua corticis pars cultro prudenter ſit auferenda vel abſcindenda, ne caro ipſa lædatur. Nobilis quoque fructus eſt in itineribus marinis, quum diu conſervari poſſit, & incorruptus ſit, ſi leniter tractetur, quum ex arbore decerpatur, & cura geratur, ne in terram decidat, ſed e funiculis ſuſpendatur in navibus: ſique in maris itinere comedatur, ſtomachum refocillat, ſitimque ſedat.

Gebruik. *Deze vrucht dient maar alleen om raauw te eeten, en wert meeſt by Bancquet-werk opgezet, zo wel het vlees alleen, als met Spaanſche Wyn en zuiker toebereid, 't welk een aangename verkoeling geeft in de heete dagen, en de Wyn maakt, dat men daar zo licht geen ſnyding in de buik van krygt. In 't opſnyden moet men wel toezien, dat men met het mes, dat door de bittere ſchelle gaat, niet te diep in 't vlees ſnyde, ofte het zelve te veel aantaſt met de handen, waar mede men de ſchelle afgetrokken heeft, tot voorkoming dat het zelve geen bittere ſmaak en krygt: En daarom, als menze behoorlyk openen wil, zo moet men onder en boven de vlakke zyden eerſt wat afſnyden, als een dekzel van een paſtei, in de dikte van een duim, tot dat het roode vlees gezien wert, en dan zo kan men beſt merken, hoe men in 't doorſnyden van de reſterende ſchelle het mes zal zetten. Het is ook een heerlyke vrucht op Zee-reizen, want men kanze lange bewaren, en onbedorven houden, als menze maar in 't afnemen van den boom zagt handelt, en niet op de aarde laat plotzen: En dan zo met touwtjes ophangt, en werdende dan op Zee gegeten, zo ververſchenze de maag, en verſlaan ook den dorſt.*

Secunda ſpecies in Banda occurrit, quæ foliatura cum vulgari convenit, ſed truncum habet altiorem, erectosque ramos, ejusque folia ſunt rotundiora, atque ad oras magis ſerrata, inferior autem folii pars cordata eſt inſtar foliorum Limonis *Itam*, vel paulo etiam major. Ad horum ortum ſpinula exſurgit parva ac brevis, non autem in omnibus, nec certam etiam obſervant formam; Ejus folia in totum ſeptem pollices ſunt longa, eorumque inferior pars cordata ſesqui, vel binos pollices longa eſt, ſuperior autem folii pars circiter quatuor digitos lata eſt, craſſior autem eſt quam in vulgari, neque laterales coſtæ ita protuberant, foliumque ipſum eſt magis acuminatum, ac parum ſulcatum ſeu bifidum, alia inſuper ſunt irregularia, ſinuoſa, orisque excavatis, acſi aliud efformare vellent

2. *In Banda heeft men een byzonder zoorte van Pompelmoes-boomen, van bladeren de gemeene wel gelyk, doch met een hogere ſtam, en regte takken, de bladeren van vooren wat ronder, en aan de kanten merkelyker gezaagt zynde, dan de gemeene, en met een hert, als dat van Lemoen* Itam, *of wat grooter: By den oorſpronk met een klein kort doorntje, doch niet aan alle, en zy houden ook geen vaſt fatzoen, de bladeren in 't geheel zyn 7. duimen lank, en daar van het hertje anderhalve, of twee duim, het bovenſte blad is in de midden ſchaars vier vingers breet, wat dikker dan aan de gemeene, en de dwersribben zyn zo merkelyk of verheven niet, van vooren wat toegeſpitſt, of ſpitzer toelopende, en een weinig geklooft, andere zyn daar en boven ook nog met ongeſchikte bogten, en uitgeholde kanten, als ofze nog een hert wilden formee-*

vellent cor, quod in quibusdam tres digitos latum eſt, in aliis autem vix unum.

Ejus fructus minor eſt, non rotundus, ſed pyriformis inſtar majorum pyrorum hyemalium, atque, ſi maturus, ad petiolum craſſeſcit, hinc inde gibboſus eſt, ſemi-pedem circiter longus, quinque vero pollices craſſus, inmaturus eſt viridis gramineique coloris, maturitatem autem adeptus Citrini coloris; Caro interior magis rubet, quam in vulgari, atque in centro cavitatem format, raraque habet officula, immo quidam penitus hiſce deſtituuntur, illius ſapor eſt vinoſus: Hæc autem ſpecies raro in Amboina occurrit, frequenter vero in Banda, unde a quibusdam Bandenſes etiam vocantur.

Tertia harum arborum *ſpecies* eſt, quæ fructus gerit magnitudine globi, qui conorum luſui inſervit, prope petiolum parum gibboſos, horum cortex non admodum eſt craſſus, neque amarus, ſed fere edulis; Ejus caro ſeu medulla interior eſt alba, admodum ſuccoſa, acidula, & in maturo fructu dulcior, uti *Limo Martinjo*.

Folia gerit minora quam in præcedenti, ac fere inſtar *Limonis* iſtius *Martinjo*, ſed rigidiora, ac glabriora, eorumque pars cordata magnitudinem habet *Limonis Itam*, ad horum ortum hinc inde breves ac raræ propullulant ſpinæ. Truncus eſt altior quam vulgaris, erectos plurimum emittens ramos inſtar *Limonis Martinjo*, ſed ejus coma eſt amplior: Raro in Amboina occurrit hæc ſpecies, ibique Japonica vocatur, quum inde primum tranſlata ſit: non autem magni æſtimatur, quum ejus fructus ſint neque acidi neque dulces, ac plurimum adhibeantur ad ruſticorum potum *Pons* dictum, qui componitur ex aqua, Aracka, Limonum ſucco, ſaccharo, ac quibusdam aromatibus ſibi invicem mixtis.

Quarta ſpecies omnium rariſſima eſt, cujus folia primæ ſpeciei ſunt ſimilia, ſed glabriora, ad oras autem non ſerrata, ac ſuperius in rotundum deſinunt, quædam vero brevem ibi habent apicem, alia autem ſunt ſulcata vel bifida, inferius non ſunt lanuginoſa uti in vulgari; Ejus fructus eſt omnium maximus, parum elevatus, irregularis, & tuberculoſus, quinque vel ſex uno ex petiolo ſimul dependent, quique diſtinctis punctulis ſeu foveolis notati ſunt, coloris inſtar aliorum. Fructus cortex ultra pollicem craſſus eſt, amarus, ac ſulphureus, cæterum odore & ſapore cum præcedentibus convenit. Ejus medulla ſeu caro eſt alba, ſuccoſior & dulcior quam in vulgari, nulla fere includens officula, in hac ſpecie ſæpe fit, ut in ejus fructu alius minor reperiatur, magnitudine decorticati pomi aurantii, qui a reliqua majoris pomi carne, tenui lanuginoſaque pellicula ſeparatur. Immo quidam tales minores in ſuperiore ejus parte novi corticis lamellam gerunt, cæterum internum hocce pomulum ejusdem eſt ſubſtantiæ, coloris & ſaporis ac reliqua caro, non autem in omnibus hoc occurrit, ſed in paucioribus hujus arboris pomis, hocque plurimum in Bandenſibus obſervatur, unde hi fructus in Amboinam tranſlati, eorumque officula ibi terræ commiſſa læte ſatis progerminant, fructusque exhibent ingentes, & ſatis repletos, ſed qui duplicem iſtum rariſſime includunt fructum.

Bataviæ albi quoque hujus arboris occurrunt fructus, rubri vero præferuntur, ſed nullos ibi duplices proferunt fructus, niſi propagati fuerint ex officulis Bandenſibus, ubi pulcherrimi in *Plo-Ay* creſcunt, difficillimæ vero ſunt propagationis, quum raro in iis officula ſeminalia occurrant.

Nomen. Hæc ſpecies *Limo Prægnans* vocatur, Malaice *Lemon Bonting*, & quoque *Lemon Banda*.

Atlas Sinenſis pag. 131. propriam harum arborum ac fructuum Patriam dicit eſſe duodecimam & maxime Auſtralem Sinenſium Provinciam *Quantong*, ibi *Yeucu* dictam, Portugallis vero *Jamboam*, quæ eadem eſt cum *Zamboa*. Horum fructuum magnitudo hominis caput excedit, intus vero eorum caro eſt rubra, ſuccoſa, atque acidula inſtar uvarum ſemi-maturarum, ſique in domo ſuſpendantur, per annum ſervari poſſunt. Junioris arboris folia inter manus contrita gratiſſimum ſpirant odorem, qui fere convenit cum illo *Unguis odorati*.

meeren: Zynde 't hert van zommige drie vingers breet, en weder van andere maar ſchaars een vinger.

De vrucht is wat kleinder, niet ront, maar peersgewys, gelyk de groote winter-peeren, en de rype wert by den ſteel wat dikker, en krygt hier of daar eenige bobbelen: Zy is omtrent een halve-voet hoog, en vyf duimen dik, de onrype is gras-groen, maar de rype Citroen-verwig: Het binnenſte merg is rooder, dan aan de gemeene, van binnen met een kleine holligheit, en weinig korrels: Ja zommige ook zonder korrels, als mede wynachtig van ſmaak: En deze zoorte wert in Amboina weinig gezien, maar men heeftze overvloedig in Banda: Waaromze by zommige ook Bandaſche Pompelmoes worden genaamt.

3. *Men heeft ook een zoorte van deze boomen, die vruchten draagt, zo groot als een kloot, daar men mede kegelt, by den ſteel een weinig bultig, hebbende geen zeer dikke ſchel, en die ook niet bitter is, maar bykans eetbaar: Het binnenſte merg is wit, en zeer zappig van ſmaak, ryns, en de rype een weinig zoeter, als* Lemon Martinjo.

De bladeren zyn kleinder, als aan de voorgaande, en bykans als die van gemelde Lemon Martinjo, *maar ſtyver, en gladder, en het hert zo groot als van* Lemon Itam, *hier en daar met weinige korte doornen, by den oorſpronk der bladeren. De ſtam ſchiet hoger op, dan de gemeene, meeſt met regte takken, en almede als die van* Lemon Martinjo *voornoemt: doch met een breeder kruin: Men heeftze weinig in Ambon, en men hietze daar Japanſche Pompelmoezen, om datze eerſt van daar zouden overgebragt zyn: Werdende ook weinig geacht, om datze nog zuur, nog zoet zyn, en meeſt gebruikt worden tot Boere Pons, een drank gemaakt van water, Arack, Lemoenzap, zuiker, en nog eenige ſpeceryen onder malkander gemengt.*

4. *De vierde zoorte is wel de zeldzaamſte, hebbende bladeren, die van de eerſte zoorte gelyk, doch wel zo effen, en aan de kanten ongezaagt, van vooren lopenze ront toe, en aldaar hebben zommige een kort ſpitsje, en andere zyn geklooft, van onderen niet wolachtig, gelyk de gemeene. De vrucht is van grootte, als de grootſte Pompoenen, niet ront, maar wat hoog, ongeſchikt, en bultig, hangende ook vier en vyf by malkander aan een ſteel, van buiten met merkelyker kuiltjes, doch van verwe, als de andere. De ſchelle is ruim een duim dik, bitter, en zwavelachtig: anders van dezelve reuk en ſmaak als de voorige: Het vlees is wit, zappiger, en zoeter, dan van de gemeene, en bykans zonder korrels, en omtrent deze zoorte gebeurt het dikwils; dat van binnen in de vrucht noch een ander klein Pompelmoesje of Appeltje gevonden wert, van grootte een geſchelde* Oranje-appel, *en van 't omleggend vlees des grooten vruchts met een dun wolachtig vliesken afgeſcheiden zynde: Ja zommige hebben aan 't bovenſte einde ook wel een ſtuk van een nieuwe ſchil, anderſints is deze inwendige vrucht of appeltje van ſubſtantie, koleur en ſmaak, het andere vlees gelyk, doch, als gezegt, men vint het niet in alle die groote vruchten, maar alleen in weinige aan de zelfſte boom, en dat noch meeſt in Banda, van waar dezelve met korrels in Amboina gebragt zynde, aldaar ook wel groot en vol werden, maar die dubbelde vrucht zeer zelden komen te vertoonen.*

Op Batavia heeft men mede witte Pompelmoeſen, werdende de roode voorgetrokken, of boven dezelve geeſtimeert, maar zy dragen aldaar insgelyks geen dubbelde vruchten, ofte zy moeſten voortgekomen zyn van korrels uit Banda, alwaar de ſchoonſte op Plo-Ay *vallen, zynde zeer moeyelyk om voort te teelen, nadien men daar in zelden korrels komt te vinden.*

Naam. *Men noemtze* Limo Prægnans; *Op 't Malleyts* Lemon Bonting, *en ook* Lemon Banda.

Den Sineezen Atlas, pag. 131. *ſtelt het eygentlyke Vaderlandt van deze Pompelmoes-boomen en vruchten de* 12*de en zuidelykſte Sineeſe Provincie* Quantong, *aldaar* Yeucu *genaamt wordende, doch by de Portugeeſen* Jamboa, *'t welk het zelfſte is met Zamboa. Zy is ruim zoo groot als een menſchen hooft, en van binnen root van vlees, ook zappig en ryns, als half-rype druiven, en kan in huis opgehangen zynde, een jaar lang goet gehouden werden: De bladeren van een jong Pompelmoes-boompje wat tuſſchen de handen gevreven wordende, geven van haar een zeer aangenaame reuk, bynaa overeenkomende met die van* Unguis Odoratus.

OBSER-

AAN-

OBSERVATIO.

Arbores hæ, illarumque fructus a *Rumphio* memorati, varietates potius ſunt, quam peculiares ſpecies, unde etiam vario creſcendi modo, ſolo, ac cultura differentes, pro unica tantum habendæ ſunt ſpecie, vocaturque hæc arbor *Malus aurantia* Indica, fructu omnium maximo *Pumpelmus* dicto, medulla palleſcente ut & ruffeſcente ab *Herm. in H. L. Bat. pag.* 405. hujus autem arboris ramus cum fructu eleganter delineatus atque icone expreſſus invenitur a *Merian. inſect Surinam.* ad *pag.* 29. ubi vide *notas*, ut & *Theſaur. noſtrum Zeyl. pag.* 39. ubi varia ejus Synonyma & auctores collegi.

Hæcque eſt illa arbor, quæ a Botanicis pro arbore ſcientiæ habetur, cujus fructus in Paradiſo terreſtri primis parentibus erat interdictus, unde & POMUM ADAMI a *Caſp & Joh. Bauhino* vocatur, uti ulterius id patet ex *Pluknetii Mantiſſa & Amaltheo* l. c. in *Theſauro Zeyl.* &c. Arbor hæc a *Valent.* in *Amboinæ deſcript. pag.* 188. quoque commemoratur.

AANMERKINGE.

Deze boomen, en derzelver vruchten alhier vervolgens van *Rumphius* vermelt, zyn meer veranderingen, als wel byzondere zoorten door de verſcheide manier van aanqueking, gront, en lugt verſchillende, waarom ze ook voor geen byzondere zoorten gehouden werden, en wert deze boom genaamt van *Herman.* in de *Hortus Lugd. Batav. p.* 405. Indiſche *Oranjeboom*, met de grootſte vrucht *Pumpelmoes* genaamt, met een bleek vlees: en van deze boom wert mede een Tak met de vrucht fraay verbeeldt en vertoont van *Merian* over de Surinaamſe Inſecten op *pag.* 29. alwaar verders de aantekeninge zie, en onze *Theſaur. Zeylan. pag.* 39. alwaar ik de verſcheide benamingen en Schryvers aangehaalt heb.

Dit is verders die boom, die van de Kruydkenners gehouden wert voor de boom der kennis, welkers vrucht in het aardſche Paradys aan onze eerſte Voor-ouders verboden was; waarom ze ook *Adams appel* van *Caſparus* en *Joannes Bauhinus* genaamt wert zo als dit verders blykt uit *Pluknet* in zyn *Mantiſſa* en *Amaltheum*, volgens de aangehaalde plaatzen in onze *Theſaurus Zeylanicus* &c. De Pompelmoes-boom wert mede van *Valent.* in de *beſchryving* van *Ambon. pag.* 188 beſchreven.

CAPUT TRIGESIMUM QUINTUM.

Malum Citrium: Lemon Suſſu.

MAla Citria in India non ita in arboribus, quam quidem in frutice creſcunt, qui variis ſurgit ſtipitibus, & longos flaccidosque gerit ramulos, acſi flagella eſſent, ita ut aliis incumbant adſtantibus herbis, folia quoque ab omnibus cæteris differunt Limonum ſpeciebus, quum non ſint cordata, magisque Lauri folia referant, quum ſint oblonga, ab utraque parte ſubrotunda, orasque gerant maxime ſerratas, lætius quoque virent quam aliorum Limonum folia, ſuntque quatuor vel quinque pollices longa, binos lata, antrorſum inclinantia.

Ad foliorum ortum arbores juniores ſpinas gerunt breves, adultiores vero longas & acutas. Flores ſunt albi, majoresque quam in ulla alia ſpecie, ex quinque oblongis & craſſiusculis conſtantes petalis, extrorſum reflexis, quorum vero odor eſt debilis, ſtamina in centro locantur plurima antheris flaveſcentibus. Fructus duplicem habet formam, quem diſtinctionis gratia in ſilveſtrem & domeſticum dividam. Silveſtris vulgatiſſimus eſt, forma cum Limonibus Hiſpanicis conveniens, ſed paulo major eſt, oblongus, inferiore parte ſeu ad baſin latus, in papillam quaſi deſinens; ejus cortex externe hinc inde tubercula gerit, cæterum glaber eſt, & flaveſcens; Malum vero ipſum quinque circiter pollices longum eſt, quatuor autem latum ſeu craſſum, prope petiolum eſt tuberculoſum & inæquale. Cortex ejus exterior vix digitum craſſus eſt, fungoſus, ſine ullo ſulphureo odore inſtar reliquorum Limonum, ſed inſipidus nec fere edulis: Medulla ejus interior pauciſſima eſt, ac vix dimidiam mali conſtituit partem, alba porro eſt, ſuccoſa, & acida, uti in aliis, ſed non ita grata, unde & defectu meliorum in condimentis adhibetur.

Domeſtica fructum gerit duplo majorem, inſtar Melonis nempe, pedem circiter longum, ſexque pollices craſſum, quidam vero ſunt paulo minores, magisque gibbi quam præcedentes, in papillam quoque deſinentes: Color externus non eſt citrinus, ſed pallidus, magisque ad viridem accedens: Ejus cortex pollicem craſſus eſt, caro autem ſeu medulla uti in præcedente, ſapor vero eſt magis vinoſus, ejusque cortex ſuccoſior quoque eſt & durior quam in aliis, optimeque condiri poteſt.

Nomen. Latine *Malum Citrium.* Malaice *Lemon Suſſu*, h. e. *Limo Mammoſus* a figura papillæ: Belgice *Citroenen.* Portugallice *Cidra.* Amboinice in Hitoëa *Uſſi-Wale*, id eſt Limo repens inſtar funis ob flaccida ac longa flagella: In Banda vocatur *Uſſe Ala*, h. e. *Lemon Bras*, ſive *Limo Orizarius.*

Placet hic annotare diſcurſum Philologicum de origine

XXXV. HOOFTSTUK.

Citroen-Boom.

DE Citroenen in Indien waſſen eygentlyk aan geen boom, maar wel aan een ſtruik, die met verſcheyde ſtammetjes opſchiet, en lange ſlappe takken voortbrengt, als of het ranken waaren, dies zy ook op de naaſte ruigte moeten ruſten, en het bladt verſchilt ook van alle andere Lemoenen zoorten, om dat het geen hertje of tweede bladt en heeft, en beter een Laurier-bladt gelykende, als zynde lankwerpig, van agter en vooren ſchier effen, rond, en de kanten merkelyk gezaagt, ook lichter-groen dan die van andere Lemoenen, 4 en 5 duimen lank, 2 breet, en meeſt voorwaarts ſtaande.

By den oorſpronk hebben de jonge bomen ook korte, maar de oude en aan de meeſte takken lange en ſtyve doornen: De bloemen of het bloeizel is wit, en ook grooter als dat van eenige Limoenen, en gemaakt uit vyf lankagtige en vette blaadjes, dewelke wat naa buiten overgebogen en van een ſlappen reuk zyn. Van binnen ſtaan witte draatjes met geele noppen: De vrucht is ook twederley van gedaante, en die ik tot onderſcheidt in de Wilde en Tamme verdeelen zal. De Wilde is de gemeynſte, en van gedaante als de Spaanſche Lemoenen, doch wat grooter, lankwerpig, van agteren breet, en van vooren in een tepel eyndigende: De buitenſte ſchel heeft hier en daar kleine bultjes, anders is dezelve effen en bleek-geel, en de vrucht omtrent vyf duimen lank, en vier vingers dik, meeſt wat ſcheef of bultig by den ſteel. De buitenſte ſchel is ſchaars een vinger dik, voos, en zonder ſwaveligheidt gelyk andere Lemoenen, maar onſmaakelyk, en bykans niet eetbaar. Het binnenſte merg is zeer weinig, en pas de helft van de dikte uitmaakende, voorts wit, zappig, en zuur, gelyk andere Lemoenen, doch zoo aangenaam niet, en waarom het ook maar by gebrek van beter tot ſouſſen, en indooping wert gebruikt.

De Tamme zoorte heeft een vrucht, die wel tweemaal zoo groot is: namentlyk als Meloenen, bykans een voet lank, en zes duimen dik, doch zommige wat kleinder, meer gebult dan de voorgaande, en mede in een teepel eindigende. De koleur van buiten is niet regt geel, maar wat bleek, en meer na den groenen trekkende: De ſchel is een duim dik, en het vlees als aan de voorgaande, doch van ſmaak wynachtiger, zynde deze ſchorſſe ook zappiger, en maſſiver dan die van andere Lemoenen, en zeer bequaam om te confyten.

Naam. *In 't Latyn* Malum Citrium: *Op Malleyts* Lemon Suſſu, *dat is* Limo Mammoſus, *of tepel-Lemoen: In 't Duitſch* Citroenen. *Op Portugees* Cidra. *In 't Amboins op Hitoe*, Uſſi Wale, *dat is kruipende Lemoen wegens zyne lange en ſlappe ranken. Op Banda* Uſſe Ala, *dat is* Lemon Bras, *of ryſt-Lemoen.*

Ik moet hier bybrengen een Philologiſche uitweiding

gine vocis Citri ex *Bauhino. libr.* 1. *cap.* 25. ubi judicat hunc fructum in Sacra Scriptura innui per *Etzadar*, i. e. ramum arboris ſpecioſæ, quem Iſraëlitæ adhibere debebant in feſto Tabernaculorum. Unde & Chaldaicum nomen hujus fructus *Extrogin* in ſingulari *Etog* & *Etrog*, & inde Arabicum *Atrog*, a quibus nominibus Græci forſitan fecere κίτρος.

Judæi autem Germani circa octavam Septembris in feſto Tabernaculorum adhuc coguntur ea petere e Marſilia, quia nullum pulchriorem norunt fructum hoc Citro. Eſtque igitur Malum Medicum *Dioſcoridis*. Medicum & Perſicum *Theophraſti*, κίτρος, ſive aureum Malum *Græcorum;* Aſſyricum *Athenæi*. Heſpericum *Plinii* & Veterum: differt autem a Citro Antiquorum. De qua re vide *libr.* 3. *cap.* de *Lingoo* & in fine hujus.

Locus. In hiſce inſulis non frequenter occurrit, quum rarus ſit ejus uſus, atque hinc inde unus tantum alterve frutex in areis prope ædes creſcat. InBanda vero majori copia obſervavi partim in ſilvis, partim in relictis hortis, ubi loco ſepium plantatæ fuerant hæ arbuſculæ. Major autem ejus ſpecies ibi colitur in hortis, unde quoque in Amboinam tranſlata fuit, ſed ibi non tantos profert fructus, quantos in Banda: In Java frequentiores ſunt, ac plurimum in ſilvis, uti quoque in Braſilia, ſed ubique frutex eſt, non vero arbor.

Uſus. Craſſiores utriusque ſpeciei cortices, ſed plurimum domeſticæ in uſu ſunt, ut condiantur ſaccharo, quod fit, ſi exterior viridis pars abradatur, aliquot dein per dies in aqua macerentur, ac denuo ſaccharo incoquantur cortices; quidam vero ſaccharo chriſtallino obducuntur, ut inſerviant tragematibus. Hoc vero plurimum fit per Sinenſes & Europæos, quum Indi hujus artis ſint ignari, nullumque alium præterea inde habent uſum, niſi quod ſuccus acidus ad intinctum adhibeatur: Quibusdam vero Javanica lingua vocatur *Lemon Java*, id eſt *Limo Javanus*, quum ibi habeatur fructus indigenus: Altera ſilveſtris ſpeciei occurrit varietas, quæ paulo altius præcedenti excreſcit, ſed ejus folia huic ſunt ſimillima, licet paulo ſint majora, acutiora, & ad oras tenuius ſerrata, & ubique longis & acutis obſita ſpinis, ita ut vix tangi poſſint: Flores quoque ſunt minores quam in præcedenti, fructus oblongo-rotundi, forma & magnitudine Limonum Hiſpanicorum, ſuperius autem papilla quoque ornati, externe glabri; horum cortex eſt tenuiſſimus, caro autem copioſa, ſuccoſior, & acidior quam in cæteris. Hæc vero ſpecies in Amboina raro occurrit, ibique ex Banda tranſlata eſt, neque in alio uſu eſt, quam quod acida medulla uſurpetur ad intinctum, uti aliorum Limonum; ſuperioris vero ſpeciei per culturam dulcis propagatus eſt fructus adeo gratus, ut æque medulla interior, quam cortex exterior ſit edulis, elegantem autem habet luteum colorem hic fructus, maturus ſi ſit.

Omnes hæ arbores, (uti alii quoque id monent auctores) ab antiquorum Citro differunt, quod in Mauritania prope montem, Atlas dictum, creſcit, ac ſpecies eſt Oxycedri, quæ folia, fructus, odoremque Cupreſſo ſimillimum gerit, ex teſtimonio *Plinii libr.* 3. *cap.* 15. ex cujus ligno antiquioribus temporibus pretioſæ fabricabantur menſæ, *Menſæ Citreæ* & *Citrinæ* dictæ, quæ juxta varias figuras maculasque dividebantur in *Tigrinas*, *Panterinas*, & *Apiatas*.

over het woort Citrum, *volgens* J. Bauhinus eerſte boek capit. 25. *alwaar hy meent, dat deze vrucht in de H. Schriftuur uitgedrukt wert door* Etzadar, *dat is een Tak van een cierlyke boom, welke de Iſraëliten moeſten gebruiken in het feeſt der Loofhutten: Waarom ook de Chaldeeuwſche naam van deze vrucht is* Etrogin, *in het eenvoudig of Singularis* Etog *en* Etrog, *en daar van het Arabiſche* Atrog, *van welke naamen de Grieken mogelyk gemaakt hebben* Kitros.

De Duitſche Jooden moeten omtrent den achtſten September op het feeſt der Loofhutten, daarom ook uit Marzelie deze vrucht haalen, om dat ze geen ſchoonder vrucht kennen als deze Citroen: Derhalven is deze het Malum Medicum *van* Dioſcorides, Medicum *en* Perſicum *van* Theophraſtus, Kitros *ofte het* Malum Aureum *der Grieken, het* Aſſyricum *van* Athenæus, Heſpericum *van* Plinius *en der Ouden: Doch het verſchilt van het* Citrum *der Ouden. Waar over zie het derde boek over de* Lingoum.

Plaats. *In deze Eilanden vint menze niet veel, om datze weinig in gebruik zyn, en hier en daar ſlegts een ſtruik op de erven by de huizen: Dan in Banda heb ikze in meerder menigte gevonden, ten deele in het wilt, en eenige verlatene thuinen, alwaarze die in plaats van een hegge geplant hadden. Het groote geſlagte zettenze in de hoven, van waarze ook naar Amboina zyn overgebragt, doch willen aldaar zoo groote vruchten niet dragen als in Banda; op Java vint menze overvloediger, en dat meeſt in 't wilt, gelyk mede in* Braſilie, *doch over al een ſtruik, en geen boom zynde.*

Gebruik. *De dikke ſchelle van beide zoorten, doch meeſt van de tamme, zyn in gebruik om te confyten, en 't welk geſchiet, als men de buitenſte groenigheidt daar afſchrapt, eenige daagen in water weekt, en daar na met zuiker opkookt, zommige ook met zuiker candiſeert om onder banket-werk opgezet te worden: En dit geſchiet meeſt door de Sineezen en Europianen, want de Indianen weten daar mede niet om te gaan, geen ander gebruik daar van hebbende als het zuure zap tot indooping: zommige noemenze ook in't Maleyts* Lemon Java, *dat is Javaanſche Lemoen, om dat zy aldaar voor een Inlants gewas gehouden wert: Men heeft nog een tweede zoorte van de wilde Citroenen, een weinig hoger opſchietende dan de voorige, doch de bladeren zyn de vorige meeſt gelyk, hoewel wat grooter, ſpitzer, en aan de kanten fynder gezaagt, over al met felle en lange doorens bezet, zo dat menze qualyk aantaſten kan. De bloemen zyn ook kleinder als de voorige, de vruchten lankwerpig-ront van gedaante en grootte als de rechte Spaanſche Lemoenen, van vooren ook met een tepel, en glat van buiten, van ſchelle zeer dun, en daar en tegen het binnenſte vlees zeer veel, ook zappiger, en zuurder als in andere Lemoenen. Dan van deze zoorte vint men weinig in Ambon, zynde derwaarts overgebragt uit Banda, en in geen ander gebruik als dat men't zuure merg gebruikt tot indoopingen, gelyk dat van andere zuure Lemoenen; doch van 't bovenſtaande geſlacht heeft men een zoorte bekomen, die door aanqueeking zo zoet is geworden, dat men zoo wel het binnenſte merg kan eeten als de ſchel, die ook fraay geel wort, als de vrucht geheel ryp is.*

Alle deze boomen (gelyk andere Autheuren ook waarſchouwen) verſchillen van de Citrus Antiquorum, *dewelke in* Mauritanien *by den berg* Atlas *waſt, en een zoort is van de* Oxycedrus, *van bladeren, vruchten, en reuk, de Cipreſſen gelyk, naar het getuigen van* Plinius lib. 3. cap. 15. *en waar van men in oude tyden de koſtelyke Tafelen maakte, die men* Menſas Citreas *en* Citrinas *noemde, en naar de verſcheidentheidt van Schilderyen en Plekken, verdeelde in* Tigrinas, Panterinas, *en* Apiatas.

EXPLICATIO

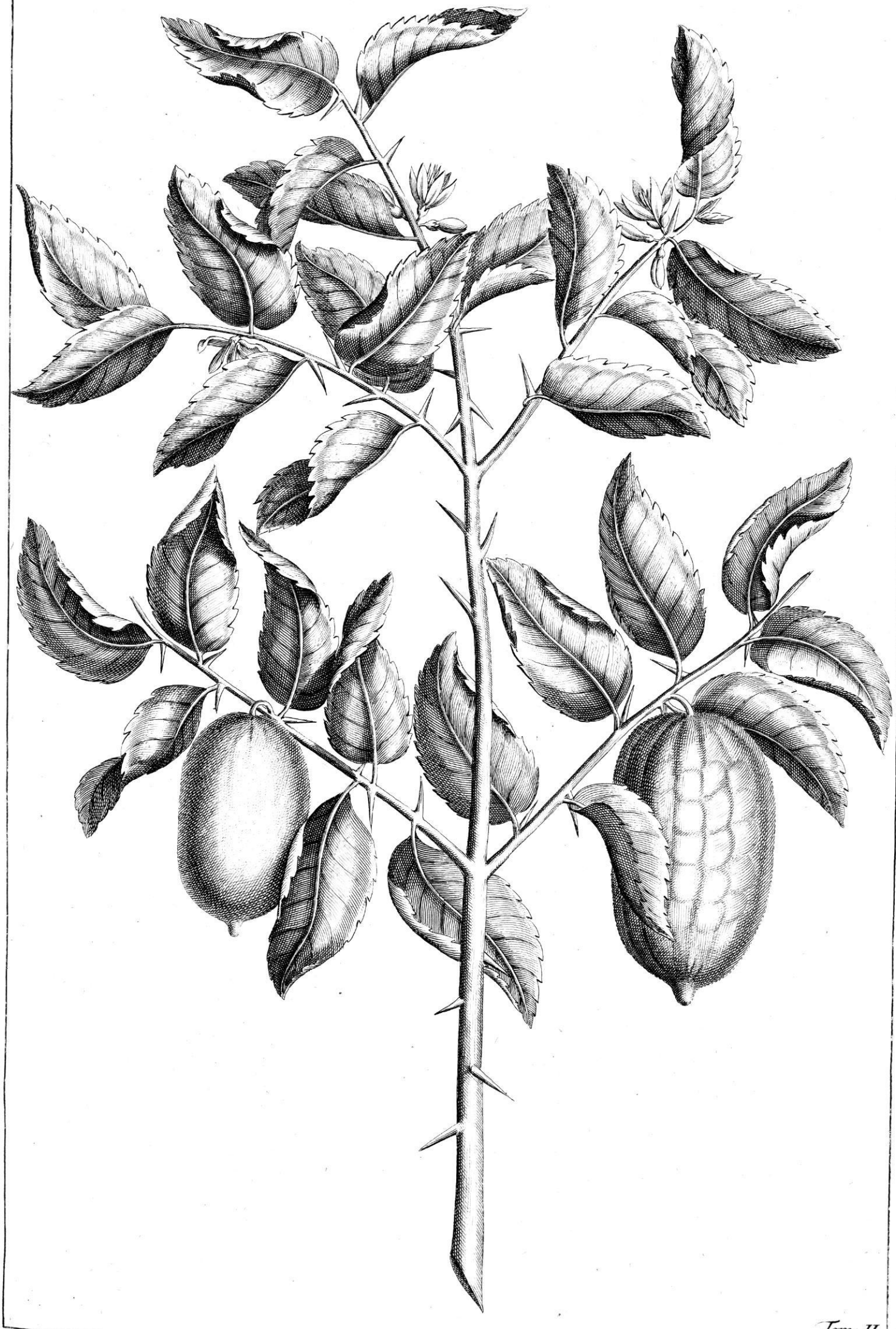
Tabulæ Vigeſimæ Quintæ.

Quæ exhibet *Citrum* petiolis linearibus, uti vocatur in *H. Cliffort. pag.* 379. ubi reliquos vide auctores, ac præſertim in *Sloan. Catal. pl. Jamaic. pag.* 208. qui innumerum auctorum habet numerum.

UYTLEGGING

Van de Vyfentwintigſte Plaat.

Dewelke vertoont de *Citroen-boom* met eenvoudige regte ſteeltjes aan de blaaden, zo als ze genaamt wert in de *Hortus Cliffort. pag.* 379. alwaar de verdere Schryvers aangehaalt werden: Doch voornamentlyk in de *Cataloge* van *Sloane* over de *Jamaiſſe gewaſſen pag.* 208. die een ontelbaar getal van Schryvers aan de hant geeft.

CAPUT TRIGESIMUM SEXTUM.

Limo Tuberoſus. Lemon Martin.

INter Limonum acidorum ſpecies, qui per totam Indiam majori occurrunt copia, quam dulces, magnitudine excellunt illi, qui plurimis gaudent tuberculis, quorum maximi vulgo *Lemon Martin* vocantur. Arbor hæc, ſi ad juſtam pervenerit altitudinem, eſt inſtar Mali vulgaris, ejus autem rami ſunt admodum incurvi, uti & ipſe quoque truncus. Folia Citrii foliis ſunt ſimillima, ſed breviora ſunt, nec multum cordata, ita ut alata modo appareant, in junioribus vero foliis cordata hæc figura magis apparet; ad oras autem parum ſunt ſerrata; fortemque, ſi fricentur, ſpirant odorem, haud tamen ingratum, nec amarum dant ſaporem. Suntque tres quatuorve pollices longa, in junioribus ramis prope folia breves ac molles propullulant ſpinæ, ſed ad inferiorem magis partem, ubi folia deciderunt, longiores ſunt & acutiores ſpinæ, quæ adeo denſe ramum obſident & ambiunt, ut vix tangi poſſit, hæ autem in vetuſtioribus ramis ſenſim decidunt, ita ut tantum in ramulis rariores conſpiciantur ſpinæ; Omnes Limonum flores primum capita formant alba, atque ex iis floſculi formantur plurimum ex quinque, raro ex quatuor albis, craſſis, & oblongis conſtantes petalis, qui intus gerunt ſtamina quædam erecta, & albicantia cum antheris luteis, inque horum centro embryo locatur, piſtillum ſuſtinens, ex quo fructus formatur & excreſcit, illorum vero odor eſt debilis, ſed gratus, ad Lilia alba accedens. Flores autem in hac ſpecie vulgaribus majores ſunt, & ex quinque compoſiti petalis, externa parte purpuraſcentibus.

Fructus ejus non ſunt uniformes, quidam enim binos pugnos magni, pyriformes quodammodo ſunt, vel inſtar Pyri Cydonei, & ad petiolum tantum tuberculis majoribus obſeſſi, cætera illorum pars depreſſis tuberculis inſtar verrucarum obducitur, alii autem ſunt oblongi, Oviformes, ſeu ab utraque parte acuminati, per totam ſuperficiem tuberculis depreſſis ſeu majoribus verrucis obſeſſi. Maturi hi Limones ex viridi flaveſcunt, ac tandem luteum vel citrinum magis gerunt colorem fere inſtar Limonum Hiſpanicorum. Horum cortex eſt ſatis craſſus, ſique decorticetur, ſulphureos emittit radios, qui oleoſi videntur, ſed gratum ac citrinum penitus habent odorem ſaporemque, ſimulque amarum, & linguam vellicantem. Medulla interior eſt inſtar Europæorum Limonum, ſaporis acidi, ſed debilioris quam in ulla alia ſpecie, unde & crudus quoque editur, ſed ſi cum condimentis coquatur, nimis debilis eſt, unde alii acidiores Limones hunc in finem ſunt eligendi.

Anni tempus. Arbor hæc toto fere anno ſuos profert fructus, ſimul enim flores, ſemi-perfectos, & adultos penitus dat Limones: diligenter autem amputanda eſt, quum alias nimis plures, erectos, ac ſpinoſos emittat ſurculos, qui illam emaciant, quod de aliis quoque obſervandum eſt ſpeciebus.

Nomen. Latine *Limo Tuberoſus, Martinicus:* notandum vero eſt, omnes Indicas Limonum ſpecies generali nomine Malaicenſi vocari *Lemoen*, quod in Europa vero unicæ tantum tribuitur ſpeciei. Hæc autem arbor *Lemon Martin* Malaice dicitur, unde vero cognomen hoc ipſi ſit datum, penitus me latet, ſed veroſimile videtur, quod a certo quodam Portugallo, *Martin* dicto, primum in notitiam venerit, ac inde denominata fuerit.

Quum autem hi fructus veteribus non diſtincte fuerint noti, hinc omnes horum ſpecies generali nomine *Mali Citrii, Medici*, vel *Heſperici* denominarunt, ſubſequentibus vero temporibus accuratius illorum indagarunt ſpecies, unamque Latina dixerunt lingua *Limonium*, & in Pharmacopæis Limonem, quod ultimum etiam nomen retinebimus, quum Limonium proprie ſit herba.

De-

XXXVI. HOOFTSTUK.

Buik-Lemoen.

ONder de geſlagten van de zuure Lemoenen, die door gantſch Indiën in meerder meenigte zyn, dan de zoete, munten in grootheit uit die gene, die met veel bulten bezet zyn, en daar onder men de grootſte in 't gemeen Lemon Martin noemt. Dezen boom heeft zyne volkomen hoogte, als een gemeenen Appel-boom, en de takken ſtaan vry wat krom, gelyk den ſtam ook dikwils zelfs doet. De bladeren komen de Citroen-bladeren wel't naaſt, doch zyn wat korter, en zonder merkelyk hertje, zynde wel deszelfs plaats te zien, maar het hertje zelfs zo ſmal, dat men 't pas bekennen kan, doch in de jonge bladeren is het vry kennelyker, aan de kanten zynze een weinig gezaagt, van reuk ſterk, als menze vryft, doch niet onlieffelyk, of bitter van ſmaak, 3. en 4. duim lank, aan de jonge takken ſtaan by de bladeren korte en weeke doornen, maar meer achterwaarts, daar de bladeren afgevallen zyn, ſtaan lange en felle doorens, zo digt, en rondom de takken, dat menze qualyk handelen kan, doch deze vallen aan de oude takken ook allenkskens af, zo dat men alsdan, maar alleen aan de ryskens, weinig doornen meer ziet; al het Lemoen-bloeizel heeft eerſt witte knoppen, en daar uit werden, of komen voort de bloempjes, meeſt van 5. en zelden van 4. witte, vette, en lankachtige blaadjes gemaakt, hebbende van binnen zommige witte en regte draatjes met geele noppen, en in de midden een groen heuveltje (daar een pylaartje op ſtaat) daar de vrucht uit geformeert werdt, zynde voorts van een ſlappen, doch lieflyken reuk, en wat na de Lelyen trekkende: Doch in 't byzonder is het bloeizel van Lemoen Martin grooter dan de andere, en, als gezegt, van vyf blaatjes gemaakt, die aan haar buitenſte zyde wat rootachtig of paars zyn.

De vruchten zyn niet van eenderley gedaante, want zommige zyn twee vuiſten groot, eenigſints peers-gewys, of als een que-peere, en alleen by den ſteel met zommige groote bobbelen bezet, de reſt is meeſt vol laage vratten en bultjes, andere weder zyn lankwerpig, eys-gewys, of van agter en vooren wat ſpits, en over 't gebeele lyf met laage bobbelen of groote vratten bezet: Ryp zynde, werdenze uit den groenen geel, en ten laatſten ook wel wat hooger van koleur, by na als de Spaanſche Lemoenen. De ſchorſſe is redelyk dik, en als menze afbreekt of buigt, ſwavelachtige ſtraaltjes van zich gevende, die olyachtig ſchynen, doch lieflyk en regt Citroen-achtig van reuk en ſmaak zyn, ook met eenen wat bitter en ſcherp op de tonge. Het binnenſte merg is gelyk als dat van onze Europiſche Lemoenen, van ſmaak zuur, doch ſlapper dan eenige anderen, weshalven menze ook raauw eeten kan, maar in 't kooken en by de ſauſſe, vallenze te ſlap, dies men daar toe andere ſcherpe Lemoenen verkiezen moet.

Sayzoen. *Deze boom draagt meeſt het gebeele jaar door, te gelyk bloeyende, halve, en volwaſſene vruchten vertoonende: maar men moet hem naarſtig beſnoeyen, anders krygt hy te veel jonge, regte, en doornachtige ſcheutjes, die hem uitmageren, en 't welk men van andere Lemoenen mede zal believen te verſtaan.*

Naam. *In 't Latyn* Limo Tuberoſus, Martinicus, *waar by noch te weten ſtaat, dat men in Indiën alle de zoorten van deze boomen met een gemeene naam in 't Maleyts* Lemoen *noemt, doch dewelke in Europa alleen maar een zeekere zoorte gegeven wort. Op 't Maleyts* Lemoen Martin, *doch waar van ze deze bynaam gekregen hebben, kan ik tot nog toe niet raaden, maar wel met ſchyn van waarheidt giſſen, datze van de een of de ander Portugees, wiens naam* Martin *was, eerſt in kenniſſe gebragt, en na hem genaamt zal zyn.*

En dewyl nu deze vruchten de ouden niet ten vollen zyn bekent geweeſt, zoo hebbenze alle die zoorten onder een gemeene naam van Malum Citrium, Medicum, *en* Heſpericum *begreepen; maar de navolgende eeuwen de zoorten naauwer onderſcheidende, hebben een zoorte daar van in 't Latyn* Limonium, *en in de Apotheeken* Limonem *genaamt, en welke laatſte naam men ook alleen zal gebruiken, om dat Limonium eygentlyk een kruidt is.*

Derivationem nominis fruſtra aliquis quæret in Europæis linguis, Arabica autem vox eſt *Leytun*, & Perſica *Limum*, qua omne malum Medicum minus indigitant. Sicut *Torung* & *Toronga* Arabibus eſt idem majus, quod Arabes etiam ſcribunt *Altrung* & *Ottrog*, *Torong* vero proprie Perſicum eſt, unde Hiſpanicum *Toronja*, quo intelligitur Citrium illud majus, quod cortice dulciore eſt, & magnitudine Melonem æquat, quale eſt præcedenti capite deſcriptum, quamvis & huic noſtro Martinico aliquatenus coveniat. Apud Amboinenſes & circumjacentes populos nullum peculiare gerit nomen, quum ipſis plurimum ſit ignotum, generaliter vero omnes Limones ipſis dicuntur *Auſſi* & *Uſſi*, uti Malaicenſibus *Lemon*, Ternatenſibus *Djodji*, Macaſſarenſibus *Lemo*, Javanis *Jeroc*, Baleyenſibus *Djoboc*, Bandenſibus *Uſſe*, Sinenſibus *Cam*.

Locus. In hiſce Orientalibus inſulis ubique quidem occurrit *Limo Martin*, ſed nullibi ſponte vel apud Amboinenſes, ſed tantummodo apud Europæos, unde puto aliunde eſſe tranſlatum, ac præſertim per Portugallos, qui illum forte ex Occidentalibus inſulis in Orientalem deduxerunt Indiam.

Uſus. Dum ejus caro interna inter omnes acidorum Limonum ſpecies maxime ſit vinoſa, hinc in taleolos diſſecta, & ſaccharo adſperſa, cruda comeditur, quæ optimum dat refrigerium & recrementum in itineribus marinis. Si tali vero edatur modo, alba exterioris corticis caro non penitus eſt abſcindenda, ſed ejus pars relinquenda, quum iſtius fatua ſubſtantia aciditatem alterius temperet. Iſte enim cortex, ſi externa ejus pars fuerit abraſa, edulis eſt, ſuccus autem hujus Limonis in primis conducit ad potum, *Boerepons* dictum, inde præparandum, eſtque melior quam aliorum Limonum, quum minus acidus ſit, nec tormina cauſſet abdominis; Hujus etiam cortex ſpiritum aromaticum continet, ſed hiſce in terris parum adhibetur, excepto quod ſæpe carni vel piſcibus adcoquatur, quum gratum iis conciliet ſaporem; Ad caput lavandum quoque adhibetur, ſed plurimum defectu aliorum; Cruda ejus Medulla cum ſaccharo comeſta incidit, & detergit tenacia ac lenta ſputa, quæ pectori bronchiisque pulmonalibus inhærent, atque anxium Aſthma & tuſſim convulſivam ſæpius cauſſant.

Hæc porro arbor non admodum ſeneſcit, niſi diligenter amputetur, & attente colatur, cæterum coſſos facile contrahit, unde multas emittit lachrymas, ac copioſum exſudat gummi, unde contabeſcit ac perit, ita ut dimidia ſæpe trunci ac comæ pars ſit mortua, altera autem macilentos hactenus dat fructus.

Deſcripto ſupra *Limoni Martinico* affines quoque ſunt aliæ quædam tuberoſæ ſpecies, quas ſucceſſive deſcribemus, quarum primo occurrit *Limo Ventricoſus*, Malaice *Lemon Purrut*: Hujus arbor præcedentis habet magnitudinem, ſed comam gerit denſiorem & anguſtiorem, ejusque rami plurimum eriguntur. Folia quoque multum differunt, licet enim hæc quatuor circiter pollices longa ſint, inferior ejus pars cordata tanta & tam ampla eſt, ut fere dimidiam totius folii conſtituat partem, itaque erecta, acſi bina ſibi eſſent inpoſita folia, ad oras vero tenuiter ſerrata ſunt, craſſiora, & magis obſcure viridia quam in præcedenti. Ejus flos omnium minimus eſt, ex quatuor albis conſtans petalis, ac licet ſit apertus, vix unguem minoris digiti magnus eſt. Ejus fructus dimidio minor eſt *Limone Martinico*, vix pugnum adæquans, ac pyriformis, ſed ita tuberculis obſitus, ut vix eam habeat formam, ejus autem tubercula ſeparatim obſervata, glabriora ſunt illis *Limonis Martinici:* Plurimum autem eſt viridis, ac penitus maturus parum flaveſcit; Ejus cortex ſolidior eſt & ſuccoſior quam præcedentis, ejus odor jucundior eſt quam in ullis aliis Limonibus Indicis, atque optimis Hiſpanicis Limonibus melior vel iis accedens; Caro interior vireſcit, granuloſa eſt, & acidiſſima cum acore quodam, quaſi corroſivo, nec multum ſuccoſa eſt, ſed plurima continet officula ſeminalia. Rami raris obſidentur minoribus ſpinis, frequentioribus vero quam in Limone Martinico, longæ vero ſpinæ in illa arbore rarius occurrunt, unde meliorem præbet adſcenſum, quam antecedes arbor.

Nomen. Latine *Limo Ventricoſus:* Malaice *Lemon Purrut*, ob plurima ejus tubercula; quæ inſtar verrucarum

Den afkomſt van deszelfs naam zal iemant te vergeefs zoeken in de Europiſche taalen; doch het Arabiſche woort is Leytun, *en het Perſiſche* Limum, *waar mede zy alle kleine zoorten van Limoenen beduiden: Gelyk* Torung *en* Toronga *by de Arabiers de groote zoort hiet, het geen de Arabiers ook ſchryven* Altrung *en* Ottrong, *dog* Torong *is eigentlyk Perſiſch, waar van het Spaanſche* Toronja, *waar door zy verſtaan die groote zoort van Citroen, die met een zoetere ſchil is, en de grootte van een Meloen heeft, dewelke in het voorgaande Kapittel beſchreven is, ſchoon het ook aan deze onze Martiniekſe eenigſints toekomt. By de Amboineezen en omleggende Eilanden heeftze geen byzondere naam, om datze dezelve meeſt onbekent is, maar in 't generaal alle Lemoenen* Auſſi *en* Uſſi, *gelyk de Maleyers ze* Lemon, *Ternataanen* Djodji, *Macaſſers* Lemo, *Javaanen* Jeroc, *Ballyers* Djohoc, *Bandaaſe* Uſſe, *en Sineezen* Cam *noemen.*

Plaats. *In deze Ooſterſche Eilanden vint men wel over al de Lemoen Martin, doch nergens van zelfs, of by de Amboineezen groeyende, maar alleen by de Europianen, en daarom oordeele ik, datze elders van buiten ingebragt zyn, en inzonderheidt door de Portugeezen, dieze miſſchien uit de Weſterſche Eilanden in Ooſt-Indiën gebragt hebben.*

Gebruik. *Dewyl het binnenſte vlees onder alle zuure Lemoenen het wynachtigſte is, zo kan men het in ſchyfjes geſneeden, en met wat zuiker beſtrooyt, raauw eeten, en 't welk een goede ververſching is op Zee-reyzen: Maar als menze zoo wil nuttigen, dan moet men het witte vlees van de buiten-ſchaal niet geheel en al afſnyden, maar ten deele daar aan laaten, om dat haar laffe droogte de zuurte van 't ander wat kome te bedwingen: Want de ſchaale zelfs, als het buitenſte afgeſchrapt is, kan men eeten, en voor al is het zap van deze Lemoenen bequaam, om den drank* Boerepons *daar van te maaken, daarze beter toe dient dan eenige andere Lemoenen, om datze min zuur is, en geen ſnyding in de buik verwekt. De ſchellen ſteeken vol ſpeceryachtige geeſt, maar werden hier te Lande weinig gebruikt, behalven datze zomtyts by vlees en viſſchen gekookt werden, om daar een aangenaame geur aan te geven. Men gebruiktze ook tot het waſſchen van het hooft, doch meeſt by gebrek van andere. Het raauwe merg met zuiker gegeten, doorſnyt en veegt af de taaye fluymen, die in de borſt en longe-pypen ſteeken, en den moeyelyken kinkhoeſt veroorzaaken.*

Voorts komt dezen boom tot geen grooten ouderdom, het zy dan dat men hem naarſtig beſnoeye en bavene, anderſints komt 'er den worm in, waar van by traant, en veel gom uitſweet, daar op allenxkens uitgaat, zo dat men de eene helft dikwils van ſtam en kruin gants doot ziet, en de andere helft nog magere vruchten dragende.

Met de bovenſtaande Lemon Martin *hebben ook gemeenſchap noch eenige andere knobbelachtige zoorten, die wy hier na malkander zullen verhandelen of optellen, als voor eerſt* Limo Ventricoſus, *in 't Maleyts* Lemon Purrut: *De boom is van een grootte als de voorgaande, maar heeft een digter en ſmalder kruin, en de takken ſtaan meeſt overeynt. De bladeren verſchillen mede daar van vry veel: want ſchoon zy mede wel ſchaars vier duimen lank zyn, zoo is haar agterſte hert-bladt zo groot en breet, dat het ten naaſtenby de helft van 't geheele bladt uitmaakt, regt, als of 'er twee bladeren op malkanderen gezet waren, zynde aan de kanten fyn gezaagt, dikker dan de voorige, en ook ſwarter-groen: De bloem is de kleinſte van alle, beſtaande uit vier witte blaatjes, en geheel geopent zynde, qualyk de breete van een nagel aan een kleine vinger beſtaande. De vruchten zyn maar half zo groot, als de Lemon Martin, te weten kleinder als een vuiſt, als een peere geformeert, maar met zo veel bobbelen of builen bezet, datze qualyk die gedaante behouden kan; doch deze builen in 't byzonder beſchouwt, zyn gladder dan die van Lemon Martin, zy blyven meeſt groen: De geheel rype werden ſlegts een weinig geel; de ſchelle is digter en zappiger dan de voorige, van reuk lieflyker dan aan alle zoorten van de Indiaanſche Lemoenen, de beſte Spaanſche Citroenen, of gelyk, of beter: Hêt binnenſte vlees is groenachtig, klein-korlig, en zeer zuur, met eenige ſcherpigheyt, hoewel niet zeer zappig, maar veele zaat-korrels hebbende. De takken hebben maar weinige kleine doorns, doch wat meer dan Lemon Martin, maar de lange doorns ziet men weinig aan dien boom, dies hy ook beter te beklimmen is, dan de voorgaande.*

Naam. *In 't Latyn* Limo Ventricoſus, *na 't Maleyts* Lemon Purrut, *van de veele bobbelen, die als buiken*

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

carum illum undique ambiunt, quidam etiam illum vocant *Lemon Papua* h. e. *Limo Criſpus*, ex forma criſporum crinium, quibus Papoënſes gaudent; alii autem *Lemon tay Ayam* h. e. ſimum gallinaceum referens Limo, ex forma, quam æmulatur, acſi gleba foret concreta ex ſimo gallinaceo: Ternatenſibus dicitur *Djuru purrut*.

Locus. In Celebe occurrit, ac fere in omnibus Amboinæ inſulis, uti quoque in Banda, ubique vero non frequenter, ſed raro.

Uſus. Horum Limonum cortices plurimum ſunt in uſu, qui raduntur, ac cum pauxillo aquæ commixti inſerviunt capitis frictioni, quum antea alia quacunque re fuerit ablutum & depuratum, ad ſordes porro detergendum, atque capillitio bonum conciliandum odorem: Succus ejus acidus raro in cibis, ſed plurimum ad tingendum adhibetur, quem in finem acerrimi eliguntur Limones: Quidam etiam hoc ſucco caput & corpus ſuum lavant, ſed his male cedit, quum acrimonia ſua cutim arrodat, præſertim ſi Sol radiis ſuis illam tangat, pilorumque radices inde vacillant, ac deſtruuntur. Recens ejus cortex carnium juri itidem incoquitur, ac ſaccharo etiam condiri poteſt, uti & iſte Limonis Martinici, ſed hoc raro fit.

Tertia tuberoſorum Limonum ſpecies eſt *Limo Curamas*, qui folia gerit minora, quam in præcedente, cæterum ipſius foliis ſimilia, & ex duabus inprimis conſtructa partibus, atque fere conveniunt cum illis *Limonis Maas* dicti, ſed eorum pars cordata major eſt, fructus autem Limonem Martinicum æmulantur tam magnitudine, quam forma, hi autem ita irregulariter rotundi ſunt & difformes, cum tuberculis & fiſſuris adeo obſeſſi, ut nulla ipſis vera tribui poſſit forma, plurimum vero longiores ſunt quam lati, prope pedunculum coarctati. Plerumque colorem gerunt obſcure viridem, inelegantem, vel ex fuſco viridem, tandem vero quædam in ipſis apparent maculæ flaveſcentes, ſuntque porro rugoſi, tuberculis undique obſeſſi, ſed tubercula hæc non ita protuberant quam in *Limone Purrut:* Caro interna eſt alba & ſicca, ex variis minoribus granulis conſtans inſtar pediculorum, nec ita ſuccoſa eſt ac Limo Martinicus, licet enim penitus ſit matura, ſicca tamen eſt, ac paucum dat ſuccum penitus acidum; Corticis odor eſt fortis, nec ita jucundus, quam in Limone purrut, immo quaſi hircinus, talem & folia ſpirant odorem.

Oſſicula ſeminalia ſunt oblonga, tenuia, gracilia, & rugoſa, ab una vero parte gerunt quaſi caudam, quæ ex plurimis venulis componitur, quibus adhærent intermediis pelliculis: Rami ſpinis undique obſidentur, quæ in majoribus breviſſimæ evadunt ramis.

Nomen. Latine *Limo Unguentarius* dictus juxta Malaicenſe *Lemo Curamas*, ab odorato unguento, quo corpus illinitur, quod contritus hujus cortex quoque ingreditur.

Locus. In Amboinæ hortis ſilveſtribus creſcunt, variisque in pagis plantantur, ſed parum notæ ſunt hæ arbores.

Uſus. Hujus ſpeciei nil niſi cortex in uſu eſt, qui iſto miſcetur unguento contritus, quidam autem hoc caput fricant poſt ejus lotionem, uti de præcedenti Limone Purrut fuit dictum, hujus autem odor nationi noſtræ minus placet, quum ſit ingratus, unde & etiam non multum ab incolis æſtimatur, alii autem præferunt, & majori cum effectu utuntur ejus carne ſicca in aqua macerata, qua caput lavant, quæque optime ſordes & mucum detergit.

ken rondom haar hangen, zommige noemenze Lemon Papua, *dat is*, Limo Criſpus, *na de gedaante van de gekrulde haairen der* Papoeen: *Andere* Lemon tay ayam, *dat is hoender drek-Lemoenen, van de gelykeniſſe van een klomp hoender drek op malkander gepakt: Op 't Ternaats* Djuru Purrut.

Plaats. *Men vindze op Celebes, en bykans in alle de Amboinſche eilanden, als mede in Banda, voorders over al niet veel, maar weinig.*

Gebruik. *De ſchellen van deze Lemoenen zyn meeſt in gebruik, dewelke men raſpt, en met een weinig water gemengt, het hooft daar mede vryft, als men het te vooren met eenig ander goet gewaſſen heeft, en het welk de vuiligheit dan afneemt, en vervolgens de haairen een goeden reuk geeft: Het zuure zap werd niet veel in de koſt, maar meeſt tot verwen gebruikt, waar toe men ook de ſcherpſte Lemoenen opzoekt. Zommige waſſchen het hooft en lyf ook met dit zap, doch die varen gemeenelyk qualyk daar door, om dat het door zyn ſcherpte de huit opbyt, (inzonderheit als 'er de Zonne opſchynt) en de wortelen des haairs los maken. De verſche ſchel werd ook by vlees-zop gekookt, en men kanze met zuiker confyten, als mede die van Lemon Martyn, doch dit geſchied zelden.*

3. *De derde zoorte van de bultige Lemoenen is de* Lemon Curamas, *wiens bladeren kleinder zyn, dan de voorgaande, anderzints dezelve gelyk, en van twee deelen gemaakt, komende met die van* Lemon Maas *bykans overeen, doch het hert is grooter, de vruchten zyn de Lemon Martyn gelyk, zo aan grootte als gedaante, doch deze zyn zo ongelyk ront, en ongeſchikt, met bulten en klooven bezet, dat men haar geen regt fatzoen kan toeſchryven. Zy zyn gemeenelyk langer, dan breet, by den ſteel wat toeſmallende, of ſmal toelopende. Zy blyven meeſt lelyk, donker-groen, of graauw-groen, doch ten laaſten werdenze op eenige plekken of plaatzen wat geel, voorts gants rimpelig, en over al met pukkeltjes bezet, maar die bulten builen zo niet uit, als die van* Lemon Purrut, *het binnenſte merg is wit en droog, beſtaande uit enkelde kleine korrels, als luizen, zo zappig niet, als de Lemon Martyn, want al werdenze geheel ryp, zo blyvenze evenwel meeſt droog, weinig zap gevende, en dat ook geheel zuur is, de reuk van de ſchelle is ſterk, en zo lieffelyk niet, als die van Lemon Purrut, ja wat bockachtig, gelyk ook de bladeren.*

De zaat-korrels zyn lankwerpig, dun, mager, en gerimpelt, hebbende aan 't eene einde een ſtaartje of adertjes, waar mede zy aan de middelſte vlieskens vaſthangen, de takken zyn vol doorens, die aan de oude zeer kort zyn.

Naam. *In 't Latyn* Limo Unguentarius, *na 't Maleytſche* Lemo Curamas, *van een welriekende zalve, waar mede men 't lighaam beſtrykt, waar onder deze gevreeve ſchelle mede wort gebruikt.*

Plaats. *Zy waſſchen op Amboina in de Boſchthuinen, en werden in de Negoryen geplant, doch zyn weinig bekent.*

Gebruik. *Van deze zoorte gebruikt men niets, dan de ſchelle, om onder de voornoemde zalve te vryven, dan zommige gebruikenze ook, om het hooft daar mede te vryven na 't waſſchen, gelyk de voornoemde Lemon Purrut, doch deze reuk is voor onze Natie moeyelyk, en onaangenaam, gelykze ook zelfs by de Inlanders niet veel geacht werd, andere doen beter, wanneer zy het drooge vlees van de Lemoenen een weinig in 't water weeken, en daar het hooft mede waſſchen, nadien het de vuiligheit en 't ſmeer zeer wel afneemt.*

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Sextæ,

Cujus *Fig.* 1. exhibet ramum *Limonis tuberoſi* ſeu *Lemon Martyn Rumphio* dicti

Figura 2. ramum *Limonis ventricoſi*, ſeu *Lemon Purrut.*

Figura 3. ramum *Limonis Feri*, ſeu *Lemon Swangy.*

UYTLEGGING

Van de zes en twintigſte Plaat,

Waar van de *eerſte Figuur* aanwyſt een Tak van de *Limo tuberoſus*, of *Lemoen Martyn* van *Rumphius* genaamt.

De *tweede Figuur* een Tak van de *Limo ventricoſus* of *Lemoen Purrut* of *Buik-Lemoen.*

De *derde Figuur* een Tak van de *Wilde Lemoen*, Lemoen *Swanggi* genaamt.

OBSERVATIO.

Limonum ſpecies ab auctore noſtro hoc in capite deſcriptæ, uti reliquæ ſunt varietates, luxuriante naturæ luſu & ingenioſa cultura productæ, præſertim illæ, quæ foliatura conveniunt quarum plurimæ ab auctoribus deſcriptæ vel memoratæ occurrunt in *Sloan. Catal. pl. Jamaic. p.* 209. & *Hort. Cliff. p.* 379. ubi ad *Citrum* referuntur. Limonum hæ varietates a *Valent.* in *Amboinæ deſcript.* a *pag.* 188 ad 191. enumerantur, & obiter etiam deſcribuntur.

AANMERKINGE.

De zoorten van Limoenen van onzen Schryver in dit capittel beſchreven, zyn, zo als de overige, veranderingen meeſt door de weelderige ſpeeling der natuur, en ſchrandere aanqueking voortgebragt, voornamentlyk die geene, die met hun bladen overeenkomen: waar van de meeſte by de Schryvers vermelt ofte beſchreven voorkomen in de *Cataloge* van *Sloan over de Jamaiſſe gewaſſen p.* 209. en in de *Hortus Cliffort. p.* 379. alwaarze tot de *Citroenen* gebragt werden. Deze verſcheide zoorten van Limoenen werden by *Valent.* in de *beſchryving* van *Ambon* van *pag.* 188 tot 191. ook opgetelt, en ter loops beſchreven.

CAPUT TRIGESIMUM SEPTIMUM.

Limo Agreſtis. Lemon Papeda.

HÆc proprie indigena hujus inſulæ arbor eſt, magisque vulgaris omnibus præcedentibus, altius quoque iis excreſcens, truncum habens obliquum & ſinuoſum. Rami irregulares & ſilveſtres videntur, ramulique ac foliorum raches ſpinis undique acutis & firmis cinguntur, ita ut hæc arbor ſit magis horrida ac ſpinoſa reliquis omnibus Limonum ſpeciebus, unde & ejus coma adſcenſum non admittit: Ejus folia ex binis quaſi conſtructa videntur, ſed inferior cordata pars multo minor eſt altera parte ſeu ſuperiore, at ſatis ampla, ſimulque quatuor vel quinque circiter pollices longa ſunt, nec ullum ſine ſpina occurrit folium, ad oras vero parum ſunt ſerrata. Illorumque pori adeo ampli ſunt, ut perforata videantur folia, ac per illa aërem intueri poſſimus.

Ejus fructus magnitudine convenit cum Limone Martinico, ſed non ita pyriformis, at magis rotundus eſt, glabrior, ac ſolidioris ſubſtantiæ, tuberculis autem glabris hinc inde obſeſſus, ita ut nunquam perfecte ſphæricus, ſed irregularis & obliquus ſit, flaviſſimi coloris cortex eſt, & æqualis, nec foveolis impreſſus.

Medulla ejus interior penitus alba eſt & ſuccoſa, acidiſſima & acerrima, unde ejus ſuccus in cibis ſolus non adhibetur, ſed alio mixtus ſucco: Corticis odor eſt citrinus, ſed non ita gratus ac in præcedentibus. Arbor lignum gerit ſolidum ac durum, flaveſcens, inſtar Buxi: Vetuſtorum truncorum radices magis flaveſcunt, ſimulque ſtriatæ ſunt.

Hortos amant ſilveſtres, naturamque habent magis ſilveſtrem reliquis Limonum arboribus. Amboinenſes nullam gerunt curam, ut eam colant vel amputent, licet ab ipſis magis quam a noſtra natione æſtimetur, atque prope omnes ipſorum pagos occurrat.

Nomen. Latine *Limo Agreſtis*, quum agros amet & ſilveſtrem magis habeat naturam reliquis omnibus, alias *Limo Pultarius* vocandus eſt a Malaicenſi *Lemon Papeda:* Macaſſarenſibus dicitur *Paralli.* Amboinenſibus *Uſſi Lapia*, Ternatenſibus *Lemo Jabba* h. e. Limones Amboinenſes.

Locus In omnibus fere occurrit Orientalibus inſulis a Celebe usque in Amboinam, in Saleyera optimi & maximi ſunt fructus, in Java vero & Baleya ſunt ignoti.

Uſus. Horum Limonum cortices in nullo ſunt uſu, ſed eorum medulla, cujus ſucco Amboinenſes quotidie utuntur pro condimentis & intinctu, ad pultem Papeda ipſis dictam, cujus unumquodque fruſtum hoc intingitur ſucco, & ſic comeditur, hinc & hi fructus nomen ſuum ſortiti ſunt, ſemper autem aliquid juris piſcium vel carnis addendum eſt, quum alias tormina abdominis cauſſet, unde noſtra natio illum non multum adhibet ſuccum, præfertque alios mitiores Limones; Succus hic porro utilis eſt atque inſervit præparationi pretioſiſſimi pigmenti *Caſſombo* dicti, quod conficitur ex ſiccis Carthami vel Cnici floribus, ad cujus præparationem acerrimi ſemper requiruntur Limones, uti ex ejus deſcriptione patet. Hunc in finem Saleyeræ incolæ hoſce fructus magna copia venales

XXXVII. HOOFDSTUK.

Wilde Pap-Lemoen.

DIt is eigentlyk een Inlandſch gewaſch, en hier veel gemeender aan de voorgaande. De boom waſt ook hoger, dan dezelve, met een ſcheve en hoekige ſtam: De takken ſtaan wat onordentelyk en wilt, de ryskens, en zyn jonge takken zyn over al met ſcherpe, en ſtyve doornen bezet, zo dat deze boom doornachtiger is, dan eenige andere Lemoen geſlagten, en dierhalven is de kruin onbeklimmelyk. De bladeren gelyken ook als van twee op malkanderen gezet, doch het achterſte hertje is merkelyk kleinder, dan de andere helft of het voorſte deel, maar redelyk breet, en t'zamen vier, of ſchaars vyf duimen lang, en daar is niet een blaadje zonder doornen, aan de kanten weinig gezaagt. De ſweet-gaatjes zyn zo ruim, dat men daar door de lucht kan zien.

De vrucht is van grootte de Lemoen Martin gelyk, doch niet peere-vormig, maar ronder, gladder, en dichter van ſubſtantie, doch al mede met gladde bulten, hier en daar bezet, zo dat hy nooit koogel-ront, maar ſcheef, en ongeſchikt werd, anderzints is de ſchelle effen, en zonder kuiltjes, zeer bleek-geel.

Het binnenſte merg is heel wit en zappig, zeer zuur en ſnydent, en waarom dit zap alleen niet in de koſt te gebruiken is, maar wel met ander zap gemengt, de reuk van de ſchelle is mede Citroenachtig, doch zo lieflyk niet als aan de voorgaande. Den boom heeft een dicht, en hart hout, bleek-geel, als Buksboom; de wortelen aan de oude ſtammen zyn wat geelder, en daar by ook geadert.

Zy waſſchen gaarn in de Boſch-thuinen, en zyn wilder van aart dan andere Lemoenen, de Amboineezen doen ook geen moeite, om hem te ſnoeyen, of te bavenen, hoewel hy van hun meer dan van onze Natie geacht, en ook by alle hare dorpen gevonden werd.

Naam. *In 't Latyn* Limo Agreſtis, *om dat hy wilder van aard en aanzien is, dan andere Lemoenen, ofte men moeſteze noemen* Limo Pultarius, *naar het Maleytze* Lemon Papeda, *Op Macaſſers* Paralli, *Op Amboins* Uſſi Lapia, *op Ternaats* Lemo Jabba, *dat is Amboinſche Lemoenen.*

Plaats. *Men heeftze meeſt in alle Ooſterze Eilanden van Celebes aan tot in Amboina toe, op Saleyer vallende grootſte en ſchoonſte van alle, doch op Java, en Baly zynze onbekent.*

Gebruik. *De ſchelle van deze Lemoenen is in geen gebruik, maar wel het vlees, welkers zap de Amboineezen dagelyks gebruiken tot ſauze, en indopingen, by haar bry padeda, waar van men ieder klontertje in dit zap moet dopen, en dan zo inſwelgen, waar van deze vruchten den naam hebben, doch men moet 'er altyd wat vis-ſop, of diergelyken by doen, anders maakt het ſnyding in den buik, en waarom het onze Natie niet veel gebruiken, verkiezende daar toe liever andere ſagtere Lemoenen. Voorts is dit ſap dienſtig en nodig tot het bereyden van de koſtelyke purper verwe,* Caſſombo *genaamt, dewelke gemaakt werd van droge bloemen des Carthamus of Cincus, waar toe men altyd de ſcherpſte Lemoenen moet hebben, gelyk men in deszelfs beſchryving kan zien: En tot dezen einde brengen de Inlanders van Saleyers deze vruchten*

in

nales adferunt Macaſſaram, dum ibi magna Caſſombæ pars conficitur atque conſumitur. Vetuſtorum truncorum radices a Macaſſarenſibus multum expetuntur ad manubria magnorum cultrorum, & anſas telorum Kriſſen dictorum, ex iis fabricanda, dum lignum hoc ſit ſolidum atque ſtriatum: Quidam Amboinenſium expreſſum horum fructuum ſumunt ſuccum, & ſupra ignem in teſta excoquunt, donec dimidia ejus pars fuerit conſumpta, ac reliqua nigreſcat, qua Amboinenſium variolas illiniunt, ſi ad ſuppurationem pervenerint, ad illas citius exſiccandas, hanc autem curam pauci tolerare poſſunt, quum nimis vellicet.

Hujus ſpeciei alia varietas eſt *Lemon Carbu* dicta, cujus fructus inter acidos Limones maximus eſt, ejusque arbor altior eſt reliquis, multos gerens ramos & amplam comam: Folia cum præcedentis conveniunt foliis, ſed plerumque majora ſunt, quinque pollices longa, & ultra, in ſuperiore parte magis ſerrata; inferior eorum ſeu cordata pars minor eſt altera dimidia parte, ſed admodum lata eſt, unde hæc folia duplicia itidem apparent, minores gerit ſpinas quam antecedens, flores ſunt iidem. Fructus magnitudinem capitis infantis habent, quidam etiam majores ſunt inſtar capitis viri, non vere rotundi ſeu ſphærici, ſed pyriformes, irregulares quodammodo, ac majoribus tuberculis obſiti inſtar Limonis Papeda, cæterum externe glaber eſt hic fructus, nec foveolas gerit, atque maturus undique flaveſcit: Ejus cortex non craſſus eſt, ſed ſolidus, & gravis odoris, ſed ingrati, aquam fortem æmulantis, caro interna eſt alba, acidiſſima, & corroſiva, unde ob acrimoniam non valet ad cibos, gravique ſuo odore capiti adverſatur ac nocet.

Nomen. Latine *Limo Taurinus* juxta Malaicenſe *Limon Carbou*, Malaicenſes enim omnibus majoribus rebus cognomen tribuunt Tauri vel Elephantis, ſicut Græci ſolent per præpoſitionem voculæ *Bu*, unde non inepte quis hunc fructum *Bulimonem* dixerit: Macaſſarenſibus dicitur *Lemon Cambar*, id eſt Limo tumidus. Amboinenſibus *Uſſe Ela Bal*, *Djohoe Carboo*. Ternatenſibus *Lemo-Cabi* h. e. Limo hircinus ob gravem ejus odorem.

Locus. Raro in Amboina occurrit, ſed frequentior eſt in Macaſſara, ac plurimum ibi in plateis plantatur circa ædes ob umbram.

Uſus. Horum Limonum ſuccus plurimum eſt in uſu ad arma depuranda, quum rubiginem arrodit tam ferri quam æris, unde quidam hunc fructum *Lemon Padangh* h. e. armorum Limonem vocant. Sique Malaicenſes & Macaſſarenſes ſuos gladios & tela (Kriſſen) depuraverunt ſive hujus ſucco, ſive alia quavis re, dein illa ſolent cœruleo obducere colore, quod itidem fit horum Limonum ſucco vel Limonis Nipis, ſi ſublimatus Mercurius fuerit additus, qui ipſis *Warangau* dicitur, unde arma ab ærugine præſervantur, ſed ſimul illa venenata reddit. Limones vero optime inſerviunt ad machinas ex Cupro confectas depurandas & nitidas reddendas, ſive illorum ſuccus ſolus, ſive cum carbonibus fuerit mixtus, quæ dein pura abluuntur aqua, atque ad ſolem ſiccantur. Adhiberi quoque poteſt ad pigmentum Caſſomba, licet alios præferant Limones, quum hi meliorem tinctis veſtimentis concilient odorem, quam taurina hæc mala. Utrique autem hi memorati fructus molli & mucoſo obducuntur gummi, hique & alii acidi Limones a Macaſſarenſibus uſurpantur ad ſuas veſtes lavandas, quem in finem majorem ſucci quam aquæ ſumunt partem, hoc autem Regum veſtimentis potiſſimum fit, quum hæc ita lavata melius odorem Moſchi, Zibethi, ſimiliumque attrahant atque retineant.

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Septimæ,

Quæ exhibet ramum Limonis agreſtis, qui *Lemon Papeda*, & *Lemon Carbou* a RUMPHIO in textu vocatur.

OBSERVATIO.

Lemon Papeda & *Lemon Carbou*, ſeu *Limo Bubalinus* a *Valent.* in *Amboinæ deſcript. pag.* 189. quoque commemoratur.

in menigte te koop naar Macaſſar, dewyl men aldaar veel Caſumba havent, en bezigt: De wortelen van de oude ſtammen werden by de Macaſſaren zeer gezogt, om ſtelen van hou-meſſen, en hegten tot kriſſen van te maaken, dewyl het een vaſt hout is, en ook wat gevlamt, zommige Amboineezen nemen het uitgedrukte zap van de vruchten, en kooken het in een pot-ſcherf over een kool vuur, tot dat de helft geconſumeert is, en't overige ſwart wert, waar mede zy dan de Amboinze pokken beſtryken, alsze ter degen uitgeſlaagen zyn, om te ſpoediger op te drogen, maar deze kure kan een ider niet verdragen, om dat het te zeer byt.

Van de vorige aart is nog een ander Lemoen, die onder de zuure wel de grootſte is, genaamt Lemon Carbou, *en wiens boom grooter werd, dan de andere, met veele takken, en een breede kruin: de bladeren zyn, als aan de voorgaande, maar doorgaans wat grooter, vyf duimen lang, en ook meer, naar vooren toe meer gezaagt, en het achterſte hert is wat minder dan de helft, en zeer breet: Weshalven deze bladeren ook dubbelt ſchynen, hy heeft minder doorns, als de voorgaande, en 't bloeizel is als de reſt, de vrucht is van grootte als een kints hooft, en zommige ook van een volwaſſen man, niet regt-ront, maar peers gewyze, wat ſcheef, en met eenige groote bulten bezet, gelyk de Lemoen Papeda, anders van buiten glat, en zonder kuiltjes, en ryp zynde over al bleek-geel. De ſchel is niet dik, maar vaſt, en ſterk van reuk, doch niet lieflyk, maar wat na ſterk waater trekkende, het binnenſte vlees is wit, zeer zuur en ſcherp, en zulks wegens zyne ſcherpigheit onbequaan om in de koſt te gebruiken, en met haaren onlieflyken reuk vallende ook het hooft beſwaarlyk.*

Naam. *In't Latyn* Limo Taurinus, *Na't Maleytſche* Limo Carbou, *want de Maleyers plegen alle de grootſte dingen in haar geſlacht den toenaam van een Oſſe, ofte Oliphant te geven, gelyk de Grieken gewoon zyn, door de voorzetting* Bu, *waarom ze niet qualyk* Bulimo *genaamt zoude kunnen werden. Op Macaſſar* Lemon Cambar, *dat is opgſwolle Lemoen: Op't Amboins* Uſſe Ela Bal, Djohoe Carboo: *Op't Ternaats* Lemo Cabi, *dat is Bokke Lemoenen van haare ſterke reuk.*

Plaats. *Men vint hem weinig op Amboina, doch meerder op Macaſſar, en zy werden meeſt geplant ontrent de huizen op de ſtraaten, om der ſchaduwe halven.*

Gebruik. *Het zap van deze Lemoenen is meeſt in gebruik, om de wapenen daar mede ſchoon te maaken, om dat hy't roeſt afbyt, zo van yſer, als van koper, daarom zommige deze vrucht* Lemon Padangh, *dat is ſwaart Lemoenen noemen. Item als de Maleyers en Macaſſaren hare ſwaarden en kriſſen ſchoon gemaakt hebben, het zy met dit zap, of iets anders, zo plegenze dezelve daar na te blaauwen, 't welk insgelyks geſchiet met het zap van deze Lemoenen, of Lemoen Nipis, daar wat ſublimaat onder gevreven zy, het welk zy lieden* Warangau *noemen, en dat de wapenen voor't roeſten bewaart, maar daar by ook venynig maakt. En inzonderheid zyn de Lemoenen dienſtig, om het koper-werk daar mede te ſchueren, het zy alleen, ofte met houtskolen gemengt, 't welk men daar naar met zuiver water weder afſpoelt, en in de Zonne droogt. Men kanze ook gebruiken by't verwen van de Caſſomba, hoewelze andere Lemoenen liever hebben, om dat die een beter geur geven aan de geverfde kleetjes, dan deze Oſſen-koppen. Zynde beide de voorgaande vruchten behangen met een weeke en kleverige Gom, en deze, en andere zuure Lemoenen werden by de Macaſſaren gebruikt om hunne klederen daar mede te waſſchen, daar toe meer zap, dan water nemende, doch't welk meeſt de Koningen doen, om dat de klederen aldus gewaſſchen, de perfume beter aannemen.*

UYTLEGGING

Van de zeven-en-twintigſte Plaat,

Dewelke vertoont een tak van de *Velt-Lemoen*, die *Lemon Papeda*, en *Lemon Carbou* van *Rumphius* in de text genaamt werd.

AANMERKINGE.

De *Lemoen Papeda*, en *Lemon Carbou* of *Buffels* Lemoen wert mede by *Valent.* in de *beſchryving* van *Amboina pag.* 189. vermeldt.

CAPUT TRIGESIMUM OCTAVUM.

Limo Ferus, Lemon Swangi.

HÆc Limonis ſpecies indigena quoque ſeu Indica eſt, ac ſilveſtris naturæ. Arbor non admodum craſſa eſt, & humilior proxime antecedente, coma anguſta, ramisque rectis, ejus folia ſunt ſimilia illis Limonis Papeda, ſed paulo longiora & acutiora, ſex nempe pollices longa & ultra, anterius parum ſerrata, in medio autem inter cordatam & ſuperiorem folii partem geniculum eſt, parumque inflexa ſunt; Ejus fructus minor eſt omnibus præcedentibus Limonibus, Hiſpanicis ſimilis, ſed minor, ab utraque parte acuminatus, quidam pyriformes, alii inſtar majoris pruni, oviformes, undique verrucis quaſi obſiti, obſcure virentes & tarde luteſcentes, qui color plurimum in iis obſervatur, qui prope ædes creſcunt, ibique coluntur. Caro ejus interna eſt pauca & granuloſa, ſed ſuccoſa & acidiſſima, tormina excitans, odor non eſt ingratus, citrinus, ſed debilis, & quaſi ſilveſtris. Surculi longas quoque gerunt ſpinas, ſed rami ad folia parvas.

Nomen. Latine *Limo Ferus*; juxta Malaicenſe *Limoen Swangi*, ob irregularem & deformem ejus figuram. Malaicenſes enim cognomen *Swangi* talibus tribuunt rebus, quæ ſilveſtris, feræ, & irregularis ſunt formæ, uti plerumque ſunt Magi ac Domini, quos *Swangi* proprie vocant; Amboinice *Uſſe Malumëit*, & *Auſſi Wolu* dicitur; Ternatenſibus vero *Limo Titigela.*

Locus. In Amboina plurimum invenitur in Amboinenſium hortis ſilveſtribus, ut & prope eorum ædes.

Uſus. Raro ejus ſuccus uſurpatur, excepto quod Amboinenſes illum adhibeant ad pultem Papeda, ſed plurimum ad pigmentum Caſſomba: cum aliis porro medicamentis hic fructus, ejusque cortex & ſuccus coquitur, ut eorum exaltetur vis, præſertim vero amaris inſervit potionibus, quæ propinantur ad corpus depurandum, corruptosque corrigendos humores: Cum ejus cortice caput fricatur poſt lavamen, uti id fit cum *Limone Purrut*, ſed cavendum eſt, ne ejus ſuccus cutim tangat, vel in corpus depluat.

XXXVIII. HOOFTSTUK.

Wilde Lemoen-Boom.

DIt geſlagte van Lemoenen is ook regt Inlands of Indiaanſch, en wat wild van aart: Den boom is niet zeer dik, en ook lager dan de naaſt voorgaande, met een ſmalle kruin, en regte takken, de bladeren zyn als die van Lemon Papeda, doch wat langer, en ſpitzer, te weten, zes duimen lank, of wat meer, na voren toe mede wat gezaagt, in de midden tuſſchen het hertje, en het bladt hebbenze een knietje, en ſtaan wat gebogen. De vrucht is kleinder dan alle voorgaande, en de Spaanſche Lemoenen wat gelyk, doch veel kleinder, van achter en voren toegeſpitſt, of ſpits toelopende: Zommige peersgewys, of als een groote eyer-pruime, rondom met vratten bezet, ſwart-groen van buiten, en langzaam geel werdende, welke coleur men ook wel meeſt ziet aan die gene, die by de huizen ſtaan, en aldaar wat gehavent werden. Het binnenſte merg is klein en korlig, doch ſappig, zeer zuur, en ſnydende, de reuk van de ſchelle is niet onlieflyk, Citroenachtig, doch wat ſlap en wild: De jonge ſcheuten hebben mede lange doorns, maar de takken by de bladeren kleine.

Naam. *In 't Latyn* Limo Ferus, *na 't Maleytſche* Limoen Swangi, *van zyne ongedane figuur: Want de Maleyers de toenaam van Swangi aan zodanige dingen geven, dewelke wild, ſtuurs, en onſteld, of wanſchikkelyk van gedaante zyn, gelyk haar ordinaris vertoonen de Tovenaars en Hexen, die zy eigentlyk Swangiers noemen: Op Amboin* Uſſe Malumëit, *en* Auſſi Wolu, *Op Ternaats* Limo Titigela.

Plaats. *Men vindze in Amboina meeſt by de Amboineezen in de Boſch-thuinen, en ook by haar huizen.*

Gebruik. *Men gebruikt het ſap weinig, behalven de Amboineezen, tot nuttigen van de Papeda, doch wel meeſt tot het verwen van hun Caſſomba-verwe: voorts werd deze vrucht ook gebruikt, zo wel de ſchelle, als het zap, om by andere Medicamenten te kooken, en hare werking daar door op te wekken, en inzonderheit dientze by bittere Medicamenten, die ingegeven werden om te zuiveren, en de bedorven humeuren te verbeteren: Met de ſchelle vryft men mede het hooft na 't waſſen, gelyk met de* Lemon Purrut, *doch insgelyks toeziende, dat het zap niet op 't lyf en komt.*

EXPLICATIO

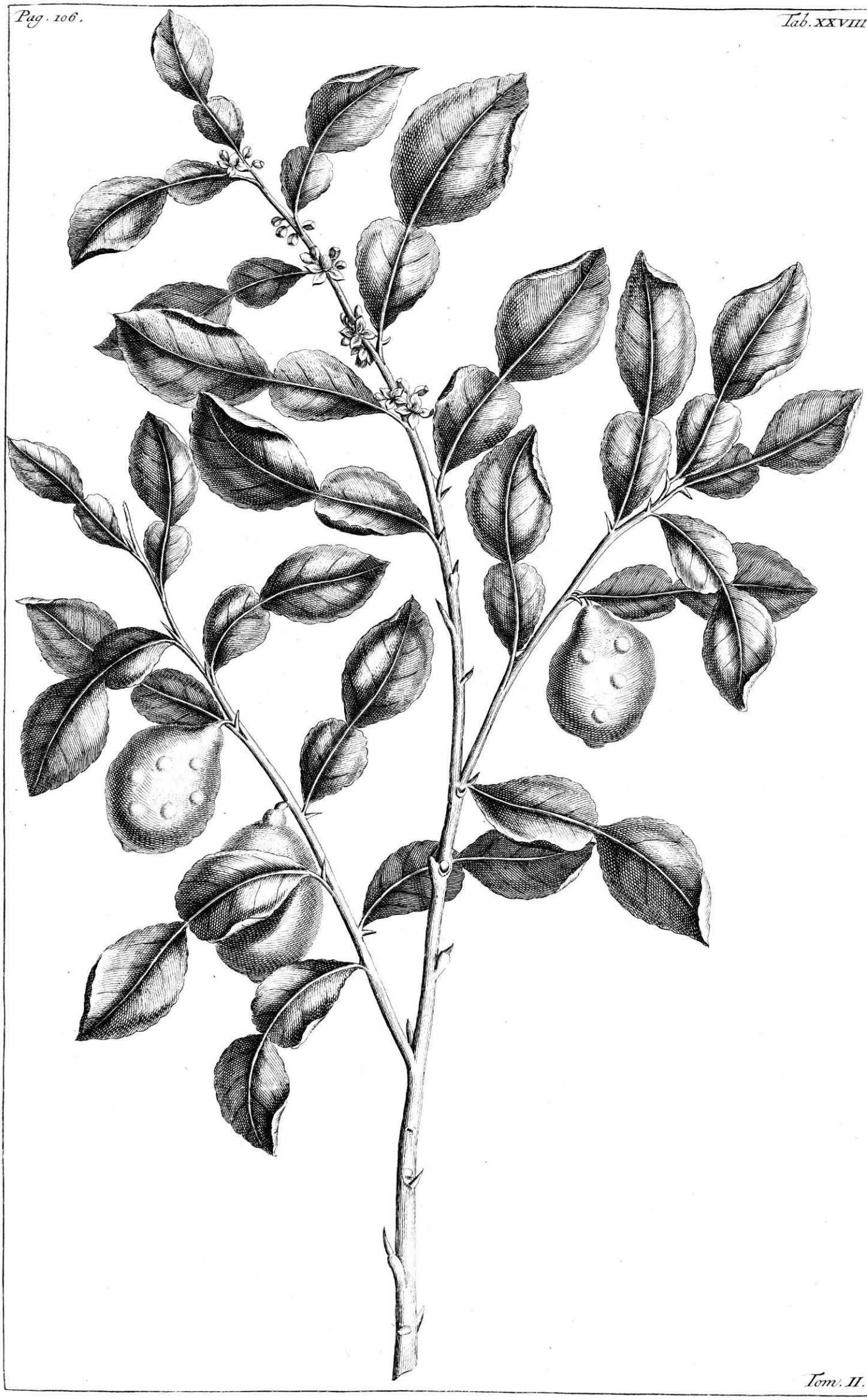
Tabulæ Vigeſimæ Octavæ,

Quæ exhibet ramum *Limonis Feri*, ſeu *Lemon Swangi* dicti, qui ſub nomine *Lemon Sowangi* in *Valent. Amboinæ deſcript. pag.* 190 occurrit.

UYTLEGGING

Van de acht-en-twintigſte Plaat,

Vertoonende een Tak van de Wilde Lemoen *Lemon Swangi* genaamt, dewelke ook onder de naam van *Lemoen Sowangi* by *Valent.* in de *beſchryving* van *Ambon pag.* 190 voorkomt.

CAPUT TRIGESIMUM NONUM.

Limonellus. Limon Nipis.

INter omnes acidos Limones hic vulgatiſſimus & uſitatiſſimus eſt, ejus truncus humilior eſt quam præcedentium, vix ultra crus eſt craſſus, plurimum incurvus, & inflexus, paucis gaudens ramis incurvis & extenſis, quique plurimas breviſſimas ac ſpinoſas gerunt raches, comamque efformant amplam ſed irregularem. Ejus folium minus eſt quam in ullis antecedentibus, tres circiter pollices longum, parva, ſed notabili cordata parte, ad oras leviter ſerratum, lætiusque viret reliquis Limonum foliis, cuique folio ſpina jungitur firma, quæ in junioribus ſurculis longa & gracilis eſt. Flores ſunt prioribus ſimiles, ex quinque albicantibus oblongis petalis, extrorſum reflexis, conſtructi matutino tempore gratum præbentes ac ſpargentes odorem, inſtar illorum *Limonis Martinici.*

Ejus fructus multo minores ſunt quam antecedentium, magnitudine Mali Armeniaci, ſphærici, ſine tuberculis, ſed horum loco quidam ſulcum gerunt protuberantem, ac plurimum prope pedunculum, ſeu in inferiore ejus parte, cum paucis quibusdam tuberculis inſtar verrucarum, primo virides ſunt, ac dein Citrini coloris. Ejus cortex tenuiſſimus eſt, nec craſſitiem culmo majorem habet, interna pars repleta eſt medulla alba vel vireſcente, admodum ſuccoſa, grate acida, quæ jucundum habet odorem & ſaporem, ejusque caro atque cortex ſapore fere convenit cum Limonibus Hiſpanicis: Oſſicula ſeminalia ſunt albicantia, rotunda, & oblonga, facileque propullulantia, ſi terram tangant, vel ei committantur, quidam etiam horum fructuum in tantam excreſcunt magnitudinem, quanta eſt pomorum ſpecies, quæ Europæis dicitur *Malum Orthomaſticum*, quod gratum ſpirat odorem, ſi manibus fricetur vel teneatur. Sin vero illæ arbores non rite colantur, parvos dant fructus ac tuberoſos, qui tarde luteſcunt, & mucoſo quaſi gummi obducti ſunt: Hæc arbor non amat ſolum pingue ac fertile, ſed quo durius eſt, lapillis ac ruderibus miſtum, eo vegetior & lætior creſcit, eoque magis, quo loca Soli ſunt melius expoſita.

Nomen. Latine *Limonellus* ſeu *Limo tenuis*, juxta Malaicenſe *Lemon Nipis* ob tenuem ejus corticem, Ternatenſe *Lemo Java.* Amboinice *Auſſi Pipis.* Macaſſarice *Lemo Capas*, quum non multo major ſit vaſculis Goſſypii. Bandaice *Uſſe-Crawo.* Baleyice *Djoboc.* Sinaice *Suyn Cam*, quod nomen generale eſt cunctorum acidorum Limonum.

Locus. A Java usque in omnes Orientales inſulas occurrit, non in ſilvis, ſed ubique prope domos plantata ac diligenter culta. Fructus autem per totum fert annum, ſed uno tempore frequentiores altero.

Uſus. Horum Limonum ſuccus quotidiano eſt in uſu, quo omne ciborum genus fit acidum, quum omnes Indiæ populi multo magis Limonum ſuccum in cibis ſuis expetant quam acetum, excepta Lactuca, quibusque hic ſuccus admiſtus optime ſapit & jucundiſſimus eſt: Viridem ejus corticem ſaccharo quoque condire ſolebant, totumque muria condire fructum, ut omni anni tempore ad manus eſſet, quod ſequenti fit modo. Recentes Limones parum fricantur, donec exterior viridis cruſta decidat, dein acutiſſimo ligni apice punguntur, ut undique foraminulis ſint pertuſi, tum per tres quatuorve dies in aqua pura macerantur, ut eorum amarities diſpareat, dein parum ad ſolem exſiccantur, ac tandem muria condiuntur, quod in aqua ſit marina, quæ ſale ita inprægnatur, donec ovum ſupernatet, ſique tali modo in bene obturatis ollis inponantur, per annos integri ſervari poſſunt, per menſem autem in muria depoſitos eſſe oportet, antequam uſui adhiberi poſſint; Muria hi conditi Limones cum contrito ſulphure mixti depurant & exſiccant omne Scabiei genus, ut & prorepentia ulcera, ſique ſit ſcabies ſicca, loco ſulphuris pulvis pyrius ſumitur, ſique ſit nimis acris, admiſcetur pauca calcis

XXXIX. HOOFDSTUK.

Liemis - Boom.

ONder alle de zuure Lemoenen is deze de gemeenſte en gebruikelykſte, de ſtam is laager dan de voorgaande, niet boven een dye dik, meeſt krom en gebogen, met weinige kromme en uitgebreide takken, en die vol korte en doornachtige ryskens, makende zo een brede, doch ongeſchikte kruin: Het blad is kleinder dan van alle de voorgaande, ongeveer drie duimen lank, met een klein, doch kennelyk hertje, aan de kanten donker gezaagt, en lichter-groen, dan de andere Lemoen-bladeren, ſtaande by ieder bladt een ſtyve, doch aan de jonge ſcheuten een lange en ranke doorn: Het bloeizel is gelyk aan alle andere, en uit vyf lankachtige witte blaadjes gemaakt, allegaar uitwaarts overgebogen, en in de morgenſtonden wat liefelyk riekende, gelyk ook die van Limon Martyn.

De vruchten zyn mede kleinder dan alle de voorgaande, van grootte als de Apricoſen, regt kogel-rond, en zonder knobbels, maar in plaats van dezelve hebben zommige een ſtuk van een uitſtekende naad, meeſt, of by den ſteel, of aan 't onderſte met eenige lage bobbeltjes, als vratten: Eerſt groen, en daar na regt Citroen-geel. Deze ſchelle is zeer dun, en van dikte niet meer als een ſtroo-halm, het binnenſte is uitgevult, of opgevult met een wit, of groenachtig, en zeer zappig merg, aangenaam zuur, en van een goeden geur, komende het vlees en de ſchelle ten naaſten by in ſmaak, met de Spaanſche overeen: De zaatkorrels van binnen zyn wit, rond, en langwerpig, ook licht opſchietende, alsze op de aarde raken, en zommige dezer vruchten werden zo groot, als een ſlag van ronde Appelen, in Europa Malum Orthomaſticum *genaamt, een goede reuk van zig gevende, als menze wat in de hande wryft of draait: Maar als de bomen niet wel gehavent werden, dan dragenze kleine knobbelige vruchten, die langzaam geel werden, en met een kleverige Gom behangen zyn. Dezen boom vraagt na geen goede vette grond, maar hoe harder die is, met ſteen en puin gemengt, hoe weeldriger hy waſt, en dat noch beter in plaatzen, die wel ter Zonne ſtaan.*

Naam. *In 't Latyn* Limonellus, *of* Limo Tenuis, *naar 't Malytze* Lemon Nipis, *van wegens hare dunne ſchelle: Op Ternaats* Lemo Java; *Op Amboins* Auſſi Pipis, *op Macaſſar* Lemo Capas, *om datze niet veel grooter is, als de bollen van Cattoen; Op Banda* Uſſe Crawo: *Op Baleys* Djohoe: *Op Sinees* Suyn-cam, *zynde een generale naam van alle zuure Lemoenen.*

Plaats. *Men vindze van Java af, in en door alle de Ooſter Eilanden niet in 't wild, maar over al by de huizen geplant, en naarſtig gehavend wordende: En men heeft de vruchten meeſt het geheele jaar door, doch de eene tyd meer, en de andere minder.*

Gebruik. *Het zap van deze Lemoenen is in een dagelyks gebruik, om alderhande koſt daar mede zuur te maken, vermits alle Indiſche Natiën veel liever Lemoenzap over hun koſt hebben, dan eenige Azyn (behalven op Salade) en waar onder dit zap het ſmakelykſte is: de groene ſchelle plagt men ook in zuiker te confyten, om dat menze ten allen tyden in huis zoude konnen hebben, en 't welk aldus geſchiet. De verſche Lemoenen vryft men eerſt een weinig, tot dat 'er even de buitenſte groenigheit afgaat, daar na pikkeert menze met een ſpits houtje vol gaten, en weekt ze drie of vier dagen in verſch water, op dat de bitterheit daar uit kome te trekken, dan droogt menze weder in de Zon, en legtze ten laatſten in peekel, nemende daar toe Zee-water, dat men met zout zo dik maakt, tot dat 'er een Ey op dryve, en aldus in wel geſloten potten gedaan, kan menze jaar en dagen goet houden, doch zy moeten een maant in peekel gelegen hebben, eer menze beſigen kan. Deze gepekelde Lemoenen met gevreven Swavel gemengt, zuiveren en droogen op alderhande ſchurft, en voortkruipende zweeren, en als het een droge ſchurft is, neemt men in plaats van Swavel, Buskruit, en als zulks te ſcherp valt, zo doet men wat kalk daar onder, want twee ſcherpe dingen verdoven malkan-*

quantitas, bina enim acria ſeſe mitigant, uti in calcis & Siri maſticatione id experimur.

Ad obducenda arma cœruleo colore, uti tela Kriſſen dicta, & gladios, nulli meliores ſunt Limones hiſce, ſuntque meliores Limone Papeda & Lemone Carbou, quibus non utuntur niſi illorum defectu, in iſtorum enim ſucco mucoſum aliquid obſervatur, quod Mercurius ſublimatus vel Varinga admiſtus melius retinet, ipſique adhæret. Si arma hæc aliis quibusdam rebus ſint depurata & polita, tum obliniuntur, uti *cap.* 37. indicatum fuit, præparato hocce ſucco, unde ſtatim ex cœruleo nigreſcunt, quæque ſiccata panno oleo intincto leniter detergentur, atque deponuntur.

Depurata arma obliniunt ſimplici quoque ſucco Limonum acidorum, quum inde cœruleſcant, ſed panno tali oleoſo ſæpius detergenda ſunt: Et licet in Europa docetur, Citros ibi omni reſiſtere veneno, contrarium nos docent Indi, plurima nempe, non autem omnia, venena Limonum ſucco excitari, uti id conſtat ex armis iſtis cœruleo colore obductis, & quam maxime vetant hujus ſucci uſum illis, qui aliquod aſſumſerunt venenum, præſertim quum hocce ſucco in actum deducatur.

Sin octo decemve horum Limonum diſſecentur, horumque ſuccus in pura exprimatur ſartagine, & per noctem vel octo horas cum dimidia aquæ parte digeratur, optimum acquirimus Collyrium, quo tenebricoſi lavandi ſunt oculi, ſi externe obducti ſint mucoſa nubecula, quæ viſum inpedit vel infeſtat: Si hi Limones maturi manibus decerpantur, funiculis alligati ſuſpendantur, vel tali deponantur modo, ut ſe invicem non tangant, diutiſſime in itineribus marinis ſervari poſſunt integri.

Menſe Decembri anni 1677 mihi oſtendebatur Limonis Nipis junior ramus, cujus binæ inferiores ſpinæ in apice capitula gerebant florum, quos hæ arbores gerunt, horum unus jam erat apertus, quum vero amputatus hic ramus per noctem aquæ fuiſſet inpoſitus, utraque decidebant capitula, acſi fuiſſent modo adnexa.

Cum foliis manus fricantur, ſi pinguedo aliqua vel piſces illas conſpurcaverint, ut illorum odor ingratus tollatur, hæc enim folia contrita præ aliis Citrinum ſpargunt odorem, qui in aliis Limonum foliis ſulphureus magis eſt.

Horum Limonum ſuccus adhibetur quoque ad tingendum & præparandum pigmentum Caſſomba, æque ac Limonis Papeda, cui uſui quoque utiles ſunt aliæ ſpecies in Celebe & Ceramæ ora Orientali creſcentes, quæ in Macaſſara *Tsjamburaga* vocantur, quæque majores ſunt Limone Nipis, externe granuloſæ & obſcure virentes, ſuperius planæ, ubi circulus apparet, in cujus medio apex eſt elevatus. Caro interna eſt inſtar vulgaris Limonis Nipis, ſaporis acidi, ſed odor non convenit cum his, nec ita gratus eſt. Incolæ montani Ceramæ oræ Orientalis in pagos littoreos illos venales deferunt, ubi uſurpantur cum piſcibus cocti, pro acido condimento, diutius vero hi ſervari poſſunt, & melius trans mare vehi, quum non ita facile putreſcant hi, ac Limo Nipis.

der, gelyk men merkelyk aan de Kalk en Siri in 't eeten ondervint.

Tot het blauwen van 't geweer, als kriſſen en ſwaarden, op zyn Macaſſaars, zyn ook geen bequamer Lemoenen, dan deze, en nog beter dan de Lemoen Papeda, en Lemoen Carbou, dieze anders niet gebruiken, dan by gebrek van deze, want men voeld in dit zap een kleine klevsrigheit, die het ingevrevene ſublimaat, of Warangen, beter vaſt hout: Als nu het geweer met eenig ander goet ſchoongemaakt en blank is, zo beſmeert men 't (als Cap. 37. is gezegt) met dit toegemaakte zap, waar van het terſtont ſwart-blaauw wert, en 't welk men dan gedroogt zynde, met een maagere Oly-lap zoetjes aanſtrykt, en zo weglegt.

Het ſchoongemaakte geweer beſtrykenze ook met het enkele zap van zuure Lemoenen, om dat het daar van blauw aanloopt, maar men moet het met een Olylapje zomtydts wat aanſmeren: En hoewel men in Europa leert, dat de Citroenen aldaar tegens alle vergift ſtryden; zo leeren ons de Indianen het tegendeel, namentlyk dat veele (doch niet alle) venynen door het zap van deze Lemoenen werden opgeſcherpt, gelyk zulks ook blykt aan't voorſchreven blauwen, van 't voorſchreven geweer, en zy verbieden op het hoogſte het nuttigen van dit zap, aan die gene, die eenig venyn ingenomen hebben, en inzonderheit, vermits 't zelve, als gezegt, door dit zap wert gaande gemaakt.

Als men acht of thien van deze Lemoenen regt doorſnyd, dezelve in een zuiver koper-bekken uitduwt, de helft water daar by doet, en dan een nagt of acht uuren laat ſtaan, zo bekomt men een goet oogwaater, waar mede men kan waſſen de donkere oogen, van buiten bezet zynde met eenige ſlymerigheit, of nevelachtigheit, dewelke het gezigt belemmeren, als men deze Lemoenen (ryp zynde) met de handen afplukt, met touwtjes bewind en ophangt, of zodanige weg legt, datze malkanderen niet aanraken, zo kan menze op Zee-reizen zeer lange goet houden.

In December 1677. wierde my getoond een ſteel, of jonge tak van een Lemoen Nipis-boom, wiens twee achterſte doornen aan de ſpitze ieder een knop hadden van zodanig een bloem als dezelve boom draagt, en waar van ook de eene al open gegaan was, maar als de afgeſneden tak een nacht in 't water geſtaan hadde, zo vielen alle beide de knoppen af, even als ofze daar maar aangehegt waren geweeſt.

Met de bladeren vryft men ook de handen, als men eenige vettigheit, of viſſchen gehandelt heeft, om derzelver reuk weg te nemen, want deze bladeren boven anderen in 't vryven een Citroen-reuk van zig geven, die in andere Lemoen-bladeren wat ſwaveliger is.

Het zap van deze Lemoenen werd ook gebruikt tot verwen, of 't bereiden van de Caſſomba, zo wel als de Lemoen Papeda, en waar toe ook dienſtig zyn nog een andere zoorte, die op Celebes, en Cerams Ooſterdeel groeyen, en op Macaſſar Tſiamburaga *genaamt worden, zynde wat groter dan een Lemoen Nipis, van buiten korlig, en donker-groen, van vooren wat plat, en daar ziet men een heuveltje aan met een cirkel omvangen: Het vlees is van binnen, als dat van de gemelde Lemoen Nipis, zuur van ſmaak, doch aan den reuk werd men die overeenkomſt niet gewaar, en dierhalven iſſe ook zo aangenaam niet. De Berg-bewoonders op Cerams Ooſthoek, brengenze in de ſtrand-Negoryen te koop, daar menze dan gebruikt, en met viſſchen kookt, om een zuure zop, of ſauws van te hebben; men kanze ook langer bewaren, en beter over Zee voeren, (want ze rotten zo ligt niet) als de Lemoen Nipis.*

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Nonæ,

Quæ exhibet ramum *Limonelli*, qui *Limo Nipis* vulgo vocatur.

A. Peculiarem & rarum hujus generis fructum exhibet, qui in acutiſſimum terminatur apicem.

UYTLEGGING

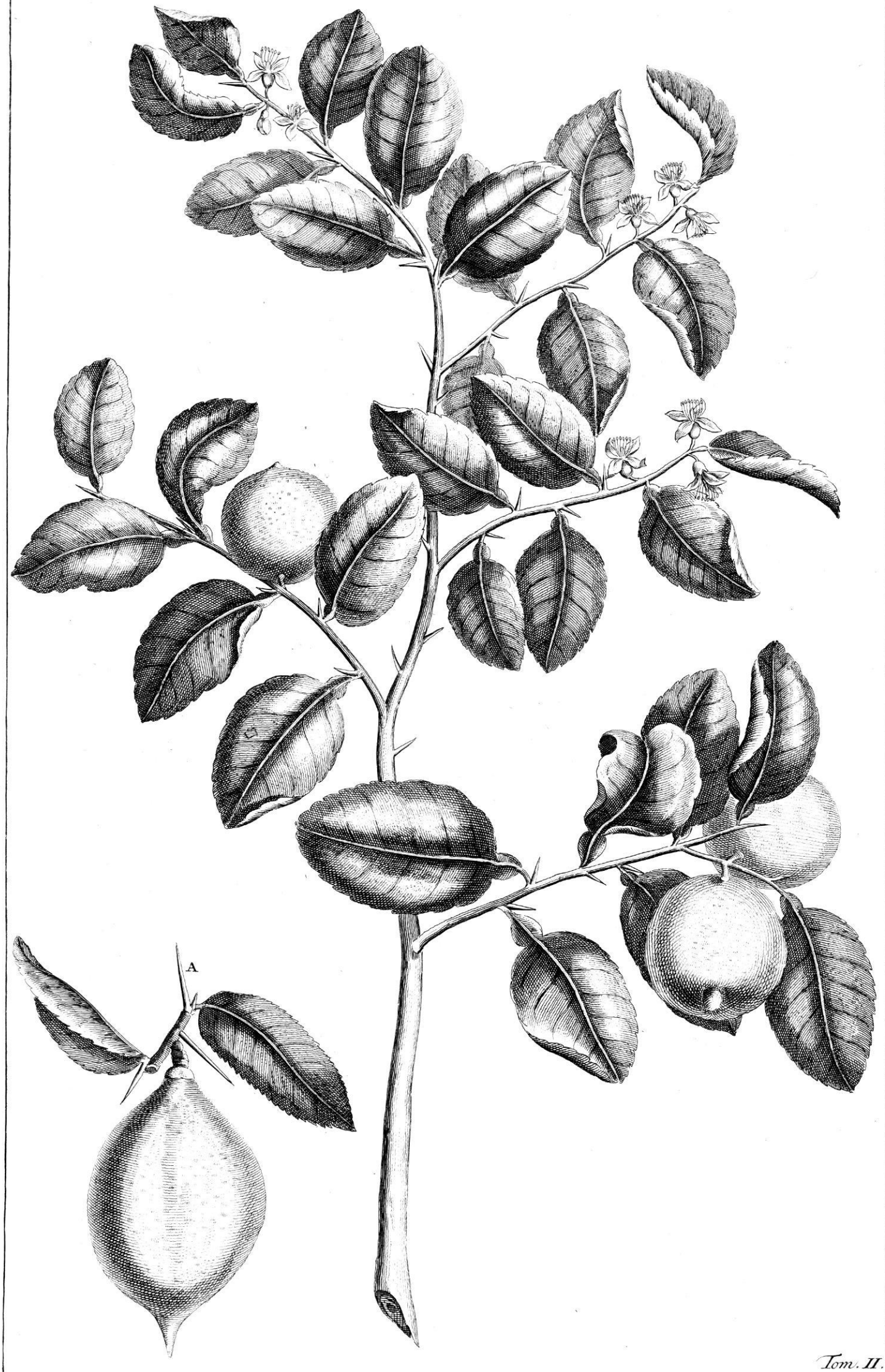
Van de negen-en-twintigſte Plaat,

Welke vertoont een Tak van *Liemisjes*, die *Lemo Nipis* genaamt wert.

A. Vertoont een byzondere rare ſlag van *Lemo Nipis* met een ſcherpe tepel.

OBSER-

AAN-

A

OBSERVATIO.

Uti *Limonum* plurimæ ſunt varietates, ſic & *Limonelli*, qui proprie priorum minor habenda eſt ſpecies; varietates plures occurrunt, quod non tantum ex infra allegatis conſtat auctoribus, ſed ex ſubſequenti inprimis capite quadrageſimo ad oculum patet.

Variæ *Limonelli* ſpecies ſeu varietates enumerantur in *Sloan. Catal. pl. Jam. pag.* 211. quæ conferantur cum illis, quæ commemorantur in *Theſ.* noſtro *Zeyl. pag* 143. ubi Indicæ inprimis occurrunt ſpecies. Vide porro *Ray Dendr. pag.* 80. *Plukn. Almag. p.* 239. *Ferrar. Heſper. pag.* 209. *J. Commelin. Heſper. Belgic. p.* 9. *Valent. Amboin. deſcript. p.* 190 &c.

AANMERKING.

Gelyk van de *Lemoenen* verſcheide en veele veranderingen zyn, zo zynder ook van de *Liemisjes*, het geen eigentlyk een kleinder zoort van Lemoenen is, veele veranderingen, het welk niet alleen uit de beneden aangehaalde Schryvers blykt. maar ook uit het volgende 40 Capittel voor het oog ontdekt wert.

Verſcheide zoorten ofte veranderingen van *Liemisjes* werden opgetelt in de *Cataloge* van *Sloan. pag.* 211. welke vergelykt met die in onze *Theſ. Zeylan. pag.* 143. werden vermeldt, alwaar voornamentlyk de Indiſche zoorten aangehaalt zyn, zie verders *Ray* in zyn *Dendrolog. pag.* 80. *Plukn. Almag. p.* 239. *Ferrar. Heſper. p.* 209. *J. Commel. Nederl. Heſper. p.* 9. *Valent. beſchryving* van *Ambon. p.* 190 &c.

CAPUT QUADRAGESIMUM.

Limonellus Aurarius. Lemon Maas.

HÆc minima omnium Limonum ſpecies eſt, cujus tamen arbor tam alte excreſcit quam Limonis Nipis. Ejus folia minora ſunt quam iſtius, ſaltem anguſtiora, binos cum dimidio vel tres pollices longa, quorum pars cordata tertiam fere conſtituit partem: Non ita læte virent ac Limonis Nipis, ſed obſcure nigricant & maculata ſunt, nec ita gratum ſpirant odorem, ac præcedentis: Ejus raches ſunt rariores, ac foliis plurimum orbatæ, ſpinæque ſunt omnium breviſſimæ, nec ita frequentes, fructusque omnium minimi ſunt, magnitudinem circiter habentes majoris globi ſclopeti, ſphærici, parvisque verrucis quaſi obſiti, ac plerumque in obſcuros ſulcos diviſi, ſuperius umbilicati, diu virent, ſed tandem citrinum itidem acquirunt colorem, tenuique obducuntur cortice, acſi pellicula foret, paucumque præbent odorem, licet radantur, nec hic citrinus eſt, ſed quaſi aromaticus, fere inſtar *Lagondi*. Caro interna eſt ſuccoſa, flaveſcens, pellucida, acidiſſima, plurimis conſtans officulis ſeminalibus grana Tritici referentibus.

Nomen. Latine *Limonellus Aurarius*, juxta Malaicenſe *Limon Maas*, non ob ſimilitudinem auri, ſed ejus uſum, uti infra indicabitur, ſic quoque in aliis linguis vocatur, Ternatenſi *Lemo Tinagara*. Macaſſarenſi *Lemo Buleyn*. Amboinenſi *Uſſi-Helawan*.

Locus. In Celebe, Ternata, & Amboina occurrit, ſed nullibi copioſe creſcit.

Uſus. Limones hi in cibo non adhibentur, ſed plurimum ab aurifabris, qui illorum ſucco omnia ex auro præparata lavant & depurant, ſi dein coloribus obducere illa velint, eum in uſum hi præ aliis valent & conducunt, unde & ſuum fortiti ſunt nomen; Aliis quoque miſcentur medicamentis & ſuccis, quibus utimur ad oculos depurandos, cui rei meliores ſunt reliquis, quum non ita ſint acres; & ubi copioſi ſunt, ibi etiam uſurpantur ad caput & corpus lavandum, non ita quidem ut detergant, ſed ut bonum concilient odorem.

Inter omnes Limonum ſpecies hujus rami plurimas gerunt ſpinas, quæ ſunt breves, craſſæ, & firmæ: Hujus folia ſunt caduca admodum, & una folii pars ab altera facile ſeparatur & decidit, ita ut inferior remanens pars alius arboris folium haberetur: Contrita autem folia nec odorem, nec ſaporem fere Limonum præ ſe ferunt.

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ,

Quæ ramum exhibet *Limonelli Aurarii*, qui *Lemon Maas* dicitur, & nomine *Lemon Amás*, in *Valent. Amboinæ* deſcript. *p.* 190 occurrit.

XL. HOOFTSTUK.

De Goude Liemis-Boom.

DIt is het kleinſte geſlagt, onder alle de Lemoenen, en de boom werd echter zo hoog, als een Limo Nipis: *De blaadjes zyn kleinder dan aan dezelve, immers ſmalder, derdehalve, en drie duimen lang, waar van het hertje wat meer als een derde part beſlaat: Zo levend-groen niet, als die van de* Limo Nipis, *maar ſwart, of vuil-groen, en met plekken bezet, ook zo goet van reuk niet, als de gemelde* Limo Nipis: *De doorns zyn mede de kortſte van alle, en zo veel niet, als die van de meergemelde Lemoen Nipis: Deze ryskens ſtaan ook mager, en meeſt ydel, en bloot van bladeren: En, als gezegt, de vruchten zyn de kleinſte van alle, omtrent zo groot als een groote Muſquets kogel, rond, en met kleine vratjes bezet, gemeenelyk in eenige donkere vorens verdeelt: Van voren met een klein kuiltje of navel, zy blyven lange groen, doch worden ten laatſten ook Citroen-geel, met een dunne ſchel bekleet, als of het maar een velletje was, van weinig reuk, al ſchrapt menze ook, niet Citroenachtig, maar ſpeceryagtig, bykans als* Lagondi, *van binnen is een zappig vlees, uit den gelen doorſchynend, en mede zeer zuur, met veele kleine zaat-korreltjes, als gerſtekorrels.*

Naam. *In 't Latyn* Limonellus Aurarius, *na 't Maleytſche* Limon Maas, *niet na eenige gelykeniſſe van 't gout, maar van hun gebruik, gelyk hier na zal gezegt werden, en zo mede in andere talen, als in 't Ternaats* Lemo Tinagara: *Op Macaſſaars* Lemo Buleyn: *Op Amboins* Uſſi Helawan.

Plaats. *Men vindze op Celebes, Ternaten, en Amboina, doch nieuwers in overvloet.*

Gebruik. *Deze Lemoenen werden niet in de koſt gebruikt, maar meeſt by de goudſmeden, dewelke met het zap allerlei gemaakt goudwerk waſſchen en reinigen, wanneerze het daar na coleuren willen, en waar toe deze Lemoenen boven andere bequaam zyn, midsgaders hun naam van hebben. Zy werden ook gemengt onder alderhande Medicamenten en zappen, die men gebruikt om de oogen te zuiveren, waar toeze mede beter dienen, dan andere, om datze min ſcherp zyn: en daar menze in overvloet heeft, wordenze ook gebruikt, om het hooft en lyf daar mede te waſſchen, niet zo zeer, om datze afvagen, als om datze een goede geur daar aan komen te geven.*

Onder alle zoorten van Lemoenen hebben deze takken de meeſte doornen, zyn kort, dik, en ſtyf. De twee deelen van de bladeren vallen licht af, en van malkanderen, blyvende de achterſte helft aan den ſteel ſtaan, zo dat men 't voor een ander booms bladt zoude aanzien: De gewrevene bladeren rieken en ſmaken ook minſt na Lemoenen.

UYTLEGGINGE

Van de dertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de *Goud-Limes*, of *Lemon Maás* genaamt, dewelke by *Valent.* in de beſchryving van *Ambon pag.* 190. onder de naam van *Lemon Amás* voortkomt.

Ad caput Quadrageſimum pertinent ſubſequentes hæ ſpecies, ex RUMPHII AUCTUARII capite decimo ſexto huc relatæ.

Limonellus Madurenſis: Lemon Madura.

IN inſula Madura certa pomorum ſeu Limonum dulcium occurrit ſpecies, parvis, ſed elegantibus creſcens in arbuſculis, vix binos pedes altis, quarum ramuli tamen ſunt firmi, anguloſi, parumque ſtriati; Folia in illis ſunt ſolitaria ac ſimplicia, pollicis articulum circiter longa, digitum lata, nec cordata, tenuibus diſtincta coſtis parallelis, ad oras æqualia, ſed ſinuoſa, nullæ vero in ramulis ſpinæ obſervantur, illorum ſapor eſt amarus, ſique aëri obvertantur, foraminula quoque in illis apparent, uti in reliquis Limonum ſpeciebus: Ejus fructus ſunt ſphærici, ſuperius parum compreſſi, foveola notati, magnitudine globi ſclopeti, ſemper vero ſunt virides, & unus alterve tantum excreſcit ex petiolo brevi. Sub tenui pellicula mollis & ſuccoſa reconditur caro in cellulas diviſa, uti in reliquis Limonibus. Sapor ejus eſt acidulus, ſed ſimul aromaticus, coloris aurantii, officulum ſeminale ſolitarium, raro geminum in hac reperitur, magnitudine & forma grani, ab utraque parte acuminatum.

Nomen. Latine *Limonellus Madurenſis*, & *Limonellus Pumilus*. Malaice *Lemon Madura:* nomen enim ſortitum eſt ab inſula *Madura*, in ſinu magnæ Javæ ſita, unde ortum ſuum habet & deductus eſt, inque Bataviæ hortis diligenter colitur.

Uſus. Fructus ejus crudi non eduntur, ſed condiuntur cum uno alterove arboris folio, tum gratum dulcemque adquirunt ſaporem, atque cum aliis tragematibus menſis inponuntur & offeruntur.

Huic ſimul ſubjungam alteram *Limonelli* ſilveſtris ſpeciem, quæ mihi demum anno 1694 innotuit, diciturque mihi *Limonellus Anguloſus*, cujus arbor non ultra pedis craſſitiem habet, plerumque vero brachium craſſa eſt, rara, & ſinuoſa, ejus autem rami ſunt incurvi & nodoſi. Folia in ramorum ſummo locantur arcte ſibi juncta, alternata, inferiora vero & majora ad ortum ſuum binas gerunt ſpinas in acuto angulo poſitas, folia autem hæc magnitudinem habent foliorum *Limonis-Nipis*, ſed inferius non ſunt cordata uti reliqua, ſunt autem binos tresve pollices longa, binos digitos lata, ſuperius ſubrotunda & quodammodo biſida, oræ ſunt æquales, nec ſerratæ, ſed parum ſinuoſæ, ſuperius folia ſunt glabra, vetuſta vero in inferiore parte ſunt rugoſa, venæ autem vix apparent, contrita Aurantium ſpirant, ſed odor illorum eſt debilis. Flores mihi hactenus ignoti ſunt.

Fructus ab omnibus aliis differunt Limonibus, cum *Limone - Maas* enim minimi, & magnitudine cum Vidara haud conveniunt, ſed omnes ſunt anguloſi, maximi ſunt quadrangulares, minores autem quinquangulares, & ad latera compreſſi, plerumque virides, ſed maturi flaveſcunt quodammodo. Sub tenui cortice quatuor vel quinque plana officula ſeminalia reconduntur in cellulis repletis viſcoſo ſucco inſtar viſci, qui cibo inutilis eſt, ſed odorem habet *Limonis Nipis*.

Nomen. Latine *Limonellus Anguloſus*. Malaice *Lemon Utan Baſagi*.

Locus. Inventa fuit demum hæc arbor, uti ſupra dictum eſt, anno 1694. poſt tractum *Havive* circa litus ſub paludoſa Mangi Mangi ſilva, incolis autem penitus fere ignota eſt.

P. S. Ejus folia ac ſpinæ plurimum conveniunt cum illis *Bilaci*, in medio enim acuti anguli locatur folium, paulo ſupra illud ſolitarium poſitum eſt folium ſine ſpinis, ac ſic alternatim, ſuperiora vero & juniora folia ſolitaria ſunt ac ſpinis deſtituta. Folia hæc ſunt ſcabra, ab utraque parte glabra, ſapore & odore Limonacea, ſed in ore ſunt acerrima: Arbuſculæ hæ ſub Mangi Mangi in aqua marina creſcunt, ſi mare ſit elevatum: Flores ſunt ſolitarii & cum Limonis Nipis floribus conveniunt, ſed minores ſunt, ex quinque albicantibus petalis conſtructi.

Tot dit veertigſte Hooftſtuk behooren mede de volgende kleine zoorten van Limoenen of Liemesjes, dewelke uit het 16 *Hooftſtuk van het* Auctuarium *van* Rumphius *hier overgenoomen zyn.*

Maduraſe Liemis-Boom.

OP 't Eiland Madura heeft men een ſlag zoete Appels of zoete Lemoenen, aan kleine en welgeſchikte boompjes, met ſtyve takjes, niet boven de twee voeten hoog, de takjes zyn mede geboekt, en daar by een weinig geſtreept. De bladeren ſtaan aan de ryskens enkeld, omtrent een lidt van een duim lank, een duim breed, zonder hert, met fyne evenwydige ribbetjes, en aan de kanten effen, en gezoomt, ook ziet men geen doornen aan de ryskens, haar ſmaak is klaar bitter, ook tegens den dach gebouden, ziet men dezelfſte gaatjes als aan andere Lemoenen. De vruchten zyn rond, boven wat gedrukt met een kuiltje, in de grootte van een Muſquets-kogel, blyven altyd groen, en ſtaan enkeld of twee by malkander aan een kort trosje. Onder een dunne ſchel leid een week zappig vleeſch mede verdeelt, als andere zoete Lemoenen. De ſmaak is zuurachtig, doch met een ſpeceryachtigen reuk, van coleur Oranje, daar in vind men een of zelden twee zaad-korrels, in de grootte en gedaante van een gerſte-korrel, aan beide einden toegeſpiſt.

Naam. *In 't Latyn* Limonellus Madurenſis, *en* Limonellus Pumilus: *Op Maleyts* Lemon Madura. *Het draagt zyn naam van 't Eiland* Madura, *in den ſchoot van groot Java gelegen, van daarze oorſpronkelyk zyn, en werden op Batavia in de hoven neerſtig onderhouden.*

Gebruik. *Zy werden raauw niet gegeten, maar men legtze in Syroop, met een en twee blaadjes aan een vrugt, dan werdenze aangenaam zoet, en onder ander Banketwerk opgeſchaft.*

Hier by zal ik noch voegen een wilde zoorte van kleine Lemoenen, die eerſt in 't jaar 1694. *tot myn kenniſſe is gekomen, en van my genaamt werd* Limonellus Anguloſus, *wiens boom niet boven een been dik werd, doch in 't gemeen blyft hy een arm dik, laag, en bogtig, de takken zyn krom, en knoeſtig. De bladeren ſtaan aan't uiterſte digt achter malkander, en de achterſte hebben by haaren oorſpronk twee doornen in een ſcherpe winkelbaak, of triangel ſtaande, hebbende wel de grootte en lengte van* Lemon-Nipis-*bladeren, dog achter geen hertje gelyk andere Lemoenen,* 2. *en* 3. *duimen lank,* 2. *vingers breed, van voren meeſt rondt, en eenigzints in tween gekloven, de kanten zyn effen, ongezaagt, doch een weinig bochtig, aan de boven-zyde gladt, maar de oude bladeren zyn aan de onderſte zyde wat ruig, met pas kennelyke adertjes, gewreven riekenze na Oranje, doch ſlappelyk. Het bloeizel is noch onbekend.*

De vruchten verſchillen van alle andere Lemoenen, wantze met Lemon-Maas *de kleinſte, in de grootte van Vidara-Laut overeenkomen, waar van die grootſte regt vierkant zyn, de kleinſte zyn met vyf ruggens afgedeelt, en de zyde wat ingevallen, meerendeels groen, doch in de rypheit trekkenze mede na 't geele. Onder een dunne ſchel vind men vier en vyf platte langwerpige korrels, leggende in celletjes met een kleverige zap, als vogel-lym omgeven, onbequaam te eeten, doch van reuk als* Lemon-Nipis.

Naam. *In 't Latyn* Limonellus Anguloſus: *Op Maleyts* Lemon Utan Baſagi.

Plaats. *Hy is eerſt gevonden, als gezegt, Ao.* 1694. *achter de Negory Hative, omtrent het ſtrand, onder het moerasachtige Mangi Mangi boſch, en is by de Inlanders nog meeſt onbekend.*

P. S. *De bladeren, en doornen gelyken meeſt na* Bilak; *want in 't midde van de ſcherpe winkelbaak ſtaat een bladt. Kort daar boven ſtaat een enkeld bladt, zonder doornen, en zo voorts verwiſſelt, , doch de voorſte en jonge bladeren ſtaan meeſt enkeld, en zonder doornen. De bladeren zyn ſtyf, en ter wederzyde gladt. Van reuk en ſmaak Lemoenachtig, doch vry ſcherp in de mond. De boompjes onder de Mangi Mangi, ſtaan in Zee-water, als 't water hoog is. Het bloeizel ſtaat enkeld, en gelykt na dat van Lemoen-Nipis, doch kleinder, van* 5. *witachtige blaadjes t'zamengeſtelt.*

Tabula Trigeſima Prima

Ramum exhibet *Limonelli Madurenſis*, ſeu *Lemon Madura*, qui in *Valent. pag.* 190 itidem commemoratur.

Tabula Trigeſima Secunda

Ramum exhibet *Limonelli Anguloſi*, qui *Lemon Utan-Baſagi* incolis Malaice vocatur.

De een-en-dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Maduraſe Liemit* of *Lemon Madura* genaamt, welke mede by *Valent. pag.* 190 voorkomt.

De twee-en-dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de hoekige *Liemis*, die *Lemon Utan-Baſagi* van de Inwoonders op 't Maleyts genaamt wert.

CAPUT QUADRAGESIMUM PRIMUM.

Aurantium Acidum: Lemon Itam.

OMnibus Indicorum acidorum Limonum ſpeciebus deſcriptis, reſtat, ut de Malis Aurantiis quoque agamus, quæ peculiare conſtituunt genus, & neutiquam artificioſa oculatione vel inſitione ex præcedentibus produci poſſunt, uti quidam Europæi ſcriptores id falſo putarunt & ſcripſerunt: Hæc enim poma per totam creſcunt Indiam in ſolo naturali, & apud tales populos, qui artem inſitionis non noverunt, neque callent: uti & certus ſum in Occidentali mundi parte nunquam fuiſſe inſtitutam, ubi æque in Mauritania ac Guinea, quam in Occidentali India, ejusque inſulis totæ occurrunt ſilvæ ſponte creſcentes horum Aurantiorum, quæ ſine dubio natura ſua ibi progerminarunt. Orientalia vero hæc poma quodammodo differunt ab Occidentalibus, uti in ſubſequentibus id demonſtrabimus, dividentes illa in acida & dulcia.

Primo itaque Aurantia acida, vulgo *Lemoen Itam* dicta, in excelſis creſcunt arboribus, quarum truncus eſt ſatis craſſus, non rotundus, ſed anguloſus, & areis ſeu ſulcis quaſi excavatus: Ejus rami plurimum eriguntur: Foliaque poſt Pompelmoes maxima ſunt, ſed pars cordata minima reſpectu reliquorum: Totum enim folium quatuor vel quinque pollices longum eſt, cujus pars cordata transverſum modo digitum magna eſt, & anguſtiſſima, ad oras fere non ſerrata, in acumen deſinens, glabrior & obſcure magis virens quam in prioribus, notabilibus coſtis transverſalibus ac ſinuoſis diſtincta, ſique fricetur folium, fortem ac ſulphureum ſpirat odorem.

Spinæ longiores ſunt quam in ullis aliis generibus, & longitudinem vulgaris acus adæquant, ſuntque firmiſſimæ & acute pungentes, præcipue in junioribus & longis flagellis, in quibus digiti circiter longitudinem habent, ex vetuſtioribus vero ramis & rachibus plurimum decidunt, ita ut innoxie tractari poſſint, ſique arbor diligenter a flagellis depuretur, facilem præbet adſcenſum: Juniores vero arbores quam diu brachium nondum craſſæ ſunt, ubique tam in trunco quam ramis ſpinas gerunt acutas & horrendas: Flores ſunt quoque albi, & ex quinque petalis conſtructi, uti præcedentes, ſed paulo majores.

Fructus fere ſphærici ſunt, ab utraque parte parum compreſſi ſine tuberculis, undique autem foveolis notati, colorem gerentes ex viridi nigricantem, licet penitus ſint maturi. Si vero nimis diu ex arboribus dependeant, ab una ſæpe parte crocei ſeu aurantii ſunt coloris, ac quidam etiam in totum aurantium acquirunt colorem, ſed hi jam nimis maturi & emarcidi habentur. Horum cortex ſulphureum ſpirat odorem, ſed minorem dulcibus malis, & craſſitiem circiter habet maximi calami. Interna caro ſeu medulla in decem ſegmenta pelliculis ſeparata & diviſa eſt, ita tamen arcte & firmiter æque ſibi invicem adhærent quam exteriori cortici, ut non ita ſeparari poſſint, ſicuti in dulcibus malis. Medulla autem iſta ſuccoſa admodum eſt & mucoſa, viscoſa quoque & acidula, uti in Hiſpanicis acidis Aurantiis, ſed non ita grata eſt, & cum parva mixta amaritie:

XLI. HOOFTSTUK.

De zuure Oranje-Appel-boom.

ALle de zoorten van de Indiſche zuure Lemoenen hier voor beſchreven zynde, zo volgen nu ook de Oranje-Appelen, of de Aurantia, *dewelke een byzonder geſlagt op haar zelven maken, en geenzints door konſtige enting van de voorgaande geſlagten voortgebragt zyn, gelyk zommige Schryvers in Europa gemeent en voorgegeven hebben: Want deze Appelen waſſen door ganſch Indiën, met of in een vaſte gedaante, en ook by zodanige Natiën, die de Enting niet en kennen, nog verſtaan: gelyk ik wel verzekert ben, in de Weſter-deelen des werelts ook nooit geſchiet te zyn, en alwaar men zo in* Mauritanien, *als* Guinea, *en Weſt-Indiën, midsgaders haar Eilanden in 't wild gebele Boſſchen van Oranje-Appelen vind, buiten twyffel aldaar van nature waſſende: Doch hebbende de Ooſt-Indiſche Appelen nog al eenig verſchil met de Weſterſche, gelyk wy aanwyzen zullen, verdelende dezelve in zuure, en in zoete.*

1. *De zuure Oranje-Appelen, in 't gemeen* Lemoen Itam *genaamt, waſſen aan een volſlagen boom, zynde de ſtam wel dik, doch niet rond, maar wat hoekig, en als met geuten uitgeholdt: De takken ſtaan meeſt regt overeind: Het blad is wel het grootſte, naaſt de Pompelmoes, maar het hertje het kleinſte, na proportie van de andere: Want 't gehele blad is wel 4. a 5. duimen lank, waar van het hert maar een dwers-vinger beſlaat, en zeer ſmal is, aan de kanten bykans ongezaagt, van voren toelopende, gladder, en ſwart-groender dan de vorige, met kennelyker dwers-ribben, en die wat bogtig, in 't vryven ſterk, en ſwavelachtig zyn.*

De doornen zyn langer dan aan eenig ander geſlagt, te weten, zo lang, als de ordinaire nai-naalden, daar by zeer ſtyf, en ſteekende, inzonderheit aan de jonge en lange gerten of looten, daarze bykans een vinger lank zyn, doch van de oude takken, en ryskens vallenze meeſt af, zo dat men ze zonder ſchroom handelen mag, en zo men den boom naarſtig en wel van de ſcheuten zuiverd, dan kan men hem ook gemakkelyk beklimmen: Maar de jonge bomen, tot datze een arm dik werden, zyn zo aan ſtam, als takken, over al met yzelyke en ſtyve doorns bezet. Het bloeizel is mede wit, en van vyf bladeren gemaakt, gelyk de vorige, of ook wel wat grooter.

De vruchten zyn byna regt rond, en van onder en boven een weinig plat, zonder bulten, doch rondom met kleine kuiltjes, van verwe ſwart-groen, al zynze ook ryp: Doch alsze te lange aan den boom hangen, beginnenze aan de eene zyde wel wat hoog-geel, of Oranje-verwig te werden, en zommige werden ten laatſten ook in 't geheel geel, maar die rekend men dan voor over-ryp, of uitdrogende. De ſchelle heeft een ſwavelachtige reuk, doch wat minder dan die van de zoete Appelen, en is omtrent zo dik, als de grootſte penne-ſchaft: Het binnenſte vlees of merg is wel in thien deelen, met vliezen van malkander geſcheiden: Maar het zit echter zo vaſt aan een, als mede aan de buitenſte ſchelle, dat men 't daar niet afſchellen, of pellen kan, gelyk als van de zoete Appels. Zynde het voornoemde binnenſte vlees zeer zappig, en wat ſmerig, ook wynachtig zuur, even gelyk de Spaanſche zuure O-

ranje

ritie: In ejus centro plurima locantur officula ſeminalia oblonga, rugoſa, & ſinuoſa, quæ corticem gerunt album & craſſum, ſub quo tenuis purpuraſcens reconditur pellicula, quæ internam ambit albicantem ſubſtantiam.

Arboris lignum pallide albeſcit & ſatis durum eſt, ſed inde non multæ vel magnæ fabricari poſſunt machinæ, quum adeo obliquum & irregulare ſit. Hæc quoque fertilior eſt quam ulla alia Limonum ſpecies in hiſce regionibus obvia, quum per totum annum fructus gerat, licet in quotidianum decerpantur uſum: In omni creſcit ſolo, ſed potiſſimum amat loca circa ædes & hominum habitationes.

Nomen. Latine *Aurantium Acidum:* Malaice *Lemon Itam* h. e. *Limo niger:* Bandenſibus *Uſſe Mettin.* Amboinenſibus *Uſſe Metten.*

Locus. In omnibus non occurrit aquoſæ Indiæ inſulis; In Java enim, Baleya, & Celebe ignotum eſt hoc pomum, in Amboina ſunt copioſiora, in Ternata vero & Banda rariora inveniuntur.

Uſus. Licet Aurantia hæc ſucco plena ſint, raro tamen in cibo, vel non uſurpantur, præſertim cruda, quum eorum ſuccus, licet vinoſus, ingratus tamen ſit & cum quadam amaritie mixtus, in potum tamen ruſticum *Pons* dictum adhibentur, ad quem *Lemoen Martin* optima ſunt, licet hic inſalubris ſit potus, quum ex valde ſibi contrariis præparetur rebus, quæ crudæ miſcentur, fervens nempe Arack & refrigerans Limonum ſuccus hujus baſes ſunt.

Hæc porro nigricantia mala optime valent ad cuprea depuranda & polienda, ſive ſola ſive cum contritis carbonibus mixta: Unde cuprum nitidum eſt & ſplendens, ſi aqua ſtatim abluatur, & ad ſolem exſiccetur: Optima etiam ſunt pro capitis lotione, quum depurent admodum, ac ſudores detergant, nec ita cutim mordeant ac præcedentia, quem in finem primum ſub cineribus etiam torrentur, donec externe nigreſcant, & aduſta ſint, quæ tum diſſecantur. Ad Caſſombæ colorem tingendum inſervire quoque poſſunt, licet non ſola ſed aliis mixta Limonibus; ac prius decorticanda ſunt, antequam ſuccus exprimatur, quod etiam obſervatur, ſi Cuprum hoc depuretur.

Huic alteram ſubjungam ſpeciem, quæ plurimum in Macaſſara & Baleya occurrit, ibique *Lemon Maritsja* vocatur h. e. *Limon Criſpus*, & *Nitor Piperis*, qui magnitudinem Limonis Nipis habet, vel paulo minor eſt, ſed ab utraque parte planus ſeu compreſſus inſtar Amboinenſium dulcium pomorum, externe rugoſus eſt, & ubique verruculis inſtar Granulorum Piperis obſitus, unde & illud etiam nomen ſortitus eſt, cortex vero ejus eſt tenuis, qui adeo facile decorticari poteſt, ut medulla interna ſit integra, ſicuti in Amboinenſibus dulcibus pomis, ejus medulla eſt acida, & a Macaſſarenſibus in cibo quoque uſurpatur.

Hujus ingens ſpecies in Amboina occurrit, cujus fructus magnitudinem habent capitis infantis, externe granulati, interne pauca gerentes officula, horum autem caro debiliorem dat ſaporem vulgari.

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ Tertiæ.

Ramum exhibet *Aurantii Acidi*, quod *Lemon Itam* Malaice vocatur.

A. *Juniorem ramum* denotat *ſpinis* ſuis adhuc armatum.

OBSERVATIO.

Uti *Limonum*, ſic & *Aurantiorum* plurimæ ſunt varietates, quæ a variis enumerantur auctoribus; eſtque hæc *Aurantium vulgare medulla acri. Ferrar. Heſper.* 377. & *Boerh. Ind. H. L. B. p.* 239. ubi reliquas vide varietates, nec non plurimos citatos auctores in *Sloan. Catal pl. Jamaic. p.* 210. atque elegantem Figuram in *Blackwel. Herbal. Tab.* 349. &c.

Hæc porro ſpecies nomine *Lemoen Hitam* a *Valent.* in *Amboin. p.* 190 deſcribitur.

CAPUT

ranje-Appels, doch zo aangenaam niet, maar vermengt met een kleine bitterheit: Omtrent het midden zynze vol groote zaat-korrels, en die lankwerpig, gerimpelt, of wat bogtig, hebbende van buiten een witte dikachtige ſchelle, en daar onder leid een dun ligt purper vliesken, 't welk de binnenſte witte beeft omvat.

Het hout is bleek-wit, en redelyk hard, maar men kan 'er geen groot werk van maken, om dat het zo ſcheef, bogtig, en wanſtallig is. Zynde deze boom ook vruchtbaarder, dan die van eenige andere Lemoenen in deze geweſten; alzo menze het heele jaar door, te weten, vruchten aan de boomen beeft, hoewel 'er dagelyks tot huiszelyk gebruik afgeplukt worden. Hy waſt op allerlei grond, doch liefſt by de huizen en woningen van menſchen.

Naam. *In 't Latyn* Aurantium Acidum, *na 't Maleyts* Lemon Itam, *dat is ſwarte Lemoen: op Banda,* Uſſe Mettin. *Op 't Amboins* Uſſe Metten.

Plaats. *Men vindze niet op alle Eilanden van Water-Indiën, want op Java, Baley, en Celebes, zynze meeſt onbekent, in Amboina zyn 'er veele, doch in Ternaten, en Banda vry wat minder.*

Gebruik. *Hoewel deze Lemoenen vol zap zyn, zo werdenze echter in de koſt, of niet, of zeer weinig gebruikt, inzonderheit raauw, om dat het zap, hoewel wynachtig, een viezen ſmaak, met een kleine bitterheit beeft, doch men gebruiktze tot Boere-pons, waar toeze naaſt de Lemoen Martin wel de beſte zyn, hoewel het nog al een ongeſonde drank blyft; om dat menze maakt uit zeer ſtrydende dingen, en die raauw te zamen mengt: namentlyk den heeten Arak, en het verkoelende Lemoen-zap.*

Doch deze ſwarte Lemoenen zyn wel de bequaamſte, om alderhande koperwerk mede te ſchuren, het zy alleen, of met gevrevene houts-kolen gemengt: Waar van het koper zeer blank wert, wanneer men het terſtont met water afſpoelt, en in de Zon drogen laat: Zy zyn ook alderbequaamſt, om het hooft mede te waſſchen, want zy zuiveren zeer, vegen het ſweet af, en byten zo niet op de huid, gelyk andere Lemoenen, tot welken einde menze ook wel eerſt onder heete aſſche laat braden, tot datze van buiten ſwart en verbrant werden, en als dan ſnyd menze midden door: Ook zo kan menze gebruiken tot het verwen van de Caſſomba-coleur; hoewel niet alleen, maar by andere Lemoenen, doch als dan moet menze ſchellen, eer menze uitdout, het welk men ook doet, als men koperwerk daar mede wil ſchuuren.

Hier by zal ik nog een ander geſlagt voegen, het welk men meeſt op Macaſſar, en Baley vind, en aldaar Lemon Maritsja, *dat is* Limon Criſpus *en* Nitor Piperis *noemd, zynde van de grootte als een Lemoen-Nipis, of wel wat kleinder, doch onder en boven plat, gelyk de Amboinze zoete Appels, van buiten rimpelig, en digt met vratjes, als met peper-korls op malkander bezet, waar vanze ook dien naam heeft, maar de ſchel is dun, en laat zig zo wel afſchellen, dat het binnenſte merg geheel blyft, gelyk de Amboinze zoete Appels, het merg is zuur, en werd by de Macaſſaren mede in hun koſt gebruikt.*

Men heeft in Amboina een groote zoorte hier van, wiens vruchten zo groot zyn als een kints kop, van buiten mede gegranuleert, binnen met weinige zaaden, en het vlees is wat laffer van ſmaak dan aan 't geemeene.

UYTLEGGING

Van de drie en dertigſte Plaat.

Vertoont een Tak van de *zuure Oranje Appel*, die *Lemon Itam* op 't Maleits genaamt wert.

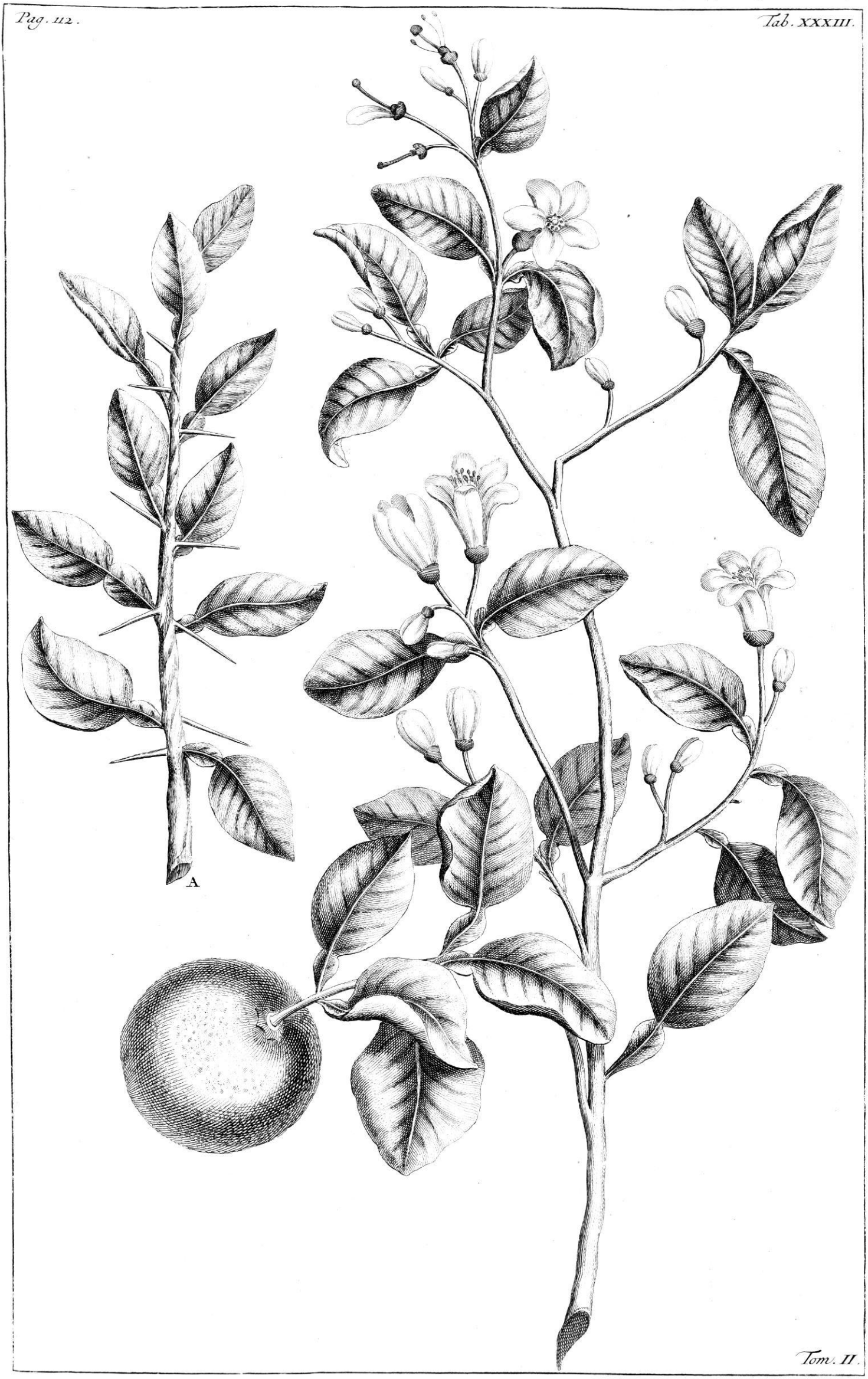
A. Wyſt aan een jong Takje met zyn doornen.

AANMERKINGE.

Gelyk van de *Limoenen*, zo zynder ook van de *Oranje-Appelen* zeer veel veranderingen, dewelke by verſcheide Schryvers opgetelt werden: En dit is de gemeene *Oranje-Appel*, met een zuur merg of zap van *Ferrarius* beſchreven in zyn *Heſperid.* en *pag.* 377 verbeeldt; zie mede de Index van *Boerhave* over de Leidze tuyn *pag.* 239. alwaar verſcheide zoorten aangehaalt werden; en zeer veele Schryvers over deze zoorten vind men verzamelt in de *Cataloge van Sloan. pag.* 210. en een fraaye Figuur daar van in *Blakwel. Herbal. Tab.* 349. &c.

Deeze zoort wert mede onder de naam van *Lemon Hitam*, by *Valent.* in *Ambons beſchryving pag.* 190. vermeldt.

XLII.

A

CAPUT QUADRAGESIMUM SECUNDUM.

Aurantium Sinenſe. Lemon Manis Tsjina.

HI fructus a quibusdam ex plebe Amboinica indigeni habentur, ſed melius eſt, ſi cum cæteris Aurantia Sinenſia vocentur ob ſequentes in primis rationes.

Hæc arbor paulo altior eſt ac præcedens, ramis erectis, coma autem in rotundum extenſa eſt & amplior: Folia ſunt anguſtiora & acutiora quam antecedentis, tres quatuorve pollices longa, glabra, raris coſtis donata, odoris priori ſimilis. Pars cordata transverſum quoque digitum longa, ſed adeo anguſta, ut vix cordis forma dignoſci poſſit, ſed paulo latior eſt quam *Limonis Martinici:* Juniores ſurculi longas & anguſtas gerunt ſpinas, in adultis vero arboribus nullæ conſpiciuntur.

Fructus duplicem habet formam, in una enim arbore mala majora ſunt quam in altera: Majora enim ſunt inſtar præcedentis arboris vel paulo minora, ſphærica, excepto quod prope pedunculum tuber appareat, & ſuperius compreſſa ſint cum fovea inpreſſa. Reliqua corticis pars glabra eſt, ſed plurimis foraminulis vel poris pertuſa, ſatis vero craſſus eſt hic cortex, fungoſus, & facile a carne ſeparari poteſt, externe ex viridi nigreſcit, licet fructus ſit penitus maturus; eſtque porro amarus, ſulphureus, & fortiſſimi odoris, ſique frangatur, talem emittit vaporem.

Si hæc mala fuerint decerpta, & aliquod per tempus fuerint depoſita, una parte ita luteſcunt acſi vera aurantia forent, ſi vero in arbore matura & penitus ſint crocea, exſucca cenſentur atque inutilia, quæque juſtam plerumque non acquiſivere magnitudinem, ſed ita decidunt. Caro horum interna omnino eadem eſt cum illa Hiſpanicorum Aurantiorum, in plurima ſegmenta diviſa, quæ omnia in orbem ſibi mutuo junguntur, & in centro parvam formant cavitatem, ſique uſurpetur hic internus globus ſeu decorticatum malum, caute depurandum eſt a ſicca ſua lanugine, quæ amara eſt: Dein facile ſingula ſeparari poſſunt ſegmenta & comedi: Medulla hæc interna eſt fulva, ſemi-pellucida, ſaporis dulcis, cum pauca vinoſitate: Officula ejus ſeminalia ſunt paulo oblonga, rotunda, & ſolida.

Altera horum Malorum varietas eſt paulo minor & glabrior, ab utraque parte compreſſa, magis æmulans Hiſpanica Aurantia, externe minimis foraminulis ſeu porulis pertuſa, cortice tenui culmum circiter craſſo, qui facile itidem ſeparatur, ejus caro eſt inſtar antecedentis, hæcque ſpecies in arbore magis luteſcit, ſique deponantur parum, hæc mala penitus crocea ſunt ac vera Aurantia: Hæ arbores in Amboina non ſunt fertiles, ſaltem non omni anno dant fructus, atque arbores jam adultas eſſe oportet, antequam fructus producant, locum amant planum, Soli bene expoſitum, unde illarum, quæ in Amboinenſibus frigidis creſcunt montibus, fructus lente matureſcunt, ſuntque plerumque acidi: Arbor ipſa non admodum ſeneſcit, ſed ſæpius acidum exſtillat ſuccum, & copioſum exſudat gummi, tumque per unum alterumve annum plures fert fructus, qui plurimi etiam in arbore luteſcunt, ac dein perit arbor. Hocce malum vix præveniri poteſt, ſed per aliquod retardari tempus, ſi nempe arbor iſta perforetur, ut ſuperfluus exſtillet ſuccus, alii autem ingentem ferreum transfigunt clavum per truncum.

Nomen. Latine *Aurantium Sinenſe:* Belgice *Sineſe Appels.* Malaice *Lemon Manis Tsjina*, quod nomen ultimæ ſeu minori ſpeciei optime convenit, quum in Sina frequenter creſcat, & a Sinenſibus ſaccharo condita ubique transmittatur. Quidam vero, uti dictum fuit, hoſce fructus vocant mala dulcia Amboinenſia, præſertim primam ſpeciem, quam Amboinenſes plurimum in ſuis colunt montibus. Portugallis dicitur *Laranza;* Hiſpanis *Naranza*, ſed Indis Portugallis *Limondoce.* Verum hujus generis Latinum nomen eſt *Malum Aureum*, & *Heſpericum*, unde quidam putant

XLII. HOOFTSTUK.

Sineeſe Oranje Appel-Boom.

DEze vruchten werden by eenige van het gemeene volk op Amboina voor inlands gehouden, maar men doet beter, dat menze met de meeſte part Sineeſe Appels noemt, en zulks om de navolgende redenen.

De boom is wel zo hoog, als de voorgaande, met regt over eind ſtaande takken, de kruin wat ronder, en meer uitgebreit. De bladeren zyn wat ſmalder en ſpitzer dan de voorige, drie en vier duimen lank, gladt, met weinig ribben, van reuk als de voorige; het hert is mede een dwers vinger lank, maar zo ſmal, dat men qualyk de gedaante van een hert bekennen kan, doch echter nog wat breeder als aan de Lemoen Martin. *De jonge ſcheuten hebben mede lange en ranke doornen, maar aan de volwaſſene boomen ziet men der geene.*

De vrucht is van tweederlei gedaante, want de eene boom draagt grooter Appelen als de andere: Zynde de grootſte bykans als de voorgaande, of wat kleinder, regt rond, behalven datze by den ſteel een bult hebben, en van vooren wat plat zyn, met een kuiltje; de reſt van de ſchel is wel effen, maar met veele merkelyke gaatjes, of poris bezet, redelyk dik, voos, en laat zig ligt van het vlees aftrekken, van buiten blyftze ſwart-groen, als de voorige, al iſſe ook geheel ryp: wyders bitter, ſwavelig, en zeer ſterk van reuk, in 't breeken een damp van haar gevende.

Deze Appelen, wanneeze zyn afgeplukt, en een tyd lang leggen, werden aan de eene zyde zo geel als Oranje Appels, maar die aan den boom geheel geel werden, acht men droog, en ondeugende, en die ook gemeenelyk haar volkomen grootte niet bekomen, maar zo afvallen. Het binnenſte vlees is geheel en al, als dat van de Spaanſe Oranje Appels, te weten, in veele ſneetjes verdeelt, die alle in de ronde tegens malkanderen ſtaan, en in de midden een kleine holligheit maken, en men moet deze binnenſte hol of geſchilden Appel wel ter degen zuiveren van hun droge wolachtigheit, om datze bitter is: Daar na kan menze van malkander trekken, en ieder deeltje in 't byzonder eeten, het binnenſte merg is rood-geel, half doorſchynende, zoet van ſmaak, met een kleine wynachtigheit, de zaat-korrels zyn een weinig lankwerpig, rond, en digt.

De tweede zoorte van deze Appelen is wat kleinder, en effender, van onder en boven plat, en de Spaanſe Oranje-Appelen wat nader bykomende, van buiten met zeer kleine poris of gaatjes als gepickeert, met een dunne ſchelle, pas een ſtroo-halm dik, die zig ook ligt laat aftrekken; Het vlees is als dat van de vorige, deze zoorte werd wat geelder aan den boom, en zoze wat leggen, geheel geel als regte Oranjen. Deze boomen draagen in Amboina niet heel wel, immers niet alle jaaren, en het moeten al volwaſſen boomen zyn, eer zy beginnen vruchten te krygen, zy willen een vlakke grond hebben, en wel ter Zonne ſtaan, dies der genen, die in 't Amboinſche koude gebergte waſſchen, haare vruchten langzaam rypen, en meeſt zuur blyven, by komt ook tot geen grooten ouderdom, maar begint dikwils een zuur zap uit te tranen, en veel gom uit te ſweten, dragende een jaar of twee, buiten gewoonte veele vruchten, die ook meeſt aan den boom geel werden, en daar op gaat by uit. Deze plage kan men qualyk voorkomen, maar wel een tyd lang verachteren, namentlyk als men een gat in den ſtam boort, en daar door een party overtollig zap doet uitloopen: Zommige ſlaan ook wel een groven yſeren ſpyker in den ſtam.

Naam. *In 't Latyn* Aurantium Sinenſe, *na 't Duits* Sineſe Appels, *op Maleyts* Lemon Manis Tsjina, *welke naam de laaſte en kleinſte zoorte beſt of naaſt toekomt, om dat die in* Sina *veel waſt, en door de Sineezen geconſyt zynde, over al vervoert werd: Zommige, als gezegt, noemenze Amboinſche zoete Appels, inzonderheit de eerſte zoorte, die de Amboineeſen veel in haar gebergte havenen, of cultiveeren: Op Portugees* Laranza: *Op Spaanſch* Naranſa, *maar op Indiaans Portugees* Limondoce. *De regte Latynſe naam van dit geſlagt, is* Malum Aureum, *en* Heſpericum, *waar van zommige me-*

Pomum Aurantium & Italicum *Pomeranſi* derivatum eſſe. Ego vero puto cuncta hæc nomina ortum ſuum duxiſſe a nova Græca voce νεράντιον, & hoc ab Arabico *Nerang*, vel Perſico *Naring* ſeu *Naran*, quo hunc denotant fructum, quam vocem ſine dubio Occidentales Æthiopes olim in Hiſpaniam induxerunt, quod poſtea in *Naranſa* degeneratum fuit. Novi vero Latini nominis originem ignorantes dicunt *Aurantium*, quod melius cum aureo colore & nomine *Pomi Aurei* quadrat: Javanis dicitur *Djerroc Lecki*, Macaſſarenſibus *Lemo Songalêa* h. e. Limones Sinenſes, Amboinenſibus vero *Maſſuſſu*. Sinenſibus *Tyng-Cam*.

Romani cuidam Palladio honorem & gloriam tribuerunt, quod primum Aſiatica Citria & Limonia mala in Italiam adduxerit, hocque de illis fructibus forte verum eſt, de Aurantiis vero neutiquam, quum nomen *Heſperium Pomi* ſatis declaret, ex occidentalibus mundi partibus proveniſſe, ac præterea, quum Orientalia, ac præſertim Indica aurantia ab Hiſpanicis & Occidentalibus nimium differant tam foliatura, quam colore fructuum viridi, inde & facile concludendum eſt, neque Occidentalia Aurantia ex Orientalibus, neque e contra Orientalia ex occidentalibus, ac multo minus utraque hæc per artem & inſitionem Citriorum eſſe producta vel propagata.

Locus. In omnibus fere Orientalibus inſulis reperitur, uti in Java, Celebe, & Moluccis, usque in Amboinam.

Uſus. Plurimum cruda eduntur hæc mala calidioribus diebus, ad ſtomachum refocillandum, ſed optime vacuo conducunt ſtomacho. Chinenſes in ſua patria elegantiſſimos ſphæricos habent fructus ex ſecunda ſpecie, qui vulgaribus minores ſunt, quos totos ſaccharo condiunt, ac quasdam hiſce incidunt fiſſuras, planosque comprimunt forma majoris diſci, in quibus nulla vel pauca admodum obſervatur amarities, quique plenis ollis ex Sina in alias transferuntur regiones: Chinenſes Javam inhabitantes ſimili illos condiunt modo, ſed non ita eleganter ſaccharo obducere norunt ac in Sina hoc fit. Eadem quoque mala Chinenſes iſti in alias transferunt terras penitus ſicca, & inter chartas conſervata, quæ gratiſſima ſunt ægris.

nen Oranje-Appel, en het Italiaanſe Pomeranſi *gederiveerd zyn: maar ik oordele, datze allegaar afkomſtig zyn van het nieuwe Grieks* Nerantion, *en 't zelve van 't Arabiſche* Nerang, *of het Perſiaanſe* Naring, *of* Naran; *waar mede zy deze vruchten benoemen, en het welk de Weſterſche Moren buiten twyffel eertyds in Spanjen zullen gebragt hebben, en daar men dan* Naranſa *van gemaakt heeft; maar de nieuwe Latiniſten, des woords oorſpronk niet verſtaande, maken daar van* Aurantium, *om dat het beter met de gout-verwige coleur, en den naam* Pomum Aureum *zoude overeenkomen, op Javaans* Djerroc, Lecki, *op Macaſſaars* Lemo Songalêa, *dat zyn Sineeze Lemoenen; op 't Amboins* Maſſuſſu. *Op Sinees* Tyng-Cam.

De Romeinen hebben eenen Palladius de eer toegeſchreven, dat hy de Aſiatiſche Citroenen, en Lemoenen voor de eerſtemaal in Italien zoude gebragt hebben, en dit kan van die vruchten wel waar zyn, maar van de Oranje-Appels geenſints, om dat den naam Pomum Heſperium *genoegzaam uitwyſt, datze uit de Weſterſche deelen des weerelts oorſpronkelyk zyn, en ook, om dat de Orientaalſche, inzonderheit de Indiſche Oranjen, te veel van de Spaanſche en Weſterze verſchillen, zo aan bladeren, als aan de groenheit van de vrucht. En waar uit men dan ook ligt beſluiten kan, dat nog de Weſterſche Oranjen van deze Ooſterſche, nog ter contrarie de Ooſterſche van de Weſterſche, en veel min alle beide, door konſt van Enting van de Citroenen voortgebragt zyn.*

Plaats. *Men vintze bykans door alle de Ooſterſche Eilanden, als* Java, Celebes, *en de* Moluccos, *tot in Amboina toe.*

Gebruik. *Zy werden meeſt raauw gegeten, by hete dagen, om de mage te ververſchen, doch zy paſſen beſt in een lege mage: De Sineezen hebben in haar Land, van de tweede zoort, zeer fraye ronde Lemoenen, een ſlag kleinder, dan de gemeene, dieze weten geheel te confyten, doende maar eenige ſneden daar in, en drukkenze dan plat neer, in de gedaante van een groote ſchyf, en waar in men ook geen, of immers gants weinige bitterheit gewaar werd, werdende ook met geheele potten vol uit Sina na andere plaatzen vervoert: De Sineezen op Java woonachtig maken dezelve insgelyks, doch konnenze zo wel niet candaliſeeren, als in Sina geſchiet: Van dezelve Lemoenen brengen de gemelde Sineezen ook uit haar land eenige, die geheel gedroogt zyn, en tuſſchen pampier bewaart worden, vallende zeer aangenaam voor zieke luiden.*

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ Quartæ,

Quæ ramum exhibet *Aurantii Sinenſis*, quod *Lemon Manis Tsjina* Malaice vocatur.

A. *Juniorem denotat* ramum *ſpinis* armatum.

B. *Fructum ſeparatum*, & majori expreſſum ſpecie, ut melius dignoſcatur.

OBSERVATIO.

Malus Aurantia Sinenſis vocatur hæc arbor a *Jonſtone in Dendrol. p.* 26. & in *Sloan. Catal. pl. Jam. p.* 211. & Aurantium Sinenſe a *Ferr. in Heſper. p.* 430. eſtque illa, quæ Malus Aurantia humilis a *Caſp. Bauh.* in *Pinac p.* 436. apud *Plukn. in Almag. pag.* 238. vocatur, & Mala Aurantia Sinenſia a *Valent.* in *Hiſtor. ſimpl. reform. pag.* 212. & in *Amboin. deſcript. pag.* 189. quæ porro convenit cum illa, quæ Malus Aurantia regia, dulcis, Zeylanica vocatur in *Theſ. Zeyl. pag.* 39. &c.

UYTLEGGING

Van de vier-en-dertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de *Sineeſe zoete Appelen*, die *Lemon Manis Tsjina* op Maleits genaamt wert.

A. Wyſt aan een jonge Tak met zyn doornen nog bezet.

B. Een afgezonderde vrucht, en grooter verbeelt, op datze beter onderſcheiden zoude kunnen werden.

AANMERKINGE.

Deze boom werd *Malus Aurantia Sinenſis* genaamt van *Jonſton* in zyn *Dendrol. pag.* 26. en by *Sloan. in de Catal* van de *Jamaiſe planten pag.* 211. en *Aurantium Sinenſe* van *Ferr.* in zyn *Heſperid. pag.* 430, en is die boom, die de laage Oranjeboom van *Caſp Bauh.* in zyn *Pinax* genaamt wert, als mede by *Plukn.* in *Almag p.* 238. en Mala Aurantia Sinenſia van *Valent.* in *Hiſtor. ſimpl. reform. p.* 212. en gemeene Sineeſe Appel van *Valent.* in de *beſchryving* van *Amboin. p.* 189. welke verders dezelve is, die *Malus Aurantia regia dulcis Zeylanica* genaamt werd in myn *Theſaur. Zeylon. pag.* 39. &c.

A
B

CAPUT QUADRAGESIMUM TERTIUM.

Aurantium Verrucoſum: Lemon Manis Beſaar.

INter cuncta Limonum genera hæc arbor altiſſimum gerit truncum, & comam, ſed ejus rami non ita ſunt erecti ac in præcedentibus: Juniores arbores raras gerunt ſpinas, in vetuſtis vero nullæ apparent, vel ſaltem earum veſtigia in rachibus apparent inermia nec pungentia. Folia prioribus ſunt ſimilia vel paulo majora, ultra quinque pollices longa, tresque digitos lata, ſuperius acuminata, ibique parum dentata. Pars cordata eſt parva, nec fere dignoſci poteſt, præſertim in adultis arboribus, in junioribus enim eſt longa & anguſta, ubi magis ſeſe diſtinguit; Odor debilior eſt quam in antecedentibus, floresque ex quinque itidem petalis conſtant oblongis & albicantibus, retroflexis, majoribus quam in reliquis, exceptis floribus Pompelmoes, quibus grato ſuo odore etiam proxime accedunt.

Hujus fructus majores ſunt præcedentibus Aurantiis, binos circiter pugnos craſſi, perfecte ſphærici, ſed variis magnis & duris verrucis, acſi furunculi eſſent, obſiti; non autem ita ex nigro vireſcit cortex ac prioris, ſed magis palleſcit, qui non ita craſſus ac ſulphureus eſt ac præcedentium, firmiſſime internæ nectitur carni, ita ut non ſit avellendus, ſed cultro abſcindendus, caro variis itidem, ſed ſimplicibus conſtat & ſeparatur pelliculis, quæ autem in ſegmenta neutiquam ſeparari poteſt uti in aliis Aurantiis, nec ita fulvet ac in præcedenti, ſed flaveſcit, ſemi-pellucida eſt, & dulcior atque ſuccoſior quam in priori, unde a pluribus ipſi præfertur: Hæc enim dulcedo non ita mixta eſt cum vinoſo illo ſapore, ſed debilior eſt ad Ceraſorum ſaporem accedens.

Officula ſeminalia ſunt copioſa & majora quam in antecedentibus, nec in mali centro cavitas apparet: Amboinenſes hunc negligunt nec colunt fructum, quum frigidiores montes tolerare nequeat, ſed ſolum amat fabuloſum & nigrum, cum arena mixtum, & Soli bene expoſitum, quale in pagis circa ædes præparari poteſt: Ab Europæis magis plantatur quam præcedens, quum citius creſcat, & prius fructus gerat, & plerumque fertilior ſit proxime antecedente.

Nomen. Latine *Aurantium Verrucoſum*, Belgice *zoete Appelen:* Malaice *Lemon Manis Bezaar*, quidam autem Amboinenſium illum vocant *Lemon Tsjina*, quum a Sinenſibus hic habitantibus plurimum colatur: Ternatenſibus dicitur *Siricaya:* In Sina duplicia ſunt hæc mala, primo vulgare, quod hic loci vocatur *Bit-Cam*, h. e. *Limo Regius:* Secundo *Seng-Cam*, hæcque duplo majora ſunt vulgaribus, ſed non ita dulcia.

Locus. Hæc ſpecies non ita vulgaris eſt ac præcedens, quum a Chinenſibus aliisque peregrinis aliunde in haſce tranſlata ſit inſulas.

Uſus. Cruda tantum comeduntur & cum tragematibus menſis inponuntur, quum cortex exterior cultro ſit abſciſſus, ejus caro non transverſaliter, ſed oblique in fragmenta diſſecanda eſt, internaque gleba in totum ſervatur, quantum fieri poteſt, quum plurimum conſtet ex variis ſimplicibus & majoribus officulis, arctiſſime ſibi inpoſitis: Chinenſes hæc concedunt aurantia plurimis ægris ad ventriculum refocillandum & appetitum excitandum, quum nullam habeant vinoſam acrimoniam ac præcedentia, ac non ita ſudores excitent. Monendum tamen hic eſt, hæc mala poſt prandium, ſi ventriculus vario ciborum genere, ac præſertim lacte fuerit repletus, non nimis avide eſſe devoranda, hæc enim tum aſſumpta, cholericum fluxum ſæpe cauſſarent, uti expertus hoc fui in tota familia nobiliſſimæ domus, quæ ſolebat poſt lactis uſum hæc comedere mala.

XLIII. HOOFDSTUK.

Zoete Oranje-Appelboom.

ONder alle Lemoenen geſlagten is dezen boom wel de hoogſte van ſtam en kruin, doch de takken ſtaan zo regt niet als aan de voorgaande: De jonge boomen hebben weinige doorns, en aan de oude ziet men 'er geen of ſlegts eenige overblyfzels aan de ryskens, doch die niet en ſteken: De bladeren zyn de vorige gelyk, of ook wel wat grooter, ruim 5. duimen lank, en drie vingers breet, van vooren met een ſpits, en aldaar weinig getand. Het hertje is mede klein, en pas kennelyk, inzonderheit aan de volwaſſene bomen, want aan de jonge is het wel lang en ſmal; doch evenwel kennelyker: De reuk is wat ſlapper dan aan de voorige, en het bloeizel beſtaat mede uit vyf lankachtige witte blaadjes, achterwaarts overgebogen wat groter dan de voorgaande, behalven die van de Pompelmoes, dewelke zy in lieffelykheit van reuk ook wel het naaſte komen.

De vruchten zyn ook grooter dan de voorgaande Aurantia, *en bykans twee vuiſten uitmakende, regt rond, doch met verſcheiden grote, en harde vratten: als bloet-vinnen bezet, zo ſwart-groen niet als de vorige, maar wat lichter; De ſchelle die ook zo ſwaar en ſwavelig niet is als de vorige, hangt of zit zo vaſt aan't binnenſte vlees, dat menze daar niet aftrekken, maar met een mes afſchellen moet: Het vlees is ook wel met verſcheide, doch enkelde velletjes van malkander geſcheiden, maar men kan het geenſints in ſneetjes of deeltjes van malkander trekken, gelyk de Oranje-Appels, voorts is het ook zo rood-geel niet als dat van de voorige, maar ligt-geel, half doorſchynend, ook zoeter, en zappiger dan de vorigen, en waaromze by veele dezelve voorgetrokken of beter geacht worden: want deze zoetigheit is met geen merkelyke wynachtigheit gemengt, maar wat laffer, en meer na den ſmaak van de zoete kerſſen trekkende.*

De Zaad-korrels zyn vele en grooter dan de vorige, makende in 't binnenſte van de vrucht geen holligheit. De Amboineezen bavenen of cultiveren deze vrucht gantſch niet, om datze het koude gebergte niet wel verdragen konnen; maar willen een mulle, en ſwarte grond hebben, met wat zant gemengt, en wel ter Zonne ſtaan, gelyk men in de Negoryen omtrent de Huizen hebben kan: Hy werd van de Europiaanen meer geplant, dan de vorige, om dat hy haaſtiger opſchiet, en vroeg draagt, ook doorgaans vruchtbaarder is, dan de voorgaande.

Naam. *In 't Latyn* Aurantium Verrucoſum, *in 't Duits Zoete Appelen, na 't Maleyts* Lemoen Manis Besaar, *doch zommige Amboineezen noemenze* Lemon Tsjina, *om datze van de Sineezen, alhier woonachtig, meeſt gehavend werden, op Ternaats* Siricaya: *in Sina zynze tweederlei.* 1. *De gemeene en hier te Land bekende bieten* Bit Cam, *dat is Honing-Lemoen.* 2. Seng-Cam, *en deze zyn tweemaal grooter dan de gemeene, doch niet zo zoet.*

Plaats. *Men vind deze zoorte zo gemeen niet dan de voorgaande, wantze zyn door de Sineezen, en andere vreemdelingen van elders eerſt op deze Eilanden overgebragt.*

Gebruik. *Zy werden mede alleenlyk rauw gegeten, en onder het banket-werk opgezet, de buitenſte ſchelle met een mes afgeſchelt zynde, zoo moet men het vleys niet dwers, maar in ſchuinze ſtukken ſnyden, latende de binnenſte klomp zoo veel geheel, als men kan, om dat hy meeſt beſtaat uit enkelde groote korrels, digt op malkander gepakt: De Chinezen laten deeze Limoenen toe in meeſt alle ziekten, om de mage te ververſchen, en appetyt te verwekken, om datze geen wynachtige ſcherpigheidt by hun hebben als de vorige, en minder het ſweeten veroorzaken. Echter moet ik hier nog een waarſchouwing byvoegen, namentlyk dat men deze Appelen na den eeten, als men 't lyf met veelderley lekkere koſt, inzonderheit met melk-ſpyze opgevult heeft, niet te gulzig moet inſwelgen, want deze Lemoenen daar op komende, zomtyds wel het bord veroorzaken, gelyk ik ervaaren heb aan een geheele Familie van een voornaam huis, die het in gewoonte hadden, na de melk deze Appelen te eeten.*

In *Banda* alia reperitur ſpecies, quæ dulciores gerit fructus quam præcedens, ejusque mala ubique talibus obſita ſunt verrucis, & caro ejus interna eſt alba, & penitus dulcis, quum ſit matura, immo dulcior Batavicis, ibique vocatur *Limon Pouleron*, licet quoque in *Plo Ay* occurrat.

In *Madura* quoque dulcium Limonum ſpecies invenitur, quæ omnium minima eſt, immo minor Limone Nipis cortice tenui, nec amaro, ejusque caro interna plurimis conſtat granulis mollibus, optimeque inſervit condito, quem in finem uſurpatur a Chinenſibus *Grieſſeckam* inhabitantibus, quæ e regione Maduræ eſt ſita.

Nomen. Latine *Aurantium Pumilum Madurenſe.* Malaice *Lemon Suaſſi* & *Lemon Colte.*

Ut rami omnium Limonum ſpecierum tali modo deponantur & tranſplantentur, ut intra paucos menſes fructus gerant, eligendi ſunt vetuſtarum arborum tales rami, qui flores fere vel gemmas emittunt, hi lapide feriendi ſunt per palmæ latitudinem a trunco, donec cortex leniter ſit contuſus, ubi pingui ac prægnanti terra obducendi ſunt, quæ, ne decidat, Bamboſæ folio fiſſo vel alia textura eſt obvolvenda, talis autem ramus per quinque vel ſex ſeptimanas ſibi relinquendus eſt, donec putes contuſum hunc corticem radiculas in terram emiſiſſe: Dein diſſecetur ſub fiſſo Bamboſæ folio vel integumento, & tranſplantetur tali modo in ciſta bona & prægnanti terra repleta, eodem adhuc menſe completos dabit fructus, ſed non pluries niſi ſemel vel bis, dein enim perit, ſi vero fertili committatur ſolo, in perfectam excreſcit arborem, qui vulgaris, ſed ſimul proficuus eſt mos Cinenſibus Bataviam inhabitantibus, qui certos ſibi locant hortos, vel aliquam terræ partem pro quadam annorum ſerie, & hac arte efficiunt, ut mox fructus conquirant; cæterum ut vetuſtæ arbores ſint fertiles, plurimi ipſarum rami amputantur, clavusque ingens per truncum transfigitur, quod idem fieri poteſt & conducit arboribus *Nanca* & *Bonga Tanjong.*

In Banda *heeft men noch een ander ſlag en zoeter Appels dan de vorige, overal met diergelyke vratten bezet, het vleys van binnen is wit, en geheel zoet, als 't ryp is, ja zoeter als de Bataviſche, men noemtze aldaar* Limon Pouleron, *alhoewel menze ook op* Plo Ay *vint.*

Op Madura *valt mede een zoort van zoete Lemoenen, zynde wel de alderkleinſte van alle, ja kleinder dan een Lemoen Nipis, met een dunne ſchelle, die ook niet zeer bitter is, en het binnenſte vlees ſteekt vol kleine en weeke korreltjes, zeer gebruikelyk tot confyten, te weten by de Sinezen woonende op* Grieſſeeck, *het welk tegen Madura overleit.*

Naam. *In 't Latyn* Aurantium Pumilum Madurenſe, *op 't Maleyts* Lemon Suaſſi, *en* Lemon Colte.

Om nu de takken van alderhande Lemoen-bomen zodanig af te zetten en te verplanten, datze in weinig maanden vruchten dragen, zo verkieſt aan de oude bomen eenige takken, die ten naaſten by botten, ofte bloeizel willen dragen, klopt die met een ſteen, omtrent een hand breet van den ſtam, tot dat de ſchorſſe ſagtjes gekneuſt werde, en beſlaat of omvangt hem aldaar met goede vette aarde, dezelve dan bezorgende met een geſpleeten Bamboes, of eenig haairig goet, op dat de aarde daar niet afvalle, en laat dezen tak aldus 5. of 6. weken ſtaan, tot dat gy giſt dat de gekneusde ſchorſſe worteltjes in de aarde geſchoten heeft: Zaagt hem als dan af, kort achter de geſpleten Bamboes of het bewindzel, en plant hem zo in een kiſt vol goede aarde, zo zal hy in dezelve maand volkomen vruchten dragen, doch niet meer als een of tweemaal: Want daar na gaat hy uit, maar als menze op een goet land plant, zo wordenze volkomene bomen, een gemeene en profytelyke konſt voor de Sineezen op Batavia woonachtig, dewelke eenige landeryen of thuynen maar voor eenige jaren hueren, en door deze kunſt maken, datze ſtraks vruchten daar van hebben konnen, anderſints om de oude boomen vruchtbaar te maken, zo kapt men zomtyds de meeſte takken daar uit, en ſlaat een groote yſere ſpyker in den ſtam, het welk men ook doen kan, aan de Nanca, *en* Bonga Tanjong-*bomen.*

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ Quintæ,

Quæ exhibet ramum *Aurantii dulcis* verrucoſi, Litt. A.

B. Ejus *fructum* denotat.
C. *Ramum* ſiſtit, qui *uno* ex *pedunculo duodecim* ſimul *maturos* produxit *fructus* quaſi racemoſos, atque hic ramus ex Laricque transmiſſus fuit.

OBSERVATIO.

Videtur hæc illa ſpecies eſſe, ſeu ſaltem ejus varietas, quæ a *Ferrar. in Heſper.* 395. *Aurantium ſtellatum & roſeum* vocatur.

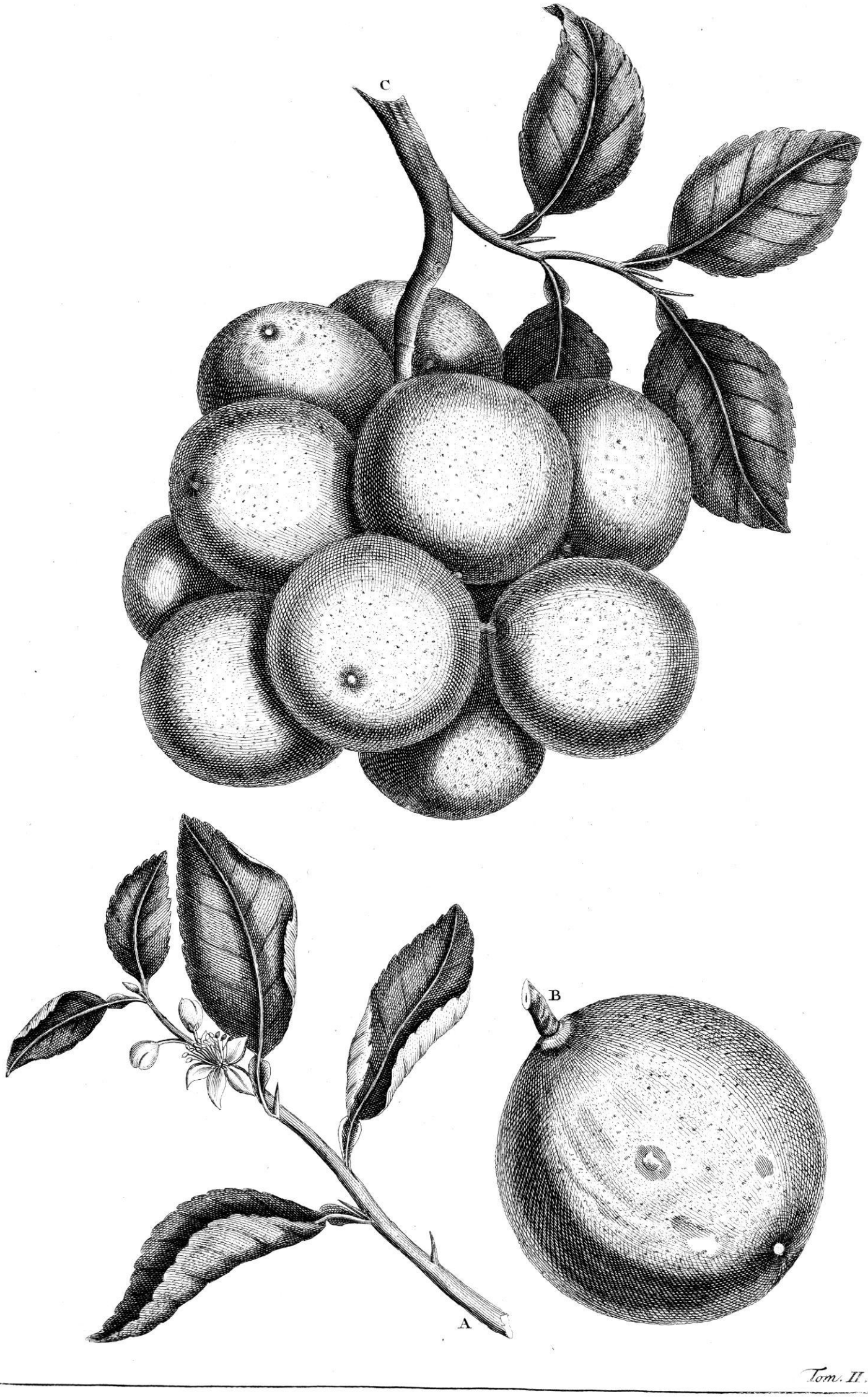
UYTLEGGING

Van de vyf-en-dertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een *Tak* van een zoete *Oranje-* of *Lemoen-Boom* met Lett. A.
B. Wyſt aan *deszelfs vrucht.*
C. Verbeeldt een *Tak* van deze boom, die in een Tros *twaalf volkome rype vruchten* gedraagen heeft, en van *Laricque* gezonden is.

AANMERKINGE.

Deze ſchynt die zoort of ten minſten die verandering te zyn, die van *Ferrar.* in zyn *Heſperid.* 395. genaamt wert de *Aurantium ſtellatum & roſeum.*

C
B
A

CAPUT QUADRAGESIMUM QUARTUM.

Malum Indicum. Vidara.

HÆc arbuſcula in Amboina eſt exotica, & ante paucos modo annos ibi deducta, fructusque jam incipit optime producere, non tam alte vero excreſcit ac in Occidentalibus regionibus, arbuſcula enim hic tantum eſt, incurvo & obliquo ſtipite, non ultra crus craſſo, qui in plurimos dividitur ramos, comamque format denſam.

Ramorum cortex eſt glaber, ex flavo ruffeſcens, in ſtipite vero ſcaber eſt & fiſſus, digitum craſſus: Lignum eſt durum & nodoſum. Folia cum mali foliis conveniunt, ſed minora ſunt & rotundiora, binos vel binos cum dimidio pollices longa, paulo minus lata, ſuperius obtuſa, apice quaſi confracto, acſi hic abſciſſus vel abraſus foret, tribus obliquis nervis pertexta, qui prope petiolum concurrunt, & quasdam laterales coſtas habent, ad oras vero tenuiter ſerrata ſunt, inferius mollia & albicantia inſtar Salviæ, ſaporis mucoſi cum levi amaritie, fere inſtar Althææ, cum qua odor etiam convenit; Ore manducata vel manibus in aqua contrita ſpumam dant inſtar Saponis, ſed ſine acrimonia, ſolitaria autem in rotundis & firmis locantur ramulis, & ad ſingulorum ortum una alterave brevis conſpicitur ſpinula, nunc recta, plurimum incurva inſtar Roſæ Caninæ retroflexa, quæ in inferioribus etiam ramis apparet, ubi folia jam fuere prolapſa. In junioribus arbuſculis longitudinem Limonum ſpirarum obtinent, in adultioribus vero breviores ſunt hæ ſpinæ, ac plurimum decidunt.

Flores ex foliorum alis progerminant plures ſimul brevibus inſidentes petiolis, qui primo griſea exhibent capitula, quæ dein ſeſe aperiunt in flores ſtellatos ſeu roſaceos, ex quinque albicantibus petalis conſtantes cum brevibus quibusdam ſtaminibus, inodori; Fructus bini ternive ſimul dependent forma Ovorum Columbinorum vel paulo majores, inferius plani & foveola inpreſſi, in qua pedunculus infigitur, ipſique adhæret, inmaturi optime referunt ſemi-completas Olivas, quidam vero ſunt oblongi, alii ſubrotundi inſtar parvorum prunorum, externe viridis coloris inſtar pomorum, tandem vero flaveſcunt, tenui pellicula obducti ſunt, inſtar noſtrorum Europæorum Malorum. Sub hac duriuſcula, ſed ſuccoſa reconditur caro, quæ in Amboina nunquam ſatis dulcis eſt, ſed auſtera inſtar Prunellorum, odoremque habet oleoſum, in ejus centro officulum durum invenitur non ſtriatum, ſed granulatum vel rugoſum, quodque plerumque liberum eſt, nec circumjectæ carni adhæret: Hi fructus aliis in regionibus multo ſunt elegantiores & majores quam in Amboina, immo in ipſi vicinis Celebe & Baleya, ubi arbor magnitudinem Limonii acquirit, fructus vero eſt tam magnus & rotundus ac minor Limo Nipis, ſi maturus, flaveſcit, ſaporem habens dulciorem & ſuccoſiorem Amboinenſi, cum parva tamen adſtrictione. Optimus cenſetur Bengalenſis, Aracenſis, & qui in provincia Patina, in ſuperiore Ganges fluvii parte ſita, creſcit; licet Portugallici ſcriptores optimos dicant Balaguattenſes, quique circa Malaccam creſcunt, ibi enim tam magni ſunt acſi mediocre eſſet pomum, ſuccoſi ibi quoque ſunt, vinoſi, ac dulcis ſaporis. Hic in Amboina lente ſuos producunt fructus, ac binas habui arbores ſemper florentes, nunquam vero fructus gerentes usque in octavum annum, quum cædebantur, poſtea vero ab aliis hominibus per nova & exotica ſemina aliæ propagatæ fuere arbores, quæ quarto jam anno copioſos dabant fructus, ſed multo viliores ac minores quam in illis regionibus, in quibus indigenæ ſunt, menſe Decembri florentes, fructusque maturos Martio & Aprili menſibus exhibentes.

Chriſtoph. a Coſta Cap. 51. ſcribit, haſce arbores iſtis in regionibus calidiſſimis menſibus continuo per volantes formicas quaſi inhabitari, quæ in ipſarum ramis Gummi Laccam præparant, quo gummi hi rami penitus ſunt obducti.

Nomen. Latine *Malum Indicum* juxta Portugallicum *Man-*

XLIV. HOOFTSTUK.

Indiſche Appel-Boom.

DIt boompje is in Amboina uitlands, en eerſt voor weinige jaaren aldaar aangebragt, doch begint nu wel te dragen, maar is in lang zo groot niet als in de Weſterſche Landen; want het blyft maar een klein boompje, met een kromme ſcheve ſtam, niet boven een dye dik, en die zig echter in vele takken verdeelt, midsgaders daar mede een digte kruin maakt.

De ſchorſſe van de takken is effen, en uit den gelen ros, maar aan de ſtam isze zeer ruig geſpleten, en wel een vinger dik: Het hout is hart en quaſtig. De bladeren gelyk die van den Appel-boom, doch eenigſints kleinder, en ronder, 2. en 2½. duimen lank, en wat minder breet, van voren met een ſtompe en gebrokene ſpits, als ofze afgeſneden of afgevreeten waren, met drie ſchuinſe ſenuwen doortrokken, die achter by den ſteel t'zamen ſloten, en noch eenige ribbetjes, aan de kanten klein en fyn gezaagt, van onderen zagt, en witachtig als Salie, van ſmaak ſmerig, met een kleine bitterheit, bykans als Althæa, *waar mede den reuk ook overeenkomt, in den mond gekaaut, of met de handen in water gevreven zynde zo ſchuimenze als Zeep, doch zonder ſcherpigheit, zy ſtaan enkel aan ronde en ſtyve takjes, en by ieder oorſpronk een of twee korte en ſtyve doorentjes, zommige regt, doch de meeſte krom, en als de Roſa Canina achterwaarts gebogen, dewelke men nog ziet aan 't achterſte der takken, daar de bladeren al afgevallen zyn: Aan de jonge boompjes zynze zo lang als Lemoen-doornen, maar aan de oude werdenze korter, en vallen meeſt af.*

Het bloeizel komt voort uit den ſchoot der bladeren, vele by malkanderen, op korte ſteeltjes, zynde eerſt gryze knopjes, die daar na kleine geſternde bloempjes werden, uit vyf witte blaadjes beſtaande, met eenige korte draatjes, zonder reuk, de vruchten hangen twee of drie by malkander, in de gedaante van Duiven eyren: of een weinig grooter: van achteren wat plat, en met een kuiltje, daar den ſteel in ſtaat of aan vaſt is, onryp zynde, gelykenze zeer wel halfwaſſen Olyven, zommige blyven lankwerpig, en zommige werden wat rond, als kleine pruimen, van buiten Appel-groen, en ten laatſten lichtgeel, met een dun velletje bekleet, gelyk onze Europieſſe Appelen: Daar onder leid een hardachtig doch zappig vlees, hier in Amboina noit volkomen zoet, maar wrang, gelyk ſteen, daar by wat Olyachtig van reuk, van binnen in leid een harden ſteen, gelyk een Olyven ſteen, niet geſtreept, maar gegranuleert of gerimpelt, en die van 't omleggende vlees gemenelyk los is, deze vruchten vallen in andere Landen veel ſchoonder en groter, dan in Amboina, ja zelfs op het naburige Celebes en Baly, daar den boom zo groot werd als een Lemoen-boom, en de vrucht by na zo groot en rond als een kleine Lemoen Nipis, licht-geel in de rypheit, van ſmaak veel zoeter en zappiger, dan de Amboinſe, doch noch al met een kleine zamentrekking: De alderbeſte acht men te groeyen in Bengale, Aracan, *en in de Provincie* Patna, *boven aan de Riviere* Ganges *gelegen, hoewel de Portugeeſe Schryvers den prys geven aan die van* Balaguatte, *en die ontrent Malacca waſſen, want zy werden aldaar zo groot, als een middelmatig appeltje, ook zappig en wynachtig zoet; Hier in Amboina dragenze langzaam, en wy hebben alhier 2. bomen gehad, wat kleinder dan de voorgaande, en altyd bloeyende, maar geen vruchten dragende, tot in 't achtſte jaar toe, wanneerze omgekapt wierden, daar na zynder door andere luiden, van vreemt zaat weder aangequeekt, die in 't derde jaar overvloedig vruchten droegen, doch veel ſlegter en kleinder dan in de Landen, daarze van daan quamen, bloeiende in de mand December, en rypende in Maart en April.*

Chriſtoph. a Coſta, Cap. 51. *ſchryft dat men in die voornoemde Landen dezen boom in de hete Mouſſon gedurig ziet beladen met een ſlag van vliegende Mieren, die op deszelfs takken het* Gummilacca *prepareren, en dat men het zelve daar ziet ombangen.*

Naam: *In 't Latyn* Malum Indicum: *Na 't Portu-*

geeſche

Manſana vel *Maſſana da India* Acoſtæ, uti & in India quoque dicitur *Veteri*, & juxta illum ſcriptorem *Ber* & *Bor*. Malaice *Vidara*, vocaturque in Macaſſara ac porro in hiſce adjacentibus inſulis *Balis Buckol*.

Locus. Plurimum occurrit hæc arbuſcula per totam veterem Indiam, ac porro in Bengala, Aracana, & Malacca usque in Javam & Baleyam, unde tranſlata eſt in Celebem & Moluccos, hic vero & in Banda raro reperitur multumque degenerata.

Uſus. Fructus hi crudi comeduntur, magno cum appetitu in iis regionibus, in quibus indigeni ſunt, proximeque accedunt Europæorum malis tam odore quam ſapore, hic autem loci parum æſtimantur ob eorum acerbitatem, & ab omnibus ſcriptoribus pro Jujubæ ſpecie ſeu Zizyphi habentur, plurimum ob formam, ſed viribus maxime differunt: Hi enim auſteri fructus non proſunt pectori ad illud depurandum & liberius reddendum, ſic neque exſiccari poſſunt, vel in alias transmitti regiones, uti iſtæ Jujubæ: nihilominus tamen quidam nos docent Malaicenſes Amboinam inhabitantes, ſemi-maturos hos fructus comeſtos conducere pectori ad depurationem ejusque Aſthma, ut & ad ventriculum corroborandum, ſitimque ſedandam, quod ulterius indagari poteſt ab iis, qui hoc deſiderant: Ego a nique mecum comperti ſumus pectoris oppreſſionem cauſſare, & ſtomachum aggravare, quod tamen ſine præjudicio de Orientali Vidara dictum eſt. Folia in aqua contrita ſpumam excitant, qua caput lavatur & corpus in febribus ardentibus & Cephalalgia.

Hujus arboris radix, quæ externe ex ruffo flaveſcit, quam maxime convenit cum Ligno Colubrino, unde & quidam putarunt ejusdem eſſe generis, licet in hac radice parva tantum obſervetur amarities, & maxime in ejus cortice, cum notabili adſtrictione, quæ in Colubrino ligno non obſervatur: Radices ſupra memoratarum ſterilium arborum amaritiem inſuper præbebant notabilem, quæ in frugiferis hodiernis non detegitur.

Hujus radicis cortex cum pauxillo *Putsjock*, *Pulæſari*, & toſta Cepa contritus & hauſtus dolorificum curat ſanguinis mictum; Baleyenſes duro utuntur ligno ad manubria *Parrangs* ſeu majorum cultrorum, ſecurium, ſimiliumque inſtrumentorum.

Anno 1673 Vidaræ ſemen ex Batavia in Amboinam fuit transmiſſum, quod ſexto demum anno excreverat in arborem craſſitiei & magnitudinis Limonii, quæ corticem habebat profunde fiſſum, quo Baleyenſes in decocto utuntur ad omnes Diarrhæas.

Ejus fructus paulo majores erant vulgaribus hujus regionis, minusque auſteri, ac melioris ſaporis: Foliorum ſuccum cum pauxillo aquæ contritum & expreſſum propinant quoque in febribus ad ardorem ſitimque exſtinguendam.

Iis in regionibus, in quibus hæ arbores ſunt copioſæ, ſolebant folia hæc cum aqua contrita adhibere ad cadavera abluenda.

In Timora, aliisque locis duplex hujus Vidaræ occurrit ſpecies, cujus una ſpecies majores & dulces præbet fructus, altera vero minores & auſteros, uti Amboinenſes, utrique in mediocribus creſcunt arboribus inſtar Limonum, quæque truncos gerunt incurvos.

In Java altera quoque occurrit ſpecies, quæ ibi *Vidara Puti* vocatur, plurimum ſilveſtris, & circa litus creſcens, ſed raro fructus gerens, cujus folia ſubtus magis albicant, quam vulgaris; optimi vero habentur hujus arboris fructus, qui in Malacca creſcunt. Craſſæ ejus radices multum ad uſum Medicum expetuntur, quæ notabilem habent amaritiem, ita ut pro Ligno Colubrino debiliori haberentur, cum quadam tamen adſtrictione Vidaræ propria. Multum aſſumuntur contritæ ad febrium ardorem reſtinguendum, ventriculum corroborandum, ac bilioſos vomitus ſiſtendos.

In vulgaris Vidaræ foliis quibusdam in annis ac plurimum menſe Februario talia obſervantur crania, qualia ſupra deſcripta ſunt *Capite* 33 de Granato.

geeſche Manſana *of* Maſſana da India, *uit gemelde* a Coſta, *gelykze ook mede in India hiet* Veteri, *en na dezelve Schryver* Ber, *en* Bor: *Op 't Maleyts* Vidaro, *werdende ook op Macaſſar, en voorts door deze omleggende Eilanden genaamt* Balis Buckol.

Plaats, *Men vindze meeſt door gants oud-Indiën, en voorts door Bengalen, Aracan, en Malacca, tot op Java en Baly, van waar hy gebragt is na Celebes, en de Moluccos, maar weinig vind men hem alhier, of in Banda, en als gezegt, van de originele veel ontaardende.*

Gebruik. *Deze vruchten werden raauw gegeten, en dat met groten luſt, ter plaatzen, daar zy origineel zyn; komende de Europiſche Appelen in reuk en ſmaak naaſt by: Maar hier te Lande werdenze weinig geacht, om hare vrangigheit: En van alle de Schryvers voor een aart van de* Jujuben, *In 't Latyn* Zizyphus *gehouden: Meeſt wegens haare gedaante, maar in kragt merkelyk daar van verſchillende: Want in deze vrange vruchten vind men geen bate voor de borſt, om die te zuiveren en ruim te maken, zo kan menze ook niet drogen en verzenden, gelyk dezelve Jujuben, doch niet te min, zo leeren ons zommige Maleyers hier in Amboina, dat de half-rype vruchten gegeten goet zouden zyn, om de borſt te zuiveren, en ook voor een korten aaſſem, als mede datze de mage zouden verſterken, en den dorſt verſlaan, 't welk onderzoeken mag die gene, die het luſt. Ik, en andere met my, hebben bevonden, datze de borſt benauwen, en de mage drukken, het welk nogtans zonder vooroordeel van de Ooſterſe* Vidara *geſproken zy: De bladeren in water gevreven, doen het zelve ſchuimen, en daar mede waſcht men het hooft en lyf, als men koortzen en brand heeft.*

De wortel van deze boom, zynde van buiten ros-geel, heeft groote gelykeniſſe met het ſlangen-hout; en waarom men ook geſuſtineert heeft, datze van eenderley geſlagt waren, hoewel men aan deze wortel maar een kleine bitterheit gevoelt, en die meeſt in de ſchorſſe met een merkelyke zamentrekking, die in 't ſlangen-hout niet is. De wortelen van de bovengemelde onvruchtbare boomen hadden nog een merkelyker bitterheit, maar in de vruchtdragende, die men nu heeft, kan menze qualyk proeven.

De ſchorſſe dezer wortel met een weinig Putſiock, Pulæſari, *en een gebraden Ajuin gevreven, en gedronken, geneeſt het pynlykſte en bloedige piſſen. De Baleyers gebruiken het harde hout tot ſtelen van hun Parrangs, of houmeſſen en beitels, en ander timmer gereetſchap.*

Ao. 1673. *Is van Batavia het Zaad van* Vidara *in Amboina gebragt, 't welk in 't 6de jaar een boom was, zo groot en dik als een Lemoen-boom, met een groote geſpletene ſchorſſe, die de Baleyers gebruiken tot decoctie tegens alderhande buikloop.*

De vruchten waren een weinig grooter dan de gemeene hier te Lande, minder vrang, en wat beter van ſmaak: Het zap van de bladeren met een weinig water gevreven, en uitgeperſt, gevenze ook binnens lyfs te drinken, om den brand van de koortzen te verminderen.

In de Landen, daar deze boomkens veel zyn, plagt men deze bladeren in water gevreven te gebruiken, om daar mede de doode lichaamen te waſſen.

Op Timor, en andere plaatzen heeft men tweederlei Vidara, *de eerſte en grootſte is zoet, de tweede is kleinder en vrang, gelyk de Amboinſche, beide groeiende aan middelbare boomen, gelyk Lemoen-boomen, en die krom van ſtam zyn.*

Nog heeft men op Java een zoorte, die men aldaar Vidara Puti *noemt, meeſt in 't wild, en omtrent het ſtrand groeyende, doch weinig vruchten dragende, en welkers bladeren van onderen witter zyn, dan van de gemeene, werdende voor de beſte gehouden de gene, die op Malacca waſſen, de dikke wortelen worden veel gezogt tot de Medicyne, want ze hebben een merkelyke bitterheit, zo dat menze voor ſlangen-hout zoude achten of aanzien, dog met een zamentrekking, de Vidara eigen. Zy werden veel gevreven, en ingenomen, om den brand van de koortze te verminderen, de mage te ſterken, en het galachtige braaken te beletten.*

Op de gemeene Vidara *hare bladeren werden in zommige jaren en meeſt in February diergelyke doods-hoofden gevonden, als hier boven,* Cap. 33. *van de Granaten is gezegt.*

EXPLI-

UYT-

A
A
B

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ Sextæ,

Quæ exhibet ramum *Jujubæ* Indicæ, quæ *Vidara Rumphio* vocatur.
A. Ejus *fructum* denotat.
B. *Fructus Oſſiculum.*

OBSERVATIO.

Arbores haſce ad *Jujubas* ſeu *Zizyphos* pertinere non tantum ex floribus & fructibus, ſed ex toto ejus habitu ſpinoſo ac foliatura ſolitaria & alterna facile conſtat, eſtque Jujuba Indica rotundifolia ſpinoſa, foliis majoribus ſubtus lanuginoſis & incanis *Breyn. Prodr.* 2. *p.* 60. & in nova filii editione *p.* 74. ubi recte in notis adnotatur, quod non ſit eadem planta, quam in *Theſ. Zeyl. Tab.* 61. exhibui, ut ibi *p.* 131. etiam monueram quodque figura *H. Malab.* neutiquam cum noſtra, ſed deſcriptio melius cum ipſa conveniat ejusque varietas ſeu altera ſpecies ſit habenda, quæque confunditur vulgo cum Zizypho Indica argentea Caryophylli aromatici flore *Hermanni*, quam in *eodem Theſ. Tab.* 39. exhibui, uti latius id ibi *p.* 92 notavi, & in *Commel. Flor. Malab.* ut & in *H. Malab.* notis, & ab aliis male conjunguntur. Cæterum hæc arbor hic deſcripta a *Dale in Pharmac. p.* 946. vocatur arbor, cujus ſuccus exſtillans eſt Gummi Lacca, quæ in nova editione in 4to *p.* 335. ad Jujubam Indicam *Ray. Hiſt. tom.* 2. *p.* 153. refertur, ubi & Malus Malaicenſis non nihil ſpinoſa vocatur, ubi reliqua vide ſynonyma & varias de hujus Gummi Laccæ generatione opiniones: *Perim. Toddal. H. Malab. Tom.* 4. *Tab.* 41. cum noſtra optime convenit, ſed foliorum nervi non ita exacte ſunt notati ac in *Rumphii figura*, quam hic ſubjungimus: Genus hoc a *Linnæo* ad *Rhamnos* refertur *Gen. pl.* 165. cujus ſpecies in *H. Cliff. p.* 69, 70. enumerantur.

UYTLEGGING

Van de zes-en-dertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Indiſche *Jujube*, welke *Vidara* van *Rumphius* genaamt wert.
A. Verbeelt deszelfs *Vrucht.*
B. De *kern* van de *Vrucht.*

AANMERKING.

Dat deze boomen tot de *Jujube* ofte *Zizyphi* behooren, blykt niet alleen uit de bloemen en vruchten, maar ook uit derzelver ganſch doornachtige gedaante, nevens de plaatſing hunner bladen, die over en weer is; en dit is de Indiſche doornachtige *Jujube* met ronde bladen, van onderen ruig en grys, zo als ze van *Breynius* in zyn tweede *Prodr. pag.* 60, en in de nieuwe Editie *pag* 74 genaamt wert, alwaar deszelfs Zoon zeer wel aanmerkt, dat hy verſchilt van die plant, dewelke ik in myn *Theſaur. Zeyl. pag.* 61 vertoont heb, gelyk ik zulks op *pag.* 131 aldaar aangehaalt heb, dat namentlyk de Figuur van de *Hortus Malabar.* niet met de onze, maar de beſchryving beter met die overeen quam, en daarom voor een mede-zoorte, ofte een verandering daar van te houden was, en welke doorgaanſch vermengt wert met de Indiſche Zizyphus met zilvere bladen, en de bloem aan de kruidnagels gelyk van Hermannus, welke ik in dezelve *Theſ. Zeyl.* op *Tab.* 39. vertoont heb, zo als ik dit ook breeder aangemerkt heb aldaar op *p.* 92. en in de *Flora Malabar.* van *Caſp. Commel.* en in de aantekening op de *Hortus Malab.* qualyk by elkaar gevoegt werden. Verders werd deze boom hier boven beſchreven van *Sam. Dale*, in zyn *Pharmac. p.* 446. genaamt een Boom, wiens uitdruipende zap is het *Gummi Laccæ*, ofte het *Gom-lak*, die in de nieuwe uitgaaf *p.* 335. gebragt wert tot de Jujuba Indica van *Ray* in zyn *Hiſtor. p.* 159. alwaarze Malacciſche doornachtige Appel-boom genaamt wert, alwaar de verdere benamingen zie, en de verſcheide gevoelens over het *Gom-lak*: De *Perim Toddali* van de *Hortus Malab.* 4de deel *Tab.* 41. komt met onze boom wel overeen, doch de zenuwen der bladen zyn zo wel niet aangewezen als in de Figuur van *Rumphius*, welke wy hier byvoegen: Dit geſlagt wert van *Linnæus* tot de *Rhamnus* gebragt in zyn *Gen. pl. p.* 165. welkers zoorte in de *Hortus Cliffort. p.* 69, en 70. opgetelt werden.

CAPUT QUADRAGESIMUM QUINTUM.

Vidara Littorea. Vidara Laut.

VIdara Littorea verus eſt frutex, variis tenuibus & arcuatis ſtipitibus ſeſe attollens vix crus craſſis, cujus folia ex nodoſis rachibus plura ſimul proveniunt, brevibus inſidentia petiolis, prope quos ſpinulæ quædam etiam apparent, ſed rariores & breviores quam in priori, ita ut quidam majores rami nullas penitus gerant.

Trunci cortex eſt glabrior quam præcedentis, tenuior, & magis fuſcus: Folia multo ſunt minora, duplicis formæ, ſuperiora enim Limonis Nipis foliis ſunt ſimilia, inferiora vero ſunt obtuſa, & fere biſulcata inſtar cordis, ad oras integra nec ſerrata, inferius non incana neque mollia, uti præcedentis, ſed glabra & æqualia, paucis ac valde obliquis coſtis diſtincta: Juniores rami ſunt anguloſi & ſtriati, in quibus foliola ſolitaria locantur, Limonis Nipis foliis ſimillima, & in ſuperiore itidem parte paululum ſerrata, ſed minora, glabriora, & flaccidiora, binos pollices longa, vixque unum lata. Ad ſinguli folii latus longa oritur ſpinula, atque in illa hinc inde ſæpe talia apparent foliola: Quorum ſapor eſt adſtringens, Prunorum vel Ceraſorum nucleis ſimilis, quæ ad Sayor adhibentur; prope foliorum petiolos parvi florum racemi propullulant, primo forma viridium capitulorum, qualia prima ſunt Caryophyllorum rudimenta, quæ ſeſe in floſculos aperiunt paulo majores præcedentis, ex quatuor albis & oblongis petalis conſtantes extrorſum reflexis, interne molli lanugine obvolutis

XLV. HOOFTSTUK.

De ſtrant Jujube-Boom.

VIdara Littorea is een formele ſtruik, met verſcheide dunne en bochtige ſtammen opſchietende, qualyk een been dik, de blaadjes ſtaan aan knoeſtige ryskens, met bosjes by malkander, op korte ſteeltjes, by dewelke men ook eenige doornen vind, doch weiniger en korter, dan aan de vorige, zo dat zommige oude takken ook gene en hebben.

De ſchorſſe van den ſtam is effender dan die van de vorige, als mede dunder, en roſſer. De bladeren zyn veel kleinder, en van tweederlei gedaante, want de voorſte zyn die van de Lemoen Nipis gelyk, de achterſte zyn van voren breet, en bykans in tween geklooft, als een hert, beide aan de kanten ongezaagt, doch van onderen niet witachtig, en zagt, gelyk de vorige, maar glad, en effen, met weinig en zeer ſchuinze ribben: De jonge takken zyn hoekig, en zeer geſtreept, daar aan de blaadjes enkeld ſtaan, die van de Lemoen Nipis zeer gelyk, en ook omtrent de ſpitze een weinig gezaagt, doch kleinder, gladder, en ſlapper, twee duimen lank, midsgaders ſchaars en breedt: Yder blad heeft ter zyden uit een lang doorntje, en aan 't zelve ziet men hier en daar diergelyke blaadjes, doch kleinder: De ſmaak is zamentrekkender, en de korls van pruimen of kerſſen zeer nakomende, en werden wel tot Sayor gebruikt, by de ſteelen der bladeren komen ook kleine trosjes, gelyk de eerſte ſchepzelen van de Garioffel-nagelen, en dewelke haar openen in bloempjes, wat grooter dan de vorige, en van 4. witte lankachtige blaadjes gemaakt, wat uitwaarts omgekromt, en aan haar bin-

lutis inſtar ſerici, ſtamina quædam in centro gerentes.

Fructus bini ternive ſimul dependent inſtar Olivarum, ab inferiore parte latiores, quamdiu ſunt inmaturi, maturi vero ex oblongo-rotundi ſunt inſtar Prunorum vel Lanſiorum, prope petiolum ſemper anguſtiores, ibique foveola inpreſſi, majores ſunt vera Vidara hic loci, & maturi fulvum præbent colorem, viridibus maculis externe variegati. Paucam gerunt carnem, & ſaporem dant acidorum pomorum, includentes nucleum magnum oviformem, in lignoſo, qui fragili putamine continetur, eſtque albus, & cinerea pellicula obductus, ſapore & ſubſtantia Corylorum, hic grati eſt ſaporis, ſi crudus edatur, ſed quod periculoſum eſt, ſi enim plures tribus comedantur, vertiginem capitis cauſſant, ventrisque commotionem, unde & nautæ noſtri illos *Schyt-pruimkens* ſeu *Nootjens* vocant, quum inprudenti ingurgitatione ipſorum experiantur effectum: Caro exterior innoxie cruda poteſt edi ad ſitim ſedandam, vel quod melius eſt, ſi muria fuerit condita, & inſtar aliorum Salgamatum uſurpetur.

Inmaturi fructus non ſunt acidi, ſed fere inſipidi cum quadam adſtrictione; Arboris lignum eſt durum, ſolidum, & durabile, radices vero ſunt craſſæ, & in arena prorepentes: Nullibi lætius creſcit hæc arbor quam in litore, ad fines & limites ſilvarum, vel in terra fabuloſa, quæ plana eſt, arenoſa, & lapillis mixta.

Nomen. Latine *Vidara Littorea:* Malaice *Vidara Laut: Pyrard* Maldivenſi, Amboinenſi vero, Baleya, & Bucola lingua vocatur *Hitton Uſſi Layn*, h.e. *Limonellus Littoreus*, quum ſpinis ſuis & acido ſapore quodammodo ex Limonum genere videatur.

Locus. In omnibus occurrit Amboinenſibus inſulis, ſed non in omni littore, plurimæ vero in *Hitoes* & *Loeboes* ora creſcunt, ut & in *Celebe* & *Baleya*, ac forte in pluribus aliis inſulis.

Uſus. In Amboina raro ejus fructus uſurpantur & tantum a plebe inter piſces vel alios cibos crudi eduntur ad appetitum excitandum, & in itineribus ad ſitim ſedandam, primo autem decorticandi ſunt, addito pauxillo Salis, a quibusdam etiam muria condiuntur: Interni nuclei ſunt ſatis ſapidi, ſi crudi edantur, ſed uti ſupra indicatum fuit, vertiginem cauſſant, & alvum commovent, in uno vero magis quam in altero: Vidi enim ſex ſeptemve tales nucleos bonum præbere purgans ſervo, quum alii e noſtro populo dicebant decem quidem ſeſe comediſſe, pluresque deſiderabant, nec quidquam aliud experiebantur niſi levem vertiginem, & paucam ventris commotionem. Iidem hi nuclei innoxie quoque edi poſſunt aqua incocti, & dein contuſi, ſi per unam alteramve noctem in aqua macerentur pura, talique præparati modo, Sagumantæ miſcentur, & ex illis Sagu-panis coquitur, qui ab *Aſſa Hudi* incolis editur.

Radices cum aqua contritæ & propinatæ morbum curant, Malaicenſibus *Upas Purrut Banca* dictum, qui eſt *Colica flatulenta:* Lignum vero ob duritiem uſurpatur uti Lignum *Sappan* dictum, ad ligneos nempe clavos in navibus.

Ridicula quorundam ars & opinio eſt, qui hujus arboris fructus colligunt, ſi ſponte fuerint delapſi, ita ut eorum apex terræ ſit infixus, & inferior prope petiolum pars ſit elevata; eos aliis mixtos cibis objiciunt felibus, unde putant horum appetitum excitari, quo melius mures capiant.

Hæ arbores ſeu frutices in binas dividi poſſunt ſpecies, in ſpinoſas & mites, quarum prima proprie eſt *Vidara Laut*, quæ plurimas gerit breves ſpinas in rachibus; hujus folia maxime quoque *Limonis Nipis* folia referunt, & cortex trunci atque radicum notabilem habet amaritiem: Altera ſpecies oblonga & glabriora gerit folia, & raras vel fere nullas ſpinas in rachi: Primæ ſpeciei radix in uſum Medicum adhibetur, quæ detruncata conteritur & cum aqua propinatur. Ad ardorem vero exſtinguendum in febribus ardentibus, & contra abdominis & artuum lancinationes ramorum cortex eſt demordendus, & cum Pinanga maſticandus, & ipſi quoque rami ſine ferro ſunt ab-

binnenſte zyde met een zagte wolligheid als fulp, en van binnen met eenige draadjes.

De vruchten hangen ook twee en drie by malkander, als Olyven, aan 't voorſte of onderſte eind wat breder, zo lang zy onryp zyn, maar de rype werden langwerpigrond als pruimen, of Lanzen hier te lande, altyd by den ſteel op 't ſmalſte, en aldaar een kuiltje hebbende, zy zyn wat grooter dan de regte Vidara *hier te Lande, en ryp zynde hoog-geel, ook met eenige groene plekken, van buiten geſpikkeld: Zy hebben maar weinig vlees, en ſmaken als zuure Appelen, van binnen een groote Eivormige korrel of nootjen hebbende, het welk in een boutachtige doch broſſche ſchaal verbergt een witte beeſt, met een grauwe vliesken bekleed, van ſmaak en ſubſtantie, als de Haſel-nooten, zynde wel lieflyk om raauw te eeten, doch niet zonder gevaar, want als men meer dan drie daar van nuttigt, zo krygt men eenige duizeligheit in 't hooft, en ontroering in de buik, waaromze onze Matroſen ook Schytpruimkens of nootjens noemen, om datze by onvoorzigtige inſwelging der zelver kragt gewaar geworden zyn: Het buitenſte vlees kan men zonder zorg raauw eeten, om den dorſt te verſlaan, ofte ('t welk nog beter is) inpeekelen, en even als andere Adſjar gebruiken.*

De onrype vruchten hebben geene zuurte, maar zyn bykans onſmakelyk met eenige zamentrekking, het hout is hard, maſſyf, en durabel, de wortelen dik, en in 't zand kruipende. Het waſt nieuwers liever dan op ſtrand, aan de randen of boorden van 't Boſch, of op droog land, alwaar het ook vlak en zandig is, met wat kleine ſtenen vermengt.

Naam. *In 't Latyn* Vidara Littorea: *Na 't Maleyts* Vidara Laut: Pyrard *noemenze het in Maldivees, op Amboins, Baleis en Bucols* Hitton Uſſi Layn, *dat is* Limonellus Littoreus, *om datze met haare doorns en zuuren ſmaak eenigſints van 't Lemoenen maagſchap willen zyn.*

Plaats. *Men beeftze in alle de Amboinze Eilanden, doch niet op alle ſtranden, dan de meeſte vind men op het Land van* Hitoe, *en* Loehoe, *op Celebes en Baley groeienze mede, en miſſchien op andere Eilanden meer.*

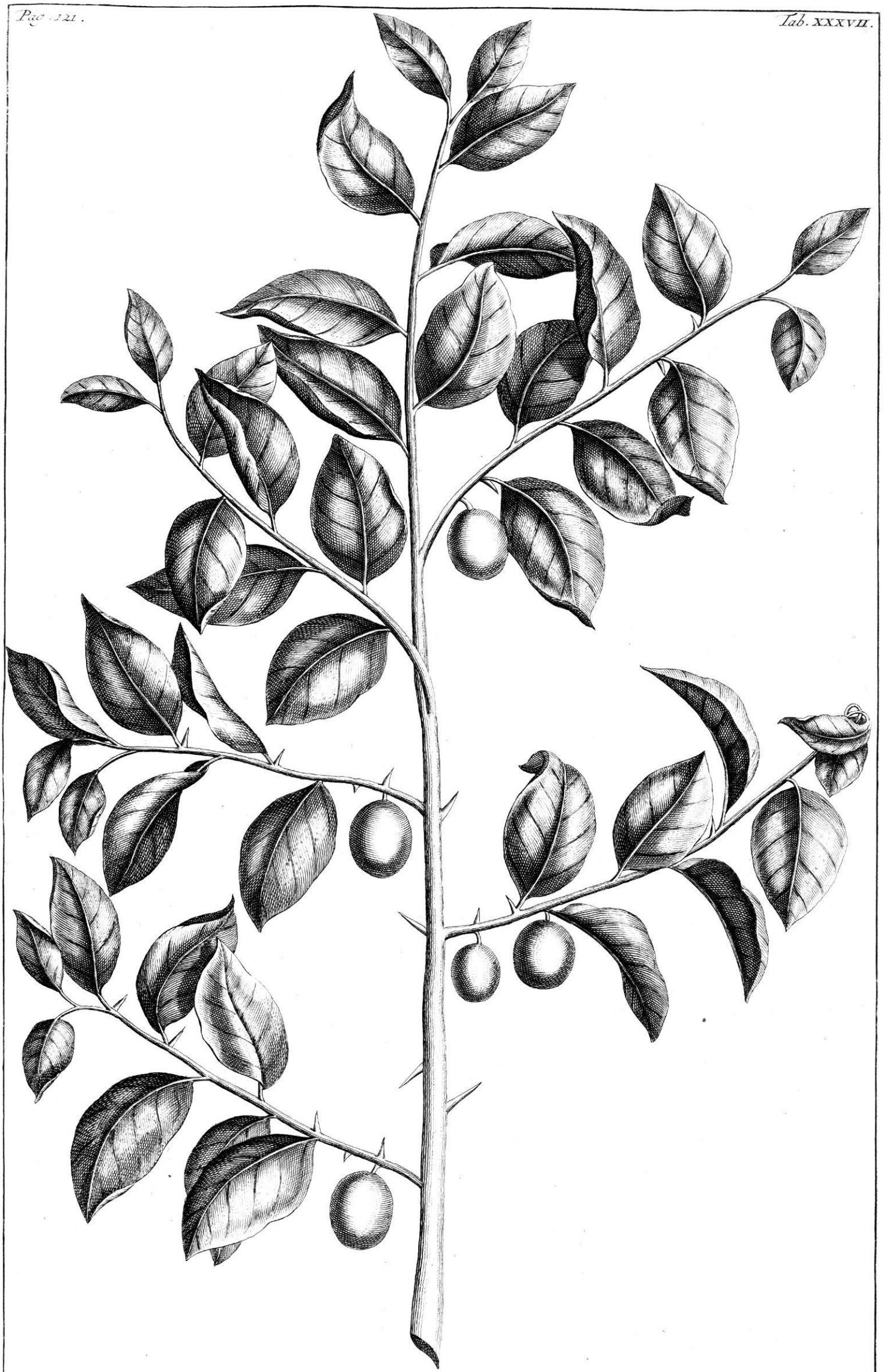
Gebruik. *Zy werden in Amboina weinig gebruikt, en maar van ſlegte lieden tot viſſchen, en onder de koſt raauw gegeten, om appetyt te verwekken, en in 't reizen om den dorſt te verſlaan, doch men moetze eerſt ſchellen, en wat zout daar by doen, ook werdenze by zommige wel ingepekelt. De binnenſte beeſten zyn wel ſmakelyk om raauw te eeten, doch maken, als boven is gezegt, een kleine duizeling in 't hooft, en ontroeren den buik, hoewel by de eene meer dan by de andere: Want ik heb gezien, dat 'er 6. a 7. ſtuks een goede purgatie waren voor een ſlaaf, daar andere van ons volk verklaarden, datze wel tien ſtuks hadden opgegeten, en zogten 'er nog meer, zonder iets te gevoelen, dan een kleine duizeling, en rommeling in 't lyf. Dezelfſte korrels konnen ook bequamelyk en zonder ſchade of nadeel gegeten worden, als menze in water kookt, en daar na klein ſtampt, midsgaders een nagt of twee in vers water laat weken, en aldus zynde toebereidt, zo mengt menze onder* Sagumanta, *en bakt daar van* Sagu-broot, *het welk by die van* Aſſa Hudi *ook wert gebruikt.*

De wortel met water gevreven en gedronken, geneeſt de ziekte, by de Maleyers Upas Purrut Banca *genaamt, 't welk is een winderige kolyk, en het hout wert wegens zyn hardigheit ook gebruikt, als het Sappan-hout, tot houte nagelen in en aan de vaartuigen.*

Een belaggelyke kunſt is het van zommige, die de vruchten van dezen boom opzoeken, alsze van zelfs afgevallen zyn, zodanig dat de ſpitze in de aarde zit, en het achterſte by den ſteel opwaarts ſtaat: gevenze dezelve onder andere koſt de katten te eeten, waar vanze geloven, dat dezelve graag werden om muizen te vangen.

Men kan deze boomen of ſtruiken, in twee zoorten verdelen, te weten, in doornachtige, en in gladde, zynde de eerſte het eigentlyke Vidara Laut, en vol korte doornen aan de ryskens, de bladeren gelyken ook meer na Lemoen Nipis, en de ſchorſſe van den ſtam en wortel heeft een merkelyke bitterheid. De andere zoorte heeft lankwerpige en gladder bladeren, en weinige of gene doornen aan de ryskens: De wortel van de eerſte zoorte is tot de Medicyne gebruikelyk, men kaptze met een Parring af, vryftze en drinktze zo met water in: maar om den brand te verdryven in heete koortzen, en tegens groote ſteeken in 't lyf, en in de leden, moet men de ſchorſſe van de takken afbyten, en met Pinang kauwen, ook moet men

de

abrumpendi: Altera vero ſpecies, quæ rarioribus armatur ſpinis, & pauciores dat fructus, non ita bona nec amara eſt.

Superſtitioſa quoque ars apud incolas prævalet, & tanquam arcanum habetur ad Swangis ſeu Magos detegendos: Radicem ſumunt optimæ ſeu ſpinoſæ ſpeciei, quam cum aqua & calce conterunt, illamque ſuſpectis propinant hominibus, vel cum Pinanga offerunt, ſi inde ægre ſeſe habeant, pro Swangis & Magis habentur, e contra eadem hæc radix cum aqua contrita eſt antidotum illis, qui putant ſeſe eſſe incantatos.

Tabula Trigeſima Septima

Ramum exhibet *Jujubæ litoreæ*, quæ *Vidara Littorea* a *Rumphio* vocatur.

OBSERVATIO.

Hæc convenit cum *Jujuba Indica* ſpinoſa folio & fructu longiore *Plukn. Almag. p.* 199. & *Ray. tom.* 3. *Dendr. p.* 44. quæ eſt Prunus Zeylanica, ſpinoſa, folio longiore *Herm. Par. Bat. Pr. pag.* 367. & *Prunus* Zeylanica, ſpinoſa, longiore folio viridi, fructus officulo orbiculari ſcrobiculis referto *Plukn. Phyt. Tab.* 216. *Fig.* 6. quæ foliorum hirſutie & officulo irregulari variat. Vide in *Theſ. Zeyl. pag.* 131 & 132 alias hujus ſpecies & varietates.

Ambæ hæ arbores nomine *Bidaræ arboris*, & *Bidaræ litoreæ* a *Valent. in Amboinæ deſcript. pag.* 191 occurrunt.

CAPUT QUADRAGESIMUM SEXTUM.

Lignum Colubrinum: Caju-Ular.

IN India Orientali varia hujus nominis ligna occurrunt, uti a *Garzia libr.* 1. *Arom. cap.* 44. tres ejus enumerantur ſpecies: omnes in Zeylana creſcentes, tres itidem a *Chriſt. a Coſta cap.* 33. commemorantur cum aliis quibusdam a *Carolo Cluſio* in ſuis adnotationibus ad illa capita additis, quæ omnes a ſeſe invicem differunt, quarum vero nullas ſpecies in hiſce Orientalibus regionibus reperire potui, unde earum loco hic illam deſcribam, quæ hodie pro unico & vero adhibetur *Ligno Colubrino*, vel hoc ſaltem nomine nota eſt, neque creſcit in Zeylana, neque in Amboina, ſed in Rotta, Timora, ac vicinis inſulis, unde mihi quoque rami, foliis fructibusque onuſti, ut & lignum transmiſſa ſunt auxilio & cura generoſi *D. Antonii Hurdt*, Indiæ Senatoris Ordinarii, & *Jacobi van Wyckerſloot* ſupremi Capitis Timoræ (uti ſupra in capite Sandali fuit memoratum) unde & ſubjuncta figura delineata eſt.

Arbor hæc vulgo altitudinem & craſſitiem habet *Limonii Nipis*, in quibusdam vero locis inſtar *Limonii Itam*, quæ truncum nempe gerit craſſitiei hominis, vulgares vero non ultra crus ſunt craſſæ, harumque truncus non eſt rotundus, ſed anguloſus, & foveis inaratus inſtar Limoniorum, illarumque lignum eſt quoque durum, ſolidum, & flaveſcens, quod in inferiore trunci parte ac radicibus magis flaveſcit; Cortex vero eſt glaber, tenuis, & cinereus, lignoque adeo firmiter adhæret, ut decorticari nequeat, in radicibus vero eſt tenuis, & ruffus, plurimis tenuibus circulis obductus, & variegatus.

Rami in minores & firmos dividuntur laterales ramulos, qui folia ſuſtinent, bina ſemper oppoſita, quæ cum ſubſequenti pari cruciformia ſunt, uti in Limone Nipis, ſed ſunt breviora nec cordata, binos pollices longa, unum lata, cum apice obtuſo & oris æqualibus ſeu integris: Ad petiolum vero tres concurrunt nervi, uti in vera *Vidara*, ab utraque parte folia ſunt viridia & firma, inferiora autem ſunt minora, ac plurimum

de takken afbreken zonder yſer: De andere zoorte, die niet veele doornen heeft, en minder vruchten draagt, is zo goet, nog bitter niet.

Daar is nog een ſuperſtitieus konſtje, by den Inlander voor een ſecreet gehouden, om de ſwangis of Tovenaars te leeren kennen. Zy neemen de wortel van de beſte, of doornachtige zoorte, wryvenze met water, en een weinig kalk, geven zulks de ſuſpecte perzoonen te drinken of in Pinang te eeten, indienze haar qualyk daar van gevoelen, zo werdenze voor Swangis gehouden, daar en tegen dezelfſte wortel in water gewreven, is een tegenbaat, wanneer iemant meent betovert te zyn.

De zeven-en-dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Strant *Jujube*, welke *Vidara Littorea* by *Rumphius* genaamt wert.

AANMERKING.

Deze komt over een met de Indiſche doornachtige Jujuba, met langer bladt en vruchten, zo als ze by *Pluknet.* in zyn *Almag. p.* 199. en by *Ray* in het *derde deel* in de *Dendr. p.* 44 genaamt wert. welke is de *Prunus Zeylanica, ſpinoſa, longiore folio* van *Herman* in zyn *Parad. Bat. Pr. p.* 367. en *Prunus* Zeylanica, ſpinoſa, longiore folio viridi, fructus officulo orbiculari ſcrobiculis referto van *Plukn.* in zyn *Phytogr. Tab.* 216. *Fig.* 6. dewelke van de voorgaande verſchilt door ruige bladen, en zyn irreguliere Zaa-kern: de andere zoorten en veranderingen hier van zie in myn *Theſ. Zeylan. p.* 131 en 132.

Deze twee boomen werden onder de naam van *Bidaraboom*, en *Strand-Bidara* by *Valent. pag.* 191 beſchreven.

XLVI. HOOFDSTUK.

Slangenhout.

MEn heeft in Ooſt-Indien verſcheide houten van dien naam, als by Garzias, lib. 1. Arom. cap. 44., drie zoorten, alle op Ceylon waſſchende: Ook drie zoorten by Chriſt. a Coſta Cap. 33., met nog eenige andere, die Carol. Clus., in zyne aantekening op dezelfſte Kapittelen, daar by doet: alle van malkanderen verſchillende, en waar van ik nog gene in deze Ooſterze geweſten hebbe kunnen vinden, en zal daarom in derzelver plaatze alhier alleen beſchryven het gene men hedensdaags voor het eenigſte en opregtſte Slangenhout gebruikt, of met dien naam meeſt bekend is, niet vallende of groeyende op Ceylon, nog in Amboina: Maar op Totte, Timor, en de bygelegene Eilanden, en van waar aan my ook de takken, met hare bladeren, vruchten, en blokken door de hulpe en gunſtige bezorging van de Heer Antoni Hurdt *Raad Ordinaaris van Indiën*, en Jacob van Wyckerſloot, *Opperhoofdt op Timor*, (gelyk boven in 't Cap. *van Sandel-hout vermelt ſtaat*) zyn toegekomen; en waar na ook de nevenſtaande figuur is opgemaakt.

Dezen boom is in 't gemeen zo hoog en dik, als een Lemoen Nipis-boom, doch op zommige plaatzen, als een Lemoen Itam, namentlyk met een ſtam zo dik als een man, daar de gemeene niet boven een dye dik zyn, niet rond, maar hoekig, en met kuilen, als de Lemoen-boom, hebbende ook een diergelyke hard, vaſt, en bleek-geel-hout, 't welk aan de onderſte ſtam, en de wortelen wat meer na den gelen is trekkende: Zynde de ſchorſſe effen, dun, en graauw, en zo digt aan 't hout vaſt leggende, dat menze daar niet afſchellen kan, voorts aan de wortelen dun en ros, met veele fyne circulen omvangen of omlopen.

De takken verdelen hun weder in ſtyve zyde-takjes, daar de bladeren aan ſtaan, twee en twee tegens malkander over, en in een ſchuin kruis zynde, gelyk die van de Lemoen Nipis, of wel wat korter, en zonder hertje, twee duimen lank, en een breet, met een ſtompe ſpits, en effene kanten: By den ſteel lopen drie zenuwen t'zamen, gelyk die van de regte Vidara, *aan weder zyden groen en ſtyf, maar de achterſte zyn noch kleinder,*

conveniunt cum illis *Vidaræ Littoreæ*; omnes porro ramuli ſunt duri, undique foliis obſeſſi ſine ullis ſpinis, uti & tota arbor mitis eſt.

Flores forte ob convenientiam ex alis foliorum ramulorumque progerminant, nec multum ſine dubio different a floribus *Vidaræ*, quum fructus eodem creſcant modo bini, terni, & ad ſummum quaterni ſimul propullulantes, breviſſimis pedunculis erecti inſidentes, formamque referunt pomulorum, quidam perfecte ſphærici, alii vero oblongi inſtar *Vidaræ*, ejusdemque magnitudinis, omnes vero ſunt glabri, attamen completi, ſed punctulis notati inſtar Limonelli, ſuperius vero brevi & duro apice inſtructi. Juniorum fructuum color eſt viridis, vetuſtiorum vero obſcure luteus, ſenſim quoque fuſcus & obſcurus; ſub exteriore putamine humida reconditur medulla, quæ in maturis plurimum exſucca eſt, inque hac una, bina, ternave oſſicula ſeminalia, quorum ſolitaria inſtar nummi ſunt plana, ſed craſſiora, alia vero ſinuoſa, ſibique oppoſita: Omnia vero molli ac cinerea lanugine obducuntur inſtar ſerici, horum interna ſubſtantia eſt alba, & lenta inſtar Oſſiculorum Limonum, quæque in bina dividi poteſt ſegmenta. Cunctæ arboris partes amarum dant ſaporem, Limonum oſſiculis magis accedentem quam Abſynthio, plurima vero amarities in fructibus & radicibus apparet, ac præſertim in eorum corticibus, dein in inferiore trunci parte ac demum in foliis.

Radices, quæ non ſunt craſſiores brachio infantis, optimæ cenſentur, inque iis apparent verrucæ inſtar obtuſarum ſpinarum, quæ proprie extremitates vel veſtigia ſunt fibrillarum vel minorum radicum, quæ ex majori detruncatæ ſunt radice.

Natura quaſi demonſtrare voluit, quænam optima hujus arboris eſſet pars, & ante omnia radices creavit, quæ latiſſime ſub terra prorepunt, & ex parvo illarum fruſtulo in terra remanente demum excreſcit arbor priori ſimilis: Hæ autem radices diſſecantur in fruſta longitudinis pedis vel ulnæ, talesque in peregrinas mittuntur oras, illarum vero cortex non eſt ſeparandus, quum in illo maxima ſit amarities.

Nomen. Latine *Lignum Colubrinum*, & ad aliorum diſtinctionem *Timorenſe*, Belgice *Slangen-hout:* Malaice *Caju Ular* quod nomen, ut puto, accepit ex Zeylonenſi ligno, cum quo Timorenſe hoc amaritie, colore, & circulis, qui in tenuibus obſervantur radicibus, & quodammodo ſerpentis ventrem exhibent, convenit; In Timora & Rotthe proprie vocatur *Caju Naſſi:* Portugalli illud vocant *Pao de Cobra*, uti Zeylonenſe.

Locus. Hæc arbor ſilveſtris eſt, & creſcit æque in planis campis, ac in anteriore montium parte, in inſula *Rotthe*, quod optimum habetur lignum, dein Timorenſe, Wetterenſe, quod noſtratibus Etter vocatur, dein Lethenſe, ac porro in vicinis reperitur inſulis.

Uſus. A Rotthonenſibus & Timorenſibus hoc lignum antea in nullo habebatur pretio, uti & hodie vix ipſis æſtimatur: ſolent enim plurimum adhibere ad Towack amarum reddendum, tali modo, quo hic in Amboina Saguerus præparatur cum alia radice: Vulgaris ejus uſus eſt contra quartanas, ſi poſt horripilationem ejus enulum ad Cyathi quantitatem propinetur, ſi tanta nempe quantitas ſupra porphyritim cum aqua conteratur, ut turbida ſit, ac dein talis ſeſe ad ſudores componat in lecto. Eodem quoque modo, ſed tenuior facta emulſio adſumitur ad ventriculum corroborandum, & ejus mucum, qui concoctionem inpedit, conſumendum: Quidam etiam commiſcent cum *Cajoe tay*, ſi contra febres exhibeant. Utrumque vero hoc ingratum dat ſaporem & odorem, qui autem facile ſuperatur, ſi hauſtus puræ aquæ ſuperbibatur, vel os colluatur. *Cajoe tay* additur, quum ſudores facile provocet, ardoremque exſtinguat. Ex craſſiſſimis fruſtis quidam crateres formant, quos curioſe ſervant ac religioſe, præſens putantes ſeſe habere remedium, ſi ex his tempore febrili potum inbibant, inutile autem boni hujus ligni diſpendium cenſeo, ſiquidem non legitime aquam continet, ſed etiam per dimidiam diei partem infundi oportet, antequam ſit amara, prætereaque, ſi ter quaterve in hunc uſum & pal-

en gelyken meer die van Vidara Littorea, *zynde voorts alle de takjes hard, vol met de blaadjes bezet, en zonder eenige doornen, als mede de geheele boom.*

De bloemen zullen mogelyk wegens hun gedaante uit den ſchoot der bladen en zyde-takjes voortkomen, en apparent niet veel van Vidaras *bloeizel verſchillen; want de vruchten waſſen op die zelve manier, twee, drie, en ten hoogſten vier by malkander, op ſtyve en zeer korte ſteeltjes, meeſt over eind ſtaande. Zynde dezelve als kleine Appeltjes, zommige regt kogel-rond, en andere wat lankwerpig, als* Vidaras, *zommige ook zo groot, doch alle volkomen, effen, en buiten op met kleine pukkeltjes, gelyk de Lemoentjes, en boven op met een kort, en hard ſpitsje. De coleur van de jonge vruchten is groen, en van de oude donker-geel, ook metter tyd rook-verwig, en wat bruin, onder de buitenſte ſchaal leid een vochtig merg, (het welk in de rype meeſt opdroogt) en daar in een, twee, en drie zaad-korrels, waar van de enkelde plat zyn, als een penning, doch wat dikker, en de andere bogtig, en tegens malkander aan, of over ſtaande: Alle bekleedt met een zagte en graauwe dons, als Satyn, van binnen met een witte en taye ſubſtantie, gelyk de Lemoenkorrels, dat zig ook in tween laat deelen. Al wat aan den geheelen boom is, heeft een bittere ſmaak, de Lemoenkorrels naderkomende, dan den Alſem, doch de meeſte bitterheit proeft men in de vruchten, en wortelen, en voornamentlyk in derzelver ſchorſſe, daar na in de onderſte ſtam, en ten laatſten in de bladeren.*

De wortelen, die niet dikker zyn dan een kinder arm, boud men voor de beſte, en men ziet daar aan eenige vratten als ſtompe doorns, zynde eigentlyk de einden van de baairige vezelingen, of kleine worteltjes, die men van de groote wortelen afgeſneden heeft.

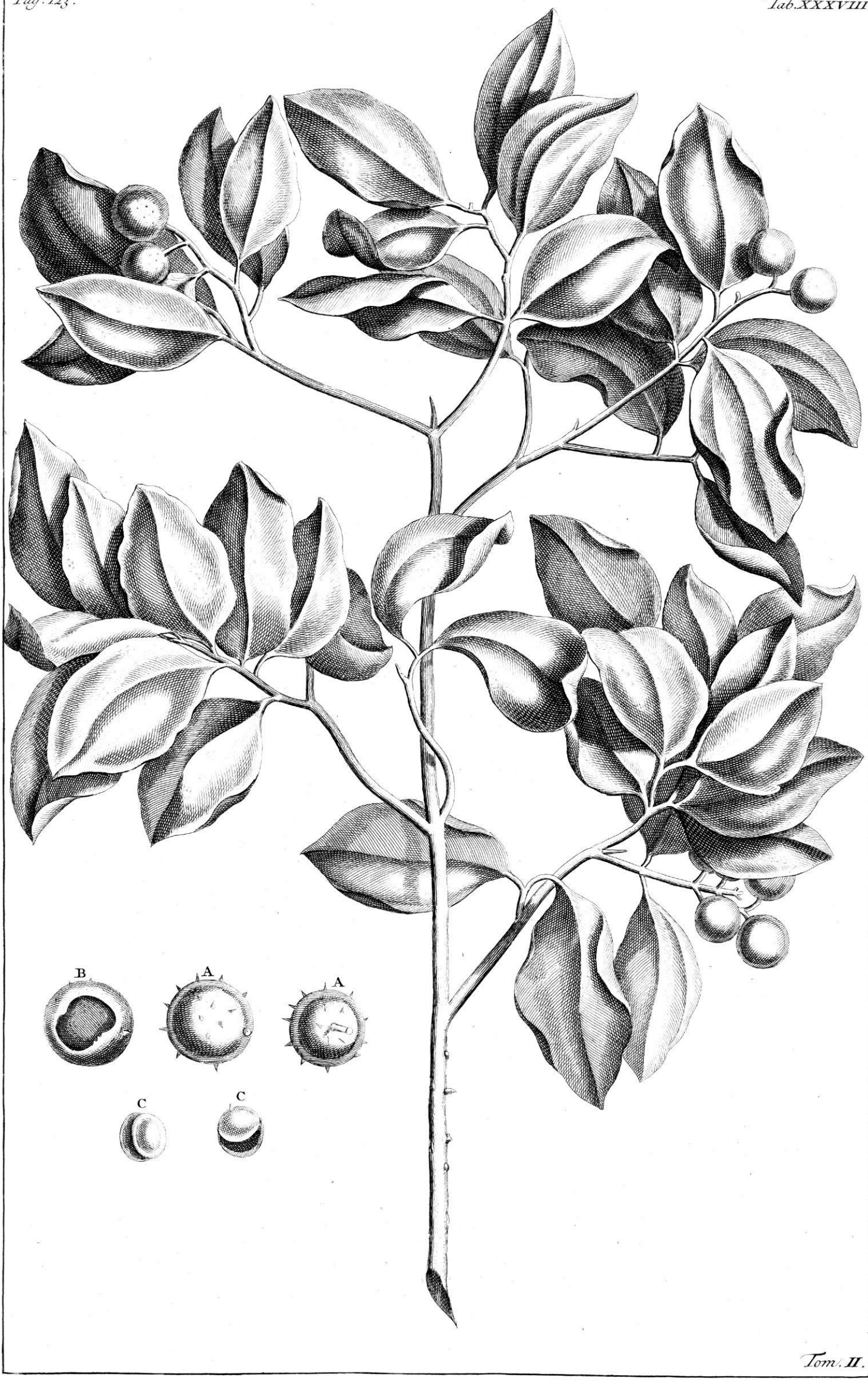
De natuur heeft ook betonen willen, welk het beſte deel van dezen boom zy, hebbende voor of boven andere deelen de wortelen daar toe geſchapen, want dezelve zeer wyt en breet onder de aarde ſchieten, en van een klein ſtukje, dat in de aarde wert gelaten, of blyft leggen, groeit door lankheit van tyd weder een boom met zyn wortel, gelyk de voorige: werdende deze wortels gekapt in ſtukken van een voet of een elle, en zo na vreemde plaatzen verzonden, en men moet 'er de ſchorſſe nooit afnemen, om dat de meeſte bitterheid daar in ſteekt.

Naam. *In 't Latyn* Lignum Colubrinum, *en tot onderſcheid van andere* Timorenſe: *In 't Duits Slangenhout. Op Maleyts* Caju-Ular; *hebbende deze naam bekomen, zo ik giſſe, na de Slangenbouten van Ceylon, met welke het Timorenſe in de bitterheit, coleur, en circulen, die men aan de dunne wortelen ziet, (en eenigſints een buik van een Slange willen verbeelden) overeenkomt: Op Timor en Rotthe biet het eigentlyk* Caju Naſſi. *De Portugeezen noemen 't* Pao de Cobra, *gelyk het Ceylonſche.*

Plaats. *Dezen boom waſt in 't wild, zo op vlakke velden, als in 't voorſte van 't gebergte, op 't Eiland* Rotthe, *'t welk ook voor het beſte werd gehouden, daar na op Timor, Wetter, by de onze Etter genaamt,* Lethi, *en 't groote Land, ende midsgaders de daar by gelegene Eilanden.*

Gebruik. *By de Rotthineezen en Timoreezen was dit hout voor dezen in geene achting, gelyk het ook nog niet en doet: Want zy plegen het meeſt te gebruiken, om haren Towack daar mede bitter te maaken, op zodanigen wyze, als men hier in Amboin den Sagueer met een andere wortel deed: Zyn ordinaaris gebruik is tegen de derdendaagſche koortze, als men na de huivering daar van een Thee-kopje vol inneemt, te weten, zo veel op een ſteen met water gevreven, dat het water effen daar van troubel wert, en daar op gaat men ſweten. Op dezelfſte manier, doch wat dunder toegemaakt, neemt men het ook in, om de mage te verſterken, en de ſlymerigheit, die daar in zit, te verteren: Zommige mengent ook wel met* Cajoe Tay, *als zy 't tegens de koortze willen ingeven: Beide een vileine reuk en ſmaak uitmakende, doch die echter ligt te verwinnen is, als men een ſlokje of teugje zuiver water daar op drinkt, en den mond uitſpoelt: Het* Cajoe tay *gebruikt men daar by, om dat het doet ſweeten, en den brand vermindert. Uit de dikſte ſtukken laten zommige wel bekertjes drayen, en dieze voor een groote rariteyt houden, quanſuis als dan een gereet middel hebbende, om in de koortzen daar uit te drinken; maar ik houde dat voor een onnutte verſpilling van 't goede hout, want het zelve niet alleen ter degen geen water hout, maar dat moet ook wel een halven dag daar in ſtaan, eer het bitter word,*

en

B
A
A
C
C

pallide flaveſcentis coloris: Bataviæ quidam debili admiſcent Arack, cum eo rectificant, & utuntur in quotidianam potiunculam loco vini Abſynthitis. Si bina raſuræ hujus ligni cochlearia heminæ vini albi infundantur, amarum quidem fit, ſed non ita eſt gratum, ac quod cum tinctura Abſynthii eſt inpræ-gnatum: Noſtra natio in Japoniam illud venale adduxerunt lignum, ubi primum in magna habebatur exiſtimatione, ſatisque caro vendebatur pretio, quum vero avarities deciperet inpoſtores, qui maxima id ſecum ducebant copia, ſpernebatur, & pro ligno focario habebatur, Japonenſium enim mos eſt, nihil in pretio habere, niſi quod raro vel pauca tantum quantitate adducitur.

Huic quoque ligno vis adſcribitur omne lumbricorum abdominalium genus expellendi, & optime reſiſtendi morſui venenatorum animalium: Qui autem ulterius Zeylanenſium Lignorum Colubrinorum cognitionem deſiderat, illum amandamus ad *Garziam ab Orto libr.* 1. *Arom. cap.* 44. *Chriſt. Acoſtam. cap.* 33. & ex neotericis ſcriptoribus *Philipp. Baldeum* in *Zeylanæ Hiſtoria libr.* 2. *cap.* 49. ubi ab ipſo Cinghalenſium lingua *Nay-Lelli* vocatur. ut & ſcripta D. *Pauli Hermanni*, qui ſuum lignum Cinghalenſi lingua dicit *Eha-Weya*, habetque pro Clemati Indica foliis Perſicæ, & Caprifolii fructibus, ac pro prima ſpecie Ligni Colubrini a *Garzia* deſcripti, & ab ipſo, ut patet, male vocatum *Cametul*, licet in ejus manuſcripto vitioſe legatur *Rametul*, dicitque *Cametul* radicem eſſe primo dulcem, ſed ſimul acrem, linguamque vellicantem, cutique inpoſitam veſicas excitare, ac Cinghalenſes hanc contuſam morſui Serpentis Viperæque inponere.

Inquirendum porro nobis eſt, quænam *Accar Luſſa Radja* h. e. radix *Luſſa Radja* ſit, de qua annotandum eſt, radicem eſſe minorem digitum craſſam, flaveſcentem quoque, ac parum amaram eſſe, quæ arbuſculam minorem emittit, in inſula Luſſa Radja, vel proprie Nuſſa Radja, h. e. regia inſula, quum ſeptem illam inhabitent Reges, ſitaque ſit ad borealem partem majoris inſulæ, & inhabitetur ab infida ac maligna gente, cum qua tamen Portugalli Larentouquenſes commercium exercent, a quibus etiam hæ radices ſunt conquirendæ, quæ laudantur contra omnia aſſumptorum venenorum genera, quæ vomitu rejiciuntur, & uti dicitur, vires Ligni Colubrini Zeylonenſis detectas eſſe ab animalculo *Quir* ſeu *Quilpele*, ita etiam teſtantur, harum radicum virtutes, quas juxta inſulam *Luſſa Radja* denominant, forte fortuna detectas eſſe a piscatoribus quibusdam, qui piſciculos alligaverant funiculis ex longis hujus arboris flagellis confectis, & comperiebantur, illos contra naturam aliorum captorum piſcium quam diutiſſime in vivis ſuperſtitiſſe, unde concludebant, huic ligno vivificantem vel vitam longe conſervantem virtutem ineſſe, harum radicum binæ mihi oblatæ fuere ſpecies: Una ex iſta inſula Luſſa Radja delata, quæ tenuis eſt & flaveſcens. Altera vero craſſior & magis flava ſeu lutea, in Timora creſcens, utræque vero ſatis amaræ ſunt, ſed neutiquam cum ligno Colubrino comparandæ.

en daar en boven als men 't 3. *a* 4. *maal gebruikt heeft, verlieſt het zyn kragten, en blyft een ongezien ſtuk bouts van een doodze bleek-geele coleur, op Batavia doen 't zommige in ſlappen Arack, halen den zelven daar mede over, en gebruiken het tot een dagelyks ſoopje, in plaats van Alſſem-wyn, om de mage te verſterken: met een paar lepels vol van het ſchrapzel of zaagzel kan men ook wel een kanne witte wyn bitter maken, doch hy is zo aangenaam niet, als de gene die met Extract van Alſſem word gemaakt. Onze Natie hebben 't ook in Japan te koop gebragt, alwaar het voor eerſt wel in groote eſtime was, en dienvolgende dier verkogt wierde, maar als de gierigheit de navolgers verleide, het zelve aldaar in groote menigte aantebrengen, zo wierd het veracht, en voor brandhout gehouden, zynde dit der Japanders maniere, geen ding koſtelyker te houden, dan dat men daar of weinig, of zelden aanbrengt.*

Men ſchryft dit hout ook de krachten toe van alderley zoorten van buik-wormen uit te dryven, en krachtig de beten der venynige dieren te wederſtaan. De geene die nu verder van het Ceylonze Slangen-hout onderrigting begeeren, zullen wy wyzen tot Garzias ab Orto, *eerſte boek* Arom. cap. 44. Chriſt. Acoſtam, cap. 33. *en van de nieuwe Schryvers, de Ceylonze Hiſtorie van D.* Philippus Baldeus, *tweede boek, cap.* 49. *daar hy 't in het Zingalees* Nay-Lelli *noemt: Als mede tot de ſchriften van Do.* Paulus Hermannus, *die het zyne in 't Zingalees noemt* Eha-Weya, *en houd het voor een Clematis Indica, met bladeren, als een Perſick-boom, en vruchten, als het* Caprifolium, *als mede voor de eerſte zoorte van* Lignum Colubrinum, *by* Garzias *beſchreven, en door den zelven, zoo hy meent, qualyk* Cametul *genaamt, (hoewel in zyn Exemplaar qualyk* Rametul *ſtaat) en daar tegen zeidt hy, dat* Cametul *zy een wortel, in 't eerſte zoet van ſmaak, doch daar by ſcherp en op de tong bytende, en op de huid gelegt zynde daar bladeren op trekkende, en de Zingalezen leggenze geſtoten op de beten van een Viperſlange.*

Nu ſtaat ons noch te onderzoeken, wat Accar Luſſa Radja, *dat is* Radix Luſſa Radja, *voor een wortel zy: En dien aangaande moet men weten dat ze heeft de dikte omtrent van een pink, ook datze geel-achtig, en maar een weinig bitter is, komende van een boompje, 't welk groeit op 't Eiland Luſſa Radja, of eygentlyk Nuſſa Radja, dat is Konings-Eiland, om dat 'er zeven Koningen op wonen, en is gelegen aan de noord-zyde van 't groot Eiland, ende bewoont van een ontrouw en boosaardig Volk, daar egter de Portugeezen op Larentouque mede handelen, en van dewelke men ook deze wortelen bekomen moet; Zy werden geprezen tegens alle ingenomen vergift, datze met braken uitwerpen, en gelyk men zegt dat de krachten van 't Slangen-hout op Ceylon door het beesje* Quir *of* Quilpele *gevonden zy, zoo zeggenze, dat de krachten van deze wortelen (dieze na het Eiland* Luſſa Radja *noemen,) by geval ontdekt zyn door eenige Viſſchers, die haar viſſchen geſnoerd hadden aan eenige touwetjes van de lange ryskens dezes booms gemaakt, en bevonden, dat dezelve tegens de natuur van andere gevangene viſſchen, lange by 't leven blyven, waar uit zy dan beſloten, dat in dat hout een levend-makende, of levend-conſerverende kragt moeſte zyn. Van deze wortelen zyn my twee zoorten getoond: de eene van het voornoemde Eiland Luſſa Radja komende, is dun en bleek-geel: doch de tweede is dikker, en wat hoger-geel, vallende op Timor, en beide redelyk bitter, doch geenſints met het Slangen-hout te vergelyken.*

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ Octavæ,

Quæ exhibet ramum ***Ligni Colubrini Caju Ular*** dicti, ubi Litt. A. ***fructum naturali*** exhibet ***forma*** & ***magnitudine.***

B. ***Fructum apertum***, ut ejus ***nucleus*** conſpiciatur.
C. C. ***Nucleum ipſum*** & in ***bina ſegmenta*** ſeparatum.

UYTLEGGING

Van de acht-en-dertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van het ***Slangen-hout Caju Ular*** genaamt; vertoonende de Letter A. de vruchten in natuurlyke grootte.
B. Dezelve geopent, op dat de binnenſte korrel gezien wert.
C C. De binnenſte korl daar uitgenomen, en in tween verdeelt ofte geſpleten.

OBSERVATIO.

Varias in India reperiri arbores, quæ *Lignum Colubrinum* vulgo dictum ferunt, ex variis præter noſtrum conſtat auctoribus, quorum primarii hac de re conſulendi ſunt *Caſp. Commel. in Fl. Malab. p.* 63. *Breyn. Prodr.* 2. *p.* 97 & 98. *Dale Pharmac. p.* 357 & 358. *Herm. Par. Bat. Pr. p.* 357. pluresque alii, quos collegi in *Theſ. Zeyl. p.* 141 & *p.* 171. qui varias hujus ligni propoſuere ſpecies & arbores, inter quas præ omnibus excellunt CANIRAM *H. Malab. Tom.* 1. *Tab.* 37. TSJERU KATU VALLI-CANIRAM *H. Mal. Tom.* 7. *Tab.* 5. & MODIRA-CANIRAM *Tom.* 8. *Tab.* 24. Quænam autem harum arborum genuina ſit ſpecies, quæ famoſum illud, ſed ſimul ſuſpectum admodum ferat lignum, non facile eſt determinatu, *Sam. Dale Modira Caniram* Lignum Colubrinum eſſe ſentit; *Breynius* in *Prodr.* 2. *Horti Malab. Figuram* in *Tom.* 7. & *Caniram Tom.* 1. huic annumerat, quæ *Rumphii* figuræ etiam proxime accedunt, ut & illa, quæ *Tab.* 5. *Fig.* 2. novæ editionis *Breynii* exhibetur. Clar. *Hermannus* in *Mat. Med. part.* 1. *cap.* 3. teſtatur eſſe radicem arboris Timorenſis lignoſam, cujus fructus ſunt *Nuces Vomicæ majores* officinar. Quæ eadem ſine dubio eſt arbor ab auctore noſtro deſcripta, quum hæc in Timora plurimum occurrat. in *Ray tom.* 3. *Dendr. p.* 169. Lignum Colubrinum *Marungal* dictum deſcribitur, cui eximiæ virtutes medicæ tribuuntur, & in ejus *Appendic. p.* 88. inter arbores venenatas binæ aliæ ligni Colubrini ſpecies recenſentur, ita ut non mirum ſit, ſuperioribus jam temporibus multas de hiſce arboribus conjecturas fuiſſe prolatas & motas, uti videre eſt inprimis in *Caſp. Bauh. Pinac. lib.* 12. *ſect.* 6. & in *Joh. Bauh. Tom.* 1. *libr.* 3. *p.* 179. Lignum Colubrinum in *Linſchoteni itinerario pag.* 95 quoque deſcribitur.

AANMERKINGE.

Dat 'er verſcheide Boomen in de Indiën gevonden werden, die het *Slangen-hout* voortbrengen, blykt uit veele andere, als by onzen Schryver aangehaalt zyn, getuigens, waar van de voornaamſte over deze zaak te raatplegen zyn de volgende, als *Caſp. Commelin* in zyn *Fl. Malab. p.* 63. *Breyne* in zyn *tweede Prodr. p.* 97 en 98. *Dale* in zyn *Pharmac. p.* 357 en 358. *Herman.* in de *Parad. Batav. Prodr. p.* 357. en meer andere, welke ik in myn *Theſ. Zeyl. p.* 141 en 171 aangehaalt heb, die verſcheide zoorten en bomen hier van hebben voorgeſtelt, onder welke boven andere uitmunten de CANIRAM van de *Hortus Malabaricus* in het *eerſte deel Tab.* 37. de *Tsjeru Katu Valli Caniram* in het *zevende deel Tab.* 5. de *Modira-Caniram* in het *achtſte deel Tab* 24 beſchreven en verbeelt. Doch welke van deeze boomen de opregte zoort zy, die het waare vermaarde, dog teffens zeer ſuſpecte *Slangenhout* geve, is niet ligt te bepalen: *Sam. Dale* hout daar voor de *Modira Caniram. Breynius* de *Caniram* van het *eerſte deel*, en die in het *zevende deel* op *Tab.* 7 verbeelt wert, die met de *Figuur* van *Rumphius* ook 't beſt overeenkomt, als mede die in de nieuwe uitgaaf van *Breynius* op de *vyfde plaat Figuur* 2 verbeelt wert. De vermaarde *Herman* in het *eerſte deel capitt.* 3. van zyn *Materia Medica* getuigt, dat het een *houtige wortel* zy van een *Timoreeſe boom*, welkers vruchten zyn de *Nuces Vomicæ majores*, ofte de groote kraan-oogen van de Drogiſten, welke ook zonder twyffel dezelve boom is van onzen Schryver beſchreven. wyl die op Timora ook 't meeſte gevonden wert; in het *derde deel* van *Ray* in de *Dendrol. p.* 169. wert een Slangenhout, *Marungal* genaamt, beſchreven, waar aan veele voortreffelyke Medicinale krachten werden toegeeigent, en in deszelfs *Appendix* op *p.* 88. werden onder de venynige boomen twee andere zoorten van *Slangenhout* opgetelt; zo dat het niet te verwonderen is, dat in voorige dagen veel giffingen over deze boomen en dit hout al bygebragt en te voorſchyn zyn gekomen; gelyk te zien is voornamentlyk by *Caſp. Bauhinus* in zyn *Pinax lib.* 12. *ſect.* 6. en by *Joh. Bauh.* in zyn eerſte deel, *derde boek pag.* 179. het Slangenhout wert mede in *Linſchotens Scheepvaart. pag.* 95 beſchreven.

CAPUT QUADRAGESIMUM SEPTIMUM.

Radix Deiparæ. Rais Madre de Deos.

VIdaræ ſpeciebus & hæc quoque adnumeranda eſt arbuſcula, quæ in multis Indiæ locis creſcit, ſed, quantum novi, in arte Medica non adhibetur niſi circa Malaccam, ubi ab antiquioribus temporibus a Portugallis celebrata eſt, ejusque radix pro pretioſo medicamento per Indiam divendita. In nullis hactenus ſcriptis ejus inveni mentionem, ſed circa annum 1654 cœpit mihi innoteſcere ex relatu D. *Arnoldi de Vlaming van Outshoorn*, tum temporis noſtri inperatoris & Archithalaſſæ, qui antea gubernator fuerat Malaccæ, unde viginti quatuor annis poſt illam quoque accepi, atque ex ejus forma comperi, hujus ſpuriam quoque ſpeciem creſcere in vicina Celebe, unde ejus deſcriptionem hic ſimul inſerere atque ſubjungere decrevi.

Arbor itaque altitudinem & craſſitiem habet Limonis Nipis vel Vidaræ, uti a Portugallis pro ſilveſtri quoque Vidaræ ſpecie habetur, itaque denominatur, plurimum tam humilis & incurva eſt, ut magis fruticem quam arbuſculam referat, omnes autem ejus rami undique obſeſſi ſunt horrendis longis, ac firmis ſpinis, binis oppoſitis, binaque paria crucem efformant, uti in Rhamno, ad cujus genus hæc quoque pertinet, quæ ſpinæ inprudentes dolorifice lædunt, ita ut pars læſa intumeſcat: Ex ſpinarum alis folia progerminant cruciatim quoque oppoſita, ſed in ramorum parte inferiore ſolitaria, in ſuperiore vero unum alterumve foliolum ex majorum alis propullulat, quam maxime accedentia ad *Vidaræ Littoreæ* folia, paulo vero minora; Horum majora binos transverſales digitos ſunt longa, pollicem lata, firma, ad oras non dentata, inferius cinerea, & lanuginoſa, ſaporis pinguis: In ipſis quoque ſpinis talia apparent foliola, ſed

XLVII. HOOFTSTUK.

St. Mariaas wortel.

ONder *de geſlagten van* Vidara *gehoort mede dit boompje, 't welk op veele plaatzen van Ooſt-Indien waſt, maar echter, myns wetens, niet tot de Medicyne gebruikt werd dan omtrent Malacca, alwaar 't van oude tyden by de Portugeezen is vermaard, en voor een koſtelyke wortel door geheel Indiën vervoert geworden. Ik heb tot nog toe in gene ſchriften mentie daar van gevonden, maar ontrent het jaar* 1654. *daar van eenige kennisze gekregen uit het mondelyk verhaal van den Edelen Heer* Arnold de Vlaming van Outshoorn, *onze doenmalige Veltoverſte en Admiraal, die te voren geweeſt is Gouverneur op Malacca, van waar ikze wel* 24. *jaar daar na hebbe laten tot my overkomen, en uit deszelfs gedaante bemerkende, dat ook een baſtaart zoorte daar van op ons naburige Celebes valt, zo heb ik hare beſchryvinge alhier mede willen inlyven of ter neder zetten.*

Den boom dan is van de grootte en dikte als een Lemoen Nipis boom, of Vidara, gelyk by ook van de Portugeezen voor een wilde Vidara gehouden en zo genaamt wert, merendeels zo laag en krom, dat by meer een beeſter, dan een boompje gelykt, alle de takken zyn bezet met yzelyke lange en ſtyve doornen, twee tegens malkanderen over, en met hun vier in 't kruis ſtaande, gelyk aan de Rhamnus *of Kruisdoren, onder wiens geſlagte dit ook geboort, en welke doornen de onvoorzigtige zeer pynelyk quetzen, en het geſtookene lid doen opſwellen: Achter de doornen ſtaan de bladeren ook in 't kruis tegens malkander, en aan 't achterſte van de takken enkeld: Aan de voorſte hebbenze een of twee blaadjes uit hare ſchoten kyken, zeer na by overeenkomende met de* Vidara Littorea, *of wel zo klein, de grootſte zyn twee dwers vingers lank, een duim breet, ſtyf aan de kanten, ongezaagt, van onderen wat grauw en wolachtig, van ſmaak als vet en ſmeer; Aan de doornen zelfs vind men ook diergelyke blaadjes,*

ſed multo minora, inſtar nempe unguis digiti, rami ſeſe dividunt in minores firmos, cruciatosque: Flores ſunt parvi, flaveſcentes, & lanuginoſi, inſtar *Vidaræ Laut.* Fructus quoque inſtar ejusdem ſunt Vidaræ, ſed minores, inſtar ſemi-adultarum Olivarum, ſuperius obtuſi, inferius anguſti, qui caliculo inſident quadrifido, anguſto, ac ſolitarii, vel bini, ternive ſimul locantur, primo virides, dein ex cinereo flavi, edendo inutiles, oſſiculum continentes durum, ſed non ita rugoſum ac Vidaræ: Lignum eſt pallidum, ſatis durum, intusque parvo fungoſo corde ſeu medulla repletum, inferior vero trunci pars ac radices ſunt ſolidæ: Ejus radices ſunt longiſſimæ, transverſaliter ſeſe extendentes, ſed non profunde ſub terra, craſſitiem plurimum habentes digiti vel pollicis, externe obſcure cinereæ, interne flaveſcentes inſtar Liqueritiæ, detruncatæ vero ad oras magis luteſcunt inſtar nempe Rhabarbari: Recentium radicum ſapor parum amaricat cum leni adſtrictione, quæ cito tamen evaneſcit, gratamque aromaticam dulcedinem relinquit, præſertim vero illarum cortex, qui omnino ſimilis eſt *Puleſari* cum Aniſo mixto; ſaltem talem obſervavi in radicibus a Paſtore *Theodoro Sas*, & cive Malaccenſi *Regnero Bronken* transmiſſis, unde nequeo comprehendere, cur ab aliis amaræ habeantur, vel illud intelligere forte vellent de ſupra notata levi amaritie, quæ in recentibus forte radicibus magis prævalet; Memoriæ nobis prodiderunt Portugalli, tanquam antiqui Malaccæ poſſeſſores, quod & a noſtra quoque natione ita cenſetur, magnum hujus arboris radicum eſſe diſcrimen, immo tantum, ut illæ, quæ ſeſe ad Borealem extendunt plagam, pretioſum ſint medicamentum, immo antidotum, e contra vero, quæ ad Zephyream terminantur partem, nocivas, immo venenatas eſſe, Orientales vero & Occidentales virtutum expertes cenſentur: Hoc autem inpenetrabile naturæ artificium eſſet, ſi non fallat illud experimentum: iſte ſaltem memoratus civis Belga atque ſenior iſtius urbis ſancta fide ſummaque perſuaſione mihi aſſeruit, illud ibi rite exploratum & verum compertum fuiſſe.

Hoc autem naturæ miraculum in nullo alio obſervabatur loco, niſi in quodam Malaccæ urbi vicino, atque hoc circa illam non ubique, ſed tantum in talibus arbuſculis, quæ in & circa monticulum *Sti. Franciſci*, ſeu Boukit 't Sina creſcunt, qui per horæ quadrantem ab urbe diſtat, ubi antea Sinenſes, ſeu poſteri famoſi inter illos inperatoris *Sampo* habitaverunt.

Amatores itaque ſeu naturæ indagatores monitos eſſe volo, ut hoc naturæ arcanum ulterius inquirant, an nempe (ſepoſitis Sinenſium Catholicorumque ſuperſtitionibus) hoc mirum diſcrimen hujus regionis naturæ ſit adſcribendum, an vero hoc in omnibus reliquis obſervetur locis, hoc enim a nulla alia hactenus natione, in ſua Patria, in qua tamen creſcit, indagatum vel expertum fuit.

Nomen. Latine *Vidara Agreſtis*, juxta Portugallicum *Macana de Mato* h. e. ſilveſtris Vidara. Ac medicinalis radix ad Borealem ſeſe extendens plagam peculiari nomine Portugallis dicitur *Rais Madre de Deos* h. e. Latine *Radix Deiparæ*, quod nomen ipſi inditum eſt ob excellentes ejus virtutes, vel quia quotannis a Portugallis die Mariæ Sacrato h. e. ſecundo Februarii radices hæ eruebantur, hodie autem per totum effodiuntur annum, optimum autem eſt, ſi hoc fiat menſibus ſiccis: tota porro arbuſcula Malaicenſibus dicitur *Bulangan*, in Java & Baleya *Bangyan*, ulteriore vero indagine comperi, Bangyan alium eſſe ſpinoſum fruticem, in Celebe *Lowara*, & Java *Warren* vocatum.

Locus. Optima, uti dictum eſt, radix creſcit circa Malaccam, quæ nempe ad uſum medicum uſurpatur, in aliis tamen itidem creſcit inſulis, uti in Sumatra, Java, Baleya, & Celebe, ac præſertim in ejus plaga Orientali in regno Tambucco: Boegenſes dicunt hanc quoque arborem in ſua Patria eſſe copioſam, ipſisque etiam vocatur *Lowara*, puto autem a priore differre, illa enim Boegenſium in altam excreſcit arborem foliis majoribus, ac ligno duro, fructibusque quodammodo edulibus.

Uſus.

jes, doch veel kleinder, te weten als een nagel van een vinger, zo verdelen haar ook de takken in veele ſtyve en korte ryskens, mede in 't kruis ſtaande: Het bloeizel is klein, bleek-geel, en wolachtig, gelyk dat van Vidara Lauwt: *De vruchten zyn ook als van dezelfſte Vidara, doch kleinder, te weten als halfwaſſene Olyven, van voren breet, achter ſmal, ſtaande op een vier-ſpitzig ſterretje, en twee en drie by malkander hangende, eerſt groen, daar na graauw-geel, onbequaam om te eeten, van binnen met een harde ſteen, doch zo gerimpelt niet, als die van de Vidara, het hout is bleek, redelyk hard, en van binnen met een klein voos hert, doch de onderſte ſtam en wortelen zyn maſſyf, de wortelen zyn zeer lang, en verſpreiden hun overdwers, doch niet diep onder de aarde, meeſt de dikte hebbende van een vinger of duim, van buiten donker-graauw, van binnen bleek-geel, als zoethout, maar afgekapt beſtervenze aan de kanten wat geelder, te weten als* Rhabarbar. *De ſmaak van de verſche wortels is een weinig bitter, met een kleine zamentrkking, die doch haaſt vergaat, en een aangename zoete ſpeceryachtigheit nalaat, en inzonderheit de ſchorſſe, zynde ten eenemaal als* Puleſari *met Anys gemengt, immers zo hebben wy bevonden de wortelen, die ons van Malacca door den Predicant* Theodorus Zas, *en den Mallacſen Burger* Reinier Bronken *toegezonden zyn, dierhalven ik niet bezeffen kan, waaromze van anderen voor bitter gehouden werden, of zy moeſten 't zeggen van de bovengemelde kleine bitterheit, dewelke miſſchien in de verſche wortel wat merkelyker is. Nu hebben ons de Portugeezen, als oude bezitters van Malacca nagelaten, en't is tot nog toe by onze Natie aldaar aldus aangenomen, datter een groot verſchil onder de wortelen van dezen boom gevonden wort. Ja zodanig dat de gene die na 't Noorden loopen, een koſtelyk Medicyn, en tegen-gift zouden zyn, en dat daar en tegen de gene, die na 't Zuiden lopen, ſchadelyk, ja vergiftig zouden wezen: Doch die van 't Weſten en 't Ooſten houd men voor onkragtig, en 't welk voorwaar een ondoorgrondelyk meeſterſtuk in de natuur zoude wezen, zo anders het onderzoeken en proberen der zelver niet bedriegt: Immers den voornoemde Nederlandzen Burger, en Ouderling van die ſtad, heeft my met een hoge betuiging verzekert, dat zulks aldaar wel ter degen onderzogt, en genoegzaam ervaren zy.*

Doch dit mirakel der natuure zoude op geen andere plaatzen beſpeurt werden, dan alleen omtrent de ſtad Malacca, en dat aldaar ook niet over al, maar alleenlyk aan zodanige boompjes, die op en ontrent het bergsken van St. Franciſco *of* Boukit *'t Sina ſtaan, zynde een quartier uurs buiten de ſtadt gelegen, en daar voor dezen Sineezen, of de nakomelingen van den onder hunlieden vermaarden Admiraal* Sampo *gewoond hebben.*

De Liefhebbers en onderzoekers van de natuur wil ik dan vermaanen, datze dit geheymenis der natuur wat nader komen te onderzoeken, namentlyk of (Chineeze en Roomſche ſuperſtitie aan een zyde geſtelt) dit wonderbaar onderſcheidt den eigen aard van dit Land toe te ſchryven zy, ofte dat het aan alle plaatzen zoude konnen geſchieden: want het tot nog toe van geene andere Natiën in haar Land (daarze nogtans waſt) onderzogt of bevonden is.

Naam. *In 't Latyn* Vidara Agreſtis, *na 't Portugeze* Macana de Mato, *dat is wilde Vidara: En de Medicinale wortel aan de noord-zyde leggende, biet in 't byzonder by de Portugezen,* Rais Madre de Deos, *dat is in 't Latyn* Radix Deiparæ, *zynde haar die naam gegeven wegens hare uitmuntende krachten, of om datze jaarlyks by de Portugeezen op den dag van Maria Ligt-mis, dat is den tweede February gegraven wierden; dan hedensdaags graaft men ze 't heele jaar door, beter en doch bequamer in de droge Mouſſon: Voorts word de geheele plante by de Maleyers genaamt* Bulangan, *op Java en Baley* Bangyan, *doch by nader onderzoek bevinde ik Bangian een andere doorn-ſtruik te zyn, op Celebes* Lowara, *en op't Javaans* Warren *genaamt.*

Plaats. *De beſte, als gezegt, waſt omtrent Malacca, te weten die men tot Medicynen gebruikt, groeyende mede wel op andere Eilanden, doch tot Medicynen aldaar onbekent, als op Sumatra, Java, Baley, en Celebes, en inzonderheid aan deszelfs ooſt-zyde, in 't Koninkryk van Tambucco: De Boegis zeggen dat dezen boom by haar ook overvloedig zy, insgelyks hebbende de naam van* Lowara, *maar ik meen, datze van de voorgaande verſchilt, want die van de Boegiezen wort een groote boom, met grootere bladeren, en een hard hout, en ook eenigſints eetbare vruchten.*

Uſus. Cum hæ arbores & radices in Amboina non creſcant, nec hic in uſu ſint, hinc illa adducam, quæ ab iſtis D. *Theodoro Zas*, & *Regnero Bronken* de illarum qualitatibus & viribus mihi relata ſunt, uti & iſta ex poſterioris litteris 15 Octobr. 1678. ad me datis hic inferam.

Qui has deſiderant effodere radices, ſecum ſumunt ferreos vectes, & Indicem magneticum; vectes, quum ſit ſolum admodum lapideum, quod palâ transfodi nequit, & quum hæ radices nimium læderentur, ſi jam eo perventum ſit, ut iſtæ appareant radices, tum index magneticus in uſum vocatur, & attenditur accurate, ut iſtæ eruantur, quæ Borealem ſpectant plagam, quæ veræ ſunt radices *Rais Madre de Deos*, quæ vero ad Auſtrum ſunt ſitæ, ſibi relinquuntur nec effodiuntur, quum peſſimum ſint venenum, directe oppoſitæ Borealibus, nec ullum habent nomen, quæ vero ad Orientem & Occidentem creſcunt, nullas habent virtutes, quo autem propiores ſunt polo Arctico, eo magis participant de plagæ borealis viribus, ſic quoque ſeſe habet cum iis, quæ Auſtrali polo vicinæ ſunt.

Hæc *Rais Madre de Deos* Portugallis magno eſt in pretio, ac quotannis magna quantitate hinc in Goam transfertur, ac ſequenti uſurpatur modo.

Primo. Si quis veneno ſit infectus, hæc radix ſupra porphyritim cum aqua contrita propinatur, optimumque eſt antidotum, ſi autem non ſatis operetur, contrita hæc radix inponenda eſt ſartagini æneo, hæcque permiſcenda albumine ovi anatis, tumque aſſumpta meliorem præſtabit effectum.

Secundo. Si aliquis a venenato Serpente, Millepeda, Scorpione, vel ſimili venenato animali vel piſce ſit morſus vel punctus, hæc radix cum Succo Limonum conterenda eſt, hujusque quandam oportet propinare portionem, alteramque vulneri illinere, quod probatum eſt. Nil refert, quænam ſit doſis, quum non noceat: Radix eſt amaricans, ſique doſis ſit pugillum, ſufficit, uni autem major convenit doſis quam alteri, prout tempus & circumſtantiæ illud requirant.

Tertio. Hæc radix in febribus etiam convenit ſupra porphyritim contrita & adſumpta.

Quarto. Contra Diarrhæas, immo Dyſenteriam, itidem cum aqua propinata.

Quinto. Contra Cephalæam cum Limonibus contrita, & ad utraque capitis tempora illinita, ut & fronti.

Sexto. Contra Anginam cum aqua hauſta, ut & ſi collum illiniatur.

Septimo. Contra vulnera cum Limonibus contrita, iisque inpoſita.

Octavo. Ad Polypum naris ſeu ejus Cancrum recentem, vel in quanam etiam ſit parte, cum Limonibus contrita, & malo illinita tam externe, quam interne aſſumpta.

Nono. Si quis inpetigine, Portugallis *Bicho Cabeludin* dicta, laboret, quæ per cutim prorepit, ſi hæc radix cum Limonibus ſupra porphyritum contrita parti affectæ illiniatur, optime eam tollit, ejusque ulteriorem inhibet propagationem.

Hujus arboris fructus optime conducunt ad capitis lavationem iis, qui porrigine vexantur, quæ inde decidit, interne vero non ſunt uſurpandi, quum ſint inſalubres. Huc usque *Regnerus Bronken.*

In Java vulgaris quoque eſt frutex, nullius vero ibi uſus eſt neque radix, neque fructus, & ibidem vocatur *Waren.* Comperi quoque florem veræ Malaccenſis arboris cum aliis ſilveſtribus convenire ſpeciebus, amplitudine nempe calicis, & ex uno majore tribusque minoribus petalis florem conſtare, quorum maximum prominet inſtar rictus Leonis, intenſe luteum cum tribus retroflexis pelliculis in interiore parte.

Folia quoque non multum differunt tam forma quam magnitudine a ſilveſtri, quædam enim ſunt anguloſa,

Gebruik. *Dewyl deze wortelen in Amboina niet wasſchen, en dierhalven ook hier in geen gebruik zyn, zo zal ik my moeten behelpen met het gene,* 't welk my *door de voornoemde Heeren* Theodorus Zas, *en* Reinier Bronken, *aangaande haare eigenſchappen en kragt toegeſchreven is, gelyk ik 't zelve uit des laatſten miſſive van den* 15. October 1678. *met de volgende zyne eigen woorden alhier inlyven zal.*

Die deze wortelen willen graven, nemen met haar yſere Koevoeten, en een Compas; de koevoeten, om dat het een zeer ſteenachtige grond is, daar met geen ſchoppen in te komen is, en ook om dat men met ſchoppen gemelde wortel te veel quetzen zoude, als dan zo diep gekomen zynde, dat men deze wortel zien kan, zo wert wel met het Compas daar op gelet, dat men de wortel bekomt, die regt na 't Noorden legt, dat dan de regte Rais Madre de Deos *is, maar die regt in 't Zuiden legt, werd nooit gegraven, om dat het een zeer ſnood vergift is, ſtrydende regt tegen die van 't Noorden, heeft ook geen naam, maar die in 't Ooſten of Weſten groeyen, zyn van geen krachten, maar hoe dichter aan 't Noorden, hoe meerder deel die van de Noorder kragten hebben, en zo is 't ook met die naaſt aan 't Zuiden groeyen.*

De gemelde Rais Madre de Deos *is by de Portugeezen in groote eſtime, en werd jaarlyks van hier veel na Goa vervoerd, en gebruikt als volgt.*

Ten eerſten, wanneer iemand met venyn is vergeven, zo is deze wortel op een ſteen met water gevreven en ingegeven, een goed tegen-gift; maar zo dat niet helpt, moet men deze gevrevene wortel in een koperbekken doen, en daar 't wit van een Eenden Ei by doen, en kloppen dat luſtig te zamen in dat koper-werk ofte bekken, en zo ingenomen zal goet zyn.

Ten tweeden, wanneer iemand van een vergiftige ſlang, Duizentbeen, Schorpioen, ofte andere vergiftige gediertens, of Viſſchen gebeten of geſtoken werd, zo moet men deze wortel met Lemoen-zap op een ſteen vryven, en daar van ingeven, en op de quetſure ſtryken, is zeer goet: De quantiteit, hoe veel men mag ingeven komt zo naauw niet, want het zal geen quaad doen: 't Is een bittere wortel, en een weinig, zo veel als in 2. of 3. vinger-hoeden mag, is genoeg: Doch den eenen menſch dient wel wat meer te hebben als de ander, na dat den tyd vereiſcht.

Ten derden, voor de koortzen is deze wortel ook goet, met water op een ſteen gevreven en ingenomen.

Ten vierden, voor ſwaren afgang, of bloet-gank, ook met water ingenomen.

Ten vyfden, voor groote hooft-pyn, met Lemoenen op een ſteen gevreven, en aan beide de zyden van de ſlaap des hoofts geſmeert, en ook voor aan.

Ten zesden, voor een zeere keel, met water gevreeven, ingenomen, en den hals daar mede geſmeert.

Ten zevenden, voor eenige quetſuren, met Lemoenen gevreven, en op de wonden gelegt.

Ten achtſten, voor een zeere neus, of kanker in dezelve, als die eerſt begint, ofte op wat plaatzen die zoude mogen komen, met Lemoenen gevreven, en op 't zeer, zo buiten als binnen, daar men bykomen kan, met een veerken geſtreeken.

Ten negenden, als een menſche van de hair-worm (by de Portugeezen genaamt Bicho Cabeludin) *werd geraakt, welke haairen in's menſchen lichaam blyven ſteken, moet men ze met Lemoenen op een ſteen vryven, en ſtryken dat ter plaatze daar 't geraakt is, die men tegen 't ligt aan gemakkelyk kan zien, en uithalen.*

De vrucbten zyn zeer goet, om 't hooft mede te waſſchen, voor die gene, die ſchilfers daar op hebben, die daar van weg gaan, maar moeten niet in 't lyf komen, want het een ongezonde vrucht is. Dus verre Reinier Bronken.

Dit is mede op Java een gemeene ſtruik, doch van geen gebruik, nog aan wortel, nog in vruchten, en hiet aldaar Waren: *Ik heb ook aangemerkt, dat de bloem aan het opregte van Malacca met de andere wilde overeenkomt, te weten in wydte van de kelk, van een groot en drie kleine blaadjes gemaakt, waar van het grootſte overhangt als een Leeuwe mont, hoog-geel van coleur, met drie achterwaarts gebogene vezeltjes van binnen.*

Debladeren verſchillen ook in grootte en gedaante niet veel van 't wilde, te weten zommige hoekig, zommige niet,

doch

B
A

guloſa, alia non, Malaccenſis vero folia inferiore parte ſunt mollia inſtar lanuginis, ſilveſtris vero ſunt rugoſiora, magisque venoſa.

In Malaccenſi flores plurimi in racemo proveniunt, non ſimul, ſed unus poſt alterum ſeſe aperiens, omnesque in fructus excreſcunt, ita ut tot ſimul ex racemo dependeant, quot ſæpe vitis in uno gerit racemo, quotque fuerunt flores. Siveſtris multum creſcit circa Bataviam, ibique *Maſſaan de Mato* h. e. *Vidara Utan* dicta, ejusque uſus eſt ignotus; fructus autem non comeduntur, quum ingrati ſint ſaporis, licet ab aliis ejus radices medicatæ cenſeantur.

Tabula Trigeſima Nona

Ramum exhibet ſpinoſæ arboris, quæ *Radix Deiparæ* a *Rumphio* vocatur, videturque eſſe ſpecies *Rhamni*, ad quod genus *Zizyphus* & *Jujuba* quoque referuntur a *Linnæo* in *Hort. Cliffort. p.* 69.

A. Ejus *fructum Olivæ-formem* denotat.
B. Ejus *oſſiculum ſeminale.*

De negen-en-dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van den doornachtige boom *Radix Deiparæ* van *Rumphius* genaamt, welke my voorkomt te zyn een zoort van de *Rhamnus*, tot welk geſlagt de *Zizyphus* en de *Jujube* mede gebragt zyn van *Linnæus*, zo als blykt uit de *Hortus Cliffort. p.* 69.

A. Wyſt aan deszelfs *vrucht* na de *Olyven* gelykende.
B. Deszelfs *zaat-korl.*

CAPUT QUADRAGESIMUM OCTAVUM.

Radix Deiparæ Spuria: Lowarra.

LIcet apud Javanos, Baleienſes, & Celebenſes frutex ſit ſpinoſus, qui cum Malaccenſi frutice *Radix Deiparæ* dicto, tantam habet affinitatem, ut utrique unam eandemque dent denominationem, in illis tamen tantam inveni differentiam, ut ſingulos peculiari deſcripſerim capite, hancque ſecundam arbuſculam ad Deiparæ radicis ſpeciem reduxerim, licet enim convenientia inter illas ſit maxima, Malaccenſis tamen ſola aromaticam poſſidet radicem, quæ pretioſa eſt, ſaporemque habet jucundum, qui in nulla alia obſervatur radice extra Malaccam creſcente, nec ab ulla alia natione in uſu Medico adhibetur.

Quidam civis Malaccenſis circa annum 1680 hanc radicem & fructus ex *Tambucco* in Celebis parte Orientali ſito adduxit, perſuadere mihi ſtudens, hos eſſe Malaccenſis Bulangam ſeu radicis Deiparæ veræ, nec ab hac differre, unde & varios ejus fructus in horto meo terræ commiſi, quorum unicus tantum progerminavit, qui fruticem dabat ſtipitoſum, qui ſeſe ſurſum explicabat in longos & flagelloſos ramos, inque his ſpinæ & folia plurimum erant oppoſita & cruciata, ſed ſpinæ erant breviores, nec ita regulariter locabantur, & ſupremi ramuli nullas gerebant ſpinas; folia quoque maxime differebant a Malaccenſi, ac magis referebant folia Oxyacanthæ, quam domeſticæ Vidaræ vel ſilveſtris, ſunt enim binos pollices lata & longa, inque oris obtuſam inciſionem ab utraque parte habent, unde triangularem gerunt formam, vetuſtiora vero non ita inciſa ſunt, vel ſaltem non pro ita funde: Superius glabra ſunt, obſcure viridia, inferius pallida, ſed non lanuginoſa, uti in Malaccenſi Vidara, bina oppoſita, ſaporis ingrati, quum Malaccenſis ſaporem gerat pinguem cum Vidara plurimum convenientem, in ſingula folii ala ſpina locatur firma, in qua bina ternave minora apparent foliola triangularia, ſed non ita regularia: Memorati iſti ramuli ſpinis itidem deſtituuntur.

Flores formam habent calceoli vel digitabuli, pollicem circiter longi, & formati ex petalo concavo in quatuor inciſiones diviſo, quarum maxima ſuprema eſt inſtar calceoli concavi, florem obtegens, eſtque firma, inferius tres minores apparent laciniæ, quarum binæ ſunt laterales, tertia inferior, omnes vero lutei ſunt coloris, ſed ſine odore, in floris vero centro quinque apparent longa & crocea ſtamina, Flos ipſe in inferiore anguſtatur parte, viridique inſidet capitulo, quod in fructum excreſcit, qui rotundus eſt, vel parum

XLVIII. HOOFTSTUK.

Baſter St. Mariaas-wortel.

HOewel *men by de Javanen, Baliers, en op Celebes een doorn-ſtruik vind, met de Malacze* Radix Deiparæ *zo groote gelykeniſſe hebbende, datze die beide eenderlei benaminge geven, zo heb ik nogtans zulken onderſcheit daar in bevonden, dat ik van ieder een byzonder Capittel heb moeten maken, en deze tweede zoorte houden voor een Radix Deiparæ, want de gelykeniſſe van beide mag zo groot zyn als zy wil, men bevind echter, dat de Malacze alleen een koſtelyke ſpeceryachtige wortel heeft, vol van Medicinale krachten, en van een aangenaame ſmaak, 't welk niet te vinden is in eenige wortel, die buiten Malacca groeit, nog ook datze by eenige Natie tot de Medicyne wort gebruikt.*

Zekere Inlands Borger van Malacca heeft my ontrent 't jaar 1680. *deze wortel en vruchten van* Tambucco *op Celebes Ooſt-zyde gelegen, toegebragt, my wysmakende, datze van 't Malacze Bulangan of Radix Deiparæ niet verſchilde, weshalven ik daar van verſcheide korrels in myn Thuin plantte, doch waar van maar eene opquam, voortbrengende een ſtammige ſtruik, dewelke zig na boven met lange en ranke takken wyd en zyd uitbreide: En daar aan ſtonden de doornen en bladeren ook wat tegens malkanderen, en in 't kruis, doch de doornen waren korter, en ſtonden zo ordentelyk niet, ook hadden de voorſte of eerſte ryskens gene doornen: De bladeren verſchillen mede merkelyk van de Malacze, gelykende beter na die van Hagedoorn, dan na tamme of wilde Vidara, want zy zyn twee duimen lank en breet, aan ieder zyde een ſtompe hoek of lap hebbende, en daar door een drieboekige gedaante: Doch de oudſte hebben deze hoeken niet, of minder kennelyk: Van boven zynze glad, hoog-groen, en van onderen bleek, doch niet wit of wolachtig, gelyk die van de Malacze* Vidara, *mede twee tegen over malkander, onaangenaam van ſmaak, daar de Malacze ſmerig zyn, met die van de Vidara meeſt overeenkomende, in ieder ſchoot ſtaat een ſtyve doorn, en daar aan twee of drie kleindere blaadjes, met het volgende paar ſchier in 't kruis, of in plaats van de doorn een nieuw zyde-takje: De kleine blaadjes hebben de drie hoeken ook zo volkomen niet, en zyn de voorſchreeve ryskens mede ſchier zonder doorns.*

De bloemen, die daar aan voortkomen, zyn als een ſchoentje of vinger-hoed, ongeveer een duim lank, en gemaakt van een hol blad, doch in vier lappen verdeelt: de grootſte ſtaat boven, als een hol ſchoenken, de bloem bedekkende, en is ſtyf, van onderen ziet men drie mindere lapkens, waar van twee aan de zyde ſtaan, en de derde beneden, alle geel van coleur, en zonder reuk; in 't middelſte hol ziet men vyf lange geele draden. De bloem loopt achter ſmal toe, en ſtaat op een groen knopje, waar van de vruchten voortkomen, zynde rond, of een weinig

ovaal

rum ovalis inſtar minorum prunorum, ſuperius vero coronatus eſt inſtar pomorum: Ejus color externe obſcure flavus eſt inſtar maturorum Meſpilorum, interior vero caro eſt ſuccoſa & acidula, ſed eſui inepta, ingratumque habet odorem, in hac autem offiſculum reconditur durum & oblongum inſtar Olivæ, ſed longo gaudens collo inſtar lagenæ, parum anguloſum, ruſſum, inque craſſiore ejus parte brevis conſpicitur apex, ita ut multum a Malaccenſi differat fructu.

Trunci lignum eſt durum, anguloſum, & nodoſum, in vetuſtioribus truncis circa ejus cor obſcure fuſcum, & raro adeo craſſum vel rectum, ut inde poſtes ædium fabricari poſſint; radices longiſſimæ ſunt & rectæ, transverſaliter, ſed non profunde per terram prorepentes, craſſitiei vulgo digiti vel pollicis, paucas gerentes fibrillas, externe ex cinereo flaveſcentes, interne pallidæ inſtar Liquoritiæ cum tenuibus circulis, ſed ſi conſcindantur, ibi ruſſæ ſunt, ſi fuerint ſiccæ ſuntque porro graviores, ſolidiores, & duriores quam Malaccenſis. Hujus radicis fruſta accepi ex *Tambucco* octo decemque pedes longa, digitum craſſa, & adeo recta, acſi baculus ſeu Rottang eſſent, quæ effoſſæ erant ope Indicis magnetici ad borealem partem, profundæ pedem ſub terra rubra & ſolida, qualis in toto illo terræ tractu reperitur. Quum eruebatur, ſicca penitus erat, nec ullam exhibebat humiditatem: Sapor primo erat amaricans, adſtringens, cum pauco Aniſi ſapore mixtus, unde non ita gratus ac Malaccenſis, ſed cum Vidaræ radicibus proxime conveniens: Poſt annum ſimilia mihi hujus radicis fruſta adferebantur longa, quæ tetrum & ingratum habebant ſaporem, ſed qui illa adferebat, aqua marina fuiſſe adſperſa teſtabatur, in itinere nempe marino, in fruſtis vero hiſce tam quæ ad polum Arcticum, quam quæ ad Auſtralem erant effoſſa, nullam obſervare potui differentiam, neque in odore neque in ſapore, ſenſim autem odor & ſapor erat mucoſus, ac licet Malaccenſi ſimiles hæ habeantur radices, nullo tamen modo viribus vel ſapore accedunt ad illam, viribusque expertes penitus illas cenſeo, & uſui Medico ineptas.

Nomen. Latine *Radix Deiparæ Spuria.* Javanis *Warran*, in Celebe vocatur *Lowarra*, quæ denominationes hiſce ſpuriis propriæ ſunt ſpeciebus, atque ipſis inponuntur juxta Malaccenſem Bulangam, ſeu veram Deiparæ radicem: Melius quoque Oxyacantha Indica vocari poſſet quam *Cudrang*, uti illud in Batavia fit, ſaltem folia optime illam referunt, neutiquam vero ſpinæ, flores, vel fructus.

Locus. Hæc arbuſcula ſeu frutex in Java creſcit & Celebe, in diſtrictu Bœgico & Loeboſenſi, uti & copioſe in Tambucco. In Amboina eſt ignotus, an itidem in Baleya creſcat, mihi non conſtat, licet Baleyenſes dicant, in ſua patria tales quoque creſcere arbores ſpinoſas, & ibi *Banghian* vocari.

Uſus. Hæc radix, quantum novi, nullibi eſt in uſu Medico niſi in Malacca, ſed e contra tanquam noxia habetur ſpina, quam admodum timent. Si quis enim hiſce ſpinis vulneratur, pars læſa magno intumeſcit dolore, unde & multis populis in uſu eſt ſepes ex hiſce ſpinoſis fruticibus circa ædes ſuas non tantum contra ferocia animalia plantare, ſed etiam contra fures, qui licet adeo audaces eſſent, ut armatis reſiſtere non timerent viris, has tamen per ſpinas penetrare non ſuſtinerent.

In regione Boegenſi multæ quoque inde formantur ſepes, ſurculos in ordine locantes, vel quod facilius eſt, fructus terræ mandantes, ſique hi frutices in altum excreſcant, ſuperius ſeſe intricant arctiſſime, ſed inferius aperturam relinquunt, per quam homini vel porco tranſitus datur; quæ aperturæ obſtipantur *Ligularia Lactea*, ſeu *Daun Sudoe Sudu*, quæ ſpinoſa quoque eſt, vel ubi plantari nequit, ſpinoſi ejus detruncantur rami, quibus reliqua conſtipant foramina, uti alias quoque fit cum Limonum ramis ſpinoſis.

Lignum ſatis durabile eſt, inque ædium poſtes adhibetur, ſi recta ejus fruſta conquiri poſſint, in truncis autem vetuſtioribus duriſſimum eſt, & interne nigricat; Fructus non ſunt in uſu, in Java vero fricantur & eduntur; ſique ſub cineribus torreantur, illorumque ſuccus auribus inſtilletur, curat ſurditatem: Ex ejus

ovaal, als kleine pruimpjes, met een kroontje boven op, gelyk de Appelen: De coleur is van buiten donker-geel, als die van rype Mispelen, en van binnen een zappig en ſmeerig vlees, doch onbequaam om te eeten, en vies van reuk, en daar in leid een lankwerpige harde ſteen, als een Olyve-ſteen, doch met een lange hals, gelyk een fies, een weinig hoekig, hoog ros, en aan 't dikſte eind met een korte ſpitsje, zo datze veel van de Malacze vruchten verſchillen.

Het hout des ſtams is hard, bochtig, en warrig, aan de oude ſtammen omtrent het hert donker-bruin, en zelden zo dik of regt, dat men ſtylen tot huizen daar van hebben kan; de wortelen zyn mede zeer lank en regt overdwers, doch niet diep in de aarde kruipende, eenparig in de dikte, omtrent van een duim of vinger, met weinige vezels daar aan, van buiten graauw-geel, en van binnen bleek-geel, als zoet-hout, met eenige dunne cirkeltjes, doch op den ſnee ros beſtervende, ook ſwaarder, dichter, en harder dan de Malacze. Ik heb ſtukken van deze wortel van Tambucco gekregen, die 8. en 10. voeten lank, een vinger dik, en zo regt waren als een geſtrekte rottang, zynde gegraven met een Compas op de Noorder ſtreek, omtrent een voet diep uit een roode en vaſte aarde, gelyk men in die geheele Landſtreeke heeft: Zy was in 't uitgraven droog, en gants geen vogtigheit van haar gevende: De ſmaak was in 't eerſte wat bitter, zamentrekkende, met een kleine naſmaak van Anys, en dierhalven zo lieflyk niet als de Malacze, maar met de wortelen van Vidara nader overeenkomende: Een jaar daar na wierden my weder diergelyke lange ſtukken van dezelve wortelen toegebragt, doch dewelke zeer vies en vuil van ſmaak waren. Maar den brenger verklaarde, datze onderwegen met Zee-water waren beſpat geworden; en ik heb onder de ſtukken, die zo na 't Noorden als na 't Zuiden waren uitgegraven, noch aan reuk, noch aan ſmaak eenig onderſcheit konnen merken of gewaar worden: Metter tyd kregenze allegaar een vermuften reuk en ſmaak: En zy mogen dan de Malacze zo gelyk zyn als zy willen, ik achtze in deugt en ſmaak veel daar van te verſchillen, en in de Medicyne ongebruikelyk.

Naam. *In 't Latyn* Radix Deiparæ Spuria: *Op Javaans* Warran: *Op Celebes* Lowarra, *en welke namen deze baſtaart zoorten eigentlyker toekomen, en gegeven mogen worden dan de Malacze* Bulangan, *of de opregte Radix Deiparæ. Men mogtze ook billyker Ooſt-Indiſche hagedoorn noemen, dan* Cudrang, *gelyk op Batavia geſchiet, immers de bladeren gelyken beſt daar na, maar niet de doornen, bloemen, noch vruchten.*

Plaats. *Dezen boom of ſtruik waſt op Java, en ook op Celebes, in 't Boegiſe en Loeboſe gebied, als mede veel in 't gebied van Tambucco. In Amboina isze onbekent, ofze mede op Baley groeit, kan ik niet wel weten, hoewel de Baleyers zeggen, datze in haar landt mede diergelyke doorns hebben, en dezelve* Banghian *noemen.*

Gebruik. *Deze wortel, voor zo veel my bekend is, beeft buiten Malacca by geen Natie in de Medicyn eenig gebruik, maar wort daar en tegen voor een ſchadelyke doorn gehouden, daarze zeer bang voor zyn: Want als iemand zig aan deze doornen beſeert, zo ſwelt het op met groote pyn, en daarom hebben het veele Natien voor een gebruik levende hagen of heggen van deze doornen, rondom hare huizen en erven te maken, niet alleen tot bevrydinge voor de beeſten, maar ook voor dieven, dewelke, ſchoonze zo ſtout waren datze ook door gewapende mannen dorſten heen dringen, echter voor deze doornen moeſten ſtaan blyven.*

In 't land van Boegis makenze ook veel heggen daar van, de jonge ſpruitjes op een ryge plantende, of 't welk noch lichter is, de vruchten zayende; en deze ſtruiken wat hoog opſchietende, verwerren haar boven wel vry digt in malkander, maar laten beneden nog eenige opening, daar wel een Menſch of Varken doorkruipen kan, en welke gaten dan ook werden toegeplant met Ligularia Lactea, *of* Daun Sudoe Sudu, *'t welk mede doornachtig is, of daar men 't niet planten kan, kappenze de doornachtige takken af, en beſteken daar mede de andere paggers, gelyk men anders ook wel met Lemoen-doorns doet.*

Het hout is redelyk durabel, en word tot ſtylen van huizen gebruikt, als men daar regte ſtukken van krygen kan, doch aan de oude ſtammen is 't zeer hard, en van binnen ſwartachtig. De vruchten zyn niet bruikbaar, doch op Java werdenze nog gezoden en gegeten: en zynde onder de aſſche gebraden, en 't zap daar van in de oo-

ren

A
B
C

ejus ligno in Java aliisque locis boum juga formantur, quibuscum aratra trahunt.

Frutex hic proprie in Baleya *Banghian* vocatur, qui ſilvam exhibet ſpinoſam & noxiam, dum ejus ſpinæ vehementiſſime urant, ſi quem lædant: ibi duplex quoque invenitur ejus ſpecies, una latifolia, altera anguſtifolia, ſed utræque ſilveſtres, nec ullius uſus.

ren gedruipt, zo geneeſt het de doofheit. Uit het hout maakt men op Java en andere plaatzen jokken voor de Oſſen, waar mede men ploegt.

Deze ſtruik word eigentlyk op Baly Banghian *genaamt, zynde een haggelyk en ondeugend doorn-Boſch, dewyl zyne doornen zeer fel branden, als men zig daar aan quetſt, men vint ook aldaar tweederlei zoort, 't eene groot- en 't ander kleinbladig, doch beide ondeugent, en in 't wild waſſchende.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ,

Quæ exhibet ramum arboris, quæ *Radix Deiparæ ſpuria Rumphio* vocatur, quæque, ut mihi apparet, ad nullum huc usque cognitum genus referri poteſt.
A. Ejus *folium* naturali denotat magnitudine.
B. *Florem* ſiſtit.
C. *Fructum.*

UYTLEGGING

Van de veertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een tak van de *Radix Deiparæ ſpuria* van *Rumphius* genaamt, dewelke, zo 't my voorkomt, tot geen zeker bekent geſlagt van planten gebragt kan worden.
A. Wyſt aan deszelfs *blaat* in zyn *grootte.*
B. Deszelfs *bloem.*
C. De *vrucht.*

CAPUT QUADRAGESIMUM NONUM.

Rex Amaroris. Caju Soulamoe.

DUm verſamur in deſcriptione plantarum amararum, quæ contra venena valent, ordine etiam ſubſequitur Amboinenſium Rex amaroris, qui noſtro judicio tam virtute quam viribus nulla præcedentium minor eſt, aliquando autem frutex, aliquando arbor, prout uno alterove locetur loco; ſi enim ad litus creſcit in locis apertis, plurimum fruteſcit, ſed ulterius in continenti creſcens & ſub umbra aliarum arborum progerminans arboreſcit trunco incurvo & inclinante, cujus cortex eſt glaber, vel verruculis obſitus coloris cinerei ſeu albicantis, interne flaveſcentis, ſiccus & fragilis, in ramulis vero glabrior eſt, & magis albeſcit.

Rami ſunt pauci & fragiles, inque iis folia locantur irregulari ordine ingentia & longa, vulgaris formæ, duodecim vel tredecim pollices longa, tres cum dimidio lata, ſuperius ampla, in obtuſum apicem deſinentia, foliisque *Goelong Tsjoetsjoe* adeo ſimilia, ut vix dignoſci poſſint, excepto lacteo ſapore, qui in poſteriore abundat, in illis vero *Soulame* non reperitur: Hæc quoque folia ſunt flaccidiora aliis, mollia, plurimis & ſubtus protuberantibus parallelis coſtis pertexta, quæ prope oras in arcus deſinunt; Ex horum foliorum alis breves progerminant petioli, ex quibus flores racemoſi proveniunt, qui parvi ſunt, Vitis floribus quodammodo ſimiles, ex parvis albicantibus, & vix conſpicuis conſtantes petalis, in centro ſuo gerentes germen viride, quod in fructum excreſcit, magnitudinis ſtuveri, qui planus eſt, ad oras tenuis, & in centro elevatus, formam cordis referens, ſed loco fiſſuræ ſemi-rotundum exhibet arcum, cujus apex petiolo nexus eſt, coloris pallide viridis, fructus hic ſiccus penitus eſt, & ſutura in bina diviſus ſegmenta, in quibus bina locantur alba officula, Cucumeris ſemina æmulantia ſed minora, graciliora, ac quodvis in peculiari reconditur cellula, ſenſim vero rugoſa ſunt, & carioſa. Fructus hi diu ex arbore dependent, ſed ſenſim nigreſcunt, qui vero in terram prolabuntur, gilvi ſunt coloris, & ſæpe hinc inde arbuſculas emittunt.

Radices hujus arboris ſunt craſſæ, raræ, nec longæ, fere ſine fibrillis, externe luteo & ſicco cortice obductæ, interne lignum gerentes flaveſcens, quod ſiccum leviſſimum eſt, ac recens odorem fere habet *Unguis Odorati*, immo in quibusdam ſiccis hic quoque obſervatur odor, ſi ſupra porphyritim nempe conterantur, immo tota arbor ſicca admodum eſt per omnes ſuas partes, & valde amaricat, præcipue vero fru-

XLIX. HOOFTSTUK.

De Hart-vrucht-Boom.

DEwyle wy nu bezig zyn met de bittere planten, die tegens 't fenyn konnen dienen, zo zullen wy daar omtrent mede in- of opvoeren onzen Amboinſchen Koning der bitterheit, die onzes oordeels zo in deugt als krachten, geen der voorgaande behoeft te wyken. Het is zomtyds een ſtruik, en zomtyds ook een boom, na dat hy ſtaat, want als hy voor aan ſtrand groeid op een opene plaats, zo blyft hy meeſt een ſtruik, maar een weinig landwaart in en onder de ſchaduwe van andere boomen voortkomende, dan wort het een boompje, met een bochtige en overhangende ſtam, welkers ſchorſſe is effen, of met kleine vratjes bezet, van coleur licht-graauw of witachtig, naar binnen geel, droog, en bryzelig, doch aan de takjes is hy wat witter, en effender.

De takken zyn weinig en bros, en rondom dezelve ſtaan de bladeren zonder ordre, zynde groot en lank, van gemeene gedaante, namentlyk 12. *en* 13. *duimen lank,* 3½. *breet, van vooren met een ſtompe ſpits, en de bladeren van de bloemen* Goelong Tsjoetsjoe *zo gelyk, dat menze qualyk onderſcheiden kan, behalven in 't melkachtig zap, dat in de laatſte overvloedig, maar in die van de* Soulamoe *niet en is: En deze bladeren zyn ook ſlapper dan de andere, zagt in 't aantaſten, met veele en beneden, of van onder uitſtekende evenwydige ribben doorregen, digt aan de kant met bogen te zamen geſloten, en uit de ſchoot dezer bladeren komen korte ſteelijes voort, en daar aan groeit het bloeizel in kleine trosjes, zynde zeer kleine bloempjes, 't wyngaart bloeizel eenigzints gelyk, uit kleine witte en pas zienelyke blaadjes gemaakt, in de midden vertonende een groen ſchubbetje, waar uit de vrucht voortkomt, dezelve groeit tot de grootte van een ſtuiver of wat meer, zynde wyders plat, aan de kanten dun, in de midden wat uitpuilende, en hebbende de gedaante van een hartje, doch in plaats van 't kloofje een halfrond bogtje vertonende, met de ſpits aan de ſteel ſtaande of vaſt zynde, en van verwe bleek-groen, dezelve vrucht is gants droog, en met een naad meeſt in tween gedeelt, waar in men vindt twee witte korrels, de zaden van Komcommers wel gelykende, doch wat kleinder, magerder, en ieder in een byzonder kamertje, dan metter tyd krimpenze in, en vermolſemen; de vrucht blyft lang aan den boom hangen, en werd ten laaſten rookachtig, maar die op de aarde vallen, werden vaal, en brengen hier of daar nieuwe boompjes voort.*

De wortelen zyn dik, weinig, en niet lank, bykans zonder vazelingen of vezelen: Van buiten met een geele en drooge ſchorſſe bedekt, en van binnen hebbenze witachtig of bleek-geel hout, 't welk droog zynde zeer ligt wert, en vers zynde riekt het wat na de Unguis Odoratus, *ja zommige ſtukken doen dat nog al zynze droog, wel te verſtaan als menze op een ſteen vryft, 't geheele gewas is zeer droog in al zyn deelen, en daar by boven maten*

ctus, qui amariſſimi ſunt tum & radices, ac dein cortex, folia, & lignum, ita ut omnes hujus arboris ſeu fruticis partes in re Medica uſurpari poſſint; Amarities in fructibus ſemper obſervatur, ſed in radicibus perit poſt decimum circiter annum, quæ nihilominus tamen conducunt pueris & debilibus hominibus: Arbuſcula hæc raro occurrit, nec ullibi creſcit, niſi in incultis, & ſaxoſis littoribus, ubi rupes plurimæ inveniuntur glabræ & ingentes, quæ ſeparatæ ſunt: Mirabile quoque viſu eſt, nec vix comprehendi poteſt, unde arbuſcula hæc ſuum hauriat nutrimentum, quum ita denudata inter ſcopulos creſcat: quæ vero ulterius a litore remotæ ſunt, & in ipſa vegetant terra, ſolum habent ex comminutis lapillis conſtans admixta rubræ terræ pauca quantitate: Non in altis creſcit ſaxis, ſed in declivibus locis, quæ mari inundantur: Floret in Decembri, fructusque gerit in Januario, uti & in aliis menſibus, ex arbore autem decerpendi ſunt, licet virides, ſi quidam modo nigreſcant, vel ſint crocei coloris, decidui enim palleſcunt, viresque ſuas amittunt, vel a Cancellis Limacum cochleas inhabitantibus comeduntur, unde raro etiam in arbore inveniuntur.

Nomen. Latine *Rex Amaroris:* ob prædominantem ejus amaritiem; In Malaicenſi vel Amboinica lingua, nullum, quantum novi, ſortitus fuit nomen, ſed Ternatenſi nomine *Soulamoe* h. e. *Pharmacum* magnum innotuit, quum Ternatenſes illum pro rege quaſi medicamentorum habeant, quum vero hi aliam inſuper habeant plantam ex genere ſilveſtris Siri, quam eodem denotant nomine, hinc arbuſculam noſtram vocare ſolent *Soulamou Caju* vel *Soulamoe Pohon*, & iſtam ſilveſtrem *Siri Soulamoe Tali*, quam ſuo deſcribemus loco: Alii vocant noſtram *Panawar Pipis*, vel proprie *Pittis* h. e. *Pharmacum Nummularium* a figura fructuum, quorum quidam nummos referunt, ac præcipue illos Sinenſium cupreos *Pittis* dictos, fructus vero ipſos iſtius *Soulamou Caju* ſeu *Pohon* dicunt *Boahati*, h. e. fructus cordiformes; Amboinenſes autem noſtri ſcioli vocant *Oepas Poeti*, quum adhibeatur contra morbum *Cholericam paſſionem* dictum, alii autem *Oebat Pamali*, quum conducat noxiis piſcibus, cancris &c. quæ Amboinenſes nominant *Pamali* h. e. infauſta: Quosdam Ternatenſes nominare quoque audivi *Oepas Maſſou* h. e. Remedium Cholericum.

Ternatenſes bina habent primaria medicamenta, hanc nempe, quam *Panawa Maſſou* ſeu *Panawa feminam* vocant, & anticholericam, quæ *libro* 6. deſcribitur, & *Panawa Mas* vocatur, quas in parvis quærunt inſulis, in quibus nulli ſunt ſues, qui tranſitu in haſce mejunt, conſpurcantque ſalutares haſce radices.

Locus. In Amboina, uti dictum eſt, raro occurrit, ac tantummodo in littoribus ſupra memoratis, uti in ſaxoſa ora Mamöa, Capaha, & Tiela, in regione Hitoës, ora Nuſſanive, in Leytimora, & ſaxoſa Caybobo ora, in Auſtrali ora Omæ, ut & ora Liſſatetto in Boerone, tum & in Ternata, & adjacentibus Moluccis, ubi in majori creſcit copia, ſed in talibus quoque littoribus.

Uſus. Multis precibus & donis hujus arboris notitiam accepi ab Æthiopum flamine, qui mihi hanc arborem fide ſilentii oſtendebat, quum tum temporis non niſi in unico Hitoës oræ loco creſcebat, isque multas hac inſtituebat curationes, poſtea autem cognovi apud Ternatenſes in vulgari eſſe uſu, iſte flamen hujus arboris quadraginta virtutes in charta notaverat, quas mecum promiſerat communicare, ſed tam diu illud differebat, ac continuo ita prolongabat tempus, donec diſcedere coactus eſſem, plurimus vero ejus uſus erat contra *Oepas*, quo intelligunt *paſſionem Cholericam*, tum & contra Pleuritidem; utrosque periculoſos & in India vulgares morbos; Ægro autem dant ejus fructum in minutas conſciſſum partes, ut cum Pinanga manducet, ejusque devoret ſuccum, qui in ſubſequentibus morbis ſimili uſurpatur modo, ſed difficile eſt opus, quum horrenda amarities tam diu os inquinet, ſæpiusque nau-

bitter, waar in de vruchten wel het meeſte uitſteken, en afgryzelyk bitter zyn, daar naaſt aan de wortelen, voorts de ſchorſſe, bladeren, en het hout, zo dat ook alle deelen van deze homen of ſtruiken in de Medicynen gebruikelyk zyn; de bitterheit blyft in de vruchten voor altyd, maar in de wortelen vergaatze omtrent of wat na het tiende jaar, doch dewelke niet te min dan noch goet zyn voor kinderen en ſwakke perzoonen. Dit boompje werd weinig gevonden; en waſt nieuwers, dan op onbollige of holbollige, ſtenige, en onbewoonde ſtranden, daar 't vol gladde en groote klippen is, die niet aan malkander vaſt, maar van malkander geſeparéert zyn, en 't is wonder om te zien, midsgaders niet te bezeffen, waar 't boompje zyn voedzel af heeft, zo bloot ſtaat het in de klippen: en de gene, die nog al eenige treden landwaart in ſtaan, hebben een grond van enkelde gebryzelde ſteentjes, met een weinig rode aarde gemengt: 't Waſt ook niet op hoge klippen, maar op lage plaatzen, daar de Zee tegen aan ſpatten kan, men ziet het bloeyen in December, en de vruchten heeft men in January, als mede in andere maanden, en men moetze van den boom afplukken, al zynze nog groen, als 'er maar eenige beginnen geel of ſwartachtig te werden: Want de afgevallene of verbleekte zyn als dan min kragtig, of werden van de kleine krabbetjes die in de ſlekkehuizen wonen, opgegeten, daarom men zo weinige van die boomen vind.

Naam. *In 't Latyn* Rex Amaroris, *wegens zyne grouwelyke bitterheit, in 't Maleyts, en Amboins heeft hy noch geen my bekende naam, maar hy is bekent met de Ternataanſche naam* Soulamoe, *dat is, groot tegengift, om dat hem de Ternatanen voor een Koning der Medicamenten achten, doch dewyle dezelve nog een andere plant hebben, uit het geſlagte van de wilde Siri, en van die zelfde naam, zo plegenze dit boompje te noemen* Soulamou Caju, *of* Soulamoe Pohon, *en 't gemelde touw-gewas of wilde Siri* Soulamoe Tali, *'t welk wy op zyn plaats ook zullen beſchryven: Andere noemen 't* Panawar Pipis, *of eigentlyk* Pittis, *dat is,* Pharmacum Nummularium, *na de gedaante van vruchten, die eenigen na penningen, en voornamentlyk na de Sineeze kopere Pittis gelyken, en de vruchten van de gemelde Soulamou Caju of Pohon noemenze* Boahati, *dat is Hartjes-vrucht, echter onze Amboineezen willen mede wat weten, en noemen 't* Oepas Poeti, *om dat het gebruikt werd tegens de ziekte het Bort genaamt, andere noemen het* Oebat Pamali, *om dat het dient tegens de ſchadelyke viſſchen, Crabben &c. en dewelke de Amboineezen* Pamali, *dat is,* Infauſta, *noemen: Ik heb het ook zommige Ternatanen horen noemen* Oepas Maſſou, *dat is Remedie tegens het Bort.*

De Ternatanen hebben twee Kapitainen van alle Medicamenten, te weten deze, dieze Panawa Maſſou, *ofte* Panawa *het wyfken noemen, en de* Anticholerica (*ſtaande in 't zesde Boek beſchreeven*) *dieze* Panawa *'t manneken noemen, en zoeken die beide op kleine Eilanden, daar geen varkens wonen, die met haar overlopen, en bepiſſen, deze heilzame wortelen zouden kunnen verontreinigen.*

Plaats. *In Amboina, als gezegt, vint men zeer weinig van deze boompjens, en die nog maar alleenig op zodanige ſtranden als boven beſchreeven zyn, gelyk daar zyn den ſtenigen hoek Mamöa, Capaha, en Tiel, op 't land van Hitoe, de hoek van Nuſſanive, op Leitimor, op de ſtenige hoeken van Caybobo, op Omas Zuid-kuſt, en den hoek Liſſatetto op Boero, dan in Ternaten, en de omleggende Moluccos heeft menze in meerder quantiteit, doch al mede op zodanige ſtranden.*

Gebruik. *Ik heb met veel vleyen en giften de kenniſſe dezes booms van een Moors Prieſter moeten leeren, die my den boom, op belofte van ſtilſwygentheid, toonde, om dat hy doenmaals niet meer als op een plaats van Hitoes kuſt ſtaande was, en hy deet veel kueren daar mede, doch namaals heb ik ervaren, dat hy by de Ternatanen in gemeen gebruik zy: De gemelde Paap had op zyn briefje van dezen boom geſchreven veertig deugden, die hy my beloofde te openbaren, doch maakte daar mede zo veel tyds t'zoek, tot dat wy van malkander raakten, zyn meeſte gebruik was tegens 't* Oepas, *waar onder zy verſtaan het Bort, en daar na ook tegens de Pleuris: Twee gemeene en gevaarlyke ziektens in Indiën, gevende den patient een vrugtje of hertje in kleine ſtukjens geſneden, met een Pinang te kaauwen, en 't zap in te ſwelgen, gelykze meeſt in de volgende ziektens ook doen, 't welk een zeer moeyelyk werk is, om dat de grouwelyke bitterheit zo lang in de mond blyft, en dikwils walging veroorzaakt,*

dies

nauſeam cauſſet, unde alii præferunt binos tales fructus ſupra porphyritim cum aqua conterere, atque ægroto una vice propinandos exhibere.

In omni febrium genere ex corruptis humoribus ortum habentium hi quoque in uſum vocantur fructus cordiformes, quorum antea bini tresve tantum adhibebantur, poſtea vero quinque vel ſeptem bono cum ſucceſſu fuere aſſumpti, hoc porro medicamentum, nempe tam fructus quam radices cum aqua contritæ propinantur contra Colicam, tuſſim, ac præcipue illam convulſivam, aſthma, omniaque abdominis tormina: debilem corroborat ventriculum, proſtratumque reſtituit appetitum, vi porro penetrante inteſtinorum reſolvit & aperit obſtructiones, & contra alios quoque morbos cum ſucceſſu fuit adhibitum. Incolæ autem tam irregularem applicandi exercent modum, adeoque morbos confundunt, ut fere nil certi inde concludi poſſit: Dicunt quoque medicamentum hoc eſſe adeo efficax, ut in ejus uſu non opus ſit, ut quis ſeſe abſtineat ab hoc vel illo ciborum genere, (quod Ternatenſes *Foſſo* vocant) uti plerumque id obſervandum eſt in aliorum medicamentorum uſu: Memoratus iſte flamen mihi quoque affirmabat aliquem, ſi per quinque vel ſeptem dies unum aſſumeret fructum, immunem fore a multis morbis, præſertim ſi in tali regione morbus graſſetur epidemius: Radix comprobatum eſt antidotum contra noxios piſces, quos ſi quis incaute ederit, ſique hoc non operetur medicamentum, conclamatum eſt de ægri ſalute: Contra omne venenorum genus cum cibo aſſumptum quoque valet, hoc enim vomitu rejicit, ſi in ventriculo ſit, alias vehementi expellit ſudore & urina, ſi in inteſtinis niduletur: Folia ejus contrita abdominique inpoſita aquoſos emittunt humores, quem in finem quidam recenti ejus cortice utuntur, quem cum aqua contritum propinant, quo modo aſſumptum quoque vomitu rejicit venenum, ſuaque vi ei reſiſtit. Idem hic cortex aquæ incoctus & propinatus cum pauxillo Nucis Moſchatæ exhibetur quoque in morbo *Oepas Ajam*, h. e. Epilepſia & Spasmo, quo in caſu Ternatenſes binis utuntur fructibus.

Folia aquæ incocta, cum pauxillo Caryophyllorum, Zingiberis, & Corticis Maſſoy in olla undique obturata tam diu, donec tertia conſumpta fuerit pars, ſuffitui inſerviunt illis, qui doloribus ac lancinationibus dorſi vel lumborum laborant, corpusque habent tumidum, immo hæc quoque ipſis propinatur aqua, reliquaque incocta pars cum Bancudu foliis adfectis alligatur partibus.

In Nuſſalaut & Uliaſſers certa eſt venenatorum anguium ſpecies, qui lata gerunt capita, & *Munalatu* vocantur, item Chalcidica lacerta Malaice *Pananat* dicta, a quibus homines aliquando mordentur, atque priorum venenum mox cor petit, hominibusque ingentes cauſſat anxietates & ardorem, ita ut multi inde moriantur, illorum autem multi curabantur radicibus hujus *Soulamoe*, ſi cum aqua contritæ illis propinentur, ſed cavendum eſt tum temporis a Limonum ſucco.

Alter flamen *Aſſa-hoedenſis* gloriabatur, ſeſe, quum in Java eſſet, ubi ingens hominum pars ſubito moriebatur ex Cordis Syncope, tanquam mortuum cecidiſſe, ita ut in foveam in litore excavatam conjiceretur, ac pauca obtegeretur terra, ſed ſubſequenti nocte iterum expergefactum fuiſſe & convaluiſſe, quamprimum forte fortuna hujus arbuſculæ radix, quæ ibi creſcebat, ejus os adtingeret, cujus penetrantes virtutes mox ita ejus corpus percurrebant & adeo corroborabant, ut denuo ſurgeret. Miræ ſunt res, quæ fieri poſſunt, ſed plurima poſſibilia concurrant, neceſſe eſt.

Arbuſculas has ſpithamam circiter altas ſollicite effodi cum adjacentibus lapillis ac terra, atque in hortum tranſplantavi in uſum Medicum, ſed tarde excreſcebant, ac demum perierunt, quum ſuum ament ſolum, radicumque fibrillæ adeo ſint raræ ac teneræ, ut facile per effoſſionem rumpantur.

Inquirendum nobis porro eſt, num *Accar Lampau* ſeu *Lampan* in *Succadana* creſcens eadem vel ſimilis ſit radix, quæ etiam flaveſcit & amaricat, ac

dies eenige andere beter doen, die een paar van die hertjes op een ſteen met water vryven, en die den lyder eens ſlags te drinken geven.

In alderhande koortzen, die uit verdorvene humeuren voortkomen, gebruikt men mede deze hartjes, en waar van voor dezen maar 2. a 3. ſtuks wierden ingenomen, maar daar na quam het op 5. en 7. ſtuks, en dat met goet ſucces, voorts werd dit Medicament gebruikt, zo de hertjes als de wortelen, in water gevreven en gedronken, tegens 't colyk, hoeſt, en inzonderheit de kinkhoeſt, amborſtigheit, en alderhande ſteeken, die men in't lyf voelt: Het verſterkt de ſlappe maag, en brengt de verloren appeteyt wederom: Het opent met zyn doordringende kragt alle verſtoppinge der ingewanden, en tot veel andere gebreeken meer is het met goet ſucces gebruikt: Maar de Inlanders hebben zo een ongeſchikten manier van appliceren, en confunderen de ziekten zodanig, dat men geen regt beſcheit daar van krygen kan: Zy zeggen ook dat dit Medicament zo kragtig is, dat men zig onder het gebruiken, niet behoeft te onthouden van de een of ander ſpyze ('t welk de Ternatanen Foſſo *noemen) gelyk men by meeſt alle andere kuren doen moeſt: De gemelde Paap verzekerde my ook, zo iemand alle 5. of 7. dagen eene van deze hartjes nuttigde, dat hy van veele ziekten zoude bevryd blyven, inzonderheit als 'er eenige ziekte over 't land graſſeerde: De wortel is een beweerd of geprobeert tegengift tegens de ſchadelyke viſſchen, opblazers genaamt, zo iemand die onvoorzigtig gegeten heeft, en wanneer dit niet helpen wil, datze aan des patients behoudenis deſpereren: Tegens alderhande ander vergift, dat iemand in de koſt ingenomen heeft, word'enze ook geprezen, want zy ſmyten of werpen 't zelve uit door braken, als 't nog in de maag is, of door een geweldig ſweeten, en waterloſſen, als't tot in de darmen gezakt is: De bladeren gevreven, en op de buik gebonden, trekken de waterzugtige humeuren uit, waar toe eenige de verſche ſchorſſe gebruiken; dezelve in 't water gevreven en gedronken, werpt mede 't ingenomen venyn door braken uit, en weder ſtaat 't zelve door haar eige kracht. Dezelfſte ſchorſſe in water gekookt en gedronken met een weinig Note muſcaten, gebruikt men mede in de ziekte* Oepas Ajam, *dat is vallende ziekte, en de kramp, 't zelve doen de Ternatanen met een of twee hertjes in te geven.*

De bladeren in water gekookt met een weinig Nagelen, kleine Gember, en Maſſoy, wel toegemaakt of geſtopt wordende, tot dat 'er een derde verkookt is, daar mede berookt men de gene, die groote pynen en ſteeken in de rugge en lenden hebben, en daar by geſwollen zyn, gevende hun 't zelfde water te drinken, en 't gekookte goet gevreven, werd met de breede bladeren van Bancudu op de leden gebonden.

Op Nuſſalaut, *en* Uliaſſers, *zyn een zoort van fenynige Adders en Slangen met breede koppen,* Munalatu *genaamt, als mede de koperverwige en fenynige Hagedis in 't Maleyts* Pananat *genaamt, waar van zo nu en dan eenige menſchen gebeten werden: en wel meeſt van de eerſte, lopende 't fenyn ſtraks na 't hert, en brengt de menſchen groote bendauwtheit en brand aan, zo dat 'er veele van komen te ſterven, dan deze wierden ook eindelyk genezen met de wortels van dit* Soulamoe, *als men dezelve in water vryft, en hun ingeeft; doch moeten zig wel wagten daar geen Lemoen-zap by te nuttigen.*

Een andere Paap van Aſſa-hoedi *geboortig beroemde zig, dat hy op Java zynde in een groote ſterfte, wanneer de lieden door een hertvang ſchielyk weg vielen, ook eens voor doot nedergevallen was, dies men hem in een ſlegte kuil, op ſtrant gemaakt, ſmeet, en qualyk met wat aarde bedekte, en dat hy de volgende nacht weder tot zig zelven quam, zo haaſt hem by geval de wortel van deze plante, die daar ſtont, in de mond raakte, en wiens ſterke kragten hem ſtraks in 't lyf drongen, en zo verſterkten, dat hy weder opreés: Het zyn wonderlyke dingen, die wel gebeuren kunnen, maar daar moeſten eerſt veele gebeurlykheden t'zamenſtoten of overeenkomen.*

Ik heb deze boompjes omtrent een ſpan hoog, ook zorgvuldig uitgegraven, met de omleggende ſteentjes, aarde en al, en zo in myn Thuin geplant, tot gerief van de Medicynen, maar ſchooten langzaam op, en gingen ten laaſten uit, vermits 't zyn eige grond wil hebben, en de vazelingen of vezelingen aan de wortelen zyn zo weinig en teer, dat men dezelve in 't uitgraven zeer ligt afbreekt.

Voorts ſtaat ons nog te onderzoeken, of de Accar Lampau, *of* Lampan, *op* Succadana *waſſchende, niet mede zodanigen of diergelyken wortel is: Als zynde insgelyks*

ibidem contra plurimos in uſu eſt morbos: Sic mihi videtur, ac quo modo contra hauſtum venenum aſſumatur, videndum eſt in Capite de *Flore Manillano libr. 6. cap. 45.* Creſcit quoque in inſula *Tampelaen*, quæ ſita eſt in Boerneos ora argeſtenſi.

Fructus ſupra memorati *Panawa Pipis* contriti exhibentur illis, qui Spasmo laborant, quorum & cor illinitur.

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ Primæ,

Quæ exhibet ramum arboris, quæ ***Radix Amaroris*** a *Rumphio* vocatur, quam puto ***Ligni Colubrini*** eſſe ſpeciem, uti id infra latius explicatur.
A. Ejus *fructum* denotat.

OBSERVATIO.

Hæc arbor ſine dubio ſpecies eſt illius, quam in *Theſauri noſtri Tab.* 64. exhibuimus, quæque ibi *pag.* 141. vocatur *Liguſtrum* foliis ad ſingula internodia ternis, *Lignum Colubrinum* officinis creditum, cujus flores, fructusque cordati cum hujus arboris fructibus penitus conveniunt; ſed ibi ſunt racemoſi, in hac autem ſpicati & folia irregulari ordine progerminant, quum in Zeylanenſi terna ſimul oriantur, cæterum viribus ac ſapore conveniunt, utriusque enim vires decantatiſſimæ ſunt contra Venena, omnesque venenoſos morbos, febresque malignas, uti latius in *Theſ. Zeyl. l. c.* id explicatur, variique de *Ligno Colubrino* auctores, horumque opiniones recenſentur.

In *Valent. Amboinæ deſcript. pag.* 193. nomine Boha-Hati occurrit & in *Tab. no.* XXVIII exhibetur.

bleek-geel en bitter, en aldaar tegens veele ziekten in groot gebruik: Immers het ſchynt my toe van ja, en hoeze tegen ingenomen fenyn gebruikt werd, kan in 't Cap. van de Flos Manillanus Lib. 6. Cap. 45. *werden gezien: Zy waſt mede op 't Eiland* Tampelaen, *gelegen aan Borneos Noort-Weſt hoek.*

De vruchten van de hier boven genoemde Panawa Pipis *werden insgelyks gevreven, en de gene die de klem hebben ingegeven, als mede op 't hert geſtreken.*

UYTLEGGINGE

Van de een-en-veertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de ***Radix Amaroris*** van ***Rumphius***, die van my voor een zoort van *Slangenhout* gehouden wert, zo als hier onder te zien is.
A. Wyſt aan deszelfs *vrucht.*

AANMERKINGE.

Deze Boom is zonder twyffel een zoort van die geene, dewelke op de 64 Plaat van onze *Theſaur. Zeylan.* vertoont is, en aldaar genaamt wert LIGUSTRUM *foliis ad ſingula internodia ternis* LIGNUM COLUBRINUM *officinis creditum*; welkers bloemen, en hartvormige vruchten met deze zyn bloemen en vruchten zeer overeenkomen, dog aldaar zyn ze in troſſen, en alhier in een air verbeelt, en de bladen ſtaan aan deze boom zonder order, daar in de Zeylonſche altoos drie by elkander te voorſchyn komen; verders komen zy in ſmaak en krachten met elkander over een; want beide der krachten zyn zeer beroemt tegens de venynen, en alle vergiftige ofte quaadaardige ziektens en koortzen, zo als dit verders ook op de aangehaalde plaats in myn *Theſaur. Zeylan.* blykt, alwaar verſcheide Schryvers en gedagten over het Slangenhout aangehaalt werden.

In *Valent. beſchryving van Ambon* wert deze Boom op *p.* 193. onder de naam van *Boha-Hati*, dat is *Hart-vrugt-boom* beſchreven, en op de *Plaat No.* XXVIII verbeelt.

CAPUT QUINQUAGESIMUM.

Aniſum Moluccanum: Camelan.

HÆc eſt arbuſcula magnitudinis circiter Punicæ, ſed ejus truncus eſt craſſior, crus craſſus, vel etiam femoris craſſitiem habens, corticem gerens ſcabrum, ex viridi cinereum, paucis incurvisque ſeſe extendens ramis inſtar Limonelli, quibus diviſam efformat comam: Rami pluribus gaudent foliorum pinnis brevibus, quæ folia gerunt fere inſtar Granati, ſed minora, ſcabriora, & ex nigro viridia, oppoſita bina, terna & quaterna conſtituentia paria extremum inpari claudente, quod maximum eſt, Granatique foliis ſimillimum, reliqua autem ſunt breviora, ad oras parum nec profunde dentata, binaque inferiora minima, ac magis in rotundum deſinentia; Contrita hæc folia fortem ſpirant odorem fere inſtar Limonelli, ſed ingratum magis, ac Coriandi foliis accedentem: Rami plurimis gaudent brevibus ac firmis ſpinis, unde intractabiles fere ſunt, præſertim in junioribus arboribus. Ramulorum extremum terminant umbellæ raræ, paucis, ſed longis inſidentes petiolis, quæ ſeſe aperiunt in floſculos pentapetalos, albicantes, parumque excavatos inſtar Lilii Convallii, qui in centro viride gerunt piſtillum, quod in fructum excreſcit, qui bacca eſt ſubrotunda minor grano Piperis, gemina ſibi oppoſita, ex nigro viridis, tuberculoſa, inſtar minimorum Limonellorum, quæ flava ſeparatur vena: Maturi vero hi fructus obſcure lutei ſunt, ac dein nigricantes, qui ſub tenui pellicula ſemen gerunt nigrum inſtar Coriandri, cujus odor penitus convenit cum illo Aniſi Europæorum, ſed ſapor deficit, qui in initio itidem eſt dulcis & aniſatus, ac cito perit, nec diu in lingua percipitur, ſed in lignoſum degenerat: Arbuſculæ hujus lignum eſt ſolidum, durum, & grave, ex albido in ruffum tendens colorem.

Nomen.

L. HOOFDSTUK.

De Molukze Anysboom.

D*It is een boompje omtrent zo groot als een Granaatboom, doch met een dikker ſtam, doorgaans een been, en zomtyds ook wel een dye dik, met een ruige, groen-graauwe ſchorſſe, zig uitſpreidende met weinige en kromme takken, gelyk de Limonellus, en daar mede een verdeelde kruin makende. De takken ſtaan vol korte ryskens, en aan dezelve de bladeren: Byna van gedaante als de Granaat-bladeren, doch kleinder, ſtyver, en ſwart-groen, regt tegens over malkander, met 2. 3. a 4. paren aan een rysken, en een voor uit, het welk 't grootſte is, en 't Granaate-blad meeſt gelyk: zynde de andere vervolgens wat korter, aan de kanten een weinig en wydgezaagt, en de twee achterſte de kleinſte, midsgaders wat rond toelopende: Gevreven zynde gevenze een ſterken reuk van haar, bykans als die van Limonellus, doch onlieffelyker, en de Coriander-bladeren naderkomende: De takken ſtaan vol korte en ſtyve doornen, waaromze ook qualyk te handelen zyn, en bezonderlyk aan de jonge boomen: Aan 't uiterſte der ryskens komen kleine en ydele dollen voort, van weinige doch lange ſtelen gemaakt, en daar op kleine vyfbladige witachtige bloempjes, een weinig hol ſtaande, als 't* Lilium Convallium, *in de midden een groen heuveltje vertonende, daar de vruchten uit voortkomen: Zynde dezelve ronde bezien, wat kleinder dan de peper, twee en twee tegen malkander ſtaande, ſwart-groen, met eenige puntjes bezet, als kleine Lemoentjes, en met een geele ader onderſcheiden: De geheel rype werden donker-geel, en daar na ſwartachtig, onder een dunne ſchelle hebbenze van binnen een zaad of ſwarte korrel, als Coriander, welkers reuk geheel en al overeenkomt met de Europiſche Anys, maar de ſmaak verſchilt: Want dezelve is in 't eerſte wel zoet, en mede Anysachtig, doch verdwynt haaſt op de tong, en werd houtachtig: Het hout is maſſief, hart, en ſwaar, uit den witten en wat na den roſſen trekkende.*

Naam.

A

Nomen. Latine *Aniſum Moluccanum*, neutiquam ob formam, ſed ob odorem Aniſi ſaporemque, licet Ternatenſium vulgus ſpuria denominatione *Aniſum Caſtela* & *Anys Oetan* h. e. ſilveſtre Aniſum vocent: Amboinenſibus noſtris dicitur *Camela*, quod nomen aliis quoque graviter ſpirantibus foliis tribuunt, atque vulgare eſt. In Java circa Griſſeccam nominatur *Carancang*, & Orientalibus Ceramenſibus *Samirin*, Ternatenſibus vero ipſis *Catti Catti Garo.*

Locus. In Amboina, ac præſertim circa caſtellum Victoriam arbuſcula hæc raro occurrit: Rayas Soya in ſuo hanc plantaverant horto, quam vero mulierculæ decerpendis foliis fructibusque adeo vexaverant, ut tandem periret, ita ut ibi jam ſit ignota: Sponte vero creſcit in montibus nudis ſaxoſisque vel rupibus, tam circa maris litora in Leytimora, quam in aliis quoque ejus tractibus, uti in illo *Oerimeſſing* circa maris rupes *Seri*, ut & in ſaxoſo monte *Ema*, quæ ambo loca in Auſtrali Leytimoræ plaga ſunt ſita, unde arbuſculæ hæ cum ſaxoſa terra effoſſæ huc tranſplantantur: In Java quoque reperitur circa Greſeccam, ſed plurimum in Moluccis, ac præſertim in Ternata, circa *Gammalamma* in locis ſaxoſis, haud procul a litore, item in Cerama Orientali in altis nudisque rupibus, æque in litore ac in montibus.

Uſus. Licet hæc arbuſcula tantum ſpiret odorem, ut ejus ſemen totum, in quo depoſitum eſt, repleat locum, uſus tamen ejus eſt rarus, ſaltem apud Amboinenſes; Horum autem mulierculæ aliquando ejus ſumunt baccas, quas unguento Bobori dicto admiſcent, quo poſt corporis lavationem illud inungunt, ipſarum judicio ob dulcem odorem: Javani ſolebant quoque ejus folia fructusque Bocaſſam addere, ut gratum ipſi concilient odorem; Apud Ceramenſes Orientales non eſt peculiari in uſu, niſi quod lignum ad manubria ſecurium adhibeatur, duritiem enim habet Limonii ligni.

In Java circa Bataviam arbor creſcit magnitudine Limonii, quæ ibi vocatur *Boa Balangan*, Javanis *Cabeſtan*, Portugallis *Folho d'Anis*. Ejus folia forma, odore & ſapore cum antecedenti conveniunt, magisque Aniſi habent ſaporem, & ore maſticata acria ſunt, eorumque pedunculi ſulcati ſunt, qui ab utraque parte oram gerunt extenſam, unde alati ſunt; Ejus fructus multum differt a priori, magnitudinem enim habet *Bilac Tellor*, inferius latus, ac ſuperius collum gerens anguſtatum, acſi olla foret, unde & tale nomen Malaicenſe fuit ſortitum; Putamen ejus eſt ligneum, uti in Bilaco, viridibus tenuiſſimis albicantibus punctis variegatum, odoremque Aniſi ſpirat; Caro ejus eſt dulcis, gratioremque habet ſaporem quam Bilacus, cujus ſeparatam hic ſiſtimus iconem.

Arbuſculam hanc accurate deſcribam in Auctuario, quum fructus floresque mihi exhibuerit examinandos. Arbuſcula autem cum hac foliatura conveniens reperitur in *Hort. Malab. part.* 4. *Fig.* 14. nomine Malabarico *Tsjeria-Katoe-Naregam*, quæ Portugallis dicitur *Limoins da Folha Cruſado.* Belgis vero *Claver-appels.*

Tabula Quadrageſima Secunda

Arbuſculæ ramum exhibet, quæ *Aniſum Moluccanum* a *Rumphio* vocatur, quod facile dignoſcitur eſſe ex plantarum Umbelliferarum familia, & uti mihi apparet, pertinere ad *Oreoſelini* genus, videturque eſſe ſpecies illius plantæ, quæ *Oreoſelinum Africanum Aniſi folio* a *Tournefortio* vocatur, ex qua *Gummi Galbanum* colligi vulgo putatur, unde & *Galbanifera* a plurimis cognominatur auctoribus, uti id ulterius patet ex *Horti Cliffort. pag.* 69. ubi ad genus, *Bubon Linnæo* dictum, refertur.

NB. In *Rumphii Auctuario* nulla *Boa Bolangan* ulterior mihi obvenit deſcriptio, unde L. B. hac brevi contentos eſſe velim, quam ex adjecta adcurata & eleganti icone facile ſupplere poterunt.

Naam. *In 't Latyn* Aniſum Moluccum, *geenzints na de gedaante, maar na den Anysachtigen reuk en ſmaak, hoewel het de gemeene man in Ternaten met een baſtaart woord* Anys Caſtela *en* Anys Oetan, *dat is wilden Anys, noemt: By onze Amboineezen hiet het* Camelan, *zynde een naam, dieze ook aan andere ſterk riekende bladeren geven, en dienvolgende gemeen is: Op Java, omtrent Grieſſek hiet het* Caraneang, *en by de Ooſt Cerammers* Samirin, *en by de Ternatanen zelfs* Catti Catti Garo.

Plaats. *In Amboina, inzonderheit ontrent 't Kaſteel Victoria werd dit boompje weinig gevonden: De rajas van* Soya, *hadden 'er een hier beneden in hare woninge geplant, doch 't welk de vrouwtjes met afrukken en plukken van blaadjes en vruchten zodanig quelden, dat het ten laatſten uitging, zo dat het aldaar nu onbekent is: Doch van zelfs waſt het op kaale en ſtenige bergen of klippen, zo omtrent de Zee-ſtrand van Leytimor, als een weinig daar van af, gelyk in 't diſtrict van* Oerimeſſing, *omtrent de Zee-klippen van* Seri, *en op 't ſtenige voorgebergte van* Ema, *beide op Leitimors Zuid-zyde gelegen, van waar men de boompjes met de ſteenige aarde uitgraven en verplanten kan. Men vindze ook op Java, omtrent Grieſſek, doch aldermeeſt in de Moluccos, en inzonderheit op Ternaten, omtrent* Gammalamma, *op klippige plaatzen, niet verre van ſtrand, als mede op Ooſt Ceram, op hoge kale klippen, zo wel op ſtrand, als in 't gebergte.*

Gebruik. *Hoewel dit gewas een zo merkelyken reuk heeft, dat het zaad daar mede ook de plaats vervult, daar 't leid, zo heeft het echter een zeer klein gebruik, immers by de Amboineezen: Doch de Amboineeze vrouwtjes nemen zomtyds wel de bezien, en mengen die onder haare Bobori-zalven, waar mede zy naar 't waſſen hun lyf beſtryken, (haars oordeels) om den zoeten reuk. De Javanen plegen ook de bladeren en vruchten onder hare Bocaſſam te mengen, om dezelve een goeden geur te geven. By de Ooſt Cerammers heeft het geen zonderlyk gebruik, als dat het hout tot ſteelen van bylen gebruikt wert: Want het is zo hart, als Lemoen hout.*

Op Java, omtrent Batavia, groeit een boom in de grootte van een Lemoen-boom, aldaar genaamt Boa Balangan, *in 't Javaans* Cabeſtan, *by de Portugeezen* Folho d'Anis; *De bladeren in gedaante, reuk, en ſmaak komen met het bovenſtaande over een, doch de blaadjes ſmaaken ſterker naar Anys, zyn ſcherp in de mont, en haare ſteeltjens zyn gegeut, hebbende ter weder zyde een ſcherpe kant als vleugeltjes. De vrucht verſchilt veel van 't voorgaande, want zy is in de grootte van een* Bilac Tellor, *achter breet, en voor met een ſmalle hals gelyk een potje, waar vanze in 't Maleyts den naam heeft. De buitenſte ſchaal is boutachtig, gelyk aan Bilac, groen met fyne witte ſpikkeltjes, en ruikt mede na Anys. Het binnenſte vleeſch is zoet, en aangenaamer tot eeten dan de Bilac, waar van hier nevens een byzondere figuur te zien is.*

Dit boompje neem ik voor uitvoerlyker te beſchryven in myn Auctuario, wanneer het hier zal bloeyen en vruchten dragen. Een boompje in bladeren met het voorgaande overeenkomende, ziet in Hort. Malabaar part. 4. Fig. 14. *onder den Malabaarſen naam* Tsjeria-Katoe-Naregam, *in 't Portugees* Limoins da Folha Cruſado. *In 't Duits* Claver-appels.

De twee-en-veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van een Boompje, het geen *Aniſum Moluccanum*, ofte het *Moluccis Anys* van *Rumphius* genaamt wert, het geen men ligt zien kan, dat tot de *plantæ Umbelliferæ* behoort, en zo 't my voorkomt, tot het *Oreoſelinum*, ſchynende het my toe een zoort te zyn van die plant, die het *Oreoſelium Africanum Aniſi folio* van *Tournefort* genaamt, en een plant is, die de *Gom Galbanum* geeft, waarom ze ook *Galbanum*-draagende doorgaans van de Schryvers toegenaamt wert, zo als breder te zien is in de *Hortus Cliffort.* op *p.* 69. alwaar ze onder het geſlagte, *Bubon* genaamt van *Linnæus*, geſtelt wert.

NB. In het *Auctuarium* van *Rumphius* heb ik geen verdere beſchryving van de *Boa Balangan* gevonden, waarom de goetgunſtige Lezer zig met deze korte dient te vergenoegen, welke hy verder uit de naauwkeurige en nette bygevoegde figuur kan opmaken.

Altera *Aniſi Indici* ſpecies in officinis noſtris occurrit, quæ *Aniſum ſtellatum* vulgo vocatur, quodque ex *Fraxinellæ* genere videtur, ſaltem eo retulit *Sam. Dale* in *Pharmacolog. p.* 194. Ego autem in Horto Medico hujus generis, uti mihi apparuit, alias obſervavi ſpecies, quæ a *Cl. Commelino* ad *Spiræas* Africanas relatæ fuere, harum enim arbuſcularum vaſcula ſeminalia omnino cum illis *Aniſi ſtellati* conveniunt, quod ſi de floribus verum ſit, ejusdem omnino ſunt generis, quod a *Linnæo Diosma* fuit vocatum in *Hort. Cliffort. p.* 71.

Aniſum Moluccanum a *Valent.* in *Amboin. deſcript. pag.* 194. commemoratur, & in *Tab. no.* XXX. exhibetur.

Tabula Quadrageſima Tertia

Exhibet Arboris ramum, quæ *Aniſi folium* ſeu *Foelio d'Anis* a Rumphio vocatur, atque Limonelli ſpecies videtur, ad quod genus a *Rayo* in *hiſtor. pl. p.* 1658. ut & a *Pluknetio in Almag. pag.* 239 refertur illa, quæ in *Hort. Malab. part.* 4. *Tab.* 14. exprimitur. hoc tamen diſcrimine, quod hæc flores tantum gerat ſolitarios, quum illa Rumphii plurimos ſimul collectos producat flores.

Hujus porro arbuſculæ Synonyma & auctores collegi in *Theſaur. Zeylan. p.* 143. ubi *Mal-Naregam. H. Malab. Tab.* 12. *Tom. IV.* ad Limones ſilveſtres pertinet.

Een tweede zoort van *Indiſch Anys* wert in onze Apotheken gevonden, het geen doorgaans *ſter-Anys* genaamt wert, het geen tot het geſlagt van de *Fraxinella* zoude ſchynen te behoren, ten minſten *Sam. Dale* heeft het daar onder geſtelt in zyn *Pharmacolog. p.* 194. En ik heb van dit geſlagt andere zoorten in onze Hortus Medicus ontdekt, dewelke van de beroemde *Caſp. Commelin* onder de naam van *Spiræa Africana* beſchreven zyn; deze boompjes dragen zaat-huisjes, zeer met het *ſtar-Anys* overeenkomende, met welke indien de bloemen overeenkomen, zekerlyk tot een geſlagt behooren, het welke *Diosma* van *Linnæus* genaamt wert in de *Hort. Cliff. p.* 71.

De *Molukze Anysboom* wert mede by *Valent.* in de beſchryving van *Ambon. pag.* 194. vermelt, en op de Plaat No. XXX. verbeeldt.

De drie-en-veertig ſte Plaat

Vertoont een Tak van een Boompje, het geen *Anys-bladt* of *Foelio d'Anis* by *Rumphius* genaamt wert, het geen wel een zoort van Liemisjes gelykt, zo als het daar toe ook van *Ray* in zyn *hiſtoria plantar. pag.* 1658. en van *Pluknet.* in zyn *Almageſt. p.* 239 gebragt is, welke in de *Hortus Malabaric. vierde deel. Fig.* 14. mede verbeelt en beſchreven wert, doch met dat onderſcheit, dat daar maar enkelde bloemen, en hier veele by elkander t'zamen te voorſchyn komen.

Van deeze boom zyn de benamingen en Schryvers verders aangehaalt in onze *Theſaur. Zeylan. pag.* 143. alwaar de *Mal-Naregam* van de *Hortus Malabaricus* in het *vierde deel Tab.* 12. verbeeldt, tot de wilde *Zeylonſe Liemisjes* behoort.

CAPUT QUINQUAGESIMUM PRIMUM.

Saponaria. Rarak.

HÆc proprie eſt arbor Javanica, ſed quum per transmiſſa ſemina in Amboina progerminaverit, hinc & in hoc libro locum etiam obtinet: Arbor ipſa excreſcit trunco rectiſſimo, altiſſimo, & gracili, qui corticem gerit glabrum & æqualem. Ramos majores habet raros; ſed plurimis hi gaudent rachibus ſtriatis, quæ ab utraque parte folia gerunt, ita ut comam conſtituant denſam.

Folia in quibusdam rachibus ſunt alternata, in aliis vero oppoſita, forma & modo creſcendi *Caju Cuda* ſimilia, ſed minora, quum longitudinem habeant circiter quatuor pollicum, unius vero latitudinem, ſuperius anguſtata, ad oras æqualia, læte viridia, rubro nervo intermedio donata, ſaporis ingrati: In junioribus autem arboribus ultra ſex pollices longa ſunt, longis inſidentia petiolis, ad duodecim paria & ultra in ſingulis, quæ Perſicæ folia referunt, in vetuſtioribus vero arboribus octo vel decem paria ſingulis rachibus junguntur, inpari aliquando extremum claudente, aliquando non: Flores ex ala rachis in ramis progerminant, qui ſunt parvi ac pallidi floſculi, quibus ſubſequuntur fructus, qui plurimi ſimul dependent racemoſi, rotundi, inſtar globulorum ſclopeti, ſed paulo majores, ac protuberante ſulco notati, primo lutei, dein per maturitatem rubentes, qui ſub glabra pellicula carnem gerunt paucam, croceam, & mucilaginoſam, primo fatuam, ſed dein ingratam & linguam acriter vellicantem, in hac oſſiculum reconditur rotundum, durum, ac penitus nigrum, inſtar globuli puerorum luſorii, glabrum inſtar machinularum roſarii, in inferiore autem parte parum eſt ſtriatum: Hujus arboris lignum ſicciſſimum eſt, & ex variis conſtructum annulis, inſtar convolutæ chartæ papyraceæ, quod in medio nigricans habet cor ſeu medullam: Ejus cortex eſt ſuccoſior, lignoque ita fortiter adhæret, ut non niſi parvis ſegmentis ſeparari poſſit; Rami ſunt adeo fragiles, ut vento ſæpe rumpantur, nec iis inſiſtere quis poſſit.

Nomen. Latine *Saponaria*, Belgice *Zeep-korrels* ex ejus uſu, ſic quoque Malaicenſibus vocatur *Boa-Sabon*, & Javanis *Rarak.*

Locus. Plurimum in Java creſcit, ſponte in planis ſilvis, ibique in altam adſurgit arborem, ejus oſſicula in

LI. HOOFTSTUK.

De Rarak-boom, ofte Seep-korls-Boom.

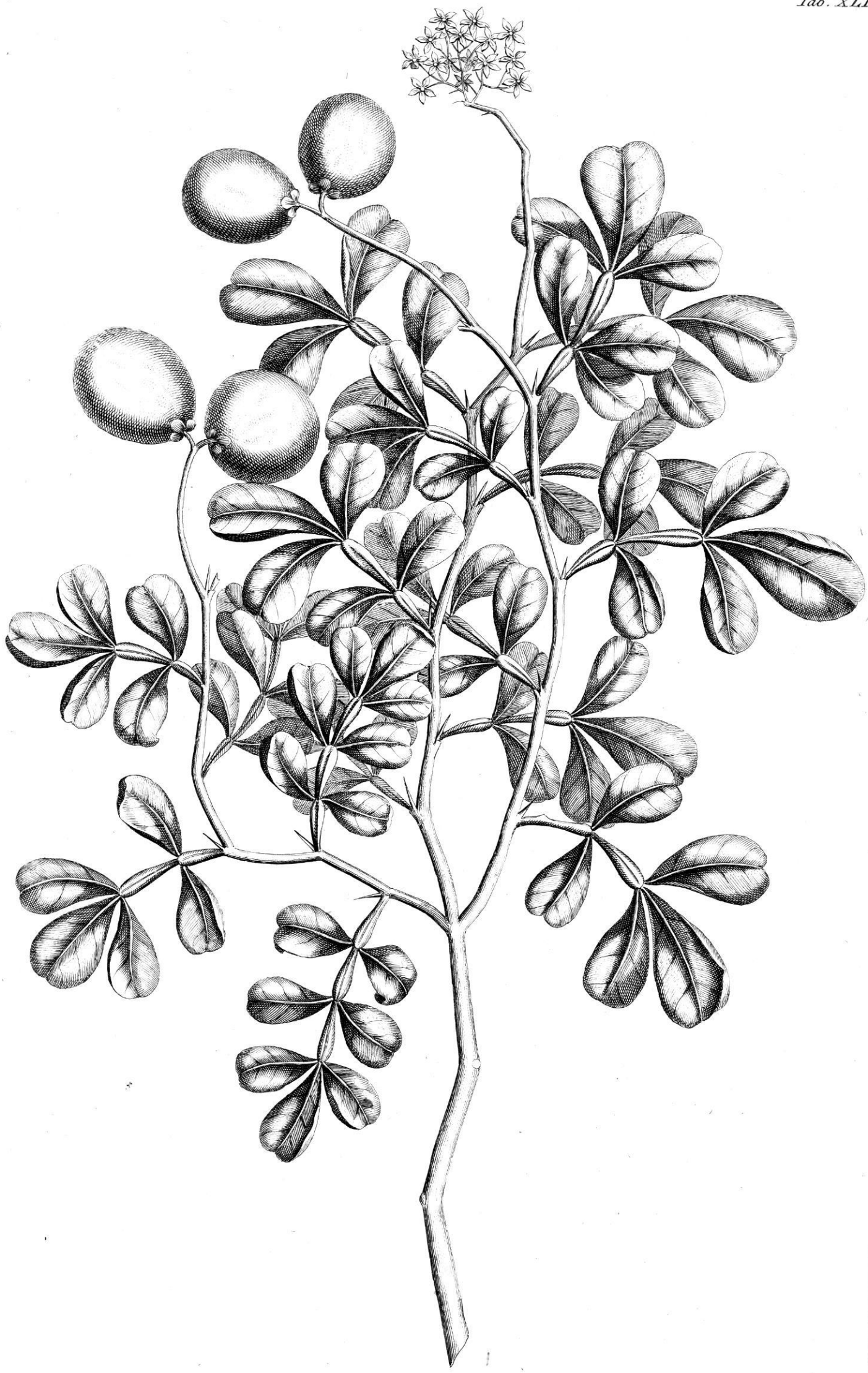
DIt is een Javaanſe boom, maar door overgebragt zaad in Amboina voortgekomen zynde, zo heeft hy mede in dit boek plaats gevonden. Den boom ſchiet op met een zeer regten, hogen, en ranken ſtam, hebbende een gladde en effene ſchorſſe: De hooft-takken zyn weinig, maar ſtaan vol dunne wat geſtreepte ryskens, en dezelve met bladeren aan wederzyden beladen, zo datze evenwel een digte kruin maken.

De bladeren ſtaan aan zommige ſtelen overhants, en aan andere regt tegen malkander over, aan gedaante en manier van waſſchen of groeyen, 't Caju Cuda *gelyk, doch kleinder, als zynde wat min of meer als vier duimen lank, en een duim breet, van vooren ſmal toegeſpitſt, aan de kanten effen, blyd-groen, glad, en met een roode ſenuwe in de midden, onlieffelyk van ſmaak, aan de jonge bomen zynde wel over de 6. duimen lank, ſtaande aan lange ryskens by* 12. *paren en meer aan ieder, gelykende wel na de Perſick-bladeren, doch aan de oude bomen ſtaan'er maar* 8. *en* 10. *paren aan een rysken, zomtyds met een alleen voor uit, en zomtyds niet: Het bloeizel komt uit den ſchoot der ryskens aan de takken, zynde kleine bleeke bloempjes, en daar op volgen de vruchten, dewelke veele by malkander hangen, en rond van gedaante zyn als Muſquet-kogels, doch wat grooter, en met een uitſtekende naad van buiten, eerſt geel, en daar na ryp zynde rood, bedekkende onder een effen vliesken, een weinig hoog-geel, en ſlymerig vlees, eerſt laf, doch daar na onlieflyk en ſcherp op de tong, daar binnen in leid een ronden, harden, en pik-ſwarten ſteen, als een kleine knikker, glad als Coralen van een Paternoſter, doch aan de onderſte kant wat geſtreept: 't Hout van dezen boom is zeer droog, en van verſcheide omwindzelen t'zamengezet, als een opgerolt boek papier, in de midden met een ſwartachtig hert. De ſchorſſe is wat zappiger, en kleeft zo vaſt aan 't hout, dat menze niet dan met kleine ſtukken daar aftrekken kan. De takken zyn zeer bros, en licht door de wint brekende. Ook en kan men daar op niet ſtaan.*

Naam. *In 't Latyn* Saponaria, *in 't Duits Zeep-korrels van haar gebruik, en zo ook op Maleyts* Boa Sabon, *op Javaans* Rarak.

Plaats. *Hy waſt meeſt op Java van zelfs in de vlakke Boſſchen, en wert aldaar een zeer hogen boom, de korrels*

in

in Amboinam tranſlatæ ibi progerminarunt in altas & graciles inſtar Abietis arbores, quæ usque in duodecimum annum nondum fructus produxerunt, uti hoc in plurimis obtinet arboribus Javanis, quum anni tempora (uti ſæpius dictum fuit) ab hujus regionis temporibus ſint diverſa.

Uſus. Vulgo in Java ejus fructus loco ſaponis uſurpantur ad lintea lavanda & depuranda; ſi enim hi manibus in aqua conterantur calida, caro exterior mucoſa inſtar ſaponis ſpumeſcit, cujus infuſum ſeu aqua omnes ex pannis tollit ſordes: compertum autem fuit hanc carnem nimis acrem & arrodentem eſſe, ita ut pannos vel lintea ſæpius quaſi comburat, unde citius pereant, nec ita ſint durabilia ac alio modo lota net: Mercatores Chinenſes fructus hos ſiccatos plenis venales adferunt ſaccis in Orientales haſce regiones, ut loco ſaponis uſurpentur, qui vero non omnibus annis ibi venales proſtant: Quidam tentarunt hiſce fructibus caput ſuum lavare, ſed experti fuere nimis corrodentes eſſe, atque capillos inde fluere.

Nigra horum officula inter lavandum integra manent & abjiciuntur, vel flaminibus Æthiopum donantur pro roſariis, ſi enim poliantur vel tornentur, ſplendent ac nigreſcunt inſtar ligni Ebeni, licet multo leviora ſint: non facile franguntur, ac forti mallei vi vix ſeparantur; Videntur hi fructus convenire, ſaltem haud multum differunt ab iis, qui in India Occidentali creſcunt, tam in Hiſpaniola, quam in continenti & Guiana, de quibus *Oviedus Hiſt. gener. & natural. libr.* 9. *cap.* 5. *Nic. Monardus de ſimpl. Medic. cap.* 65. & *Carol. Cluſius libr. exotic.* 2. *cap.* 16. mentionem fecerunt, vocanturque ipſis *Sphærulæ Saponariæ*, & Anglice *Sopæ Berriës*, uno teſtantes ore carnem eorum externam loco ſaponis, interna vero oſſicula nigra & dura ad roſaria adhiberi, non autem aliquem offendat, quod arboris folia ab ipſis cum Filicum foliis comparentur, quod Hiſpanicis ſcriptoribus familiare eſt omnia talia folia, ſive ſint longa ſive brevia, quæ in longis pinnis per bina paria ſunt oppoſita, cum Filicibus comparare. In Java horum fructuum caro adhibetur ad depuranda ora argentei cujusdam vaſis vel operis, ſi fuerint cœrulei coloris vel commaculata.

Altera talis, cujus cortex ſimilem ſuppetit uſum, qui *Cortex Saponarius* vocatur, & Malaice *Langir*, poſtea deſcribetur *libr.* 6. *cap.* 73.

Similis *Saponaria arbor* deſcripta quoque occurrit in *Hort. Malab. part.* 4. *Fig.* 19. nomine *Poerinsji.* Portugallice *Sabaon dos Canarins.* Belgice *Zeep-nooten:* quæ in Bengala quoque creſcit.

OBSERVATIO.

In aliis quoque Indiæ locis *Saponariæ arbores* occurrunt, uti in Zeylana, quæ ab *Herm.* in *Par. Bat. Pr.* & *Muſ. Zeyl. p.* 69. vocatur Saponaria arbor, Zeylanica, trifolia, ſemine Lupini, & in *Theſ. meo Zeyl. pag.* 209. recenſetur, quæ cum illa *H. Malab.* convenire videtur, ubi in notis alii, & qui a *Rumphio* ſupra laudati ſunt auctores, citantur; reliqua vero vide in *Theſ. Zeyl. l. c. Ray tom.* 3. *app. p.* 65. *no.* II. Cum *Rumphii* vero deſcripta arbore convenire penitus videtur illa, quæ Prunifera racemoſa, folio alato, coſta media, membranulis utrimque extantibus donata, fructu Saponario. *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 184. ubi plurimos hujus vide collectos auctores. nec non in *S. Dale. Pharmac. p.* 338. & *Hiſt. Jamaic. vol.* 2. *p.* 131. ubi figuræ *H. Amſt. part.* 1. *Tab.* 94. & *Pluknet. Phytogr. Tab.* 217. *Fig.* 7. huic præ omnibus adnumerantur arbori. Saponaria hæc arbor nomine *Rarak-arboris* in *Valent. deſcript. pag.* 194. occurrit.

in Amboina overgebragt, zyn daar wel opgeſchoten tot hoge ranke bomen, als ſparren, maar hebben in 't 12*de jaar nog geen vruchten willen dragen, gelyk veele Javaanſche bomen doen, om dat (gelyk meermaals is gezegt) de Mouſſonnen, dat zyn jaar-getyden met die van deze landen komen te verſchillen.*

Gebruik. *De gemeene Man op Java gebruikt de vrugten in plaats van Zeep, om alderhande linnen daar mede te waſſen: Want als menze met de handen in warm water vryft, zo begint het buitenſte ſlymerig vlees als Zeep te ſchuimen, en welk water dan alle vuiligheit van 't linnen wegneemt, doch men heeft ook bevonden, dat dit vlees wat te ſcherp is, en 't linnen eenigzints verbrant, waar door 't zo lang niet duuren kan, als het anders wel zoude doen: De Sineeze Koopluiden brengen deze gedroogde vruchten met zakken vol in deze Ooſterze quartieren, om te gebruiken in plaats van Zeep, die men aldaar niet alle jaaren bekomen kan. Zommige hebben ook onderſtaan met deze vruchten het hooft te waſſen, maar bevonden, datze al mede te ſcherp waren, en 't haair deden uitvallen.*

De ſwarte korrels blyven in 't waſſen geheel, en werden weggeſmeten, of aan de Moorze Papen gegeven, om Paternoſters daar van te maken, want als menze draait en polyſt, dan wordenze zo ſchoon ſwart als Ebben-hout, hoewel veel lichter: Zy breken ook niet licht, moetende al met een goede hamerſlag getroffen zyn, eer menze van malkander krygt. Het ſchynt dat deze vruchten overeenkomen, of immers niet veel verſchillen van die geene, die in West-Indiën *waſſchen, zo op* Hiſpanjola, *als op 't vaſte land, en in* Guiana, *waar van* Oviedus Hiſt. Gener. & natural, lib. 9. cap. 5. Nic. Monardus, lib. de ſimplic. Medicam, Capit 65. & Carolus Cluſius, lib. 2. Exoticorum, cap. 16. *gewag maken, onder den naam van* Sphærulæ Saponariæ, *en in 't Engels* Sopæ Berriës, *eenparig getuigende, dat men 't buitenſte vlees in plaats van Zeep, en de binnenſte ſwarte en harde korrels tot Paternoſters gebruikt, doch men moet zig daar aan niet ſtooten, datze deszelfs bladeren by die van Varen gelyken, om dat het de Spaanſche Schryvers in gebruik hebben, alle zodanige bladeren, zy zyn dan lang of kort, die aan lange ryskens in* 2. *ryen tegen malkander ſtaan, by 't Varen kruid te vergelyken. Op Java gebruikt men het vlees van deze vruchten ook om de zilvere kanten, die raauw uitgeſlagen zyn, daar mede ſchoon te maaken.*

Nog een andere boom, van wiens ſchorſſe men ook diergelyk gebruik heeft, genaamt Cortex Saponarius, *en in 't Maleyts* Langir, *vind men hier na beſchreven* lib. 6. cap. 73.

Diergelyken Zeep-boom ziet beſchreven in Hort. Malab. part. 4. Fig. 19. *onder den naam van* Poerinsji. *In 't Portugees* Sabaon dos Canarins, *in 't Duits Zeep-noten, dewelke men ook in Bengalen vindt.*

AANMERKINGE.

In de andere plaatzen van de Indiën werden verſcheide *Seep-ballen-bomen* gevonden, gelyk onder andere in Ceylon, welke van *Herman* in de *Par. Bat. Pr.* en het *Muſeum Zeylan.* genaamt wert *Saponaria Zeylanica*, trifolia, ſemine Lupini, welke in myn *Theſ. Zeyl. p.* 209. opgetelt wert en ſchynt over een te komen met de Poerinsji van de *Hortus Malab.* in het *vierde deel Tab.* 19. verbeelt, alwaar in de aanmerkingen de Schryvers van onze *Rumphius* vermeldt, mede aangehaalt werden het overige zie verders in onze *Theſ. Zeylan.* en in de *Appendix* van het *derde deel* van *Ray p.* 65. *No.* II. Doch met de Boom, van *Rumphius* beſchreven, ſchynt over een te komen die geene, die by *Sloan. in de Catal.* van de *Jamaiſche gewaſſen pag.* 184. vermeldt wert, alwaar zeer veele Schryvers van deeze boomen aangehaalt en vermeldt werden als mede in de *Pharmac.* van *Sam. Dale p.* 338. en in de *Hiſtorie van Jamaica tweede deel pag.* 131. alwaar de *Figuuren* in het *eerſte deel* van de *Amſterd. tuyn Tab.* 94. en die van *Pluknet.* in zyn *Phytogr. Tab.* 217. *Fig.* 7. aan deze boom werden toegeeigent. Deze *Zeep-ballen-boom* wert mede by *Valent.* in de beſchryving van *Ambon. pag.* 194. onder de naam van *Rarak-boom* vermeldt.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SECUNDUM.

Pharmacum Sagueri: Oebat Sagueer: Sesoot.

HÆc arbor est alta & silvestris, sed inter aromaticas quoque referri potest, ob quotidianum radicum suarum usum, quibus vulgaris potus *Sagueer* dictus præparatur: Non admodum extensam gerit comam, sed elegantem & bene ordinatam, quæ folia ac ramos gerit densos instar majoris Caryophylli arboris, ejus autem truncus plerumque adeo crassus est, ut eum vix ulnis amplecti liceat: In binas dividitur species; in feminam nempe seu *Pharmacum Legitimum*, & alteram *Pharmacum Limonicum* dictam. Harum autem primam describemus *Pharmacum Legitimum* seu *Feminam*, *Oebat Sagueer* dictam, quæ usitatissima est.

Ramulos ac raches (uti dictum est) gerit densas, sed regulari ordine locatas. In ramis enim primo foliorum raches seu ramuli erecti & oppositi, quatuor vel quinque foliorum paribus constantes, non vere cruciformes uti in Caryophyllo arbore, sed sine ordine, licet quidam crucem etiam efforment, inque his aliæ minores locantur tenues sed firmæ raches, quæ sese iterum in alias minores dividunt, quarum plurimæ sunt cruciformes. In istis rachibus tam majoribus, quam minoribus folia quoque regulari ordine sunt opposita brevibus insidentia petiolis, in longioribus ramulis sex septemve paribus constantia, in brevioribus vero binis ternisve, atque ubi raches minores concurrunt, sub singula tali minori rachi minus locatur folium.

Folia quodammodo Caryophylli folia referunt, hoc tamen discrimine, quod plerumque sint breviora, nec inferius ita angustentur ac in Caryophylli foliis, & superius in longum apicem desinant, sunt autem scabra, glabra, & splendentia, quatuor vel quinque pollices longa, binos lata digitos, obscure sæpe virentia, ac superius tam glabra, ut nullæ ibi appareant venulæ protuberantes, atque nervus intermedius sulcum quodammodo ibi efformat, ab inferiore vero parte plurimæ tenues ac parallelæ conspiciuntur venulæ, oblique ad anteriorem excurrentes partem (quæ in Caryophylli foliis arctiores magisque transversales sunt) ad oras autem æqualia sunt hæc folia. Horum sapor est subtilis, amaricans, sed debilis, ingratus, & sub finem acidulus.

Flores nondum apparuerunt, atque tam raros gerit fructus, ut plurimis incolis, immo talibus, qui quotidie hujus arboris radices eruunt, fere sint ignoti, cujus causam puto esse, quod ob arborum altitudinem, viridemque suum colorem inter obscure nigricantia folia vix dignosci possint, ac deinde, quod hæ arbores continua radicum spoliatione quasi castrentur, unde nullos proferre possunt fructus; unde & hi non inveniuntur nisi in talibus arboribus, quæ longe distant & ulnæ crassitiem habent, & ab effossoribus vix vel raro vexatæ fuerunt: Fructus autem ejus formam habet incurvi cornu vel in conum desinentis sacci, qui binos circiter pollices longus est, digitum latus, ac fere rotundus vel parum compressus, planus, & ventricosus, ab una parte juxta longitudinem sulcatus, est porro viridis & mollis, si tangatur instar inflati sacculi: Intus osticulum reconditur planum instar decorticati Canarii, tenui albicante primum ac dein fusca pellicula tectum, sub quo flavescens & oleosa medulla seu pulpa reconditur, qualis est illa *Bintangor*, nullum vero peculiarem habet saporem, nisi quod paululum amaricet: Osticulum hoc seu nucleus est quoque gibbosus & ab una parte umbilicatus, fere instar pisi vel fabæ, in qua pelliculæ radii quasi in uno centro concurrunt, ubi & brevis durusque apex conspicitur instar hili. Inter hunc nucleum & exteriorem viridem corticem liquor reconditur viscosus, & semipellucidus instar Terebinthinæ: Fructus hi plurimum obscure virent, vel paululum tandem flavescunt in inferiore eorum parte, ubi & per maturitatem dehiscunt, istumque emittunt nucleum, qui in terram pro-

la-

LII. HOOFTSTUK.

De Sesoot-Boom.

DIt is een hooge en wilde boom, doch kan mede onder de speceryachtige plaats krygen wegens het dagelyks gebruik van zyne wortelen, waar mede dengemeenen drank werd toebereit: Hy heeft geen gebeel breede, maar een welgeschikte en cierlyke kruin, dicht van loof en takken, gelykende wel een groote Nagel-boom, en den stam is in 't gemeen zo dik als een man omvademen kan: Men verdeeld hem in twee zoorten, die in gedaante weinig van malkander verschillen, te weten; 1. *wyfken, of* Pharmacum Legitimum, *en* 2. Pharmacum Limonicum, *en waar van wy* Pharmacum Legitimum, *of het wyfken van* Oebat Sagueer *eerst zullen beschryven, als zynde het gebruikelykste.*

Hy heeft, als gezegt, zyn kruin vol takskens, of ryskens, meest in een geschikte ordre staande: Want aan de takken ziet men voor eerst de ryskens na boven, en regt tegens malkander staan, met vier en vyf paaren, niet regt in 't kruis, gelyk aan de Nagel-boomen, maar zonder order, hoewel zommige ook in 't kruis staan, en aan deze staan weder andere kleindere, dunne, en styve ryskens, die zig al wederom in andere kortere verdelen, en meest alle in 't kruis staan: Aan de voornoemde ryskens, zo groot als klein, staan de bladeren mede tegens malkanderen geschikt in rygen, en op korte steeltjes, aan de langere ryskens met 6. *en* 7. *paaren, en aan de kortere met* 2. *en* 3. *paren, en daar de ryskens t'zamen stoten, staat onder ieder rysken nog een kleinder blad.*

De bladeren gelyken eenigzints na de Nagel-bladeren, doch met dit onderscheit, datze doorgaans korter zyn, en achter zo smal niet toelopen als de Nagel-bladeren, midsgaders van vooren een lange spits hebben, zy zyn styf, glad, en glimmende, 4. *en* 5. *duimen lank,* 2. *vingers breet, swart-groen, en aan de boven zyde zo effen, dat men aldaar geen aderkens ziet uitbuilen, ook maakt 'er de middel-zenuwe slegts maar een groeve, doch aan de onderste zyde ziet men veel fyne en paralelle adertjes, wat schuins na voren lopende, (zynde aan de Nagel-bladeren wat dichter, en meerder dwers lopende) voorts met effene kanten: De smaak is subtyl bitter, doch slap, onaangenaam, en in 't einde wat ryns.*

Het bloeizel heeft men nog niet gezien, en hy draagt ook zelden vruchten, zo datze by de meeste Inlanders, ja zelve by de gene, die zyne wortelen dagelyks uitgraven, by na onbekent zyn, en waar van ik de oorzaak eensdeels gisse te zyn, om datze, wegens de hoogte der bomen, en groene koleur, tusschen dat swart-groene loof, qualyk te bekennen zyn, en ten anderen om dat de bomen door het gedurig uitgraven der wortelen eenigzints als gelubt werdende, geen vruchten kunnen voortbrengen: Weshalven men 'er ook niet en vind, dan aan bomen die geheel verre van de hand staan, en wel een vadem in den omloop dik zyn, midsgaders van de uitgravers niet of zelden bezogt werden. Deze vrucht dan gelykt wel een krommen hoorn, of spits toelopend zakje, zynde ongeveer 2. *duimen lank, een vinger breet, en schier rond, of als een weinig plat gedrukt, met een buik aan de eene zyde, en langs dezelve eene naad: Voorts gras-groen, en welke in 't cantasten als een opgeblazen zakje is: Van binnen leid een platte korrel, als een geschelde* Canary, *met een dun, eerst wit, en daar na bruin vliesken bekleet, en daar onder een geelachtige en Olyachtige heest, als die van* Bintangor, *van geen zonderlinge smaak, als alleen een kleine bitterheit: Deze korrel is mede wat bultig, en heeft aan de eene kant een navel, als een boon, alwaar de stralen van 't vliesken als in een middelpunt te zamen stoten, en men ziet 'er ook een kort en hard spitsken aan: Tusschen deze korrel en de buitenste groene schel, leid een lymachtige en half doorschynende vogtigheit als Terpentyn: Zy blyven meest donker-groen, of werden ook wat geel op den buik, alwaarze dan eindelyk openbersten, en hun voornoemde binnenste korrel laten uitvallen, dewelke dan de aarde rakende,*

een

labens novam progerminat arbuſculam: Trunci cortex rugoſus eſt, & ex nigro virens, in ramis vero eſt glaber & ruffus.

Hujus arboris radices ſolæ fere expetuntur, unde ſapiens naturæ Creator illas haud profunde ſub terra abſcondit, plurimum enim ſub rugoſa tantum terræ parte ſinuoſæ decurrunt, hinc inde etiam protuberantes, immo ultra extenſam arboris comam, ita ut facillime ſint eruendæ, atque ubi ita protuberant, nodoſam efformant ſubſtantiam: Harum radicum cortex eſt ſatis craſſus, ex ruffo luteus, ubi terra obtegitur, fragilis porro eſt, & ſi incidatur, ſubſtantia ſicca ſeſe offert inſtar Sulphuris, ſapor autem amaricat cum notabili adſtrictione, ubi vero e terra ſeſe erigit, cortex hic eſt tenuis, quum ſub terra ſit craſſus. Trunci lignum eſt pallidum, ſed ſiccum flaveſcit, ſi fuerit cæſum, ad radices vero magis luteum gerit colorem, nec durum eſt, & facile contunditur, hujus amarities major eſt quam corticis.

Pharmacum Limonicum, ſeu altera ſpecies *Mas* dicta, a præcedenti adeo parum differt, ut adſpectu vix dignoſci vel diſtingui poſſit, ramuli enim ac folia eodem locantur ordine, ſed non ita ſemper oppoſita ac in priore, folia quoque eandem habent formam, excepto quod ſint anguſtiora, longiora, & tenuiora, magisque acuminata; Ramorum cortex non eſt ruffus, ſed cinereus, in trunco quoque cinereus eſt, ſed glabrior & tenuior, æque in trunco ac in radicibus, non ultra culmum craſſus, nec ſubſtantia illa flava & ſulphurea eſt adeo copioſa ac in præcedenti. Sapor quoque maxime differt, qui in mare magis amaricat & accedit ad Limonum corticem, ita ut optimus differentiæ character, quo hæ arbores diſtinguuntur, conſiſtat in corticis craſſitie & ſapore. Unde effoſſores non ad arborem, ſed ad radices attendunt, quæ in mare etiam non profunde terram petunt, ſed hinc inde nodoſæ ſupra illam elevantur, & plerumque non ita craſſæ ſunt vel ruffæ, tam in ligno quam in cortice: Arboris lignum magis albicat, durius eſt, & ſolidius, unde & uſui mechanico magis inſervit. Ejus fructus brevior eſt & rotundior fere inſtar minoris Pruni, viridis quoque, ac ejus liquor non ita viſcoſus eſt, odorem gerens florum *Canangæ*: Officulum ejus eſt magis pallidum, fuſcum, brevius, & craſſius, ſed ſimul ſinuoſum & umbilicatum, ſeu hilo notatum uti in faba, haud male referens aureliam Bombycis: Utriusque ſpeciei fructus menſe Aprili apparent, in mare frequentiores quam in femina, quum ejus radices minus eruantur, officula prolapſa ſub arboribus magna progerminant copia, in arbuſculas excreſcentia.

Nomen. Prima ſpecies vocatur *Pharmacum Sagueri Legitimum* Latine, in Lingua vero Amboinica, & Malaicenſi *Ubat Thuni*, in Hitoe vero *Seſoot* & *Seſoat*, quod generaliter omne denotat, quo Saguerus, ſimilisque potus amarus fit & potabilis: In Leytimora aliisque locis dicitur *Alat* & *Ay-Alat*, *Malul*, *Malun*, & *Malu*, hæc autem ſpecies proprie Amboinenſibus vocatur *Ay-Alat Wabba*.

Altera ſpecies dicitur *Pharmacum Limonicum*, Malaice *Ubat Lemon*, Amboinice *Ay-alat Auſſy*, dum illarum radicum ſapor ut & Sagueri, cui infuſæ ſunt, ad Limonum cortices accedat. Circa denominationem maris & feminæ inter me & incolas magna eſt controverſia. Primam ſpeciem feminam dixi, quum corticem gerat ac lignum mollius, illi autem pro mare hanc habent, & e contrario alteram ſpeciem feminam putant eſſe, ſed non operæ pretium eſt; ut de ea diſputemus re.

Locus. Hæc arbor plurimum creſcit in Amboina, non autem in omnibus ejus locis, ſed tantum in Hitoes montibus, longe a litore, in altis & ſilveſtribus locis, e quibus Tiffadores ejus radices non ſine magno labore deducunt, quæ enim ſunt propinquiores, multo earum uſu jam diu ſunt illis deſtitutæ, unde longe e montibus prætendæ ſunt: hoc autem commodum adfert hæc arbor, quod late & copioſe ſuas proferat radices, harum autem arborum optimæ & plurimæ creſcunt circa pagum *Xuli*.

een nieuw boompje voortbrengt: De ſchorſſe des ſtams is rimpelig en ſwart-groen, maar aan de takken effen en ros.

De wortelen zyn by na alleen, het gene dat men van, of aan dezen boom zoekt, en daarom heeftze de wyze natuur niet diep onder de aarde willen verbergen, want zy loopen meeſt langs onder de ruigte heen, of met bochten daar onder, en hier en daar boven uitbultende, ja zelfs buiten het bereik van des booms kruin, zo dat menze gemakkelyk uitgraven kan: En daarze zodanig uitbuilen, makenze ook knoeſten van een warrige ſubſtantie: de ſchorſſe van deze wortelen is redelyk dik, en ros-geel, daarze de aarde bedekt, voorts bros, en als men daar in ſnyt, zo komt daar een geele droge ſubſtantie als ſwavel uit, zynde bitteragtig van ſmaak, en met een merkelyke zamentrekking, dog daarze boven de aarde uitpuilt, iſſe dun, maar onder de aarde dik: Het hout des ſtams is bleek, dan beſterft ſtraks geel, als men daar in kapt, aan de wortelen is het wat geelder, niet hard, maar laat zig lichtelyk in ſtukken kloppen, en de bitterheit is daar in merkelyker of meerder dan in de ſchorſſe.

De Pharmacum Limonicum, *of anders het Manneken van dit geſlagt, verſchilt, als gezegt, van dit voorgaande zo weinig, dat menze in 't aanzien qualyk onderſcheiden kan, want de ryskens en bladeren ſtaan in dezelfde order, doch zo precies niet tegens malkander, als aan 't vorige, de bladeren hebben ook het zelfde fatzoen, behalven datze wat ſmalder, langer, en dunder zyn, en ook een langer ſpits hebben, de ſchorſſe der takken is niet ros, maar graauw: Aan de ſtam is zy mede graauwer, en effender, ook doorgaans dunner, zo wel aan de ſtam als aan de wortelen, te weten niet boven een ſtroo-balm dik, en daar komt zo veel geele ſwavelachtige ſtoffe niet uit, als uit het vorige. De ſmaak verſchilt ook merkelyk, zynde in dit Manneken bitterder, en na Lemoen ſchellen trekkende, zo dat de beſte kenteekens, waar mede men deze bomen onderſcheiden kan, beſtaat in de dikte der ſchorſſen, en in de ſmaak: Wesbalven de uitgravers niet na de boom, maar na de wortelen zien, en dewelke van 't Manneken mede niet diep onder de aarde lopen, ook hier en daar met knoeſten uitbuilen, maar zyn doorgaans zo dik en ros geel niet, nog van hout, nog van ſchorſſe: Het hout is mede witter, harder, en maſſiver, en dierhalven, tot den huisbouw meer bequaam: De vrucht is wat korter en ronder, bykans als een pruimpje, ook gras-groen, en de binnenſte vogtigheit is min lymachtig, riekende beſcheidentlyk na de bloemen* Cananga: *De binnenſte korrel is bleker, bruin, korter, en dikker, midsgaders bogtig, en met een navel als een boon, gelykende niet qualyk een tonnetje van een Zyworm: De vruchten van beide deze zoorten ziet men in April, en aan 't manneken meer dan aan 't voorgaande, of 't wyfjen, om dat zyne wortelen minder uitgegraven werden, de uitgevallen korrels ziet men onder de bomen in menigte opgeſchoten, en tot jonge boompjes geworden.*

Naam. *De eerſte zoorte biet* Pharmacum Sagueri Legitimum, *in 't Latyn, in 't Amboins en Maleyts* Ubat Thuni, *op Hitoe* Seſooten, *en* Seſoat, *'t welk in 't generaal alle dingen beduid, waar mede men de Sagueer en diergelyke drank bitter en drinkbaar maakt: Op Leitimor, en andere plaatzen biet by* Alat, *en* Ay-Alat, Malul, Malun, *en* Malu, *doch in 't byzonder wert deze zoorte in 't Amboins* Ay-Alat Wabba *genaamt.*

De tweede zoorte biet Pharmacum Limonicum, *op Maleyts* Ubat Lemon, *op Amboins* Ay-alat Auſſi, *dewyl den ſmaak van die wortelen, en van den Sagueer daarze in gedaan zyn, na de Lemoen-ſchellen trekt, omtrent de naam van manneken, en wyfken is tuſſchen my en de Inlanders al vry wat verſchil: De eerſte zoorte heb ik het wyfken genaamt, om datze weeker van ſchorſſe en hout is, maar zy houdenze voor het manneken, en ter contrarie de tweede zoorte voor het wyfken, doch 't welk geen disputerens waard is.*

Plaats. *Deze boom waſt meeſt alleen op Amboina, en dat nog niet op alle deszelfs plaatzen, maar alleenig in 't Hitoeeze gebergte, verre van ſtrand, in hoge wilde boſſchagien, daar de Tiffadoors zyne wortelen niet zonder groote moeite moeten van daan baalen, want die digt of na by ſtaan, zyn door 't veel gebruik al lange uitgegraven, en men moet nu daarom heel verre in 't gebergte gaan: doch dat voordeel is 'er by, dat den boom zyne wortelen zeer verre verſpreid, en men 'er veele van eenen boom hebben kan, ſtaande omtrent het dorp* Xuli *wel de meeſte en mooiſte.*

Ubat Lemon in Leytimora quoque creſcit circa *Caju Puti* ſilvas, ac plerumque in ſummis montibus.

Uſus. Hujus arboris radices tantum ſunt in uſu, & plurimum primæ ſpeciei, ſeu feminæ, licet altera ſpecies majori in copia, & locis propinquioribus creſcat, Tiffadores maximas effodiunt radices brachium vel crus craſſas tali modo, ut arborem non omnino ipſis orbent, ſed hinc inde unam alteramve tantum cædunt, ne pereat ipſa arbor, illumque locum rubra & pingui terra, quæ ibi obvia eſt, tegunt, ut novas ibi emittat radices, ultimis vero annis invidia & avaritia Tiffadorum hæ arbores ita ſunt emaciatæ & inminutæ, ut raro occurrant, & ex longinquis *Capahæ* & *Wayæ* montibus altioribus petendæ ſint.

Supra libro primo de Saguero potu monuimus, hunc ex arbore recenter deſtillatum gratum & dulcem eſſe liquorem, ſed ſimul inſalubrem, ſi quotidie uſurpetur, hinc natura has videtur produxiſſe radices, hominesque edocuiſſe illas ad hunc adhibere potum, per quas grata quoque inprægnatur amaritie, adſtrictione, & calore, unde & ventriculo multo ſalubrior eſt, meliusque conducit. Quod porro ad illarum uſum attinet modumque præparandi; hujus arboris radices eliguntur in fruſta ſemi pedis vel paulo longiora cæſæ, quæ in minores finduntur partes ad digiti craſſitiem vel paulo tenuiores, quæ ſupra lapidem contunduntur parum, quo fit, ut plurima corticum pars ſeparetur, quæ in faſciculos colliguntur pedem craſſos, quorum unus alterve infunditur vaſi *Tampajang* dicto, quod repletum eſt dulci Saguero potu, unde hic liquor mox parum efferveſcit, qui craſſior inde fit, magisque albicantis coloris, atque inter ſex octove horas omnem inbibit amaritiem, auſteritatem, modicumque calorem, tumque hic potus uſui aptus cenſetur, ita ut Saguerus hic potus, uti ſuo dictum fuit loco, omnem ſuam vim ac virtutem ex hac concipiat radice: Ubat Lemon radices non eliguntur niſi defectu Ubat Tuni, quia non modo ſunt duriores ac præparatu difficiliores, ſed etiam Saguero Limonum amaritiem conciliant, ipſumque magis fatuum minusque gratum reddunt, quique per tres dies conſervari, ni aceſcat, nequit: Oebat Tuni diu quoque integræ & bonæ ſervari poſſunt, ſi ſolo recondantur ſicco atque umbroſo, immo etiam trans mare in alias transvehi poſſunt regiones, ut arborei potus amari reddantur & conſerventur, ſi earum extremitates argilla obducantur: Quidam etiam has infuderunt cereviſiæ vulgari ſaccharatæ, loco *Amaræ Indiæ* ſeu *Margoſi*, qui comperti fuerunt inde eſſe calidiorem ſtomachoque melius conducentem.

Coeſcoeſenſes, hujus arboris fructus amatores, illos comedunt, unde & hæc quoque arbor rarior: Saguerus autem cum Oebat Lemon præparatus facilius in acetum degenerat, quam cui Oebat Thuni eſt infuſum.

Vetuſtæ & dejectæ arbores, ſed plurimum Oebat Lemon, lignum dant pallidum, tenuibus conſtans fibris, & durum, optimo *Cofaſſu* ſimile, quod admodum durabile eſt, ac proinde maxime expetitur ad poſtes majorum ædium.

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ Quartæ,

Quæ ramum exhibet Seſoot-arboris, quæ *Pharmacum Sagueri* a *Rumphio* vocatur.
A. Eſt *folium Oebat Tuni* dicti.
B. *Folium Oebat Lemon.*
C. *Fructum* denotat.
D. Ejus *Oſſiculum.*

OBSERVATIO.

Arbor hæc in *Valent. deſcript.* nomine *Seſoot pag.* 193. occurrit, & *Tab. No.* XXIX. exhibetur.

Het Ubat Lemon *vind men mede op Leitimor omtrent de Boſſchen van* Caju Puti, *en gemeenelyk op of in het ſtylſte der bergen.*

Gebruik. *Van dezen boom zyn alleen de wortelen in gebruik, en dat meeſt van de eerſte zoorte, of het Wyfjen, hoewel de tweede zoorte in meerder quantiteyt, en digter by der hand te vinden is. De Tiffadoors graven de grootſte wortelen van een arm of been dik, zoodanig uit, datze den boom niet geheel en berooven, maar kappender hier en daar maar een of twee, op dat hy niet kome uit te gaan: dekkende dan de plaats met roode en vette aarde (gelyk men aldaar heeft) wederom toe, om daar in nieuwe wortelen te ſchieten, doch in deze laatſte jaaren zyn door nyd en gulzigheit van de Tiffadoors deze bomen zodanig vermindert en uitgemergelt, dat men 'er weinig meer vinden kan, en zy moeten nu al vry verre in 't hooge gebergte van* Capaha, *en* Way *lopen, om die aan te treffen.*

Nu hebben wy hier boven in 't eerſte boek van den Sagueer gezegt, dat die drank, zoo alſſe van de bomen komt, wel lieffelyk en aangenaam zoet, maar ook met eenen ongezont is, om dagelyks te drinken: en daarom ſchynt het, dat de natuur deze wortelen voortgebragt, en de menſchen geleert heeft dezelve in die drank te gebruiken, en waar doorze ook een aangename bitterheit, zamentrekking, en warmte bekomt, en gevolgelyk voor de maag veel gezonder en dienſtiger wert. en wat nu wyders het gebruik aangaat, of eigentlyk de maniere van toebereiding, men neemt de wortelen, die in ſtukken van ½. voet of wat langer gekapt zyn, en klooft dezelve weder in kleine ſtukjes, in de dikte van een vinger, of wel wat dunder, en deze kneuſt men dan een weinig op een ſteen, waar door de meeſte ſchorſſe daar afſpringt, en dan bind menze in bondeltjes van de dikte als een been, waar van men der een of twee in een pot (Tampajang *genaamt*) *vol zoete Sagueer doet, en daar dien drank ſtraks een weinig van begint te koken, werdende voorts dikker, en witter van coleur, en binnen 6. of 8. uuren alle de bitterheid, vrangigheid, en matige warmte uit de gemelde wortel trekkende, en dan acht men dien drank tot het gebruik eerſt bequaam te wezen, zo dat de Sagueer, gelyk ook op zyn plaats gezegt is, alle zyne kragt en deugt van deze wortel verkrygen of bekomen moet. De wortelen van* Ubat Lemon *neemt men niet dan by gebrek van Oebat Thuni; dewylze niet alleen harder en moeyelyker te kloppen zyn, maar ook de Sagueer een Lemoenachtige bitterheit mededeelen, ook den zelven laf, en min aangenaam maken, konnende geen drie dagen zonder zuurte bewaart werden: De wortelen van Oebat Thuni kan men ook lange goet houden, als menze begraaft in een droge grond, en ſchaduwachtige plaats, ja ook over Zee na andere Provincien vervoert, om boomdranken mede bitter te maken, als men de einden met wat klei beſmeert: Zommige hebbenze ook in 't gemeene zuikerbier gedaan, in plaats van* Amara Indica, *of* Margoſi, *en bevonden dat het warmer, en voor de mage gezonder was.*

De Coescoezen eeten de vruchten ook zeer gaarne, 't welk de ſchaarsheit dezer boomen nog te groter maakt: en wert den Sagueer die met Oebat Lemon toebereit is, lichter tot Azyn gebragt, dan met Oebat Thuni.

De oude en omgevallene bomen, doch wel meeſt die van Oebat Lemon, hebben een bleek, fyn, en hard hout, het beſte Cofaſſu *gelyk zynde, zeer durabel, en dienvolgende veel gezogt wordende tot ſtylen van groote huizen.*

UYTLEGGING

Van de vier-en-veertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Seſoot-boom, *Pharmacum Sagueri* van *Rumphius* genaamt.
A. Wyſt aan een bladt van *Oebat Tuni* genaamt.
B. Een bladt van de *Oebat Lemon.*
C. Verbeeldt een *Vrucht.*
D. Deszelfs *Kern.*

AANMERKING.

Deze boom komt by *Valent.* voor onder de naam van *Seſoot-boom pag.* 193. en wert op de plaat *No.* XXIX. verbeelt.

A
B
C
D

CAPUT QUINQUAGESIMUM TERTIUM.

Capraria. Caju Cambing.

ARbor hæc hominis habet craſſitiem, paucos gerit majores ramos, qui plurimum eriguntur, & in eorum ſummo ſine ordine plurimæ excreſcunt raches longæ quæ virides, ex rotundo ſtriatæ, & ad ramorum ortum nodoſæ ſunt, ubi facile rumpuntur; Hiſce folia inſident per octo decemve paria, illis *Boarau Oetang* adeo ſimilia, ut vix ab iis dignoſci poſſint; ſunt enim quoque quinque vel ſex pollices longa, binos & binos cum dimidio lata, inferius rotunda, ſuperius acuminata, multis parallelis coſtis pertexta, & piloſa inſtar illorum *Boarau*, ſunt autem molliora, tenuiora, magisque ad tactum lanuginoſa, tam folia quam ramuli, rachesque præſertim in junioribus arboribus, ita ut ex ſerico videantur conſtructa; Hujus folia non ſunt acida, uti in Boarau, ſed ſapor illorum eſt fatuus ac ſiccus, cum parva adſtrictione, ad oras tenuiſſime ſerrata ſunt, quod autem in vetuſtioribus vix apparet, aliquando per paria tantum locantur, aliquando inpar extremum claudit: Major nervus non directe per medium tranſit, ſed ad anteriores oras magis accedit, unde pars inferior ſemper eſt latior, ejusque nexus ad petiolum rotundior eſt magisque protuberans, inſtar foliorum *Solani*. Superiora folia plerumque ad ſuum ortum aliud minus, tamquam auriculam ſeu laciniam gerunt, & juniora folia rubent.

Nullos flores fructusque ego nec alii umquam in hac obſervavimus arbore, licet Hoehoenenſes prædicent, in ſua patria ſponte creſcentem hanc aliquando fructus produxiſſe inſtar Gnemonis; Rami ejus ſunt fragiles, intusque repleti medulla ſicca & fungoſa: Trunci cortex ſatis craſſus eſt, externe rugoſus ac ſcaber, ex nigro viridis, ſuccoſus admodum, & viſcoſo repletus liquido inſtar Papedæ glutinoſo, qui demum in Gummi exſiccatur ſine notabili odore, ac parum modo reſinam *Nanarii* ſpirat. Hujus corticis ſapor eſt dulcis inſtar mollis Junioris Calappæ putaminis: Lignum eſt album, molle, & inutile, brevique putreſcit, ſi pluviæ exponatur. Propagatur hæc arbor per ramos, ſed plurimi illorum marceſcunt, ac pereunt, unde alii præferunt, non ita recens cæſos terræ eſſe committendos, ſed per aliquot dies in umbroſo deponendos loco, donec ſponte gemmas emittant, ac tum demum terræ eſſe demandandos.

Nomen. Latine *Capraria*, Malaice *Caju Cambing*: Amboinice *Aybibi*; quidam autem putant tria hæc nomina ipſi eſſe inpoſita, quum capræ ejus folia tam avide expetant.

Locus. In Amboina non multum obvia vel nota eſt, in quorundam enim hortis tantum occurrit circa ædes plantata, ubi per ramos propagata eſt & deducta ex Plo-Tiga, quæ tres ſunt parvæ inſulæ ſcopuloſæ & ſitæ ante Hitoes oram, ubi hæ arbores ſponte creſcunt, ut & in Hoehoenenſium regione.

Uſus. Plurimum in hortis colitur, quum ejus cortex expertum ſit remedium in Dyſenteria, in qua inteſtina jam ſunt exulcerata, qui ſequenti præparatur modo. Hujus corticis ex arboris trunco desquamati pars ſumitur palmam longa & lata, cum quarta junioris Calappæ parte, qui parum contunditur & aquæ incoquitur cum manipulo *Pangaga*, paucisque foliis *Daun Cucuran*, donec dimidiæ aquæ pars fuerit conſumpta, quæ transcolatur, hujusque bis de die hauſtus ſumitur, ſed cavendum eſt omnino tum temporis a lardo: Quidam huic potioni admiſcent ſaccharum, ſi nimis amara ſit, quod autem inprobo, quum tum potus eſt magis nauſeoſus, meliusque eſt, ſi *Cucuran* omnino omittatur. Idem hic cortex ſolus aquæ incoctus & propinatus, diſſolvit, & tenacia pectoris phlegmata expectorat: arbor hæc præterea aliis quoque abdominis morbis inſervit & conducit. Juniora ejus folia cibo inſerviunt & ad Sayor adhibentur. Inferioris trunci lignum eſt ſatis durum ac ſtriatum, operi

LIII. HOOFTSTUK.

Geite Boom.

DEzen boom heeft de dikte van een man, en weinig hooft-takken, die ook meeſt overeind ſtaan, en aan't uitterſte der zelve, rondom en zonder order, veele lange, groene, en regte ryskens, uit den ronden wat geſtreept, en met knietjes aan de takken ſtaande, doch daar ze licht af te breken zyn; Aan dezelve ſtaan de bladeren regt tegen over malkanderen by 8. en 10. paar, die van de Boarau Oetang *zo gelyk, datze daar van qualyk te onderſcheiden zyn, want zy zyn mede 5. a 6. duimen lank, 2. en 2½. breet, achter rond, en in een lange ſpits uitlopende, met veele parallele ribben doortogen, en haairig, gelyk die van de Boarau, maar veel ſlapper, wolachtiger, en zagter in't aantaſten, zo wel de bladeren, ſtelen, als ryskens, en inzonderheit die van de jonge boomen, zo datze als van laken ſchynen gemaakt te wezen: Ook en is in deze bladeren geen zuurte, gelyk in de Boarau, maar wel een laffe en droge ſmaak, met een kleine zamentrekking, aan de kanten zynze zeer fyn gezaagt, doch't welk men echter aan de oude heel qualyk bekennen kan, ſtaande zomtyds met paren, en zomtyds een alleen voor uit. De groote zenuwe gaat niet regt door de midden, maar leid de voorſte randen altyd wat nader, en waar door de achterſte helft altyd breder is, en haar bil loopt by den ſteel wat ronder, en verder uit, gelyk die van de* Solana *doen, de voorſte bladeren hebben ook gemenelyk by haren oorſpronk nog een kleinder blaadje, als een lapje, en de jonge bladeren zyn rond, en licht bruin.*

Geen bloeizel, nog vruchten heb ik, en andere met my, coit aan dezen boom kunnen zien, hoewel de Hoehoenezen voorgeven, dat hy, op haar Land in't wild waſſende, zomtyds vruchten als Gnemon *voortbrengt. De takken zyn mede bros, en hebben van binnen een droog voos merg: De ſchorſſe des ſtams is redelyk dik, van buiten ruig, en ſwart-groen, zeer zappig en vol lymachtige vochtigheit, als* Papeda *vaſt klevende, doch ten laatſten in een Gom opdrogende, zonder merkelyken reuk, en die maar een weinig na't hers van* Nanari *trekkende. De ſmaak van deze ſchorſſe is zoetachtig, gelyk de weke ſchaal van een jonge Calappus. 't Hout is wit, week, en ondeugende, en verrot in't kort, als't in de regen leid, men verplant het met zyne takken, doch die gaan nog al meeſt uit, weshalven zommige oordelen dat het beter zy, dat men de vers afgekapte zo datelyk niet verplant, maar eenige dagen aan een lommerachtige plaats op de aarde laat leggen, tot datze van zelfs komen uit te botten, en als dan eerſt in de aarde zet.*

Naam. *In't Latyn* Capraria, *op Maleyts* Caju Cambing: *Op Amboins* Aybibi, *en zommige willen zeggen, dat deze drie namen hem gegeven zyn, om dat de Geiten zyne bladeren zo gaarne eeten.*

Plaats. *In Amboina is by weinig bekent, en men plant hem maar in zommige hoven, omtrent de huizen: Aldaar met ſtokken of takken gebragt wordende, van Plo-Tiga, 3. kleine en klippige Eilandekens, voor de kuſt van Hitoe gelegen, alwaar die boomen van zelfs voortkomen, als mede op't Hoehoenezen Land.*

Gebruik. *Hy wert meeſt in de hoven geplant, om dat zyne ſchorſſe een beweert of geprobeerd remedie is, in de langdurige bloed-loop, en daar de darmen al verſworen zyn: wordende gebruikt en toebereit in maniere als volgt: men neemt van deze ſchorſſe des ſtams een ſtuk van een hand lank en breet, met de 4de part van een jonge Calappus, men kneuſt het wat en kookt het in water, met een hand vol* Pangaga, *en eenige bladeren van* Daun Cucuran, *tot dat omtrent de helft van't water verſoden zy, men zygt het dan door een doek, en drinkt'er's daags 2. maal een klein dronkje van, zig wel wagtende voor ſpek te eeten: Zommige doen daar ook wat zuiker by, als hun dezen drank te bitter valt, doch't welk ik niet veel pryzen kan: om dat het den drank walgelyk maakt, en men doet ook beter, dat men de* Cucuran *daar geheel ende al uitlaat. Dezelfde ſchorſſe alleen gekookt en gedronken, maakt los, en trekt uit de taye ſlym, die op de borſt zit, en daar en boven is dezen boom ook tot meer andere gebreken des buiks zeer nut en dienſtig: De jonge bladeren*

ri Mechanico utile eſt. Contra *Gomutu Mengate* h. e. Phlyctænas ſeu ignem ſilveſtrem ſicca ejus folia uſurpantur, ſi affectæ partes aqua, cui hæc folia fuere incocta, lavantur primum, ac dein tenui illorum pulvere adſpergantur, atque porro obvolvantur: Eadem hæc folia viridia & ollulæ *Bocaſſam* ſeu Atsjar ita inpoſita, ut illam bene obtegant; ac dein obturata hiſce ſi fuerit, conſervat condimentum ejus a putredine, nec vermes admittit, immo ſi jam adeſſent, inde morerentur, ſi folia eſſent ipſis ſuperinpoſita: Juniora folia quoque pro *Bocaſſan* inſervire poſſunt loco Oelang. Si ejus cortex fumo fuerit parum exſiccatus, conſervatur melius, ut uſui, ſi neceſſitas urgeat, inſerviat, quum tam raro hæc arbor occurrat, ac proinde recens cortex non ſemper conquiri poſſit.

ren werden mede gegeten en tot Sayor gebruikt: Het hout van de onderſte ſtam is vry hard, ook wat geadert, en dienſtig tot eenig timmer-werk. Tegens 't Gomutu Mengate, *dat is vliegend vuur, werden ook zyne gedroogde bladeren gebruikt, als men de ſerigheden met 't water, daar dezelve in gekookt zyn, voor eerſt waſt, en daar na 't fyne poeder daar op ſtrooit, en voorts bedekt of toebind: Dezelfſte bladeren groen zynde, en op een potje* Bocaſſam *of Atsjar zodanig gelegt, datze 't zelve wel bedekken, en daar na toegebonden, behoud dezelve vers, bewaartze voor 't verrotten, en laat noit wormen daar in komen, ja al waren de wormen daar in, zo zullenze die doen ſterven, als ze daar opgelegt werden. 't Jonge loof is ook bequaam om tot* Bocaſſan *te eeten, in plaats van Oelangh. Men kan ook de ſchorſſe in den rook een weinig drogen, en dan zo bewaaren, om die in tyd van nood te gebruiken, nadien men deze boomen zo weinig vindt, en gevolgelyk de verſche ſchorſſe niet altyd bekomen kan.*

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUARTUM.

Songium. Ay Macuninu.

OB ſimilitudinem, quam hæc arbor cum Limonio gerit, in hoc quoque libro illam locavi, dicamque altitudinem circiter attingere Durionis, cujus truncus ulnam fere craſſus eſt, qui corticem gerit glabrum: Folia in ramorum ſummo ponuntur ſine ordine arcte ſibi juncta, uti in *Sayor Catappan*, cum quibus maxime conveniunt, brevibus autem inſident petiolis craſſis, ultra binos pollices longis, hæc vero folia longiſſima ſunt illorum, quæ in ſilvis occurrunt, quum longitudinem habeant a viginti usque in viginti quatuor pollices, ſeptem vero vel octo pollices lata in junioribus. In vetuſtioribus enim non ultra ſexdecim pollices longa ſunt, & ſex lata, quæ ab inferiore parte ſenſim anguſtantur, in ſuperiore autem latiſſima ſunt, leviterque acuminata: Nervus medius craſſiſſimus eſt, ab utraque protuberans parte, coſtæ transverſales craſſæ quoque ſunt, oppoſitæ, & parallelæ, foliorum oræ profunde ſerratæ ſunt.

In Ramorum ſummo, ſeu ex ala ſupremi folii rotunda & viridis apparet burſa inperialis magnitudinis, quæ in binas ſeſe aperit lamellas, inter quas folium reconditur tenerum ac novum, quod ad ortum ſuum ſimilem quoque gerit burſam, talique modo folia multiplicantur & excreſcunt, quæ peculiaris nota hujus arboris eſt characteriſtica: Flores ejus fructusque aliquid etiam particulare habent, quod a cæteris differt arboribus; Ejus enim flos proprie ex craſſo componitur capite, quod craſſis lamellis fructum includit, quæque arcte prius ipſi accumbunt, hæ autem lamellæ ſeſe aperientes formam præbent rotundæ cupellæ, quæ albicat ac mox decidit, unde incolæ dicunt, putantque hunc fructum ſine prægreſſo flore provenire.

Fructus hic recens poſt floris lapſum magnitudinem habet circiter pruni, ſed dein excreſcit ad magnitudinem Mali Aurantii, ex rotundo compreſſus, inferius fovea inpreſſus, ubi brevi pedunculo fuit ramo nexus, bini tresve autem ſimul progerminant: Si fructus externe conſpiciatur, haud male refert occluſum *Pæoniæ* florem, ſeptem octove craſſis, rotundis, & concavis imbricatis conſtans lamellis, harum binæ ſibi mutuo oppoſitæ ſunt extremæ, ac ſic porro reliquæ, coloris ſquallide virentis ſeu ex cinereo & viridi quaſi mixti, ad tactum eſt lanuginoſus.

Si fructus hic penitus ſit maturus, tum hæ lamellæ ſeſe aperiunt, formamque alterius floris exhibent, caro autem interna tum conſpicitur, quæ magnitudinem habet decorticati Mali Aurantii, atque eodem modo in plurimas ac plerumque in viginti cellulas ſeu ſegmenta eſt diviſa, tenuibus diſtincta inciſionibus, crocea, ſuccoſa, & mucoſa, ſingula vero ſegmenta in carne ſua habent recondita octo parva plana & fuſca ſemina ſeu officula, ſeminibus Solani eſculenti ſeu

LIV. HOOFTSTUK.

Roos Appel-Boom.

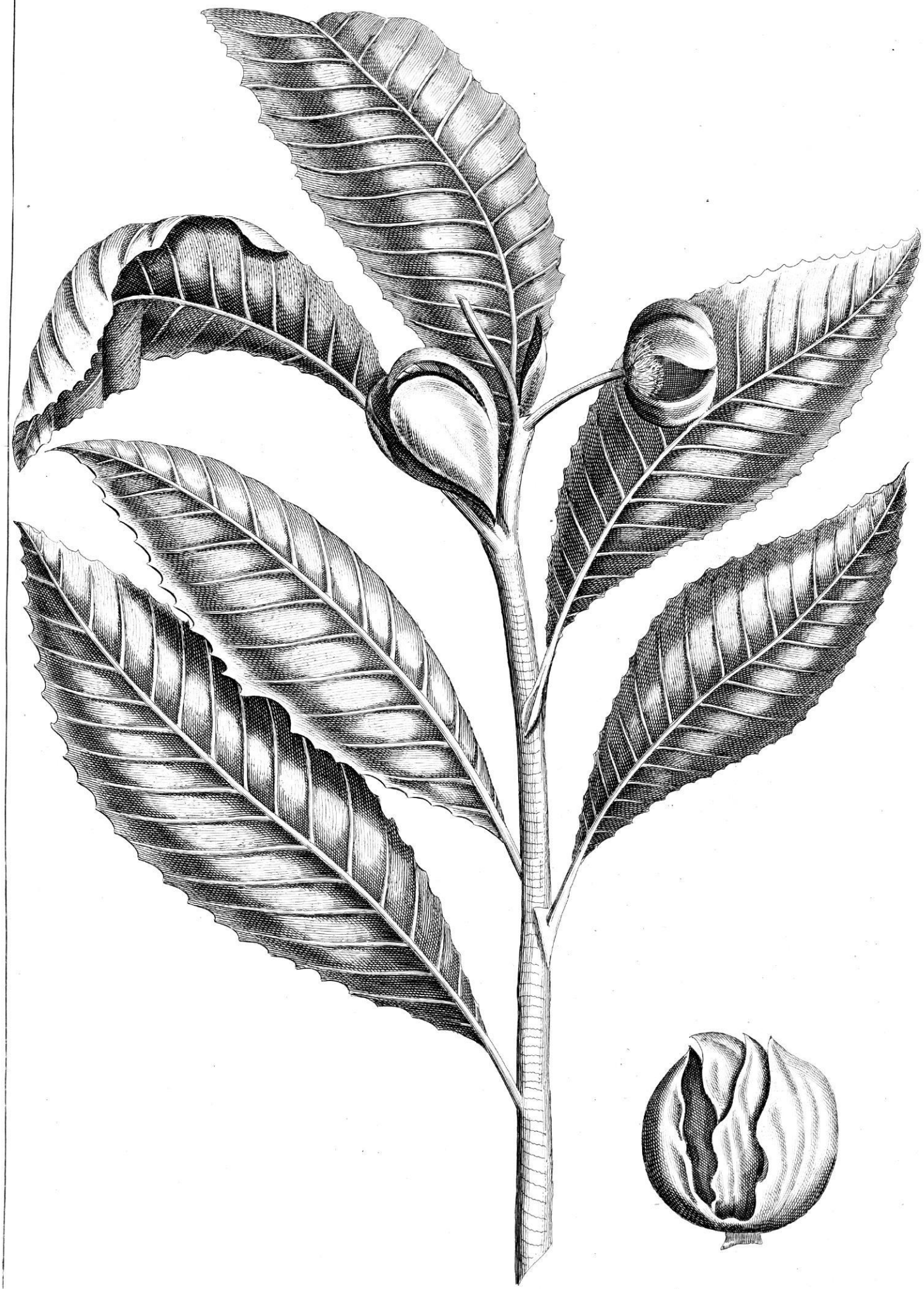
OM de gelykenis, die dezen wilden boom met de Lemoenboomen heeft, zo heb ik hem mede in dit tweede boek plaats gegeven, en zal daar van dan zeggen, dat hy ongeveer zo hoog is als een Durioens-boom, en in de ronte omtrent een vadem dik, hebbende ook een effene ſchorſſe. De bladeren ſtaan aan 't voorſte der takken digt achter malkander, en gelyken die van de Sayor Catappan, *daarze groote gelykeniſſe mede hebben, zonder ordre op korte dikke ſtelen, ruim 2. duimen lank, zynde deze bladeren wel van de langſte, die men in't Wout komt te vinden, te weten van 20. tot 24. duim, en 7. a 8. duim breet: wel te verſtaan aan de jonge boomen, want aan de oude boomen zynze niet boven de 16. lang, en 6. breet: lopende na achteren allenkskens ſmal toe, en aan de voorſte helft op 't breetſte zynde, met een korte ſpitze: De middel-zenuwe is ook zeer dik, en aan weder zyden uitbuilende, de dwars-ribben zyn mede dik, evenwydig en ſtaan meeſt regt tegen malkanderen, zynde ook aan de kanten grof gezaagt.*

Aan 't voorſte der takken, of aan de voet van 't uitterſte blad ziet men een rond en groen beursjen, ruim zo groot als een Ryksdaalder, 't welk zig in 2. lappen opent, en daar in vind men een jonk blad, 't welk by zyn oorſpronk mede een diergelyk beursje heeft, en zo zetten hun de bladeren al verder voort, zynde een merkteeken of eigen aart van dezen boom. De bloemen en vruchten hebben ook wat byzonders, en't geen van andere bomen komt te verſchillen: Want de bloem is eigentlyk een ronde knop, die met dikke ſchilferen de ingeſlotene vrucht bedekt, of digt daar aan legt, en welke ſchilferen hun openende, de gedaante van een rond kammetje maken, 't welk witachtig van coleur is, en ſtraks afvalt, en daarom zeggen de Inlanders ook, dat de vrucht zonder bloeizel voortkomt.

De jonge vrucht is na 't afvallen van de bloem, ongeveer zo groot als een pruim, doch groeit daar na zo voort tot de grootte van een Oranje-Appel, uit den ronden en als wat plat gedrukt, achter met een kuil, daarze met een korte dikke voet digt tegens den ſteel aan zitten, 2. en 3. by malkander hangende: De vrucht van buiten beſchouwt, gelykt niet qualyk een geſloten Pejoni Roos, *met 7. en 8. dikke ronde en holle ſchilferen op malkander leggende, waar van 2. de buitenſte zyn, en zo vervolgens de andere mede op malkander, van coleur vuil-groen of uit den grauwen en groenen onder een gemengt, en wolachtig in 't aantaſten.*

Als nu de vrucht volkomen ryp is, zo openen haar deze ſchubben, en blyven zo ſtaan als een twede bloem, tonende het binnenſte vlees, 't welk nog al de grootte heeft van een geſchilde Oranje-Appel, en ook op dezelfſte manier in veele, of gemeenelyk in 20. ſtukken verdeelt, met dunne keepen onderſcheiden, hoog-geel, zappig, en ſlymerig, hebbende ieder ſtukje in zyn vlees omtrent 8. kleine platte en bruinachtige zaden, de zaden van Solanum Eſculentum *of Trong zeer gelyk, de ſmaak is twederlei,*

na

ſeu Trongi ſimillima, ſapor horum fructuum duplex eſt juxta diverſam & duplicem ſpeciem. Prima ſaporem habet primo fatuum acidulum, ſed per maturitatem vinoſa eſt ac dulceſcit. In altera vero ſemper eſt ſapor acidus, neque ex odore percipere quis poſſet, fructum hunc eſſe acidum. Uterque tamen crudus & muria conditus editur atque uſurpatur, & Celebes incolæ hos vehementer expetunt fructus: Apertum vero tale pomum cum denudata ſua carne ac circumjectis lamellis diu ex arbore dependet, ſed denuo ſimul omnia decidunt, decerpuntur vero hi fructus, quamprimum lamellæ hæ ſeſe aperiunt.

Si trunci cortex incidatur, copioſus effluit ſuccus, uti ex Manga arbore, ſed in Gummi non exſiccatur: Ejus Lignum craſſis conſtat fibris, quod molle, & inutile eſt.

Hujus arboris altera ſpecies in Celebe occurrit, mas dicta, forma, & creſcendi modo priori ſimilis, ſed nullos producit hæc arbor fructus edules, ex capitibus enim, quæ globuli luſorii puerorum magnitudinem habent, nil aliud niſi flores ſquamoſi progerminant, qui nullos veros proferunt fructus, & nullius uſus ſunt.

Nomen. Latine *Songium*, in Amboinæ parte *Hoeamohel* dicta, *Aylaſſalinu* & *Ay Macuninu.* Primum nomen denotat fructum, formam mixtam habentem ex Lanſiis & Blimbinghis, alterum vero indicat fructum acidum. In Celebe circa *Tambocco* vocatur *Songi* & *Menampa.* Boegenſibus *Songin*, Maccaſſarenſibus & Malabaris *Songo*, Javanis *Sambu.*

Locus. In Amboina eſt arbor ignota, ſed creſcit in ſilvis ad Borealem *Hoeamohel* partem, circa tractum *Naſſavicum* prope *Nanat*, & poſt *Laale* in montibus. Copioſius occurrit in ora Celebes Orientali circa *Tambocco*, ubi tres ejus inveniuntur ſpecies, dulcis nempe, acida, & ſterilis, ſeu Mas. Reperitur porro in tractu Boëgenſi & Macaſſarenſi tam in ſilvis, quam circa ædes plantata.

Uſus. Apud illos populos, ubi hic fructus copioſe creſcit, loco Limonum acidorum adhibetur, crudus quoque editur, ſi penitus fuerit maturus, vel ſolus, vel cum pauxillo Salis. Plurimum vero cum piſcibus adcoquitur pro condimento acido. Fructus aperti muria condiuntur, inſtar *Atsjar* & cum cibis uſurpantur. In Celebe multum expetuntur a febri laborantibus, ad ſitim illorum exſtinguendam, ut & a mulieribus gravidis, quæ illos appetunt. Aperti hi fructus non diu conſervari poſſunt, quia facile putreſcunt, ſaporemque conquirunt fatuum inſtar aceti debilis; Decidui fructus a terreſtribus teſtudinibus comeduntur, quæ ſæpius ſub his arboribus inveniuntur; Arboris lignum, ſi ſiccum ſit, indureſcit, unde aptum eſt ad palos inde formandos.

Tabula Quadrageſima Quinta

Dilleniam exhibet, quæ *Songium Rumphio* vocatur.

OBSERVATIO.

Licet mirabiles ſane & inimitabiles fere hujus arboris flores fructusque ab auctore noſtro ob peculiarem forte formam non plenarie ſint expreſſi, ex auctoris tamen deſcriptione mihi conſtat, ſi non eandem, ſaltem ſpeciem eſſe admirandæ arboris *Syalitæ* dictæ, quo nomine deſcribitur in *H. Malab. tom.* 3. & *Tab.* 38 & 39 eleganter exhibetur, quæ omnino examinandæ ſunt, vocaturque hæc arbor DILLENIA a *Linnæo* in *H. Cliffort. pag* 221. & in *Plukn. Mantiſſ. pag.* 124. Malus roſea Malabarica Syalita dicta, & a *Rayo in hiſt. pl. p.* 1707. Arbor Indica flore maximo, cui multæ innaſcuntur ſiliquæ.

na de twee zoorten, die men daar van vind: In de eene is ze in 't eerſt laf-zuur, maar in de rypheit wertze ryns en zoetachtig: Doch in de andere is en blyftze zuur, en men zou uit den reuk niet kunnen afnemen of gewaar worden, dat deze vrucht zuur is. Evenwel werdenze beide, zo raauw als ingepeekeld, gebruikt en gegeten: En de Inwoonders van Celebes maken daar veel werks van. De geopende Appel blyft met zyn bloot vlees en de omſtaande ſchubben nog langen tyd aan den boom hangen, doch vallen ten laaſten t'zamen af, maar men pluktze, zo dra menze geopent ziet.

Als men in de ſchorſſe des ſtams hakt of kapt, zo loopt daar rykelyk of vry veel zap uit, gelyk uit de Mangasboom, doch het en ſtolt tot geen Gom: 't Hout is grofdradig, ook week, en t'enemaal ondeugend.

Daar is van dezen boom nog een andere zoort op Celebes, die men mede het manneken noemt, aan wasdom en gedaante de vorige gelyk zynde, doch daar komen geen eetbare vruchten aan, want uit de knoppen, die in de grootte van een knikker zyn, komen niet anders voort dan ſchubachtige bloemen, die geen regte vruchten geven, en dierhalven onbruikelyk zyn.

Naam. *In 't Latyn* Songium, *in 't Amboins, op* Hoeamohel Aylaſſalinu, *en* Ay Macuninu. *De eerſte naam wil beduiden, een vrucht, die een gemengt fatzoen heeft van Lanſſen en Blimbing, en de andere is te zeggen zuure vrucht: Op Celebes, omtrent* Tambocco, *hiet by* Songi *en* Menampa, *by de Boegis* Songin, *op Macaſſar en Maleyts* Songo, *op Javaans* Sambu.

Plaats. *Op Amboina is by onbekent, maar waſt in 't wild op de noord-zyde van* Hoeamohel, *omtrent het* Naſſauwſe *gat, by* Nanat, *en achter* Laâle *in 't gebergte: Overvloediger vint men hem op de Ooſt-kuſt van Celebes, omtrent* Tambocco, *daar men 'er drie zoorten van heeft, als zoete, zuure, en onvruchtbare, of het Manneken: Voorts is by mede te vinden in 't Boegiſe en Maccaſſaarſe diſtrict, zo in 't wild als by de huizen geplant.*

Gebruik. *By die Natie, daar by overvloedig valt, werd de vrucht in plaats van zuure Lemoenen gebruikt: En zy werden ook raauw gegeten, alsze geheel ryp zyn, zo met als zonder zout: Doch het meeſte werd by Viſſchen gekookt, om de zop zuur te maaken. De geopende werden ingepeekeldt, als* Atsjar, *en by de koſt gegeten: Op Celebes werdenze veel gezogt voor koortzige menſchen, om den dorſt te verſlaan, en voor bevruchte Vrouwen, die beluſt zyn: De geopende vruchten kan men niet lang bewaren, om datze licht verrotten, en een laffen ſmaak krygen, even als verſlagen Azyn. De afgevallene vruchten werden van de Land Schild-padden opgegeten, die men als dan onder deze bomen vind; zyn hout droogt hart op, en is bequaam om Pangayen daar van te maaken.*

De vyf-en-veertigſte Plaat

Vertoont de *Dillenia*, welke *Songium* van Rumphius genaamt wert.

AANMERKINGE.

Schoon de wonderlyke bloemen en vruchten van dezen boom, mogelyk om derzelver byzondere gedaante met hunne deelen door onzen Schryver niet uitvoerig verbeelt zyn, zo blykt my egter uit de beſchryving, dat zo dit niet dezelfde, ten minſte een zoort is van de *Syalita*, zo als die genaamt wert in het *derde deel Tab.* 38 en 39 van de *Hortus Malabaricus*, welke isde DILLENIA van *Linnæus* in de *H. Cliffort. p.* 221. die van *Plukn.* in zyn *Mantiſſ. p.* 124. *Malus roſea Malabarica Syalita dicta*, genaamt wert, en van *Ray* in zyn *hiſt. pl. pag.* 1707. *Arbor Indica, flore maximo, cui multæ innaſcuntur ſiliquæ.*

Ad *Songium* pertinet *Sangius*, quem ex *Auctuarii* capite vigeſimo nono huic ſubjungimus.

Tot het Songium *behoort mede de* Sangius, *welke wy uit het* 29. *Cap. van het* Auctuarium *hier byvoegen.*

SAngius eſt vaſta & ample extenſa arbor ſilveſtris, ramos ſuos latiſſime ſpargens inſtar Mangæ, quæ dividitur in marem & feminam foliatura convenientes.

Primo; *Sangius Mas* ſeu *Sangi* altiorem gerit truncum, rugoſo cortice obductum exterius albicante ſeu cinereo, rami autem ſunt incurvi, quibus folia inſident ſolitaria, ſed arcte juncta, quæ a 9 ad 14 pollicum longitudinem extenduntur, & quinque pollices lata ſunt in vetuſtioribus arboribus, in junioribus vero 18 pollices longa, & 9 lata, quæ brevibus & craſſiusculis ſuſtinentur petiolis, ad oras acute dentata acſi ſpinoſa eſſent, ſed non profunde, inferius autem protuberant multis obliquis ac turgidis coſtis, ſonora porro ſunt, acidulumque habent ſaporem. Ramulorum extremum terminatur in planam burſam inſtar nummi ſed magis oblongam, & a latere ſuo foliolum excreſcit, quod, quum ſeſe aperit, aliud novum emittit folium, cui ſimilis jungitur burſula.

Ex alis ſuperiorum foliorum rotundus progerminat pedunculus minorem longus digitum, qui in binos alios dividitur, quorum ſinguli peculiare gerunt caput, & ex horum ortu tertius propullulat pedunculus, qui ſimile producit caput: Capitula hæc ſunt rotunda, parum compreſſa, magnitudine Limonis Nipis, quæ externe obducuntur quinque concavis & craſſis ſquamis rugoſis & piloſis, quæ poſtea latius in femina deſcribentur, quæque ſeſe aperientes intus exhibent glebam ex craſſis luteis filis conſtructam, quæ circa capitulum locantur, atque hæc ſimul roſæ formam præ ſeſe ferunt, hoc autem medium tuberculum in fructum non excreſcit, totusque inutiliter decidit flos nudum relinquens petiolum.

Secundo; *Sangius Femina* trunco & foliis cum priore convenit, florumque capitula ſimili progerminant modo, ſed majora ſunt, quum nempe aperta ſunt, ſex digitorum diametrum habent, quæ exterius quinque itidem ſubrotundis & craſſiſſimis petalis inſtar cochlearis excavatis ornantur, quæ exterius coloris ſunt flavi inſtar pomorum, ad oras autem tenuiora, horumque bina extrema minora ſunt reliquis, quæ totum ambierunt fructum: Alia autem tria media maxima ſunt, & in triangulo poſita, ſimul Roſæ ſeu floris formam repræſentantia: In horum centro rotundum locatur pomum, quod ſpeciem præ ſe fert decorticati Aurantii Sinenſis ex multis ſquamis compoſitum, in quavis autem ſquama ſeu plica mollius reconditur filum, ſeu ſtamen, quæ omnia ſurſum concurrunt & connectuntur: Poma hæc matura decidunt, ſaporem præbentia ex dulci acidulum, quam diu vero arbori adhærent, plerumque acidula ſunt, odoremque habent inſtar Aurantionum.

In Amboina binæ hujus reperiuntur ſpecies, in Celebe autem quatuor, quarum prima Mas eſt ſupra deſcriptus: Feminæ vero tres obſervantur varietates, quarum prima externe flaveſcit, ſeu pomorum colorem gerit, quæ vulgatiſſima eſt: Secunda externe albeſcit, quæ dulciſſima eſt: Tertia externe rubet inſtar coloris Caſomba, hæc autem ob aciditatem raro cruda editur, & copioſiſſima ex arbore dependet, ita ut tota ejus coma ſæpe rubra videatur.

Nomen. Latine *Sangius* arbor, & *Sangium* ejus fructus; in Celebe circa Tambacco *Sangi* & *Songi*; Macaſſarice, quod & tanquam Malaice etiam eſt *Boeboeken* h. e. lignum Coſſorum, *Boeboe* enim *Coſſum* denotat, quum ejus lignum carioſum eſt, & a Coſſis plurimum exeditur: Ad borealem magis partem & ad montes circa Toletam *Dengen* vocatur, in Java *Copaal*, in regione Loehoenenſi *Ay Macianinu* & *Ay Maſſaninu*, quod denotat fructum acidum inſtar Bilimbing.

Locus. In Amboina eſt exotica, ſed in Loehoe regione occurrit at non copioſe, frequentior eſt in Celebe tam in Orientali ejus plaga circa Tambocco, quam in Occidentali circa Macaſſaram, & in montibus Toletæ. In Java etiam reperitur, ſed ejus fructus ibi non editur, licet binarum palmarum latitudinem adæquet, ibique apris relinquitur.

Uſus.

SAngius *is een groote en wyduitgebryde Woud-boom zyne takken wyd uitſpruitende gelyk een Mangasboom, verdeelt in Manneken en Wyfken aan bladeren malkander gelyk.*

1. Sangius Mas *of* Sangi, *het Mannetje wert wat booger van ſtam, bekleed met een ruige ſchorſſe, van buiten wit of na den graauwen trekkende, en de takken zyn krom, daar aan ſtaan de bladeren enkeld, doch kort achter malkander, dezelve zyn van* 9. *tot* 14. *duimen lank, en* 5. *breed, aan de oude, doch aan de jonge boomen zynze* 18. *lank,* 9. *breed, ſtaande op korte dikke ſteelen, aan de kanten ſcherp getandt als ſteekelig, doch niet diep, en van onderen bezet met veele ſchuinze en ſcherp uitbuilende ribbe, voorts ſtyf, rammelend en zuurachtig van ſmaak. Het uitterſte der ryskens eindigt in een plat beursje als een dubbeltje, doch lankwerpig, en heeft ter zyden een jong bladt, 't welk zig openende voortbrengt, een ander jonk bladt daar al wederom een beursje aanzit.*

Uit den ſchoot der voorſte bladeren komt een ronden ſteel voort, een kleine vinger lank, die zig in twee andere verdeelt, waar van ieder een byzonder bol draagt, uit dezen oorſpronk komt den derden ſteel voort, dewelke een enkelde bol draagt. Deze bollen zyn rond of plat, in de grootte van een Lemoen-Nipis, *buiten bekleed met* 5. *holle en dikken ſchubben, ruig en haairig, gelyk hier na breeder in 't Wyfke volgt. Deze haar openende vertonen van binnen een klomp van dikke geele draaden, dewelke ſtaan rondom een middel-bolletje, verbeeldende t'zamen de gedaante van een roſe, doch het middelſte bolletje werd tot geen vrucht, en de geheele bloem valt voor niet met al af, nalatende de bloote ſteel.*

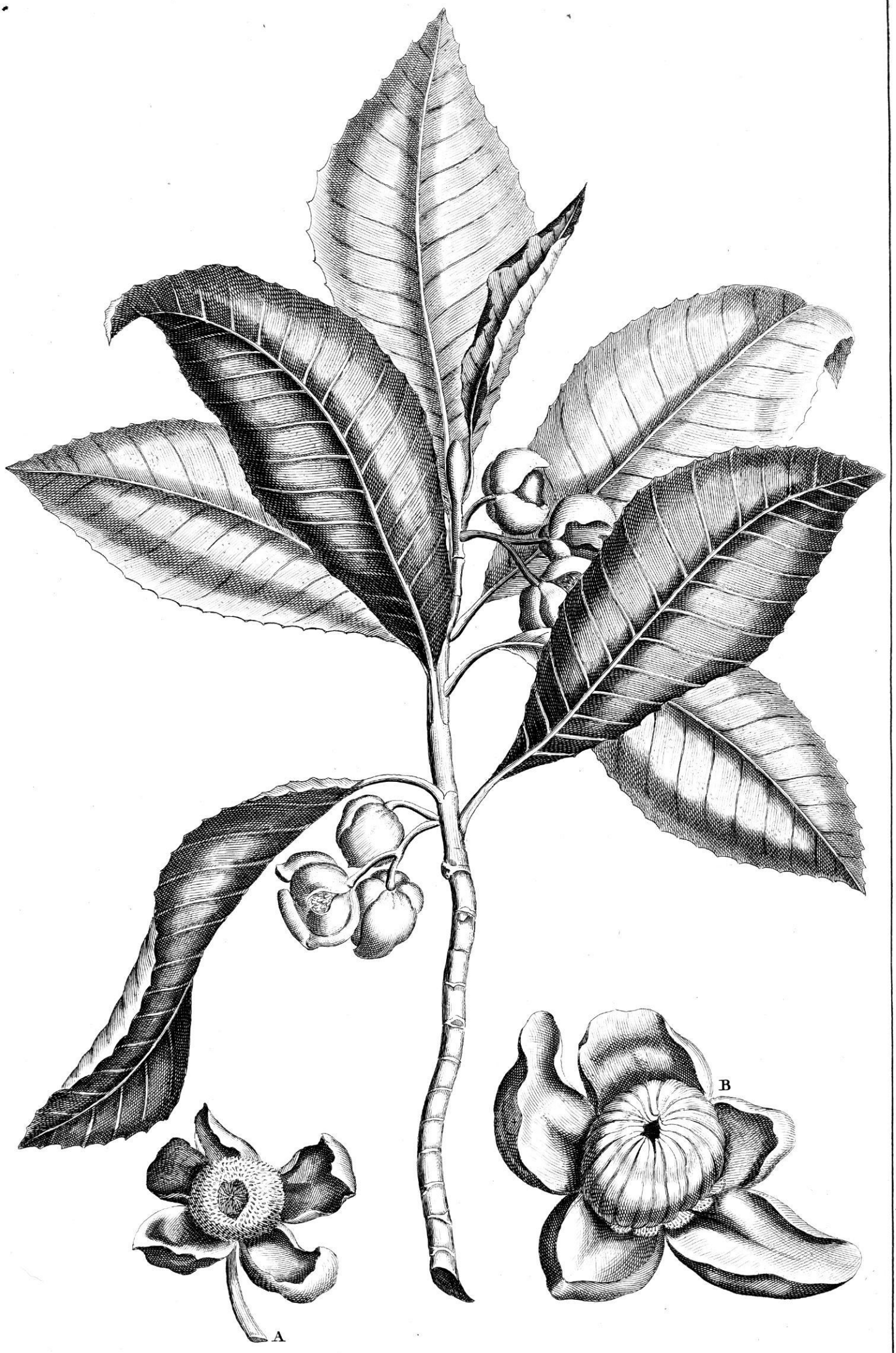
2. Sangius Foemina *of het Wyfke is aan ſtam en bladeren het vorige gelyk, en de bloem-bollen komen op diergelyke manier voort, doch werden grooter, te weten, de geopende* 6. *vinger breed, hebbende van buiten vyf rondachtige en zeer dikke bladeren, hol als lepels, van buiten Appel-geel, en aan de kanten dun, hier van zyn de twee buitenſte kleinder dan de andere, dewelke de geheele vrugt beſloten gehouden hebben. De drie binnenſte zyn de grootſte, en ſtaan in een drieangel, t'zamen uitmakende de gedaante van een bloem of roſe. Binnen ſtaat een ronden Appel, in gedaante van een geſchilde Sineze zoete Appel, van veele ployen gemaakt, en in ieder plooy leid een weeken draad, die t'zamen ſluiten aan 't bovenſte. De rype vallen geheel af, van ſmaak uit den zoeten en ryn-zen gemengt, doch aan den boom meeſt zuur, van reuk als Oranje-Appels.*

Hier in Amboina hebben wy maar twee zoorten, maar op Celebes vind men vier zoorten, waar van de eerſte het Mannetje is, hier boven beſchreven. Van het Wyfken heeft men 3. *veranderingen: De eerſte is van buiten geelachtig of Appel coleur, welk de gemeenſte is. De tweede zyn van buiten witachtig, dewelke men voor de zoetſte acht. De derde van buiten roodachtig of Caſomba coleur, werden van weinig raauw gegeeten wegens haare zuurte, en hangen zo veel aan den boom, dat hy rood ſchynt.*

Naam. *In 't Latyn* Sangius *den boom, en* Sangium *de vrucht. Op Celebes omtrent* Tambocco Sangi *en* Songi, *op Macaſſaar, het welk men ook voor Maleyts kan neemen* Boeboeken, *dat is worm-hout, want Boeboe is een hout-worm, dewyl zyn hout ligt wormſteekig wert. Wat noordlyker, en in 't gebergte omtrent Toleta noemd men hem* Dengen, *op Java* Copaal, *op het Lohoeneze Land* Ay Macianinu *en* Ay Maſſaninu, *het welk wil zeggen een vrucht, die zo zuur is als Bilimbing.*

Plaats. *Hier in Amboina is hy uitlands, maar men vind hem op het Landt van Loehoe, en dat maar weinig, meerder vald hy op Celebes, zo wel in 't Ooſten omtrent Tambocco, als in 't Weſte omtrent Macaſſar, en 't gebergte Toleta. Op Java vind men hem ook, doch werd aldaar niet gegeeten. Hoewel zyne vruchten twee hande breed zyn, en werd aldaar voor de wilde Verkens gelaten.*

Ge-

B
A

Uſus. Feminæ fructus, uti dictum eſt, crudi eduntur, ſed oportet, ut in arbore ipſa matureſcant & ſponte decidant, quum non multum ab Aurantiis dulcibus ſint diverſi, qui gratum præbent in arvis recrementum Oryzæ meſſoribus, quem in finem horti etiam ibi exſtruuntur ut ſitis exſtingui poſſit, ejus lignum quoque foco inſervit, quum ad ædes non valet nec durabile eſt. In Tambocco fructus crudi eduntur, & piſcibus etiam adcoquuntur, & in ſilvis etiam expetuntur ad ſitim ſedandam: Trunci cortex cum aqua contritus pro gargarismate adhibetur contra infantum aphthas. Folia menſarum orbibus inſerviunt, ut & mappis, qui vero rhagadibus laborant, cibum in hiſce deponere foliis nocet.

In *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 38. Malabarice *Syalita* vocatur. Bracmanice *Karinbalepala*, Portugallice *Fruita Eſtrelada.* Belgis *Roos Appel*, nomenque Latinum in annotationibus *Malus Roſea*, quod optime mihi placet. Nomen Malabaricum denotat ſinceritatem: Partes autem floris & fructus ſeu pomi ample ibi deſcribuntur, quæ vero non omnes in Amboinenſi obſervantur.

Gebruik. *De vruchten van het Wyfken, als gezegt, werden raauw gegeeten, doch moeten aan den boom ryp werden, en van zelfs afvallen, wanneerze niet veel van zoete Appels verſchillen, aangenaam in 't veld voor de Maayers van den ryſt, en dewelke Thuine maken om den dorſt te verſlaan, alwaar men ook het hout tot brand-hout gebruikt, want tot het timmeren deugt het niet, als zynde geenzints durabel. Op Tambocco werdenze raauw gegeeten, en ook by Viſſchen gekookt, als mede in 't Boſch om den dorſt te verſlaan. De ſchorſſe des ſtams in water gewreven, en den mond daar mede geſpoelt, dient tegens de ſprauw der kinderen. De bladeren dienen tot tafelboorden en ſervietten, doch dewelke geſcheurde voeten, en kakbielen hebben, moeten haar koſt op deze bladeren niet leggen.*

In Hort. Malab. part. 3. Fig. 38. *wert by genaamt in 't* Malab. Syalita. *Bramminees* Karinbalapala. *Portugees* Fruita Eſtrelada. *In 't Duits Roos-Appel. En den Latynſchen naam in de aantekeninigen* Malus Roſea *gegeven, behaagt my ook wel. De Malab. naam wil beduiden Sinceritas, dat is opregtigheid. En de deelen van de bloem en Appel werden uitvoerlyker beſchreeven, doch werden niet alle aan den Amboinzen bevonden.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ Sextæ,

Quæ ramum exhibet *Sangii*, quæ *Dilleniæ* quoque ſpecies eſt.

A. *Flores Maris* denotat.
B. *Fructum feminæ.*

UYTLEGGING

Van de zes-en-veertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van het *Sangius*, welke mede een zoort van *Dillenia* is.
A. Wyſt aan de *bloem* van het *Mannetje.*
B. De *vrucht* van het *Wyfje.*

